

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

УДК94:316.323(574)

СОСТАВ, СТАТУС И ОСНОВНЫЕ ВИДЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
КУПЕЧЕСТВА КАЗАХСТАНА

Ахметова Г.М. – Декан факультета ВКГУ имени С.Аманжолова, Усть-Каменогорск

В статье приведены результаты исследования истории купечества на основе архивных материалов и статистических материалов. В масштабах дореволюционных областей Казахстана купечество занимала в количественном отношении небольшую нишу, в то же время предприимчивыми предпринимателями были открыты торговые дома, построены системы коммуникаций, активизировался внутренний и внешний товарооборот. В статье приведены сведения историков, осветивших данную проблему, проанализированы данные различных отчётов, сделан упор на показ количественных и качественных характеристик деятельности купечества.

Ключевые слова: купцы, торговый капитал, гильдии, пошлины, тоговые свидетельства.

Фигура предпринимателя и его роль в экономической, общественной и культурной жизни страны становятся интересной темой для исследователей. Время бурного расцвета купечества приходится на период конец XIX – начала XX веков, когда перманентные реформы ликвидировали ряд препятствий на пути развития предпринимательства.

Купечество Казахстана представляет собой своеобразную группу людей, сформированную разными источниками пополнения, имеющую различную финансовую стабильность, вид деятельности и этническую принадлежность.

Российские коллеги, выбрав историю купечества в качестве популярной темы, издают различные справочные материалы, монографии, посвященные жизни отдельных деятелей коммерции, анализируют статус купцов, показывают их культурно-меценатскую деятельность. Большое внимание уделяют методологии проблемы.

Учитывая особенности Казахстана, рассматривая социально-экономическое положение края, можно отметить, что казахстанское купечество имеет ряд специфических черт. Они вытекают из особенностей сословной структуры общества в доколониальный период, также следует обратить внимание на влияние процесса дифференциации общества в период переселенческой политики царизма.

Казахстанскому купечеству нелегко было собрать первоначальный капитал, соответственно вступить в гильдию, низкая покупательская способность населения, не позволяла расширять сферу торговли в уездах Казахстана, отсутствие практического опыта и конкуренция, языковой барьер, сильная конкуренция не позволяли национальному купечеству выступить на историческую арену. Так, по Первой всеобщей переписи Российской империи 1897 года в областях Казахстана насчитывалось 90 купцов казахов, что составляло 2,3 % от численности всех купцов края [1]. Ни одного казаха купца не было в Омском, Акмолинском, Атабасарском и других 24 уездах Казахстана. Только в Усть-Каменогорском уезде было зафиксировано 18 человек, в остальных намного меньше. Не было купцов казахов в Уральской и Тургайской областях, в Сырдарьинской области в купечество был зачислен один казах. Более всего национальное предпринимательство было зарегистрировано на территории Семипалатинской области – 50% от всех купцов казахов. Половозрастной состав пока-зывает, что 52% купцов были мужчинами. Причины региональной принадлежности купцов, скорее, связаны с возможностью развития внешней торговли на казахстанско-китайской и казахстанско-монгольской границах, а также удобностью вывоза товаров через Иртыш. Определенное влияние оказало и близость торговых центров Сибири, наличие ярмарок на территории Семипалатинской и Акмолинской областей.

В целом, анализируя численность купцов Казахстана, можно отметить, что 28,2 % всех купцов приходилось на долю Акмолинской области, и 26,3 % на долю Семипалатинской. Сравнение количества купцов в разных регионах Российской империи показывает, что по империи купечество

составляло 1,3 % от всего населения, в Сибири – 1,4 %, а в областях Казахстана всего 0,075%. Что свидетельствует о крайне низкой развитости исследуемой категории. Всего 65 купцов разных этнических групп было зарегистрировано на территории Тургайской области.

Купечество Казахстана не формировалось за счет сельскохозяйственных производителей, не было и здесь и потомственного купечества. Большая часть купцов формировалась за счет приезда и обоснования в городах Казахстана представителей второй и третьей гильдии купечества, а также зажиточных крестьян и мещан. Заводили самостоятельные торговые предприятия приказчики крупных купцов, приезжая с товарами или по заданию своих патронов, они определяли возможности края и оставались здесь. В общей среде купечества Казахстана русское купечество составляло 50,8%, а татарское 33,8 %. Среди купцов Казахстана были такие представители этнических групп, как немцы, евреи, сарты, поляки, турки, персы, таджики, украинцы, уйгуры и другие. Самым пестрым в этническом плане было купечество Сырдарьинской и Семиреченской областей.

Большой проблемой для расцвета купечества выступало отсутствие коммуникаций, Сибирская железнодорожная магистраль, проходившая по городам Омск и Петропавловск была построена лишь в конце 90-х годов, Оренбургско-Ташкентская дорога только в 1905 году.

Медленными темпами шло создание кредитно-банковской системы, что определяло нехватку капиталов, отсутствие кредитования объектов среднего и малого предпринимательства, тормозили процесс, как развития экономики края, так и вовлеченности людей в коммерческую деятельность.

Изучение количественного и качественного состава купечества Казахстана поможет углубить анализ экономического развития страны, показать сходства и различия, существовавшие между регионами.

Исследователями накоплен определенный материал по структуре и особенностях предпринимательской деятельности, методах работы купцов, их взаимоотношения с государством, меценатская деятельность указанного сословия и другие вопросы. В тоже время меньше внимания уделяется этническому, половозрастному составу этого сословия.

Сведения о купцах содержатся в отчетах губернаторов и генерал-губернаторского управления, но они не были систематическими: по некоторым годам данные вообще отсутствуют, по другим годам имеются противоречивые цифры количества купцов и их капиталов. Тем не менее, общие тенденции развития купечества выявить удастся.

Сведения о казахстанских купцах выявить чрезвычайно трудно, так как часть фиксировалась в численности купцов Сибири, другая Приуралья, третья – Средней Азии.

Рост численности купечества наблюдается с первой половины девятнадцатого столетия, что связано с ростом торговых оборотов. В тоже время удельный вес купцов в составе всего населения во все времена оставался незначительным.

Особую трудность вызывает вопрос о финансовом статусе купца, так как данная группа предпринимателей по возможности стремились скрыть свой капитал, чтобы избежать различных повинностей, которые должны были исполнять разные гильдии. Поэтому капиталов объявлялось в 2-3 раза меньше, чем насчитывалось самих капиталистов. Тем более, платежи купцов были постоянными с объявленного капитала и временными в виде каких-то повинностей казне. Платежи купечества были немалые (более 15 % капитала), а временные сборы были на практике вполне постоянные.

Подавляющая часть купечества проживало в городах. В первой половине девятнадцатого века большинство купцов приходились на города Петропавловск и Семипалатинск. Эти города играли определяющую роль в развитии торгово-промышленной деятельности края.

Еще одной тенденцией можно назвать появление наряду с мелкими купцами местного купечества 1 и 2 гильдии. В городах Северо-Восточного Казахстана- Омске, Петропавловске, Усть-Каменогорске насчитывалось 88 капиталов на сумму 932000 рублей [2;115]. В начале 50 годов в городах и селениях Семипалатинской области насчитывалось уже 125 капиталов, в том числе 1 гильдии-1, 14- 2 гильдии и 3 гильдия включала иногородних. По данным Абрамова Н. количество купцов в Семипалатинске в 1855 году составляло: 2 гильдии 10 человек; 3 гильдии -77; а также торговали 12 крестьян и иногородних купцов; мещан насчитывалось 70 человек; мелочной торговлей занималось 28 предпринимателей [3;137]. В 1864 году в Семипалатинске производили торговлю 109 иногородних и 381 местных купцов, в числе последних (купцов 1 гильдии- 3 человека, 2 гильдии- 378). В это же время в Петропавловске проживало 6 купцов 2 гильдии и 39 третьей гильдии [4;18].

Во 2 половине XIX века были приняты официальным законодательством ряд поощрительных мер к развитию торговли в Казахстане и Сибири. В 1872 году купцы и мещане города Акмолинска были

освобождены от платежа гильдейских пошлин и государственных повинностей. Десятого октября 1873 года по предоставлению Семипалатинского губернатора в Главное управление Западной Сибири рассматривался вопрос относительно беспошлинной торговли Семипалатинских купцов в Зайсанском посту. В 1876 году вышел закон о торговых правах купцов Омска, Петропавловска, Семипалатинска, Павлодара, Усть-Каменогорска. Это открыло доступ в купеческие гильдии крестьянству, мещанским и инородческим сословиям, численность лиц, связанных с торговлей значительно возросла.

В то же время, в распоряжении Министерства финансов и Департамента торговли и мануфактур, от 3 марта 1876 года – губернатору Западной Сибири сообщалось: «Отменить льготу, предоставленную купцам городов Омска, Петропавловска, Семипалатинска, Усть-Каменогорска, Павлодара по производству розничной торговли в степных уездах Акмолинской и Семипалатинской областей с 1 января 1877 года»[5;401].

Надо отметить, что рост численности купечества наблюдался в 60 годы XIX века. В области сибирских киргиз оно составило 1468 человек, из них 274 купца являлись местными жителями. В Семипалатинской области проживало 209 профессиональных торговцев, из них 5 человек являлись купцами 1 гильдии и 204- 2 гильдии[6].

Число купцов на 1872 год в Акмолинске составляло: 1 гильдии- 3, 2- 58, иногородних купцов 2 гильдии- 22. В 1889 году зарегистрировано в Акмолинске местных купцов 2 гильдии- 15, иногородних- 31[7]. То есть идет снижение численности купцов, что, видимо, связано с правительственными мероприятиями по регулированию коммерческой деятельности.

Просмотреть соотношение выбранных купеческих свидетельств и документов на право торговли по городам, можно по работам Ж.К.Касымбаева, так в 1875 году к Акмолинску было приписано 175 человек купеческого сословия и 911 мещан, 19,2 % городских жителей относилось к купеческому сословию. В 1875 году на право торговли было выдано свидетельств купцов 1 гильдии 1, 2 гильдии- 68, на мелочный торг- 16, развозной и разносной торг- 45, на мещанские промыслы- 5 [8;69]. То есть, не все приписанные вкупечеству лица, выбирали сферой деятельности торговлю, а если и занимались коммерцией, то в самых примитивных видах.

Как уже было отмечено, купцы старались показать себя ниже гильдией, то есть фактически скрыть свой истинный капитал. В 1849 году в Омске объявлено 2 купца 2 гильдии и 16- третьей гильдии на общую сумму 50400 рублей. Процент с этих капиталов, купеческих свидетельств и со свидетельств торговых крестьян давали самую большую сумму сбора в городской бюджет. От подушной подати освобождались дворяне, духовенство, татарские князя и мурзы, почетные граждане, гильдейские купцы, лица, состоявшие на военной и гражданской службе, сибирские городские казаки, лица имевшие ученые медицинские и академические степени и другие категории. С 1866 года для упорядочения сбора налогов в Омске была создана контрольная палата, с 24 мая 1885 года была введена должность податного инспектора в казенных палатах.

Историю купечества затрагивали в своих работах ряд исследователей.

Е.Федоров отмечал, российские купцы получали огромные прибыли от торговли с казахами. Торговля эта была основана на обмане и обмере. Купцы за один оборот получали прибыли копейка на копейку. Буржуазия удовлетворительно встретила реформу 1868 года, «торговый капитал сбывал продукцию промышленности России, создавал в казахских степях рынок сбыта для промышленно развитого центра России»[9;46].

По данным М.К.Рожковой торговыми операциями в Казахстане занимались в основном купцы из Оренбурга и Поволжских губерний. В то же время анализ статистических источников, показывает, что к середине XIX века важную роль в развитии торговых связей с Казахстаном приобретают выходцы из купеческих сословий Западной Сибири. Некоторые из них прибывали в Казахстан на постоянное жительство и постепенно становились не только посредниками в развитии торговли европейской России с казахами, но и основателями 1 промышленных предприятий в крае [10;116].

По данным статистики, на территории шести областей Казахстана (Акмолинской, Семипалатинской, Уральской, Тургайской, Сырдарьинской, Семиреченской), а также Мангышлакского уезда и Букеевской Орды проживало 3922 купца, что составляло всего 0,075 % от всей численности населения названных регионов.

Численность купцов в городах по результатам Всеобщей переписи Российской империи 1897 года составила 3504 человека, или 89,3 % предпринимателей проживало в областных и уездных центрах.

Численность купцов не зависела от численности населения региона, как отмечалось, 28,2% купцов приходилось на Акмолинскую область, 26,3% на Семипалатинскую, всего 1,65 % на Тургайскую область. Причины такой разницы скорее связаны с наличием в первых двух областях населенных городов, близостью регионов к средствам коммуникации, удобностью торговых трактов. Как приезжие, так и местные купцы, вкладывая капитал в сферу торговли пытались быстрее получить выгоду, используя возможности района расположения сферы приложения своего капитала. Чем больше благополучного в финансовом отношении населения, тем больше оборотов и прибыли коммерсантов.

Купечество в основном сосредотачивалась в местах компактного проживания населения, близких к транспортным артериям, где развивались оптимально товарно-денежные отношения.

Этнический состав купечества был неоднороден, в тоже время общей тенденцией является присутствие купцов из числа русских и татар, так 50,8 % были представителями русского населения, 33,81 % - татарского. Казахов купцов было всего 2,3% или 90 человек в основном они были сосредоточены в Семипалатинской и Семиреченской областях.

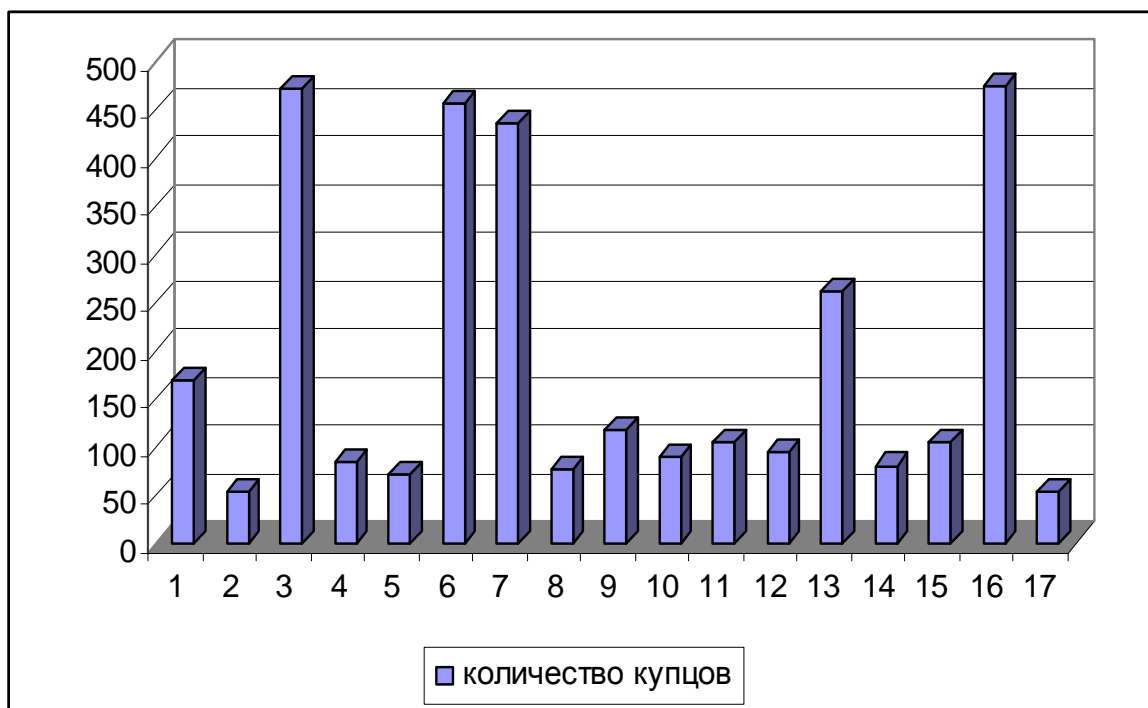
Пестротой этнического состава купечества выделялись Сырдарьинская и Семиреченская области, где помимо русских, татар, казахов, евреев, поляков, отдельно выделяются тюрки, таджики, сарты и другие. На территории Мангышлакского уезда зафиксирован один купец, во Внутренней Орде – две купчихи.

Анализ половозрастного состава показывает превалирование женщин в среде купцов, они составляли 2021 человек или 51,5%

В разрезе городов и уездов областей на территории досоветского Казахстана сложилось следующее положение, наибольшее количество купцов приходилось на город Ташкент – 475 человека или 12,1 % от всех купцов региона. На втором месте по преобладанию купеческого населения город Омск - 472 человек или 12 %. Город Петропавловск находился на третьем месте- 457 человек или 11,6 %. В городах Атбасар, Иргиз, Калмыков не зафиксирован ни один купец. Таким образом, чем крупнее город и ближе к системам коммуникаций, тем выше концентрация купеческого населения.

Общую картину превалирования купцов можно получить из следующей диаграммы, где указаны города, в которых численность купцов превышает 50 человек.

Диаграмма 1 – Количество купцов в городах Казахстана по данным Всероссийской переписи населения 1897 года

1 - Уральск	5- Кокшетау	9 - Кокпекты	14- Лепсы
2 - Гурьев	6 -Петропавловск	10 - Каркаралы	15 - Пржевальск
3 - Омск	7 – Семипалатинск	11 - Павлодар	16 - Ташкент
4- Акмолинск	8 – Зайсан	12 - Усть-Каменогорск	17 - Чимкент
		13 - Верный	

По уездный анализ показывает отсутствие купеческого населения в Акмолинском, Зайсанском, Аулиеатинском, Казалинском, Перовском, Иргизском, Тургайском, Темирском уездах и Амударьинском отделе. Наибольшее количество купцов в сельской местности приходится на Лепсинский – 109 человек, Усть-Каменогорский уезд- 50 и Павлодарский- 46 представителей. Предприимчивое население предпочитало проживать в административных центрах, приближенных к железнодорожным линиям и водному транспорту, для облегчения ввоза и вывоза продукции.

Государство оказывало некоторое содействие среднему и малому бизнесу, отдавала определенное предпочтение собственному товаропроизводителю, поддерживало местных предпринимателей, для обеспечения расчетного и торгового баланса. Например, купцы просили местные власти:

- разрешить продлить сроки торговли в воскресные и праздничные дни;
- торговать медом, пивом, русским виноградным коньяком на ярмарках;
- продавать казенные вина из мелочных лавок.

Большинство запросов правительство удовлетворяло, главным условием было- выплата налогов, выборка свидетельств в установленные сроки.

Сравнительный анализ лиц, подлежащих обложению и имеющих предприятия, свидетельствует об изменчивости и неравномерности налогоплательщиков, что, видимо, связано с имеющимися оговорками в законе. Статистические отчеты дают сведения, что население, выбравшее свидетельства исправно платило налоги и сборы. Можно предположить, что в торговых заведениях были задействованы наиболее предприимчивая, грамотная, преуспевающая часть населения.

За изучаемые годы изменялось количество купеческого населения, одни образовывали совместные предприятия, другие переходили в промышленную сферу, третьи становились банкротами.

На окраинах империи купечество занимало более или менее элитное положение. В провинциальных городах влияние чиновников было несколько слабее, чем в крупных административных и торгово-промышленных центрах. В сельской местности местные купцы зачастую обладали почти неограниченной властью. Большая часть сельчан находилось от них в зависимости.

По данным Апполовой Н.Г. вся казахская степь в той или иной мере представляла собой широкое поле торговой деятельности русских, среднеазиатских купцов, сибирских татар, бухарцев, а также их наемных приказчиков и работников. Формировалась своеобразная социальная терминология: «узун-коржын» (длинная сумка)- так казахи называли разъездных торгашей, перевозивших товары на вьюках, хранивших их до продажи в кошомных или ковровых сумках (коржын). Разъездные торговцы назывались «арбаши», мелочные- «сабын-шыбык» [11;350].

Кроме того, существовала категория так называемых «временных купцов», в эту категорию записывались купеческие родственники, представлявшие торговые интересы отцовской фирмы в другом городе. Временные купцы, выбрав купеческое свидетельство, приобретали торговые права, но при этом продолжали числиться в своем прежнем сословии. Многие из временных купцов впоследствии пополняли состав гильдий.

В отличие от других сословий, пребывание в купечестве не было пожизненным. Купец обязан был выбирать гильдейское свидетельство ежегодно. Если же в установленный срок он не возобновлял свидетельство, то вместе с членами своей семьи выбывал из гильдии. В сословном купеческом свидетельстве указывались все члены семьи купца. При этом все родственники, записанные в свидетельство, считались причисленными к купеческому сословию и обладали, таким образом, всеми сословными правами и привилегиями, к числу которых относились: освобождение от телесных наказаний, свобода передвижения (так называемая паспортная льгота), право при определенных условиях получить личное или потомственное почетное гражданство, право на участие в сословном самоуправлении и некоторые другие.

Значительные изменения в правовом положении купечества произошли после принятия «Положения о государственном промысловом налоге» от 8 июня 1898 года, которое вступило в действие с 1 января 1899 года [12]. Этот закон разрешал занятие коммерцией и без выборки гильдейских свидетельств, что привело к резкому сокращению численности в сословии купцов, но не уменьшило

количество торговцев. Численность купечества в том или ином городе довольно точно отражала его значимость в экономической жизни, особенно в торговле. Именно Ташкент, Омск и Петропавловск, где была наиболее значимая прослойка купечества, были в пореформенный период самыми крупными городами.

Одним из источников пополнения рядов местного купечества был приток предпринимателей из числа крестьян и мещан центральных русских губерний, занимающихся продажей мануфактуры. Вторым источником выступали приказчики крупных купцов, которые используя неэквивалентный обмен, сколачивали первоначальный капитал.

Местные жители также могли перейти в купеческое сословие, анализ Обзоров областей и Памятных книжек, показывает рост желающих записаться в купеческое сословие. Эта категория населения большое внимание уделяла вопросам образованности и соответственно стремилась получить начальные азы образования в открываемых школах и курсах.

Рост общей грамотности и специальной подготовки в деле коммерции позитивно влияли и на характер предпринимательства. Так, более грамотные купцы были, как правило, инициаторами переоборудования своих промышленных предприятий, применения новинок техники, более цивилизованно вели и торговые дела.

Основные направления коммерческой деятельности местного купечества в это время стали торговля сельскохозяйственными товарами, золотопромышленность, некоторые группы обрабатывающей промышленности, прежде всего мукомолье и винокурение, пароходство.

Характерной чертой деятельности большинства купцов было соединение в одних руках промышленных, транспортных, торговых предприятий самого разного профиля, что говорило и о слабой специализации. Многопрофильность предпринимательской деятельности позволяла купцам получать прибыль, даже если в каком-то направлении этой деятельности случались и неудачи.

Большая доля всех оборотов и прибылей в торговле принадлежала крупным торговцам. Мелкие предприниматели находились в полной зависимости от оптовиков, играя фактически роль их агентов. В отдельных же видах торговли, например в виноторговле, монопольное положение крупных торговцев было особенно прочным. Наиболее крупные винокуренные заводчики были одновременно вино-торговцами.

На окраинах империи, все большее значение приобретала лавочная торговля купцов-оптовиков, которые монополизировали сбыт в целых районах. Поскольку перевозка товаров на огромные расстояния при отсутствии железнодорожного сообщения и закупке в кредит стоила очень дорого, то не все мелкие и средние торговцы могли посещать ярмарки и оптовая торговля концентрировалась в руках сравнительно небольшого числа крупных фирм. В конце XIX века можно было выделить районы господства одного или нескольких купцов-оптовиков. Как правило, кроме торговли эти купцы имели промышленные предприятия, транспортные средства — пароходы и баржи, занимались ростовщичеством, были крупными владельцами недвижимости. Однако все же, основой таких торгово-промышленных комплексов являлась торговля.

В начале XX века начинают применяться новые методы торговли: снижение цен как средство борьбы против конкурентов и достижения монополии в отдельных отраслях, реклама как необходимое средство торговли, широкое применение кредита. Сосуществование различных форм торговли отражало многоукладность местной экономики. Купцы Казахстана постепенно стали включаться в административные структуры, что позволяло рационально решать вопросы железно-дорожного строительства, тарифной политики, открытия отделений столичных и создания городских банков.

Постепенно, купечество стало стремиться к причислению к числу почетных граждан, с этой целью стало проводить различные благотворительные мероприятия. От поколения к поколению рос уровень культуры купечества, рост его консолидации и самосознания. Это находило отражение, прежде всего, в участии купечества в благотворительности. Центральные улицы таких городов как Семипалатинск, Уральск, Усть-Каменогорск, Омск, Верный и другие были застроены купеческими особняками и магазинами. Купцы во многом определяли стиль жизни указанных городов.

Введение государственной собственности на землю и изъятие земель, реформы в системе налогообложения, поощрение занятия земледелием и перехода в оседлое состояние нарушили процесс естественного развития казахского населения. Имперская колонизация и крестьянское переселение ускорили естественное сокращение количества пастбищ, так как повлекли за собой изъятие из хозяйственного пользования казахов значительных участков степного пространства. Изменение

экономической ситуации, ориентир кочевого хозяйства на рынок, потери большой части скота, обусловленные сокращением пастбищ, вынуждали местное население изыскивать иные пути для поддержания своего благосостояния, заставляя их адаптироваться к новым порядкам и условиям. Путем аренды, залога и продажи земель большая часть населения могла поправить либо улучшить свое материальное состояние, пытаясь тем самым адаптироваться к меняющимся условиям. Более того, землеустройство казахов постепенно способствовало укреплению у них понятия о земле как важном источнике их материального благосостояния.

Государственные налоги, поборы способствовали вовлечению казахского хозяйства в рыночные отношения, а развитие торговли, в свою очередь, являлась важным фактором адаптации казахского общества к рынку. На начальном этапе казахи вовлекались в торговлю в качестве приказчиков крупных купцов. По поручению купцов они выполняли различные операции: доставляли товары из среднеазиатских ханств и с российских ярмарок, становились проводниками караванов, торговали в лавках, занимались развозной торговлей в степи среди кочевого населения, собирали долги с населения за проданные ранее товары. Использование приказчиков позволяло крупным купцам распространять сферу своих торговых операций на отдаленные обширные районы Казахстана, получать посредством неэквивалентного обмена громадные прибыли. Хотя приказчики работали по найму за определенную плату, выезжая в степь, они выступали монополистами в своей округе и так же как сами купцы, обирали кочевников, обеспечивая прибыль не только своему хозяину, но и себе.

Хозяйства многих уездов края затрачивали ежегодно крупные суммы на приобретение промышленных товаров: преобладали расходы на потребительские нужды - покупку одежды, обуви, тканей, чая, сахара, хозяйственных товаров, хлеба. В богатых хозяйствах доходы от реализации товарной продукции значительно превышали расходы, что создавало возможности для накопления. Накопленные капиталы казахское байство вкладывало в дальнейшее расширение хозяйств и использовало на расширение торговых и ростовщических операций, приносящих огромные доходы.

Торговцы из числа коренного населения численно и по размерам торговых оборотов уступали другим купцам. Приказчики, маклеры, алыпсары, саудагеры относились к низшим слоям формирующегося препирательства. Наряду со скупкой и перепродажей скота, сырья и промышленных товаров казахи-предприниматели работали откупщиками почтовых станций, базарных сборов, весов, площадей, скотобоен, мельниц.

Доля казахского населения в составе жителей региона изменилась за изучаемый период: если, в 1897 году в Акмолинской области они составляли 61,1 %, то в 1914 – 36,6 %, в Семипалатинской соответственно 87,9 % и 73 %. Это было связано с переселенческим движением в край, которое более всего затронуло Акмолинскую область, следствием стало изменение структуры ввоза и вывоза основных товаров.

По данным исследователя Т.К. Литвиновой, количество казахов регулярно занимающихся торговыми операциями насчитывалось в населенных пунктах Кокчетавского уезда в 1898 году - 173 человека, в 1902 году в Атбасарском уезде – 56 человек, в Омском уезде – 889 человек, в Семипалатинском – 1084, в Кустанайском – 802 торговца. Однако удельный вес по отношению к общему числу купечества, проживающему в городских центрах, оставался невысоким.

Приоритетными видами предпринимательской деятельности у казахов являлись, торговля продуктами сельского хозяйства, продажа кожи и меха. Национальное торговое предпринимательство не отдавало предпочтения таким видам торговли, как питейная и продажа предметов роскоши, а также была слабо задействована в кредитных учреждениях. Основная часть женщин, зафиксированных в сфере торговли, занималась ростовщичеством.

Своеобразие исторического, экономического и социального развития наложили отпечаток на характер становления внутреннего регионального рынка, определили особенности функционирования в крае торгового капитала.

Будучи небольшим по численности, местное купечество уступало по объему торговли купцам, приезжавшим торговать из других районов страны. Купеческое сословие складывалось в основном из бывших мещан, что во многом объясняло недостаток капиталов и склонность к мизерным финансовым операциям.

Региональное купечество объективно не могло уверенно развиваться по пути увеличения капиталов и расширения сферы предпринимательской деятельности в условиях слабой покупательной способности населения края и узости местного внутреннего рынка. В то же время, анализ источников показал важную роль купечества в дальнейшем экономическом и социальном развитии. Этот социальный слой послужил базой для формирования промышленной и финансовой буржуазии региона и оставил значительный след в экономической, политической истории и культуре региона.

- 1 *Материалы Первой Всеобщей переписи населения Российской империи, 1897 года по областям Казахстана. Данные сведены в таблицы и подсчитаны автором.*
- 2 *Бовыкин В.И. Формирование финансового капитала в России (к. XIX века- 1908 г.) / В.И. Бовыкин. - М., 1984. - 370 с.*
- 3 *Касымбаев Ж.К. История города Семипалатинска (1718-1917 гг.) / Ж.К. Касымбаев. - Алматы, 1998. - 276 с.*
- 4 *Игибаев С.К. Население Семипалатинской области конца XIX века (По данным Первой Всеобщей переписи населения Российской империи) // Социально-полит. и демограф. аспекты развития Казахстана. - Алма-Ата, 1995. – С. 30-36.*
- 5 *Свод законов Российской империи, издания 1893 года. - СПб, 1893. - Т. 2. - 929 с.*
- 6 *Касымбаев Ж.К. Верхнеиртышские крепости в системе азиатской торговли России второй половины XVIII - начало XX вв. / Ж.К. Касымбаев // Вестн. АН КазССР. - 1988. - № 2. - С. 65 -71.*
- 7 *Обзор Акмолинской области за 1887 год. - Омск, 1873-1889. – С. 35.*
- 8 *Касымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана в 1861 - 1917 гг.: (Социально-эконом. аспект) /Ж.К.Касымбаев. - Алма-Ата: ±ылым, 1990. - 184 с.*
- 9 *Федоров Е. К истории Казахстана конца XIX - начала XX веков / Е.К. Федоров. - Алма-Ата, 1941. - 90 с.*
- 10 *Рожкова М.К. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй половине XIX века и русская буржуазия / М.К. Рожкова. - М.-Л., 1949. - 416 с.*
- 11 *Аполлова Н.Г. Хозяйственное освоение Прииртышья в конце XVI- I половине XIX века / Н.Г. Аполлова. - М.: Наука, 1976. - 371 с.*

Түйіндеме

Қазақстандағы көпестердің құрамы, мәртебесі және негізгі қызметтері

Г.М. Ахметова – *С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Мемлекеттік университеті, Өскемен қ.*

Мақалада мұрағат материалдары мен статистика негізінде көпестер тарихын зерттеу нәтижелері ұсынылған. сауда үйлері байланыс жүйесін салынған кәсіпкерлерді тапқыр ашылды, ал Қазақстанның революцияға дейінгі ауқымды аймақтарда, көпестер сандық шағын орнын алды, ішкі және сыртқы сауданы күшейтті. мақала деректер тарихшылар ұсынады, мәселені бөлектеу, шоу көпес қызметінің сандық және сапалық сипаттамалары назар аударады, әр түрлі есептерді деректерді талдады.

Түйін сөздер: сауда, жәрменке, экспорттық таурлар, импорт, кәсіпкерлер, ауыл шаруашылығы

Summary

Composition, status and principal activities of Kazakhstan merchants

Akhmetova G. M. – *S.Amanzholov East Kazakhstan State University, Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk city*

Annotation: the article presents the results of research into the history of the merchants based on archival materials and statistics. Merchants took quantitatively small alcove in pre-revolutionary scale of Kazakhstan regions. Enterprising entrepreneurs opened trading houses, and built communications system, intensified internal and external trade.

Keywords: trade, fairs, export goods, import, entrepreneurs, agriculture

СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ ОХРАНЫ ЗДОРОВЬЯ НАСЕЛЕНИЯ В ПРОМЫШЛЕННЫХ ЗОНАХ (1990 Г.Г.)

Абдухаимов Е.Ф. – к.и.н., доцент ЮКГУ им. М.Ауэзова

В статье рассматриваются актуальные проблемы экологической безопасности Казахстана и предложены направления модернизации для решения этих проблем. Далее уделяет внимание последствия негативной экологической политики Казахстана. Автор утверждает экологический кризис, возникший в районе Аральского моря, сейчас стал глобальной, всемирной проблемой. Опыт последних десятилетий свидетельствует об увеличении числа природных и антропогенных катастроф, несущих серьезные экологические и социально-экономические последствия. Предпосылкой к возникновению катастроф являются экологические риски, связанные с наличием опасных природных и антропогенных факторов. Определение основных экологических рисков, оказывающих влияние на экономику Казахстана, дает возможность разработки и проведения более эффективной государственной политики в области экологизации экономики, производства, развитию природосберегающих технологий, особенно в ведущих отраслях промышленности.

Ключевые слова: Экологический безопасность, проблемы, охраны здоровья, населения, промышленность

Результаты многочисленных исследований свидетельствуют, что негативные изменения качества окружающей среды приводят к нарушению эволюционно-сложившихся взаимосвязей между средой и человеком, срыву адаптационных свойств и развитию патологических процессов в его организме. Доказано, что внешняя среда, природно-климатические условия определяют 17-20% в формировании здоровья человека, 48-53% приходится на долю образа жизни, 18-22% - на генетику, 8-10% - на здравоохранение.

Среди факторов окружающей среды особое значение имеет атмосферный воздух, его качество. Загрязненность воздуха отнесена к экстремальным факторам, оказывающим прямое и опосредованное влияние на формирование здоровья людей. За последние десятилетия в мире произошли значительные количественные и качественные изменения природной среды в связи появлением огромного количества антропогенных загрязнителей химической, биологической, физической природы со сложным спектром интенсивности и режимов их комбинированного, комплексного и сочетанного воздействия на организм человека. Высокие темпы развития промышленности, энергетики, транспорта, химизации сельского хозяйства и быта, а также урбанизации привели к увеличению промышленных, сельскохозяйственных, транспортных, бытовых и других отходов, интенсивно загрязняющих различные объекты окружающей среды, прежде всего атмосферу.

Одним из показателей, характеризующих не только физические данные совокупного человеческого капитала, но и состояние всей социально-экономической системы в целом, является уровень здоровья населения, оцениваемый по ряду показателей: средней продолжительности жизни, потерям рабочего времени по причинам болезни, травматизма и др.

Ухудшение среды обитания, прежде всего, сказывается на санитарных и медико-демографических показателях конкретного региона и территории. Установлено, что социально-экономические условия являются основным фактором, влияющим на состояние здоровья человека и общества. Экономические процессы всегда обуславливали развитие и тенденции социальных явлений. В свою очередь, темпы и уровень индустриализации соответствующим образом влияет и на структуру, и на тенденции демографических процессов, а также на их конкретные показатели. К примеру, за 1995-2000 гг. смертность населения ВКО в трудоспособном возрасте увеличилась на 65%, в т.ч. у мужчин - на 73%, у женщин - на 39% . [1].

В последние 15-20 лет наблюдается всевозрастающий интерес к различным аспектам проблемы охраны среды обитания человека от загрязнения и деградации. Основной причиной чрезвычайной ее актуальности является интенсивное изменение качества окружающей среды под влиянием антропогенной деятельности: развития промышленности, энергетики и транспорта, химизации сельского хозяйства и быта, урбанизации, что приводит к увеличению промышленных, транспортных, бытовых и других поллютантов, загрязняющих окружающую среду. Анализ имеющихся материалов свидетельствует о дальнейшем росте и распространении загрязнений внешней среды практически во всех регионах республики. Так, например, в атмосферу Шымкентской, Жамбылской, Павлодарской,

Актюбинской областей выбрасывается сотни тонн двуокиси серы, окислов азота. Ежегодно промышленность этих областей сбрасывает сотни млн. кубических метров неочищенных сточных вод.

Последствия негативной экологической политики бывшего СССР ныне испытывают многие союзные республики, в том числе Казахстан. Экологический кризис, возникший в районе Аральского моря, сейчас стал глобальной, всемирной проблемой. Губительные последствия Семипалатинского ядерного полигона стали тяжелым бременем и большим горем для миллионов жителей различных регионов республики, прилегающих к нему. О чем свидетельствует следующий факт: одним из обобщенных показателей состояния качества среды обитания являются СППЖ и уровень младенческой смертности. По этим показателям бывший СССР, в том числе Казахстан, занимали соответственно в конце 4-го и 5-го десятка стран мира.

За последние годы в Казахстане ситуация в отношении общей смертности населения резко ухудшилась. По данным официальной статистики за 1990-1995гг. уровень ее возрос соответственно с 7,7 до 10,2 на 1000 населения или на 33,9%. [2]. Причем наблюдается значительная дифференциация этого показателя по регионам республики, а также в зависимости от пола. В общей степени неблагоприятное положение складывается в Восточно-Казахстанской, Североказахстанской, Карагандинской, Западно-Казахстанской, Костанайской, Акмолинской областях и г. Алматы.

В Восточном Казахстане показатель смертности в расчете на 100 тыс. населения в 1999г. был выше среднереспубликанского уровня в 1,2 раза. Одной из наиболее острых проблем в регионах Восточно-Казахстанской области явилась экологическая. Радиоактивное загрязнение территории явилось причиной смертности населения от новообразований в организме. Источниками радиоактивного загрязнения явились: испытательный ядерный полигон в Семипалатинске, предприятия атомно-промышленного комплекса, природные аномалии с повышенной радиоактивностью. Смертность населения от новообразований в 1999г. составляла на 100 тыс. населения 173,11 при среднереспубликанском уровне 130,61, т.е. превышала среднереспубликанский уровень в 1,3 раза.

Производство продукции в отраслях цветной металлургии, машиностроения, электроэнергетики, химической промышленности явилось причиной выбросов загрязняющих веществ в атмосферный воздух, что в немалой степени послужило причиной заболевания населения различными инфекционными заболеваниями. Так, смертность от болезней органов дыхания, инфекционных и паразитарных болезней в 1999г. превышала среднереспубликанский уровень в 1,2 раза.

Регионы республики, входящие в Центральный Казахстан, по всем причинам смертности имеют показатели, превышающие средне-республиканский уровень. Наибольший удельный вес после болезней системы кровообращения занимают смертность от несчастных случаев, отравлений и травм. Так, по данным статистической отчетности в Карагандинской области в 1999г. этот же показатель составил 174,02 в расчете на 100 тыс. населения и превысил среднереспубликанский уровень в 1,4 раза (126,0). Объясняется это в основном тем, что Центральный Казахстан является промышленно-производственным центром угледобывающей и химической промышленности, машиностроения, черной и цветной металлургии.

Промышленные районы Центрального Казахстана являются причиной возникновения профессиональных заболеваний и производственного травматизма. По оценкам специалистов, каждый третий случай травматизма в республике носит производственный характер, в Карагандинской - каждый второй.

Регионы Центрального Казахстана, находящиеся вблизи Семипалатинского полигона, были также подвержены влиянию ядерных испытаний. Так, в Карагандинской и Павлодарской областях смертность населения от новообразований превышает среднереспубликанский уровень.

Показатели смертности по всем причинам в регионах Северного Казахстана в 1999г. при среднереспубликанском уровне (977,29) выше данного показателя в Северо-Казахстанской области (1201,30); Акмолинской (1142,15); Костанайской (1140,48); Павлодарской (1046,26) областях. Высокая смертность от болезней системы кровообращения, несчастных случаев, отравлений и травм вероятнее всего объясняется развитием в регионах Северного Казахстана таких промышленных отраслей, как топливно-энергетическая, горнодобывающая, нефтепереработка, машиностроение, производство алюминия. Намного выше в сравнении с другими причинами отмечается смертность от несчастных случаев, отравлений и травм. В таких областях как Акмолинская, Костанайская, Северо-Казахстанским смертность от данной причины превышает среднереспубликанский уровень в 1,2 раза.

По оценке специалистов, уровень первичной инвалидности в свинцовом производстве выше среднереспубликанского в 1,7 раза, в фосфорном - незначительно ниже. Каждый второй случай травматизма в Торгайской области носит производственный характер. Ядерные взрывы, произведенные в ряде регионов республики, послужили причиной смертности от новообразований. Так, в расчете на 100 тыс. населения этот показатель превышал среднереспубликанский уровень в 1999г. в Северо-Казахстанской (в 1,4 раза), в Акмолинской (в 1,2 раза) областях.

Во всех регионах, входящих в Западный Казахстан, отмечается высокая смертность от инфекционных и паразитарных болезней. Наиболее значителен этот показатель в Мангистауской области, где в 1999г. в расчете на 100 тыс. населения он превышал среднереспубликанский уровень в 1,5 раза, в Актюбинской области - в 1,2 раза. Выше, чем в среднем по республике, показатель смертности от данной причины отмечается в Атырауской области, т.к. по степени экологического бедствия Атырауская область среди всех регионов Западного Казахстана продолжает занимать одно из первых мест.

Южный Казахстан является в республике главным регионом по производству сельскохозяйственной продукции. На базе сельского хозяйства получили развитие легкая и пищевая промышленность. Превышения максимально допустимого уровня (МДУ) по содержанию нитратов в растениеводческой продукции, пестицидов в продуктах питания, по оценкам специалистов Министерства экологии и биоресурсов, отмечено преимущественно в южных областях республики: Южно-Казахстанской, Кызылординской, Алматинской, Жамбылской. Этим, вероятно, обусловлен высокий показатель смертности населения от инфекционных и паразитарных заболеваний и органов пищеварения.

В некоторых регионах Южного Казахстана в 1999г. в расчете на 100 тыс. населения отмечено превышение показателя смертности от болезней органов дыхания относительно среднереспубликанского значения: Южно-Казахстанская область (в 1,1 раза), Кызылординская (1,3 раза). Содержание в атмосферном воздухе пыли, оксида углерода, азота и других вредных ингредиентов обусловлено развитием горно-химической, металлургической и машиностроительной промышленности, созданием комплекса по добыче фосфоритов, производству фосфоритных удобрений.

Показатели смертности имеют свою дифференциацию как по городу, так и по селу. В 80-х годах коэффициенты смертности в городских поселениях превышали аналогичные показатели в сельской местности в 1,2-1,3 раза, с начала 90-х годов до 1999г. рост составил 1,5-1,6 раза.

На уровень смертности в городах оказывают влияние два противоположных процесса. Уровень медицинского обслуживания, с одной стороны, в городах выше, чем в сельских поселениях, с другой, серьезная экологическая обстановка в республике, токсичность окружающей среды, концентрация крупных промышленных предприятий, интенсивное движение автотранспорта ощущается в городских поселениях значительно сильнее, чем на селе. Так, по Павлодарской области 39% смертности населения приходится на Павлодар, по Карагандинской области - 33,8% - на г. Караганда. На г. Тараз приходится 35,1% смертности, чем в целом по области в 1999г. Следствием неблагоприятного развития процессов рождаемости и смертности стало интенсивное снижение темпов естественного прироста населения республики, вплоть до депопуляции населения на отдельных территориях. Динамика изменения величины естественного прироста населения характеризует уровень общественного развития страны. В Казахстане за последние годы резко сократились темпы естественного прироста населения во всех ее областях. Если с 1979 по 1989гг. таковые составили 12,6%, то в последние годы - 1,7%. К 1995 году отрицательный естественный прирост (депопуляция) населения был зарегистрирован в Восточно-Казахстанской, Северо-Казахстанской областях и в г. Алматы, и к этому рубежу приближаются Карагандинская, Кустанайская, Павлодарская и Акмолинская области.

В последние годы в Казахстане, по данным статистики, отмечается снижение показателей общей заболеваемости, в основном из-за снижения обращаемости и доступности медицинской помощи, вынужденного закрытия и преобразования ряда лечебно-профилактических учреждений и других факторов. В то же время, выборочные исследования показали реальное снижение уровня здоровья населения, высокий коэффициент истиной заболеваемости. Все показатели, характеризующие здоровье женского населения, снижены. Индекс здоровья женщин составляет в республике около 30, а в некоторых регионах, где практически исчерпана способность адаптации организма ко все ухудшающимся условиям, составляет менее 20% (Восточно-Казахстанская и Кызылординская области). Каждая вторая беременная женщина республики страдает анемией, каждая шестая - заболеванием почек. Особенно высока заболеваемость среди женщин коренной национальности. [3].

Антропогенная экологическая катастрофа, вызванная безвозвратным изъятием вод рек Амударьи и Сырдарьи, до сих пор сопровождается химическим загрязнением главных источников питьевой воды региона, сбросами в реки минерализованных дренажных вод, обогащенных ядохимикатами, дефолиантами, продуктами распада минеральных и органических удобрений, что делает практически невыносимыми условия жизни в низовьях этих рек.

Крайне отрицательное воздействие на здоровье людей оказывают последствия ядерных испытаний на Семипалатинском полигоне. Более того, радиоактивные загрязнения окружающей среды обнаруживаются на территориях, значительно отдаленных от ядерного полигона. Нельзя не учитывать негативного влияния на жителей Восточного Казахстана и Лобнорского полигона Китая.

Совместная казахско-французская экспедиция, изучавшая состояние здоровья населения, проживающего вблизи Семипалатинского полигона, пришла к выводам, что у жителей 13 посещенных ими ядерных испытаний. Радиоактивная обстановка вокруг полигона привела к возникновению многочисленных случаев заболевания лучевой болезнью. Здоровье сильно подорвано вследствие проводимых ранее взрывов, в первую очередь пострадали дети, иммунная система которых практически подорвана последствиями ядерных испытаний. Специалисты констатировали наличие в районе вблизи полигона радиационной патологии. Тяжелые последствия ядерных испытаний выражаются и в психических расстройствах, развития тяжелых форм радиофобий. Так, среди 1300 жителей с. Кайнар Абралинского района Семипалатинской области у 90 % населения по несколько тяжелых диагнозов заболеваний, за 40 лет погибло от рака 310 человек, 34 покончили жизнь самоубийством. В селе проживают 58 детей, родившимися с тяжелейшими формами уродства, а в целом по району эта цифра может быть умножена в 5-6 раз. [4].

1 *Социально-экономическое развитие Республики Казахстан. Стат. спр. Алматы: Агентство по статистике РК, 2002, 336 с.*

2 *Социально-экономическое развитие Республики Казахстан. Стат. спр. Алматы: Агентство по статистике РК, 2002, 82 с.*

3 *Медико-демографическое исследование. 1995. Казахстан. Алматы: Ин-т питания МН-АН РК, Macro International Inc.*

4 *Атабаев А.Х. Экологическая безопасность в структуре национальной безопасности. М.: Экология, 1998, 227 с.*

Түйіндеме

Индустриялық аймақтардағы халықтың жағдайы және денсаулық саласының проблемалары (1990 жыл)

Абдухаймов Е.Ф. – т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Бұл мақалада өндіріс орындары аумағындағы халықтың хал-жағдайы мен денсаулығы мәселері қарастырылады. Сонымен қатар Қазақстанның экологиялық қауіпсіздігі өзекті мәселелер және осы мәселелерді шешу жолдарын жаңғырту үшін ұсынылатын бағыттары талданады. Әрі қарай, Қазақстанның кеңестік кезеңдегі экологиялық саясатының теріс салдарын назар аударта отырып автор Арал теңізі аймағында туындайтын, экологиялық дағдарыстарды мәлімдейді. Осы мәселенің қазір жаһандық, халқаралық проблемаға айналуының себептеріне тоқталады. Ауыр экологиялық және әлеуметтік-экономикалық проблемалар салдарынан табиғи апаттар және адамзат дамуына туындайтын қатерлер жөнінде баяндайды. Индустриялық аймақтардағы экологиялық проблемалар салдарынан болатын адам денсаулығына тигізетін қауіп-қатерлер талданады.

Түйін сөздер: Экологиялық қауіпсіздік мәселелері, денсаулық сақтау, халықты, өнеркәсіп

Summary

Status and problems of health of population in industrial areas (1990 years)

Abduhaimov E.F. – Ph.D., Associate Professor

This article discusses the status and health issues of population in the territory of industry.

In article urgent problems of an ecological safety of Kazakhstan are considered and the directions of upgrade for the solution of these problems are offered. Further pays attention of a consequence of negative environmental policy of Kazakhstan. The author approves the ecological crisis which arose near the Aral Sea now became a global, world problem. Experience of the last decades svidetelstvukt about increase in number natural and the antropogennykh of the catastrophic crashes bearing serious ekologichesky and social and economic posledkstviye. A prerequisite to origin are the environmental risks connected with availability dangerous natural and the antropogenknykh of factors. Determination of the main the ekologikcheskikh of the risks exerting impact on an ekonokmika of Kazakhstan gives the chance of development and carrying out more effective gosudarstvenkny policy in the field of greening of economy, production, to development the priodosberegayukshchikh of technologies, especially in the leading industries.

Keywords: Ecological security issues, health, population, industry

УДК 94 (574)

ALMATY HEAVY ENGINEERING PLANT: HISTORY OF CREATION

Baidildina S. – Associate Professor of Almaty University of Power engineering and Telecommunications
Kabdusheva L. – Senior Teacher of Almaty University of Power engineering and Telecommunications

The article considers the history of the evacuation, accommodation and establishment one of the first factories of the defense industry in Kazakhstan – Almaty Heavy Engineering Plant. . The article analyzes the process of the material and technical base creating, production and social infrastructure, the difficulties and the results of the enterprises creation and development. It also describes the role and place of the defense plant in during the Great Patriotic War.

Keys words: AHEP, military-industrial complex, defense companies, the military product, evacuation, People's Commissariat

In August 16, 1941 the "Military and economic plan for the IVth quarter of 1941 and 1942 for the Volga region, the Urals, Western Siberia, Kazakhstan and Central Asia" classified as "top secret" plan, was approved by CPC of the USSR and CC of the CPSU (b).

It was intended to deploy as soon as possible the main military-industrial base in the eastern parts of the country: to organize the mass production of the tanks, tank armor, aircraft, aircraft engines, small arms, all types of artillery, mortars and ammunition[1].

In summer of 1941 according to Professor N. Simonov, in fact, it had to be dismantled and taken out 1,360 large industrial enterprises from the expanding range frontline, 455 of them were located in the Urals, 210 - in Western Siberia, 250 - in Kazakhstan and Central Asia.

At the mills and factories evacuated to the East arrived workers, technical and engineers employees (TEE) and their families. In 1941, over 10 million people have been evacuated to the rear [2].

From the first days of the war Kazakhstan became one of the largest suppliers of military products to the front. During the period from July 1941 till March 1, 1942 came 22 enterprises of the defense industry evacuated from the front line. Many of them were immediately put into operation [3].

In August 16, 1941 Council People's Committee (CPC) and the Central Committee of the CPSU (b) approved the Military-economic plan for the IVth quarter of 1941 and in the 1942 for the Volga region, the Urals, Western Siberia, Kazakhstan and Central Asia. According to the plan, there was a task in the shortest possible time to deploy in the eastern parts of the country the main military and industrial base: to organize mass production of tanks, tank armor, aircraft, aircraft engines, all types of artillery, mortars and ammunition.

The People's Commissariat of Heavy Engineering (PCHE) of the USSR take an active part in carrying out the orders of the People's Commissariat of Defense terms of military production. According to the plan of the Defence Industry department of the CC CP (b) of Kazakhstan in March-April, 1942, six plants were placed in the city of Alma-Ata. Among them was also the Alma-Ata Machine Plant of PCHE USSR. PCHE plant was a part of the evacuated ammunition factory of the "October Revolution" Voroshilovsky plant. In November 17, 1941 the new independent plant with significantly expanded product range was created on the new location. From the application №1 to the Resolution of People's Commissariat of the USSR №1433-707s (August 26, 1942) the priority activities of Alma-Ata plant followed[4]:

"... 94. To organize the production of equipment of ferrous and nonferrous metallurgy in the Alma-Ata plant was obliged to PCHE(c. Kazakov) to finish to construct the main building of the factory area of 12 000 m, 2000 m forge, build foundry in 2000 m and deliver them to the operation in April 1, 1943.

95. To instruct the General Directorate of labor reserves (c. Moskatova) to send 300 workers from the completed trade schools and schools to FPT of PCHE for the construction and production of the Alma-Ata plant of PCHE in III-IVth quarters 1942.

96. To instruct c. Undasynov the Chairman of People's Commissars of the Kazakh SSR to send, through the mobilization of the local population until 15 September of 1942 - 350 people, in the IVth quarter 1942 - 300 people, in the I quarter of 1943- 200 people to Alma-Ata Machine Plant.

97. To instruct the USSR State Planning Committee to allocate and Machine-tool construction Commissariat (c. Ephraim) to put the Almaty plant of PCHE in the IVth quarter of 1942 - 60 machines and in the Ist quarter 1943 -35 machines for PCHE specification.

98. To instruct the USSR State Planning Committee (c. Saburov) to provide the plans of the distribution for the supply of Almaty plant of PCHE with the necessary construction materials and equipment in the IVth quarter 1942 as well as funds in the amount of 4.5 million rubles for the construction to expand the plant.

99. To spread to Alma-Ata Machine Plant of PCHE decree of State Defense Committee (SDC) №1596ss from 13.04.1942, and the restoration of the Stalin Novo-Kramotorsk plant in Elektrostal town.

100. To require the Secretary of the CC CP (b) of Kazakhstan c. Skvortsov and Chairman of People's Commissariat of the Kazakh SSR c. Undasynov PCHE to provide all possible assistance on the organization of equipment production in the Alma-Ata plant for ferrous and nonferrous metallurgy, staffing this plant with personnel, providing technical and engineering employees (TEE) with housing, allocating the local building materials, catering workers and TEE, as well as to establish a systematic monitoring of the decree implementation”.

The first chief of construction and plant director was Makeev. According to Makeev preliminary summaries, for the plant facilities construction, according to a government decree of August 26, 1942, 1250 people was taken, including 855 skilled workers, unskilled workers - 395 people. The construction was planned for 3.5 months or 88 days[5].

The construction of the plant was carried out unevenly. Due to the ambiguous attitude of the government and local structures there were many problems with the allocation of capital investments, with the supply of construction materials and equipment, construction and provision of engineering and technical workers. The following facts are of evidence.

So, in a memorandum "On the work of the Alma-Ata Machine Plant (top secret)" of April 21, 1942 to secretary of CC CP (b) of Kazakhstan Skvartsov the director of the Alma-Ata Machine Plant Makeev noted that the plant produces exceptional ammunition of small and large caliber. It would have to be provided by a dedicated gasoline array especially, but in practice it is not so, and in each case it is necessary to take gasoline only after the appeals to the secretary of the party comrade Kulitov then to secretary CP (b) of Kazakhstan comrade Koyshegulov and to the CPC Chairman Deputy c. Zagovelev and their lengthy negotiations with the management Glavneftesbyt[6].

In the correspondence of the deputy director of the plant of the USSR PCHE Bekmuhametov of August 2, 1942 with the secretary of the CC CP (b) of Kazakhstan Koyshegulov it is also states that for the implementation of the military orders supply of the plant by the CCF decree, in August 2.5 tons of aviation fuel is allocated, which must be is issued by Republican Bureau Glavneftesbyt.

Despite repeated requests to the comrade Sharov, the latter categorically refused to distribute aviation fuel. In order to ensure SDC order to produce defense products industry, the assistance in the immediate distribution of aviation fuel was requested[7].

One of the biggest challenges that had to be solved since the first weeks of the war was the problem of labor mobilization. The need for the opposition to the aggressor the quite numerous quantity of the army led to a sharp decrease in the number of workers in the home front. The situation was complicated by the fact that the occupation of the western regions of the Soviet Union significantly reduced the total number of its population. Particularly the special issues were urgent in staffing the companies of the eastern regions that were responsible for the severity of military production.

From the very beginning of the war, millions of people from among the farmers, unexperienced employees engaged mostly in personal subsidiary plots, mainly women, young people, pensioners, voluntarily entered the manufacture instead of the qualified workers went to the front. The problems with the staffing were remained. "In September 15, the CPC of KazSSR had to mobilize 350 people for the construction work at the plant by the decision of the CPC. So far, we have received no one. In that case, if we even got those of 350 people and in all subsequent periods there would be the number of only unskilled workers and none of qualified ones. To use rationally those labors and then to teach them the qualifications it is necessary the presence of the specialists in the construction field.. "[8].

An integral part of the war economy was the whole system of the Main Directorate of reformatory camps and colonies of the USSR PCIA (Gulag), where along with a large number of criminals was the army of the innocent people declared as the "enemies of the people."

The scale and complexity of the work with that "contingent" result in the declassified documents. Therefore, by the inquiry "On the Alma-Ata Machine Plant" (September 22, 1942) the Director of the plant Makeev reports to N.A. Skvortsov the secretary of the CC CP (b) of Kazakhstan:

"1. Until now, all the construction work in the factory had been carried out by the colony RC PCIA. Recently, I demanded to increase the number of workers from the chief RC PCIA - comrade Berner, instead of 400 people to 600 people, but this number is not only increased and on the contrary decreased with each passing day and decreased mainly due to the skilled labor. In September, the average number of prisoners participation in the work was 270 people, with a sharp decrease in quality. For example, the total number of

210 people included the laborers. Previously there worked 15 people of carpenters and then only 7 people. There is absolutely no fitters, masons and other specialists needed in the plant qualifications...” [9].

Despite of the fact that the local authorities have made efforts to provide food for the workers of home front during the war period, especially for those who was working in the military plants, the problems remained as it was. The documents showed an extremely serious state of the evacuated people from the Voroshilov plant. According to archival data, in January 1942 among the 270 workers and TEE arrived from the factory, 59 people were housed in six rooms with a total area of 60 m. Due to the lack of beds, sundeck chairs the workers and TEE slept on the floor. There was no any common place for the kitchen. In the administrative building of the former Machine Plant, 100 people had the accommodation of some 200 m. The most basic rules of sanitation were broken. The lunches from the dining room of the plant were not distributed to the family homes and it was not possible to cook food, as there was no kitchen stove[10].

Under the conditions and difficulties of the wartime, the government took the system of economic and administrative measures aimed at solving the main front task it is to supply the things needed. Manifested above meant the suppression of any infringement (theft of the gifts for the soldiers from the cars, drunkenness, unauthorized departure from work, desertion, etc.) in the workplace.

An analysis of the declassified archival documents showed how severe was the punishment [11]:

Copy

Sentence

In the name of the Union of Soviet Socialist Republics

The Military Tribunal of the PCIA troops in the Alma-Ata district in Alma-Ata in the room of workshop №2 in the plant AHEP in August 29, 1944 consisting of: Presiding Justice Colonel Suslov and Assessors Sil and Pokapaev and the secretary of administrative service junior Lieutenant Tuimebaev with the representative of the public prosecution of the Military prosecutor Justice Colonel Ponomarev, the lawyer Yusov, examined the case in the open court against c. Sytyi Petr Filippovich, born in 1926., an inhabitant of the village of Dubrovka Kalchanskogo district of Sumy region of the Ukrainian SSR, Ukrainian, single, having education of 7 classes , not a party member, twice convicted by a court of the 8th section of the city of Alma-Ata for absenteeism by the decree of the Supreme Soviet of the USSR Prezidium of 26.04.40 a total of 12 months for remedial works, punishment served only 3 months, accused by the decree of the Supreme Soviet of the USSR Prezidium of 26.12.41. By that pre-trial investigation materials the Military tribunal

Ascertained:

Defendant Sytyi had been worked at the plant AHEP since October 7, 1942 as a turner, and in July 18, 1944 willfully left his job at the factory and deserted in July 26, 1944, he was detained and arrested. Based on the above, recognizing the Sytyi guilty by the decree of the Supreme Soviet of the USSR of 26 December 1941 the Military tribunal, guided by article 319 and 320 of the CPC.

Sentenced:

Sytyi Petr Philippovich is subjected for six years imprisonment on the basis of the Decree of the Supreme Soviet of the USSR of December 26, 1941 without disqualification, to absorb the unserved punishment by the Court sentence on the basis of article 49 of the CC.

Chair, Justice Colonel Suslov
Secretary, junior Lieutenant Tuimebayev

Since 1942 the government had stated the task of plant start-up to full capacity for the team of builders and manufacturers. In the early production (March 1942) the product range was of 203 mm concrete-piercing ammunition and concrete-piercing aviation bombs. During the year the range of products had increased to six titles. At that time the main production areas of the plant had been already clearly outlined. The largest ammunition plant of the Republic that was under the construction had composed a number of productions: 203 mm concrete-piercing ammunition, concrete-piercing aviation bombs, 82 mm bombs, ZAB-2.5 FAB-50 and 90.

On the work report of the factory of 1942 it was shown that, despite of all the difficulties and problems, the whole range plan was exceeded [12]:

The plan of implementation in 1942

Name of product	Plan	Performance	%
203 mm concrete-piercing ammunition	3000	7105	236,8
203 mm concrete-piercing aviation bombs	-	792	-
82 mm bombs	6000	84 780	141,3
ZAB-2,5	100 000	124 440	124,4
FAB-50 и 90	2250	3300	146,7
Gross output (in constant prices)	8100	16 675,3	205,9
Gross output (in constant prices)	10 000,0	18 690,0	186,9

By the table it is clear that the implementation of the plan on the goods output was 205.9%, i.e twice as much and on the gross output was 186.9%.

In 1942 the 17 different improvements were also introduced and it gave the conditional economic effect in of 400 thousand rubles.

Thus, in the first years of the war the construction of the one of the largest enterprises of the defense industry in the capital of the Republic the PCHE of the USSR - Almaty Heavy Engineering Plant was started.

Under the difficult conditions of the World War II it was not only to be managed to evacuate, keep the plant and people, but also to organize the military production much-needed in the home front. That was the simple act of bravery of the Soviet people in those hard years. Those were the first steps towards our great victory.

1 СА РК F. 1137, л. 1, ф. № 9, division – special part, sh.242

2 Симонов Н.С. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управление.

3 // http://militera.lib.ru/research/simonov_ns/01.html - militera.lib.ru

4 ПА РК F.708, л. 6/1, ф. № 611, sh.23

5 ПА РК F.708, л. 6/1, ф. № 1717, sh.36

6 ПА РК F.708, л. 6/1, ф. № 1717, sh.1

7 ПА РК F.708, л. 6/1, ф. № 632, св. 273, ф. 1737, sh.107

8 ПА РК F.708, л. 6/1, ф. № 1717, sh.5

9 ПА РК F.708, л. 6/1, ф. № 631, sh.33

10 ПА РК F.708, л. 6/1, ф. № 631, sh.34

11 ПА РК F.708, л. 6/1, ф. № 631, sh.25

12 ПА РК F.708, л. 6/1, ф. № 1747, sh.62; ф.10, sh. 78

13 ПА РК F.708, л. 6/1, ф. № 612, sh.15-16.

Түйіндеме

Алматы ауыр машина жасау зауыты: қалыптасу тарихы

Сауле Байдильдина – Алматы энергетика және байланыс университетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты

Лайля Кабдушева – Алматы энергетика және байланыс университетінің аға оқытушысы

Мақала Қазақстанға қоныс аударған алғашқы қорғаныс өнеркәсібі зауытының бірі – Алматы Ауыр Машина жасау зауытының қоныс аударуы, орналасуы мен қалыптасу тарихы қарастырылады. Мақалада кәсіпорынның материалдық-техникалық базасы, өндірістік және әлеуметтік-тұрмыстық инфрақұрылымының қалыптасуы, қиыншылықтар мен нәтижелер сөз болады. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қорғаныс кәсіпорының ролі мен орны талданады.

Түйін сөздер: ААМЗ, қорғаныс-өнеркәсіп кешені, қорғаныс зауыттары, әскери өнім, эвакуация, Халық Комиссариаты

Резюме

Алматинский завод тяжелого машиностроения: история становления

Сауле Байдильдина – доцент Алматинского университета энергетика и связи, к.и.н.

Лайля Кабдушева – старший преподаватель Алматинского университета энергетика и связи

Статья посвящена истории эвакуации, размещения и становления Одного из первых заводов оборонной промышленности в Казахстане Алма-Атинского завода тяжелого машиностроения. В статье анализируются

процессы создания материально-технической базы, производственной и социально-бытовой инфраструктуры завода, трудности и результаты создания предприятий. Также рассматривается роль и место оборонного предприятия в годы Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: АЗТМ, оборонно-промышленный комплекс, оборонные предприятия, военный продукт, эвакуация, Народный Комиссариат.

УДК94(574)

СЕМЕЙ ӨЛКЕСІНДЕГІ ЖӘРМЕНКЕЛЕРДІҢ АШЫЛУЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Болатова Қ.Б. – *Аға оқытушы, т.ғ.к., Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті
Қазақстан Республикасы, Семей қаласы*

Жумагулов Б.Б. – *Тарих магистранты, Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті
Қазақстан Республикасы, Семей қаласы, Email: Kalamkas_17_81@mail.ru*

Бұл мақалада, XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басындағы Семей өлкесіндегі жәрменкелердің ашылуы мен жәрменкелердің атқарған қызметі жайлы жазылған. Сонымен қатар, Семей қаласы – ежелгі Ұлы Жібек жолының солтүстік шығыс жағында орналасқан байырғы сауда мекені болғаны жайлы, Семей қаласының орналасқан жері саудагерлер мен көпестер, керуеншілер үшін қолайлы болғаны жайлы баяндалған.

Автор сонымен қатар, 20 ғасырдың басында Семей облысында 28 жәрменке жұмыс істегендігі, олардың ішіндегі сауда айналымы жағынан ең ірісі Қоянды жәрменкесі, сондай-ақ Павлодар уездіндегі Покров, Златаустов, Семей уездіндегі Екатерина және Шар жәрменкелері жайлы айтылған. 1907 жылы Семей облысының жәрменкелерінде 2103945 сомның әр түрлі тауарлары мен малы сатылғандығы жайлы, ал 1913 жылы бұл көрсеткіш 3710397 сомға жеткендігі туралы статистикалық көрсеткішпен салыстырмалар көрсетілген. Сонымен қатар, жәрменкелерде өнеркәсіп және ауыл шаруашылық өнімдері, тірі мал мен мал шаруашылығының өнімдері сатылғандығы туралы талданған. 1903 ж. Семей өңірі жәрменкелерінің сауда айналымының 34%-нан астамы өнеркәсіп өнімдерінің үлесіне, 24%-ы мал шаруашылығы өнімдерінің үлесіне тигендігі туралы ой түйінделген.

Түйін сөздер: Жәрменке, сауда, саудагер, көпес, айырбас, өнеркәсіп, салық, Қоянды, Шар.

XVIII ғасырдың басынан басталатын қазақ елінің Ресей империясының құрамына енуі жергілікті халықтың Ресейлік сауда жүйесіне кеңінен араласуымен ерекшеленді. Петр I жарлығы бойынша есептелінетін, Семей қаласы Ертіс бойындағы сауда орталығына айналды.

Семей қаласы – ежелгі Ұлы Жібек жолының солтүстік шығыс жағында орналасқан байырғы сауда мекені болғаны тарихта мәлім. Демек, Семей қаласының орналасқан жері саудагерлер мен көпестер, керуеншілер үшін қолайлы болған.

XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басында – Семей жәрменкелері ұйымдастырылған сауда орталығы болды. XX ғасырдың басында облыста 28 жәрменке жұмыс істеді. Олардың ішіндегі сауда айналымы жағынан ең ірісі Қоянды жәрменкесі болса, одан кейінгі орындарда Семей өңіріндегі Екатерина, Шар жәрменкелерді айтуға болады.

1842 ж. 10 ақпандағы жоғарғы министрлер Комитеттерінде жәрменкелерді дамыту жөніндегі мәселелерге үлкен көңіл бөлінді. Арнайы жарлық бойынша орталық және жергілікті басқарушылар жәрменкелерге қатысушыларға қалған нақты рұқсат алу керек болды, куәләндіретін рұқсат қағазды өз уақытынан асырмай жәрменкелік комитеттен тіркеуден өтіп отырған Азиялық көпестер үшін, көпестік куәліктер міндетті түрде тексертіп отырған. Семей өңірінде сауда айналымында бірінші орында Қоянды жәрменкесі тұрды. 1848 жылы болған бұл жәрменке біртіндеп орнығып дами бастады. 1869 жылы үлкен жетістіктерге жете бастады, оның сауда ортасында 500000 рубльды алғашында құраса 900 айналым 1644 мың рубльге дейін жетті. 1869 ж. қоянды жәрменке жергілікті әкімшіліктің жыл сайын 15 мамыр 15 маусым аралығында жәрменкелік сауда жасады [1].

Аталған сауда жәрменкесіне негізінен орыс саудагерлері, көпестері өздерінің әртүрлі тауарларын сатты немесе малға айырбастайтын болды. Жәрменкелерде қазақтар арасында қажетті тауарларға деген сұраныстар анықталынып, алдын-ала тапсырмалар алынды. Мысалы, 1842 жылдың 20 қазанында Батыс Сібір генерал-губернаторына жіберілген хабарламада, «Қазан айының бірі күні Көшетау жәрменкесі арқылы қырғыздармен сауда жасау үшін тұрақты саудагерлерден басқа тағы саудагер 2000 рубльдің әртүрлі тауарларын әкелді», делінген.

1876 жылы 3 желтоқсанда Семей обылысының әскери губернаторы В.Полтарацкийдің Батыс Сібір губернаторына Шар өзені бойындағы жәрмеңкенің ашылуы туралы жазған құжатында: «В виду успешного развития торговли скотом у Куяндинского пикета в Каркаралинском уезде, послужившей основанием существующей ныне Ботовской ярмарки, некоторые семипалатинские и иногородные торговцы несколько лет тому назад сделали попытку завести подобную же торговлю Семипалатинском уезде, в урочище Кара-мола уреки Чар, в 60 верстах на юг от, юго-запад от Семипалатинска. Попытка эта увеличилась полным успехом, и ныне установились в названной местности две ежегодные ярмарки, помимо всякого официального разрешения и даже содействия, обещающие в непродолжительном времени немногим уступить в размерах оборота в Ботовской ярмарке» [2].

Осы деректерге сүйене отырып, Шар өзенінің бойындағы жәрмеңке 1876 жылдан бастап жұмыс істегендігі, оның Қоянды жәрмеңкесінен жылдық тауар айналымы кем түспегенін көруге болады. Шар өзенінің бойындағы Қара-мола жеріндегі жәрмеңке жылына екі рет өткізілетіндігі жазылған. Шар жазғы жәрмеңкесі 10 мамырдан 10 маусымға дейінгі аралықта және Шар күзгі жәрмеңкесі 10 қыркүйектен 10 қазанға дейін өткізілді. Жазғы жәрмеңкеде Зайсан, Өскемен уездерінен және Семей уезінің оңтүстіктегі ауылдарынан қой айдалып әкелінетін. Қара-мола жерінен Павлодар уезіне, Ресей жеріне қарамола бұқаларын табындап сатып алынды.

1877 жылы 14 ақпанда Қаржы Министірлігінен Батыс Сібір генерал-губернаторынан Шар өзені бойындағы жәрмеңкенің ашылу жайында уведомлениесі келді. Бұл құжатта Қаржы министрлігі 464 бұйрығы бойынша Семей облысының басқармасына Шар жәрмеңкесінің ашылуына рұқсат берілгендігі жайлы жазылған.

Семей жәрменкелерінде негізінен сауда екі түрлі жолмен дамыды. Мәселен, ақша және тауар айырбастау арқылы жүрді. Сондай-ақ Семей жәрменкелерінде Ресейден немесе Орталық Азиядан мата, қант, тұрмыстық немесе өнеркәсіптік бұйымдары, әшекелей заттар әкелінді. Семей өніріндегі жәрменкелердің тіпті кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында да жұмыс істеді.

Өлкедегі сауда жәрмеңкесіне алыс, жақын барлық қазақ елді мекендері өздерінің ауыл шаруашылық өнімдерін шығаруға тырысты. Олар үшін бұл жәрменкелер айырбас жасаудың басты орталығына айналды. Мысалы, осы тұрғыда Карл Струве мен Потаниннің 1863-1864 жылдағы Зайсан көліне саяхаты кезіндегі жазбаларында мынандай мәліметтер бар: «Осы өңірдің қырғыздары саудамен де айналысады. Мысалы, экспедиция жолына әрбір жәрмеңкесіне бет алған 20 түйеден тұратын сауда керуені ұшырасты. Ондағы тауарлар негізінен мал терілері. Ондағы тауарлар негізінен мал терілері Аталған уақыттағы сауда жәрменкелерінде негізгі түрі мал және оның өнімдері болып қала берді» [3].

Қазақстан жәрменкелері 19 ғасырдың соңында Сібірге, Ресейдің Еуропалық бөлігіне астық тасымалдаудың да орталығына айналды. Астық сатуда, сонымен қатар, Павлодар және Семей қалалары да үлкен маңызға ие болады. Астық сатудың мөлшерін мынандай мәліметтерден көруге болады: 1899 жылы Семейде 380 мың пұд бидай және 500 мың пұт бидай ұны, Павлодарда 200 мың астық жиналды. 1892 жылы Семейден 1812000 пұт жөнелтілді.

- Одан кейінгі жылдары да осы өлкеде сауда жәрменкелерінің маңызы арта түсті. Атап айтқанда 1891 жылы Семей облысында жалпы айналымы 17368000 рубльді құрайтын 14 жәрмеңке болды. Мысалы, Қоянды жәрмеңкесінің жылдық айналымы 869224 рубль болды. Шар жәрмеңкесінде осы жылы 151940 рубль ақша түсті, Семей уезінде Семинар станицасындағы Екатеринская жәрмеңкесінде 91090 рубльдің саудасы жасалды. Семей губернаторының жылдық есебінде жәрменкелерде негізінен мал шаруашылығы өнімдердің Еуропалық Ресейден келетін мануфактуралық т.б. тауарларға ауыстырылатындығы айтылған.

1905 жылғы – Қоянды –Боты жәрменкелерінің сауда қызметі туралы жәрменкелік басқарманың есеп беру анықтамаларынан осы жәрменкелер кезеңінде тек екі ғана жалпы жиналыс көпестер арасында, ал жәрменкелік басқармалар арасында 8 отырыс болған.

Көпестер арасындағы бірінші жалпы жиналыста жәрмеңке басқармаларының төрағалары жәрменкелік іс-қызметтің бағыты мен қызметін қарастырды. А.Ф. Ботовтың (көпес, Боты жәрмеңкесінің іргесін қалаушы) мәлімдемесін тыңдап өткен үш жылғы жәрменкелер кірісі мен шығысын есептеді. Осы отырыстың есебі бойынша Қоянды, Боты жәрменкелерінің үш жылдық жалпы кірісі – 3816 сом болса, ал шығын 2900 сомды құрайды екен [4].

Осы жәрменкелік басқарманың 8-ші отырысында қаралып, талқыланып шешуге жіберген мәселелер:

- 1) Жәрменкелерге сатуға айдап әкелінген малдарды ветеринарлық тексеруден өткізу;
- 2) Жәрмеңке уақыты аяқталғаннан кейін қоғамдық және меншік үйлерді күзетуге қарауыл қою;

- 3) Шикізат сататын базарды бөлек салу жөнінде;
- 4) Жәрмеңкелік аймақта почта – телеграфтарды көбейту;
- 5) Жәрмеңке аумағындағы нотариалды, баж салығын жинаудағы бақылау қойылу [5].

Алдыңғы жылдардағы сияқты, жәрмеңкелік басқару мекемелері салық жиынымен айналысты: а) жәрмеңкеге сатылуға әкелінген малға жиын; б) сауда орындарына (қазақи үйлер, палаткалар, күрке-лер, мал қамайтын қоралар) жиын; жәрмеңкедегі сауда документтеріне 20 % пайыз жиын жиналған.

1878 жылғы 7 ақпандағы заңға сәйкес мал салығынан жиналған сумма 1498 сом 79 тиынды құраған екен.

Ал, 1905 жылғы жалпы барлық жиын салығын санағындағы, жәрмеңкелік басқарманың сомасы бойынша мынандай көрсеткішті көрсетті:

- Жер салығы – 3848 сом 43 тиын;
- 20 % пайыз сауда документи -505 сом 20 тиын;
- Жалға берілген сауда учаскелерінен – 80 сом 80 тиын;
- Нотариалды салық – 78 сом 85 тиын.

Семей облысындағы жәрмеңкелік сауда жөнінде 1883 жылғы облыс губернаторларының есебінен көре аламыз. Онда былай деп жазылған: «Семей облысындағы сауда іс - әрекетінде бірінші орынды жәрмеңкелік сауда алады. Осы жәрмеңкелік сауда арасындағы бәсекелесте бұрыннан келе жатқан Қарқаралы уезіндегі Боты жәрмеңкесі алғашқы орында. Бұл жәрмеңкенің сауда айналымы 1 миллионнан асады. Бір жылдық есеп бойынша есептегенде Семей облысының 11 жәрмеңкесінде әртүрлі тауарлар түрі, яғни мал және шикізат, тұрмыстық заттар 2 004 301 рубль сомға тауарлар сатылған (1882 жылмен салыстырғанда 799 275 рубльге аз).

1890 жылғы Жәрмеңке комитетінің есебі бойынша Боты жәрмеңкесіне сатуға түскен мал саны:

Жылы	Қой	Жылқы	Ірі қара	Түйе
Сатуға әкелінгені				
1880	256033	111	8107	20
1885	300000	2000	11000	90
1889	270000	2000	6200	60
1890	120000	82000	620	50
Сатылғаны				
1880	256033	111	8107	15
1885	84174	222	9962	56
1889	160000	316	3090	5
1890	33123	50	6450	8

1880 жылғы Семей қаласының уездік басқармасының Сібір атаманына жіберген хатында былай делінген: «Сібір казактарының Семей қаласындағы базарларындағы сауда мөлшері көп емес және олардың негізгі өткізетін тауарлары балық шаруашылығы, бау – бақша өнімдері. XX ғасырдың басында Семей облысындағы жәрмеңкелердің жүргізілуі мен тауар айналымы 1904 жылғы жиыннан (көпестер жиыны) кейін 1 маусымда ашылып, 1 шілдеге дейін жәрмеңке алаңында ілулі тұрды. Бұл жәрмеңкенің ашылуына әр қаладан әртүрлі тауарларымен көптеген көпестер келген. Басында сондай қызумен өтпеген сауда маусымның 14 –нен 21 шілдеге дейін өте жақсы қарқында дамыды.» - деп жазылған сол жылдардағы жәрмеңке мекемесінде сақталған деректерде [6].

Қоянды-Боты жәрмеңкесіндегі қызу сауда негізінен мал және мал өнімдеріне деген қызығушылық негізінде өтті.

XX ғасырдың басындағы жәрмеңкелеріндегі мал басының бағалануы

Мал түрлері, мал басы саны	Отар саны			
	1904	1905	1904	1905
қой	3с 40т-6с 50т	3-7 сом	3с20т-4с30т	2с50т-4с30т
ешкі	1с 80т-2с 70т	2-5 сом	1с50т-2с40т	1с20т-2с50т
өгіз	23с–30с дейін	20-35 сом	20-33 сом	19-28 сом
сиыр	17с–20с дейін	18-25 сом	17-21 сом	15-2 сом
жылқы	9 с -11 с	20-45 сом	17-30 сом	15-30 сом
түйе	32-35 сом	25-35 сом	-	-

Ал, саудаға түскен мал негізінен осы жәрмеңкеге арнайы Қытай империясынан – 4720 қой басы және 1225 ірі қара мал айдалып әкелінген. Ал, Жетісу облысынан, Лепсі уезінен 2436 қой, 5383 ірі қара мал, Қапал уезінен 12483 қой басы, 6145 ірі қара, 380 жылқы, Жаркент уезінен 29 ірі қара айдалынып әкелген [7].

Ал, Семей облысынан: Қарқаралы уезінен 53118 қой, 2604 ірі қара, 550 жылқы, 154 түйе саудаға шығарылса, Семей уезінен 4341 ірі қара, Өскемен уезінен 335 ірі қара мал саудаға түскен екен.

Ал, осы айдалынып әкелінген мал түрлерінің барлығы сауда кезінде біреуі қалмай өткізілген.

Осы мал саудасынан түскен қаржыны есептегендегі түскен сумма 686 980 мың сомға тақау санды көрсеткен. Жәрмеңкелер кезінде тағы да еш қалдықсыз өтетін тауарлардың бірі шай, қант, бидай және бидай өнімдері болған. Ташкент саудагерлері өздерінің өрік – мейіз, жемістерін саудаға әкелген.

1905 жылғы Жәрмеңке мекемесінің басқармасы есебінен Қоянды –Боты жәрмеңкесінің тауар айналымы

Сатылатын зат	Жиыны	Сырттан әкелінген тауарлар және айдалып әкелінген мал саны	Сатылған тауар саны мен бағасы
Шай , қант	-	157 200	731 650
Ұсақ–түйек заттар	-	54 500	48 910
Темір, мыс	-	57 500	42 800
Кожадан жасалған аяқкиімдер	-	38 400	29 250
Сандық	-	6 400	4 200
барлығы		127 460	1 014 010
Азиядан әкелінген тауарлар			
Жібек мата	-	13 100	7550
Қағаз	-	7000	4000
Ташкент кілемі	-	3150	1900
Күріш	-	3200	2000
Орех, кептірілген жемістер	300	1200	875
Әртүрлі ұсақ – түйек заттар	100	550	450

Осы көрсетілген сандар мен соммаларға қарап, 1906 жылғы жәрмеңкелік сауда арасынан Боты жәрмеңкесінің маңызы зор болғанын көреміз және бұл жәрмеңкенің тауар айналымы 1906 мың 2343613 сомға жеткен екен [8].

Боты жәрмеңкесінен кейінгі орынды яғни товар айналымы жағынан: Шар жәрмеңкесі және Дебегетей жәрмеңкелері Семей облысындағы ірі сауда орталықтары ретінде ерекше орын алған. Олардың товар айналымдары – 333100 сомға жеткен. Мал сатумен айналысатын ең маңызды жәрмеңкелерге Боты және Шар көктемгі жәрмеңкелері жатқызылған.

1907 жылы Семей облысының жәрмеңкелерінде 2103945 сомның әртүрлі тауарлары мен малы сатылды, ал 1913 жылғы бұл көрсеткіш 3710397 сомға дейін кетті. Жәрмеңкелерде өнеркәсіп және ауыл шаруашылық өнімдері тірі мал мен мал шаруашылығының өнімдері сатылды. Мәселен 1903 жылы Семей өңірі жәрмеңкелерінің сауда айналымының 34%-нан астаны өнеркәсіп өнімдерінің үлесіне, 24%-ы мал шаруашылық өнімдеріне тиді [9].

Ал, осы XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы аралығындағы Семей өлкесіндегі сауданың дамуын зерделей келе, сол уақыт аралығындағы Семей облысы жәрмеңкелерінің қызметінің қандай тиімді және пайдалы болғанын көреміз. Сол кездегі Қазақстан территориясындағы жергілікті көшпенділер осы жәрмеңкелердің көмегімен өздеріне қажетті тұрмыстық заттарды оңай сатып алып отырумен қатар, өздерінің де еңбектерінің өнімдерін, яғни мал және ауыл шаруашылығы өнімдерін саудаға шығаруға мүмкіндіктер алды.

1 Аполлов И. *Экономические и политические связи Казахстана с Россией в 18-19 вв.* Москва 1970 г.

2 Ж.Қасымбаев *«История города Семипалатинска» (1718-1917жж).*- Алматы, 1998.

3 Ж.Қасымбаев *«Казахстан-Китай караванная торговля в начале 19-20 века»* Алматы 1996.

4 Ахметұлы Т. *Көпес Мусиндер көне Семей байларының алды болған // Семей таңы.-2001.-8 маусым.*

5 Ж.Алдабек *«Россия и Китай: торгово-экономические связи в центрoазиатском регионе в 17-19вв.»* Қаз.Университеті-2001.

6 Н. Ақбергенов *Қоянды жәрмеңкесі// Семей таңы.- 1968.- 27 июль*

7 Н.Апсалямов, Ө. Сұлтанов *Семей және сауда-экономикалық кеңістік // Семей таңы.- 1998. -24 қыркүйек.- б.4*

8 В.Кашиляк *Сауда байланыстары// Семей таңы.- 1989.-31 август.*

9 Ф. Қарасаев *Қазақстанның шығыс және Алтай өлкесі 19-20 ғасыр басында.- Алматы, 2007.- 47 б.*

Резюме

Открытие ярмарок в регионе Семей и их функции

Болатова К.Б. - к.и.н., старший преподаватель,

Казахский инновационный гуманитарно-юридический университет

Жумагулов Б.Б.- магистрант истории, *Казахский инновационный гуманитарно-юридический университет*
Республика Казахстан, г. Семей, Email: Kalamkas_17_81@mail.ru

В данной статье авторы затрагивают проблемы ярмарок, которые функционировали в Семипалатинском регионе во 2-ой половине 19 и в начале 20 века. А также в данной статье говорится о том, что в начале 20 века город Семей, расположенный северо-восточной части Шелкового пути, являлся древним торговым центром, и место его расположение было очень удобным для торговцев, купцам и караванщикам.

В начале 20 века в Семипалатинской области функционировало 28 ярмарок, среди них самыми крупными были Коянды, в Павлодарском уезде Покровская, Златоустовская, в Семипалатинском уезде Екатеринская и Чарская ярмарки. Авторы рассказывают о том, что в 1907 году в ярмарках Семипалатинского уезда состоялась продажа товаров разного ассортимента на сумму 2103945 рублей, а также авторами приведены статистические данные о том, что 1913 году данный показатель достиг до 3710397 рублей. В статье также проанализированы факты, свидетельствующие о том, что в ярмарках продавались сельскохозяйственные товары, продукты животноводства, а также живой скот. Авторы приводят данные о том, что 1903 году в ярмарках Семипалатинского региона 34 % товарооборота составляли товары различных производств, а 24 % продукты животноводства.

Ключевые слова: ярмарка, торговля, торговцы, купец, обмен, товары производства, налог, Коянды, Шар

Summary

The opening of fairs in the region of Semei and their functions

Bolatova K.B.- candidate of historical science, senior teacher

Zhumagulov B.B. - master of history, Kazakh innovational humanitarian-law university
Republic of Kazakhstan, Semei, Email: Kalamkas_17_81@mail.ru

In the article the authors touch upon the problems of fairs that functioned in Semipalatinsk region in the 2nd half of the 19 and at the beginning of the 20 centuries. The article also tells about the city of Semipalatinsk, situated in the north-east part of the Silk Way, that was the oldest trade centre and the place where the city was situated was very convenient for tradesmen, merchants and caravans.

At the beginning of the 20th century about 28 fairs functioned in the Semipalatinsk region, among them the biggest ones were the Kojandy, the Pokrovskaya, the Zlataustovskay in Pavlodar region, and the Ekaterinskaya and the Charskaya in the region of Semipalatinsk.

The authors state the facts that in the fairs were sold different kinds of goods and products in the amount of 2103945 rubles, they also give the statistics that in 1913 this sum reached to 3710397 rubles. The article also gives analyses of the data that in the fairs were sold agricultural products, stock-breeding products, as well as domestic animals. The authors state the facts that in 1903 34% of commodity circulation was formed by goods different productions and 24 % of stock-breeding products in the fairs of the Semipalatinsk region.

Key words: fair, trade, tradesman, merchant, exchange, goods of productions, tax, Kojandy, Char

УДК94(574).084.8-053.2

ДЕТСКИЙ ТРУД В КАЗАХСТАНЕ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1945-1955 гг).

Бекмагамбетова М.Ж. – к.и.н., доцент кафедры Истории Казахстана, КГПИ, г.Костанай.
E-mail: Maisara75@mail.ru

Бимолданова А.А. – PhD докторант, КазНПУ им.Абая, г.Алматы, e-mail: malaeva96@mail.ru

В статье рассматриваются проблемы использования детского труда в Казахстане в 1945-1955 гг. Прослеживаются изменения в государственной политике и законодательстве по детскому труду в обозначенный период. Наряду с этим определены трудности и проблемы, с которыми сталкивались работающие подростки и дети.

В нелегких послевоенных повседневных реалиях дети и подростки быстро выросли. Труд сыграл в этом процессе не последнюю роль. Труд был не только частью концепции воспитания советского общества, для большинства семей в Казахстане это была стратегия выживания, а для государства в целом - частичным решением проблемы с нехваткой людских ресурсов.

Рассматривается участие детей в общественном труде. На основе архивных источников прослеживаются производственные и материально-жилищные условия работающих подростков. Активным трудовым ресурсом страны являлись дети-сироты и несовершеннолетние преступники.

Ключевые слова: послевоенный период, детский труд, производство, производственные условия.

В послевоенных условиях, когда детские учреждения не всегда справлялись с поставленными перед ними задачами, и не все семьи могли обеспечить беззаботное «счастливое детство», важнейшим фактором социализации советского человека становился труд. Наиболее полно обосновал принципы советского трудового воспитания А.С. Макаренко, чей опыт перевоспитания беспризорников, юных уличных воров и бродяг, детей-сирот внедрялся в повседневную педагогическую практику.

В советской концепции детства посильный труд рассматривался неотъемлемой частью подготовки трудовых ресурсов для народного хозяйства. Труд представлялся важнейшим средством идейно-политического и нравственного воспитания ребенка, даже на каникулах во время отдыха он составлял неотъемлемую часть. В инструктивном письме ЦК ЛКСМ Казахстана об организации здорового, культурного отдыха пионеров, школьников в период летних каникул прилагался примерный режим дня для пионерских лагерей общего типа, пионерских лагерей санаторного типа и для оздоровительной площадки. В зависимости от типа лагеря, общественно-полезной работе отводилось от 1,5 часов до 3 часов, [1, Л. 122]. Как отмечает исследовательница С.Г. Леонтьева: «Труд для советских детей был одновременно и онтологическим, и этическим понятием. Без труда не то что рыбка не ловится, а попросту жить невозможно. Труд – это и школа жизни, и повседневность, и способ общения со сверстниками, и помощник в самопознании» [2, С.331].

В семье к труду дети приобщались довольно рано, когда они начинали исполнять домашние обязанности и вносить свой вклад в домашнее хозяйство: убирались по дому, стирали, готовили еду, заботились о младших братьях и сестрах, помогали в сельскохозяйственных работах.

В школе дети вовлекались, главным образом, в общественный труд - собирали макулатуру и металлолом, заботились о чистоте учебного помещения и прилегающей к нему территории, вели шефскую работу с младшими школьниками, семьями погибших, инвалидов, стариков. В условиях нехватки рабочих рук, в старших классах ребята помогали колхозам и совхозам в уборке урожая, участвовали в ремонте школы. В письме на имя Секретаря ЦК КПСС Казахстана Тов.Шаяхметова Ж. Министерство Просвещения просит разрешить мобилизацию на уборку риса, учащихся 6-11 классов полностью во всех колхозах следующих районов: Казахского, Армакчинского, Сырдарьинского и Чиликского и т.д. [3, Л.180]. В документе первоначально напечатано учащихся 10-11 классов, но потом от руки исправлено на 6 класс.

В правительственной телеграмме за подписью председателя СНК Казахской ССР Ундасынова и Секретаря ЦК КПК Боркова прямо было указано «...Придавая весьма важное значение своевременной подготовке школ к новому учебному году Совнарком и ЦК партии обязывают областные, районные партийные советские органы...организовать своевременный ремонт школьных зданий, интернатов, учебного инвентаря широко привлекая на эту работу родительскую общественность, комсомол, коллективы учителей и учащихся старших классов [4,Л.24]. Эта деятельность находилась

под контролем пионерской или комсомольской организации, а также администрации школы. В старших классах дети определялись со своей будущей профессией, на выбор которой также должно было влиять трудовое воспитание.

Наиболее привлекательным трудовым ресурсом для государства оказывались дети-сироты, за которыми не было родительского надзора. Например, в Каракунгузском детдоме в 1944 г. дети летом занимались сбором дикорастущих растений, в специально организованном туристическом лагере [5, Л.16]. И таких фактов в архивных документах встречается очень много. В условиях послевоенной экономики и недостаточной помощи властей труд воспитанников детских домов использовался не только в воспитательных целях, он помогал детдомовскому хозяйству выжить. Кроме того, дети приобретали необходимые в самостоятельной жизни профессиональные навыки. Конечно, подобная «эксплуатация» детей не рассматривалась в качестве нормы, поскольку противоречила законодательной базе охраны детства в Советском Союзе, которая, по крайней мере, формально, оставалась одной из самых прогрессивных в мире.

В основе перевоспитания несовершеннолетних преступников также лежало трудовое обучение. Все колонии имели профильные производственные мастерские, где воспитанники могли получить профессию. Однако производственные условия оставались весьма небезопасными для обучающихся подростков.

В послевоенные годы некоторые дети начинали трудиться на производстве, в колхозе уже с 12-13 лет. Как отмечает российская исследовательница Ромашова М.: «Для них труд был стратегией выживания, а для советского правительства - частичным решением проблемы с рабочей силой и материальным обеспечением иждивенцев» [6, С.189]. Вспоминает одна респондентка из сельской местности: «Моей работой была стрижка овец, в 13 лет я закончила 7-летку, дальше учиться у нас не было возможности, так в интернат брали только детей животноводов. После этого, начала заниматься работой в ауле, стала членом колхоза, в 13 лет взяв в руки ножницы, стала стричь овец. Это меня научил председатель нашего колхоза аксакал по имени Кожаметов Ибраимжан, который также вырос сиротой. После чего в течении 15 лет во время сезона стригла овец. Постричь 80-60 баранов, для меня не представляло трудности. Каждые 3 минуты стригла по одному барану» [7, С.114-115].

В одних случаях, ребенка могли заставить работать родители, поскольку семья не могла выжить без того дохода, который он приносил, в других - трудоустройство было добровольным решением помогать родителям, стремлением к экономической независимости. Так или иначе, но заработок подростка иногда был единственным семейным доходом.

Мобилизация молодежи в школы ФЗО, в ремесленные и железнодорожные училища проводилась таким же путем как мобилизация в Трудовую Армию – на основе правительственных документов [8, С.140]. Всего рабочих подростков и учащихся школ ФЗО и РУ по республике на конец 1950 года насчитывалось 29763 человека, в том числе учащихся школ ФЗО, РУ по республике 13459 чел. и учащихся школ ФЗУ 1657 чел. [9, Л.2].

Условия, в которых подростки жили и работали, долгое время оставались тяжелыми. В течение 5-7 послевоенных лет встречались одни и те же нарушения: антисанитарное состояние общежитий, их переполненность, отсутствие одежды и обуви, смены белья, неорганизованное питание, медицинской и лечебной помощи, пьянство работников и воспитанников, избиения, увеличение продолжительности рабочего дня подростков (до 10 часов), ночные сверхурочные работы, несвоевременная выдача зарплаты, высокий травматизм из-за отсутствия спецодежды, несоблюдение техники безопасности. В годовом отчете подростковых кабинетов за 1950 год Министерства здравоохранения Казахской ССР указывалось: «...Однако существует ряд предприятий, где условия труда подростков остается из года в год неудовлетворительной (ЧСЗ, ФЗУ Чулочной фабрики г.Чимкента, Трикотажная, Обувная фабрика г.Алма-Ата) и в большинстве артелей системы пром.кооперации (Артель им.Чкалова, «30 лет Каз.ССР», «Новый строй» г.Алма-Ата) в которых отмечается антисанитарное состояние цехов, недостаточная вентиляция, неотепленность помещений отдельных цехов и непригодность их для работы в зимних условиях... Нам кажется, требует рассмотрения, вопрос перевода на 8 часовой рабочий день, наряду с этим и в ночную смену подростков не достигших 17 летнего возраста, так как это не может не повлиять на рост и развитие молодого организма, если одновременно учесть неблагоустроенность условий труда подростков некоторых предприятий..» [10, Л. 6-7].

Но если производственные условия можно было назвать сносными, то жилищные, материально-бытовые - просто катастрофическими, что вынуждало молодых рабочих убежать с предприятий. В этой ситуации хуже всех приходилось детям-сиротам. После рабочей смены подростки, проживавшие

в общежитиях, сталкивались с бытовыми трудностями, решение которых от них не зависело. Старые бараки-общежития плохо отапливались. Отсутствовала необходимая мебель, смена белья, средства для поддержания личной гигиены. Низкие заработки не позволяли подросткам приобретать одежду, обувь. На некоторых предприятиях питание в столовой было организовано только раз в сутки. После работы они вынуждены были питаться только хлебом или вообще голодать.

Массовые прогулы и дезертирство молодых рабочих карались Указом Президиума Верховного Совета СССР от 26 июня 1940 г. (за самовольный уход с предприятий, учреждений и прогулы).

Последствия детского труда могли быть самыми тяжелыми для неокрепшего организма, а больные дети вряд ли могли бы стать полноценной рабочей силой. Проверки здоровья подростков Министерством здравоохранения Казахской ССР выявили «..Хотя производится большой отсев по поводу отставания в физ.развитии медицинскими комиссиями при наборе подростков на обучение в школы ФЗО, РУ и при приеме на работу, однако % отставания в физ.развитии среди подростков остается еще высоким, что требует самого серьезного внимания на условия труда, быта и питания подростков, проверки анализа влияния физического развития подростков существующих нормативов и режимов труда» [10, Л. 6-7].

Безусловно, нельзя утверждать, что во всех учебных заведениях Министерства трудовых резервов подростки сталкивались с неустроенностью быта. К примеру, одна из респонденток вспоминает, что поступала в 1946 г. в ремесленное училище завода только ради хорошей еды и денег. Оказавшись в училище, она эти желания осуществила [11, Л.16].

Приобщение детей к труду в послевоенные годы не было связано только с педагогическими изысканиями в области советского трудового воспитания, но и вынужденной необходимостью, материальной нуждой. Руководство предприятий таким образом пыталось решить проблему нехватки трудовых ресурсов. Условия, в которые попадали подростки, нередко были тяжелыми: подростки использовались на тяжелых работах, жили в неприспособленных условиях, нередко наталкивались на грубость и непонимание со стороны начальства. Изнурительный трудовой режим, материально-бытовая необеспеченность, плохое медицинское обслуживание, жестокость начальников, не считавшихся ради выполнения производственных программ с силами подростков, сказывались на здоровье молодого поколения. Власти, не имея возможности справиться с ситуацией, ужесточали репрессивные меры по отношению к молодым рабочим.

В 1950-е гг. ситуация меняется, только в единичных случаях на предприятиях работали подростки до 16 лет. Отход от практики применения детского и подросткового труда в середине 1950-х гг. был связан с улучшавшейся социально-экономической обстановкой в стране, нормализацией повседневной жизни. Происходившие изменения были закреплены Указом Президиума Верховного Совета СССР от 13 декабря 1956 г., который запрещал приём на работу подростков моложе 16 лет [12].

В нелегких послевоенных повседневных реалиях дети и подростки быстро взрослели. Труд сыграл в этом процессе не последнюю роль. Труд был не только частью концепции воспитания советского общества, для большинства семей в Казахстане это была стратегия выживания, а для государства в целом - частичным решением проблемы с нехваткой людских ресурсов.

1 АП РК. Ф. 812, Оп. 1, Д. 2882, Л.122

2 Леонтьева С.Г. Трудовое детство // Отечественные записки. – 2003. - №3. - С. 323-332.

3 АП РК. Ф. 708, Оп. 12, Д. 1440, Л.180

4 АП РК. Ф. 812, Оп. 1, Д. 2879, Л.24

5 АП РК. Ф. 812, Оп. 1, Д. 2882, Л.16

6 Ромашова М.В. Трудовое взросление в СССР во второй половине 1940-х гг.// Власть. 2012. № 10. С.187-190

7 Қазақстан қоғамның әлеуметтік тарихы (XX ғ): Ғылыми мақалалар мен деректік материалдар жинағы – Алматы: Соло баспасы, 2012. - 195 бет

8 Калыбекова М.Ч. История депортированных народов Казахстана (1937-1956 гг.). Алматы: Lem, 2008. - 187 с. (дата последнего обращения 13.03.2015).

9 ЦГА РК.Ф.1473, Оп.4, Д. 253, Л.2

10 ЦГА РК.Ф.1473, Оп.4, Д. 253, Л.6-7

11 Из интервью с респондентом (1933 г.р.). Алматы 2012. 17 л.

12 Указ Президиума Верховного Совета СССР от 13 декабря 1956 г. «Об усилении охраны труда подростков» URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5153.htm (дата последнего обращения 13.03.2016).

Түйіндеме

Қазақстандағы соғыстан кейінгі балалар еңбегі (1945-1955 жж.)

Бекмағамбетова М.Ж. – к.и.н., доцент кафедрасы Истории Казахстана, КГПИ,
Республика Казахстан, г.Костанай. E-mail: Maisara75@mail.ru

Бимолданова А.А. – докторант PhD, КазНПУ им.Абая, Республика Казахстан, г.Алматы.
E-mail: malaeva96@mail.ru

Мақалада 1945-1955 ж.ж. Қазақстандағы балалар еңбегін пайдалану сұрақтары қарастырылады. Осы кезең аралығындағы балалар еңбегі аясындағы мемлекеттік саясат пен заңнамалық өзгерістер талданады. Жасөспірімдер мен жұмыс істейтін балалардың қандай проблемалар мен қиыншылықтарды бастан өткергендерін анықтау бағытында талпыныс жасалады.

Соғыстан кейінгі күнделікті ауыр жағдайға байланысты балалар мен жасөспірімдер тез есейді. Осы процесте еңбек ерекше рөл атқарды. Еңбек кеңес қоғамындағы тәрбие тұжырымдамасының бір бөлігі ғана болған жоқ, Қазақстандағы көптеген отбасылар үшін бұл аман қалу стратегиясы болды, ал жалпы мемлекет үшін – адам ресурстарының жетіспеушілігі мәселесін ішінара шешті.

Жасөспірімдердің өндірістік және материалдық-тұрғын үй жағдайларын деректер негізінде бақылауға болады. Қоғамдық еңбекке – мақалатура мен металл сынықтарын жинауға, оқу ғимараты мен оған іргелес аумақ тазалығын қадағалауға, жасы кіші оқушыларға жетекшілік етуге, қайтыс болғандардың, мүгедектердің, қарттардың отбасыларына көмектесуге балалардың қатысуы қарастырылады. Жетім балалар мен кәмелеттік жасқа толмаған қылмыскерлер белсенді еңбек ресурсы болды.

Түйін сөздер: соғыстан кейінгі кезең, балалар еңбегі, өндіріс, өндірістік жағдайлар.

Summary

Child's labour in Kazakhstan in the post-war period (1945-1955)

MaisaraBekmagambetova – candidate of Historical Sciences, associate professor,
Republic of Kazakhstan, Kostanai, Kostanai State Pedagogical Institute, Email: maisara75@mail.ru

Aigul Bimoldanova – PhD student, Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Republic of Kazakhstan, Almaty, E-mail: malaeva96@mail.ru

The article discusses the use of child labor in Kazakhstan 1945-1955.

State policy and the legislation in the sphere of child labor during this period is analyzed. We consider the difficulties and problems faced by working children and adolescents. Child labor is a forced and partial solution to the shortage of human resources in the post-war period.

In heavy post-war everyday realities children and teenagers matured quickly. Labour played the not last role in this process. Labour was not only part of conception of education of soviet society, for most families in Kazakhstan this was strategy of survival, and for the state on the whole - by the partial decision of problem with the shortage of still human resources.

On the basis of sources the productive and materially-housing terms of teenagers are traced. Participating of children is examined in public labour - collecting paper for salvage and scrap-metal, caring, about the cleanness of educational apartment and adherent to him territory conducted chief work with junior schoolchildren, families of lost, invalids, old men. An active labour resource were children-orphan and minor criminals.

Key words: post-war period, child's labour, production, productive terms.

УДК 94(574):(352.075)

ВОЛОСТНЫЕ СЪЕЗДЫ В СТЕПНОМ КРАЕ (кон. XIX – нач. XX вв.): ПРАКТИКА ПРОВЕДЕНИЯ, УЧАСТНИКИ И ОСНОВНЫЕ РЕШЕНИЯ

*Далаева Т.Т. – к.и.н., доцент кафедры истории Казахстана им. ак. Т.С. Садыкова
Казахского национального педагогического университета имени Абая,
Республика Казахстан, г. Алматы, E-mail: tenliktd@mail.ru*

В традиционном казахском обществе было принято через выбор определять своих ханов. В период осуществления реформ административного деления и управления по Уставу о сибирских казахах 1822 г. на территории Среднего жуза вводилась система выборов на должности местного управления, в частности для должности Старшего султана, заседателя внешнего окружного приказа, и в определенных случаях - волостных султанов. Временным положением об управлении Степными областями 1868 г. определялась практика созыва съезда волостных выборных в присутствии уездного начальника, а после 1902 г. – в присутствии крестьянского начальника. Решения о выборе кандидатур на должности волостного управителя, кандидата к нему, волостных биев и кандидатов к ним, выборных для разбора земельных споров оформлялись в виде баллотировочного листа с результатами голосования. Баллотировочные листы заверялись всеми выборными, принимавшими участие в съезде волости, личности выборных подтверждались волостными управителями, биями и аульными старшинами.

В статье рассматриваются особенности организации и проведения съездов волостных выборных в Степном крае в последней четверти XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: местное управление, волостной управитель, волость, волостные выборные, волостной съезд.

Для казахов вводилась выборная система для замещения должностей во внешних округах согласно Уставу о сибирских казахах 1822 г. К числу выборных относились должности старшего султана, заседателей во внешних окружных приказах, аульных старшин. Должность же волостного султана рассматривалась как наследственная, хотя и отмечалось в случае замены волостного управителя неизменно требовался «действительный выбор целой волости» [1, с. 94.]. Относительно организации процедуры выборов в § 41 Устава было сказано: «Все выборы производить в местопребывании приказа по большинству голосов наличных; не могущие явиться по болезни или другим причинам, могут к известному сроку присылать свои отзывы письменно, которые будут иметь силу голоса» [1, с.95.]. Результаты выборов объявлялись «во всенародное известие». По окончании выборов было предложено: «Сколько для удобства сих выборов, столько же и в удовлетворение народному обычаю, в назначенный день давать в том месте, где находится окружный приказ, праздник для киргизов, состоящих в округе, на счет сумм, по штату положенных» [1, с. 95.]. Данный механизм организации выборов относился ко всем должностям для казахов, разница была в составе избирателей: правом выбирать старших султанов обладали только султаны, заседателей в приказ выбирали бии и старшины, волостных управителей в случае процедуры выбора выбирали и султаны, и старшины, и бии, и почетные казахи волости. Так, 9 декабря 1824 г. в Кокчетавский внешний окружной приказ, располагавшийся в тот момент в урочище Чат, «явились ...султаны дети хана Валия Абулмамет и Чигень с почетными людьми, старшинами и биями Худайберды и Баимбет-Атагаевской, и Кылды-Караульской волостей; из числа коих 11-го числа избраны волостными султанами в Худайберды-Атагаевскую на место управлявшего оною старшины Джилгарина султан Абулмамет Валиев, в Баимбет-Атагаевскую на место султана Тортая Чингисова султан Чигень Валиев же и султан Тортай Чингисов в составляющуюся из отделений Кылды-Сокур-Караульской волости и наименованы Кылды-Караульской; - о чем Валиевым объявлено ... в присутствии приказа, а Чингисову в общем распоряжении письменно/: который отозвался приказу письмом своим присланным с султанами Валиевыми, что он остановился за сождением (ожиданием – Т.Д.) прибытия из Ногай-Караульской волости почетных людей и бия Янатая, изъявляющих согласие войти под управление его: после чего назначены аульные старшины; а засим дан им приличный праздник» [2, л. 23-23об.]. Рапорт о состоявшихся выборах волостных султанов Кокчетавский приказ отправил Омскому областному начальнику, полковнику С.Б. Броневскому 14 декабря 1824 г., таким образом выборы и праздник проходили в течение 5 дней.

Однако на практике оказалось сложно организовывать выборы всех волостных управителей в приказе, так как сам процесс формирования волостей на начальном этапе открытия внешнего округа

не имел четкого графика и зависел от степени готовности той или иной волости войти в состав внешнего округа. В связи с этим, иногда стали поступать «подписки» от доверенных лиц из волости с указанием выбора кандидатуры волостного султана и аульных старшин с целью их утверждения в этих должностях. Так, например, от родоначальников и биев Уваковской волости в Кокчетавский внешний окружный приказ поступила «подписка» от 3 сентября 1827 года: «...Мы, нижеподписавшиеся разных отделений Уваковской волости, а именно: родов Чугинского, Байдалинского, Янсаринского, Бар-Якши, Джагудинского, и Буранчи-Китайского, дали сие с лучшими людьми, ...мы избираем волостным султаном султана Габбаса Бигалина, подчиняя ему себя, просим Кокчетавского окружного приказа о утверждении его к сей должности не оставить представление куда следует к вышнему начальству, а равно о избранных из среды общества нашего в управление аулами о утверждении их в старшинское звание, на подлинном приложили тамги: бии Байтука Буланов, Тусубай Баянов, старшина Ирубай Саргалдаков, Балы Куджанов, Седурбек Танбаев, Ултурак Капаев, Канай Карабулов и Джандай Кундубаев» [2, л. 76.]. Этот, своего рода приговор о выборе волостного султана был подписан двумя биями, одним старшиной и пятью почетными казахами. В свою очередь, Кокчетавский приказ представил этот документ на утверждение Омскому областному начальнику, сменившему С.Б.Броневского, генерал-майору В.И. де Сент-Лорану. Однако, в ответ 27 декабря 1827 г. В.И. де Сент-Лоран написал: «...усмотрел я, что Приказ приняв означенный приговор, подписанный восьми старейшинами, дал оному силу представления об утверждении Бегалина в управляющие волостью, неправильно и неосновательно; ибо по № 32 Устава о киргизах (казахах- Т.Д.) брат предшествующего султана заступает его место не иначе, как по действительному выбору целой волости. Поставляя о сем на вид Окружному приказу, поручаю оному командировать одного из российских заседателей приказа в Уваковскую волость для означенного выбора волостного султана» [2, л.77-77об.]. Теперь, при необходимости проведения процедуры выборов волостных управителей обязательно направление одного из российских заседателей непосредственно в кочевья волости.

В июне 1832 г. в Сивановской волости Аягузский внешний окружной приказ поручил заседателю г.Савиничу произвести выборы волостного султана вместо султана «Джанкучука Бопина, который по слабости здоровья и неспособности к управлению народом сам отказался от своей волости» [3, л. 50.]. В результате было составлено два приговора об избрании двух волостных султанов Джамантая и Акимбека Бопиных с оформлением разделения волости. В обоих приговорах были приложены тамги одинакового количества биев – по 10 человек и старшин – по 10 человек, соответственно, от родов Сивановской волости Тюке и Байгубек в числе 554- х кибиток, а в родах Джараскул и Акимбет в числе 536 –ти кибиток. А в «подписке» от 2 декабря 1831 г. о выборе волостного султана в Алысаевскую волость Каркаралинского внешнего округа от 14 аулов в составе 781 кибитки приложили свои печати и тамги старшин- двое, биев – трое, почетных казахов – двадцать восемь, всего 33 человека. [3, л.2.]. В приговоре от 10 декабря 1841 г. о выборе волостного управителя Сиван-Киреевской волости Аман-Карагайского округа были приложены тамги 3-х почетных биев, 3-х аульных старшин и 21-го казаха. Выбор был осуществлен в присутствии заседателя Аман-Карагайского окружного приказа, г. коллежского регистратора Краузе [4, л.7-8.]. Очевидно, что нет четких пропорций представительства казахов от количества в волостях в выборах волостного управителя по Уставу 1822 г.

Нужно заметить, что сам термин «съезд» в значении сбора представителей аулов для выбора волостного управителя не был использован в Уставе 1822 г., однако стал применяться в ходе самой практики организации выборов в волостях в документах, переписке и обсуждении по данному вопросу. Хотя уже практически уже в конце 20-х гг. XIX в. выборы осуществлялись в кочевьях волостей, к обсуждению этого и других вопросов о выборах волостных султанов состоялось 23 мая 1860 г. в совете общего Областного правления сибирскими казахами. Было сделано заключение: «... б. выборы производить не при окружном приказе, куда за отдаленностью съезд народа затруднителен, а на месте в волостях, в присутствии старшего султана и участкового заседателя без всякого однако же вмешательства их в выбор и стеснений со стороны их свободной подачи голосов» [1, с.190.]. Кроме того, в совете общего Областного правления сибирскими казахами было предложено: «7. К отклонению всяких влияний на свободную подачу голосов ввести баллотировку шарами. 8. В окружных приказах иметь верные списки для каждой волости лицам, имеющим право участвовать в выборах, и объявлять их перед наступлением выборов» [1, с.190.]. Теперь, вместо устной процедуры выбора будет вводиться баллотировка шарами, выборщики должны быть внесены в списки. Так же было сказано об отмене наследственного права султанов на занятие должности волостного

управителя: «14. Наследственное право волостных отменить, так как оно, по действующим постановлениям, в совершенной зависимости от воли народа и не связывает его свободно избирать другого управителя. 15. Должности волостных управителей до времени, пока обстоятельства не окажут особой надобности оставить бессрочными в видах поддержания в киргизском народе родового уважения к султанам и родоначальникам» [там же]. Данные предложения были рассмотрены и нашли отражение в «Утвержденном положении Сибирского комитета об изменении порядка выборов волостных управителей в Казахской степи и в Семипалатинской области от 4 апреля 1861 г. В частности, относительно процедуры выборов волостных управителей следует обратить на следующие пункты:

«4. Выборы производятся в волостях, в присутствии старшего султана и участкового заседателя.

5. В отклонение всяких влияний на свободную подачу голосов производится баллотировка шарами.

8. Не явившиеся к выборам могут присылать от себя письменные отзывы и давать руку, а с этим вместе – письменное уполномочие доверенным от себя лицам.

9. Неприбывшие к выборам и не приславшие отзывов или доверенных без уважительных к тому причин лишаются права быть избирателями лишь на этот раз.

11. Большинство голосов дает безусловное право на утверждение, при равном числе голосов отдается преимущество тому из кандидатов, о способностях и благонадежности коего засвидетельствует старший султан и вообще тому, о коем у начальства будут в виду одобрительные сведения.

Примечание. Сей порядок избрания волостных управителей применяется и к Семипалатинской области» [5.]

Таким образом, сама процедура выборов получила регламентированный характер, однако оформление документации, связанной с определением результатов выборов и утверждением кандидатур на должности, усложнилось в связи с необходимостью оформления и баллотировочных листов, избирательных актов, различных подписок и отношений от участников выборного процесса. Именно на это обратил свое внимание в своей докладной записке чиновник Меньшиков военному губернатору Области сибирских казахов с предложениями об упрощении порядка выборов волостных управителей, заседателей и старших султанов от 14 июня 1867 г.: «...в Области сибирских киргизов при выборах волостных управителей, заседателей и старших султанов соблюдается более формальности. Здесь, по частному распоряжению областного правления, сделанному 20 ноября 1861 года, при каждом выборе, кроме баллотировочного списка, составляются еще: избирательный акт, заключающий в себе тоже самое, что и баллотировочный список, и подписка наличных избирателей о беспристрастии произведенного выбора. Оба эти акта тоже подписываются всеми наличными избирателями. Эта не обусловленная законом формальность, не принося никакой существенной пользы, только отягощает как лиц, производящих выборы, так и самих избирателей, так как они для приложения одних тамг и печатей должны жить на месте выбора не один день, а более, как, например, при выборах заседателей и старших султанов, во время выбора которых собирается избирателей несколько сот человек и почти от половины неявившихся представляются доверенности». [1, с. 201.]

Во Временном положении об управлении степными областями от 21 октября 1868 г. было уделено отдельное внимание организации и проведению волостных съездов. Волостные съезды представлены двумя видами: 1) волостные съезды выборных и 2) волостные съезды биев. Общим для этих двух видов волостных съездов было то, что время и место созыва съезда определялось уездным начальником: «§ 66. Время и место волостных съездов и аульных сходов, для выборов, определяются уездным начальником.; § 152. Время и место для волостных съездов (биев – Т.Д.) определяются уездным начальником, по удобству кочевания и времени года, в известных пунктах и известное число раз» [1, с.327, 333.]. Что же касается предназначения этих съездов, состава его участников, компетенций и круга вопросов, рассматриваемых на этих съездах, то есть наблюдается существенная разница:

Таблица 1.

	Волостной съезд выборных	Волостной съезд биев
Состав участников волостного съезда:	§ 68. В каждой волости хозяева 50 кибиток избирают одного выборного; съезд этих выборных избирает волостного управителя и его кандидата.	§ 150. Для решения дел более 300 руб. назначаются периодические волостные съезды биев, на которых обязаны присутствовать все бии волости. Съезд считается несостоявшимся, если на нем собралось менее половины выбранных биев волости.
Порядок проведения и участие ответственных должностных лиц в волостных съездах:	§ 64. Выборы волостных управителей производятся прежде выбора аульных старшин. § 67. Выборы должностных лиц по волостям и аулам производятся отдельно. § 69. Выборы волостного управителя производятся в присутствии уездного начальника или его помощника, которые наблюдают за порядком, не вмешиваясь однако же в направление выборов.	§ 153. Съезды волостных биев происходят в присутствии волостного управителя, но без вмешательства его в суд, под опасением строгой ответственности.
Процедура проведения и степень компетенции волостных съездов:	§ 72. Выборы на должности волостных управителей и аульных старшин производятся из предложенных волостными съездами и аульными сходами лиц, посредством баллотировки шарами или другими условными знаками; получивший большинство избирательных шаров считается избранным на должность, а следующий за ним, по числу шаров, - кандидатом.	§ 154. Волостные съезды имеют право решать дела на всякую сумму, но решения их окончательны только по делам до 500 руб. (25 лошадей, 250 баранов).
Рассматриваемые на волостных съездах вопросы:	§77. Волостные съезды выборных определяют содержание волостному управителю и аульным старшинам. Содержание волостному и наем ему письмоводителя назначается не менее 300 руб.; содержание всем аульным старшинам в волости полагается оди-	§ 156. Для решения дел между несколькими волостями одного уезда, по распоряжению уездного начальника, по мере надобности, созываются чрезвычайные съезды; если дело касается волостей нескольких уездов, то съезд собирается по соглашению подлежащих властей. Чрезвычайные съезды собираются также и по распоряжению областного правления, для решения

	<p>наковое, по соображению волостных выборов.</p> <p>§ 78. Приговоры о содержании составляются волостными съездами выборных, до производства выборов, и представляются на утверждение уездного начальника.</p> <p>§ 170. Показания о числе кибиток в волости составляется на избирательных волостных съездах волостными выборными, которые представляют ведомость о числе кибиток в волости, за общим подписанием или с приложением своих тамг, русскому чиновнику, присутствующему на съездах.</p> <p>§ 179. Приговоры волостных съездов о раскладке кибиточного сбора по аулам вносятся в волостные шнуровые книги.</p>	<p>жалоб, поступающих в правление на неокончательные постановления волостных съездов.</p>
--	---	---

Таким образом, во Временном положении 1868 г. были определены нормы проведения волостных съездов, однако в ходе реализации предписанных правил возникали ситуации, требующие дополнительных инструкций со стороны военных губернаторов в степных областях. Например, Семипалатинский военный губернатор В.С. Цеклинский в своем докладе Степному генерал-губернатору Г.А.Колпаковскому от 30 марта 1884 г. № 3316 сообщает: «...что мною 3 сего марта за № 2081 ... предписано коллежскому советнику Дужану при производстве выборов: 1) отнюдь не пропускать волостей и производить выборы в них по географическому порядку; и 2) в каждой волости непременно заканчивать их. Для чего я уполномочил г. Дужана в случае несогласия общества на производство выборов, в назначенный день, по тем или другим причинам, - назначать окончательный день для выборов на третьи сутки и тогда, хотя бы не явились и половины пятидесятников противной стороны заканчивать выборы, считая их правильными» [6, л.7.]. Данный документ характеризует то, как вышестоящая администрация в лице уездного начальника или его помощника могли влиять на решения волостных съездов выборных, что в определенной мере противоречит § 69 Временного положения 1868 г.: «Выборы волостного управителя производятся в присутствии уездного начальника или его помощника, которые наблюдают за порядком, не вмешиваясь однако же в направление выборов» [1, с.327]. Не случайно стало увеличиваться число обращений и жалоб на неправильное проведение волостных выборов. Так, в июле 1885 г. по жалобе казахов Чалкарской волости Кокчетавского уезда было осуществлено дознание на неправильное производство выборов в этой волости, в результате канцелярия Степного генерал-губернатора в своем докладе отмечает: «...рассмотрев эту жалобу вместе с произведенным по ней Кокчетавским уездным судьей дознанием, в докладе вашему высокопревосходительству от июня того же года, выразила свое мнение, что действия бывшего Кокчетавского уездного начальника, коллежского ассесора Туполева, по избранию им пятидесятников являются неправильными, а следовательно и выбор волостного управителя нельзя признать законным» [7, л.24-24 об.]. Общее присутствие Акмолинского областного правления дважды

рассматривало дело по этой жалобе, но по мнению канцелярии Степного генерал-губернатора «упустило из вида, разрешить главный вопрос о том: правильны ли были действия г.Туполева при выборе пятидесятников?» [7, л.27 об.]. Временно и.д. управляющего канцелярией В.Лосевский делает следующие выводы: «По заключению Акмолинского областного правления об оставлении жалобы просителей без последствий представляется неосновательным, ибо г.Туполев допустил отступление от порядка производства выборов, чем и дал повод к жалобам, почему он должен подлежать выговору или замечанию, но принимая во внимание, что он не состоит более в должности уездного начальника и настоящее дело принадлежит к числу других, послуживших в свое время поводом к переводу г.Туполева на другую должность, Канцелярия полагала бы возможным оставить заключение Акмолинского областного правления в своей силе...» [7, л.28.].

Изменения в процедуре и содержании волостных съездов выборных были внесены в Положении об управлении степными областями от 25 марта 1891 г., о волостных съездах биев уже речи нет, вместо него вводились чрезвычайные съезды народных судей. В пункте 117: «Чрезвычайные съезды народных судей назначаются, по распоряжению губернатора, для решения дел, в которых участвуют жители разных уездов или волостей. Чрезвычайные съезды состоят из судей тех волостей, в которых числятся тяжущиеся или подсудимые, считая не менее одного судьи от волости». [1, с.395.]. Относительно волостных съездов выборных были сохранены прежние нормы времени и места созыва в компетенции уездного начальника, состав выборных также определялся аульными съездами: «по одному на каждые пятьдесят кибитковладельцев», но были уточнены следующие процедуры: «68. Волостной съезд считается состоявшимся, если на нем присутствует не менее двух третей всего числа выборных; 69. Волостной съезд избирает двух кандидатов: одного – в должность волостного управителя, а другого – в кандидаты к нему. Лица сии представляются уездным начальником, с его заключением на утверждение военного губернатора. 70. Военному губернатору предоставляется утвердить или не утвердить выборы. В последнем случае губернатор либо назначает новые выборы, либо замещает должности волостного управителя и кандидата к нему по собственному усмотрению» [1, с. 392.].

Были определены рекомендуемые нормы денежного содержания волостным управителям и их аппарату управления: «71. Волостные съезды определяют жалованье волостным управителям, до избрания оных, сообразно величине и благосостоянию волости, в размере от трехсот до пятисот рублей, а также сумму на наем писарей и рассыльных в количестве от трехсот до четырехсот рублей в год. Примечание: Писаря при волостных управителях нанимаются ими с разрешения уездного начальника. 72. Приговоры волостных съездов о содержании волостным управителям и о сумме на наем писарей и рассыльных представляются уездным начальником на утверждение областного правления» [1, с. 392.].

По Положению 1891 г. в введение волостного съезда выборных были включены вопросы: «избрание народных судей и назначение и раскладка общественных сборов и повинностей, относящихся до нескольких аульных обществ» [1, с. 392.]. Кроме того, были расписаны порядок раскладки кибиточной подати через решения волостных съездов: «139. Проверенные списки (кибитковладельцев аулов) представляются аульными старшинами на волостной съезд и вновь там проверяются по всей волости, после чего снабженные подписями и печатями волостного управления и всех волостных выборных и аульных старшин, поступают к уездному начальнику. 145. Раскладка сумм кибиточной подати производится по благосостоянию каждого кибитковладельца, причем сумма сей подати, причитающаяся с волости, распределяется между аульными обществами – волостным съездом, а сумма, причитающаяся с аульного общества, распределяется между кибитковладельцами - аульным съездом. Приговоры волостных и аульных съездов по раскладке кибиточного сбора вносятся в шнуровые книги. 148. В случае неисправности кибитковладельца в платеже кибиточной подати, недоимка уплачивается остальными кибитковладельцами аульного общества, по раскладке, а при неисправности аульного общества – остальными аульными сообществами волости, по раскладке волостного съезда. Меры взыскания подати с недоимщиков определяются народными обычаями» [1, с. 397 – 398.].

Продолжительность съезда выборных одной волости длилась, как правило, в течение дня. Большинство баллотировочных списков датируются одним днем. Однако встречаются и такие, в которых представленные сведения зафиксированы двойной датой. Так, в Чирубай-Нуринской волости Акмолинского уезда съезд выборных в урочище Сассык-куль длился 15 и 16 сентября 1893 года. В примечании к подсчету баллов по выбору волостного управителя записано: «выборы с наступлением

сумерек в 5 ½ ч. приостановлены» [8, Л. 241.], поэтому на следующий день были продолжены выборы из биев в народные судьи, кандидатов к народным судьям, выборных для решения поземельных споров в чрезвычайных съездах, оспенника – должностное лицо, осуществляющее прививки от распространения оспы в волости. Интересно, что при выборе народных биев в баллотировочном листе для аула № 6 (всего определяли по одному народному судье для каждого из 11 аулов Чирубай-Нурунской волости Акмолинского уезда) сложилась спорная ситуация: Оскар Табишев, 55 лет, получил число избирательных голосов – 30, число неизбирательных голосов – 10; другой претендент – Дулат Омиров, 45 лет, - число избирательных голосов – 29, число неизбирательных голосов – 11. Однако, в примечании было записано: «При баллотировке Дулата Омирова и поднятии сукна с баллотировочного ящика, один шар оказался сверху, неспущенным, а потому не производя счета баллам, была сделана новая баллотировка [8, Л. 241 об.]. Окончательный результат и был зафиксирован в баллотировочном листе в пользу Табишева. Это примечание дает полное представление о том, как именно происходил процесс баллотировки шарами.

Анализ баллотировочных листов о выборе на должность волостного управителя, сохранившихся в архивных делах по выборам должностных лиц местного управления в Акмолинской и Семипалатинской областях конца XIX в., показывает, что значительная часть выборных неграмотна, удостоверяют свое участие на актах и избирательных листах знаками тамги, лишь небольшой процент – подписывают свою фамилию письменно арабской графикой. Например, в баллотировочном списке Кызыл-Топракской волости Акмолинского уезда в выборах на волостные должности на 1893 – 1896 гг. из 30 выборных – у одного приложена личная печать, 8 человек поставили личную подпись, 21 – тамгу [8, л. 147]; в баллотировочном листе о выборе на должность волостного управителя Пресновской волости Петропавловского уезда и кандидата по нем на трехлетие с 1893 по 1896 гг. из 38 выборных – у пятерых личная печать, 10 человек подписали, 23 нарисовали тамгу [8, л. 167-168.]; в баллотировочном списке Чирубай-Нурунской волости Акмолинского уезда в выборах на волостные должности на 1893 – 1896 гг. из 40 выборных – у 4 приложена личная печать, у 26 – тамга, у 2-х подписи, оставшиеся 8 ничем не отмечены [8, л. 242-243.]. Подтверждающие достоверность «подписов выборных» официальные представители местной власти в лице самого волостного управителя, волостных биев и аульных старшин, как правило, прикладывают свои должностные печати.

Интересно, что при четном количестве волостных выборных и борьбе противных сторон за должность волостного управителя и кандидата по нему могло быть при закрытой баллотировке получено равное количество голосов кандидатурами противоборствующих «партий». В подобных прецедентах право решения спорного результата находилось в ведении уездного начальника. Так, например, 6 сентября 1893 г. в Петропавловском уезде в поселке Новорыбинский уездным начальником Мамонтовым был составлен и подписан выборными акт: «1893 года сентября 6 дня сего числа производя выбора на должности волостного управителя и кандидата по нем по Становской волости, где после избирательных по восемнадцати шаров киргизы Малдыгул Дюсенева и Дюсембы Каракутев. В виду чего Петропавловский уездный начальник в присутствии волостных выборных дал получить Дюсенева и Каракутеву жребий на должность кандидата, который и достался киргизу Малдыгулу Дюсенева. А потому уездный начальник и постановил: об этом записать в настоящий акт» [8, л. 172-174.].

В начале XX века после введения в 1902 г. должности крестьянских начальников и разделения волостей на участки были внесены изменения в порядок и утверждение выборов волостных управителей. Теперь, съезды крестьянских начальников в уездах рассматривали утверждение приговоров съезда волостных выборных о выборе волостного управителя, народных судей и кандидатов к ним. Уже зимой 1902-1903 гг. состоялись первые съезды крестьянских начальников, решения их записывались в протоколах – журналах. На съезде крестьянских начальников обычно присутствовали: председательствующий – обычно один из крестьянских начальников уезда, члены - уездный начальник, еще один крестьянский начальник одного из участков уезда, податной инспектор уезда и секретарь.

На съездах волостных выборных теперь вместо уездного начальника или его помощника участвует крестьянский начальник участка, к которому и относится волость. На съездах волостных выборных так же как и прежде осуществляется проверка списков кибитковладельцев для определения и раскладки податей и производство выборов на должности волостного управителя и кандидата к нему, народных судей. По результатам выборов на съездах волостных выборных заполняются баллотировочные листы и составляются приговоры о выборе. В отчете семипалатинского губер-

натора за 1910 г.: «считаю долгом упомянуть здесь об одной мере, предпринятой мной в отчетном году с разрешения генерал-губернатора, а именно: на происходивших киргизских (казахских – Т.Д.) выборах мною было впервые предъявлено требование, чтобы лица, баллотирующиеся на должности волостных управителей и кандидатов к ним, знали бы русский разговорный язык и что лиц, не знающих русского языка, я не буду утверждать в этих должностях»[1, с. 422.]. Теперь, в баллотировочных листах обязательно указывается степень владения русским языком кандидатур, участвующим в выборах на должности волостного управителя и кандидата к нему. Претенденты перед баллотировкой на должность управителя или кандидата к нему экзаменуются в отношении знания русского языка в присутствии крестьянского начальника или заведывающего участком и уездного начальника. Незнание или слабое владение русским языком могло стать причиной обращения к военному губернатору и в областное правление от казахов для пересмотра результатов выборов волостных съездов. Так, крестьянский начальник 2 участка Зайсанского уезда, в январе 1914 г. рассмотрел два прошения казахов Базаровской волости Зайсанского уезда Даутпека Ибраева, Кудайберды Уросаева и Мурзахана Назарова, поданные на имя Семипалатинского губернатора «о том, что избранный в 1913 г. на должность волостного управителя Базаровской волости Гаппас Идришев почти совершенно не знает русского языка, кандидат же Джумакан Есеналин вовсе ничего не знает по-русски, и, что избраны они на означенные должности якобы ловко устроенной партией против воли народа, не желавшего их избрания, как людей, не пользующихся уважением общества, и находящихся под руководством лиц, привыкших к угнетению, скотокрадству и насилиям и, что наоборот, бывший управитель Чурутпаев, якобы, пользуется уважением»[9, л.17.]. И вынес решение: «1) избрание волостных выборных на волостной съезд было произведено на основании ст. 66 Ст[епного] полож[ения] на аульных съездах простым большинством голосов, при участии не менее половины всех кибитковладельцев, составляющих аульное общество, следовательно, избрание выборных было устроено неудачной группировкой избирателей по стар-шинствам их единомышленников Идришева, Есеналина как заявляют просители, а большинством населения волости. 2)... Идришев пред баллотировкой его в управители был проэкзаменован в отношении знания русского языка в присутствии г. заведывающего 3 участком и уездного начальника и оказалось, что он говорит и пишет по-русски вполне удовлетворительно. Постановил: ... никакого расследования по этим прошениям в виду наличности всех данных не производить» [9, л.17 об. – 18.].

Таким образом, волостные съезды выборных относились к органам местного управления и непосредственно могли влиять на деятельность волостных управителей и весь аппарат волостного управления. Вносимые в ходе реформ XIX в. изменения в механизм проведения волостных съездов были направлены на размывание родовых устоев традиционного казахского общества и подчинение его правовым нормам Российской империи.

1 *Материалы по истории политического строя Казахстана. Т.1. - Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1960. – 441 с.*

2 *Дело о выборах волостных управителей и аульных старшин в волостях внешних округов // ЦГА РК. Ф. И-338. Оп.1. Д. 349.150 л.*

3 *О выборах волостных управителей в волостях внешних округов// ЦГА РК. Ф. И-338. Оп.1. Д. 738. 64 л.*

4 *О выборах волостного управителя Сиван-Киреевской волости Аман-Карагайского внешнего округа // ЦГА РК. Ф. И-374. Оп.1. Д. 1145. – 11 л.*

5 *ПСЗ РИ – 2. Т. 36. Отделение первое, № 36816.*

6 *Переписка с военным губернатором Семипалатинской области о командировании коллежского советника Дужана для производства выборов должностных лиц туземной администрации по Семипалатинскому уезду //ЦГА РК. Ф. И-64. Оп.1. Д. 230. 9 л.*

7 *Копии журналов общего присутствия Акмолинского областного правления о жалобе доверенных // ЦГА РК. Ф. И-64. Оп.1. Д. 177. 30 л.*

8 *Об утверждении выборов должностных лиц // ЦГА РК. Ф. И-369. Оп.1. Д. 3427. 461 л.*

9 *О выборах должностных лиц туземной администрации по Базаровской волости Зайсанского уезда на трехлетие 1913-1916гг. // ЦГА РК. Ф. И-15. Оп.1. Д. 1565. 26 л.*

Түйіндеме

Далалық өлкедегі болыс съездері: (XIX аяғы XX ғғ.): өткізілу, тәжірибесі, қатысушылар және басты шешімдер

Далаева Т.Т. – *тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Академик Т.С.Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, e-mail: tenliktd@mail.ru*

Дәстүрлі қазақ қоғамында сайлау арқылы хан тағайындау айқындалған. Әкімшілік аймаққа бөлу туралы реформаны жүзеге асыруда және 1822 ж. Орта жүз территориясындағы Сібір қазақтарын басқару туралы ереже бойынша жергілікті басқару қызметінде сайлау жүйесі енгізілген. Атап айтқанда аға сұлтан тағайындауда, сыртқы округ мәжіліс өткізушісін сайлау барысында және ерекше жағдайда болыс сұлтандарын тағайындауда сайлаулар өткізілген. 1868 ж. Дала облыстарын басқару жөніндегі уақытша ереже бойынша болыс сайлауы уезд басшысы қатысуымен өткізілуі тиіс болды. Ал, тек 1902 ж. шаруа басқармасы қатысуымен сайланбалы анықталды. Болыс басшылығы қызметіне, оған үміткерлер, болыс биіне сайлау және оған үміткерлер сайлауы барысында жергілікті жерлердегі дауларды шешу үшін дауыс беру парағы рәсімделді. Дауыс беру парағы дауыс берушілер тарапынан бекітілді. Сайланушының жеке басы болыс басшысы арқылы куәландырылды.

Түйін сөздер: Сибан, болыс билеуші, болыс, сайланбалы жергілікті басқаруға, болыстық съезі.

Summary

The volost's congresses on the steppe region (the end of the 19 - beginning of the 20 centuries.): practice of holding, attendance and basic solutions

Dalayeva Tenlik – *candidate (Ph.D.) in history, associate professor of the Department of History of Kazakhstan named after T.S.Sadykov of the Abai Kazakh National Pedagogical University Republic Kazakhstan. Almaty, e-mail: tenliktd@mail.ru*

Determining Kazakh's khans through the choice was made in the traditional Kazakh society. The electoral system at the local government control for officials, in particular for the position of Senior Sultan, assessor in the outer okrug's order, and in certain cases – volost's sultans, was introduced in the territory of the Middle Horde in the period of reform of administrative divisions and management under the Charter (Ustav) of the Siberian Kazakhs 1822. The practice of convening the meeting of the volost's electors in the presence of the uезд's (district) chief, and after 1902 - in the presence of the peasant chief were determined by Provisional Regulations on the management of steppe region in 1868. Solutions about choosing the of candidates for the post of the volost's ruler and candidate to him, the volost's biys and candidates for them, the elected persons to parse land disputes are processed in the form of a ballot sheet with the results of voting. The voting list shall be certified by all elected, took part in the volost's congress, the elector's persons were confirmed by the volost's ruler, biys and aul elders.

The article discusses the features of organization and holding of congresses of volost's electors in the Steppe region in the last quarter of the 19 - early 20 centuries.

Keywords: local government, volost's ruler, volost', volost electors, volost's congress

УДК 09. 102

ОБ УЧАСТИИ КАЗАХОВ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В ВОССТАНИИ 1916 г.

Дюсебаева Г.К. – *К.и.н., ст. преподаватель кафедры «Общеобразовательных дисциплин» АО «УНИВЕРСИТЕТ НАРХОЗ», Республика Казакстан, г. Алматы, e-mail: d_g_k@ list.ru*

В статье рассказывается об участии казахов Восточного Казахстана в национально-освободительном восстании 1916 г.

В этом году исполняется 100 лет этому крупнейшему восстанию, которое произошло на азиатских окраинах Российской империи.

Россия захватила богатые на природные ресурсы Восточный Казахстан и стала заселять его славянами. Таким образом, казахский Алтай превратился в колонию и стал обогащать царскую казну.

Богатые пастбища по приказу колониальных властей были отобраны у казахов и переданы русским переселенцам. Социальные условия создавались только русским крестьянам, а казахи оставались в стороне. Казахи на своей родной земле стали изгоями и подверглись жестокому колониальному гнету.

Начавшаяся Первая мировая война ухудшила экономическое положение казахского населения в разы. В ряде случаев налоги выросли до 15 раз, кроме того казахи бесплатно выполняли различные повинности. Указ царя от 25 июня 1916 г. взорвал казахскую степь. Казахи всех регионов восстали против призыва на тыловые работы, защищая свои права.

Восстание 1916 г. однозначно стало одной из причин падения царизма.

Ключевые слова: Указ царя от 26 июня 1916 г., мобилизация, тыл, война, восстание.

Указ русского царя Николая II «О мобилизации инородческого населения Астраханской губернии, Сибири и Средней Азии для работ по устройству оборонительных сооружений в районе действующей армии» от 25 июня 1916 г. вызвал протест и волнения в Степном крае.

Казахи Восточного Казахстана тоже встали в ряды восставших. Они отказывались выполнять царскую волю. Взбунтовавшиеся казахи, указывается в справке начальника штаба Омского военного округа А.А. Таубе о ходе восстания в Семипалатинской области, группируются в тысячные отряды и вооружаются, в том числе огнестрельным оружием, доставленным из Китая [1].

Военный губернатор Семипалатинской области Ф.Ф.Чернцов телеграфировал в канцелярию генерал-губернатора Степного края Н.А. Сухомлинова о том, что при объявлении аксакалам, старшинам и управителям Усть-Каменогорского уезда ВЫСОЧАЙШЕГО повеления о призыве «киргиз» на работы за плату, аксакалы заявили об отказе ехать так далеко, несмотря на уговоры бросались на «киргизских» должностных лиц, «срывали знаки, кричали и угрозой заставили отказаться их от исполнения обязанностей, некоторых старшин избили». Губернатор поручил помощнику уездного начальника выехать с полицейскими на место происшествия и принять решительные меры по немедленному прекращению сопротивления, арестовать всех виновных в подстрекательстве и насилии [2].

В июле 1916 г. ситуация на восточных окраинах Казахстана сильно осложнилась. Волнения стали охватывать одну волость за другой. Сухомлинов был вынужден 7 июля 1916 г. телеграфировать в МВД Российской империи о том, что «киргизы, узнав о призыве ... спешно, массами покидают места службы, особенно, страдают пароходные предприятия, обслуживающие, между прочим, перевозку ополченцев и лошадей» и просил срочно разрешить отсрочку лицам, указанным в телеграмме [3].

Степь была полна слухов, которые приводили в замешательство и власти, и мятежное население. Растерянный губернатор Семипалатинской области телеграфировал генерал-губернатору, что по слухам «киргизы» 10 волостей Зайсанского уезда собрались на совещание в Себинской волости и намерены откочевать в пределы Китая. В Зайсанском уезде при объявлении реквизиции рабочих, почетные лица пяти волостей отказались ставить подписи и насильно захватили некоторых управителей и уехали. Зайсанскому уездному начальнику было дано указание, выявить подстрекаателей и арестовать их [4].

Казахи продолжали бросать работу и бежать подальше от места своего проживания, чтобы не попасть в списки мобилизованных. 8 июля Чернцов телеграфировал об отставке казахами работы на разных предприятиях [5].

12 июля 1916 г. в Омск сообщается о неповиновении «киргизов» Таинтинской волости, которые, отказываясь повиноваться ВЫСОЧАЙШЕМУ повелению, устроили бунт, арестовав и избив управителя, старшин, писаря. Уездному начальству был дан приказ - принять меры к подавлению беспорядков и произвести расследование [6].

13 июля в Кокпекты казахи угнали городской конский табун в 800 голов. Местные власти попросили помощи в возвращении угнанных лошадей. А 19 июля 1916 г. Семипалатинский губернатор Чернцов просил выслать в Кокпекты дополнительные военные силы, вооруженные пулеметом, против взбунтовавшихся «киргизов», которые успели создать уже многотысячные вооруженные отряды. У них также имелось огнестрельное оружие, закупленное в Китае [7].

Волнения перекинулись в Курчумскую волость Усть-Каменогорского уезда, крестьянский начальник которого, Смирнов, подвергся нападению и был вынужден бежать под защиту управителя волости. Под угрозой нападения оказались селения переселенцев [8].

Семипалатинский губернатор также сообщал, что в Усть-Каменогорском уезде казахи, рабочие рудников, массами переходят границу Китая. «Киргизская» администрация тоже покинула свои места. Зайсанские «киргизы» угнали назад в степь лошадей, приготовленных для нужд армии. Они быстро откочевывали к границе Китая с намеренные бежать, подстрекаемые «киргизами» Усть-Каменогорского уезда.

Казахи в массовом порядке откочевывали и в Монголию, поэтому губернатор области просил генерал-губернатора отдать приказ об установлении казачьих постов на пути главных кочевий и переходов в сторону границ Монголии, а также, просить консулов Кобдо, Чугучака и Шарасумэ принять меры по выдворению укрывающихся там «киргизов». Об этом свидетельствовало сообщение Чернцова от 5 июля 1916 г. в г. Омск и телеграмма Сухомлинова от 11 июля 1916 г. в МВД России [9].

«Киргизы пограничных волостей Манракской, Чиликтинской, Хабарсуйской и Терсайрыкской бежали в Китай» - гласила другая телеграмма,- оказав при этом сопротивление казакам, попытавшимся задержать их. Положение серьезное».

Исполнявший обязанности военного губернатора Семипалатинской области Савримович просил Зайсанского уездного начальника, откомандировать необходимый отряд для установления порядка и дал указание начальнику местного гарнизона, организовать охрану и безопасность русского населения и их имущества по пути движения «киргиз».

Из Чугучака консул передавал, что «киргизы» Терс-Айрыкской волости самовольно начали откочевку в Китай, и часть «киргиз» уже расположилась в пределах Китая, в 20 верстах от русской границы. Причина ухода - опасение быть привлеченными к воинской повинности. Консул просил задержать тех, кто еще не успел достичь китайской границы. Генерал - губернатор распорядился - выслать туда сотню казаков [10].

События, связанные с мобилизацией на тыловые работы, внесли определенные сложности во взаимоотношения с соседними государствами. Например, в телеграмме МВД к Степному генерал-губернатору сказано, что не стоит просить китайские власти выдворять насильно российских инородцев, т.к. скорее всего китайцы ограбят их, и они вернуться без скота. Лучше ждать естественного хода событий, когда бежавшие инородцы сами пожелают вернуться в русские пределы. «Нам нужно, - сказано в телеграмме, - чтобы они возвратились не грабленные, а со стадами», [11].

Местные предприниматели, выполнявшие военные поставки, были очень обеспокоены мобилизацией казахов, работавших на них, и просили им отсрочки от призыва. Поэтому Биржевой комитет Семипалатинской области просил генерал-губернатора в интересах всего края отсрочить призыв инородцев хотя бы до 1 октября, до окончания сельскохозяйственных работ, так как в данное время «киргизы» остались единственными работниками в хозяйствах из-за мобилизации русского населения на войну. «Немедленная мобилизация повлечет собой полное разорение живущих сельским хозяйством», - указывалось в их телеграмме. «Биржевой комитет позволяет себе особенно настаивать на этой мере ввиду чрезвычайных последствий для края, которые вызовет немедленная мобилизация, и считает необходимым указать, что даже для уборки 1915 г. администрацией области были привлечены киргизы», [12].

13 июля 1916 г. Правительству пришлось дать губернаторам широкие полномочия по предоставлению отсрочки призывникам. Власти предоставили отсрочку казахам, выполнявшим самые разные работы, имеющие оборонное значение. Это почтово-дорожная служба, пастьба скота, уборка урожая, навигационные работы, работа на рудниках, шахтах, солепромыслах и т.п. Кроме того, всех состоящих на казенной службе, священнослужителей и обучающихся полностью освобождали от воинской обязанности [13].

Вместе с тем, среди казахской знати были изъявлявшие покорность и согласие с ВЫСОЧАЙШИМ повелением, и обещавшие властям помочь в установлении порядка и исполнении царской воли. Это, например, почетные аксакалы Чарской, Колбинской, Сулусаринской и Карабужурской волостей Усть-Каменогорского уезда. Об этом указывалось в сообщении в канцелярию Степного генерал-губернатора от 15 июля 1916 г. [14].

Из Петрограда 23 июля 1916 г. Степному генерал – губернатору была отправлена телеграмма, где указывалось, что на ВЫСОЧАЙШЕЕ ИМЯ поступила телеграмма от 46 почетных лиц из Зайсанского уезда, за которых расписался некий АбильТулкабаев. В ней говорилось о неожиданности для казахов мобилизации и паники в связи с этим. Откочевавших в Китай казахов вернуть невозможно, пока существует призыв. В результате массами угнан скот, свыше 20 000 тыс. десятин посева брошено на произвол судьбы. Тысячи киргизских хозяйств будут разорены, солдатские ополченские семьи, которым казахи помогали, также останутся без помощи. Поэтому они просили не трогать казахов, выражая готовность оказывать помощь фронту деньгами и трудовым вкладом.

По распоряжению генерал-губернатора в Семипалатинск для руководства действиями воинских сил и усмирения беспорядков 21 июля 1916 г. выехал генерал Ягодкин. Он организовал охрану русских поселков. Казакам было дано указание – отобрать у «киргиз» оружие, арестовать главарей, провести дознание, заставить их вернуть русскому населению награбленный скот и имущество, а также возместить им убытки [15].

Из Омска для подавления восстания было отправлено огнестрельное оружие. Так, например, только в Кокпекты было отправлено 70 винтовок и к ним 3798 патронов [16].

Для решения поставленной задачи, власти решили использовать и местные ресурсы. Стали формироваться ополчения из числа казаков, не обязательных к воинской службе. Это были несовершеннолетние, отставные, признанные негодными к воинской службе представители русского населения, в основном из среды казачества. Такие сотни и полусотни были сформированы в Кокпекты, Каркаралинске, Баян-Ауле, Павлодаре, Акмолинске, Атбасаре. На них возлагалась защита русского населения от восставших казахов. Они, практически, даром обошлись казне, так как пришли полностью экипированными [17].

Наряду с карательными отрядами, посылаемыми на места, распространялись Объявления (приказы) Степного генерал-губернатора где говорилось, что за распространение злонамеренных слухов среди «киргизского» населения смутьяны будут привлекаться к ответственности, а также объяснялось, где будут использовать труд реквизируемых «инородцев». Первое такое Объявление вышло 12 июля 1916 г. [18].

Объявление генерал-губернатора от 19 июля 1916 г. было более грозным. В нем мятежному населению доводились сведения о тех карательных мерах, которые будут применяться к ним. К ослушавшимся царской воли, было указано в нем, согласно законам военного времени применяется смертная казнь. Все нарушения общественного порядка передавались на рассмотрение военного суда [19].

Затем, 21 июля 1916 г., генерал-губернатор Н.А. Сухомлинов издал Обязательное постановление, запрещающее стачки и забастовки. Лица, виновные в нарушении сего обязательного постановления, должны были подвергаться ответственности в административном порядке: тюремному заключению или аресту до 3-х месяцев или денежному взысканию до 3-х тысяч рублей [20].

Между тем, напряжение в Степи стало настолько взрывоопасным, что

30 июля 1916 г. царь был вынужден издать Указ об отсрочке повсеместно призыва до 15 сентября 1916 г. Он был подан в виде особой царской милости своим подданным в честь дня рождения царского наследника, Великого князя Алексея Николаевича. Собранных на пункты сбора, но не посаженных в поезда призывников было велено распустить по домам до означенного срока [21].

Однако эта отсрочка не отменяла царского Указа. 6 сентября 1916 г. было опубликовано дополнительное Объявление, в котором говорилось, что 16 сентября текущего месяца мобилизация будет продолжена, а все лица, замеченные или заподозренные в подстрекательстве «киргиз» к неисполнению Высочайшего повеления будут немедленно высланы за пределы края на срок действия положения чрезвычайной охраны [22].

Отсрочка, данная царем, несколько успокоила население, зачинщики были схвачены властями, телеграфировал в Петроград 13 августа генерал-губернатор Сухомлинов, ссылаясь на генерала Ягодкина, командированного в Семипалатинскую область для подавления восстания. Генерал Ягодкин докладывал, что волнения охватили все пять уездов области, особенно сильным они были в Усть-Каменогорском уезде, где казаки были вынуждены применять оружие сразу в трех точках. Общее количество убитых и раненных «киргизов», не выяснено, однако оно невелико [23].

Таким образом, архивные сведения позволяют сделать следующие выводы: восстание казахов Восточного Казахстана началось стихийно под воздействием царского Указа от 25 июня 1916 г., однако, протест казахского населения был направлен против колонизаторской политики Российской империи в целом и настоящие причины событий гораздо глубже. Об этом свидетельствуют факты избивания чиновников, нападения на переселенцев, иногда доходившие до убийств.

Межэтнические конфликты - следствие земельной политики Российского правительства, из-за которой казахи лишались своих лучших пастбищных и пахотных угодий. Повстанцы были недовольны не только политикой царизма, но и поведением казахской феодальной знати и их пособников, которые, кстати, освобождались от реквизиции.

Казахи Восточного Казахстана не остались в стороне от всеказахского восстания 1916 г. и продемонстрировали свой боевой дух, горячий патриотизм и готовность бороться против колониального гнета Российской империи, за национальное освобождение.

1 Документ № 316. // Сборник документов: Восстание 1916 г. в Средней Азии и Казахстане. М., 1960. С.487-488.

2 Ф.64.Он.1.Д.1303-а.Л.46.

3 Ф.64.Он.1.Д.1303-а.Л.36.

4 Ф.64.Он.1.Д.1303-а.Л.94.

- 5 Ф.64.Он.1.Д.1303-а.Л.50.
- 6 Ф.64.Он.1.Д.1303-а.Л.95-96.
- 7 Ф.64.Он.1.Д.1303-а.Л.152-153.
- 8 Ф.64.Он.1.Д.1303-а.Л.159.
- 9 Ф.64.Он.1.Д.1303-а. Л.39, 58.
- 10 Ф.64.Он.1.Д.1303-а.Л.95-96.
- 11 Ф.64.Он.1.Д.1303-а.Л.59.
- 12 Ф.64.Он.1.Д.1303-а.Л.37-38.
- 13 Ф.64.Он.1.Д.1303-а.Л.24, 91, 98, 13-17.
- 14 Ф.64.Он.1.Д.1303-а.Л.125-96.
- 15 Ф.64.Он.1.Д.1303-а.Л. 202.
- 16 Ф.64.Он.1.Д.1303-а.Л.197.
- 17 Ф.64.Он.1.Д.1303-а.Л. 370.
- 18 Ф.64.Он.1.Д.1303-а.Л.110.
- 19 Ф.64.Он.1. Д.2696.Л.247.
- 20 Ф.64.Он.1.Д.2696.Л.251.
- 21 Ф.64.Он.1.Д.1303-а.Л.246.
- 22 Документ № 33. В Сборнике документов: Восстание 1916 г. в Средней Азии и Казахстане. М., 1960. С.55.
- 23 Ф.64.Он.1.Д.1303-а.Л.442, 368.

Түйіндеме

Шығыс Қазақстан қазақтарының 1916 ж. көтеріліске қатысуы туралы

*Дюсебаева Г. К. – т. г. к, аға оқытушы, «Жалпы білім беретін пәндері» кафедрасы
АҚ «НАРХОЗ УНИВЕРСИТЕТІ», Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: d_g_k@ list.ru*

Мақалада Шығыс Қазақстан аймағындағы қазақтардың 1916 ж. ұлт-азаттық көтеріліске қатысқаны туралы баяндалады.

Биыл осы аса ірі Ресей империясының азиялық шетінде орын алған оқиғаларға 100 жыл болды деп, атап отырмыз.

Шығыс Қазақстанды Ресей шикізатқа бай аймақ ретінде басып алып, метрополия өлкеге славян халық өкілдерін жіберді. Солай Қазақстанның Алтай аймағы отарға айналды, пайдалы қазбалар патшалықты байытты.

Шұрайлы жайылымдар биліктің бұйрығымен жергілікті халықтан тартып алынып келген орыстарға берілді. Әлеуметтік жағдай тек орыс шаруаларға жасалып, қазақтар тыс қалды. Өз елінде жетім қалған қазақ, отарлық қанаудың астында қалды. Басталған Бірінші дүниежүзілік соғыс, қазақтарды одан ауыр экономикалық жағдайға апарып соқты.

Кейде 15 есеге дейін көтерілген салықтар және түрлі билік қойған міндеттемелер қазақтарды мүшкіл жағдайға жеткізді. Ал 1916 ж. 25 маусымдағы патша Жарлығы қазақ даласының тыныштығын аспанға ұшырды.

Қазақстанның барлық аймақтарында қазақтар өздерінің мүддесін қорғауға көтерілді және алдына қойған мақсаттары ортақ болды. 1916 ж. көтеріліс Ресей патшалығының құлауына себептердің бірі болып табылатыны анық.

Түйін сөздер: 1916 ж. 25 маусымдағы патша Жарлығы, мобилизация, тыл, соғыс, көтеріліс

Summary

Participation kazakhs East Kazakhstan In 1916 uprising

*Dyusebaeva G.K. – candidate of historical Sciences, an item is a teacher of department of "General disciplines"
Propulsion MODULE is "UNIVERSITY of HAPXO3", Republic of Kazakhstan, city Almaty
e-mail: d_g_k@ list.ru*

This article discusses the participation of the Kazakh population of East Kazakhstan in the uprising of 1916, this year marks 100 years since large-scale events that have shaken the Asian outskirts of the Russian Empire.

East Kazakhstan to colonize Russia as a raw material rich region, and the metropolis began to inhabit the region and the Slavic population. Began development of mineral resources of the Kazakhstan Altai.

The rich grasslands were selected from the local population and were distributed by the authorities to Russian immigrants. In Eastern Kazakhstan conditions were created, first of all, the alien population.

Being an outcast in their own territory and carrying on their shoulders the burdens of colonial rule, the Kazakhs have been more bolts economic operation since the beginning of the First world war. Increased taxes, sometimes up to 15 times, different obligations before the authorities brought the Kazakhs to a desperate situation. And the Royal Decree of 25 June 1916 has become a flashpoint kidney, which blew up the Kazakh steppe.

All regions of Kazakhstan came to the defense of their interests, the people were United in their desire to achieve their goals. The revolt of 1916 in Kazakhstan and neighboring Central Asian territories was another reason for the beginning of the end of the Russian autocracy.

Key words: Decree of 25 June 1916, aliens, mobilization, rear, war, rebellion

УДК 316

Общие тенденции культурного развития Казахстана в 1970-е - 1980-е годы

Кашакбаева К.Т. – *К.и.н., ст. преподаватель кафедры Всемирной истории Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Республики Казахстан, г. Алматы.*
E-mail: Kashakbaeva @ mail.ru.

В данной статье рассматриваются общие тенденции культурного развития Казахстана в 1970-1980-е годы. Важную составляющую духовной жизни общества представляют образование и наука, литература и искусство, театр, кино и культурно-просветительные учреждения. В 1970-е годы происходили важные изменения в системе школьного образования. В этот период успешно развивалась система высшего и среднего специального образования, а также интенсивный процесс становления казахстанской науки. Казахская многожанровая литература достигла быстрого роста и от первых робких шагов поднялась до современного уровня. Также изобразительное искусство, театр оперы и балета, творческие коллективы художественной самодеятельности, кинематография, музеи, книги, библиотеки, архитектура достигли высокого профессионализма.

Ключевые слова: культура, культурные учреждения, народное образование, наука, искусство, театр, кино, книги, музей, драматургия, библиотека, архитектура.

Наиболее важными компонентами общества духовной жизни общества является сложной социальной системой, состоящей из многообразия объединяющих его элементов. Важную составляющую духовной жизни общества представляют образование и наука, литература и искусство, театр, кино и культурно-просветительные учреждения.

В области образования существовавшая на протяжении десятилетий советская система сочетала в себе позитивные и негативные стороны. За годы советской власти Казахстан достиг впечатляющих успехов в области образования. В 1970-е годы происходили важные изменения в системе школьного образования.

Определенную роль в переходе к всеобщему среднему образованию молодежи сыграли постановления ЦК КПСС и Совет Министров СССР "О мерах дальнейшего улучшения работы средней общеобразовательной школы", "О дальнейшем совершенствовании системы профессионально-технического образования", "О мерах по дальнейшему улучшению условий труда сельской общеобразовательной школы" [1].

Так, в начале 1970-е годы в 8 910 общеобразовательных школах обучалось – 3 257,2 тыс. учеников, а с середины 70-х годов наблюдалась тенденция уменьшения количества учащихся, что было вызвано демографическими причинами [2].

За два десятилетия с 1960 по 1980 годы, число учащихся в общеобразовательных школах республики увеличилось в 1,8 раза, в сельской местности в 1,7 раза. Число учащихся сельских средних школ в 1980/81 учебном году в сравнении с 1960/61 учебным годом увеличилось в 3,6 раза [3].

С каждым годом увеличивалось число учащихся, обучающихся и в средних специальных учебных заведениях. Так, в 1977 году в них обучалось 7,5 % выпускников восьмых классов, а в 1986 году - 9,8 % [4]. Также, быстро развивалась система профессионально - технического и среднего специального образования. Важным звеном получения среднего образования являлось средние профессионально - технические училища. В 1977 году в таких училищах обучалось 14,0 %, окончивших восьмые классы, в 1986 году - 23,7%.

Определенную роль в осуществлении всеобщего среднего образования занимали вечерние (сменные) и заочные средние школы. Все это было направлено на то, чтобы удовлетворить запросы и потребности всех желающих учиться без отрыва от производства. Если в начале 1970-е годы аттестаты в школах рабочей молодежи были выданы свыше 77 тыс. юношам и девушкам [5] то, к середине 1970-х годов в вечерних и заочных средних школах получили полное среднее образование 709,3 тыс. человек. В 1980-е годы высшие учебные заведения без отрыва от производства окончили - 14,0 тыс. человек, техникумы - 26,5 тыс. молодых специалистов, вечерние школы – 73 тыс. рабочих [6].

В 1989/90 учебном году действовало 49 % общеобразовательных школ Министерства народного образования Казахстана, где училось 67 % учащихся, вели обучение на русском языке, 32 % школ - на казахском языке [7].

В вопросе успешного претворения в жизнь реформы общеобразовательной и профессиональной школы очень важную роль играли подбор учительских кадров.

Коллежиями Министерства просвещения была проведена определенная работа по обеспечению общеобразовательных школ и дошкольных учреждений квалифицированными педагогическими кадрами. Педагогические кадры готовились в КазГУ, 13 педагогических и учительских институтах и 23 педагогических училищах [8].

Образованность сельских учителей заметно сближалось с образованностью городской. В 1970 - 80 годы 62,2 % сельских учителей имели высшее образование. Качественный состав учителей с высшим образованием в республике составляло всего 66,4 % против 74,2 % по Союзу [7, с.38].

В исследуемые годы за успехи, достигнутые в коммунистическом воспитании подрастающего поколения 14007 педагогических работников республики были награждены Государственными премиями, орденами и медалями СССР, почетными званиями. В их числе шесть Героев Социалистического Труда. Этого высокого звания были удостоены Абсаметов Кудыс – директор Каргалинской средней школы № 1 Джамбулского района А-Атинской области, Кадилбеков Мажен - директор средней школы села Жолкудук, Ермаковского района Павлодарской области, Нуртазина Рафика Бекеновна - учительница русского языка и литературы средней школы № 12 города Алма-Аты, Полтавец Нина Гавриловна - учительница начальных классов средней школы № 12 города Кустаная.

Почетного звания "Народный учитель СССР" были удостоены Айткалиев Кусейн Айткалиевич – директор Алгинской средней школы Гурьевской области, Нургалиев Кумаш - директор Бурановской средней школы Маркакольского района Восточно - Казахстанской области.

1456 человек были удостоены звания "Заслуженный учитель Казахской ССР", 18 человек были награждены медалью имени Н.К.Крупской, 2833 человека награждены значком "Отличник просвещения СССР", 60 человек медалью имени И.Алтынсарина, 18 являлись лауреатами премии имени Н.К.Крупской, 45833 человек "Отличник народного просвещения Казахской ССР" [9].

Успешно развивалась система высшего и среднего специального образования. Казахстан стал одним из крупнейших центров высшего и среднего образования в стране. В различных городах республики разместилось до 200 высших и средних специальных учебных заведений.

В 1970 и 80-е годы открылось ещё 27 высших и свыше 100 средних специальных учебных заведений, то есть почти столько же, сколько за весь предыдущий период. В 1986 году в 55 вузах и 246 техникумах и училищах обучались 550 тыс. студентов и учащихся более 200 специальностям, было подготовлено 211 тыс. специалистов высшей и 383,5 тыс. средней квалификации [10].

Шел также интенсивный процесс становления казахстанской науки. В области науки крупнейшим событием стало открытие Академии наук Казахстана. В состав действительных членов (академиков) АН Казахской ССР вошли выдающиеся учёные М.О.Ауэзов, А.Б.Бектуров, М.И.Горяев, А.К. Жубанов, Н.Г.Кассин, Н.Т.Сауранбаев, членов-корреспондентов - Н.У.Базанова, Р.А.Борукаев, А.Х.Маргулан, М.И.Усанович и другие. Первым президентом Академии наук Казахской ССР был избран видный ученый-геолог, член-корреспондент Академии наук СССР, академик АН Казахской ССР Каныш Имантаевич Сатпаев [11].

Ученые Казахстана, участвуя в восстановлении и дальнейшем развитии народного хозяйства, приложили немало усилий и труда, чтобы результаты научных исследований внедрялись в производство. Благодаря огромной постоянной помощи ЦК Компартии и Совета Министров Казахстана в Академии наук значительно улучшилась деятельность её научных учреждений, было организовано и создано Центрально – Казахстанское отделение при Академии в Караганде.

Казахстан являлся одним из крупных научных центров. 1980-е годы в 30 научно-исследовательских институтах и научных подразделениях, работало 11 тысяч человек, в том числе 200 докторов и 1 500 кандидатов наук [12]. Учёные академии стали авторами более 800 изобретений, ими получено 70 патентов и продан ряд лицензий, передано было производству свыше 500 рекомендаций. Проводили научные исследования по 516 темам и 22 комплексным научно-техническим программам, в народном хозяйстве республики было использованы 231 разработки. Признанием заслуг казахстанских учёных в решении актуальных проблем явилось награждение Академии наук Казахской ССР орденом Дружбы народов, а трех её институтов - орденами Трудового Красного Знамени, присвоение семи учёным звания Героя Социалистического Труда, 17 – присуждение Ленинской премии, более 60 учёным – Государственной премии СССР и Государственной премии Казахской ССР [13].

Ряд научных разработок Академии наук получил мировое признание. Например, группе учёных Казахстана, в том числе М.А. Айтхожину, члену-корреспонденту Академии Казахской ССР, была присуждена Ленинская премия, в 1978 году был удостоен Государственной премией Казахской ССР академик АН Казахской ССР С.К.Кенесбаев за многолетний труд "Казахский фразеологический

словарь". Яркий и глубокий след в филологической науке республики оставил прославленный герой Великой Отечественной войны, академик АН КазССР М.Габдуллин. Он был удостоен ряда премий, избран действительным членом Академии педагогических наук СССР.

Творческая деятельность писателей и мастеров искусства всегда находилась в центре внимания государства. Деятели культуры всегда понимали постоянно возрастающее значение художественного творчества в нравственном, эстетическом и патриотическом воспитании человека.

В рассматриваемые годы казахская многожанровая литература достигла быстрого роста и от первых робких шагов поднялась до современного уровня, которая определялась такими произведениями, как «Абай» и «Путь Абая» М.Ауэзова, «Школа жизни» С.Муканова, «Пробужденный край» Г.Мусрепова, «После бури» Г.Мустафина, «Искра жизни» Э.Кабдулова, «Грозные годы» Т.Ахтанова, «Темиртау» З. Шашкина, «Кровь и пот» А.Нурпейсова, стихами и поэмами А.Тажибаева, Т.Жарокова, Г.Орманова, С.Мауленова, Х. Ергалиева, Ж.Саина.

Вместе с казахскими художниками слова успешно трудились и русские писатели: И.Шухов, Д.Снегин, И.Щеголихин, Ф.Моргун и другие.

В 1960-1980-е годы казахская литература добилась успехов благодаря творчеству И.Есенберлина, М.Макаева, О.Сулейменова, М.Шаханова, К.Мырзалиева, Ф.Онгарсыновой, А.Кекильбаева, О.Бокеева и многих других.

С другой стороны, в духовную сокровищницу советского народа вошли произведения Джамбула, С.Сейфуллина, М.Ауэзова, С.Муканова, Г.Мусрепова, Г.Мустафина, Т.Молдагалиева, А.Нурпейсова, А.Тажибаева, Т.Ахтанова, О.Сулейменова и др. Признание советских людей получили такие яркие произведения художественной литературы, как "Возвращение учителя", "Гонец" и "Стрела Махамбета" А.Алимжанова, "Вешние снега" М.Магауина, "Предрассветные сумерки" А.Кекильбаева. Казахскую поэзию характеризовала высокая гражданственность, идейность, животворная связь с жизнью народа. Одна из главных тем казахской поэзии была - дружба народов. Она в стихах и поэмах А.Тажибаева, С.Мауленова, Джубана Мулдагалиева, О. Сулейменова [14].

Всемирную славу казахской литературе принесли подлинные шедевры, переведенные на десятки иностранных языков. Книги казахских писателей и поэтов приобрели широкую известность не только внутри, но и за рубежом. Во многих странах Европы, Азии и Африки переведены и изданы книги ведущих писателей республики.

Например, книги М.Ауэзова и особенно его эпический роман "Путь Абая" – четырехтомная эпопея, посвященная поэту - просветителю, мыслителю и художнику слова Абаю Кунанбаеву, принес автору всемирную известность – книга переведена более чем на тридцать языков народов мира и вышла миллионными тиражами. Его с большим интересом читают в Китае, Англии, Франции, Чехословакии, Индии, Польше, Румынии и других странах мира. Также, книга А.Алимжанова "Сувенир из Отрара" переведена на многие иностранные языки и удостоена международной премии им. Джавахарлала Неру. Творчеству М.Ауэзова отведено достойное место в учебнике для студентов "История литератур Азии и Африки", вышедшем в ЧССР, и в книге "Советские писатели", изданной в ГДР. Также, популярны за рубежом произведения и других наших известных писателей и поэтов: Г.Мусрепова, Т.Ахтанова, О.Сулейменова, А.Нурпейсова и др.

Высокого профессионализма достигло, казахское изобразительное искусство со своим самобытным почерком. В работах казахских художников наиболее широкое развитие получили жанровая, пейзажная и портретная живопись. Становление и развитие казахского изобразительного искусства было связано с именем А.Кастеева. (1904-1973). Творчески выросла целая плеяда художников-казахов, возглавляемая народным художником Абылханом Кастеевым. Им написано большое количество акварелей, объединенных в серию, «Старый и новый быт». Также, внесли огромный вклад в развитие национального изобразительного искусства Б.Сарсенов, У.Тансыкбаев, Х.и К. Ходжиковы, А. Исмаилов.

В 1970-е годы в республике функционировало 15 выставочных залов, росло число художественных мастерских, передвижных выставок [15].

В 1970-80-е годы много произведений казахстанских художников демонстрировалось на выставках в социалистических странах, в Афганистане, Монгольской народной республике и республике Шри Ланка, а также в США, ФРГ, Норвегии, Индии, Франции, Финляндии.

Больших высот достигли в своем искусстве архитекторы республики. Столица республики украсилась в 1960-1980 годы такими уникальными сооружениями, как Дворец имени В.И.Ленина, Государственная библиотека имени Пушкина, высотная гостиница "Казахстан", Государственный

цирк, здание Казахского драматического театра имени М.Ауэзова, Дом дружбы с народами зарубежных стран, архитектурный комплекс на площади имени Л.И.Брежнева, градостроительный комплекс и мемориала "Слава" и Дом офицеров, спортивный комплекс "Медео" и т.д. Также, успешно развивалась графика, особенно книжная и скульптура, в области которой хорошо проявил себя первый казахстанский профессиональный скульптор Хаким Наурызбаев. По его проекту в Алма-Ате были сооружены великолепные памятники Чокану Валиханову, Абаю Кунанбаеву, Джамбулу Джабаеву, Амангельды Иманову, которые органично вписались в архитектурный облик города.

Казахстанская драматургия развивалась как многожанровая и многонациональная. В ней были представлены трагедия и драма, комедия и сатира, пьесы для детей.

В республике 1970 - 1980-е годы работал ряд профессиональных театров в том числе: Казахский, Русский театр драмы, Уйгурский театр музыкальной комедии, Корейский музыкально-драматический театр, театр юных зрителей (ТЮЗ), театр кукол, областные казахские театры в Караганде, Семипалатинске, Кзыл-Орде, Гурьеве, Джамбуле, Аркалыке, Чимкенте и Талды-Кургане. А, областные русские театры в Семипалатинске, Актюбинске, Кзыл-Орде, Гурьеве, Джамбуле, Аркалыке, Чимкенте, Талды-Кургане, Караганде, Кустанае, Павлодаре, Уральске, Кокчетаве, Целинограде, Усть-Каменогорске и Петропавловске. В 1980 году в республике был открыт Немецкий театр драмы в г. Темиртау.

В эти же годы в республике интенсивно работали Академический театр оперы и балета имени Абая, Академический ордена Трудового Красного Знамени театр имени Ауэзова, Театр юных зрителей, Республиканский русский театр драмы. Репертуар этих театров состоял из произведений ведущих драматургов Казахстана. Определенную роль в развитии театрального искусства сыграли драматурги М.Ауэзов, А.Тажимаев, Г.Мусрепов, Ш.Хусаинов, С.Муканов, А.Абишев. Их произведения составляли основную часть репертуара казахских театров. Многие из этих произведений приобрели широкую известность. Так, например пьеса «Козы-Корпеш и Баян-Сулу» Габита Мусрепова была поставлена не только на казахской сцене, но и театрами Москвы и других республик. А в театральном искусстве одним из значительных его направлений стали опера и балет. Из года в год театр оперы и балета имени Абая значительно обогащал свой репертуар. В нем были представлены произведения русской и мировой классики, советских и казахстанских авторов. Это «Пиковая дама» Чайковского, «Руслан и Людмила» Глинки, «Алпамыс» Е. Рахмадиева, «Садыр-палван» К.Кужамьярова и балет «Алия», посвященный Герою Советского Союза Алие Молдагуловой и многие другие оперы [16].

В золотой фонд музыкальной культуры Казахстана вошли оперы М.Тулетебаева "Биржан и Сара", Е.Брусиловского "Кыз Жибек", "Дударай", А.Жубанова и Л.Хамиди "Абай", К.Кужамьярова "Назугум", песни композиторов Л.Хамиди, Н.Тлендиева, А.Еспаева, И.Жаханова, Ш.Калдаякова и другие. Союз композиторов республики объединяло более 60 композиторов и музыковедов в области оперы и балета [17].

В эти же годы получает новый импульс балетное искусство, что было связано с творчеством талантливого балетмейстера Болат Аюханова[16,с.86].

1 Народное образование в СССР: сборник документов. 1917-1973 гг. –М.: Педагогика. – С.219-246.

2 Культура Советского Казахстана: сборник статей. –Алма-Ата, 1957. –С.89.

3 Подсчитано по стат. сборнику "Народное хозяйство Казахстана" в 1980 г. –Алма –Ата Казахстан, 1981. – С. 252-271.

4 Очерк, Алматы, 1993г. Народное образование от съезда к съезду. - Алма-Ата: Мектеп, 1987. –С.5.

5 Народное хозяйство Казахстана в 1988 г. Стат. ежегодник. –Алма-Ата, 1989. –С.102.

6 Народное хозяйство Казахской ССР. Юбилейный стат. ежегодник. Алма-Ата, 1987.- С.276–286.

7 Абжанов Х.М. Культурная жизнь Казахстана (1917-1992 гг.)// История Казахстана, очерк. - Алматы, 1993. –С.389.

8 ЦГА РК, Ф.81, Оп. 1, Д. 319, Л.77.

9 Народное образование. От съезда к съезду. -Алма-Ата: Мектеп, 1987. - С.6.

10 Народное образование и наука в Казахской ССР: стат.сборник. – Алма-Ата: РИИЦ, 1990; Народное образование от съезда к съезду. – Алма-Ата: Мектеп, 1987. - С.38-41.

11 Народное хозяйство Казахстана в 1987 г. Стат.исторический ежегодник. –Алма-Ата, 1988. –С.268.

12 Народное образование в СССР: сборник документов, 1917-1973 гг. –М.:Педагогика. –С. 219-246.

13 Народное образование и наука в КазССР: статистический сборник. – Алма-Ата, 1990. –С.81; //Партийная жизнь Казахстана. – 1985. –№9. –С.65.

14 Вестник Академии Наук Казахской ССР. – 1980. – №8. – С.9-10.

15 Культура Советского Казахстана: сборник статей. –Алма-Ата, 1957. –С.239.

16 *Казахстанская правда*. – 1986, 5 апреля.

17 ЦГА РК Ф. 1137. Оп.4. Д. 19-а, л. 56.

18 Мацкевич О. *Три цвета радуги*. – Алма-Ата: Онер, 1981. –С.71. –136 с.

19 *Қазақ совет энциклопедиясы: 12 томдық*. – Алма-Ата, 1981. –С. 594.

Түйіндеме

1970-80 жылдардағы Қазақстан мәдениетінің дамуының жалпы бағыттары

Қашақбаева Қ.Т. – Абай атындағы ҚазҰПУ Әлем тарихы кафедрасының аға оқытушысы, т.ғ.к.

Қазақстан Республикасы, Алматы қ., E-mail: Kashakbaeva @ mail.ru.

Бұл мақалада өткен ғасырдың 70-80 жылдары Қазақстандағы қоғамның рухани өміріндегі маңызды мәселелерінің бірі мәдениет ошақтары: оқу орындарының, ғылым, әдебиет, театр, кино, мәдени-ағарту мекемелерінің даму процесі жүргізіліп жатты. 1970 жылдары қазақ көркемөнері, опера және балет өнері, қазақ әдебиеті, қазақтың көп жанрлы әдебиеті, қазақ драматургиясы, музей, кинометография, кітап, кітапхана, архитектурасы да үлкен творчестволық жетістіктерге ие болды.

Автор ғылыми мақалада мәдениет ошақтарының үлкен жетістіктерге жетуімен қатар, мәдениет қызметкерлерінің әлеуметтік мәселелеріне де тоқталып, жан-жақты талдаған. Сонымен қатар, ХХ ғасырдың 70-80 жылдары республиканың мәдениет ошақтарын нығайтудағы партия және Кеңес органдарының шешімдерінің маңызды рөлі де баяндалған.

Түйін сөздер: мәдениет, мәдени-ағарту мекемелері, білім, ғылым, өнер, театр, кино, кітаптар, музей, драматургия, кітапхана, архитектура.

Summary

The general tendencies of cultural development of Kazakhstan in the 1970th - the 1980th years

K. T. Kashakbayeva – Candidate of historical sciences, senior lecturer of department of the World history Abay

Kazakh national pedagogical university, Republic of Kazakhstan, Almaty. e-mail: Kashakbaeva @ mail.ru.

In this article general tendencies of cultural development of Kazakhstan in 1970 - the 1980th years are considered. The important component of spiritual life of society is represented by science and education, literature and art, theater, cinema and cultural and educational organizations. In the 1970th years there were important changes in system of school education. The system of the higher and secondary vocational education and also intensive process of formation of the Kazakhstan science successfully developed in this period. The Kazakh multigenre literature has reached rapid growth and from the first shy steps has risen to modern level. Also fine arts, opera and ballet theater, on-stage performance groups of amateur performances, cinematography, the museums, books, libraries, architecture have reached high professionalism.

Keywords: culture, cultural organizations, national education, science, art, theater, cinema, books, museum, dramatic art, library, architecture.

ӘӨЖ 19-610

1860-1890 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ӘКІМШІЛІК РЕФОРМАЛАРДЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ САЛАСЫНА ӘСЕРІ

Қаипбаева А.Т. – т.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.

Қазақстан, Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

E-mail: aina__78@mail.ru

Нурмухамбетов А.А. – PhD доктор, аға оқытушы

(Т.К. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер Академиясы)

Отан тарихының маңызды мәселелердің бірі Патша өкіметінің Қазақстанда жүргізген 1860-1890 жылдардағы әкімшілік реформалары болып табылады. Реформаларды жүзеге асыруда патша үкіметі саяси-экономикалық іс-шараларымен қатар өлкені мәдени және рухани жағынан да отарлауға басты назар аударған болатын. Әсіресе, Халық ағарту ісі патшалықтың сыртқы саясатының үлкен де маңызды саласы болып табылды. Өйткені аталған саясат Ресейдің қарамағындағы ұлттарды біртіндеп христиан дініне кіргізу арқылы орыстандырып, сөйтіп империяның тұтастығын арттыруға арналған еді. Осыған орай мақалада Патша өкіметінің осындай шовинистік және отаршылдық саясаты салдарынан Қазақстандағы білім беру ісінде елеулі өзгерістер енгізілуі, ХІХ ғасырдың 60-80 жылдарындағы әкімшілік реформалардың салдарынан және 1905-1907 жылдардағы революциядан кейін де бұратана халықтар арасында мектеп ашу ісі жаңа серпінмен отаршылдық пиғылда жалғасын тапқандығы айшықталады.

Түйін сөздер: Патша өкіметі, реформа, отаршылдық, Халық ағарту ісі.

1860-1890 жылдардағы әкімшілік реформалар тек қана саяси-әкімшілік бөлініс қана емес, сонымен қазақ өлкесін рухани тұрғыдан да отарлауды басты мақсаты етіп алды. Олай дейтініміз дәл осы әкімшілік реформалар орыстандыру және христиандандыру саясатымен қатар жүргізіліп, тіпті реформалар барысында заңмен де реттеліп отырған. Сондықтан әкімшілік реформалардың арнайы баптары білім және мәдениет саласына тікелей қатысты болды.

Реформаларды жүзеге асыруда патша үкіметі саяси-экономикалық іс-шараларымен қатар өлкені мәдени және рухани жағынан да отарлауға басты назар аударған болатын. Халық ағарту ісі патшалықтың сыртқы саясатының үлкен де маңызды саласы болып табылатын. Бұл сала патша үкіметі отарлау саясатының өзекті құралы десе де болады. Бұл саясат Ресейдің қарамағындағы ұлттарды біртіндеп христиан дініне кіргізу арқылы орыстандырып, сөйтіп империяның тұтастығын арттыруға арналған еді. Осыған сай 1867-68 жылдардағы реформада халық ағарту ісінде жүргізілетін шаралар жан-жақты қарастырылды. Қазақстанда халыққа білім берудің басты бағыттары 1860-1890 жылдардағы әкімшілік реформалардың, нақты атап айтқанда «Орал, Семей, Торғай, Ақмола және Сырдария, Жетісу облыстарын басқару туралы «уақытша ережелерде» анықталған болатын. Ағарту ісінің дамуына қазақтарға өз еріктерімен қаржы жинау құқығы берілген. Дегенмен бұл мәліметтің өзі де білім беру саласын дамытуды желеу етіп, қосымша салық түрінде ақша жиналғандығына көз жеткізуге болады.

Салыстырмалы түрде алғанда қазақ өлкесінде осы әкімшілік реформа нәтижесінде ашылған орыс тілін насихаттап, христиан дінінің құндылықтарын түсіндіретін мектептер көптеп ашылды. Ал мұсылман дін өкілдеріне қазақ ауылдарында мешіттердің жанында қазақ тіліндегі мектептерді ашу үшін уездік басқармадан ерекше рұқсат алуы қажет саналды. Осындай өтініштер арқылы ашылған мектептердің негізгі шығыны қазақ шаруаларына жүктелді. Біздің пікірімізше бұл онсыз да әлеуметтік тұрғыдан қиындықты көріп келген қазақ шаруаларының ұзақ жылдар бойына мектепті қаржылай ұстап тұра алмайтындықтарын біле тұра әдейі жасалды. Сондықтан да қазақ шаруаларын іштен іріту мақсатында салыстырмалы түрде алғанда аз ғана ақы төлеп, казак станицаларындағы, орыс қыстақтарындағы мектептерге балаларын оқуға беруге рұқсат берілді. Алайда қазақ жастарын орыс мектептерінде оқытуда патша үкіметінің мақсаты тек балалардың сауатын ашу емес, сонымен қатар отаршылдық пиғылын жүзеге асыру болды [1, 63 с.].

Мектеп пен медреселерде қазақ жастарының білім алуына мейлінше қарсылық жасауы патша үкіметінің Орта Азия мен Қазақстанда ислам дінінің таралуына қарсылығының бір көрінісі болды десек қате болмас. Өйткені тәуелсіздікке дейінгі жазылған әдебиеттерде қазақтың дәстүрлі оқу орындарындағы ішкі тәртіп пен білім беру дағдысын дағдарысты жағдайда деп әсірелей суреттеу басым болғаны белгілі болып отыр, олар тек діни фанатизм мен ерте ортағасырдағы кертартпалықты күшейтетін білім беру орындары деп есептелінді.

Негізінде мұсылман мектептері мазмұны мен оқыту тәсілдерінің бірыңғай болуына байланысты жергілікті халықтарды, яғни қазақтарды діни-рухани тұрғыдан біріктіре алатын негізгі құрал болғанына күмән келтіруге болмайды. Сондықтан бодан болып отырған қазақтарды біріктіре алатын мұсылмандық факторға үлкен қауіп төніп, оның отаршылық жүйеге қарсы күш екенін білген патша өкіметі мектеп-медреселерді құрту мақсатында белсенді жұмыстар атқарды. Мысалы, өлкені зерттеп барлау жұмыстарын жүргізген өлкетанушылар жұмысының қорытындысында: «біз әсіресе жергілікті ру-тайпалар мен ұлттардың ислам негізінде бірігіп іс-әрекет жасауынан сақтануымыз керек» деп айтылуы да исламның және медреселердің қазақ қоғамындағы атқарған ролінен хабар беріп тұрса керек. Сондықтан медреселер мен исламдық факторға қарсы күрес түрлі айла-тәсілдер мен шектеулер арқылы жүргізіледі. Бұларды тек фанатизм, қараңғылық ордасы етіп көрсете отырып, керісінше христиандық пен орыс тілінің мәртебесін ұлықтау тұрғысында насихат жүргізу қолға алынған. Керісінше ислам мен дәстүрді насихаттайтын медресе жұмыстарын үкімет тарапынан қаржыландырмау, қолдамау, қайта олардың XIX ғасырдың басынан бастап қазақ қоғамындағы білім берудегі медреселердің қысым салдарынан туындаған объективтік дағдарысын одан әрі тереңдетіп, ақыры мүлде жойылуын тездету мақсат етілді. Біз жоғарыда атап өткеніміздей мектеп немесе медресе ашу үшін арнайы кеңселерден міндетті түрде рұқсат қағазын алу сияқты басы артық шаралар ойластырылуының өзі де осының дәлелі болып табылады. Тіпті мектеп ашуға рұқсат берілген күннің өзінде оларға қосымша талаптар беріліп отырды. Мысалы 1895 жылы 17 шілдеде қабылданған ережеде Түркістан өлкесінде медресе ашу жергілікті халықтардың қаражаттарымен ашылғанымен, міндетті түрде орыс тілі оқытылуы талап етілген және тек осы жағдайда ғана ашуға рұқсат берілген. Сөзсіз мұндай кедергілердің көп болуы, діннің әлсіреп, үкіметтік оқу орындарының беделінің өсетінін патшалық Ресей жақсы түсінген [2, 28 с.].

Дегенмен осы қалыптасқан мектеп ашу мен ашылған мектептердің сипатына қарасақ мынандай қорытынды жасауға болады. XIX ғасырдың аяғына дейін Қазақстандағы ағарту ісінің төмендегідей жүйесі қалыптасты деп айта аламыз. Олардың қатарында бастауыш оқу орындары, приход мектептерінің класстары, толықтырылмаған гимназия, орыс-қазақ аралас мектептер, ауылдық және сауаттылықтың негізіне үйрететін мектептер деп айта аламыз. Сонымен қатар осы әкімшілік реформалар жүргізілген жылдары орта оқу орындары, училищелер, қыздар мен ер балалар гимназиялары, мұғалімдер семинариялары да орта буындағы оқу орындарында теңестірілген болатын. Білім және ғылым саласына әсіресе отарлық саясаттың жүйелі жұмысын жүргізуі тиіс саналатын арнайы маман даярлайтын оқу орындары да ашыла бастады. Мұндай оқу орындарының қатарында қазақтың мұғалім даярлайтын мектептері, ауыл шаруашылық, мал дәрігерлік, Торғайдағы қол өнершілік мектебі, Оралдағы қолөнер кәсіпшілігіне шәкірттер даярлайтын арнайы мектептер, Омбыдағы механикалық-техникалық училище, Атыраудағы теңізге жүзу ісін меңгеретін мектеп және тағы да басқа әр түрлі материалдық жабдығы бар оқу орындарды атап өтуге болады. Оқу ісінің ұйымдастырылу сапасына қарай 1872 жылы Омбыда және 1879 жылы Ташкентте ашылған мұғалімдер институттары ашылып, білім және мәдениет саласына түбегейлі өзгерістер енгізуі тиіс саналатын мекеме санатына жатқызылды [3, 54 с.].

XIX ғасырдың соңына қарай өлкеде екі сегіз класты ер балалар гимназиясы, жеті класты қыздар гимназиялары, Верный қаласында сегіз класты әскери гимназия, Оралдағы 6, 7 және 8 сыныпты ер балалар гимназиясы, Семейдегі төрт сыныпты ерлер, 5 сыныпты қыздар гимназиясы ашылған болатын. Сонымен қатар осы жылдардағы Қазақстанда ашылған приход мектептерінің бір ерекшелігі шіркеу жандарынан ашылғандығы. Демек бұл мектептер де діни сипаты басым әрі христиандандыру бағытын таңдаған оқу орындары қатарына жатты. Сонымен қатар жексенбілік сауат ашатын мектептер белсенді қызметтерін жалғастыра берді. Әрине мұндай мектептердің қатарында сондай-ақ білім беруде қалыптасқан оқу орындарының бірі ретінде, жағдайлары жасалмаса да мұсылман мектебі мен медреселерін де жатқызған жөн.

Патша өкіметінің кедергі жасауына қарамастан, мұсылмандық мектептер мен медреселер жастардың сауатын ашуға, инабаттылыққа баулуда белгілі рөл атқарғаны белгілі болып отыр. Пантюркизм мен панисламизмнің орын тебуіне қарсы күрес дегенді желеу еткен облыстың генерал-губернаторлары осы мұсылман дінімен байланысты оқу орындарының, оқытушыларын әрдайым бақылауда ұстай отырып, қуғындау саясатын жүргізді. Сонымен қатар олардың мүшелерін әкімшілік шаралармен қыспаққа алып отырды. 1870 жылдың 26 наурызында қабылданған үкіметтің «бұратана» халықтар арасында сауаттылықты ашу туралы арнайы ережесінде мешіттердің жанында ашылған мектептерде орыс тілін оқыту міндетті деп танылды. Біздің пікірімізше бұл жергілікті халықтың орыс мектептерінен гөрі қазақ мектептеріне көптеп бала беруімен тығыз байланысты еді [4, 43 б.].

XIX ғасырдың екінші жартысында қалыптасқан мектептерде білім беру жүйесі жалпы ресейлік ағарту – ісіне мейлінше жақын еді және әр түрлі нұсқаулар арқылы үкімет империяның орталық аудандарындағы білім беруді ұлттық аймақтарға таратуға әрдайым мүдделі болды. Торғай және Орал облыстарындағы қазақ және басқа тілдерде білім беретін оқу орындары Орынбор оқу округіне бағындырылды. Ақмола және Семей облыстарындағы оқу орындары Батыс Сібір оқу округіне қарады. Әр түрлі сипаттағы оқу орындарындағы өзгерістерді ретке келтіріп отыру кеңсесі Томскі қаласындағы чиновниктерге бағындырылды. Сырдария және Жетісу облыстарындағы оқу орындарының қызметін қадағалау Түркістан генерал-губернаторлығына тапсырылды. Шыңжаңнан Жетісуға ойысқан ұйғырлар мен дүнгендер санының біртіндеп өсуі, Оңтүстік Қазақстан өңірінде басқа аудандармен салыстырғанда қазақтардың басымдылығы «орыс-түземдік» мектептердің көбірек ашылуына әсер етті. Осыған байланысты өзіндік ерекшеліктері бар әр түрлі буындағы мектептерде оқу ісін жолға қоюдың барысында қазақ жастарының араб таңбаларымен сауаттылығын ашуды дамытудың қажет екенін көрсетті. Патшаның отаршыл әкімдері қазақ даласында ашылған оқытушылар семинариясы мен орыс-түземдік мектеп дейтін аралас мектептер атаулының бәрін де шамаға қарай миссионерлік ағартушылық мақсатта ұстап отырған болатын. Ол туралы Ресей патшалығына қазақтардан кейін қосылған бүкіл Орта Азия халықтары арасында ашылған аралас мектептердің отарлық нұсқаулық талабы тұрғысынан қызмет атқарғаны туралы «...в Туркестанском крае был намерен держаться обрусительной политики при посредстве русской школы» деп атап көрсетілуі нақты дәлел бола алады. Өйткені бұл мәселе мемлекеттік саясат деңгейінде қойылуы себепті, Түркістан өлкесінің алғашқы генерал-губернаторы фон Кауфманның 1880 жылдың қараша айының 8 күні Халық Ағарту министріне жолдаған хатында қазақтарды ислам дінін терең қабылдаған көрші халықтардан бөлек

ұстай отырып, орыс жазуы негізінде оқытылатын мектеп арқылы тезірек сіңістіру міндетін алға қояды. Оның осы талабы 1881 жылдың 28 қаңтарында патша тарапынан нақтылы қолдау тауып бекітілген болатын. Демек бұл саясат – қазақтарды алдымен діннен, содан кейін дәстүрден ажырата отырып орыстандыру саясатын белсенді жүргізу көзделді [5, 29-33 сс.].

Патша үкіметінің өлкеде шоқындыру, орыстандыру саясатының іске асуы барысы жайлы Қ.Кеменгерұлы «Қазақ тарихы атты» еңбегінде былайша көрсеткен: «Қазақты шоқындыру саясаты туды. Мұны орындау үшін ел арасында миссионер шыға бастады, бұлардың ісінен ұлтқа зияндығы туралы сезіле бастаған соң, қазақтар қарсы құрал қылып исламға өте бейімделді. Дүниеге қызығып шоқынған орыс қалаларындағы қазақ жұмыскерлерден, рудан пана таба алмай тығылған ғашық адамдардың бірен-саран шоқынғандар болды» - деген мәлімет келтіреді [6, 95-97 б.]. Егер де өз еркімен христиан дініне кірмеген қазақтар болса, ол жағдайда қорқытып, зорлап, аяусыз жазалап, ұрып-соғып кіргізді. Отарлық билік орындарда орыстандыру саясаты халық ағарту ісімен ұштастырды. Ресей империясы үстемдігі орнаған орыс тұрғындарына арналған оқу орындары ашылып, қызмет ете бастады. Мәселен Жетісу өңіріндегі ең алғашқы-орыс оқу орны қазақтар қоныстанған Сергиополь станциясында 1852 жылы ашылған еді. Отаршыл әкімдердің қолдауымен Жетісуда алты станциялық мектеп, атап айтқанда Кіші Алматы, Саргиополь, Үржар, Лепсі, София, Қапал станцияларында және бір поселкілік мектеп болды.

1867 жылы 25 қазанда Түркістан генерал-губернаторы К.П.Кауфман өлкедегі әскери-губернаторға халық-ағарту ісін қолға алу жөнінде нақты нұсқаулар жөнелтті. Оның Жетісу облыстық әскери-губернаторы Колпаковскийге жолдаған нұсқау хатында: «Халық ағарту ісіне империялық мүдде тұрғысынан қарап, облыста мектептердің санын көбейту жолында қолдан келген шараның бәрін жасаңыз» делінген болатын.

Мемлекеттік қазынадан бөлінген қаржы бастапқы кезде казак станциялары мен орыс поселкілеріндегі тұрғындардың балаларын оқытуға жұмсалды. Жергілікті қазақ-қырғыз балаларын оқытуға қазынадан қаржы бөлу көзделмеді. Дегенмен осыған қарамастан жергілікті халық балаларының орыс оқу орындарында оқымауы Түркістан генерал-губернаторы К.П. Кауфманды аландатқан болатын. Оның пікірінше, жергілікті халық балаларының орыс мектептерінде оқуы алдымен империяның тұтастығын қамтамасыз етуі тиіс саналды. Сондықтан да олардың православия дінін қабылдамағандығы кедергі болмауға тиіс деген болатын [7, 39-54 бб].

Патшалық Ресей көп тілді және империя құрамындағы аз халықтарды түгелдей шоқындыру мен орыстандыру саясатын тек славян халықтарымен араластырып жіберу арқылы тездетуге болатынын жақсы білді. Осы мәселеге мән беріп, яғни араластыру арқылы қазақтардың тілі мен дінінен ажырату арқылы орыстандыру саясатын ашық ұстанды. Осы мақсаттан туындаған 1869 жылы Мәскеуде арнайы түрде миссионерлік қоғам ұйымдастырылады. Сөзсіз біз жоғарыда атаған осы саяси идеологиялық мәселе дәл осы қоғамның атқарар жұмыстарының басым бағыттарын құрады. Сондықтан осы миссионерлік қоғам мүшелері де және патшалық Ресей де дәл осы славян халықтарынан құралған қоныстанушыларға үлкен сенім артты. Сөзсіз қоныстанушылар бұл істегі ең шешуші әрі ең әсері мол күш болып табылды. Осы тұрғыдан келгенде 1868 жылы «Қоныс аударушылар комитеті» құрылып, қызу іске кірісуі миссионерлік әрекетті белсенді ете түсті [8, 85 с.].

Патша үкіметі жалпы отарланған бұратана халықтарды, оның ішінде елін біртіндеп, асықпай сақтықпен шоқындыру арқылы орыстандыру жолындағы ең басты тәсілдерінің бірі – қазақ халқының ғасырлар бойы қолданып келе жатқан араб емлесі негізіндегі жазуын қолданудан шығару болатын. Күнделікті тұрмыста ғасырлар бойы қолданылып келе жатқан арабша жазуын кириллицамен алмастыруда бүкіл халықтың келер ұрпағын ата-баба салтынан, ұғым мен нанымнан, тарихи естегі дәстүрлік жалғастығынан үзіп, рухани жағынан жүдете отырып, құлдық психологиясын сәтті сіңіруді көздеген және болашаққа бағдарланған, қазақтарды көнбіс құлға айналдыру мақсатын байқауға болады.

Патша өкіметінің осындай шовинистік және отаршылдық саясаты салдарынан Қазақстандағы білім беру ісінде елеулі өзгерістер енгізіліп жатты. XIX ғасырдың 60-80 жылдарындағы әкімшілік реформалардың салдарынан және 1905-1907 жылдардағы революциядан кейін де бұратана халықтар арасында мектеп ашу ісі жаңа серпінмен отаршылдық пиғылда жалғасын тапты.

1 Обзоры Тургайской области 1886 г. Оренбург, 1887. – 126 с.

2 Рысбеков Т.З. Этюды истории родного края. – Уральск, 2002. – 190 с.

3 Сыдыков М. Н. Изменения национального и социального состава населения Западного Казахстана (конец XIX века - 1989 год). Дис. д.и.н., Уральск, 1996. – 382 с.

4 Ералина А.Е. Ыбырай Алтынсарин және Торғай өлкесіндегі оқу-ағарту ісінің дамуы (XIX ғасырдың екінші жартысы) Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2009. – 52 б.

5 Кусаинов К.К. Административные аспекты колониальной политики самодержавия в Казахстане во второй половине XIX начале XX вв. // Степной край: зона взаимодействия русского и казахского народов (XVIII -XX вв.). Омск, 2001. – 224 с.

6 Қойгелдиев М. Жетісудағы Ресей билігі (XIXғ. 1917ж.).- Астана., 2004. – 184 б.

7 Әбенова Б.С. 1868 ж. әкімшілік басқару реформасының Орынбор өлкесіне енгізілуі және оның зардаптары. // ҚазҰПУ хабаршысы. - 2009. - №4 (26)

8 Сапарғалиев Г. Карательная политика царизма в Казахстане. А., 1966.

Резюме

Влияние административных реформ 1860-1890-х годов на сферу образования и культуры

Каипбаева А.Т. – к.и.н., и.о. ассоциированный профессор

(г.Алматы.Казахский государственный женский педагогический университет)

Нурмухамбетов А.А. – Phd доктор, старший преподаватель

г. Алматы. Казахская Национальная Академия Искусств им. Т.К. Жургенова

Одним из важных вопросов Отечественной Войны являются административные реформы Царского Правительства проведенные в 1860-1960 годах на территории Казахстана. При реализации реформ Царское Правительство уделяло особое внимание не только политическо-экономическим мероприятиям, но и колонизации территории с культурно-духовной стороны. В том числе работа в сфере просвещения народа является одним из важных сфер внешней политики царства. Так как это политика направлена на введение нации в христианство и их русифицирование а так же на развитие целостности территории империи. В этой статье рассматриваются вопросы о внедрении значительных изменений в сфере образования на территории Казахстана из-за шовинистской и колониальной политики Царского правительства, а так же вопросы об открытии школ среди инородцов из-за административных реформ 60-80 годов XIX века и после революции 1905-1907 годов с целью колониалистических намерений.

Ключевые слова: Царское правительство, реформа, колонизация, просвещение народа.

Summary

Influence of administrative reforms of the 1860-1890th years on education and culture

A.T.Kaipbaeva – candidate of historical sciences, associate professor

(Almaty, Kazakh State Women's Teacher Training University)

Nurmukhametov A.A. – Phd doctor, senior tutor

Kazakh National Academy of arts named after T.K. Zhurgenov

One of the important issues of Great Patriotic War are the administrative reforms of the Imperial Government which were held in 1860-1960 in the territory of Kazakhstan. In realization of reforms Imperial Government paid special attention not only to political and economic actions, but also colonization of the territory from the cultural and spiritual sides. Also work in the sphere of people's education is one of the important spheres of empire's foreign policy.

Also the policy is directed to enter the nation in the territory of Russia in Christianity and their russification as well as on development of empire integrity. This article considers questions about entering considerable changes in the sphere of education in the territory of Kazakhstan because of chauvinistic and colonial policy of the Imperial government, also problems about opening the schools among foreigners because of administrative reforms of 60-80 years of the 19th century and after the revolution of 1905-1907 years with aim of colonialistic intentions.

Key words: Imperial Government, reforms, colonization, work in the sphere of people's education.

**ИЗ ИСТОРИИ ДЕПОРТАЦИИ ЧЕЧЕНЦЕВ
(по материалам Восточно-Казахстанской области)**

Казбекова А.Т. – докторант PhD специальности «История» Восточно-Казахстанского государственного университета имени С. Аманжолова, Республика Казахстан, г. Усть-Каменогорск
akasbekova2008@mail.ru

В статье на основе анализа архивных документов и материалов интервьюирования характеризуются отдельные аспекты депортации чеченцев на территорию Восточно-Казахстанской области. Рассматривается география расселения спецпереселенцев-чеченцев по районам области, показаны проблемы материально-бытового обустройства, сокращение численности спецпереселенцев, причины высокой смертности чеченцев.

Ключевые слова: депортация, Восточно-Казахстанская область, чеченцы, спецпоселение, спецконтингент.

История советских депортаций еще долго будет актуальной. Депортации, или насильственные миграции, – это одна из форм внесудебных политических репрессий, предпринятых государством по отношению к своим гражданам или подданным других государств с применением силы или принуждения. Решения о депортациях принимались, как правило, руководителями партии и правительства, по инициативе органов ОГПУ–НКВД–КГБ.

Следует подчеркнуть, что многие важные в научном отношении аспекты проблемы депортации народов бывшего СССР на территорию Казахстана по сей день не получили своего конкретно-исторического изучения и историко-теоретического осмысления. Сложность изучения этой проблематики в значительной степени была связана с состоянием источниковой базы. В этой связи актуальность проблемы определяется в первую очередь потребностью в исследовательских работах, основанных на архивных материалах. Рассекречивание архивных документов, предоставляет возможность без политической конъюнктуры изучать данную проблему и придает дополнительные импульсы к обращению исследователей к истории повседневности.

Казахстанская историческая наука не отстает от глобальных научных поворотов, когда главным направлением методологических инноваций становится повышение интереса к человеку в истории, что получает отражение в проблематике многих исследований, в частности, обращение к исторической памяти и повседневной жизни в условиях депортации, что и является основным материалом данной статьи.

О высылке чеченцев и ингушей в Казахстан знали задолго до Постановления ГОКО № 5073 сс «О мероприятиях по размещению спецпереселенцев в пределах Казахской и Киргизской ССР» от 31 января 1944 года, так как предварительная работа по их приему была начата в середине января 1944 года [1, с. 492].

Согласно составленного в 1943 году первоначального плана размещения спецпереселенцев в Казахской ССР, в Восточно-Казахстанской области планировалось расселить 6000 семейств, или 30000 человек, в том числе в промышленности 6000 человек, в колхозах 20 500 человек, в совхозах 3500 человек [2, с.350]. План определял конкретные районы расселения депортированных чеченцев, их количество, станции разгрузки. Разгрузка 6000 человек, намеченных для размещения в промышленности, должна была проводиться на станции «Защита» Томской дороги.

Таким образом, план размещения спецпереселенцев был тщательно продуман еще задолго до начала операции. Были оговорены маршруты следования железнодорожных составов и места их конечного назначения, а также количество станций разгрузок, оперативных работников, необходимых для успешной доставки спецконтингента на места поселения.

Согласно пошелонным спискам, отправка спецконтингента из ЧИАССР в Восточно-Казахстанскую область производилась в 4 эшелонах под №№ 5, 6, 268, 301. География мест высылки депортированных чеченцев в Восточно-Казахстанскую область - Шатоевский, Шалинский, Введенский, Атагинский районы ЧИАССР [3].

Проведенный автором анализ архивных материалов позволил установить географию расселения спецпереселенцев-чеченцев по районам области. По состоянию на 1 сентября 1944 г. в Восточно-Казахстанской области насчитывалось спецпереселенцев-чеченцев 6906 семей с численностью 29238 человек. Чеченцы, прибывшие на территорию ВКО, были размещены в 8 районах области. Наибольшая концентрация чеченцев-спецпереселенцев наблюдалась в Лениногорском (2481 семей, 10987

человек) и Кировском, с учетом п. Аблакетка (1587 семей, 6542 человек), районах [4, л. 66]. Так как, в этих районах находились промышленные предприятия, остро нуждавшиеся в рабочей силе.

К осени 1944 г. на Лениногорских предприятиях и в колхозах работало 2158 спецпереселенцев-чеченцев. На первых порах производительность труда спецпереселенцев, работающих на шахтах и заводах, была низкой. Местное руководство объясняло это отсутствием опыта работы в промышленности, плохими материально-бытовыми условиями. Но в дальнейшем многие чеченцы стали не только выполнять, но и перевыполнять норму выработки. Так, например, за август 1944 г. по Лениногорскому рудоуправлению выполнивших норму было 415 человек, а перевыполнивших - 382 человека. На лесочастках, где были тяжелые условия работы, полугодовалые чеченцы, работавшие в ряде случаев без спецодежды, рабочие Исраилов, Сатуев и другие чеченцы выполняли нормы от 120-150% и выше. При этом выполнявшие и перевыполнявшие нормы чеченцы не имели преимуществ по улучшению бытовых условий. Они не имели жилья, жили в переуплотненных квартирах. [4, л.70].

Заработок добросовестно работающих составлял от 30 до 55 рублей. Но даже хорошо работающих чеченцев стахановцами не считали. Председатель завкома ОКСа РУ заявлял: «Считать же стахановцами несмотря на то, что они перевыполняют нормы не можем, т.к. нет указаний свыше, поэтому те условия, которые создаются стахановцам, создаются и чеченцам, но популяризация чеченцев, выполняющих нормы, у нас не практикуется» [4, л.17].

Основные работы которые осваивались чеченцами, были связаны с физическим трудом, так как квалификации большая часть из них не имела, поэтому работали рабочими, бурильщиками, крепильщиками на рудниках [5, л.4].

К сожалению, такой же подход был и к тем чеченцам, которые имели необходимую квалификацию и образование по профессиям. В отчетах рудоуправления Лениногорского района указывается, что среди спецпереселенцев имеются «...10 учителей, 3 счетовода, 1 фельдшер, 1 бухгалтер, но использование их по специальности пока не намечается» [4, л.16].

По архивным данным, на 1 апреля 1945г. в Восточно-Казахстанской области насчитывалось – 24 719 спецпереселенцев. География расселения на 1 апреля 1945года по районам области выглядела следующим образом: [6, л. 8].

Таблица 1. - Расселение спецпереселенцев-чеченцев по районам области

№	Наименование района	Расселено	
		семей	человек
1	Лениногорский	2268	8808
2	Кировский	1463	6055
3	Предгорненский	626	2265
4	Шемонаихинский	534	1981
5	Верхубинский	435	1820
6	Таврический	181	630
7	Уланский	267	1050
8	Зыряновский	544	2110
	Итого	6320	24719

Таким образом, анализ архивных материалов позволяет уточнить географию расселения по 8 районам области. Наибольшая концентрация чеченцев по-прежнему наблюдалась в Лениногорском (8808 человек, 2268 семей) и Кировском районах (6055 человек, 1463 семей).

Сопоставляя официальные цифры 1944 и 1945 годов, мы видим значительное сокращение численности спецпереселенцев-чеченцев по области.

Таблица 2. – Сокращение численности спецпереселенцев – чеченцев по области.

период	1 сентября 1944г.	1 апреля 1945г.
количество	29238 человек	24719 человек

Всего за полгода на вновь заселенных районах ВКО чеченцы потеряли 4519 человек. Смертность среди спецпереселенцев-чеченцев была высокой впервые годы высылки, что и привело к резкому сокращению численности этой категории высланных.

Следует отметить, содержание архивных материалов показывает, что смертность скрывали от официальных властей: «...умерших нигде не регистрируют, а крадучи от комендатур хоронят. Причина смертности в основном - дистрофия и желудочные заболевания» [6, л. 2].

По состоянию на 1 апреля 1945 года с начала вселения количество умерших (в разрезе районов) по архивным данным распределяются следующим образом [6, л. 14]:

Таблица 3. – Смертность спецпереселенцев – чеченцев по области.

	Наименование районов	Всего умерло (с начала переселения)	Из них в 1 квартале 1945г		
			детей	взрослых	стариков
1	Лениногорский	1385	18	19	23
2	Кировский	932	61	33	37
3	Предгорненский	259			
4	Шемонаихинский	382	16	12	7
5	Верхубинский	278	39	5	9
6	Таврический	190		3	3
7	Уланский	90	8		8
8	Зыряновский	339	1	7	
	итого	3855	143	79	87

Таким образом, из приведенных выше данных видно, что смертность продолжает оставаться еще чрезвычайно высокой - в I-м квартале смертность составила 309 человек – это более 8% от общего количества смертей с начала переселения в ВКО.

В первые годы вселения спецпереселенцы-чеченцы в Восточно-Казахстанской области проживали в порядке уплотнения в домах колхозников, в бараках, общежитиях, землянках, в сушильных сараях, в непригодных для жилья помещениях, где наблюдалась высокая «скученность». Из-за плотной заселенности в бараках, антисанитарного состояния наблюдались вспышки сыпного тифа и большое количество желудочно-кишечных заболеваний. Плохие жилищные условия, недоедание, болезни привели к повышенной смертности среди стариков и детей в первые два года спецпоселения.

Согласно составленному акту от 5 мая 1945 года, в результате недопустимых жилищно-бытовых условий спецпереселенцев на строительстве ИртышГЭС (Аблакетка), из-за отсутствия нормального питания и плохого медицинского обслуживания из числа вселенных в поселок 1500 человек спецпереселенцев, зарегистрировано умерших - 413 человек. (табл. №4).

Таблица 4. – Смертность спецпереселенцев – чеченцев в п. Аблакетка [5, л.15]:.

	1944 год			1945 год		Всего
	От дистрофии	От сыпного тифа	Прочие болезни	От дистрофии	Прочие болезни	
Взрослых	92	10	66	10	22	200
Детей	141	1	32	33	6	213
Итого:	233	11	98	43	28	413

Рассматривая проблему депортации, нельзя не обратиться к воспоминаниям непосредственных свидетелей этих исторических событий, которые конкретизируют вопросы по процессу переселения, жилищного устройства, показывают трудности, с которыми пришлось столкнуться в непривычной обстановке.

Воспоминания депортированных показывают, что не везде для принятия переселенцев были созданы условия. Бывший спецпоселенец Дацаев Салаудин, прибывший из с. Ушкалой ЧИАССР, вспоминает: «Мне было тогда где-то 5 лет. Привезли в Усть-Каменогорск, бросили нас напротив конденсаторного завода, прямо в горах, без всякого укрытия, здания не было. Отец мой сам построил балаган из простого камня. Страдание, голод, холод - вот что запомнилось. Есть ничего не было, черный хлеб по карточкам выдавали. Употребляли разную траву. Сложно было найти даже съедобную траву, будучи детьми, мы весной искали траву, чтобы пропитаться. Был страшный голод. Морозы были сильные» [7]. Эпизоды из воспоминаний Айсаговой Л.Л., г. Риддер: «Я что помню со слов матери, заселили в бараке, где не было ни окон, ни дверей. Всех, опять же, как скот в стойло. Царил голод. Чтобы хоть как-то выжить, ходили собирали мерзлую картошку и делали из нее лепешки, ели крапиву и разную траву. Потом заболели многие тифом, смертность была высокой» [8]. По воспоминаниям Шалаевой Д.М.: «Выделили в бараке одну комнату, передвигаться не разрешалось кроме своего места жительства, даже на похороны. Много людей умерло от голода, холода, тифа, простуды. Недовольства какие-либо выражать люди боялись, так как их посадили бы, после депортации у людей был страх и вера была только в Аллаха этим и жили, эта вера дала силы, чтобы выжить» [9]. Из воспоминаний Сельмурзаева А.И.: «Со слов своих стариков знаю, когда их привезли, стояли морозы, снега было много. Некоторые люди босые были. Выделили им помещение, общий коридор, с маленькими комнатками, барак называли. Большие семьи поперек вешали простынь. Так и существовали. Собирали гнилую картошку, варили кожуру картошки. Зимой чтобы пропитаться на полях выкапывали замороженную картошку. Если в это время настигнет комендант, то их избивали. Не было возможности выйти куда-то, теплой одежды не было. Тиф начался. Много умирало тогда. Моему деду тогда было 15 лет. Он рассказывал, утром боишься выйти в коридор, трупы лежат возле каждой двери. Хоронить возможности не было. Промерзшая земля, инструментов не было. В снегах хоронили, весной выкапывали могилы, как полагается, предавали земле» [10].

Областные исполнительные органы должны были заниматься вопросами размещения, бытового устройства, снабжения продуктами питания, трудоустройства, правового оформления, медицинского обеспечения спецпереселенцев. Однако фактически всеми вышеперечисленными вопросами занимались организации, в которые трудоустроивали депортированное население.

Как свидетельствуют архивные материалы, жилищные условия спецпереселенцев были тяжелыми. Мероприятия по обустройству осуществлялись необдуманно. Так, например в докладной записке начальника УНКВД по Восточно-Казахстанской области, на 1 августа 1945 г. отмечается, что без ведома органов НКВД по распоряжению директора ОСМУ-2 треста «Алтайстрой» из чеченгородка были вывезены пять семей в составе 24 человек-спецпереселенцев с детьми под открытое небо на территорию кожевенного завода артели «Победа труда», где семьи разместили в полуразваленном здании кожзавода площадью 25 м². Аналогичная ситуация в селе Белоусовка без ведома комендатуры НКВД распоряжением директора ОСМУ-3 треста «Алтайстрой» вывезли 8 семей из 76 человек на окраину села и разместили спецпереселенцев на открытом поле, заявив им, что они должны здесь строить жилье [6, л.44-45].

Из анализа документов ГАВКО видно, что все эти нарушения не оставались без внимания руководства области. Исполком Облсовета и бюро Обкома КП(Б)К Восточно-Казахстанской области принимали постановления, обязывающие первых секретарей райкомов КП(Б)К взять под личный контроль всю работу, связанную с хозяйственно-бытовым устройством спецпереселенцев.

Однако, к сожалению, на первых порах местным властям не удалось создать необходимые условия для приема и размещения спецпереселенцев. Не только спецпереселенцы, но и все население республики испытывало тогда острую нужду в продовольствии и товарах. Переселение людей потребовало огромных расходов со стороны государства, изнуренного тяжелой войной. Поэтому одновременное размещение такого большого количества людей затруднило снабжение республики, и без того испытывавшей кризис продовольственных и промтоварных ресурсов.

1 Бугай Н.Ф. По решению правительства союза ССР / Н.Ф. Бугай. – Нальчик: Эл-фа, 2003. – с.492

2 Ермекаев Чеченцы и ингуши в Казахстане. История и судьбы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – с. 508

3 ГАВКО Ф. 462. - Оп. 4. - Д. 39.

4 ГАВКО Ф. 1н . - Оп.1. - Д. 2750. - Л. 16, 17, 66, 70.

5 ГАВКО. Ф. 1н. Оп. 1. Д. 3979. Л. 4.

6 ГАВКО Ф.1п. - Оп.1. - Д.2741. – Л. 2, 8, 14, 15,44,45.

7 Казбекова А.Т. Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Усть-Каменогорск. 2016 г. Информант Дацаев Салаудин, г.Усть-Каменогорск..

8 Казбекова А.Т. Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Риддер. 2016 г. Информант Айсагова Лиза Лейчевна, г.Риддер.

9 Казбекова А.Т. Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Риддер. 2014 г. Информант Шалаева Догман Мабаевна, г.Риддер.

10 Казбекова А.Т. Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Риддер. 2014 г. Информант Сельмурзаев Адам Исаевич, г.Риддер.

Түйіндеме

Шешендерді күштеп қоныс аудару тарихынан (Шығыс Қазақстан облысы материалдары бойынша)

Казбекова А.Т. – *С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің «Тарих» мамандығының докторанты, Қазақстан Республикасы, Өскемен қ. akasbekova2008@mail.ru*

Мақалада шешендердің ШҚО территориясына депортациялаудың жекелеген аспектілері мұрағат құжаттары мен сұхбаттасу материалдары негізінде сипатталады. Облыс аудандары бойынша арнайы қоныс аударылған шешендердің орналасу географиясы қарастырылып, материалды-тұрмыстық жағдайларының мәселелері, арнайы қоныс аударыл, андардың санының қысқаруы, шешендердің жоғары деңгейдегі өлімінің себептері көрсетілген.

Түйін сөздер: депортация, шешендер, Шығыс Қазақстан облысы, арнаулы қоныс, арнаулы контингент.

Summary

From the history of deportation of chechen people (According to the materials of East Kazakhstan oblast)

Kazbekova A.T. – *PhD students in History of S.Amanzholov East Kazakhstan State University, Republic of Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk, akasbekova2008@mail.ru*

On the basis of the analysis of archival documents and interviewing materials the separate aspects of deportation of Chechens on the territory of East Kazakhstan oblast are characterized in the article. The geography of resettlement of Chechens special immigrants by regions is considered, also the problems of material and household arrangements, reduction of special immigrants number, the reasons of high mortality of Chechens are shown in the article as well.

Key words: deportation, East Kazakhstan State, Chechen people, special immigration, special continent.

УДК 94:331(571.12)

СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ ЖЫЛДАРДАҒЫ АЩЫСАЙ ПОЛИМЕТАЛЛ КОМБИНАТЫНДАҒЫ ЖҰМЫСШЫЛАРДЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ

Нұрман Ш.Т. – т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-дың доценті

Мақала Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі Ащысай полиметалл комбинаты жұмысшыларының соғыс-тан кейінгі жылдардағы күнделікті өміріне арналған. Мақала архив деректері негізінде жазылған. Автор шетелдік зерттеушілердің еңбек күнделіктілігінің мазмұны мен құрылымы туралы пікірлерін қорытып өз тұжырымдарын береді. Сондай-ақ кеңестік күнделікті өмір ерекшеліктері жөніндегі ғылыми жарияланымдарды да қарастырады. Еңбек күнделіктілігінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын жұмыс жағдайы, жұмысшылардың құрамы, еңбек қауіпсіздігі, комбинаттағы жазатайым жағдайлар деректер негізінде зерттеуге түскен. Соғыстан кейінгі жылдардағы комбинат жұмысшыларының еңбек ету жағдайының әлі де ауыр болғандығы туралы қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: еңбек күнделіктілігі, еңбек мәдениеті, Ащысай полиметалл комбинаты, жұмысшылар жағдайы, жазатайым оқиғалар.

Бізге қызықты тақырып бойынша зерттеулердің бірқатары өнеркәсіптегі жұмысшылардың еңбек күнделіктілігіне арналған. Бұл ретте Германия зерттеушісі А.Людке жұмысын алға тартуымызға болады [1]. А.Людке зерттеуінің құндылығы жұмысшылардың еңбек күнделіктілігін көрсетуде ұстанымдық маңызы бар ұғымдар енгізді. Мысалы, Германиядағы күнделіктілік тарихына арналған еңбегінің «Жұмысшылар, Eigensinn және 1880-1914 жж. Германия кәсіпорындарындағы саясат» атты бөлімінде «Eigensinn» ұғымын қолданады [1, 84-128 б.]. Оны «бірбеткейлік» (бірбеткей қыңырлық) деп, жұмысшының өз жұмыс орнындағы тәуелсіздігін талап етуі ретінде түсіндіреді. Жұмысшының жоғары білікті және сирек мамандық иесі болуы оның тәуелсіздігін күшейтетінін көрсетеді. Тіпті

завод әкімшілігі мұндай жұмысшыға өзі тәуелді болып, оның барлық талаптарына көнетін жағдайлар кездескен. Сонымен қатар ХХ ғ. Германия қоғамындағы қол күш еңбегін мадақтау кең жүргізіліп, оның түрлі символикалары қалыптасқан. «Сапалы неміс еңбегі», «еңбек абыройы», «еңбек ету қуанышы» маңызына қатты назар аударылған. Еңбек күнделіктілігін кезеңдер бойынша қарастыра отырып, Людтке 1950-1999-жылдары еңбектің құндылық нормалары түбегейлі өзгеріске ұшырағанын көрсетеді. Мысалы, батыс қоғамы жұмыс орнындағы лояльдылық (жұмсақтық, жылы шырайлық) пен елге-зектік (көнгіштік) өзінің бұрынғы маңызын жойды. Оның орнына адамдар еңбек арқылы өзін-өзі танытуға және өз қажеттіліктерін өтеуге ұмтылады. Германия қоғамындағы түрлі әлеуметтік топтар мен жастағылардың еңбек құндылықтары әр түрлі. 1950-ші жылдары жұмыстағы «елгезектік» (көнгіштік) және «субординация» (дәрежесіне қарай қызмет бабын-дағы қатаң бағыну) қасиеттері кең тарайды.

Аталмыш тақырыптағы пікірталастар күнделікті өмір құрылымдары – еңбек, жұмыс, өндірістік – төңірегінде әлі жалғасуда. Шетелдік тарихнама жұмысшылардың күнделікті өміріне қатысты осындай мәселелерді қолға алып отыр. Ал соғыстан кейінгі кеңестік жүйедегі Қазақстан өнеркәсіп орындарындағы еңбек күнделіктілігі сипаты қандай? Бұл мәселені Қазақстан ауыр өнеркәсібінің түсті металдар өндірумен айналысқан Ащысай полиметалл комбинаты жұмысшыларының күнделікті өмір тарихын зерттеуге ала отырып, жауап іздеп көрейік.

Ұлы Отан соғысынан кейін КСРО-да 1946-1950 жылдардың бесжылдық жоспары қабылданды. Бұл жоспар халық шаруашылығын қайта қалпына келтіру, соның ішінде ауыр өнеркәсіпті пәрменді дамыту бағытын ұстанды. Соғыстан кейінгі жылдардағы Ащысайдың кен байлығы сарқыла бастаған ауыр кездер басталды. Ащысайдың болашағына сенбеушілік де болды. Дегенмен, Қ.Сатпаев секілді геологтар іздеу және барлау істерін жалғастыру қажеттігіне сенді. Бірқатар геологтар мен ғалымдар Ащысай руднигінің қапталдары мен төменгі жыныс қабаттарын (оларды горизонттар деп атаған, Ащысайда 5, 12 горизонттар деп көрсетілген мәліметтер кездесті- Ш.Н.) зерттеу жаңа кен көздерін ашады деп білді. Осыған орай, 1952 жылы «Западная» және «Вспомогательная» шахталарын ашу жұмысын жүргізу жоспарланды. Ащысай кеніш басқармасының директоры А.М. Мочалов, бас инженері А. Кукушкин, аға геолог В.И. Степанов Ащысай полиметалл комбинатының бас инженері М.И. Харитоновқа жазған қызметтік хатында «Вспомогательная» шахтасындағы жұмыстардың тиімсіз, ал «Западнаяда» жұмыстарды жалғастыру керектігін дәлелдейді [2, 28-29 пп.]. Қаратау экспедициясы ұжымы геологтарының барлауы барысында 1950-ші жылдары Баялдыр кені ашылды. Кейін ол Глубокий деп аталып комбинаттың ең ірі қорғасын кенін өндіретін цехқа айналды. Шындығында, жемісті болған барлау жұмыстарының арқасында 1960-шы жылдардың аяғына дейін Ащысайдан қорғасын кені өндірілді. Тіпті, қорғасын өндірудің Мырғалымсай руднигінде – 103%, Ащысайда - 112% көрсеткішке жеткендігі деректерден көрінеді [2, 96п.].

Соғыстан кейінгі жылдары Ащысай комбинатында жұмысшылар санының тапшылығы сезілді. Бұл негізі Қазақстандағы барлық комбинаттарға тән еді. Қазақ республикалық жұмысшылар жинау конторасы соғыс жылдарында өнеркәсіп орындарына Қазақстан бойынша жұмысшылар жинауды ұйымдастырып жүргізумен айналысты. 1947 жылы маусым айынан бастап осы контора Еңбек резервтері басқармасының қарауына беріледі [3, 61 п.]. Аталған контораның есептері мен анықтамаларында өнеркәсіп орындары мен құрылыстарға 1948 жылға 45 690 жұмысшы жинау жоспары бекітілгені көрсетіледі. Оның 26 655 адам көлемінде немесе жоспардың 58,3%-ы орындалған. Соның ішінде Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша 2 590 адам болса, 2 181 жұмысшы немесе 84,2%-ы жіберілген. Мырғалымқұрылысқа 600 адам жіберу жоспарланса, 501 адам 83,5% көлемінде орындалған [4, 1 п.]. Жалпы көрсеткіштермен салыстырғанда, ОҚО бойынша жұмысшылар жинау жоспары жақсырақ орындалғанын көреміз. Жоспардың толық орындалмауы облыстық атқару комитеттерінің жоспар санының тым артық екенін айтып, колхозшылар арасынан жұмысшылар жинауға рұқсат етпеген. Ауылдық советтер тарапынан өнеркәсіптерге жұмысқа кету туралы келісімге қол қойған колхозшылардың қажетті құжаттарын бермеу фактілері кездескен. Көптеген аудандарда колхоз төрағалары жұмысшы жинауға жаппай қарсы болған. Осындай себептер де жұмысшылар жинауға кедергі келтіреді.

Жұмысшылардың біліктілігі мен білім деңгейіне келер болсақ. Мәселен, үздік рационализаторлар ретінде марапатқа ұсынылған комбинаттың 12 жұмысшысының бір адамында ғана жоғары білімі бар. Қалғандары орта, 7-6-4 кластық білімі барлар. Көпшілігі комбинатта 1950-жылдан кейін жұмыс істей бастаған [5, 18-34 пп.].

Мырғалымсай өңдеу фабрикасының Қантағы цехы слесарьларының бригадирі Раев Жолдаспекке берілген өндірістік мінездемеде оның 7 кластық білімі бар. Цехта 1942 жылдан бастап жұмыс істейді,

1926 жылдан КПСС мүшесі деп көрсетілген [5, 26 п.]. Соғыстан кейінгі жылдардағы жұмысшылардың көпшілігін осылай сипаттауға болар еді.

Комбинаттың «Горняк» деген газеті шығып тұрған. Сол газеттің 1952 жыл 5-қазанындағы номерінде 3-ші участок бастығы Карибаевтың бір жұмыс күні туралы жазылған. Ол жазбадан соғыстан кейінгі жылдардағы шахтерлердің әдеттегі өмірі жайлы мағлұмат алуға болады. Онда әрбір таңертеңгісін шахтерлер табельный тақта алдында кездеседі. Олар биркаларын тапсырып штольняға (көтеріп-түсіргіш лифт) жиналады. Жұмыс күні раскомандировкадан (тапсырмалар бөліп беруден) басталады деп сипаттайды [6, 28 п.]. Бұл тек тапсырма бөліп беру ғана емес, саяси-қоғамдық тақырыптағы әңгіме екендігі айтылады.

1956 жылы 20 тамызда ҚазКСР Түсті металдар министрлігінің тау-кен саласындағы жұмысшылардың жалақысының жаңа тарифтік сеткасын жасады.

Онда жұмысшылардың 8 разрядтық және олардың 1,0-ден 2,56-ға дейінгі тарифтік коэффициенттері көрсетілген. Түсінік хатта разряды көтерілген сайын жалақысы да көтерілетіні, бұл еңбек өнімділігін және жұмысшылардың біліктілігін арттыруға қызмет етеді делінген. Төмендегі кестеден 1 разрядты жұмысшылардың 1-ші тарифтік белдемедегі бұрынғы және жаңа ақы төлеудегі ставкалардың айырмашылығын көре аламыз [7, 3 п.].

Жер бетіндегі жұмыстары үшін	Күндік ставка	Айлық ставка
Бұрынғы кесімді ақы	11-33	290
Жобаланғаны	14-06	360
Бұрынғы мерзімдік ақы	10-28	263
Жобаланғаны	12-66	324
Жер асты жұмыстары үшін		
Бұрынғы кесімді ақы	12-30	315
Жобаланғаны	16-40	420
Бұрынғы мерзімдік ақы	10-45	267
Жобаланғаны	13-94	357

Жалпы соғыстан 1947 жылдан бастап шахтерлердің жалақысы 2,5 есе артқаны туралы жазылады. Мәселен, 1947 ж. жер асты жетекші жұмысшы мамандықтарының жалақысы 5-6 мың сом болғандығы көрсетіледі [8, 167 б.].

Жоғары жалақының болуы жұмысшылар санының артуына тікелей әсер ете қоймағанға ұқсайды. 50-ші жылдардағы есептерде жұмысшы күшінің жетіспейтіндігі, кадрлардың тұрақтамауының жоғары екендігі туралы мәліметтер кездестіреміз. Мысалы, 1956 ж. жалпы жұмысшылар саны 10 683 болса, жұмысқа 11 439 адам қабылданған 8 845 адам жұмыстан шығарылған [9, 107 п.]. Мүмкін бұл жағдай жұмысшыларды үймен қамтамасыз ету жоспарының орындалмағандығымен де байланысты болар. Деректердің көрсетуі бойынша, 1956 жылдың 1-ші жарты жылдығында Ащысай полиметалл комбинатында тұрғын үй тапшылығы қатты сезілген [9, 113 п.].

Сонымен қатар, станоктардың ескіруі, жаңа конструкциядағы станоктардың шығарылмауы бұрғылау жұмыстарының уақыт ұзақтығын туғызды. Станоктардың бұзылуына байланысты жұмыстың тоқтап тұру фактілері жиі кездескен. Құжаттарда көрсетілгендей, еңбек көрсеткіштерінің төмендеу себептері ретінде қолданыстағы станоктардың 80%-ның ескі, ал 1954 жылдан бастап жаңа станоктар Ащысайға берілмеген [9, 107 п.]. Сонымен қатар бұрғылау тереңдігі артқан, ол жоғарыда айтын өткен ұңғымалардың (скважиналардың) орташа тереңдігінің көбеюіне байланысты болды. Жылдан-жылға кен өндіру тереңдегі төменгі қабаттарға өтіп отырған.

Еңбек қауіпсіздігі мәселесі - жұмысшылардың өнімді жұмыс жасауына әсер ететін басты факторлардың бірі. Өндірістегі травматизм, төтенше жағдайлар мен жазатайым оқиғалар Ащысай полиметалл комбинатында да кездесіп отырған. Қазглавцинксвинец кәсіпорындарындағы 1955 жылғы жазатайым оқиғалар туралы төмендегі кестеден көре аламыз [10, 28 п.].

пп	Кәсіпорын атауы	Жұмысшылардың орташа саны	3 жұмыс күнінен артық жұмыс жарамсыздығын туғызған жазатайым оқиғалар саны	Жұм.жарамсыздық мерзімі біткен жазатайым оқиғалар саны	Жұмысқа жарамсыздық күндері жазатайым оқиға актілері бойынша
1	Лениногор комбинаты	15378	1415	1401	17530
2	Зыряновск комбинаты	9722	765	640	8176
3	Ащысай комбинаты	8262	436	406	5097
4	Текелі комбинаты	4800	270	254	3170
5	Ертіс комбинаты	6563	543	525	7116
6	Байжансай РУ	894	46	46	561
7	Өскемен комбинаты	6444	497	472	6027
8	Шымкент заводы	3784	290	278	3282
	Барлығы	55847	4262	4022	50959

Кестеден көріп отырғанымыздай, Қазглавцинксвицеке қарайтын 8 кәсіпорын арасында Ащысай жазатайым оқиғалар көрсеткіші бойынша шамамен 5-орында. Осы жазатайым оқиғалардың салыстырмалы сараптамасына назар аударсақ. Бұл тұста Қазақстандағы түсті металдар өндірумен айналысатын үш ірі кәсіпорындағы жазатайым оқиғаларды салыстырып қаралық. Бұл мәліметтер 1955 жылдыкі [10, 33 п.].

пп	Кәсіпорын атауы	Жазатайым оқиғалар жалпы саны	Оның ішінде		Жиілік коэффиц.	Ауырлық коэффиц.
			өлімдер	Ауыр жағдайлар		
1	Лениногор комбинаты					
	1954	1375	10	6	88,2	11,7
	1955	1415	2	12	91,8	12,7
2	Зыряновск комбинаты					
	1954	885	11	4	92,5	12,9
	1955	765	14	7	78,0	12,7
3	Ащысай комбинаты					
	1954	460	5	5	54,0	12,9
	1955	436	10	4	52,8	12,5

Жалпы алғанда, Қазглавцинксвице бойынша есепке алынған өлімге алып келген жазатайым оқиғалар саны – 41, ауыр жағдайлар, яғни травма алу немесе жұмысқа жарамсыздықты туғызған жазатайым оқиғалар саны – 38. Ал 1956 жылғы көрсеткіш бойынша Ащысайда өлім жағдайлары азайғанымен, ауыр жағдайлардың өскендігін байқаймыз.

1955 жылдық жиынтық есептемеде Ащысай комбинатындағы жазатайым оқиғаларды туғызған себептер көрсетілген. Енді соны кесте арқылы қарастырып көрелік [10, 35 п.].

п\п	атауы	Ащысай комбинаты		
		болған ЖО жалпы санының %-ы	Өлім оқиғалары	Ауыр жағдайлар
1	Тау жыныстарының опырылуы	1,64	-	-
2	Жыныстар мен кендер бөліктерінің құлауы	8,8	-	1
3	Қазбаларға құлау		2	
4	Жарылыстар кезінде	1,4	2	1
5	Жүктер мен адамдарды тасу кезінде	34,0	2	1
6	Механизмдерден жарақаттану	14,5	1	
7	Электр арқылы	0,86	2	
8	Қол құралдарынан жарақаттану	9,4		
9	Басқа себептер	29,4	-	1
10	Жер асты жұмысшылары арасында, жалпы	56,0	7	3
11	Жер бетіндегі жұмысшылармен, жалпы	44,0	3	1
12	Барлық жазатайым оқиғалар саны	100,0	10	4

Көптеген жағдайларда жазатайым оқиғаларға алып келетін қауіпсіздік техникасының сақталмауы болды. Жұмысшылар өздерінің жұмыс орнында қарапайым қауіпсіздік ережелерін сақтамайды. Негізгі және қосымша цехтардағы жұмысшыларға арналған өндірістік оқытулары нашар ұйымдастырылған. Рудниктерде қауіпсіздік техникасы бойынша көптеген қағаздар жасалады, яғни бұйрықтар, нұсқаулықтар сияқты. Бірақ, шын мәнінде қауіпсіз жұмыс жағдайы жасалмайды және ол бақыланбайды.

Сонымен, Ащысайдағы жұмысшылардың күнделікті өмірі материалдық-техникалық қамтамасыз етудің төмендігін көрсетеді. Жұмысшылар негізінен ауыр дене еңбегімен айналысуды жалғастырды.

Кеңестік қоғамдық еңбекке қатысты зерттеу жүргізіп жүрген экономистер, тарихшылар КСРО-дағы еңбек қатынасын «бағдарламаланған гетерорегуляция» моделіне сәйкес келеді деп анықтайды. Кеңестік қоғамның әлеуметтік ерекшеліктерімен араласа келе ол біртұтас жүйе түзді. Зерттеушілер мұндай жүйенің еңбекті басқарушы аппараттың экспансиясын туғызып, оны күшейтетінін атап көрсетеді. Жұмысшылар мен басқарушылардың арасындағы алшақтық өседі және мемлекеттің ролі артады. Осындай объективті жағдайлар КСРО-дағы тұрғындардың өзіндік ерекше бір еңбек менталитетін қалыптастыруға алып келді. Оның анықтаушы белгілері қатарына мыналарды жатқызуға болады:

- Әрбір адамның тағдырын мемлекет міндетті және жауапты дейтін тұтынушылық психологиясы. Оған шалдыққандардың кәсіби мобильділігі төмен және еңбек конъюктурасындағы өзгерістерге мойын бұрмайды.

- Жұмысшының өз еңбегінің жемісін тікелей пайдаланбауы еңбек құндылығы туралы көзқарасты өзгертті. Еңбектің мазмұны мен интенсивтілігіне деген қызығушылықты төмендетті.

- Жалақы төлеудің теңестірілген түрі еңбек сапасын және еңбек өнімділігін арттыруға деген ынтаны жойды.

- Халықтың еңбек етуге деген ынтасының төмендеуі кәсіп меңгеруді және біліктілікті арттыруды шектеді. КСРО-да халықтың люмпенизациялануы күшейді. Қоғамды сондай психология жайлады.

КСРО-дағы қоғамдық еңбекке әсер еткен мұндай факторлар бюрократиялық басқару аппаратын көбейтті, олардың қызметінің бір-бірін қайталауы артты, самарқаулық және ұйымның мақсаты туралы ақпараттану барысының төмендеуін туғызды.

Қазіргі кезеңде жас респонденттер ұқыптылық пен еңбексүйгіштіктен гөрі еңбектегі тәуелсіздікті жоғары қояды. Ал еңбексүйгіштік барлық топтарда да орта деңгейде орын алатынын атап өтеді. Социологтар жүргізген 2000-шы жылғы сауалнамада жастар еңбек арқылы лайықты өмірге қол жеткізуді жоспарлайтынын айтқан. Олар жұмыс істеу материалдық игіліктерге қол жеткізу ғана емес, еңбек арқылы ешкімнің көмегінсіз, өз мүдделерін іске асыру және әрістестерімен шығармашылық бірлікте болу деп түсінеді. Өткен ғасырдың екінші жартысындағы еңбек туралы түсініктен бұл

түсініктің сапалық айырмашылығы бар. Жас респонденттер шығармашылық пен жеке ынтаны басып тастамай, керісінше соны қажет ететін еңбекті қалайтындарын айтады [1. 268 б.].

Еліміздегі «Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» деген бағытқа сәйкес жұмыскерлердің еңбек жағдайы, оның мазмұны, жазатайым жағдайлардан сақталынуы, жәрдемақы мен түрлі әлеуметтік көмектердің қарастырылуы, түрлі категориялардағы еңбек түрлеріне (әйел еңбегі, мүгедектер еңбекке тартылуы, жас балалар еңбегі) лайықты көңіл бөлінуі, түнгі уақыттағы жұмыстарға, демалыс және мереке күндердегі жұмыстарға, үстеме жұмысқа тартуға, оларды іссапарға жіберуге байланысты жағдайлар мен шарттардың іске асырылуы, еңбек миграциясы мәселесі, шетелдік жұмыс күшін тартуға квота белгілеу ережесі, жұмыс берушілерге рұқсат берудің шарттары мен тәртібін реттеу, жұмыс орындарын аттестациялау мәселесі ҚР қазіргі еңбек рыногын мазмұндайды.

Сондықтан кешегі тарихымыздан сабақ алу және оның тәжірибесін тарихи қорыту бүгінгі күн талабы екендігі даусыз.

1 Людтке А. *История повседневности в Германии. Новые подходы к изучению труда, войны и власти. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Германский исторический институт в Москве, 2010. - 272 с.*

2 ҚазКСР Түсті металлдар министрлігі // ҚР ОМА. Қ. 1553. Т.1. 23-іс.

3 Қазақ республикалық жұмысшылар жинау конторасы // ҚР ОМА. Қ. 1729, Т.1, 1-іс.

4 ҚР ОМА. Қ. 1729, Т.1, 4- іс.

5 ҚР ОМА. Қ. 1553, Т. 1, Д.601- іс.

6 ҚР ОМА. Қ. 1553, Т. 1, Д. 34- іс.

7 ҚР ОМА. Қ. 1553, Т. 1, Д.504- іс.

8 Хавин А. Ф. *Караганда третья угольная база. М., 1951. – 203 с. КАРАГАНДА ТРЕТЬЯ УГОЛЬ-НАЯ БАЗА СССР*

9 ҚР ОМА. Қ. 1553, Т. 1, Д.494- іс

10 ҚР ОМА. Қ. 1553, Т. 1, Д.27- іс

Резюме

Трудовая повседневность рабочих Ачисайского полиметаллического комбината в послевоенное время

Нурман Ш.Т. – к.и.н., доцент КазНПУ им. Абая

Статья посвящена трудовой повседневности заводских рабочих Ачисайского полиметаллического комбината в послевоенное время. Она написана на основе архивных источников. Обобщаются и систематизируются мнения ученых о содержании и структуре понятия «трудовая повседневность». Рассматриваются публикации раскрывающие особенности советской трудовой повседневности. Выявляется значимость трудовой деятельности в повседневной жизни рабочих, анализируются аспекты условий труда и их влияние на физическое состояние рабочих; раскрывается отношение заводских рабочих к труду. Рассмотрены также вопросы несчастных случаев в комбинате, их причины и частота. Автор пришел к выводу, что труд рабочих протекал в тяжелых условиях.

Ключевые слова: трудовая повседневность, культура труда, Ачисайский полиметаллический комбинат, положение рабочих, несчастные случаи.

Summary

Labor everyday life of workers of the Achisay polymetallischen kombinat in post-war period

Sholpan Nurman - Candidate of Historical Sciences and Associate Professor of the Abai

Kazakh National Pedagogical University

The article is devoted to the study of workers' everyday life at of the Achisay polymetallischen Kombinat in post-war period. It is written on the basis of archival sources. it generalizes and systematizes the scientists' opinions on the content and structure of concept "labor everyday life". It considers publications revealing the peculiarities of soviet labor everyday life. The working conditions and their influence on the physical condition of the workers are analyzed, and the attitude of factory workers to work is described. The author comes to the conclusion that there were hard work conditions for workers. Also it considered occupational accidents in the Kombinat, causes and frequency.

Key words: labor everyday life, culture of labor, the Achisay polymetallischen Kombinat, conditions of the workers, occupational accidents.

**УДК 94(574)
Т-14**

ХИМИЧЕСКАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ КАЗАХСТАНА И ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ (1960-1985гг.)

Тайчикова К. – *Ассоциированный профессор Международной образовательной корпорации*

Данная статья посвящена состоянию экологии в регионах химической промышленности Казахстана в 60-80-е гг. XX века, истощению и загрязнению водных ресурсов, связанных с освоением химической отрасли, представлявших реальную экологическую угрозу. Положению рек Нура, Сайрам-Су, Талас-Асса, Илек, Бадам, озера Биликүль и др. загрязненных и отравленных отходами химической промышленности и пути решения проблемы государственными и административными органами страны.

Ключевые слова: Химическая промышленность, экология, безотходная технология, водные ресурсы, фосфорная промышленность, сточные воды, шламонакопители, микроклимат, водоочистительные сооружения.

В 60-80 годы прошлого века Казахстан являлся одной из наиболее химически развитых республик. В указанный период страна выпускала более 150 наименований различных видов химической продукции и по многим из них занимала ведущее место в стране. На долю республики приходилось более 90 процентов производимого в бывшем СССР элементарного фосфора, две-пятых – карбида и хромовых соединений, 60 процентов кормовых фосфатов. Развивались предприятия нефтеперерабатывающей, нефтехимической, содовой промышленности.

Нельзя не отметить и то, что нерациональное, бесконтрольное применение химических веществ было небезопасно для окружающей среды и здоровья людей. Необходимость правильного использования природных богатств диктовалась в Казахстане также спецификой природно-климатических условий, связанных с недостаточностью водных ресурсов. Казахстан относился и относится к категории стран с большим дефицитом водных ресурсов и водные объекты интенсивно загрязнялись предприятиями химической промышленности, и представляли реальную экологическую угрозу. Недостаточный учет природных особенностей, а в ряде случаев и просто игнорирование их привело к необратимым процессам во многих промышленных регионах Казахстана.

В результате все отчетливее проявлялась несовместимость природной среды и некоторых существующих технологических процессов, направленных преимущественно на достижение видимой прибыли без учета ущерба, причиненного окружающей среде. Отсталая технология производства – недостаточная оснащенность предприятий водоочистительными системами, а, самое главное, отсутствие безотходной технологии привело к уничтожению крупных водоемов в республике. Выбросы вредных веществ в реки и озера, возникновение общественного движения «зеленых» за сохранение экологически чистой природы, критическая ситуация, сложившаяся в некоторых центрах химической индустрии, заставляла по-новому организовать производство в отрасли, уделять большое внимание защите природы, социальным проблемам трудящихся, их здоровью.

Поэтому проблема влияния химизации на окружающую среду и пути предотвращения возможного ее загрязнения являлись наиболее актуальными для нашей республики, на территории которой была размещена самая мощная в стране база химической промышленности. Необходимость мер по коренной перестройке дела охраны природы было продиктовано ухудшением состояния окружающей среды.

Так, качество воды многих крупных и средних рек Казахстана вряд ли можно было признать удовлетворительным для всех видов водопользования, в том числе для питьевого водоснабжения и рыбоводства. В водоемы ежегодно выбрасывались миллионы тонн вредных веществ. Содержание вредных веществ подчас превышало предельно допустимые концентрации. Так, уровень загрязнения рек отходами фосфорной промышленности в Джамбулской области превышал предельно допустимые концентрации в десятки раз. Все это отрицательно сказывалось на здоровье людей. Исследования, проведенные в Джамбуле, Чимкенте, Актюбинске, Павлодаре показали, что в результате выбросов, в особенности предприятиями химической промышленности, заболеваемость органов нервной системы, пищеварения, кожных заболеваний, кровообращения и новообразований у детей, была очень высокой. Это, к сожалению, имело место во многих других городах республики.

В химической промышленности нередко объем потребляемой воды во много раз превышал объем выпускаемой продукции. Использование воды для технологических целей и вспомогательных операций на химических предприятиях делал ее непригодной для дальнейшего потребления, а выброс ее в водоемы без соответствующей очистки влекло за собой их загрязнение.

Сточные воды химической промышленности содержат растворимые и нерастворимые органические и неорганические вещества, иногда токсичные для живых организмов. В них содержатся хлориды, сульфаты и фосфаты натрия, калия, кальция, алюминия, магния, железа, меди, нефтепродукты, масла и т.д. С предприятий, производивших хлор, основы, минеральные удобрения, химические волокна, в водоемы поступают соединения ртути, фосфора, мышьяка. Цинка, а также кислоты, щелочи, фенолы, спирты и прочее. Кроме того, степень опасности сточных вод химических предприятий зависит от концентрации и токсичности примесей. Поэтому как иногда остро стояла проблема сохранения чистой воды. Только на личные нужды человек расходует до 600 литров в сутки. А с учетом воды, необходимой промышленности и сельскому хозяйству, общий ее суточный расход в пересчете на одного человека доходит до 6500 литров. Тогда как для производства одной тонны химического волокна требовалось две тысячи кубических метров воды.¹

В целом по СССР в 70-е годы более 80 процентов общей потребности химических предприятий в воде удовлетворялось за счет использования в замкнутых системах.² Однако по Казахстану общее водопотребление действующими предприятиями управления химической промышленности составляло 154 тыс.кубометров свежей воды в сутки, а в виде стоков эти же предприятия сбрасывали 124 тыс.кубометров, из них 114 тыс.кубометров являлись загрязненными.³ Из общего количества загрязненных сточных вод только 38 тыс.кубометров в сутки подвергались различным видам очистки, а 76 тыс.кубометров сбрасывались без всякой очистки.⁴

Сточные воды предприятий химической промышленности Казахстана республики, как указывалось выше, являлись наиболее опасными загрязнителями водоемов, так как в них содержалось большое количество минеральных, органических веществ и токсических соединений, которые попадая в водоемы, резко ухудшало качество воды. Так Джамбулский суперфосфатный завод свои сточные и хозяйственные воды в объеме 57,8 тыс.кубометров в сутки сбрасывал в канал Талас-Асса без полной очистки, вместе со сточными водами ежесуточно сбрасывалось 40-50 тонн различных кислот.⁵

Не менее тяжелое положение складывалось на Джамбулском производственном объединении «Химпром». Если в 1976 г. этим предприятием ежедневно производился сброс от 8 до 12 тыс. кубометров промышленных вод в сутки в канал Талас-Асса с содержанием элементарного фосфора от 7,0 до 7,3 мг/л.⁶ 1, то в 1979 г. содержание желтого фосфора на входы в контрольные пруды возросло и превышало предельно допустимые нормы приблизительно в 1500 раз.⁷ На Чимкентском производственном объединении «Фосфор» все ливневые и условно-чистые стоки были загрязнены элементарным фосфором, фтором и другими продуктами выше нормы, в отдельных случаях до 500 раз.⁸ Около 30 тыс. кубометров загрязненных стоков в сутки сбрасывались в реки Бадам и Сайрам-Су. Отношение к водным ресурсам химическими предприятиями республики была варварским. Судьба рек Нура, Сайрам-Су, Талас-Асса, Илек, Бадам, озера Биликуль была предрешена. Ни одним

¹ Костандов Л. Шаги химической индустрии. Прикаспийская коммуна.-1978.- 6 января

² Там же

³ ЦГА Каз.ССР, ф.1912, оп.1, д.91, л.45

⁴ Там же

⁵ Там же, л.46

⁶ Гос.архив Джамбулской области, ф.7, оп.2, д.538, л.73

⁷ Там же, ф.399, оп.5, д.1007, л.7

⁸ Гос.архив Чимкентской области, ф.83, оп.2, д.1062, л.40

химическим предприятием не решался вопрос полного оборота сточных вод. В результате р.Асса высохла полностью, поскольку воду забирали для промышленных нужд химические заводы, отсюда и изменение микроклимата, фауны и т.д.⁹

Водоёмы обладают свойством самоочищения, но оно не беспредельно: если количество сточных вод в них превышает пределы самоочищения, такие водоёмы становятся мертвыми. С отходами химических производств в водоёмы попадали такие выбросы, каких природа еще не знала. По данным научных исследований 1 м³ стоков химического предприятия делает непригодными в среднем 10 м³ воды в поверхностных источниках.¹⁰ Выбросы химической промышленности способствовали загрязнению не только открытых водоёмов, но и подземных вод. Загрязнение подземных вод происходило за счет промышленных стоков, отводимых в специальные пруды-накопители, в результате фильтрации сточных вод через дно и стенки этих хранилищ при недостаточной их гидроизоляции. Примеры подобного загрязнения мы находим на всех химических предприятиях Казахстана. Например, на фосфорных заводах не были разрешены вопросы утилизации шламов, скапливающихся в испарителях. Простое захоронение их на месте было опасно для окружающей среды, особенно в смысле загрязнения подземных вод, так как фосфор легко распространялся по водоносному горизонту, а синтетическая пленка защищающая шламонакопитель не могла давать гарантии полной защиты почвы от попадания фосфора, что являлось реальной угрозой экологической безопасности страны.

Вообще в рассматриваемый период вопросы экологии вышестоящими органами местной и республиканской власти не ставились. Строго спрашивали лишь за освоение мощностей. И только в 1982 г., когда стали известны факты об отравлении озера Биликуль, впервые задумались о бессточной системе водоснабжения. Загрязнению подвержены также подземные воды, являющиеся основным источником питьевого водоснабжения населения.

Вероятно, надо было искать другие пути в решении данной проблемы. А именно, бездумное использование воды связано было с тем, что цена на нее была символическая. Представим себе, что химический завод мог выпустить дополнительную тонну какого-то продукта, на что требовался излишний расход многих кубометров воды. Естественно, данное обстоятельство не остановило бы руководителей предприятия. А если бы правильно оценить воду и взять за нее соответствующую плату, то вполне возможно, что проблема бессточной технологии была бы решена. Именно бесплатность приводила к хищническому использованию воды, безвозвратным потерям в производстве. В целях недопущения возникновения новых загрязнений необходимо было разработать и внедрить правовые, экономические и иные механизмы, исключающие их появление и ускоряющие внедрение новых технологий при строительстве и реконструкции сооружений по очистке вод, использованных в химической промышленности.

Түйіндеме

Қазақстанның химия өнеркәсібі және су қоры (1960-1985 жж.)

Тайчикова К. – *Халықаралық білім беру корпорациясы доценті*

Бұл мақалада ХХ ғасырдың 60-80-шы жылдары Қазақстанның химия өнеркәсібі аймақтарындағы қоршаған ортаның жай-күйі, нақты қоршаған ортаға қатер төндіретін химиялық өнеркәсіпті дамытуға байланысты су ресурстарының сарқылуы және ластануы, экологиялық қауіп қатер мәселесі қарастырылады. Нұра, Сайрам-Су, Талас-Асса, Елек, Бадам, Билікөл, т.б. химия өнеркәсібі қалдықтарымен ластанған және уланған өзендердің жағдайы, және мәселені елдің мемлекеттік және әкімшілік органдары деңгейінде шешу жолдары айтылады.

Түйін сөздер: Химиялық өндіріс, экология, қалдықсыз технологиялар, су ресурстары, фосфор өнеркәсібі, ағынды сулары, шламтөгін, микроклимат, су тазарту қондырғылары.

Summary

Chemical industry in Kazakhstan and water resources (1960-1985 gg.)

Taichikova Kulyaikhan - *PhD, associate professor International Educational Corporation*

This article focuses on the environment in the regions, where was concentrated chemical industry of Kazakhstan in 60-80-s.XX c., the depletion and pollution of water resources connected with the development of the chemical industry,

⁹ *Гос. архив Джамбулской области, ф.399, оп.5, д.585, л.12*

¹⁰ *Даценко И.И., Банах О.С., Баранский Р.И., Пластунов Б.А. Охрана окружающей среды от выбросов химической промышленности. – Киев: Здоровье, 1986. – с. 8*

representing a real environmental threat. Nura River, Sairam-Su, Talas-Assa, Ilek, Badam, a lake Bilikul, contaminated and poisoned by the chemical industry waste and ways of solution the problem by state and administrative bodies of the country.

Key words: Chemical industry, ecology, non-waste technology, water resources, phosphorous industry, wastewater, sludge collectors, microclimate, water treatment plants.

УДК 37(574)

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА В ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ

Турлыбекова А.М. – доцент кафедры «Управление и политология» ПГУ им. С. Торайгырова, Республика Казахстан, г. Павлодар, e-mail: aigul7700@mail.ru

В работе поднимаются национальные аспекты развития образования на территории страны в послевоенный период. На примере отдельных этносов показана политика закрепощения национальных языков, а вместе с тем, в целом, и этнических культур. Наиболее сложные процессы в сфере образования происходили среди спецпоселенцев – народов, переселенных в ходе депортации. Неполный охват детей вследствие экономической необустроенности, незнание языка обучения тормозили процесс их вхождения в образовательную среду. Вместе с тем, постепенно в ходе предпринятых мер были достигнуты успехи в общем уровне образования, профессиональной подготовленности для активного участия их в общественной жизни республики.

В работе использованы архивные документы, определяющие статистику числа национальных учебных заведений и обучавшихся в них детей. Приведенные директивные материалы подчеркивают ограниченность и узость проводимой государственной национальной политики, что соответствовало идеологии советского режима, не дававшей шансов для расширения влияния этнической культуры.

Ключевые слова: советское образование, школы, культурная революция, национальное образование, культура этносов, идеология.

В связи со сложными демографическими событиями и процессами, продолжавшимися на территории Казахстана в советский период, сложилось не менее сложное положение в сфере образования, включенное в общий план развернувшейся культурной революции. Был нанесен удар по национальной культуре и главной ее составляющей – языку. Языковая политика включала комплекс мероприятий, направленных на искоренение национальных языков, так что сфера применения их постепенно и постоянно сужалась. В результате сложились все условия для разрушения этнической среды, выразившиеся в потере языковых особенностей и не только. Отсутствие перспектив широкого применения и употребления языков в сфере духовной жизни породили безразличие одних и нежелание других в освоении языков [1;11]. Обучение в сфере образования могло строиться на крайне ограниченном числе языков, многие из которых, впрочем, могли осваиваться на начальном этапе школы. В дальнейшем для получения среднего образования и выше требовалось знание, в основном, русского языка. При этом напрочь забывался принцип о том, что каждая национальная группа самобытна, ибо она выражает духовную жизнь своего народа посредством особых, специфических и оригинальных средств и способов выражения, которые могут и должны проявляться в творениях литературы, в музыке, живописи, прикладном искусстве, языке. В действительности же утверждались обратные принципы развития культур, которые, на самом деле, приводили национальные культуры в тупик, хотя, справедливости ради, не стоит забывать о параллельном процессе «взаимовлияния» культур народов республики, в целом Советского Союза, что, являлось положительным аспектом в их общем развитии.

На территории республики, в силу сложившихся обстоятельств политической, экономической жизни, обрели свою вторую родину представители многочисленных этносов. Они смогли испытать все искажения национальной, в том числе языковой политики в весьма жесткой форме своего проявления. Особенного драматизма была наполнена жизнь так называемых спецпоселенцев – народов, переселившихся в предвоенный и военный период в ходе депортации. Помимо сохранения политической, экономической неразрешенности условий их жизни в военные, а также в послевоенные годы, оставались проблемы в сфере обучения детей, приобщения их к новым принципам образовательной системы.

6 октября 1946 г. ЦК КП(б)К было издано Постановление «О работе партийных и советских организаций республики по устройству и закреплению на новых местах жительства спецпереселенцев», согласно которому местным органам власти следовало обеспечить полный охват обучением детей, прибывших с Северного Кавказа. Приказом Министерства Просвещения КазССР от 20 сентября 1946 г. за № 1328 отделы народного образования должны были организовать полный учет детей спецпереселенцев и определить их в русские либо казахские школы, «в отдельных случаях организуя для них классы при русской или казахской школе». При этом прибывшие учителя чеченской, ингушской национальности получали право заниматься педагогической деятельностью, но с условием преподавания на русском или казахском языке. Безусловно, большинство учителей чеченцев, работавших в учебных заведениях на Северном Кавказе, русский язык знали плохо и вести преподавание на этом языке не могли, казахского же языка не знали вообще. Чеченские дети, таким образом, обучались в первом классе, как правило, в продолжение 2 лет [2].

Основная проблема в обучении детей спецпереселенцев долгое время состояла в неполном их охвате. Согласно отчету заместителя министра Просвещения КазССР Нурмамбетова, по Семипалатинской области из учтенных 4361 детей 1-4 классов было охвачено обучением 2297 человек. По Акмолинской области было привлечено к образованию 3445 детей. По Павлодарской области детей 1-4 классов было учтено 3741, охвачено школами 2323 человека, 5-7 классов – 61 и 4 соответственно, 8-10 классов – 6 и 1 человек. В Талды-Курганской области было выявлено 1176 детей спецпереселенцев, из них определено местными органами народного образования в школы – 455 человек. По Восточно-Казахстанской области из зафиксированных 1970 детей школьного возраста было охвачено обучением 1538 человек. В Джамбулской области учтено 3327 детей, определено в школы 3117 человек; в Кокчетавской области – охвачены школьным образованием 928 детей, 2215 человек оставались вне школы; в Гурьевской области было учтено 592 человека, все из них были охвачены обучением [3].

Депортированные дети не могли посещать школы по причинам отсутствия одежды, обуви, неорганизованного подвоза к далеко расположенным школам, незнания местного языка, страхом родителей перед попытками приобщения к новым формам жизни и культуры. Длительное время не производили учета неграмотных среди взрослого населения. По официальным источникам в школах рабочей и сельской молодежи спецпереселенцы не обучались вообще.

В октябре 1955 года Министерство Просвещения Каз.ССР издало приказ за № 695 «Об устранении недостатков в обучении детей спецпоселенцев». В нем намечались меры по полному охвату детей обучением в школах и интернатах республики, по ликвидации неграмотности среди взрослых спецпоселенцев, организации обучения в школах рабочей молодежи.

В школах республики за 1955-1956 учебный год было учтено 81145 детей спецпереселенцев, из них 31662 детей немецкой национальности. Охвачено было обучением – 31400 детей, что составило 99,2%. Естественно, обучение было построено на русском и казахском языках.

Согласно документальным материалам, успеваемость детей-спецпереселенцев была низкой. В школах для спецпоселенцев обучались представители 5-6, а то и 7-8 национальностей.

В целях исполнения Постановления Совета Министров КазССР от 2 февраля 1957 г. за № 44 «О введении преподавания родного языка для детей немецкой национальности в школах КазССР», Министерством Просвещения был издан приказ от 20 февраля 1957 г. «О введении преподавания немецкого языка для детей немецкой национальности в школах КазССР». В соответствии с ним со 2-го полугодия 1957-1958 учебного года во 2-4 классах вводилось преподавание немецкого языка для детей немцев по 2 часа в неделю сверх учебного плана. Было организовано 1099 подобных групп, где обучалось 17508 человек [4]. Было определено обучать детей 2-4 классов по букварю Классена, 3-4 классов – по «Книге для чтения» Соловьевой. Кроме того, Министерством Просвещения РСФСР была разработана специальная программа для обучения в немецких группах и разослана по всем регионам страны, в том числе Казахстана. С 1960-1961 учебного года обучение учащихся в старших классах (5-8 кл.) было организовано также на немецком языке [5].

Увеличивалась доля лиц немецкой национальности, продолжавших обучение после окончания школы. На 1 января 1956 года в педагогических учебных заведениях Каз.ССР обучалось немецкой молодежи: в педагогических училищах – 213 чел, в педагогических институтах – 186. В 1958-1959 учебном году в 13 педагогических училищах обучалось 78 человек, в 11 педагогических институтах республики – на дневном отделении – 271 чел, на заочном – 507 чел. [1;33].

С середины 70-х гг. стала усиливаться тенденция к сокращению групп по изучению немецкого языка как родного. Постепенно идея о дополнительных занятиях немецкого языка для детей немцев стала сходиться на нет, уступая место изучению его только в качестве иностранного.

Несколько иначе решался вопрос обучения на родном языке среди корейского этноса. По инициативе корейцев осенью 1953 года в Казахстане был поднят вопрос об изучении корейского языка и построении обучения на корейском языке. 19 сентября 1953 года Министерством Просвещения Каз.ССР была составлена докладная записка «О состоянии обучения детей корейской национальности в школах республики», в которой отмечалось, что с 1938 года корейский язык не изучался. 26 декабря 1953 г. было принято Постановление секретариата ЦК КПК «Об изучении корейского языка и литературы в некоторых школах с составом учащихся корейской национальности». Причем, новые дисциплины было решено ввести за счет казахского языка [6;90].

Однако, предпринимать шаги по разрешению обучения представителям корейской национальности на родном языке, руководство республики не торопилось. Более того, в Справке заместителя министра Просвещения от 1958 г. была отмечена нецелесообразность открытия школ на корейском языке обучения. Мотивировалось данное заключение тем, что во всех областях, где концентрировалось корейское население – Кзыл-Ординская, Талды-Курганская, Южно-Казахстанская области, не было такого числа населения, которое позволило бы открыть классы с необходимой наполняемостью. «Укомплектовать семилетние и средние школы учителями корейцев по всем учебным предметам не представляется возможным», - указывалось в Справке. «Поскольку... во-первых, таких специалистов у нас нет, во-вторых, если и сумеем найти, то не сможем обеспечить полной нагрузкой, т.к. контингент учащихся-корейцев слишком мал». Однако на самом деле, в случае если бы и были открыты начальные школы на корейском языке (контингент учащихся, кстати, вполне позволял), то перейти в семилетнюю или среднюю школы дети не имели возможности. Кроме того, для полноценной организации обучения отсутствовал необходимый учебный и методический материал на корейском языке. В силу всех этих обстоятельств, Министерство Просвещения КазССР выступило с предложением организовать классы с обучением корейского языка в качестве предмета во 2-7 классах [7].

Так выглядела картина по осуществлению политики национального образования в республике, которая реализовывалась скорее в рамках программы «минимум» и не позволяла этническим группам строить обучение на родном языке. Свообразным шагом навстречу со стороны руководства страны по привлечению детей в русские школы стало открытие с 1968 г. при некоторых общеобразовательных школах подготовительных групп для поступления в них.

К числу депортированных в предвоенные и военные годы в Казахстан народов относятся курды. Расселенные на территории Алма-Атинской, Южно-Казахстанской областей и лишённые возможности передвижения, общения на родном языке, они вынуждены были нести тот же комплекс лишений, характерный и для остальных насильственно переселённых этносов. Не владевшие русским и казахским языком, курдские дети долгое время не могли обучаться в школах. Поэтому образовательный уровень среди них оставался довольно низким. Лишь после смерти Сталина, ситуация в области народного образования для репрессированных этносов стала меняться. В 1956 г. вышел Указ Президиума Верховного совета СССР «О снятии ограничений по спецпоселению с крымских татар, балкарцев, турок – граждан СССР, курдов, хемшилов и членов их семей, выселённых в период Великой Отечественной войны». После чего некоторая часть курдов вернулась в прежние места проживания.

По итогам переписи 1959 г. в Казахстане проживало более 6 тыс. курдов, в 1979 г. их численность увеличилась до 17 тыс. человек [8;58]. Несмотря на предпринятые властью меры по охвату детей и взрослых образованием, курдское население не отличалось высоким уровнем образованности. С другой стороны статистика, как численного состава, так и образовательного уровня среди них была осложнена тем обстоятельством, что определенная часть курдов вынуждена была поменять свою национальность на азербайджанцев, турков, туркмен и др. В связи с этим определить число образованных курдов советского времени представляется сложным.

Культурно-просветительной работой было охвачено и турко-месхетинское население. Однако ее основной направленностью, как свидетельствуют документальные источники, стала идейно-воспитательная часть в связи с исполнением Постановления ЦК КПСС от 3 декабря 1981 г. «О мерах по дальнейшему оздоровлению обстановки среди турко-месхетинского населения». В отношении всех турков-месхетинцев, проживавших в Алма-Атинской, Джамбылской, Кзыл-Ординской, Талды-Курганской, Чимкентской областях необходимо было «принять меры по усилению организаторской работы, ...закреплению их на местах нынешнего проживания» [9]. Была уточнена сеть библиотек,

способных обслуживать данное население, обеспечена договоренность с Министерством культуры СССР «о направлении в библиотеки Казахстана книг на турецком языке из обменных фондов Всесоюзной библиотеки иностранной литературы» [10]. Безусловно, тематическая направленность литературы должна была соответствовать идейной установке правящей партии.

В отношении азербайджанцев определялась та же политика открытия школ на неродном языке обучения. Мотивацией для этого послужило незначительное количество учащихся азербайджанцев, которых по учетным данным насчитывалось всего 807 человек и которые к тому же обучались в разных школах. «В республике нет населенных пунктов с такой концентрацией азербайджанского населения, чтобы можно было открыть классы нормальной наполняемости. В трех областях насчитывалось 10 учителей азербайджанцев разных специальностей» [11], сообщалось в Справке Министерства просвещения КазССР.

Между тем, были приняты меры по «улучшению изучения русского языка в общеобразовательных школах и других учебных заведениях» путем увеличения школ с русским языком обучения, увеличения количества часов по русскому языку, углублению его обучения и т.д. В связи с этим были введены даже различного рода льготы для поступающих на филологическое отделение в вузах. В Проекте Постановления ЦК КПСС и СМ СССР от 29 марта 1983 г. говорилось следующее: «...возникла новая историческая общность – советский народ, свободное владение, наряду с родным, русским языком становится объективной необходимостью и потребностью каждого гражданина СССР. Русский язык, добровольно принятый советскими людьми как средства межнационального общения, служит дальнейшему сближению всех наций и народностей, их приобщению к духовным ценностям отечественной и мировой культуры, достижениям научно-технического прогресса» [12]. ЦК КПСС и СМ СССР постановило: «...осуществлять дополнительные меры по повышению эффективности изучения русского языка в учебных заведениях с нерусским языком обучения, имея в виду, что знание русского языка, наряду с родным, является важным условием повышения трудовой и общественно-политической активности советских людей, успешного выполнения конституционной обязанности – службы в рядах Вооруженных Сил СССР. Добиваться, чтобы свободное владение русским языком стало нормой для молодежи, окончивших среднее учебное заведение, гражданским долгом каждого молодого человека» [12].

Таким образом, в послевоенный период очевидными стали позиции укрепления русского языка, и постепенной потери востребованности языков других национальностей. Вместе с тем, проводимые реформы в области образования, связанные с переходом на обязательное восьмилетнее, десятилетнее школьное образование, профессионализацией системы обучения, в целом, повысили уровень образования среди населения республики. В ущербном положении оказалась национальная культура. Любые попытки со стороны творческой интеллигенции поереанимированию наталкивались на жесткий протест руководящих органов. Не был учтен тот факт, что стремление людей к познанию своей самобытной национальной культуры является вполне закономерным и естественным явлением. «Значение национального самосознания состоит в том, что оно морально укрепляет человека, пробуждает в нем интерес к отечественной истории, своим ценностям и традициям. Отрыв от национальных корней неизбежно приводит к национальному нигилизму и духовному вакууму, который заполняется внешней, искусственно созданной духовностью» [13;10].

1 Рис Л.Э. *Культурная жизнь немецкого населения Казахстана (1955-1985 гг.). Дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. – А-А, 1991. – 207 с.*

2 *Центральный Государственный Архив Республики Казахстан (ЦГА РК), Ф.1692, Оп.1, Д.996, Л.21-21 об.*

3 *ЦГА РК, Ф.1692, Оп.1, Д.996, Л.16-16 об.*

4 *Архив Президента Республики Казахстан (АП РК), Ф.708, Оп.31, Д.1499, Л.66-68.*

5 *ЦГА РК, Ф.1692, Оп.2, Д.619, Л.34-35.*

6 *Кудайбергенова Ж.А. Национально-языковое строительство в Казахстане (1946-1960 гг.) исторический аспект. Дисс. на соис.уч.степени канд.истор. наук. – Алматы, 1999. – 140 с.*

7 *АП РК, Ф.708, Оп.31, Д.1499, Л.26-28.*

8 *Оржанова У.К. Социально-культурное развитие курдской диаспоры в Казахстане (1937-2000 гг.) Дисс.насоис.уч.степениканд.истор.наук. – Алматы, 2006. – 120 с.*

9 *АП РК, Ф.708, Оп.121, Д.248, Л.1-2.*

10 *АП РК, Ф.708, Оп.121, Д.248, Л.36-37.*

11 *АП РК, Ф.708, Оп.31, Д.1499, Л.58-59.*

12 *АП РК, Ф.708, Оп.109, Д.6, Л.2-13.*

13 *Арнольд А.И. Национальные культуры: современное видение. – М: Издательство МГИК, 1992. – 29с.*

Түйіндеме

Соғыстан кейінгі жылдардағы Қазақстанда білім саласы бойынша ұлттық саясат

Тұрлыбекова А.М. – *Торайғыров ат. ПМУ «Басқару және саясаттану» кафедрасының доценті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ., e-mail: aigul7700@mail.ru*

Жұмыста соғыстан кейінгі кезеңде ел аумағында білім беруді дамытудың ұлттық аспектілері көтеріледі. Жеке этностар мысалында ұлттық тілдерді, онымен бірге жалпы этникалық мәдениетті құлдыққа салу саясаты көрсетілген. Білім беру саласындағы ең күрделі процестер депортация кезінде жер аударылған, арнайы көшіп келгендер арасында болды. Экономикалық орныкпағандықтан, балалардың толық қамтылмауы, оқыту тілін білмеу олардың білім беру ортасына қосылу процесін тежеді. Сонымен қатар біртіндеп қолданылған шаралардың барысында білім берудің жалпы деңгейінде, республиканың қоғамдық өміріне белсенді қатысу үшін кәсіптік даярлықта табыстарға қол жеткізілді.

Жұмыста ұлттық оқу орындары мен ондағы оқитын балалардың санын анықтайтын статистиканың мұрағаттық құжаттар қолданылды. Келтірілген деректі материалдар жүргізіліп жатқан мемлекеттік ұлттық саясаттың шектеулілігі мен тарлығын көрсетеді, ол этникалық мәдениеттің әсер етуіне шек қоятын кеңес тәртібінің идеологиясына сай келеді.

Кілт сөздер: кеңес білім беру, мектеп, мәдени революция, этникалық топтардың ұлттық білім беру және мәдениет, идеология.

Summary

National policy on education in Kazakhstan in the postwar years

Turlybekova A.M. – *Associate Professor of "Management and Political Science"*

National policy on education in Kazakhstan in the postwar years e-mail: aigul7700@mail.ru

The paper raised the national aspects of the education development in the country in the postwar period. For example, individual ethnic groups shows a policy of enslavement of the national languages and ethnic culture. The most complex processes in the field of education was among the deportees who were resettled in the course of the deportation. Incomplete coverage of children as a result of the economic unsettled, not knowing the language of instruction hindered their integration into the educational environment. However, gradually in the course of the measures taken, progress has been made in the general level of education, professional training for active participation in public life of the Republic.

We used archival documents, defining the statistics of the number of national schools and educate children in them. These materials emphasize the policy limitations and narrowness of the national policy pursued by the state, which corresponds to the ideology of the Soviet regime, did not give a chance to expand the influence of ethnic culture.

Key words: Soviet education, the school, the Cultural Revolution, the national education and culture of ethnic groups, ideology.

УДК 94(574)

1920 ЖЫЛДАРЫ КСРО МЕН КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БҰРЫНҒЫ АҚ ОФИЦЕРЛЕРІН ЕРЕКШЕ ЕСЕПКЕ АЛУДЫҢ ЖҮЙЕСІ: БАРЫСЫ, МӘНІ

Омарбаев Ы.Қ. – *Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының 2 курс
PhD докторанты, Rusbek_1492@mail.ru*

Мақалада 1920 жылдардағы большевиктер үкіметі тарапынан жүргізілген ерекше есеп атты құжаттар жүйесі бұрынғы патша офицерлеріне қарсы бағытталған құрал ретінде қарастырылады. Ерекше есепті бақылаушы органдардың қызметтеріне баға берілген. Сонымен қатар, ерекше есептің Қазақстандағы жүзеге асырылу ахуалдарына, мәніне жан-жақты талдаулар жүргізілген. Зерттеу барысында тұлғаның өмірбаянын куәландыратын құжаттарға баса назар аударылды.

Түйін сөздер: ерекше есеп, бұйрық, офицер, революция, большевик, құжат, комиссар

1920 жылдары азамат соғысының қорытынды жылдарында жеңімпазға айналған Кеңес мемлекетінде ерекше есепке алу ұғымы пайда болды. Оның пайда болуына бұрынғы патша офицерлері мен шенеуніктері себеп болды. Большевиктерге қарсы соғыста сәтсіздікке ұшырап, талқандалған А.В.Колчак әскерлері Сібірден Ресейдің ішкі аудандарына тұс-тұстан ағылды. Ақ әскерлерінің офицерлерінің үлгергендері шет мемлекеттерге асса, көпшілік қалғандары өз еркімен немесе амалсыздан отандарында орнығуға мәжбүр болды. Бұрынғы ақ әскерлерінің орта басшылары тек Ресейде ғана емес, Қазақстанда да жеткілікті болды. Басқа таптың өкілдерін түгелдей қырып тастап, толық тазарту жүргізуге большевиктердің батылы немесе құдіреті жетпеді деуге болады. Қаншама мың ойы жат, басқа тап өкілдерін (большевиктердің ойынша) өздерінің жаңа қоғамының ішінде еркін жүріп

тұруын қызылдар қауіпті санады. Осылайша оларды қатаң бақылауда ұстаудың әдісін ойластырып, шешімін де шығарды. Ол бойынша, бұрынғы патшаның ақ офицерлері мен шенеуніктерін ерекше есепке алып, тұрғылықты мекен-жайын, жұмысын, көшіп-қонуын тіпті қоғамдық көзқарасын тіркейтін құжаттар жүйесін құрастырды. Кеңес дәуірі тұсындағы тарихшылар мен зерттеушілер ерекше есеп мәселесін тыңғылықты зерттемегендігін бүгінгі таңдағы зерттеушілер алға тартады. Тіпті, аталған тақырып бойынша салмақты зерттеулер жүргізуші А.Г. Кавтарадзенің өзі ерекше есептің пайда болу уақытысы мен түсінігінің мәнін нақты айқындай алмағандығын еске салады [1, 13 б.].

Енді, осы үрдістің заңдық тұрғыдан қалай жүзеге асқандығына жан-жақты тоқталып көрейік. Кеңестік Ресей тарапына тұтқыннан немесе өз еркімен өткен бұрынғы ақ офицерлері мен шенеуніктердің алдағы тағдырын анықтайтын нақты ресми акті Республиканың революциялық әскери Кеңесінің (бұдан әрі РРӘК) 1920 жылғы 4 қыркүйегіндегі № 1728/326 жарлығы болып табылды [2, 66 б.]. Аталған әскери құжат бұрынғы патша қоғамының басты өкілдеріне бірқатар міндеттемелер артты. Жарлықтың күші Кеңестік Ресейге қарасты барлық республикаларға, оның ішінде Қазақстанға да қатысы болды. Жарлықтың 3-і бабы аймақтық әскери комитеттер мен ЖШҚӘ (бұдан әрі Жұмысшы-шаруа қызыл әскері) қатарында қызметін өтеуші бұрынғы ақ офицерлері мен шенеуніктеріне қатысы бар «ерекше есеп» ұғымын енгізді.

Жарлықтың аясында жергілікті есеп жұмысы аймақтық, майдандық және жекелей әскерлердің органдарымен жүргізіліп, қорытынды есеп үшін, Жалпы Ресейлік Бас Штабының командалық басқармасына жөнелтіліп отырды. Өз еркімен берілгендер үшін, бірінші кезектегі қадам БТК-ның (бұдан әрі Бүкілресейлік төтенше комиссия) жақын жердегі ерекше бөлімшесінен тергеуден өту керек болды. БТК органының тиісті тергеу амалдарынан өтіп, большевиктер үкіметі үшін пайдалануға жарайтындарын тиісті әскери комиссариаттарға жөнелтті. Екінші қадам бойынша жауапты адамдар саяси және әскери даярлықтан тұратын жедел түрдегі үш айлық курстарға жіберілді. Курс аясындағы бағдарламада екі сынақтан өтті. Олар: Кеңес әскерінің құрылымы мен Кеңес билігінің құрылысы туралы сабақтар еді [2, 71 б.]. Ол курстар Мәскеу мен Петроград қалаларында ғана ұйымдастырылды. Аймақтарда тек БТК-ның ерекше бөлімшесі және Командалық басқарманың келісімдері арасында 500 тыңдаушыдан асқан жағдайда ғана жергілікті пункттерде ұйымдастырылды.

Құжаттық рәсімдеулерде бұрынғы патша дәуірінің беделді өкілдері арнайы сауалнамаларды толтырды. Сауалхатта бұрынғы патша әскеріндегі немесе мекемесіндегі лауазымдары тыңғылықты жазылып отырылды. Ол туралы алда көрнекілік түрде көрсетеміз. Бұрынғы патша шенеуніктерін есепке алуда паспортқа немесе жеке куәлікке қажетті барлық мәліметтер ескерілді. Ол бойынша азаматтың ерекше есепте екендігін анықтайтын паспорттар мен жеке куәліктердің орнына карточкалар, сауалхаттар жүргізілді. Сауалхатта, карточкада оның отбасы, мекен-жайлары, көзқарастарымен қатар жеке куәлігі болған жағдайда оның нөмірлері көрсетілді.

Ақ офицерлер мен шенеуніктердің кеңестік Қазақстандағы ахуалы қандай болды деген мәселеге келер болсақ, онда қолда бар мұрағаттық құжаттардағы олардың тізіміне сараптама жасағанымызда, тізімде қазақ ұлтының есімін кездестіре алмаймыз. Ол түсінікті жайт екендігі белгілі. Патша дәуірінде Қазақстанда қызмет еткен офицерлер мен көрнекті шенеуніктердің басым көпшілігі немесе негізгі дені орыстар мен казактардан құралғандығы анық жайт. Бізде, Қазақстан орталық мемлекеттік Мұрағатынан алынған ерекше есепке қатысты біршама құжаттар ісі бар. Олардың басым көпшілігін телеграммалар, нұсқамалар және бұйрықтар құрайды. Солардың бірнешеуінен мысалдар келтіріп, деректанулық сыныптаулар жүргізу қажеттігі туындайды.

Орынбордағы ҚырғызАймақтықәскери комитетіне аса құпия жағдайда Самара қаласынан жеткен телеграммада ерекше есепке алынушылардың жай-күйі қарастырылған. Онда 1921 жылдың 8 маусымындағы РРӘК-ның № 1128/202 бұйрығына сәйкес тез арада орындалуға жөнелтілгені хабарланып, әрі қарай РРӘК-ның 1919 жылғы № 1947 және № 1728/326 бұйрығының 7-ші тармағына сәйкес төмендегідей міндеттер жүктелінеді делінеді. Жоғарыда аталған бұйрықтардың күшімен қызметтен (әскерден) босатылғандарға таңдаулы жергілікті мекендерінен орын алуға, туылған жері мен тұрғылықты мекендерінен еріксіз шығарылмауға құқықтары бар болып табылды. Қызметінен босатылғандар жақын арадағы губерниялық әскери комитеттердің немесе басқа округтердің, майдандық бөлімшелердің қарамағына беріледі. 6-ші тармаққа сәйкес, бұйрықты алған губәскери комиссариат-тарға ерекше есептегілерді өз қарамағындағы округтерінің бөлімшелеріне жолдау бұйырылады [3. 38 б.].

Осы тұста ерекше есептегі тұлғалар қандай жағдайда аталғандай тізімнен алынып тасталынады деген сұрақ туындайды. Оның жауабына жету үшін, келесідегідей құжаттарға назар аудару қажет болып табылады. РРӘК № 1728/326 бұйрығының 12 тармағына өзгеріс енгізу мақсатымен аса құпия

жағдайда жөнелтілген телеграммасында жоғарыда сұрақты мәселелері қарастырылған. ЖШҚӘ-нің Штабының комиссарының бұйрығына сәйкес және оның ЖТК-ның (бұдан әрі Жалпыресейлік төтенше комиссия) тергеу бөлімінің келісімімен ерекше есептегілерді Қызыл әскер қатарында бір жылдан кем емес қызметін өтеген жағдайда алып тастау ұйғарылады. Бұйрықтың негізіндегі өтініш бойынша барлық есептен алынғандарға анықтама қағаздары беріледі. Бұл өзгеріске РРӘК-нің 1921 жылғы 14 мамырдағы № 1035/160 бұйрығы негіз болды [3. 40 б.].

Қызыл әскер қатарында 1 жылдан артық ескертулерсіз қызметін өтеген бұрынғы патша шенеуніктері мен офицерлерінің тізімі ендігі кезекте Қырғыз Еңбек Халық Комиссариатының (бұдан әрі ҚЕХалКом) құзырына берілді. ҚырЕңбХалКом өз қарамағына берілгендерге тиісті анкеталар толтыртты. Ол анкетада паспортқа қатысты барлық мәліметтер жинақталды. Тіпті, кейбір сауалдары бойынша кейінгі кеңестік кезеңдердегі паспорттың мәліметтерінен де асып түсті. ҚЕХалКом-ның бекітілген Жарғысына сәйкес, еңбек майданына тіркелгендер анкеталарды толтыруы міндетті санады. Сауалнамадағы сұрақтардың негізгі дені келесі кестедегідей өрбіді [3. 45 б.]:

1	А.Ж.Т.	Туылған жылы мен айы	Қандай мекенде туылған	Білімі А) жалпы Б) әскери	Бұрынғы қауымы (азамат, шаруа)	Әскери қызметі бойынша мамандығы, қанша уақыт атқарды және басқа қандай мамандықтарды игерген	Мамандығы туралы куәлігінің №, кімнен берілген
→	Бұрынғы патша әскерін дегі шені	Отбасы жағдайы	Қызметі бойынша қайда жөнелтілген	Қазан төңкерісі тұсында қайда болды	Азамат соғысы жылдарында кімнің тарапында болды	Ақ әскерлері тарапында болған жағдайда не үшін?	Туыстары бар ма?

Кестедегі мәліметтер желісіне талдау жұмыстарын жүргізе отырып, большевиктер үкіметін басым ретте ерекше есепке тіркеушілер тарапынан бұрынғы қауымы мен шені, азамат соғысы кезіндегі ұстанымдары мазалаған. Келесі бір ретте бұрынғы патша әскерінің офицері П.П. Ранневтің сауалнама парағынан үзінді келтіреміз. Сауалнамада ЕңбХалКом-ның сауалнама парағынан аздап ерекшелігі болып табылады. Себебі бұл парақша РРӘК құзырына тиісті құжат болып табылады.

Офицердің сауалнама парағы

Тегі: Раннев, аты және жөні: Петер Петрович, туылған жылы: 1887, бұрынғы шені: есаул, әскери қызмет өтеген жері: ескі әскер қатарында, қайда өтеді: ескі әскердің атты құрамында, туылған мекенжайы: Орынбор, жалпы білімді қайда алды: Троицк училищесінде, қандай мамандық алды: ағаш ұстасы, қандай соғыстарға қатынасқан: қазан революциясы кезінде қайда болды: Тобыл қаласында ескі әскер қатарында, сол уақыттары қандай таңдаулы қызметтер атқарды: қызыл әскер қатарына қашан енді: 1920 жылдың қаңтарында, неге ерте емес: азамат соғысы жылдары ақтар қатарында болды ма?. Болса қандай лауазым атқарды (нақты уақытысын және қайда болғандығын көрсету керек): қызыл әскер қатарына өз еркімен өттіме: сізге қазіргі ахуалыңыз ұнайдыма: жалақысы: отбасы жағдайы: туыстарынан ақтар қатарында болғандар бар ма: жеке мүлкіңіз болған ба еді: ақтар қатарында кеңестер үкіметін басуда қатысқансыз ба және қашан: сізде кімдер болып тұрады (а.ж.т.): сіздің нақты мекен-жайыңыз: мен азамат Раннев Петр кез-келген мекен-жай мен қызмет ауыстырылу жағдайларында аса жауапкершілікті сақтауға міндеттімін. 1922 жыл.

Парақшаның ең астына мынандай ескерту келтірілді: «*қандай да бір жалған жауаптар қылмыстық іс ретінде қаралады*». РРӘК [3. 68 б.]. Жоғарыдағы сауалнама парағында кейбір сұрақтарға жауаптар берілмеген. Оны біз келесідегідей жайттармен түсіндіре аламыз: 1. Сауалнама парағы мұрағат құжатынан алынғандықтан және ондағы сұрақтарға жауаптар қолмен жазылу себепті, мағынасын анықтау қиын болды. 2. Шынында да бірқатар сауалдарға жауап беру тым маңызды саналмағандықтан оны сауал беруші бос қалдырған секілді.

Ерекше есеп жүйесінің дамуының келесі бір кезеңі РРӘК-нің 1922 жылғы 6 шілдедегі № 1674/330 бұйрығы болып табылды. Бұйрықта бұрынғы патша дәуірінің офицерлері мен шенеуніктерінің ахуалын бірқатар жұмсартатын қарарлар қабылданды. Ең алдымен оларға азаматтық қызмет бойынша жаңа орындарға еркін өтуге, ол жерден босауға, еңбек демалысын алуға, тұрақты мекен-жайын таң-

дау мен ауыстыруға құқықтары болды [3. 71 б.]. Ерекше есеп бойынша «тиым салынған аймақ» атты қаулы қабылданды. Ол аймақтарға ерекше есепте тұрушы тұлғалар аталған жоғарыдағы құқықтарды қолдана алмайтын. Ол аймаққа Қара теңіз жағалауы мен кавказдық республикалары қамтылып, Мәскеу, Петроград қалалары ендірілмеді. Алғашқыда тиым салынған аймаққа Түркістан мен Сібір аймақтары енгізілмегенімен, 1922 жылғы қазандағы қосымша қаулымен жекелей шекаралық ендіктегі мекендер қамтылынды [3. 71 б.].

Ерекше есептегі азаматтар тұрғылықты мекен-жайларын ауыстырған жағдайда ескі мекен-жайдағы губерниялық әскери комитеттің, МСБ-ның (мемлекеттік саяси басқарма) губерниялық бөлімшесіндегі есептен шығарылып, жаңа мекен-жайдағы аталған органдарға тіркелуі қажет болды [2. 74 б.]. РРӘК-ның бұйрықтары 1923 жылдың 9 шілдесіне дейін бұрынғы патша офицерлері мен шенеуніктерінің ахуалына байланысты негізгі құқықтық-құжаттық жүйесі болып табылды. 1923 жылы 9 шілдеден бастап ерекше есептің тәжірбиесі Жалпыресейлік орталық атқару комитетінің (бұдан әрі ЖОАК) Президиумының қаулысымен мемлекеттік деңгейде заңдастырылды. Оның ішінде әрине бұйрықтың күші кеңестік Қазақстанға да қатысы болды. Себебі 1936 жылғы КСРО құрылғанға дейін ЖОАК-ның құрамында барлық одақтас республикалардың аталған комитеттері бағынышты болды [4]. Бастапқыда ерекше есепке кеңес әскері құрамында 1921 жылға дейін қызметін өтеген 14 390 бұрынғы ақ офицерлері тіркелінді [2, 74 б.]. Оның ішінде 158 офицері ҚырАКСР-не тиесілі болды [3.9 б.].

ЖШҚӘ-нің Штабында бұрынғы ақ офицерлері мен әскери шенеуніктерін есепке алу бойынша арнайы бөлім құрылды. Ол бөлімнің атқарған жұмыстарындағы құжаттарды зерттеу, саралау көптеген маңызды мәліметтерге қол жеткізеді сөзсіз. Аталған бөлім ерекше есептен шығарудың мәселелерін, сауалнама парақшаларын, өтініштерді, ведомства аралық хаттарды шешумен және түзумен айналысты. ЖШҚӘ-нің Штабына ерекше есептен шығару жөніндегі өтініштер 1921 жылдары-ақ келіп түсе бастады. Әрине олардың саны аз болды. Ол түсінікті болып табылатын. Себебі 1921 жылы ерекше есепте тұрғандардың басым көпшілігі Қызыл Әскер қатарында бір жылдан артық қызметін өтеп үгермеген еді. Ал, қаулы бойынша олардың ерекше есептен шығарылуына бір жылдан астам большевиктердің әскері қатарында борыш өтеуі және ол бойынша ешқандай ескертуге ұшырамауы тиіс болды.

Зерттеулер көрсетіп отырғандай, 1921 жылы Штабтың арнайы бөліміне келіп түскен 26 өтініштің сегізі мақұлданса, он жетісі кері қайтарылған және біреуінің шешімі шығарылмағандығы айқындалған. Бұған талдау жасай отырып, 65% кері қайтарылған деп тұжырым жасаймыз. Оның басты себебі ерекше есепте тұрушылардың тәртіп бұзуы немесе сенімсіздік танытуы емес, қаулы бойынша бір жылдық әскери борыштарын толық өтемеуінде деп түсінуге болатын сияқты. Ерекше есепте тұр деген атаудың өзі бұрынғы патша офицерлері мен шенеуніктерінің өзі мен отбасыларын қоғам ортасына анайы етіп көрсететін. Көптеген азаматтық құқықтарынан айырылды. Сол жасанды аттан құтылудың тек жолы жаңа қоғамдық орта мен оның билік басындағыларға толық мойынсұну мен идеологиясына сену екендігін есепте тұрушылар айқын ұғынды. Оны біз ерекше есепте тұрушылардың кейінгі өмір жолы мен сауалнама парақшасындағы жауаптарынан білеміз. Алдағы кестеден 1921-1923 жылдардағы ерекше есепте тұрушылардың жүйеден шығу туралы өтініштерінің көрсеткіштері келтірілген. Онда кеңестік Ресей мен КСРО-ғы бұрынғы ақ офицерлерінің өтініштері айқындалған [2. 74 б.].

1921-1923 жылдардағы бұрынғы ақ офицерлерінің Ерекше есептен шығу туралы өтініштерінің жалпы көрсеткіші

Жылы		Ерекше есептен шығу туралы жалпы айғақталған өтініштердің саны (оның ішінде қайта берілгендері)			
		қанағаттандырылған	қайтарылған	Шешім қабылданбады	барлығы
1921		8	17	1	26
1922		127 (8)	255 (2)	13	395 (10)
1923	01.07 дейін	54 (8)	86 (4)	2	142 (12)
	01.07 кейін	170 (12)	76 (3)	14 (4)	260 (19)
Жалпы		359 (28)	434 (9)	30 (4)	823 (41)

Кестедегі мәліметтерге талдау жасай отырып 1922 жылы жалпы өтініш берген 395 адамның 127 өтініш иесіне қанағаттандырылып ерекше тізімнен шығарылса, 255 тұлғаның өтініші кері қайтарылған. 1923 жылға келер болсақ, ахуал біршама өзгеріп, кері қайтару мен қанағаттанарлық жауаптар арасындағы тепе-теңдік біршама өзгеріп теңескен күйге көшкен.

Ал, енді осы тұста 1923 жылдан кейін әскер қатарынан қайтқандарының ахуалдары қандай деңгейде болды деген сұрақ туындайды. Дереккөздері мен зерттеулерге қарай отырып, ерекше есептің сынағынан мүлтіксіз өтіп, кеңес қоғамының азаматы қатарына қосылғандарына басқа бір қысым жасалынбаған секілді. Ерекше есеп тізімінде қалғандардың өзіне жүктелген міндеттемелерді соңына дейін атқаруына тура келді. Әскерден елге оралып, тізімнен шығарылған бұрынғы ақ офицерлеріне басқа қызыл әскерлеріне қандай қамқорлық жасалынса, оларға да сондай шаралар қабылданды. Азамат соғысынан қалжыраған, Польшамен соғыста жеңілген большевиктер үкіметі Жаңа экономикалық саясат (ЖЭС) бағытын жариялап, халыққа аздап жылу сыйлағандай болды. Оның ішінде бұрынғы ақ офицерлеріде қамтылды. Бұл турасында қызыл әскерлерінің көрнекті қолбасшыларының бірі М.В. Фрунзенің ойынша әскерде бірнеше жыл болып оралғандарды материалдық жағынан қамқорлыққа алу тек әскери бөлімдердің ғана емес, азаматтық органдардың да міндетіне айналуы тиіс болды [5]. М.В. Фрунзе КСРО РӨК-нің атынан ОК-не аталған мәселені саяси тұрғыдан қарастыруды ұсынды. Осы мәселе бойынша КСРО ХКК (халық комиссарлары кеңесі) жанынан арнайы комиссия құрылған болатын. Комиссияның миссиясы аясына әскерден оралғандарды мүмкіндігінше үй-жаймен қамтамасыз ету, ЖЭС-тың бағдарына ілесіп өзінің жеке немесе мемлекеттік кәсіпорындардың құрылысына орналастыру сынды мәселелер енді [5]. ЖШҚӘ-нің жетекшілігі әскерден оралған бұрынғы ақ офицерлерінің ахуалын да үнемі қадағалап отырды. Олардың қоғам алдындағы психологиялық, моралдық жағдайларының реттелуіне көмектесуге тырысты. Олардың республика аумағында еркін жүріп тұруын (жеке куәлік берілуін), жеке баспанасы болуы мен партияның сайлауларына қатынасу құқықтарын қалпына келтіруге айтарлықтай үлесін қосты. Себебі әскер басшылығы олардың алдағы уақыттары күмән туғызбайтын әрекеттерге бармайтынына сенді.

Ерекше есеп ұғымы бірқатар қиын сынақтарына қарамастан бұрынғы ақ офицерлері мен шенеуніктерінің сан мыңдағанының өмірін сақтап қалудың бір құралы болды деуге болады. Себебі бірден атып-асқаннан қарағанда, оны сынақтан өткізудің осы жолы дұрыс болғандығын кейінгі зерттеушілер де алға тартады. Ерекше есептен алынған көптеген офицерлер тоталитарлық режимнің шынайы күрескеріне айналып, қуғын-сүргін кезеңінің белсендісіне айналғаны да болды. Бірқатары Ұлы Отан соғысы жылдарында генерал шеніне дейін жетті.

1 Кавтарадзе А.Г. *Военные специалисты на службе Республики Советов: 1917-1920 гг.* - М.: Наука, 1988. - С. 173.

2 Абинякин Р. М. *Особый учет бывших белых офицеров в Советской России и СССР в 1920-е гг. Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. № 3-1 / 2010.* - С. 66-74.

3 ЦГА. Ф.83. О.2. Д.1. *«Списки белых офицеров и переписка с ОГПЦ, кирвоенкоматами и по учету белых офицеров».* - С. 88.

4 <https://ru.wikipedia.org>. *Всероссийский центральный исполнительный комитет.*

5 Евгений Дурнев. *«Белые офицеры на службе республики советов».* *Научно-публицистический журнал «Актуальная история».* <http://actualhistory.ru/>

Резюме

Система особого учета бывших белых офицеров в СССР и Советском Казахстане в 1920 годы: ход, значение

Ы.К. Омарбаев – PhD докторант 2 курса Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Rusbek_1492@mail.ru

В статье рассматривается система особого учета как инструмент против бывших белых офицеров со стороны большевистского правительства в 1920 годы. Дана оценка службам контролирующим органов особого учета. А также разносторонне выявлены положения, значение осуществление особого учета в Казахстане. В ходе исследования было уделено внимание на документы удостоверяющие автобиографию лица.

Ключевые слова: особый учет, приказ, офицер, революция, большевик, документ, комиссар

Summary

System of the special accounting of the former white officers in the USSR and the Soviet Kazakhstan in 1920: course, value

Omarbaev Y.K. – 2-th PhD doctoral student of the Institute of History and Ethnology after named CC Valikhanov, *Rusbek_1492@mail.ru*

The article discusses special accounting system as a tool against the former white officers from bolshevik government during 1920. The assessment is given to services of supervisory authorities of the special account. And also different provisions, value implementation of the special account in Kazakhstan are revealed. During research the attention to the documents certifying the autobiography of the person has been paid.

Keywords: special account, order, officer, revolution, bolshevik, document, commissioner

ӘОЖ 94(574)«18»:353

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ АҚТӨБЕ ЖӘНЕ ЫРҒЫЗ УЕЗДЕРІНДЕ БОЛЫСТЫҚ ҚҰРЫЛЫМНЫҢ ҚҰРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сұлтанғалиева Г.С. – *т.ғ.д., Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Gulmira.Sultangalieva@kaznu.kz*

Маликов Б.У. – *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторант malikov_bakytjan@mail.ru*

Мақалада Торғай облысының құрамына кіретін Ақтөбе және Ырғыз уездерінде болыстардың қалыптасу ерекшеліктері айқындалады. Авторлар XIX ғасырдың екінші жартысында болыстардың құрылуында территориялық-әкімшілік принциптерін, географиялық жағдай ерекшеліктерін, шекара аймақтарындағы болыстардың орналасуы мен халықтың этникалық құрамын анықтайды. Сонымен қатар авторлар Торғай облысында жаңа болыстардың құрылуының негізгі себептерін, оның ішінде халық санының ұлғаюы, руаралық қырқыстар мен ресей өкіметінің қоныстандыру саясатының әсері айқындайды.

Түйін сөздер. Болыс, Ақтөбе және Ырғыз уездері, Торғай облысы, ресей өкіметінің әкімшілік саясаты.

XIX ғасырдың екінші жартысына қарай империяны толығымен, тұрақты басқару үшін жаңа әкімшілік реформалар дайындау қажет болды. 1865 маусымда «Дала комиссиясы» арнайы құрылып, оның құрамына сыртқы істер, ішкі істер, әскери министрлігінен және Орынбор мен Батыс Сібір өлкесінің «депутаттары» жинақталды. Олар Қазақ даласын зерттеудің нәтижесінде аймақты басқарудың жаңа жобасын дайындау керек еді. [1, 76.] Дала комиссиясының екі жылғы жұмысының нәтижесінде император Александр II екі құжатты бекітті: «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару жөніндегі уақытша ереже» (11 шілде 1867 жыл), «Орынбор және Батыс - Сібір генерал-губернаторлығын басқару жөніндегі уақытша ереже» (21 қазан 1868 жыл). Министрлер Комитеті аталмыш ережені 1869 жылы 1-қаңтардан бастап екі жылға тәжірибе ретінде енгізуді жоспарлады. Түркістан генерал-губернаторлығына Жетісу және Сырдария облыстары кірді. Орынбор генерал-губернаторлығына Орал мен Торғай облыстары; Батыс-Сібір генерал-губернаторлығына Ақмола және Семей облыстары кірді. [2, 5-6б.]

Торғай облысының құрамына кірген Ақтөбе және Ырғыз уездерінде болыстық құрылымдардың құрылу үдерісін қарастыратын боламыз. 1869 жылы Ақтөбе уезінің аумағында 8 болыс құрылды: Ақтөбе, Аралтөбе, Терекелі, Тұзтөбе, Бүрті, Қаратоғай, Ойсыл-Қара, Хобдылы. Жаңа әкімшілік шекарасы, ғасырлар бойы негізделген тарихи, көшпелі шаруашылық тәртібіне жиі сәйкес келмеді. Болысты бөлу негізінде таза формальды өлшемдер жатты – әкімшілік басқармасына және лауазымды тағайындауға қолайлы болу үшін, ауылдың санын теңестірді, бірақ көшпелі шаруашылық үшін емес. Алайда, экспедиция бастығы Ф.Щербин атап айтқандай, Ақтөбе уезінде, басқа аймақтарға қарағанда әкімшілік бөліну, ауылды жазғы және қысқы жайылымға бөлумен сәйкес келетін. Бұған растау ретінде, 150 жылдан аса уақыт әкімшілік ауылдарында құрылған қазақ ұрпақтарының көшпелі өмір сүруі дәлел болады [3, 3б.]. Орта есеппен болыстың құрамына 1474 шаруашылық кірген, нақты айтсақ, болысқа 900-ден 2320-ға дейін шаруашылық сыйған. Болыс шаруашылыққа жақындау немесе алыстау әкімшілік бірлік ұсынды. Ақтөбе уезінің солтүстік-шығыс бөлігінде Аралтөбе (Ор өзенінің төменгі ағысы, Орал өзенінің солтүстік-батыс жағалауы), Ойсыл-Қара (Ор өзенінің сол жақ саласының ауданы, Мамыт, Қызыл-Қайың, Дүбер-Су, Ойсыл-Қара) болыстары орналасқан. Солтүстікте осы болыстың көшпелі қазақтары Қостанай уезінің Қомақ болысымен шекаралас. Аралтөбе болысының аумағында Жағалбайлы ұрпағының көшпенділері Ор бойымен, Ащыбұтақ трактатында, Ақ-құдық,

Ақжар, Рары-бұлақ, Қоянды-күл жерлерінде 40жылдан астам өмір сүрген [1, 86.]. Ерекше болған, Ырғыз уездінен көшіп келген шүмекей, қаракесек, төртқара, шекті ұрпақтарының көшпенділері орналасқан №8 ауыл(Қос-күл мен Сымтас және Қайыршақты-қамысты-күл қ.). Орта-Бөрте, Бөрте, Бердянка, Орал өзенінің бойында орналасқан Бөрде, Түзтөбе, Терекелі болыстары (уездің батыс бөлігі), Орынбор қазақ әскерлерінің жерлерімен шекаралас. Өте құнарлы топырақты, таулы жерлер, отырықшыларға, сондай-ақ көшпенділерге де өте қолайлы болып табылады. Ф.Щербин экспедициясы Бөрте болысының қазақтарының рулық құрамына Орта жүздің рулары, атап айтқанда уақ кіретінін атап өткен. Бұл болыс, аумағында Кіші жүздің ханы Шерғазы Айшуақ, атап айтқанда Нұрмұхамед Шерхазының ұлы және Темірболат Мұхамедқазының немересі орналасқанымен атақты. Олардың көшпенділері салықтан босатылғандылығымен ерекшеленді [2]. Терекілі болысының аумағында осыдан 140 жыл бұрын Сырдария болысынан көшіп келген қазақтар тұрды. Олардың малға арналған жер төле салған, негізгі шабындықтары Әлімбет өзенінің бойында орналасқан. Хобды болысы солтүстігінде Темір уездінің (Іл өзенінің жоғарғы ағысы) Қалмақ-қырған болысымен және Орал уездінің Орал болысымен шекаралас болды. Осы болыстың қазақтары Б.Хобды өзенінде және оның салаларында орналасқан (Терсақан, Тамды, Қарағанды, Құмсай). Хобды болысының орналасу ерекшеліктері оның аумағында және Темір уездінің солтүстік-шығыс бөлігінде – Темір- Өркеш болысы Ілек пен Хобды өзендерінің жоғары ағысындағы суды бөлуші, бір жағынан Темір мен Іл, екінші жағынан Темір мен Ақтөбе уездінің шекарасы болатын жоғары үстіртте орналасқан. Шығыстан батысқа қарай ағатын Іл өзені (Темір уездінің негізгі су артериясы) Хобды болысының аумағынан өтті. Іл өзенінің орта ағысының сол жағында Темір уездінің Ілді, Құмды-Ілді (Сол жағын-да Ақтөбе уездімен шекаралас)болыстары орналасқан. Ақтөбе облысының батыс бөлігіндегі жер бедері – үстірт тәрізді биік және төмен толқынды дала арасындағы сипатта болды. Ембі өзенінің жоғары ағысында Хобды болысы, Темір уездінің Ембі-Темір, Ембі болыстарымен байланысты. Хобды болысының кең байтақ аумағы оның құрамынан 1897 жылы Қарахобды болысын бөлуге әкелді [3, 475б.].Темір, Ілек, Жұрын өзендері Темір уездінің Темір-Өркеш болысы мен Ақтөбе уездінің Қарахобды болысы арасындағы суды бөлу қызметін атқарды. Ақтөбе, Қаратоғай болыстары уездің ішкі аудандары болды, көшпенділері болыс арасындағы шекара болған Жақсы-Қарғайлы өзені мен оның саласында орналасқан. Ақтөбе уездінің болыстарының саны жарты ғасырда ұлғайып, 1917 жылы 19-ға жетті. Жоғарыда айтылған көптеген болыстар бөлініске ұшырады. Жаңа болыстарды құрудың негізгі себебі, бір жағынан халықтың табиғи өсімі және 59 б. "Уақытша ережелер..." 1868 жылдың 21 ақпанына бастап және 56 б. бойынша салықтың артуы. 1891 жылғы дала ережелері, екінші жағынан ұрпақ аралық тартыс. Уездің нақты батыс бөлігінде орналасқан болыстардың қайта-қайт бөлініске ұшырағанын атап айтқан жөн. Бұның себебі жердің құнарлығынан өсімнің өте жоғары болуы. Осылайша, Бөрте болысы 30 жыл ішінде үш рет бөлініске ұшырады. 1884 жылы Бөрті болысында қар үй саны 3 мыңға жетті, сондықтан жаңа Бөрлі болысын құру үшін құрамынан 3 ауыл бөлініп алынды. Ұрпақ аралық тартыс (там және жағалбайлы) нәтижесінде жаңадан құрылған болыс құрамына Терекелі болысынынан екі ауыл қосылды [3,475б.].15 жылдан кейін (1899 ж.) Бөрті болысы ең тығыз орналасқан уезд болды, оның құрамына 12 әкімшілік ауылдың ішіне кіретін 2302 шауруа-шылық кірді. 1902 жылы тұрғындар саны 2465 қар үйге жеткендіктен, басқаруда белгілі бір қиын-дықтар туындады, сондықтан Бөрті болысы қайта бөлініске ұшырады. Нәтижесінде өз қарамағына 1200 қар үйді кіргізетін екінші Бөрті болысы құрылды [4, 142-144бб.].19ғ. соңында халық санының өсуіне байланысты жаңа екі болыс құрылды: Бестамақ (1890 жылы Ақтөбе болысынан бөлінді), Ілек (1895 жылы Қаратоғай болысынан бөлінді)[3, 475б.]. 20ғ. басында тағы да 7 болыс бой көтерді: Әлімбет, Тоқан, Істемік, Батбақты, Қамсақты, Тастыбұтақты, Қарабұтақты. Бестамақ болысы Орал жотасының жалғасы болып табылатын, аласа қорғандар қатары, нақты айтсақ, Гүберлі деп аталатын аумағында Ор мен Ілек өзендерінің арасында орналасқан. Уездің оңтүстік-шығыс бөлігінде Батбақты болысы орналасты, көшпенді қазақтар Ілек өзенінің жоғарғы ағысында және оның Батбақты, Талас-бау, Жарықу, Көк-төбе саласында тұрақтап және оңтүстігінде қазақ көшпенділерінің Ырғыз уездінің болыстарымен байланысты. 20ғ. басында жаңа болыстардың құрылуына жер аудару қозғалыстары себеп болды. Осылайша, Хобды болысының аумағында қоныс аударған ауылдардың (Астрахан, Өспен, Алексеев және т.б.) пайда болуы, оның екіге бөлінуіне алып келді: Хобды мен Терсақан өзендерінің жоғарғы бөлігі және Хобды мен Тамды өзендерінің төменгі бөлігі. 1913 жылы болыс съезінде Хобды болысын бөлу және жаңа Тамды болысын құру жайлы жарлық шықты. Арасындағы шекара Хобды өзенінен солтүстігінде Жусалы арқылы "Үкімтай" тауынан "Оба" қорғанына (ауыл №7) дейін, №5 пен №6 ауыл арасындағы Терсақан мен Қарағанды-Сай өзендерінің қайнар көздерінің су бөлінісі аралығында созылып жатты. Хобды болысының құрамына ішінде 827 қар үй бар №4-9 ауылдар кірді, ал қалған ауылдар жаңа болыс құрамына енді [5, 4б.].1914 жылы Ақтөбе уездінің екінші бөлімінің христиандық бастығы А.А.Андреев атақты Сарбай Медетов сияқты болыстың өзіне

басқаруға қиындық тудыратын, 2602 қар үйі бар Тұзтөбе болысын бөлу туралы сұрақ қойды [6, 16.]. Нәтижесінде оның құрамынан 1280 қар үйі бар Тұмар-Өткел болысы бөлініп алынды. Болыстар арасындағы шекаралар Хобды және Ілек өзендерімен бойлай Тамдық болысна дейін жетті. Тұмар-Өткел болысының құрамында марқұм сұлтан Баймұхамет Айшуақтың ауылдары, сондай-ақ генерал-майор Мұхамеджан Баймұхамедтің ұлдары – Селім, Шыңғалы, Шанта, немересі Сағыз Азаматов (№1,5 ауылдың қар үйі), сұлтан Арслан Жантөренің ұрпақтары – Ханғали, Қасым-керей, Мұхамеджан-Керей, Шәкім, Бақыт-керей, жиені Бәкен Ханкерей (№3,12 ауылдың қар үйі) салықтардан босатылды [6, 1-836б]. Қарабұлақ болысы өзіне шектен тыс ауылдарды қосқанына қарамастан (1049 қар үй), ұрпақ аралық тартыс әсерінен 1914 жылы бөлініске ұшырады. Оның құрамынан ішінде 514 қар үйі бар Бүркітсай болысы бөлінді [7, 346.].

Ал енді Торғай облысының Ырғыз уезінің болыстарына бөлек тоқталып кететін болсақ, Аралшы болысы 1882 жылы қазыбай руы мен таңірберген руының арасындағы үздіксіз талас тартыстың нәтижесінде мүлде жойылып, халқы Қабырға болысы мен Қызылжар болыстарына бөлініп, қалған халықтан жаңа Шеңгел болысы құрылған болатын. Жалаулы болысы болса 1874 жылы қазан айында өз қыстауының болмауы себебінен 800 түтін Қызылжар болысына, 200 түтін Толағай болысына қосылады. Қызылжар болысы 1875 жылы 1 қаңтарда екі бөлінеді: Қызылжар және Бақсай болыстарына. Соның артынан 10 жылға жетпейтін аралықта Бақсай болысы құлман мен құлтас руларының арасындағы билікке талас тартысы нәтижесінде 1884 жылы құлмандар Бақсай болысында қалып, ал құлтастар бөлініп жаңадан құрылған Талдық болысына бөлініп кетеді. Ордақонған болысы ішкі тартыс әсерінен 1872 жылы 1 қаңтардан бастап Ордақонған болысы мен Қошқарата болысына бөлініп, арада үш жыл өткенде 1875 жылы 1 қаңтарда Ордақоған мен Құланды болысына бөлініп кетеді. Қошқарата болысының руларының өтініші бойынша 1873 жылы Ырғыз уезінен Темір уезінің Орал болысына толығымен қосылып кетеді. Қажыкөл болысы 1872 жылы 1 қаңтарда ішкі тартыстан Қажыкөл және Аманкөл болысы болып екіге бөлінеді. Қажыкөл болысының қыстаулары болмағандықтан 1874 жылы территория қайта бөлініп, Қажыкөл көлі Аманкөл болысының территориясына өтіп, сол себепті Қажыкөл болысының атауы өзгертіліп Кенжеғара болысы деп атала бастайды. Ақырында 1875 жылы 1 қаңтарда Кенжеғара болысынан 1000 түтін өз өтініштерімен бөлініп, жаңа Тәуіп болысының құрамына қосылады. [3, 476 б.]. Барлығы 16 болыстың құрылу тарихы баяндалады.

1 Султанғалиева Г.С. *История Актюбинского уезда(1869-1917). Актобе-2005.-168с.*

2 *Временное положение об управлении в областях Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской. - Санкт-Петербург, типография Министерства внутренних дел, 1883г. - 50 с.*

3. *Материалы по киргизскому землепользованию. Тургайская область: Актюбинский уезд. Т.7. – Воронеж. 1903.*

4 *Тургайские областные ведомости 21 апреля 1894. №16,17*

5 *Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. Оренбург. 1901. Т.3. 524с.*

6 *ҚР ОММ 25қор, 1тізбе, 274 іс*

7 *ҚР ОММ 25қор, 1тізбе, 3162 іс*

8 *ҚР ОММ 25қор, 1 тізбе, 3233 іс*

9 *ҚР ОММ 25қор, 3тізбе, 77іс*

Резюме

Особенности образования волостной структуры в Актюбинском и Иргизском уездах Тургайской области

Султанғалиева Г.С. – д.и.н., профессор кафедры Истории Казахстана Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Gulmira.Sultangalieva@kaznu.kz

МаликовБ.У. – Казахский национальный университет им. аль-Фараби, PhD докторант, malikov_bakytjan@mail.ru

В статье раскрываются особенности формирования волостей в Актюбинском и Иргизском уездах Тургайской области. Авторы прослеживают принципы создания территориально- административной структуры на протяжении второй половины XIX в. посредством определения географических условий, трансграничного положения волостей и этнического состава населения. Авторы определили основные причины создания новых волостей в Тургайской области, а именно увеличение численности населения, межродовая вражда и переселенческая политика российского правительства.

Ключевые слова: волость, Актюбинский и Иргизский уезды, Тургайская область, административная политика российского правительства.

Summary

Features of formation of volost structures in Aktobe and Irgiz districts in Turgay region

Sultangalieva G.S. – *doctor of historical science, professor of Department History of Kazakhstan, al-Faraby Kazakh National university, Gulmira.Sultangalieva@kaznu.kz*

Malikov B.U. - *Kazakh National University. Al-Farabi Kazakh National University, PhD student, malikov_bakytjan@mail.ru*

The article reveals the peculiarities of formation of volosts in Aktobe and Irgiz districts of Turgay region. The authors study the principles of territorial-administrative structure during the second half of XIX century by determining the geographical conditions, cross-border position of volosts and ethnic composition of the population. The authors identified the main reasons for the creation of new volosts in Turgay region, namely the increase of population, inter-clan enmity and resettlement policy of the Russian government.

Keywords: volost, Aktyubinsk and Irgiz districts, Turgay region, the administrative policy of the Russian government.

УДК: 94(574:57) «18»:33

ИЗ ИСТОРИИ ОБРАЗОВАНИЯ СТАРОЖИЛЬЧЕСКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКИХ ХОЗЯЙСТВ В СЕМИРЕЧЬЕ

Мийманбаева Ф.Н. – *к.и.н., доцент кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г.Алматы. E-mail: m.fialka58@mail.ru*

В статье рассматривается история образования переселенческих селений Семиречья от начала казачьей колонизации до крестьянской, начатой первым Военным губернатором Семиречья Г.А.Колпаковским. Автор анализирует документы, согласно которым происходила процедура наделения крестьян землей и раскрывает процедуру оформления земельных участков на местах поселения. Раскрывается, как менялась политика правительства в отношении переселенцев в зависимости от условий внутриполитической жизни России. Автор рассматривает льготы, предоставленные крестьянам, при переселении в Азиатскую Россию, показывает, что в 1902 г в Семиречье имелось 31 русское селение, перечисляет занятия крестьян.

Ключевые слова: Семиречье, внутренняя политика, крестьянская колонизация, старожильческое хозяйство, занятия крестьян.

В 1831 г. в Семиречье было образовано первое поселение, вернее военный пост. С этого момента начинается процесс заселения русскими ряда районов Семиречья, протекавший в течение нескольких десятилетий [1]. Изначально вопрос ставился о занятии края военной силой. Однако военная казачья колонизация оказалась недостаточной, и с 1854 года стали переселять в Семиречье охотников из сибирских ссыльных переселенцев, «отличающихся хорошим поведением», и сибирских крестьян – «неисправимых недоимщиков».

В конце 60-х гг. XIX в. в результате завоевания Россией Южного Казахстана и Северной Киргизии на присоединенной территории было образовано Туркестанское генерал-губернаторство. С учреждением Семиреченской области одной из главных забот ее Военного губернатора Г.А.Колпаковского была русская крестьянская колонизация. Царское правительство в этот период укрепляло свое военно-политическое господство в пограничных районах Туркестана, побуждая крестьян к переселению.

В 1867 г. он вызвал из Воронежской губернии, где родился, несколько сот крестьянских семей. Начиная с 1869 г., в течение 70-х годов было образовано 28 селений, преимущественно из крестьян Воронежской губернии. Переселенцы сумели быстро приспособиться к существующим в крае природным и социально-экономическим условиям, в короткий срок наладить свою хозяйственную жизнь, ведя зерновое хозяйство.

В 1869 г. Г.А.Колпаковский представил на утверждение генерал-губернатора Туркестанского края проект «Правил устройства новоселов», согласно которому на каждую мужскую душу должно было отводиться 30 десятин удобной земли, из них 15 десятин поступало в запас с учетом естественного прироста населения. Для переселенцев, устроившихся на почтовых трактах, предусматривалось увеличение на каждую мужскую душу по 15 десятин. Переселенцы освобождались от уплаты всех податей и повинностей на 15 лет, а те, кто работал на пикетах – на 25 лет, кроме того, они получали ссуды не свыше 100 рублей на семью. В действительности же ссуды либо совсем не выдавались, либо выдавались в ничтожных размерах, да и то очень редко. Достаточно сказать, что за период с 1870г. по

1895 г. было выдано 615 семьям 10000 рублей [2]. Для прописки на новом месте переселенцам необходимо было представить увольнительное свидетельство и подписку о знакомстве с местными законами и правилами. По проекту, не поселившиеся в течение года в местах прописки, подлежали принудительному выселению. Форма землепользования устанавливалась общинная, без указания на право выкупа участка в собственность. Разумеется, правила эти не выполнялись и не могли выполняться полностью. «Главнейшую основу колонизации на восток составляло сельскохозяйственное население, усеявшее край деревнями, без него казенная колонизация не имела бы поддержки и стерлась» [3].

Среди большого количества переселенческих селений выделяется несколько развитых торгово-промышленных селений, которые играли важную роль в экономической жизни Чуйской долины. В 1866 г. на месте прежней Кокандской крепости было создано укрепление Большой Токмак. В 1867 г. Токмак был преобразован в город, который стал центром Токмакского уезда. С этого времени начинается интенсивное заселение Токмака русско-украинским переселенческим крестьянством, а также узбеками, дунганями и татарами. Благодаря своему выгодному расположению на «бойком» месте на путях из Чуйской долины в Прииссыккулье, в Центральный Тянь-Шань он продолжал занимать заметное место в экономической жизни Семиречья.

Другим крупным торгово-промышленным селом Чуйской долины было селение Беловодское, которое возникло в 1868 г. на месте разрушенной Кокандской крепости Ак-Су. Выгодное географическое положение Беловодского на перекрестке важных торгово-транспортных путей края и в середине киргизских кочевий были факторами, благоприятствующими первоначальному развитию селения. В конце XIX в. селения Большой Токмак и Беловодское насчитывали свыше 4000 жителей каждый и становятся центрами складывавшегося в крае внутреннего рынка.

В 1886 г. генерал-губернатор Степного края Г.А.Колпаковский говорил, что «мы имеем уже в Семиреченской области, не считая казаков, коренного русского населения до 20 тысяч душ мужского пола..., затем, на находящихся в области орошенных землях возможно еще поселить 7 тыс. переселенцев и, таким образом, в самом непродолжительном времени в Семиречье будет около 60 тысяч душ обоюбого пола русских земледельцев» [4].

Правительство и местные власти стремились заселить край хозяйственно крепкими крестьянами, надеясь в их лице создать себе прочную основу. Но вопреки этому в край прибывало большое количество переселенцев из середняцких и даже бедняцких слоев, которые остро нуждались в помощи, но не получили ее. Местная администрация хотела избавиться от «ненадежных элементов», не имевших ни денег, ни земли, и поэтому не приписывала их к участкам, надеясь на возвращение бедняков на прежние места жительства. Однако, они не в состоянии были этого сделать за неимением средств и оказывали сопротивление властям. Местная администрация вынуждена была воздержаться от выселения безземельных крестьян на прежние места жительства. Боялись их и центральные органы власти. Министр внутренних дел в своем секретном циркуляре от 17 апреля 1895 г. за №259 писал: «Нельзя ожидать пользы от обратного возвращения на родину отдельных крестьянских семейств, принявших переселение на собственный страх» [5]. Согласно этой инструкции обратному переселению подлежали лишь некоторые наиболее опасные люди, да и то с разрешения министра внутренних дел.

Кроме большого земельного надела и освобождения от податей и повинностей, переселенцам не приходилось ждать никакой другой помощи от администрации. Как указывал начальник Семиреченской области, денежные пособия для обеспечения «лучшего хозяйственного и нравственного состава колонистов» не давались специально [6]. Царизм умышленно создавал такие условия, которые способствовали бы водворению хозяйственно состоятельных крестьян, с расчетом на то, что при большом наделе земли они смогут быстро окулачиться.

Однако, большой наплыв переселенцев уже к середине 70-х годов XIX в. исчерпал все наличные для заселения земли. Поэтому в 1876 г. Семиреченский военный губернатор вынужден был внести изменения в свой проект колонизации. Душевой надел земли был уменьшен с 30 до 17, а вскоре и до 10 десятин земли. Возникший в результате массового переселения дефицит земли привел к тому, что переселенцы начали захват земель, принадлежавших казакам и киргизам. Изнуренные тяжелым и длительным переездом, переселенцы стремились во что бы то ни стало получить землю. К 1882 г. только по официальным данным у киргизов и казахов Семиреченской области было изъято 160000 дес. земли [7]. Все это приводило к недоразумениям и столкновениям. В 1883 г. Семиреченская область была выведена из состава Туркестанского генерал-губернаторства и включена в состав Степного генерал-губернаторства.

В 1881, а затем в 1883 гг. создаются новые проекты устройства сельских обывателей с тем, чтобы упорядочить землевладение переселенцев и местного населения. Правила 1883 г. действовали вплоть до издания переселенческого закона 1889 г., который формально был распространен и на территорию

Киргизии. Проект Правил был выработан в 1883 г. Особой комиссией, созданной в г.Верном. Суть его сводилась к следующему: 1. душевой надел крестьян-переселенцев и местного населения определялся в 10 десятин удобной земли, при этом полагалось не менее 4 десятин пахотной земли, из которых не менее 2-х десятин, обеспеченных искусственным орошением; 2. Русским переселенцам были предоставлены привилегии, установленные на общих основаниях: в течение 3-х лет со времени причисления они освобождались от платежа оброчной подати, а от земского сбора – в половинном размере. Сверх того, переселенцы освобождались на первые 3 года от отбывания натуральных земских повинностей [8]. В Правилах указывалось, что никаких пособий от казны на переселение не отпускается, но в особо уважительных случаях (падеж скота, эпидемические болезни и т.п.) прибывшим в пределы области выдается губернатором ссуда «из особого на этот предмет кредита» [9].

Положение 1883 г., в отличие от Положения 1867 г., имело целью не привлечение крестьян, а лишь упорядочение переселенческого дела. Однако, сокращение льгот не остановило переселения. С 90-х годов крестьянская колонизация приняла массовый характер. Голод в начале 90-х годов в центральных районах России вызвал громадный наплыв переселенцев в Туркестанский край и, особенно, в пределы Семиречья. Этот наплыв внес большую неурядицу и в до того беспорядочно поставленное переселенческое дело. Только за 1891- 92 гг. в Семиреченскую область прибыло 1769 семей, что составляло 85% того числа переселенцев, которое прибыло в область за 13 предыдущих лет [10].

Все эти переселенцы являлись самовольно без разрешения министерства внутренних дел и без увольнительных приговоров. Согласно закону 1889 г. все они подлежали выселению на места приписки. Но местная администрация не сочла возможным применить против них этот закон, да она была и беспомощна против такой массы переселенцев. Как и в ряде других случаев, правительство рано или поздно должно было признать этих самовольцев.

Первоначально эти переселенцы расселялись у старожилов, затем путем захвата или аренды земель у киргизов они основывали свои хозяйства. К этому периоду относится образование так называемых самовольческих селений. Почин в этом отношении положили переселенцы, прибывшие в Пишпекский уезд.

Плохая организация переселенческого дела, изъятие больших земельных площадей у киргизского населения, вызвавшее естественное недовольство, которое грозило вылиться в конфликт, заставило местные власти обратиться к правительству с просьбой об официальном закрытии Туркестанского края для переселенцев [11]. В 1895 г. в Омске было созвано специальное совещание по вопросу дальнейшего водворения переселенцев в Семиреченскую область. Совещание просило министерство внутренних дел запретить переселение в область крестьян, якобы до «земельного устройства» киргизского населения [12]. Но царское правительство и не думало землеустраивать киргизское население, оно обдумывало новые методы изъятия киргизских земель и производили заготовки новых переселенческих участков. Решение Совещания было одобрено МВД и циркуляром от 15 июня 1896 г. выдача разрешений на переселение в область была воспрещена.

Однако никакие меры не могли остановить переселенческого движения в Туркестан. В 1901-1902 гг. в область нахлынула вторая большая волна переселенцев, которая по своим размерам превысила первую. Таким образом, в Семиречье назревал земельный кризис. Он выражался в том, что местными властями у киргизов изымались земли под видом «свободных земель», причем захватывались лучшие земли без учета особенностей ведения скотоводческого хозяйства, которое требовало больших земельных площадей.

Во всех уездах Семиреченской области русские селения были довольно многочисленны. А так как «в большинстве случаев они расположены по почтовым дорогам, - по словам П.П. Румянцева, - то для путешественника, не сворачивающего в сторону от дороги, в горы и степи, создается впечатление, что он едет почти по русскому краю, где туземцы играют подчиненную роль даже при своей численности» [13].

Таблица [14].

Количество русских селений в Семиречье на 1902 г.

Уезды	Число селений	Число дворов в 1902 г.
Верненский	6	765
Копальский	2	424
Лепсинский	8	1321
Пишпекский	9	1502
Пржевальский	6	1057
Итого	31	5566

Из таблицы видно, что центром сосредоточения переселенцев был Пишпекский уезд, где количество переселенцев в этот период составляло 39751 человек обоего пола [15].

Основным занятием крестьян-переселенцев было земледелие, причем земледелие велось как на надельной, так и на арендованной земле. Также старожильческие хозяйства занимались садоводством, огородничеством, пчеловодством и разведением скота. Продукты земледелия и скотоводства все в большей степени поступали на рынок, что создавало предпосылки для быстрого развития товарно-денежных отношений. Хозяйства крестьян-старожилов сыграли большую роль в том, что Семиречье, в силу своего экономического развития, становится житницей всего Туркестанского края.

1 Румянцев П.П. Условия колонизации Семиречья // Вопросы колонизации. -1911. - №9. - С.192.

2 Пален К.К. Переселенческое дело в Туркестане. – СПб, 1910. С.8-9.

3 Кауфман А.А. Переселение и колонизация. – СПб, 1905. С.205.

4 Мийманбаева Ф.Н. Стратегические задачи царской России как причина формирования переселенческой политики в Семиречье в к.ХІХ- н. ХХ вв.//Вестник КазУМОиМЯ. Серия «Международные отношения и межкультурная коммуникация». 2007. №1 (4). С. 59.

5 Пален К.К. Переселенческое дело в Туркестане. – СПб, 1910. С.20.

6 Обзор Семиреченской области за 1883 г. – Верный, 1884. С.49.

7 Забиров К. Переселение и колонизация Северной Киргизии.//Ученые записки исторического факультета Киргосуниверситета. – Фрунзе, 1958. Вып. VI. С.151.

8 Забиров К. Указ.соч. С.153.

9. Обзор Семиреченской области за 1883 г. – Верный, 1884. С.52.

10 Шкапский О.А. Переселенцы-самовольцы и аграрный вопрос в Семиреченской области. //Вопросы колонизации, 1907. №1.

11 Ильясов С.И. Земельные отношения в Киргизии в конце ХІХ - начале ХХвв.- Фрунзе, 1963. С.275

12 Там же. С. 260.

13 Румянцев П.П. Условия колонизации Семиречья.//Вопросы колонизации. 1911.№9. С.214.

14. Шкапский О.А. Переселенцы-самовольцы и аграрный вопрос в Семиреченской области. //Вопросы колонизации, 1907. №1. С.20.

15 Галузо П.Г. Туркестан – колония. – Ташкент, 1935. С.67.

Түйіндеме

Жетісуға ескі қоныс аудару шаруашылықтарының қалыптасу тарихынан

Мийманбаева Ф.Н. – т.ғ.к., әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, тарих, археология және этнология факультетінің доценті, Қазақстан Республикасы.

Алматы қ. E-mail: m.fialka58@mail.ru

Мақалада Жетісудың бірінші әскери Губернатор Г.А. Колпаковскийдің кезіндегі, казак отарлауынан шаруаларға дейінгі Жетісу жеріндегі қоныс аударушылардың тарихы қарастырылған. Автор шаруаларға жерді бөлу және мекен еткен жер бөліктерін тіркеп рәсімдеу мәселесі туралы құжаттарға талдау жасаған. Ресейдің ішкі саясатының жағдайларына байланысты, биліктің қоныс аударушыларға деген саясатының өзгергендігін ашып көрсеткен. Автор, шаруалардың Азиялық Ресейге қоныс аударуындағы жеңілдіктерді қарастырып, 1902 жылы Жетісу жерінде 31 орыс қоныстарының болғандығын, шаруалардың басып алуын баяндайды.

Түйін сөздер: Жетісу, ішкі саясат, шаруалық колонизация, көне шаруашылық, шаруа басып алушылығы.

Summary

From the history of old resettlement farms in the Semyrechye

Miymanbayeva F.N. – Farabi Kazakh National University, Republic Kazakhstan, Almaty E-mail: m.fialka58@mail.ru

The article discusses the history of education of migrant villages Semirechye from the beginning to the Cossack peasant colonization, started the first military governor of Semirechye G.A.Kolpakovsky. The author analyzes the documents, according to which the procedure is held granting land to the peasants and open procedure of registration of land in the settlement areas. It reveals how to change the government policy towards immigrants, depending on the conditions of the political life of Russia. The author examines the benefits provided by farmers, resettlement in Asian Russia, it shows that in 1902 there were 31 in the Semyrechye Russian village lists the classes of peasants.

Keywords: Semyrechye, domestic policy, peasant colonization, old-economy, the main work of the peasants.

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

ӘОЖ 94 (574) “13”

XIV ғ. 80-ші жылдарындағы Алтын Орданың саяси-дипломатиялық
байланыстары

Жұмағұлов Қ.Т. – *әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*
Тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА Құрметті академигі
Абдимомынов Н.Т. – *Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті*
Философия докторы (PhD)

Ғылыми әдебиеттерде Алтын Орданың XIV ғ. 80-ші жылдарындағы саяси-дипломатиялық байланыстары аса көп зерттелмеген тақырыптардың бірі. Осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында Алтын Орданың XIV ғ. 80-ші жылдарындағы халықаралық аренадағы саяси ықпалы, Мысыр мәмлүк мемлекетімен, Темір державасымен, Шығыс Еуропа мемлекеттерімен саяси-дипломатиялық байланыстары талданған. Мақаланың маңыздылығы Алтын Орданың XIV ғ. 80-ші жылдардағы сыртқы саясатының жалпы үрдісін айқындау үшін араб-парсы, еуропалық деректері және әмір Темірдің ресми тарихшыларының мәліметтері қолданылған. Тақырыпқа қатысты отандық және шетелдік зерттеушілердің ой-пікірлері сарапталған.

Түйін сөздер: Алтын Орда, Тоқтамыс, Шығыс Еуропа, Мысыр мәмлүк мемлекеті, Темір державасы.

XIV ғ. 2-ші жартысында Шыңғыс-хан ұрпақтары билік құрған моңғол ұлыстарының құлдырауы мен ыдырауына байланысты әлемнің саяси картасы үлкен өзгерістерге ұшырады. Бұл кезеңге дейін Орта Азия территориясындағы Шағатай ұлысы Моғолстан мен Мәуераннахр тәуелсіз иеліктеріне ыдырады. Таяу және Орта Шығыста моңғолдық Хулагу әулеті билік құрған Елхандар мемлекеті де тарих сахнасынан кетіп, өзара жауласқан бірнеше бөліктерге ыдырады. Қытайда моңғол билігіне қарсы ірі көтеріліс оты тұтанып, төңкеріс нәтижесінде 1368 жылы Құбылай әулеті билігінің күйреуіне алып келді. Моңғол ұлыстарының ішіндегі тек Жошы ұлысы, яғни Алтын Орда ғана өмір сүруін жалғастырғанымен 1359-1380 жылдары орыс жылнамаларында «Ұлы дүрбелең» атауымен танымал саяси билік дағдарыс кезеңін басынан кешірді. Алтын Орда ханы Бердібектің өлімінен кейін (1359 ж.) ішкі саяси алауыздықтарға байланысты 20 жылға созылған билік дағдарысында 25 хан бірін-бірі алмастырды. «Ұлы дүрбелең» тек XIV ғ. 80-ші жылдары Алтын Ордадағы саяси билік үшін күресте жеңіске жеткен Тоқтамыс-ханның билікке келуімен аяқталды. Тоқтамыс-хан «Ұлы дүрбелең» кезеңінде әлсіреген Алтын Орда билігін қолына толық алған соң, XIV ғ. 80-ші жылдарынан бастап билік институтын қайта қалпына келтіру жұмыстарымен айналысты. Сол кезеңде Тоқтамыс өзінің жарлықтарында өз елін «Улуг Улус», яғни «Ұлы ұлыс» деп атаған [1, с. 98]. Сондай-ақ, мемлекеттің біртұтастығын сақтау және Алтын Орда билігі үшін күрескен Тоқтамыс халық алдында өзінің қабілетті және жігерлі көшбасшы екенін дәлелдей білді. «Бүркеншік Ескендір» мәліметіне сәйкес, Тоқтамыс шайқастарда аса қайратты батыл болған және қабілетті, аса жігерлі, қарым-қатынастарда сыпайылығымен көзге түскен көрікті патша болған дейді. Әділеттілігі мен сыпайы мінез-құлқы күллі жұртқа мәлім еді делінген [2, с. 132]. Алтын Ордадағы соңғы 20 жыл ішіндегі саяси дүрбелең салдарынан мемлекеттің әлемдік саясаттағы ықпалының әлсіреуі, территориялық жағынан ыдырауы, одақтастары мен вассал-сателлиттерінен айырылуы, ғасырлар бойы мүдделілік танытқан аймақтардағы саяси-экономикалық ықпалының әлсіреуіне алып келді. Осыған орай, Тоқтамыс-хан халықаралық аренадағы Алтын Орданың бұрынғы күш-қуаты мен саяси ықпалын қалпына келтіру мақсатында сыртқы саясатта батыл саяси қадамдар жасаумен қатар, бұрынғы одақтас елдермен дипломатиялық байланысты қайта жандандыруды көздеді. Еуразия даласында соңғы жылдары болған оқиғалар көрсеткендей, Тоқтамыс әкімшілігі үшін сыртқы саясатта дипломатиялық әдістермен қатар, тікелей әскери іс-қимылдарға көшуге мәжбүрледі. Әсіресе, XIV ғ. 80-ші жылдарына қарай Тоқтамыстың мүддесі қуатты қарсыласына айналған ортаазиялық билеуші Темір мүддесімен қарама-қайшы келген тұста оның тікелей әскери қимылдарға көшуіне тура келді. Тоқтамыс-хан әскери жағынан күш-қуаттылығын қалпына келтіре отырып, Алтын Орданың әлсіреген сыртқы саясатын белсенділікпен қайта жандандыра бастады. Тоқтамыс өзінің сыртқы саясатының батыс бағытында Яғайлоның Алтын

Орда ішіндегі саяси дүрбелең кезеңінде иемденіп алған орыс және татар жерлері үшін алым-салық төлетіп тұруына қол жеткізді [3, с. 324]. Сондай-ақ, осы кезден бастап, Литва мен Польшаның Алтын Орданың вассалдық аймағы болған Русь жерлеріне экспансиясы тоқтатылды.

Тоқтамыс-хан басқа мемлекеттермен қарым-қатынасын жақсарту, шекаралық аймақтарда орналасқан мемлекеттермен қарым-қатынасының бағытын айқындады. Сонымен қатар, Тоқтамыс-хан мемлекеттің экономикалық жағынан күш-қуаттылығын қалпына келтіру мақсатында халықаралық сауданың ірі бағыттарын бақылауға алу және оның қауіпсіздігін қамтамасыз етуді көздеді. Осыған байланысты Тоқтамыстың сыртқы саясатының негізгі бағыты Оңтүстік Кавказға да бағытталды. Өйткені, нақ осы территория арқылы трансконтиненталдық сауданың оңтүстік бағытын бақылау дүрбелең кезеңінен кейінгі Алтын Орданың күш-қуатын қалпына келтіру үшін экономикалық жағынан маңызды аймақ болды. Осыған байланысты, Тоқтамыс мемлекеттің экономикасын қорғау үшін трансконтиненталдық сауданың оңтүстік бағытын бақылауды қолына алуға ұмтылды [4, с. 62]. Сондай-ақ, осы экономикалық мақсатты жүзеге асыру үшін Тоқтамыс үкіметі Дешті Қыпшақ территориясынан өтетін трансконтиненталдық сауданың солтүстік бағытындағы Ұлы Жібек жолының маңызын қайта көтеріп, оны ары қарай дамыту мен оның қауіпсіздігін қамтамасыз етуді көздеді [5, 241-242 бб.]. Батыс көршілерімен қарым-қатынасын қалпына келтіру жолында Тоқтамыс хан Алтын Орда территориясын біріктіру жолында жүргізген күресі кезінде Мамай Ордасын талқандап, Мәскеуді жаулап, оның вассалдық қатынасын қалпына келтіру арқылы мемлекеттің әскери күш-қуатын көрсетудің өзі жеткілікті болған еді. Бірақ Тоқтамыстың сыртқы саясатының оңтүстік бағыты бойынша Кавказ жеріне қатысты саясатында Жошы ұлысының саяси және экономикалық мүддесі ортаазиялық билеуші Темірдің саясатымен қарама-қайшы келген тұста Алтын Орда ханының онымен ұзақ уақыт соғысуына тура келді. Тоқтамыс ханның сыртқы саясатын жан-жақты қарастырмас бұрын, ең алдымен, Алтын Орданың саяси өміріндегі екі партияның айқын ерекшеленуіне назар аудару қажет. Бірінші партия – бұл Алтын Орда феодалдарынан құралған Тоқтамыс хан саясатын қолдаушы топ. Тоқтамыс жақтастары елде қатаң орталықтандыру жүйесін құруды қалады. XIV ғ. 60-70-ші жылдары ұлыстық жүйе мемлекеттің тұтастығы үшін үлкен қауіп тудырған еді. Орталық биліктің әлсіздігі ұлыстардың жік-жікке бөліну мүмкіндігін туғызды. Мұндай жағдай ұлыс әмірлер тарапынан дүрбелең кезеңінде анық байқалды. Осыған байланысты Алтын Орда феодалдарының бір бөлігі мемлекетті нығайту үшін елді басқаруды орталықтандырылған түрде жүзеге асыруды қалады. Ал келесі топ – бұл саясатқа қарсы шығып, бұрынғы ұлыстық жүйені сақтай отырып, билікті автономдығын сақтап қалуды қалады. Осы екінші партияның негізгі өкілдері жөнінде Тоқтамыс ханның Ягайлоға жазған хатында сипатталған [1, с. 21, 37]. Низам ад-дин Шами және Шереф ад-Дин Йезди мәліметтеріне сәйкес, маңғыт феодалдары бастаған топ Тоқтамыс ханға жүгінуге мүмкіндік тауып оған «ақылға сыйымсыз ақыл-кеңестер» айта бастаған [2, с. 109, 152]. Ал Өтеміс-қажының «Шыңғыс-намесінде» Тоқтамыс ханды Шайбан ұрпақтары қолдағаны сипатталған. Ал маңғыт тайпасы Шайбан ұлысында да мекендеген. Демек, екі партияда да түрлі ұлыстардың феодалдары болған. Тоқтамыс жақтастары қатарында қоңырат, бахрин, маңғыт және тағы басқа тайпа өкілдері болған. Сонымен қатар, осы тайпалардың өкілдері арасында Тоқтамыстың қарсыластары да болған. Мысалы, Едігенің бауыры Исабек Тоқтамыстың ықпалды жақтастарының қатарында болса, Едіге қарсыластар қатарында болды. Тоқтамыстың идеологиясын барлық феодалдар қабылдамаған. Тоқтамыстың қарсыластары болса, өз көзқарастары бойынша бір топқа да келмеген. Бұл жөнінде бұл партияның бірқатар бөлігі Темірмен бірігіп әрекет етуге қадам жасаса, екінші бөлігі ортаазиялық билеушімен байланыс жасауды қаламаған [4, с. 94]. Бірақ жоғарыда аталған екі партия сыртқы саясатта аса үлкен алауыздық танытпаған. Сыртқы саясатта Тоқтамыстың жүргізген саясатын Едіге және Шәдібек екеуі де жүргізді, яғни Дешті Қыпшақта өз билігін нығайтқан соң, Хорезмді және Ширванды қайтарып алуды мақсат етті. Бірақ XIV ғ. 80-ші жылдардың басына қарай Тоқтамыстың жақтастары күшейе түсті. Тоқтамыс үкіметі реформалар жүргізе отырып, орталық билікті нығайта бастады. Дегенмен, жазба деректердің аздығы бұл мәселе бойынша жан-жақты қарастыруға мүмкіндік бермейді, бірақ шамасы осы кезде ұлыс әмірлерінің билігі шектеле түскен. Бұған Тоқтамыстың Русь жеріне жүргізген саясаты дәлел бола алады, яғни 1382 жылдан кейін құқығы аса шектелген. Бұдан кейін ұлы князь ұлдары Сарайға кепіл ретінде аттандырылған [6, с. 274]. Ал орыс князьдерінің өздері Тоқтамыс ханның әскери жорықтарына қатынаса бастаған [7, с. 220].

Тарихи жазба деректерде Тоқтамыстың батыс бағытында жүргізген саясаты жөнінде мәліметтер мардымсыз, алайда Тоқтамыстың әрекеттеріне қарап Алтын Орда дипломатиясының белсенді рөл атқарғаны белгілі. Польша билеушісі Ягайло XIV ғ. 60-70-ші жылдары басып алған орыс жерлері

үшін алым-салық төлеуге міндеттелді [8, с. 404]. Зерттеушілер Тоқтамыстың Ягайлоға жазған хатының мәліметіне сүйене отырып, Ягайлоны Тоқтамыстың вассалына айналды деп қорытынды жасайды. Шындығында, Тоқтамыс пен Ягайло арасында теңсіздік байқалады. Бұл Тоқтамыстың Темір-Құтлықпен күресі кезінде Витовттың Тоқтамысты толықтай қолдағанынан да байқалады. Литва Алтын Орданың сателлиті болуы әбден мүмкін және хаттың мазмұнына сүйене отырып, бұл жағдай Литваның Польшамен бірігуінен кейін де жалғасқан [4, с. 96]. Тоқтамыс ханның сыртқы саясаты Алтын Ордадағы дүрбелең кезінде оның бірқатар территориясын иемденген Молдавия князьдігіне де қатысты болды. Біз бұл бағыттағы саясаттың қол жеткізген нәтижелерін білмейміз, бірақ Тоқтамыстың саясаты мен мақсатын есепке ала отырып, оның үкіметінің татар территорияларын иемденген валахтар мәселесін жай ғана қалдырмауы мүмкін емес. Молдавия князьдігінің ол уақытта Литва тарапынан аса күшті саяси ықпалында болғанын есепке ала отырып, оның Алтын Орда мемлекетінің сателлитіне айналғанын шамалауға болады. Бұған жанама мәліметтер де дәлел бола алады. Ворскладағы шайқаста Тоқтамыс жағында молдавиялық жасақтар қатынасқан. XIV ғ. 80-ші жылдарының басына қарай Тоқтамыстың сыртқы саясаты белсенді және нәтижелі бола бастады. Бірақ 1385 жылдан кейін батыс көршілерімен қарым-қатынасының қалыптасқаны жөнінде нақты деректер жоқ. Дегенмен, Жошы ұлысы Темірден ірі жеңіліс тапқанына қарамастан, Тоқтамыс олардың тарапынан қолдауға ие болып отырған. 1385 жылдан бастап Тоқтамыс ханның сыртқы саясаты толық түрде Темірге қарсы күреске бағытталды. Литва бұл уақытта еуропалық саясатқа тартылып, 1385-1386 жылдары Польша-Литва униясы ретінде құрылды [9, с. 131]. Ал 1428 жылы Ұлық Мұхаммедтің түрік сұлтаны Ғази Мұратқа жазған хатында былайша: «біздің бабамыз Тоқтамыс хан сіздің бабаңыз Ғази Баязид-бикпен достық қарым-қатынаста болып, олардың арасында елшіліктер алмасып, тарту-таралғы және сәлемдеме жасалып отырған», – делінген [4, с. 97]. Мұның барлығы Алтын Орданың Османлы сұлтандарымен достық қарым-қатынаста болғанына дәлел бола алады.

Тоқтамыс билігі кезеңінде Алтын Орда бұрынғы Мысыр мәмлүктерімен тығыз достық қарым-қатынасты қайта жандандырды. Мысыр мемлекеті сол кезеңде де әлемдегі қуатты және жетекші державалардың бірі ретіндегі дәрежесінен айырылған жоқ еді. Тоқтамыс ханның Мысырмен достық одақтастығын қайта жандандыруға деген әрекетін Мысырға жіберген елшілігі растайды. Ибн Дукмак мәліметі бойынша, оның елшілігі Мысырға 786 х.ж. (1384/85 ж.) келген [10, с. 329]. Ал әл-Макризи мәліметі бойынша, Тоқтамыс елшілері Мысырға 1384 жылдың 24 қаңтарында келген еді. Бұл маңызды келісім жасауға аттандырылған елшілердің аты-жөні деректерде кездеспейді. Алтын Орда елшілерін күтіп алу үшін олардың алдынан сұлтанның билеуші өкілі әмір Судун және давадар әмір Жүніс шықты. Елшілерді арнайы орналастырған соң, олар сұлтан аудиенциясына дүйсенбі күні 1385 жылы 30 қаңтарда барды. Әл-Макризи мәліметі бойынша, олар өздерімен бірге сұлтанға арнайы сыйлық ретінде: жеті жыртқыш қыран құс, жеті түк [түрлі] маталар мен бірнеше құлдарды тарту етіп, олардың алып келген хаттарын оқыған кезінде, «олардың Қырым билеушісінің елшілері екендігі белгілі болды», – дейді [10, с. 441]. Бұл фактілік мәліметтер әл-Калкашанди еңбектерінде де сипатталған. Осылайша, ең алғашқы елшілік Тоқтамыстың өзінен емес, оның билеуші өкілінің атынан барған. Алайда Ибн Хаджара әл-Аскалани мәліметі бойынша оқиға біршама басқаша сипатталады: «786 х.ж. (24.02.1384-11.02.1385) [Мысырға] Дешті Қыпшақтың сұлтаны Тоқтамыс хан елшілері келді. Олардың арасындағы шені жоғарысы Рамадан ұлы Хасан болды. Оның әкесі Қырымның билеушісі өкілі болды. Олармен бірге Қырым билеушісі түрлі сыйлықтар жібергені екен, ол қабыл алынды», – деген [11, с. 325]. Шамасы, Рамадан толық аты Зайн-ад-дин Рамадан Тоқтамыс сарайында аса беделге ие болып, тіпті оның басқа мемлекеттермен келісім-шарт жасау құқығын да пайдалануына қарағанда, жеке өзі Мысыр сұлтанымен қарым-қатынасқа түсіп, оған сыйлықтар жіберген секілді. Әл-Калкашанди мәліметі бойынша, елшінің жеткізген хаты Алтын Орда ханының атынан келмегенін анықтаған әл-Бадр ибн-Фадлаллах атты шенеунікке өзінің қырағылығы үшін дәрежеге ие болып, ал елшіні төменгі дәрежедегі билеуші елшісіне арналған жайға орналастырғаны жөнінде сипатталған [12, с. 94].

Тоқтамыс хан атынан оның арнайы ресми елшілігі Мысырға 1385 жылы көктемнің басында келіп, ол сұлтан тарапынан аса үлкен құрметпен қарсы алынды. Әл-Аскалани мәліметі бойынша, 787 х.ж. сафара айында (14 наурыз-11 сәуір 1385 ж.) Тоқтамыс елшілері келіп, өздерімен бірге Темірдің де жіберген сыйлықтарын бірге ала келді. Тоқтамыс елшілерінің Темірдің де сыйлықтарын алып келді деп ескертілуі, оның сол кезеңдегі Алтын Орда өміріндегі Темірдің ерекше рөлін сипаттайды. Шамасы Мысыр сұлтанына Темір өзінің Тоқтамысты таққа отырғызудағы тікелей қолдауы мен хан әкесі ретінде оның қамқорлығын көрсеткісі келген секілді. Бұған жауап ретінде Мысыр сұлтаны

Алтын Ордаға 1386-1387 жылдары елшілігін жіберді. Мысыр елшілігін хаджиб Кадид және Бектемир ал-Алаи бастап барды [10, с. 452-453]. Бұдан кейін ұзақ уақыт бойы Алтын Орда мен Мысыр арасында елшілік алмасу болмаған. Оның себебі Тоқтамыс пен Темір арасындағы қарым-қатынастың шиеленісуіне байланысты болған еді. 1389-1391 жылдар аралығындағы Темірдің қуатты шабуылдары оның басқа мемлекеттермен байланыстарын тоқтатуға мәжбүр етті. Алайда Темір Мысыр мемлекетіне тікелей қауіп төндірген соң, Тоқтамыс жалғыз өзінің қуатты жаулаушыға қарсы күресудің қиын екендігін түсінгендіктен, Мысыр сұлтаны әл-Мәлік аз-Захир Сайф ад-дин Баркукқа оған да қауіп төндірген қуатты дұшпан Темірге қарсы бірігіп күресу туралы ұсыныспен елшілік аттандырды [10, с. 363]. Алтын Орда елшілігі Дамаскіге 1394 жылы 26 наурызында келді [10, с. 448]. Бұған дейін Мысыр сұлтаны 1394 жылы ақпанда Темірден қоқан-лоқы түрінде ескерту хат алған еді. Темір оған оның бас иіп, билігін мойындауын талап етіп, егер оған көнбейтін болса, сұлтан әл-Мәлік аз-Захир Баркуктың иелігін талқандайтынын айтып қауіп төндірген еді. Бірақ Мысыр сұлтаны оның бұл талабын орындаудан бас тартты [10, с. 142-144]. Осыдан кейін Темір мен Баркук арасында соғыс басталу да ықтимал болды. Мысыр сұлтаны да соғысқа дайындыққа көшіп, Сирия жеріне қарай әскерін жібергені жөнінде тарихи деректерден белгілі. Осы кезеңде жоғарыда аталған Алтын Орда елшілері де Каирге келген еді. Сондай-ақ, осы уақытта Османлы сұлтаны Баязидтен және Сивас билеушісі қазы Бурхан ад-дин Ахмадтан да елшілер келді. Мысыр сұлтаны әл-Мәлік аз-Захир Баркук қуатты үш билеушінің елшіліктерін және олардың Темірге қарсы одақ құру жөніндегі ұсыныстарын қабыл алды [10, с. 453]. Сұлтанның Тоқтамыс ұсынысына деген құптарлық жауабы Шамс ад-дин Мухаммед ибн Айастың жылнамасында сипатталғаны белгілі. Алайда 1394 жылы күткендегідей Мысыр сұлтаны мен Темір арасында әскери қақтығыс болған жоқ. Осы жылдың күзінде әл-Мәлік аз-Захир Баркук Темірдің өз иелігіне қайтқаны жөнінде хабар алды. Тоқтамыс жіберген алтынордалық елшілікке жауап ретінде Мысыр сұлтаны Тоқтамысқа да елшілік аттандырды. Тарихи деректер арқылы, Мысыр елшілігі Алтын Ордаға Темір мен Тоқтамыс арасындағы соғыста соңғысының талқандалған 1395 жылы оқиғаның қызған кезінде келгені белгілі [10, с. 330]. Алтын Орда астанасы Сарайға Тоқтамыс әскерінің жеңілгендігі жөнінде хабар келген соң, Мысыр елшілері Темірдің қолына түсіп қалмас үшін кері қайтуға асығыстық танытты. Олар алғашында Қырымға (Солхат) келіп, одан кейін Кафаға барды. Осы жерде елшілерді Кафа билеушісі ұстап алып, тұтқыннан босату үшін құн төлеуді талап етті, олар үшін құн төленген соң босатылды. Бұдан кейін елшілік Самсунға барып Темірдің Қырымды жаулап алуына дейін сол жерде болды. Кафадағы хан билеуші өкілінің екіжақты саясат ұстанғанына қарамастан, Темір оған рақымшылық жасаған жоқ. Елшілік Мысырға тек 1395 жылы 18 наурызында ғана кері оралды [10, с. 363]. Бұл Мысыр сұлтанының Тоқтамысқа жіберген соңғы елшілігі еді. Өкінішке орай, бұл елшіліктің саяси мәселе бойынша қандай да бір жетістікке жеткені жөнінде нақты мәлімет жоқ.

Сонымен, Тоқтамыс билікке келген соң, оның үкіметі қысқа ғана уақыт ішінде сыртқы саясатта біршама жетістіктерге қол жеткізді. Тоқтамыстың халықаралық саясаты сол кезеңдегі Жошы ұлысының геосаясатында жетекші рөлге ие болғанын көрсетеді. Тоқтамыс хан жөнінде айтып өткен Клавихо сол кезеңде Алтын Орданың еуропалық мемлекеттер үшін қауіп тудырған Осман империясынан да қуатты мемлекет болғанына назар аударған [13, с. 340]. Мұның барлығы Жошы ұлысының халықаралық геосаясаттағы орны мен рөлінің маңыздылығын көрсетеді. Бастапқы кезеңде сыртқы саясаттағы Тоқтамыстың алғашқы қадамдары сәтті болып, Алтын Орда Еуразиядағы жетекші орынға қайта ие болды.

Қазақстан тарихы, түркі әлемі және Орталық Азия тарихы үшін Рим Папалары мен Алтын Орда хандарының арасында жазылған хаттар құнды болып табылады. Бұл мәліметтерді профессор Қ.Т.Жұмағұлов Ватиканда, Ватиканның Апостол кітапханасының қорлары мен бөлімдерінде (Biblioteca Apostolica Vaticana) ғылыми – ізденіс жұмыстарын жүргізген уақытта тапқан [14].

1 Березин И.Н. Ярлык хана Золотой Орды Тохтамыш хана к польскому королю Ягайлу // Ханские ярлыки. К: Типография И. Коковина, 1850. – 72 с.

2 Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений. Собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработ. А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. – М.-Л., 1941. – Т. II. – 308 с.

3 Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 473 с.

4 Миргалеев И.М. Политическая история Золотой Орды периода правления Тохтамыш-хана. – Казань: Алма-Лит, 2003. – 164 с.

5 Абдимомынов Н.Т. Алтын Орданың сыртқы саясатының өзекті мәселелері. Монография. – Тараз: ТИГУ баспасы, 2014 – 310 б.

6 Вернадский Г.В. Монголы и Русь / пер. с англ. Е.П. Беренштейна, Б.Л. Губмана, О.В. Строгановой. – Тверь: ЛЕАН, М.: АГРАФ, 1997. – 480 с.

7 Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М.: Наука, 1985. – 246 с.

8 Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. Саранск: Мордовское книж. изд-во, 1960. – Вып. 9. – 276 с.

9 Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland, 1223-1502. 2., erweiterte Auflage. – Wiesbaden: Otto Narasowitz, 1965. – 638 s.

10 Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. В.Г. Тизенгаузена. Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884. - Т. I. – 563 с.

11 Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем. – А.: Дайк-Пресс, 2005. – Т. I. – 709 с.

12 Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом. – М.: Наука, 1966. – 160 с.

13 Клавихо Г. История Великого Тамерлана // Тамерлан: Эпоха. Личность. Деяния. – М.: Гураш, 1992. – С. 299-344.

14 Жұмағұлов Қ.Т. Түркілер мен қазақтар тарихына қатысты жаңа батыс деректер. Қазақ хандығынан – «Мәңгілік елге». - Алматы, «Әлем әдебиеті», 2015. – Б. 87-91.

Резюме

Политические и дипломатические связи Золотой Орды в 80-е гг. XIV в.

К.Т. Жумағұлов – *Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор*

Н.Т. Абдимомынов – *Таразский инновационно-гуманитарный университет, доктор философии (PhD)*

В статье исследуются политические и дипломатические связи Золотой Орды времен правления хана Токтамыша, после того как Золотая Орда восстановила свою силу и мощь, пережив ряд политических потрясений в 60-70-е гг. XIV века. В связи с этим проведен обобщенный анализ политических взаимоотношений Золотой Орды с Литвой, Польшей, государством мамлюков в Египте, противостояния Токтамыша и Тимура, с целью восстановить политическое влияние Золотой Орды на мировой арене. Важность данного исследования заключается в том, что авторами, для выявления общей тенденции во внешней политике Золотой Орды, рассмотрены в совокупности арабско-персидские, европейские источники, источники из трудов официальных историков Амира Тимура.

Ключевые слова: Золотая Орда, Токтамыш, Восточная Европа, государства мамлюков Египта, империя Тимура.

Summary

Political and diplomatic relations of the Golden Horde in the 80s of the xiv century

K.T. Zhumagulov – *al-Farabi Kazakh National University, Dr. Professor*

N.T. Abdimomynov – *Taraz University of Innovation and Humanities, PhD*

The article examines the Political and diplomatic relations of the Golden Horde during the reign of Khan Toktamysch after the Golden Horde had regained its strength and power, after having experienced political turmoil of 60-70s in the XIV century. Therefore, a generalized analysis of political relations of the Golden Horde with Lithuania, Poland, the Mamlyuk state in Egypt, Toktamysch and Timur opposition, in order to restore the political influence of the Golden Horde in the world, is conducted. The importance of this study lies in the fact that the authors accumulated the Arab-Persian, European sources, sources from the works of official historians of Amir Timur in order to identify common trends in the foreign policy of the Golden Horde.

Key words: The Golden Horde, Toktamysch, Eastern Europe, Mamlyuk States of Egypt, the empire of Tamerlan.

ЕУРАЗИЯ ОДАҒЫ ЖАҒАНДЫҚ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ТРЕНД РЕТІНДЕ: ГЕОЭКОНОМИКАЛЫҚ, ГЕОСАЯСИ ӨЛШЕМДЕРІ

Калиева Е.Т. – *Абай атындағы ҚазҰПУ Әлем тарихы кафедрасының доценті, т.ғ.к.,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ. E-mail: eleuhan@mail.ru*

Мақалада Еуразиялық Одақтың құрылу себептері және посткеңестік мемлекеттер арасындағы интеграциялық үрдістің негізгі аспектілері қарастырылады. Қазіргі таңдағы еуразияшылдық идеяның теориялық-әдіснамалық негізі, посткеңестік кеңістіктегі еуразиялық интеграциялық геосаяси жобалар және олардың өзекті мәселелері қарастырылады.

2015 жылдың 1 қаңтарынан әлемнің геосаяси картасында жаңа мемлекетаралық интеграциялық ұйым пайда болды - Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО), Беларусь, Қазақстан мемлекеттерін, Ресей Федерациясын біріктіруші. Жыл ішінде ЕАЭО екі жаңа мүшеге толықты: Армения мен Қырғызстан мемлекеттеріне. ЕАЭО – әлеуметтік-экономикалық зерттеулердің жаңа объектісі ретінде, сондықтан оның құрылуы мен функциялану ерекшеліктерін оқу, әлемнің жаһандану процесіндегі орнын білу үлкен ғылыми қызығушылықтар туғызады.

Мақала геосаясат және аймақтық интеграция, халықаралық қатынастар мәселелерінде оқу-әдістемелік, ғылыми-зерттеу жұмыстарында қолдануға болады.

Түйін сөздер: интеграция, дезинтеграция, Еуразиялық Одақ, ұлттық мемлекет, евразиялық интеграция, Н.А.Назарбаев, ЕврАзЭС, Кеден одағы, Бірыңғай экономикалық кеңістік.

Көптеген эксперттердің көрсетуінше жаһандық деңгейде екі тұрақты полюс қалыптасу үстінде – дәстүрлі Батысты (АҚШ пен Еуропа) біріктірген Еуроатлантикалық полис, және әлемдік аренаға қайта оралу үстіндегі ұлы державалар Қытай, Үндістан, Ресей басты рөл атқаратын Евразиялық полис. Дегенмен, Евразияның бірігуіне ұлы державалардың геосаясаты ғана әсер етіп отырған жоқ (бұл мемлекеттер арасында қақтығыстар мен ынтымақтастық тепе-теңдігі қашан да болғаны анық), сонымен қатар экономика да басты себеп болып отыр[1]. Жаңа сауда жолдарының пайда болуы, жаңа экономикалық одақтардың пайда болуы, тауар, капитал, адамдардың ағынының ұлғаюы – міне, осылар Еуразияны жаңа сапалық негізде бірігуіне әкелді.

Ендеше, біз бүгін қарастырайық деп отырған Еуразия кеңістігінде қандай интеграциялық үрдістер жүріп жатыр және олардың осы аймақтағы өзекті мәселелерді шешудегі ролі қандай деген сұрақтар төңірегінде болмақ. Шын мәнінде Еуразиядағы қалыптасқан геосаяси және экономикалық қатынастарды қайта құру қажеттігі анық. Себебі ТМД іс жүзінде өз функциясын жоғалтты деп айтса да болады.

Посткеңестік елдері арасындағы интеграциялық үрдістердің даму хронологиясын келесідей сипаттауға болады

1. Экономикалық одақ құру туралы Келісім-шарт, 1993ж., (ТМД-ның 11 мемлекеті).
2. Еркін сауда аймағын құру туралы келіссөз, 1994ж., сәуір (ТМД мемлекеттері).
3. Кедендік одақ келіссөз, 1995ж., қаңтар (Беларусь, Қазақстан, Ресей).
4. Интеграцияны экономикалық және гуманитарлық аймақтарда тереңдету туралы келісім-шарт 1996 ж., наурыз (Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан, Ресей).
5. Тауар, қызмет, еңбек және капиталдың ортақ нарығын құрудың бағыттары туралы шешім, 1997 ж., қазан (Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан, Ресей).
6. Кедендік одақ және ортақ экономикалық кеңістік құру туралы келісім-шарт, 1999 ж., ақпан (Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан, Ресей, Тәжікстан).
7. ЕврАзЭС құру Келісім-шарт, 2000 ж., қазан Астана, (Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан, Ресей, Тәжікстан).
8. Еуразиялық экономикалық одақтың құрылуы 1994 ж. наурыздағы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың ЕАО идеясының өміршендігін көрсетті.

Еуразия аймағындағы интеграциялық үрдіске әсер ететін сыртқы және ішкі факторларға тоқталатын болсақ. Сыртқы фактор дегеніміз ол аймақтан тыс жатқан мемлекеттердің аймақтың ішіндегі мемлекеттер ара қатынасына әсер етуі. Бұл мемлекеттер ең алдымен экономикалық пайданы көздеген мемлекеттер. Ал енді ішкі фактор ол осы аймақтағы мемлекеттердің бір-бірімен бәсекелестігі. Бұл фактордың Еуразиядағы ролі өте зор. Бұл теке - тірестік бәсекелестікті Түркия, Иран, АҚШ, РФ қолданып қалғылары келеді, яғни посткеңестік аймақта әлі де болса саяси, экономикалық жағдай-

ларға байланысты қарама-қайшылықтар жоқ емес. Енді ең алдымен «Еуразияшылдықтың теориялық-методологиялық негізі қайда жатыр?» деген сауалдарға жауап іздеп көрелік. Осы мәселені ашып көрсетуде геосаясат ғылымының заңдылықтары мен әдістеріне сүйеніп талдауға тырысайық. Аймақтану оқулықтарының авторы В.Дергачевтың көрсетуі бойынша, геосаясат дәстүрлі (классикалық) геосаясат, жаңа геосаясат (геоэкономика) және заманауи немесе қазіргі өркениеттік геосаясат (геофилософия [2, 3-5 бб.] болып бөлінеді.

Сонымен бірге геосаясат іргелі (фундаменталдық) «өмірлік кеңістік теориясы, теңіз қуаттылығы, атлантизм, еуразияшылдық және т.б. және қолданбалы (тәуелсіз мемлекеттердің дамуы мен қақтығысы, ұлтшылдық, жаһандану, регионализация, әлемдік энергетика, әскери күш-қуат, халықаралық ұйымдар мен институттар т.б.) болып жіктеледі.

Дәстүрлі классикалық геосаясат ғылымын «атасы» десек те болады, іргелі геосаясаттағы еуразиялық теориясы негізін салған, сондай-ақ бүкіл геосаясатты қолданбалы ғылыми пәнге айналдыруда төңкеріс жасаған ағылшын ғалымы, саясаткер Х.Дж.Маккиндер (1861-1947) болды. Ол «әлемдік арал» мен «әлемдік мұхит» арасындағы табиғи бәсекелестік туралы теория жасады. Бұл дегеніміз континенталдық Еуразия державалары мен Батыс (Еуропа мен Солтүстік Американың) теңіз империялары арасындағы сонау ежелгі тарихтан келе жатқан табиғи теке-тірестің заңдылығын негіздеуді. Солкезеңүшінтосынболғанбұл теория оның «Географическая ось истории» (1904), «Демократические идеалы и реальность» (1919) деген еңбектерінде [3] жарияланды. Х.Дж.Маккиндердің пікірінше, жер шарына қарасақ әлемнің қақ ортасында Еуразия континенті орналасқан екен, ал оның ортасын - «Әлемнің жүрегі» (Heartland) де атады, онда континенталды Еуразия халықтары тұрып жатыр. Бұл географиялық қартықшылық басқа барлық әлемге бақылау жасауға мүмкіндік береді деген болатын. Ол Еуразияны Дүниежүзілік Арал (*World Island*) түйінді аймаққа жатқызды. Х.Дж.Маккиндер Дүниежүзілік Аралға үш континентті (Азия, Африка, Еуропа) қосқан. Осылайша, Х.Дж.Маккиндер концентрациялық шеңберлер жүйесі арқылы жер шары кеңістігін иерархиялық негізде орналастырды. Ал оның қақ ортасымен – «тарихтың географиялық осі» өтеді деді. Бұл географиялық түсінік Еуразия деп қабылдаған жөн.

Х.Дж.Маккиндер, әрқашан барлық әлемдік саясаттағы «тарихтың географиялық осінің» стратегиялық (геосаяси) артықшылығын көрсете отырып, геосаясат заңдылығын былайша тұжырымдады: «Тот, кто контролирует Восточную Европу, доминирует над Heartland; тот, кто доминирует над Heartland, доминирует над Мировым Островом; тот, кто доминирует над Мировым Островом, доминирует над миром». Маккиндер сияқты американдық атлантикалық геосаясаттың неғұрлым белгілі өкілдері ретінде академиялық тәжірибелерін саясатпен қоса алып жүрген Г.Киссинджер және З.Бжезинскийлерді атап өтуге болады.

Ресейлік жаңа геосаясат: еуразияшылдар жайына елетін болсақ, Ресейлік зерттеушілер Маккиндердің теориясына былай деп баға береді: «Именно Маккиндер заложил в англосаксонскую геополитику, ставшую через полвека геополитикой США и Северо-Атлантического Союза, основную тенденцию: любыми способами препятствовать самой возможности создания евразийского блока, ... геополитическому усилению heartland'a и его экспансии». Ресейлік геосаясаткерлерден Трубецкой, Вернадский П.Савицкийді атауымыз керек. Савицкий Ресейді ұлттық мемлекет емес, геосаяси құрылым деп қарастырды, арийлік-славяндық, түріктік көшпенділік, православиелік дәстүр сияқты бірнеше құрылымдардан тұратын ерекше өркениеттің түрі «Еуразия» деп сипаттады.

Қазіргі еуразияшылдыққа жол ашқан «бірінші» адам Л.Н.Гумилев мәдениеттану тұрғысынан еуразиялық идея әлемнің өркениетті көпқырлылығын, яғни «өркениеттер қақтығысын» емес, сұхбат, ынтымақтастық қырынан көрсетеді. Шығыс пен Батыс «ешуақытта қосылмайды» деген Д.Р. Киплингтің сөзіне қарамастан, Л.Н. Гумилевтың еңбектері тарихи танымды кеңейтті. Ғылымда жансыз әлеуметтік-экономикалық материализм мен еуроцентризмнің үстем болуына қарамастан, әлемдік тарихқа этнологиялық көзқарасты батыл қолданды, Еуразиядағы түрік-славяндар бірлігі идеясын дамытты. Л.Н. Гумилев ғылыми айналымға жаңа іргелі өркениеттік ұғым – «Ұлы Даланы енгізді». Оның тұжырымы адамзат тарихының көп қырлылығы, оның сызық бойымен емес циклдік дамуы, еуроцентризмнің шектеулі екендігін түсіндірді. Л.Н. Гумилев 1980-ші жылдардың соңында «соңғы еуразияшыл» болды. Ол 1992 жылы қайтыс болды. Көрнекті ойшылдың елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың Еуразиялық жобасын көруге екі жыл өмірі жетпеді.

Заманауи қазіргі өркениеттік геосаясат (геофилософия) Х.Дж.Маккиндердің ізімен кейбір неміс геосаясатшыларының ішінен Карл Хаусхофер жасаған “*Drang nach Osten*” (Шығысқа қарай ұмтылу) концепциясын кезінде фашизм идеологтары да қолданған болатын [3]. Мысалы, Адольф Гитлердің

Германияның стратегиялық қажеттігін негіздеген кезде бұрмаланған түрдегі неміс халқының «өмірлік кеңістігін» кеңейтуді қажеттігімен түсіндірген болатын.

З.Бжезинский «Великая шахматная доска» деген атышулы еңбегінде: Орталық Азияны «еуразиялық Балкан» деп сипаттады. Орталық Азияға қатысты АҚШ саясаты доминион да, аутсайдер де болу емес. Бұл дегеніміз Еуразия аймағында басты күш болмаса да, бұл аймақтағы саясаттан АҚШ тыс тұра алмайды. Көп полярлы саясатты қолдай отырып, аймақта АҚШ-тың күшті қарсыласының пайда болуын болдырмау. Осы еңбектің «Еуразийская шахматная доска» деген бөлімінде: «Сегодня геополитический вопрос более не сводится к тому, какая географическая часть Евразии является отправной точкой для господства над континентом, или к тому, что важнее: власть на суше или на море. Геополитика продвинулась от регионального мышления к глобальному, при этом превосходство над всем Евразийским континентом служит центральной основой для глобального главенства» [4,24 б.].

Бұл ойлар бізді бұрынғы аймақтық мәселелердің аймақтық деңгейден шығып, жаһандық деңгейдегі ХХІ ғ. халықаралық қауымдастық алдындағы жаһандық сын қатерлерге айналып отырғандығына назар айдартады. «ХХІ ғасырдың ең өзекті мәселелері: қауіпсіздік және ядролық қару таратпау мәселесі. ядролық терроризм қатері мен ядролық және радиоактивті материалдардың заңсыз айналымы болып отыр. Әлем әлдеқайда қауіпті әрі болжаусыз жаңа ядролық ғасырға қарай жылжып келеді. (Ядролық қауіпсіздік жөніндегі Саммит. Вашингтон, 1 апрель, 2016 жыл)

Бұл қатер – жаһандық ауқымдағы жойқын соғыс. 1968 жылы қол қойылған Ядролық қаруды таратпау туралы шарт өз мақсатын орындап отырмағандықтан, жаһандық ойыншылар арасындағы сенім дағдарысы ядролық қару қолдануды болдырмау кепілдігінің әлсіреуіне әкеле жатыр.

Сонымен қатар, терроризм, экстремизм, сепаратизм мәселелері, есірткі саудасы сияқты осындай мәселер адамзат алдындағы өркениетінің ең күрделі шұғыл шешуге міндетті сын қатерлерге айналып отыр.

Жаһандық экономикалық дағдарыс, әлемдік экономика мен қаржы саласындағы сақталып отырған терең дағдарыс құбылыстарына қатысты «не істеу керек?» деген сұрақтар тұр. Әрине, әлемдік дамудағы сын қатерлерді халықаралық қауымдастық бірлесіп шешуі керек. Бұрынғы «бұрынғы үлкен жеті мемлекеттердің» бас қосуы, тіпті G20 форматының өзі жеткіліксіз. Мысалы, G-Global алаңы сияқты ауқымды бас қосулар керек. Әлемдік дағдарысқа қарсы жоспар ұсынылуда. Бұл мақсатқа жету үшін қажет: әлемдік даму парадигмасындағы терең сапалық өзгерістердің қажеттігі, барлық әлемдік көшбасшы мемлекет басшыларының саяси ерік-жігері, барлық мемлекеттердің іс-қимылдарының бірлігі қажет-ақ. Халықаралық қатынастар жүйесіндегі аймақтардың өзекті мәселелерін шешу үшін қажет практикалық ұстанымдар: жаһандық стратегиялық инициатива-2045 жоспары, халықаралық құқық қағидаттарын жоғары деңгейде бекітіп, сенімді қайтаратындай БҰҰ құрылымдық реформалау жөніндегі ұстанымдар, соған сәйкес шешімдер мен қадамдар, БҰҰ эгидасымен халықаралық терроризм мен экстремизмге қарсы тұратын біртұтас жаһандық желі құру болмақ.

Ал посткеңестік кеңістіктегі елдерге қатысты: Беларусь, Қазақстан, Ресей және Украина лидерлерінің Минск кездесуін ұйымдастыру, «Нормандық төрттік» форматындағы келіссөздерін жалғастыру сияқты елбасы Н.Назарбаевтың ұсынысы: Елбасымыз Еуразиялық экономикалық одақтың, Еуропа-лық одақтың Жібек жолы экономикалық белдеуінің күш-жігерін біріктіру бүкіл Еуразияның экономикалық дамуы үшін пайдалы болатынына назар аудартты. (Ядролық қауіпсіздік жөніндегі саммит, Вашингтон, 1 апрель, 2016 жыл)

Аймақтық интеграцияны бастаушысы ЕО-тың тәжірибесінен, тіпті соңғы кездегі Солтүстік америкалық сауда блогының тәжірибесіне алып қарасақ, күшті экономикасы бар мемлекеттер арқау болған. Олар тіпті уақытша шегінулер мен ағымдарға қарамастан, үлкен аймақтық рынок құруға тырысады.

Еуразия аймағында біз осындай мемлекет деп немесе осы аймақтағы интеграцияға зор әсері бар Ресей факторын айтпай болмас. Ресей бұл – ТМД халқының жартысы және Достастықтың жалпы ұлттық кірісінің 60 пайыздан көбін құраушы. Збигнев Бжезинский Ресейдің ықпалы жайылған Еуразияның сол бөлігіндегі тарихи ролін «Бұл мемлекет жылдар бойы бір уақытта экономикалық дамуының территориялық экспансиясы да, құралы да болды. Бұл сонымен қатар... бірақ “орыс идеясы” бар арнайы ұлт үсті миссиясын орындаушы», - деп айқындады. Бұл “орыс идеясы” әр түрлі салаларда діни, геосаяси және идеологиялық шеңберде жүргендігі белгілі.

Ресей дипломатиясы қазірдің өзінде бірнеше күрделі мәселелердегі шешімдерге мәжбүр болып отыр, олардың ішінде: Ресейдің Украинамен шекаралары ашық күйінде қалып отыр; Ресейге экономикалық дағдарыс және аймақтық сепаратизм көріністері бел алууда. Ресейдің ішкі саяси күштерінің

өзара күресінің шиеленісуі болып отыр. Бірақ әйтсе де халықаралық саясаттағы Ресейдің ролі тіпті төмендеп кетті деуге бола ма? РФ БҰҰ-ғы Қауіпсіздік Кеңесінің мүшесі екендігін ұмытпауымыз қажет. Оның геосаяси жағдайы мен ядролық қаруын былай қойғанда, Ресейдің ресурстық жағдайын, бай шикізат қорын бар әлі де болса мықты держава деп қарау керек шығар. Сонымен қатар, күннен күнге дүниежүзілік саяси күштер тепе-теңдігінің өзгерісі орын алуда. Бұл өз кезегінде дүниежүзілік дамуға да өз әсерін тигізіп отыр. Осы тұрғыдан Ресейдің сыртқы саясатының басты бағыттарын анықтайтын болсақ, олардың ішінде ең алғашқылардың бірі ретінде ТМД шеңберін атауға болады. Бұнда, негізінен, екі жеке дара сегмент - “Батыс” және “Оңтүстік шығыс” бағыттары бет бұруда.

Бүгінде ТМД шеңберіндегі Ресей дипломатиясының болашағы туралы біркелкі пікір жоқ. Мысалы: Ресейлік ғалымдар В. Загладин мен Мунтян “ТМД-ң ыдырау қаупі бар, бұл орайда Достастықтың шекаралары қайта қаралуы мүмкін. Осының салдарынан славян халықтарының Ресейге миграциясының күшеюі, оның геосаяси стратегиясының әлсіреуіне алып келеді” – деген болжам айтуда. Сондықтан халықаралық қатынастар бойынша ресейлік мамандар Ресей үшін ең тиімдісі ТМД мемлекеттермен саяси қатынастарды жалғастырып, Еуразиялық жоба бағыттындағы жұмыстарды жалғастыру болмақ.

Интеграция немесе дезинтеграция? Ал Еуразия шеңберіндегі Ресей факторының өзектілігінің тағы бір көрінісі орыс тілді жұрттың мәселесі болып табылады. 2016 жыл 1 наурыздағы статистика бойынша ең көп орыс қауымы Қазақстанды мекендейді (қазақтар-66,05 пайыз, орыстар 21,05 пайыз). Елдің жалпы саны 3,666081 адам (2015). Бұл фактордың интеграцияның дамуына пайдалы факторлармен қоса кері әсер етуі бар екенін атап өту қажет.

ЕО-мен салыстыра аламыз, айырмашылығы тек Европалық мемлекеттер егеменді дамыған болған кезде интеграция идеясына келсе, ал ТМД болса, бір кездері біртұтас мемлекеттердің дезинтеграциясының нәтижесінде құрылды.

Жаңа мемлекеттердің жүйесін құрудағы ұлтшылықтың өсуі; Бұрынғы билік жүйесіндегілер мен неонационалистер арасындағы билікке деген тартыс;»(Украинадағы жағдай), этнос аралық қақтығыстар (Таулы Карабах, Оңтүстік Осетия, Абхазия) . ТМД мемлекеттері әлі күнге дейін қандай да болсын бір ұлтүсті құрылымдарға сенімсіздікпен қарап, оларды баяғы “Одақтық орталық құру” шарасы ретінде қарастырады.

Екі басты бағыттың қарама-қайшылығы байқалуда: көп полюсті, көпнұсқалы әлемге деген ұмтылыс пен бір полюсті әлем қағидасын ұстанған алпауыт мемлекеттің саясаты.

Еуразия өңірі – әлемдік саясаттағы негізгі геосаяси және геоэкономикалық фактор. Бұл жерде Қытай мен Ресей, АҚШ және Еуроодақтан бастап, Үндістан, Иран және Түркияға дейінгі барлық жаһандық ойыншылардың мүдделері тоғысып отыр. Өңірдегі қақтығыс ықтималдығын ынтымақтастық пен интеграцияны тереңдету арқылы азайта отырып, өңірлік үдерістерді сындарлы арнаға бұру өте маңызды[5]. Сыртқы фактор: қазіргі әлемнің жаңа геосаяси құрылымы туралы Вашингтон бұрынғы «Евразиялық стратегия» деп аталынған геосаяси жобалары, Ақ үйде әкімшіліктің ауысуына байланысты АҚШ-та оны жүзеге асыру тактикасы мен әдістері қайта қаралып түзетулер енгізіліп отырады. German Marshall Fund ұйымының «Foreign Policy» журналының Қытай және Пәкістан елдері бойынша сарапшысы Эндрю Смолдың «Орталық Азияны Ресейге кіріптарлықтан босатып, аймақ елдеріне қауіпсіздік және экономика саласында кіммен қарым-қатынас орнатуда көбірек таңдау беру – АҚШ-тың ұзақ мерзімді мақсаттарының бірі. Олардың еуропалықтар немесе америкалықтарды таңдауы құптарлық іс болар еді, бірақ Орталық Азиядағы Ресей рөлін азайтудың нақты мақсаты – аймақтың кейбір мемлекеттеріне автономиялық мүддесі үшін Қытай тарапынан жасалып жатқан істер» деген сөздерін келтірген.

Батыс сарапшылары «Әлемді екі держава (АҚШ пен Қытай) бөліп билеуді көздеуде» деп айтуларында да мән бар. Өйткені, Қытайдың әлеуеті қазір АҚШ-тан кем емес. Қазір басында Қытай елі тұрған, Шанхай Ынтымақтастық ұйымы кеңею үстінде, сондай-ақ қаржы саласында «БРИКС» Даму банкі, Азия инфрақұрылымдық инвестициялық банкі құрды. Алдағы уақытта юаньді әлемдік резервтік валютаның қатарына қосуға ұмтылуда. Осылайша, АҚШ- иық тірестіре бастады. «Еуразиялық экономикалық одақ» мен «Жібек жолының экономикалық белдеуі» атты екі геосаяси жобалардың болашақта бәсекелес немесебірін-бірі толықтыратын жобаларға айналуы ашық күйінде қалып отыр.

1 Дергачев В.А. *Геополитика*. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – С.3-5.

2 Доклад Астанинского клуба. *Геоэкономика Евразии*

3 Лаумулин М.Т. *Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том III: Геополитика и международные отношения (вторая половина XX – начало XXI вв.)*. – Алма-Ата: КИСИ, 2009. – 280 с.

4 Константин Сыроежкин: *Геополитические проекты в Центральной Азии и роль Казахстана* // <http://cabar.asia/ru/konstantin-syroezhkin-geopoliticheskie-proekty-v-tsentralnoj-azii-i-rol-kazahstana>/Института по освещению войны и мира (Великобритания)

5 *Казахстан в глобальных процессах*//Элемдік экономика және саясат институты//<http://iwep.kz/>

Резюме

Евразийский союз как глобальный интеграционный тренд: геополитический и геоэкономический параметры

Калиева Е. Т. – К.и.н., доцент, кафедры Всемирной истории КазНПУ им.Абая, Республика Казахстан, г.Алматы. E-mail: eleuhan@mail.ru

В работерассмотрены предпосылки, причины, процесс образования Еуразийского экономического союза, описаны интеграционные преобразования на постсоветском пространстве.

С 1 января 2015 г. на геополитической карте мира появилась новая межгосударственная интеграционная организация – Евразийский экономический союз (ЕАЭС), объединяющая республики Беларусь, Казахстан и Российскую Федерацию. В течение года ЕАЭС пополнился двумя новыми членами: республиками Армения и Кыргызстан. ЕАЭС – принципиально новый объект социально-экономических исследований, поэтому изучение особенностей его формирования и функционирования, а также место в мировом процессе глобализации представляет большой научный интерес.

В работе также отражена история и проанализированы направления развития евразийской экономической интеграции в контексте обобщенного мирового опыта региональной интеграции, представлен разнообразный статистический материал и достигнутые результаты. На конкретных многочисленных примерах охарактеризованы новые возможности, которые открываются для граждан и бизнеса в Беларуси, Казахстане и России с началом функционирования Евразийского экономического союза.

Данная работа представляет интерес для использования в учебно-методической и научно-исследовательской работе по проблемам международных отношений, региональной интеграции и геополитики.

Ключевые слова: интеграция, евразийская интеграция, Н.А. Назарбаев, ЕврАзЭС, Таможенный союз, ЕЭП, Евразийский экономический Союз.

Summary

Eurasian Union as a global integration trend: the geopolitical and geo-economic parameters

Kaliyeva Yeleukhan – *Kazakh National Pedagogical University named after Abay. Ass.Prof. Dr. Republic Kazakhstan, Almaty. E-mail: eleuhan@mail.ru*

The paper considers the background, the Euroasian Economic Union formation causes, and the integration transformation in post-Soviet space is described.

Since January 1, 2015 on the geopolitical world map there was a new interstate integration organization – the Eurasian Economic Union (EEU), uniting Republic of Belarus, Kazakhstan and the Russian Federation. Within a year of EEU I was replenished with two new members: Republics Armenia and Kyrgyzstan. EEU – essentially new object of social and economic researches therefore studying of features of its formation and functioning, and also the place in world process of globalization represents great scientific interest.

The paper outlines the issues of functioning of the Euroasian Economic Union, including an analysis of the rules of the Treaty on the Eurasian Economic Union and the juridical base of Eurasian integration, institution's characteristics, authority, functions and procedures of decision-making of bodies of the Union, including a supranational regulatory body - the Eurasian Economic Commission.

This paper work is making interest for use in the educational-methodical and scientific-research work on the problems of international relations, regional integration and geopolitics.

Keywords: integration, disintegration, national statehood, Eurasian integration, N. A. Nazarbaev, EurAsEU, The Customs Union, the Common Economic Space, Eurasian Economic Union.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЦИВИЛИЗАЦИЙ ЗАПАДА И ВОСТОКА В ЭПОХУ ЭЛЛИНИЗМА

Жубаниязов И. Ш. – к. и. н., *Казахский университет технологии и бизнеса, г. Астана, Казахстан*

В статье показывается, как в эпоху эллинизма крупные центры развития цивилизаций Запада и Востока, в том числе такие города – столицы эллинистических государств, как Александрия в Египте, Антиохия в Сирии, Пергам в Малой Азии, Сиракузы на Сицилии, превратились во влиятельные политико-культурные центры.

Автор отмечает, что в период эллинизма, слившегося с Востоком в одной общей государственности, взаимодействие цивилизаций открыло греческой промышленности новые рынки и в самих эллинистических государствах, среди местного населения, и вне его, в соседних странах. Происходило смешение разнородных цивилизаций Запада и Востока не только в политической и социальной структурах, но и в экономике, культуре, во всех областях жизни. Везде эллинская культура, приспосабливаясь к местным условиям, дает толчок к новому, богатому по последствиям культурному развитию.

Раскрывается процесс взаимовлияния, взаимообогащения, взаимопроникновения родственных элементов эллинской и восточных культур, в результате которого произошло полное слияние разнородных цивилизаций, и образовался эллинизм, возникла эллинистическая культура.

Ключевые слова: эллинизм, эллинистическая культура, цивилизации Запада и Востока, государственность, слияние культур, взаимообогащение, колонизация, монополизация, монархия, греческие города.

Древневосточный мир, объединенный в Персидском царстве, пал под ударом объединенной Эллады и ее усовершенствованной военной техники. На огромной территории, простиравшейся от Египта до берегов Инда, от Черного моря на севере до Персидского залива, была создана огромная держава завоевателей. Основанную им громадную империю Александр Македонский думал объединить, эллинизируя ее.

Древний Восток привык к смешению рас и иноземным владычествам. Универсальная монархия, проповедовавшая разные идеи, видела не раз мировых завоевателей, пережила несколько попыток осуществления этих идей, и эллинистическое мировое господство было только ее новым проявлением. Первым шагом на пути к становлению этой цивилизации А. Македонский считал более тесное сближение народностей путем колонизации и строительства во всех странах необъятного царства греческих городов. Греческие города были основаны в странах Передней Азии. Были укреплены и заново устроены старые города Эфес, Смирна, Магнесия, Сарды, возник ряд городов новых. Из них самыми крупными были Антиохия, Словакия, Апамея, Лаодония. Греко-македонские колонизаторы расселились главным образом в городах, вновь основанных или заново отстроенных. Переселение греков и македонян на Восток продолжалось в течение более двух веков. В результате его наиболее важные и лучшие земли Востока были заняты колонизаторами, перенесшими туда свой язык, обычаи, нравы и религию, а следовательно – свою культуру. Старая эллинская культура ревностно оберегалась, но вместе с тем она продолжала неуклонно развиваться дальше, в тесном взаимодействии с Востоком. На Востоке эллинизм проник вплоть до границ Индии и подчинил себе самые разнородные народы и государства. Но, наряду с ним, играли свою роль и местные культуры. «Греки, рассыпавшиеся по Востоку, нашли там не грубых варваров, но народы с очень древней цивилизацией, и от них они, естественно, многому научились, много восприняли» [1]. Египетская Александрия в некотором роде была местом постоянного смешения всех народов.

Здесь проявлялась максимальная открытость и способность к заимствованию культурных достижений чуждых по языку, религии и обычаям народов. Греки впитывали все в технологии производства и художественной культуре, строительстве и военном деле, религии и мифологии, языке и обычаях, отбирая то, что было необходимо для формирования собственного культурного фундамента. Это творческое начало греческого духа хорошо выразил Платон: «Что бы греки не переняли у чужеземцев, они хорошо преобразуют это так, чтобы делать еще лучше» [2]. Старое население завоеванных областей продолжало мирно жить на насиженных местах, нашло радушный прием во вновь основанных городах и колониях. Старые и новые обитатели городов жили в дружбе и согласии; ни македоняне, ни греки не думали посягать на особенности восточных народов.

Монархия, охватывающая большую часть земель, покоренных Александром, была государством, основанным Селевком в Вавилоне (312). Селевкиды были, действительно, великими основателями городов. Селевк I Никатор построил на Тигре, при слиянии с ним канала из Евфрата, город

Селевкию, который вскоре привлек к себе торговый Вавилон и в то же время стал сборным пунктом из Верхней Азии. Он дал имя своего сына Антиоха другому городу – Антиохии, построенному на Оронте, в Сирии, недалеко от Евфрата и Малой Азии. Хотя Антиохия не была приморским городом и должна была пользоваться гаванью города Лаодики (имя матери Селевка), Антиохия соперничала с Александрией в деятельности и роскоши. Как и Александрия, она была местом встречи купцов, а также философов всех стран. Как и египетский город, она служила великим горнилом, в котором происходило смешение различных национальностей и идей; она насчитывала до 700 тыс. жителей и заслужила звание царицы Востока. Селевк основал еще Апамею на Оронте и много других городов, так как насчитывалось не менее 16 Антиохий, 5 Лаодик, 3 Апамей [3].

Главными центрами взаимодействия и развития цивилизаций Запада и Востока являлись большие города – столицы отдельных эллинистических государств: Александрия в Египте, Антиохия в Сирии, Пергам в Малой Азии, Сиракузы на Сицилии и др. Внешний вид большинства эллинистических городов поражал почти полным однообразием: правильные, сравнительно широкие, хорошо вымощенные улицы, прекрасная канализация, каменные дома, иногда в несколько этажей, роскошные площади; богатые храмы и общественные здания. В этих городах концентрируется умственная и художественная жизнь. Население их может быть названо вполне эллинистическим, отчасти по составу, отчасти по укладу и внутреннему содержанию жизни.

На Востоке разнородный социальный состав населения в эллинистических государствах, параллельно с разнородностью национальной, естественно, должен бы вызвать такую форму правления, которая заключала бы в себе хотя бы внешнее единство, которая издавна была привычна для населения народов Востока. Такую форму могла иметь только абсолютная монархия. Поэтому восточная политическая форма уже с первых шагов одержала верх над греческой. Не успел еще А. Македонский достичь своей конечной цели, пройдя лишь часть Персидского царства, как уже в Ливийском оазисе его объявили сыном Амона, то есть богом. К ней была подготовлена и культурная часть греческого населения, после того как, начиная с IV века, даже в Афинах, где демократический режим достиг высшего расцвета, лучшие умы все более и более отходили от демократии, страдавшей внутренними противоречиями и носившей в себе самой зачатки разложения и упадка. Следовательно, задача, которую должны были выполнить властители-колонизаторы, состояла в том, чтобы приспособить монархическое начало к политическому быту как эллинистического, так и местного населения.

Взаимодействие цивилизаций Запада и Востока привело к изменению государственного строя колонизаторов. Вместе с изменившимися формами государственной формы правления шли рука об руку изменения экономических основ жизни. В период эллинизма, слившегося с Востоком в одной общей государственности, взаимодействие цивилизаций открыло греческой промышленности новые рынки и в самих эллинистических государствах, среди местного населения, и вне его, в соседних странах. Усиление спроса вызвало оживленную торговую и промышленную деятельность, увеличилось количество производственных центров, что способствовало росту городов. Благодаря усиленному обмену стали все более и более вытесняться домашние устои хозяйства, и на смену натуральному хозяйству пришло хозяйство денежное. Наряду с этим, труд производителя стал более интенсивным, а рабский труд под влиянием конкуренции со стороны отдельных производителей, городов и государств все более и более вытеснялся из производства, в особенности потому, что он с прекращением подвоза и развитием спроса на рабов все дорожал и дорожал, тогда как свободный труд по мере роста городского населения и увеличения числа городов становился все дешевле и дешевле. Централизация власти в руках монарха втянула и само государство в среду экономической жизни. Государству и его главе, монарху, принадлежало наибольшее количество земли на государственной территории. Монарх становился крупнейшим земельным собственником, благодаря завоеваниям и конфискациям. В руках монарха же сосредотачивалось производство массы натуральных продуктов. Государственная их обработка должна была сулить большие выгоды, однако боязнь конкуренции и неограниченность власти вызвали тенденцию монополизировать производство в своих руках. В Египте такая монополизация проведена была в значительных размерах, причем государственное производство пользовалось там трудом почти исключительно свободным, но все же принудительным, вызывая прикрепление людей к месту и делу и стесняя свободу их передвижения. В Египте такая монополизация должна была привести к ослаблению частной предприимчивости, но уничтожить ее совершенно она не могла. Тем не менее это могло найти себе место в государствах-городах, где частная собственность всегда играла доминирующую роль. Все монополизировать было невозможно; в особенности это относится к эллинистической художественной промышленности,

работавшей на мировой рынок. Новый экономический строй эллинизма привел и к изменению социальных основ жизни, появилась культурная элита, владевшая денежным запасом и задававшая тон экономической и политической жизни, поскольку почти исключительно из нее выходило чиновничество. Из денежной олигархии и чиновничества выделялись придворная аристократия, чиновничество, войска, путем системы пожалования царем земельных владений создавался класс зажиточных и богатых землевла-дельцев, который все увеличивался благодаря покупке земель богатыми людьми как у городов, так и у царя. При этом верхи общества – чиновники, военные, купцы и промышленники – не принадлежали к какой-либо одной национальности.

Таким образом, в эпоху эллинизма происходило смешение разнородных цивилизаций Запада и Востока не только в политической и социальной структурах, но и в экономике, культуре, во всех областях жизни. Это нашло свое отражение и в религии. Признавая значение древней египетской цивилизации, греко-македонские колонизаторы оставили неприкосновенной древнюю египетскую религию, но сделали общим для греков и египтян почитание Сераписа. И здесь это было продолжением давно начавшегося процесса, отразившегося в появлении греческих мистерий, почитании греками египетских и малоазийских божеств. Теперь египетские и семитские культы, халдейские прорицания распространяются по всей территории классического мира, включая Британские острова и берега Дуная и Черного моря. «Этот так называемый эллинизм обусловил дальнейшее развитие иудаизма..., создал Византию» [4].

Взаимодействие цивилизаций Востока и Запада сказалось на искусстве и науке. Влияние греческой эмпирической науки, греческой философии и греческого искусства можно проследить до крайних пределов восточного мира и найти его следы там, где можно было менее всего ожидать их. Везде эллинская культура, стоящая в колее малоазиатской, ионийской традиций, приспособляясь к местным условиям, дает толчок к новому, богатому по последствиям культурному развитию. Благоприятной почвой для взаимодействия и развития науки и культуры явилась египетская земля со столицей Александрией. Птолемей Сотер желал, чтобы Александрия была также столицей художественной и умственной жизни, он построил вдоль главной улицы дворцы, ипподром, музей, обелиски, колонны (колонна Помпея, игла Клеопатры). Он собрал более 700 тыс. рукописей, хранившихся в музее и храме Сераписа. Музей был в одно и то же время библиотекой и учебным заведением. Наиболее прославленные писатели и ученые пользовались там широким гостеприимством, читали лекции, на которые сходились до 14 тыс. слушателей» [5].

Александрия обогатилась передовыми идеями ученых. Эвклид изложил свои «предложения» и преподавал самому Птолемию Сотеру. Он оставил после себя «Элементы», ставшие основой новейшей геометрии. Эратосфен (276–194), бывший библиотекарь в Александрии при Птолемеи Эвергете, был в одно и то же время писателем и ученым. Он первым измерил радиус меридиана и определил величину Земли в том виде, как ее тогда себе представляли. Он оставил карту, единственную, которой долго пользовались и на которой градусы были в виде вертикальных и горизонтальных линий.

В эллинистический период в истории колонизации началась новая эпоха, греки познакомились с областями, о которых до тех пор ходили легенды и собирались случайные сведения, их представления о Вселенной радикально изменились, открылись пути для дальнейшего ознакомления. По велению Александра Неарх исследует берега Индийского океана для изучения морского пути из Индии в Персию, а затем начинается и продолжение этого предприятия – плавание вокруг берегов Аравийского полуострова; в 323 году Ираклит посылается в Ирандию для исследования Каспийского моря, для решения вопроса о соединении его с океаном. Птолемей Филадельф поощрял и занятие чистой наукой, например, Аристотелю была ассигнована значительная сумма для различных изысканий [6].

Таким образом, если говорить об эллинизации Востока, то с таким же правом можно говорить и об ориентализации Запада. Проникая на Восток, эллинская культура неизбежно должна была войти в теснейшее соприкосновение с культурами местными, восточными, некоторые из них, особенно культура египетская, месопотамская, иудейская и другие, насчитывали много веков своего существования, дали свои положительные плоды. Произошло взаимодействие культур друг с другом, взаимообогащение и взаимное проникновение наиболее родственных элементов, и в результате этого процесса, носившего сначала характер симбиоза, – полное слияние культуры эллинской и культур восточных. Вот из этого слияния, в конце концов, и образовался эллинизм, возникла эллинистическая культура.

- 1 Тураев Б. А. *История древнего мира. Т. II.* – Л., 1935. – С. 16.
- 2 Яйленко В. П. *Архаическая Греция и Ближний Восток.* – М., 1990. – С. 225.
- 3 Дюкюдрэ Г. *История цивилизации от древнейшего до нашего времени. Т. I.* – М., 1898. – С. 225.
- 4 Тураев Б. А. *История древнего мира. Т. II.* – Л., 1935. – С. 206.
- 5 Дюкюдрэ Г. *История цивилизации от древнейшего до нашего времени. Т. I.* – М., 1898. – С. 225.
- 6 Тураев Б. А. *История древнего мира. Т. II.* – Л., 1935. – С. 206.

Түйіндеме

Эллинизм дәуірінде шығыс пен батыстың өркениетінің өзара іс-қимылы

Жубаниязов И. Ш. – доцент, *Қазақ технология және бизнес университеті, Астана, Қазақстан*

Мақалада эллинизм дәуірінде Батыс пен Шығыс өркениетінің дамуының ірі орталықтары, атап айтқанда үлкен ірі басты қалалар арасында, Египеттегі Александрия, Сириядағы Антиохия, Кіші Азиядағы Пергам, Сицилиядағы Сиракузы сияқты эллинистік мемлекеттер астаналары ірі саяси-мәдени орталықтарға айналғаны көрсетіледі.

Автор Шығыспен бір ортақ мемлекеттілікте қосылған эллинизм дәуірінде өркениеттердің өзара іс-қимылы грек өнеркәсібіне эллинистік мемлекеттерде, жергілікті халық арасында, одан тыс, көрші елдерде жаңа нарық ашқанын атап өтеді. Батыс пен Шығыстың әр тектес өркениеттерінің саяси және әлеуметтік құрылымдарда, сонымен қатар экономикада, мәдениетте, өмірдің барлық салаларында араласуы жүріп жатты. Эллиндік мәдениет жергілікті жағдайларға бейімделіп, жаңа, бай мәдени дамуға серпін берді.

Эллиндік және шығыс мәдениеттердің туыстас элементтерінің өзара әрекеттестіктері, өзара сіңісуі және олардың ең ұқсас элементтерінің бір-бірін байытуы, ақыр аяғында, эллиндік мәдениет шығыс мәдениетімен толық қосылу негізінде, эллинизм пайда болып, эллинистік мәдениеттің туындау процесі ашылып көрсетіледі.

Түйін сөздер: эллинизм, эллинистік мәдениет, Батыс пен Шығыстың өркениеттері, мемлекеттілік, мәдениет-тердің қосылуы, өзара бірін-бірі байыту, колонизация, монополизация, монархия, грек қалалары.

Summary

The interaction between the eastern and western civilizations during the hellenistic period

Zhubaniyazov I. Sh – Associate Professor, *Kazakh University of Technology and Business, Astana, Kazakhstan*

The article shows how the major centers of Eastern and Western civilizations of the Hellenistic period, like Alexandria in Egypt, Antioch in Syria, Pergamum in Asia Minor, Syracuse in Sicily – the capitals of the Hellenistic states – became the influential political and cultural centers.

The author notes that during the Hellenistic period, which merged with the East in a common statehood, the interaction of civilizations had opened up the new markets for Greek industry both within the Hellenistic states, among the local population, and outside it, in the neighboring countries. The diverse civilizations of East and West mixed not only in the political and social aspects, but in economy, culture and in all areas of life. In every case the Hellenic culture, adapting to local conditions, gives the rise to a new prosperous cultural development.

The article discloses the processes of mutual influence, mutual interpenetration of related elements from Greek and Oriental cultures, which led to the complete merger of diverse civilizations forming the Hellenism and the Hellenistic culture.

Keywords: Hellenism, Hellenistic culture, the Eastern and Western civilizations, statehood, a fusion of cultures, mutual enrichment, colonization, monopolization, the monarchy, the Greek cities.

УДК 94(5)+323(5)

ТУРЦИЯ И НОВЫЕ НЕЗАВИСИМЫЕ ГОСУДАРСТВА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ОПЫТА СОЦИАЛЬНЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ

Жаркынбаева Р.С. – *Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы. E-mail: r_seidali@mail.ru*

Абдирайымова А.С. – *Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М.Тынышпаева,
Алматы. E-mail: ard_69@mail.ru*

В настоящее время представляется актуальным поиск путей устойчивого социально-экономического развития для всех государств, выбор приемлемой стратегии развития и соответствующей ей социально-экономической политики. Эта проблематика важна как для Турции, так и для других тюркоязычных государств Центральной Азии.

За последнее двадцатилетие в развитии Центральной Азии произошли кардинальные изменения, хотя в историческом плане это и небольшой срок, для региона они по своей значимости и насыщенности равнозначны вековым эволюционным изменениям. Для тюркоязычных государств Центральной Азии довольно очевиден значительный интерес к турецкому пути модернизации, учитывая большую культурно-историческую и этническую близость. Во всех учебниках по истории Казахстана, подчеркивается то, что Турция была первой страной, признавшей ее независимость и подчеркивается роль Турции в организации культурно-гуманитарного и экономического сотрудничества.

При этом и для Турции может представлять интерес, не только научно-академический, но и практический, опыт социального реформирования новых независимых государств Центральной Азии. Для преодоления негативных тенденций в экономической и социальной сфере большинство государств Центральной Азии начинает разрабатывать долгосрочные планы и программы социально-экономического развития своих стран.

Ключевые слова: Модернизация, Турция, Центральная Азия, традиционное общество, социальные преобразования, социальные реформы, гражданское общество, неправительственные организации, местные сообщества.

Получив в 1991 г. независимость и суверенитет, бывшие среднеазиатские республики Советского Союза и новые независимые государства далее развивались по различным траекториям трансформации, что было обусловлено стартовыми социально-экономическими условиями, национальными особенностями и политическими целями и убеждениями лидеров. Наиболее важной сферой является социальная сфера. Именно ей после обретения независимости был нанесен сокрушительный удар. Особая поддержка нужна системе образования, здравоохранения и социального обеспечения.

Примечательно то, что некоторые исследователи сравнивают новые независимые государства, образовавшиеся в результате распада СССР с варварскими королевствами, проводя параллели с состоянием раннесредневековой Европы, примерно V-IX вв. Отмечая при этом, что основанием является сходство отправных точек тех событий, которые привели к образованию СНГ и вообще к нынешнему положению дел, и событий, развернувшихся в Европе на заре средних веков, и тут и там имел место распад империи [1, с.17].

В новых независимых государствах Центральной Азии – Казахстане, Кыргызстане, Таджикистане, Туркменистане и Узбекистане в настоящее время проживает свыше 60 миллионов человек. Страны региона резко различаются своими размерами, численностью населения, экономическим потенциалом, запасом природных ресурсов и положением в социальной, экологической и управленческой сферах [2].

При изучении данного вопроса были соблюдены основные принципы историзма – объективность и научность. Наряду с общенаучными методами, в работе были использованы историко-ситуационный метод, который предполагает изучение исторических фактов в контексте конкретно-исторической ситуации и метод исторической реконструкции, позволяющий восстановить полную картину предшествующих исторических событий на основе доступных источников.

На протяжении последних двадцати лет новые независимые государства Центральной Азии переживают тяжелый процесс реформирования. Трудности, связанные с процессом реформирования, в значительной мере определены серьезными трансформациями во всем мире в целом, обусловленными глобализацией, которые затрудняют выбор модели модернизации, делают неприемлемыми следование классическим схемам развития, ни традиционное следование политике коммунизма, либерализма или консерватизма. Да и сами эти идеологические концепты сильно трансформиро-

вались, переняли выигрышные позиции конкурентов и создали большое количество модификаций так называемых инвариатов, вместе с тем сохраняющих свою традиционную первооснову.

Так, в основу национальной идеологии многих государств региона положены идеи национальной консолидации (*узбекчилик*), общественного и межнационального согласия, общенародного государства в Узбекистане, в Туркменистане это - тезис об исключительности туркменского народа (*туркменчилик*), подобно *туркчулук* в Турции и т.д. Характерной особенностью политики большинства новых независимых государств Центральной Азии является попытка доказать наличие «особого», собственного, «третьего пути» развития своих стран.

Развитые страны Запада прошли свой путь модернизации, совершив переход от традиционного к индустриальному обществу и завершили переход к постиндустриальному. Опыт наиболее развитых стран Запада важен с точки зрения оценки конечного этапа пути на данном историческом отрезке развития человечества. Те страны Востока, которые сумели найти свой путь, отличный от вестернизации, сохранили свою культурно-цивилизационную специфику и самобытность, обогатив опыт мирового развития. Опыт этих восточных стран чрезвычайно важен для Центральной Азии, который, осознав в целом необходимость рационального решения социально-политических проблем, только вступает на путь научного конструирования модели развития, ориентированной на осовременивание и одновременно плодотворно использующего опыт других стран. За последние десятилетия на исторической сцене резко выдвинулись вперед ряд стран (страны БРИК, Южная Корея, Сингапур, Малайзия и др.) показывая всему миру *поливариантность моделей* развития, возможность собственного жизнеустройства, миропонимания на основе модернизации. Поэтому, получив за последние два десятилетия ориентир от *Запада*, базируясь на достигнутых успехах и, одновременно – ошибках, – необходимо выработать *свою модель модернизации*, отвечающую духовно-нравственным исканиям народов региона в течение тысячелетий.

В этом плане для Центральной Азии примечателен и опыт Турции, которая с 1923 г. стала развиваться в рамках светского государства, хотя во второй половине XX в., не отказавшись в целом от курса на вестернизацию, в своем социально-экономическом развитии начинает все большее внимание уделять собственным историческим традициям для, того, чтобы процесс модернизации сделать более гармоничным и вовлечь в общенациональное хозяйство традиционные институты. Это совпадает с видением процессов модернизации в работах ряда ученых, в частности и Ш.Эйзенштадта, признающих то, что модернизация может осуществляться и без использования только западного опыта [3].

Социально-политические реформы, динамика происходящих событий в таких государствах, как Турция, оказывали значительное влияние на те страны, которые только стали на самостоятельный путь развития, в частности это относится и к новым независимым государствам Центральной Азии. В этой связи изучение опыта социального реформирования, связанных с особенностями социально-экономического и политического развития Турции, представляются достаточно актуальным.

В социально-политическом развитии Турции прослеживались интересные тенденции, которые впоследствии наблюдались, в большей или меньшей степени, в процессе социального реформирования в центральноазиатских государствах. В частности, 1980-х годах в экономическом развитии Турция отошла от тотального вмешательства и признала приоритет частного сектора, как основного элемента социально-экономического развития. Демократические тенденции в турецком обществе также стали набирать силы, снизилась политическая роль армии. Таким образом, в Турции был сформирован новый механизм экономического роста, основанный на сочетании сил рынка и государственного регулирования, использовании внешних и внутренних ресурсов, что должно было, по замыслу турецких руководителей, способствовать ускоренной модернизации страны и вхождению ее в мировое сообщество.

Как отмечает Сыздыкова Ж.С. настоящий и мощный рывок был совершен Турцией в 1980-е годы, когда она вступила в новую экономическую стадию развития. При этом эти социально-политические процессы имели ряд особенностей. Прежде всего это - умелое применение мирового опыта ускорения модернизации страны; неординарные пути привлечения финансов посредством рабочих-иммигрантов, сотрудничество с международными финансовыми институтами, в частности Международным валютным фондом, Международным банком реконструкции и развития, Всемирным банком и др; своевременная подготовка высококвалифицированных кадров за рубежом, в том числе по каналам внешней трудовой миграции; кардинальные изменения в мировоззренческих представлениях турецкого общества в пользу реализации нового экономического курса; коренные изменения в сельском

хозяйство позволили Турции занять почетное место "житницы Восточного Средиземноморья"; изменение внешнеполитического курса от односторонней ориентации на Запад к многостороннему сотрудничеству со многими странами; правительство Т.Озала было - самое молодое правительство в истории Турции, большинство из которых технократы, получившие образование на Западе. Вся сложность задачи и заслуга Т.Озала в том, что он сумел применить мировой опыт, тонко учитывая национальные особенности турецкого народа, и на путях экономического обновления общества Турция возвратила национальное достоинство[4, с.23].

В начале 1990-х годов считалось, что на роль лидера в центральноазиатском регионе в наибольшей степени подходит Турция. Действительно, Турция, как близкое тюркоязычное государство, связанное культурными и историческими узами с государствами Центральной Азии, попыталась развернуть модель тюркского единства в регионе, а для государств Центральной Азии образцом государственного строительства должна была бы быть «турецкая модель», которая в целом доказала свою жизнеспособность. Так, для руководства новых независимых государств Центральной Азии был привлекателен опыт развития Турции по светскому пути развития, отделения религии от политики и экономики, что вполне устраивало бывшую советскую элиту. Также необходимо отметить и такую сильную сторону будущего сотрудничества как языковую общность тюркоязычных стран, что не только содействовало бы возрождению «тюркского мира», но и способствовало бы налаживанию взаимовыгодных связей через посредничество Турции со странами Европы. Но к середине 1990-х гг. позиции Турции в Центральной Азии стали постепенно ослабевать. Несмотря на то, что в турецкой экономике произошли колоссальные сдвиги, государствами Центральной Азии стала осознаваться относительная экономическая слабость Турции. У Турции слишком много своих социально-политических проблем, чтобы и дальше претендовать на роль главного лидера тюркоязычного мира. Во время первой встречи лидеров тюркских государств главы Узбекистана и Казахстана отказались подписать предложенный Турцией проект документа, в котором было отмечено, что тюркские государства берут курс на интеграцию с Турцией, указывая на то, что установление связей с Турцией должно строиться на основе уважения независимости и суверенитета каждого государства.

Тем не менее, потенциал дальнейшего взаимовыгодного сотрудничества между государствами Центральной Азии и Турции достаточно велик. Вызывает особенный интерес в Центральной Азии последние двадцать лет в истории современной Турции, которые также без преувеличения можно назвать рубежными. За эти годы в стране произошли глубинные изменения в экономике, во внутриполитической жизни и в сфере международных отношений. Партия справедливости и развития (ПСР) проведя в течение последнего десятилетия масштабные реформы и добившись того, что страна вошла в двадцатку развитых стран мира, к 2023 г. – столетию создания республики, поставила еще более амбициозную задачу - вывести в десятку крупнейших экономик мира. Казахстан первым из всех постсоветских республик начал разрабатывать долгосрочные планы и программы социально-экономического развития страны («Казахстан – 2030» (1997 г.). Новая программа «Нұрлы жол» - Путь в будущее также достаточно амбициозна, и направлена на вхождение Казахстана в 30-ку наиболее успешных стран.

По мнению исследователей, такие амбиции Турции вполне объективно обоснованы: стабильное развитие экономики страны в последнее десятилетие самыми высокими в Европе среднегодовыми темпами роста (5,1 %); 16-е место в мировой и 6-е в европейской экономике; выигрышная демографическая ситуация – очень молодое население; половина населения, численностью в 76 млн. чел. (его трудоспособная часть – 52 млн.), моложе 30 лет; в стране 139 университетов (94 – государственные, 45 – частные), где учатся около 3 млн. студентов и ежегодно 400 тыс. выпускников; 25 миллионов пользователей Интернета [5, с.6].

В Турции Партии справедливости и развития (ПСР) уже за первые несколько лет своего правления, благодаря гибкому сочетанию рыночных механизмов и плановых функций государства (в Турции сохраняется практика пятилетнего планирования), удалось одновременно реализовать стабилизационную программу и обеспечить финансирование социальной политики. И, хотя страна самым серьезным образом испытала на себе последствия мирового финансового кризиса 2008 г., правительство уже с 2010 г. смогло добиться в целом устойчиво высоких темпов роста в промышленности и торговле, а также снижения инфляционных показателей. Власти не стремятся и к заметному росту расходов на заработную плату госслужащих, как это было в 1990-е годы, удерживая их на стабильном уровне около 20% от суммарных расходов бюджета. Но в то же время правительство заметно увеличило расходы по статьям «здравоохранение, пенсионное обеспечение и социальная помощь»

(порядка 19% в 2009 и 2010 гг.), причем основная часть разнообразных социальных программ направлена на поддержку малоимущих и полумаргинальных слоев. При этом заметно увеличиваются как объемы помощи, так и масштабы ее охвата. В итоге правительство завоевало надежные позиции у «своего» избирателя и фактически обезопасило себя от развития ситуации по сценарию «арабской весны». [5, с.18-20].

Укрепление демократического государства и развитие местного самоуправления, объявленные приоритетными направлениями внутренней политики практически всеми государствами Центральной Азии, решающим образом зависят от формирования современного гражданского общества. Современное государство прямо заинтересовано в развитии гражданского общества и мобилизации его потенциала в решении социальных проблем общества. Формирование и развитие гражданского общества в различных странах мира имеет длительную историю, одна из особенностей формирования гражданского общества в Центральной Азии была в том, что в 70-летний период существования командно-административной системы управления в СССР сам термин «гражданское общество» был исключен из общественно-политического лексикона, «Bürgerliche Gesellschaft» с немецкого переводился не только как «гражданское общество», но и как «буржуазное общество».

Нам представляется, что среди различных вопросов социально развития как современной Турции, так государств Центральной Азии, важное значение, имеет проблема развития гражданского общества и его роль в модернизации социально-политических структур.

Как известно, большинство определений в той или иной мере предполагает рассматривать гражданское общество как совокупность горизонтальных социальных связей, автономных от государства институтов и объединений, созданных свободными и ответственными гражданами для защиты своих интересов.

В целом, западные представления о гражданском обществе в Центральной Азии, как собственно и в Турции, воплотилось в многочисленных проектах, направленных на демократизацию, преодоление бедности, гендерного неравенства и др. Между тем, признавая большую роль НПО в решении социальных проблем общества, необходимо отметить тот факт, что грантодатели ориентированы, в основном, на высокоинституционализованные статусные группы, владеющими английским языком, к тому же ориентированных исключительно на город. Как справедливо отмечает Байматов Б., в Центральной Азии специфически местные, исторически сложившиеся общинные саморегулирующиеся организмы, отношения кровного родства, внутриплеменные связи, борьба за власть на микроуровне, неформальные сети, клановые иерархии и религиозные институты по большей части игнорируются и не признаются игроками на «гражданском поле» – на том основании, что они не взаимодействуют напрямую с государством, а функционируют в неофициальной сфере [6, с.21].

Для Турции, как и для государств Центральной Азии, характерна своя специфика местных условий развития общественных отношений. Можно согласиться с точкой зрения российского исследователя П.В. Шлыкова, что «Нормативная для ЕС модель гражданского общества стоит на принципах примата индивидуализма, отводя на задний план, а порой и отрицая столь важную для незападных обществ групповую идентичность и коллективные интересы» [7, с. 40].

В этом плане представляет интерес опыт государств Центральной Азии, в котором мобилизация усилий местных сообществ дает свои результаты. Наиболее сильны в формировании местных сообществ Центральной Азии территориально-этнические и родовые факторы самоорганизации, давшие нам устойчивые ее формы - *махалля*, *гузар*, *джамоат*, *авлод*. Для Центральной Азии характерно существование многочисленных, неформальных, созданных и действующих в местных сообществах институтов, функций и отношений, вытекающих из традиционной социальной структуры. В целом под общиной эксперты понимают формы социальной самоорганизации по разным основаниям: родовым, этническим, территориальным, конфессиональным, по способу ведения хозяйства (крестьянские общины, ремесленные артели, и прочие), по диаспоральности (общины мигрантов). К высшим общинным формам самоорганизации людей также относят коммуны и муниципалитеты, кооперативы и товарищества. Таким образом, социальные связи и процессы саморегуляции в местных общинах или сообществах могут быть основаны на родстве, соседстве, религиозных и других отношениях [8, с.80].

Необходимо отметить, что одной из ярких традиций, присутствовавшей и присутствующей в жизни всех центральноазиатских народов, является практика добровольчества, получившая в казахском языке название "*асар*", у киргизов - "*аишар*", у узбеков, таджиков и туркмен - "*хаишар*". Эта многовековая практика коллективного труда на добровольных началах представляет собой отражение

братства, единства земляков или сородичей, бескорыстное стремление помочь друг другу и проводятся в то время, когда человек не в состоянии справиться с крупномасштабной работой. Идея добровольчества в Центральной Азии, как принято считать, возникла в доисламский период и поддерживалась дальнейшей культурно-исторической традицией. Отличительной особенностью данного вида добровольчества в Центральной Азии является то, что люди работают добровольно и бесплатно, хозяева дома обычно должны предоставить работающим только необходимое на время труда питание. В случае если родственники или соседи оставались без крова или имущества, в результате стихийного бедствия или несчастного случая, пострадавшим всегда оказывалась необходимая помощь. Но оказание добровольной помощи не ограничивалась только данными ситуациями, она осуществлялась также и в разных больших начинаниях, требующих помощи, таких как строительство нового дома или хозяйственных пристроек, вспашка земли или сбор урожая, проведение разного рода семейных мероприятий [8, с.81].

И.Расанаягам, на основании данных своих полевых исследований, пишет о том, что жители кишлака утверждали, что в советское время все махалля или кишлак помогали в строительстве частных жилых домов, и организовано это в основном аксакалом махали. В настоящее время только люди, поддерживающие тесные социальные связи друг с другом, готовы помогать в подобном строительстве. По словам жителей, у людей гораздо меньше свободного времени, так как зарабатывание средств на жизнь отнимает больше сил энергии, чем прежде. Хозяин участка, если урожай собран, может дать определенную часть урожая людям помогавшим ему, хотя ее размер не связан с количеством вложенного труда. Обычно участники помогают «хозяину» безвозмездно, встречались случаи, когда труд оплачивался, хотя и по расценкам, гораздо ниже рыночных [9, с.153].

Для преодоления негативных тенденций в экономической и социальной сфере большинство государств региона также начинают разрабатывать долгосрочные планы и программы социально-экономического развития своих стран.

Так, задачи по обеспечению роста благосостояния народа в *Кыргызстане* представлены в «Национальной стратегии развития Кыргызской Республики на период до 2005 года», в «Комплексной основе развития Кыргызской Республики до 2010 года», в программах «Аракет», в программе «Рынок труда и занятость населения на 1998-2000 гг. и на период до 2005 г.» («Эмгек»), Стратегии развития страны (СРС). СРС является основным документом Кыргызской Республики, определяющим направления развития и деятельности страны на период до 2011г. Общая цель СРС - это повышение уровня и качества жизни граждан через постоянный рост экономики, борьбу с безработицей и нищетой, получение высоких и устойчивых доходов, доступность широкого спектра социальных услуг, повышение стандартов жизни в благоприятной для здоровья окружающей среде.

Необходимо также отметить то, что Казахстан первым из всех постсоветских республик начал разрабатывать долгосрочные планы и программы социально-экономического развития страны. В октябре 1996 г. было опубликовано первое официальное Послание Президента народу Казахстана. В Послании Президента народу Казахстана 1997 г. «Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев» в стратегии развития «Казахстан -2030» была проанализирована новейшая история независимого Казахстана и обозначены основные пути развития страны на ближайшие тридцать лет.

Если проанализировать ежегодные Послания Президента народу Казахстана, каждое из них не только подводит определенные итоги развития страны, но и определяет основные направления ее дальнейшего развития.

В Таджикистане стабильное социально-экономического развитие страны обеспечивается на основе программных документов, прежде всего Национальной стратегии развития на период до 2015 года, Стратегии повышения уровня благосостояния народа Таджикистана на 2013-2015 годы, других отраслевых и региональных программ.

Документ «Стратегия повышения уровня благосостояния населения Таджикистана на 2013-2015 годы» является завершающим этапом реализации Национальной стратегии развития на период до 2015 года, рассматривает множество аспектов, связанных с достижением стратегических целей на примере реформирования государственного управления, обеспечения верховенства закона, прогноза и планирования демографических тенденций, регулирования трудовой миграции, развития частного сектора и поддержки среднего класса страны. В целях эффективной реализации Стратегии повышения уровня благосостояния народа Таджикистана на 2013-2015 годы будет рассмотрен процесс сокращения уровня бедности, с учетом интеграции бедного населения в средний класс. Причем, как

отмечают таджикистанские экономисты, к международному среднему классу можно отнести семьи, чей суточный расход, с учетом покупательской способности, находится в пределах от 5,6 до 11,5 долларов США на человека [10].

Стратегия повышения благосостояния населения Республики Узбекистан на 2008–2010 гг. направлена на повышение уровня жизни на основе устойчивого и охватывающего все сферы экономического роста; формирование современной и многоотраслевой экономики, способной конкурировать на мировых рынках; полноценное развитие всей страны; гарантия справедливого распределения доходов.

Основная стратегия национального развития Республики Узбекистан на 2008–2010 гг. изложена в Стратегии повышения благосостояния населения (СПБН). В ней излагаются стратегии экономического роста, улучшение социальных услуг, а также меры для осуществления административных реформ и усовершенствования механизмов выработки политики. Республика Узбекистан стремится к созданию динамичной экономики, основанной на передовых знаниях, о чем свидетельствуют официальные данные о высоких темпах роста ВВП в последние годы. Предпосылками этого служат активная роль государства и поэтапное внедрение элементов рыночной экономики. Правительство заостряет внимание на обеспечении устойчивости высокого экономического роста, в пределах 8–10% в год до 2020 г., и содействии развитию определенных сфер экономики в качестве выполнения стратегической задачи по повышению благосостояния населения. При этом задачей номер 1 объявлено сокращение уровня малообеспеченности к 2015 г. [11].

Тем не менее, несмотря на сохранение целого ряда серьезных проблем, по мнению экспертов, сценарий «Арабской весны» в Центральной Азии в ближайшей перспективе не сработает по причине того, что централизованная власть в государствах региона создала систему жесткого контроля за силовиками, оппозицией, печатными и электронными СМИ. Клановая структура и авторитарные методы правления ставят здесь заслон и на пути сторонников «исламской альтернативы». Кроме того, в Центральной Азии, имеющей пока слабые связи с ближневосточным регионом и его мусульманскими организациями, отсутствуют (за исключением, возможно, Кыргызстана и Таджикистана) традиции массового общественного протеста, механизмы быстрой мобилизации общества на протестные акции, которые имеются на Арабском Востоке [12, с.22].

Таким образом, в настоящее время в развитии стран региона тесно переплетены экономические, социальные, этноконфликтные, политические и социокультурные проблемы, причем среди этого клубка нерешенных проблем очень трудно их отделить друг от друга. Основные проблемы в развитии региона носят, прежде всего, социально-политический характер, хотя предпосылки лежат в социально-экономической сфере – в проблемах безработицы, бедности, неравномерности в распределении доходов, углубляемой коррупцией, росте влияния наркомафии.

Модернизация в государствах Центральной Азии имеет общие черты, хотя каждое государство модернизировалось по-своему и каждое получило свой, отличный от других, результат. При этом для всех государств Центральной Азии уровень потребления развитых государств остается критерием современного социально-экономического развития. В странах Центральной Азии прошли проверку, как западные модели рыночной экономики, так и модели государственного регулирования социально-экономической сферы. Соответствующее воздействие испытывали идеология и философия местных сообществ. Можно отметить сочетание элементов модернизации и рост традиционалистских настроений.

В целом, для всех государств региона, переживающих процесс смены модели государственного устройства, коренного изменения экономической системы, присуща фундаментальная общность, и вызовы с которыми они столкнулись, носят, в большей степени, универсальный характер. Новые независимые государства региона осуществили переход от государственной экономики к рыночной, основу которой составляла приватизация, при этом каждая страна имела свою специфичную модель приватизации.

На сегодняшний день можно отметить то, что Турция, в условиях растущей геополитической напряженности усиливает свое стремление установить более тесные контакты с центральноазиатскими государствами и оживить историко-культурные связи.

1 Каспэ С.И. Содружество варварских королевств: независимые государства в поисках империи // *Полития* -2008 -№1 (48)-с. 17-26.

2 Zharkynbayeva R.S. Characteristics of the Demographic Development of the Central Asian region during independence // *Central Asia and Caucasus (Sweden)* - 2011-№4-Р. 66-73;

3 Эйзенштадт Ш. Революции и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Ш.Эйзенштадт. - М.: Аспект Пресс, 1999. - 416 с.

4 Сыздыкова Ж. С. Социально-экономические и политические особенности развития Турции в 80-е годы: Автореф. дис. к-та ист. наук: 07.00.03. – Москва, 1993. – 24 с.

5 Турция: новая роль в современном мире. – М.: ЦСА РАН, 2012. – 80 с.

6 Байматов Б. Специфически местные аспекты «гражданского общества» в Кыргызстане: взгляд с социальной и географической периферии // *Центральная Азия и Кавказ*. – 2006. – № 4 (46). – С.17-30.

7 Турция в период правления партии Справедливости и развития. Сборник статей. М., 2012-238 с.

8 Жаркынбаева Р.С. Об истории и специфике добровольчества в Центральной Азии // *Социальная работа в современном мире : взаимодействие науки, образования и практики: материалы VI Международ. науч.-практ. конф. / под ред. М.С. Жирова, О.А. Волковой, Е.И. Мозговой. – Белгород : ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2014. – 384 с. - с.78-89.*

9 Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты. Отв. ред. С.Н. Абашинов, В.И. Бушков: *Ин-т Этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. М.: Наука, 2004.-224 с.*

10 Стратегия повышения уровня благосостояния населения Таджикистана на 2013-2015 годы. Душанбе: ООО «Контраст», 2013-146 с.

11 Рамочная Программа ООН по оказанию помощи в целях развития 2010-2015. Ташкент: ПРООН, 2009.-80 с.

12 Наумкин В. В., Кузнецов В. А., Бартенев В. И. и др. Политические трансформации «нестабильных государств» СНГ: Доклад по материалам круглого стола (Фак-т мировой политики МГУ им. М.В. Ломоносова, 24 апреля 2013 г.) / сост. Д. Б. Малышева / Центр политических систем и культур, Фак-т мировой политики МГУ им. М.В. Ломоносова. – М.: Ин-т востоковедения РАН, 2013 -34 с.

Түйіндеме

Түркия және Орталық Азиядағы жаңа тәуелсіз мемлекеттер:

әлеуметтік түрленудегі тәжірибелер сабақтастығы

Жаркынбаева Р.С. – *Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті. E-mail: r_seidali@mail.ru*

Абдирайымова А.С. – *М.Тынышбаев атындағы Қазақ Көлік және коммуникациялар Академиясы.*

E-mail: ard_69@mail.ru

Қазіргі уақытта барлық мемлекеттер үшін тұрақты әлеуметтік-экономикалық даму жолдарын қарастыру, дамудың лайықты стратегиясын мен оған сәйкес әлеуметтік-экономикалық саясат таңдау керекті болып отыр. Бұл мәселелер Түркия мен басқа да Орталық Азиядағы түркі тілдес мемлекеттер үшін де маңызды.

Соңғы жиырма жылдың ішінде Орталық Азияда түбегейлі өзгерістер орын алды, тарихи тұрғыда бұл қысқа мерзім болғанымен де, өзінің маңыздылығы мен қым-қуығтылығы жөнінен аймақ үшін ғасырға тең эволюциялық өзгерістерге тең болды. Орталық Азиядағы түркі тілдес мемлекеттер үшін, үлкен мәдени-тарихи және этникалық жақындағына бола жаңарудың түркиялық моделі біршама қызығушылықтар байқалуда. Қазақстан тарихы бойынша барлық оқулықтарда Түркияның бірінші болып тәуелсіз ел ретінде танығандығы және Түркияның мәдени-гуманитарлық және экономикалық әріптестікті ұйымдастырудағы рөлі ерекше аталып өтеді.

Осындай жағдайда, Түркия үшін де тек ғылыми-академиялық қана емес, Орталық Азиядағы жаңа тәуелсіз мемлекеттердің әлеуметтік реформалау тәжірибесі де қызығушылық тудыруда. Экономика мен әлеуметтік салалардағы жағымсыз тенденцияларды шешуде көптеген Орталық Азия мемлекеттері өздерінің елдері үшін ұзақмерзімді жоспарлар мен әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламаларын жасай бастады.

Түйін сөздер: модернизация, дәстүрлі қоғам, әлеуметтік қалыптасу, әлеуметтік реформалар, азаматтық қоғам, бейүкіметтік ұйымдар, жергілікті қауымдастықтар.

Summary

Turkey and the newly independent states of Central Asia: the continuity of the experience of social transformation

R.S. Zharkynbayeva – *al-Faraby Kazakh National University, Almaty. E-mail: r_seidali@mail.ru*

A.S. Abdiraimova – *M.Tynyshepaev Kazakh Academy of Transport & Communications,*

Almaty. E-mail: ard_69@mail.ru

Currently, it seems urgent for all countries to find the ways of sustainable socio-economic development, to choose appropriate development strategy and corresponding social and economic policy. This issue is important both for Turkey and other Turkic speaking states of Central Asia.

Over the last two decades, fundamental changes have taken place in the development of Central Asia. Though this is a short period from a historical viewpoint, but for the region, they are equivalent to secular evolutionary changes in their importance and intensity. Considerable interest to the Turkish way of modernization is rather evident to the Turkic

speaking states of Central Asia, taking into account the great historical, cultural and ethnic affinity. In all textbooks on the history of Kazakhstan, it is emphasized that Turkey was the first country to recognize its independence. It is also emphasized Turkey's role in the organization of cultural, humanitarian and economic cooperation.

Meanwhile, not only scientific and academic, but also practical experience of social reform of the newly independent states of Central Asia may be of interest to Turkey. To overcome the negative trends in the economic and social sphere, most Central Asian states are beginning to develop long-term plans and programs of socio-economic development of their countries.

Key words: Modernization, Turkey. Central Asia, traditional society, social transformation, social reform, civil society, non-government organizations, local communities.

УДК 335/359

ПРИМЕНЕНИЕ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ: НАСТУПАТЕЛЬНАЯ ОПЕРАЦИЯ КОАЛИЦИОННЫХ СИЛ В ИРАКЕ (2003 г.)

Майхиев Д.К. – *PhD, Военно-инженерный институт радиоэлектроники и связи,
г.Алматы, Республика Казахстан, m_daur@mail.ru*

В настоящей статье, автор, на основе труда генерала в отставке Уэсли Кларка (Командующего Объединенными силами НАТО в Европе с 1997 по 2000 годы), сделал попытку выявить элементы военной доктрины армии США в войне с Ираком (2003 г.). Обращено внимание на боевые задачи вооруженных сил США (коалиционных сил) в ходе наступательной операции. Рассматриваются вопросы применения вооруженных сил, реализация принятых командованием решений в ходе военной операции.

Ключевые слова: Сухопутные силы США, ВВС США, Ирак, военная доктрина, боевые задачи, ударные группы, специальные подразделения, военно-политический аппарат.

Опираясь на военный опыт США в Ираке 2003 года, генерал в отставке Уэсли Кларк, в своем труде «Как победить в современной войне» [1] отмечает, что в современных войнах общепринятые правила ведения наступательной операции на обороняющегося противника с численным преимуществом с соотношением «три к одному» изменилось [1, с. 85].

На пересмотр вышеназванного правила существенно повлияли [1, с. 84]:

- синхронизация действий высокотехнологичных ВВС США;
- подвижные ударные группы сухопутных сил.

На наш взгляд, выявление влияния и значимости вышеназванных факторов в проведении наступательной операции является актуальным.

В этой связи, актуальность данной работы заключается:

- в выявлении влияния факторов на ход наступательной операции (концептуальные взгляды высшего военного руководства США на войну);
- в раскрытии сущности боевых задач соединений (частей и подразделений) в боевом порядке коалиционных сил (последовательность и взаимодействие родов войск в наступательной операции);
- в выявлении причины военных успехов США в войне с Ираком.

Отметим, что достижение определенного уровня развития вооруженных сил США до войны с Ираком было итогом работы военно-политического аппарата управления государством. Следовательно, синхронизация действий высокотехнологичных ВВС США и создание подвижных ударных групп сухопутных сил явилось результатом «трансформаций обороны». По заявлению Дональда Рамсфелда трансформация обороны была «...нацелена не только на создание нового высокотехнологичного оружия – хотя это несомненно является ее частью. Также она нацелена на новые способы мыслить и новые способы сражаться» [2, с. 297].

Анализ труда автора показывает, что высокотехнологичные ВВС США, синхронизируя свои действия, выполняли следующие задачи [1, с. 84-86]:

- обеспечивали защиту и безопасность движения сухопутных войск на всем фронте (на поле боя). ВВС США поражали противника на дальних подступах, не позволяя им осуществить развертывание своих сил;

- мощные воздушные удары комбинировались с наземными ударами сухопутных сил США и ударами отдельных мобильных групп;

- авиация создавала возможность успешному ведению боя мобильными группами сухопутных сил США;

- уничтожали объекты связи (телефонные станции), ПВО Ирака, командные центры (пункты, бункеры) иракцев.

Сухопутные силы США имели свои преимущества над противником в технике, в боевой подготовке личного состава, в средствах связи, в материально-техническом обеспечении.

В составе сухопутных сил США были созданы ударные группы, которые выполняли следующие боевые задачи [1, с. 85]:

- принимали активное участие в боевых действиях;

- практически в каждом бое (сражении) ударные группы активно проводили всесторонние взаимодействия, что позволяло им объединять усилия для достижения победы над противником.

Обращает на себя внимание некоторая особенность формирования ударных групп, для результативного их боевого применения [1, с. 85]:

- ударные группы были вооружены пулеметами и гранатометами для эффективной борьбы с бронетехникой противника;

- командный и личный состав подбирались с учетом того, что они быстро учились (самостоятельно анализировать ход боевых действий, делать выводы и с учетом накопленного опыта) эффективно вести боевые действия.

В ходе боевых действий, передовые иракские силы попадали в безвыходные положения.

Основные силы американских войск – 3-я пехотная дивизия и 1-я дивизия морских пехотинцев двигались вперед, в направлении главного удара. При встрече с сильным сопротивлением, американцы сосредотачивали огонь ВВС, вертолетов и артиллерии по противнику [1, с. 85].

В результате сосредоточенных воздушных и активных ударов из артиллерии к 31 марта передовые части иракцев из состава Республиканской гвардии «Медина» и части дивизии «Навуходоносор» понесли тяжелые потери, не могли оказывать организованного сопротивления [1, с. 86].

Полагаем, что боевые успехи коалиционных сил в наступательной операции в войне с Ираком были связаны с принятием военным руководством США военной доктрины, с определением концептуального взгляда на предстоящую войну.

Анализ труда генерала в отставке Уэсли Кларка позволил нам выявить некоторые задачи соединений (частей и подразделений) в боевом порядке коалиционных сил. Боевое построение коалиционных сил учитывало задачи каждого соединения (части и подразделения).

Заметим, что для ведения войны в Ираке американское командование выработало и приняло военную доктрину. Принятая военная доктрина позволяла синхронизировать действия сухопутных войск, определить взгляды на единое понимание роли высшего (стратегического), среднего (оперативного) и низшего (тактического) командного звена в управлении соединениями (частями и подразделениями) в боевой обстановке.

Опираясь на сведения автора, рассмотрим особенности военной доктрины и задачи соединений (частей и подразделений).

Выработанную американцами военную доктрину, условно назовем «Стратегией достижения большой победы», в котором они использовали весь прошлый накопленный боевой опыт вооруженных сил США [1, с. 52].

Важно заметить, что наступательная операция вооруженных сил США в Ираке рассматривалась на каждом уровне командования [1, с. 62]:

- от роты, уровень командования – капитан;

- до всех сухопутных войск ведущих наступательную операцию, уровень командования – трех звездный генерал.

В основе военной доктрины лежало три взаимосвязанных вида боя, и они различались так: «глубокий», «ближний», «тыловой». Особенность каждого вида боя состояло в разнице масштаба боя, сражения, операции, а также в используемых средствах поражения противника, например [1, с. 62]:

- для командира роты «глубокий» бой это вызов огня минометов и артиллерии на позиции противника, расположенные перед ними; «ближний» бой это маневрирование взводов на фланге противника; «тыловой» бой это ответный огонь сержанта-тыловика по целям противника;

- для корпуса «глубокий» бой это использование ударов с воздуха авиацией (с самолетов и вертолетов), поддержание наземных сил залпами ракет среднего радиуса действия; «ближний» бой

это маневрирование дивизиями; «тыловой» бой это выделение специальных частей для обеспечения безопасности корпуса с тыла.

Такой подход позволил переосмыслить понятия фронт и тыл. Командующие и командиры могли самостоятельно принимать решения на ведение операции, боя (сражения), маневрировать подразделениями, обеспечивать безопасность своего тыла от атаки и ударов противника. Более того, четко определили новое понимание по уровням:

- бой (тактический уровень);
- операция (оперативный уровень).

В ходе подготовки к войне в Ираке все командиры (командиры всех уровней управления) в американской армии прошли соответствующее обучение на курсах [1, с. 62].

Важную часть наступательной операции представляли вопросы снабжения передовых частей, быстро продвигающихся вперед сухопутных сил США. Как правило, попытки нарушения снабжения войск со стороны иракцев организовывались у крупных населенных пунктов. Со стороны командования коалиционных сил решение нарушения снабжения войск со стороны иракцев было связано с принятием соответствующих мер, вдоль линий снабжения войск. Усиленные бронетанковыми и механизированными машинами американские подразделения вели боевые действия с применением артиллерии, имея поддержку с воздуха. Основные усилия американцев направлялись на уничтожение оборонительных позиций, оружия и огневых точек иракцев. Имея большие преимущества в оружии, американцы быстро восстанавливали линию снабжения войск [1, с. 86-87].

Большую опасность для американских солдат представляли «мирные» жители. Гражданские лица совершали «террористический акт» - в Наджафе таксист-смертник, собрав вокруг себя четырех американских солдат, подорвал себя. Этот случай «накалил» обстановку. В результате, по сведениям генерала в отставке Уэсли Кларка: «В местах действий ... войск ... имели место несколько ... случаев, когда были убиты представители гражданского населения, иногда даже до того, как они могли осознать, что находятся в опасности ... самооборона приобрела новый смысл» [1, с. 79, 87].

Были и другие случаи, например, в населенном пункте Наджафе некоторые лица из числа местного гражданского населения помогали американцам, они указывали на военизированные формирования иракцев, а также предупреждали о минных полях [1, с. 94].

Наступательная операция коалиционных сил в Ираке поддерживались боевыми самолетами, примерное количество которых составляло около 150-200 единиц. Воздушные удары наносились как по отдельным целям, так и по крупным формированиям противника. В направлении главного удара соединения иракцев понесли серьезные потери, боевая готовность этих соединений снижались. Тем не менее, части и подразделения иракцев высшим командованием управлялись, маневрировали и вели боевые действия [1, с. 88].

Возможно, умение иракцев быстро восстанавливать прерванную линию связи, боевой порядок, оружие и технику для отражения наступающих сил противника для американцев было обстоятельством неожиданным.

Наступление 3-й пехотной дивизии армии США на Багдад начался с прорыва обороны иракской дивизии «Медина». Прорыв обороны начался под прикрытием темноты, предварительно с мощных ударов авиации, ударных вертолетов и артиллерии к северу и западу от населенного пункта Кербелы. По утверждению автора 2 апреля 3-я пехотная дивизия прорвала оборону противника без существенных потерь [1, с. 89].

В восточном направлении наступательной операции на Ирак, командованием американцев принимались аналогичные решения. Основные силы 1-ой дивизии морской пехоты были сосредоточены на прорыв обороны иракской дивизии «Багдад», позиций которого были удалены примерно на 160 км к юго-востоку от столицы Ирака – Багдад [1, с. 89].

Наступательная операция 1-ой дивизии морской пехоты на оборону дивизии «Багдад» началась с мощных авиационных ударов и артиллерии, целями для уничтожения выбирались [1, с. 89, 90-92]:

- штабы, командные пункты (КП), пункты управления (ПУ);
- танки, бронетехника и автомобили (автозаправщики);
- артиллерия (дальнобойная), системы залпового огня;
- радарные системы.

Основными задачами авиационных ударов и артиллерии являлись максимальное уничтожение оборонительных сил иракцев, и создание благоприятных условий для движения наступающих американских войск в направлении Багдада [1, с. 89].

Отметим тактику прорыва обороны иракцев сухопутными силами США в ходе наступательной операции. По сведениям генерала в отставке Уэсли Кларка сухопутные силы США в ходе наступательной операции придерживались выполнения следующих тактических задач [1, с. 90-92]:

- основной целью наступления ставились: прорыв обороны и обход позиций противника;
- выбор уязвимого места в оборонительных позициях противника, прорыв данного места (создать брешь), с дальнейшим его расширением по глубине;
- наступление во фланг обороны противника с проходом в их тыл;
- избегать «лобовых» столкновений с противником;
- подавить огневую мощь противника (танки, бронетехнику, дальнобойную артиллерию, системы залпового огня и другое);
- разрушать систему связи и управления (штабы, командные пункты, пункты управления).
- предугадывать возможные действия противника, опережать его путем тактических маневров и огневых ударов.

В применении такой тактики, большое значение имела скорость движения наступающих войск. Брешь быстро наполнялась наступающими войсками, не позволяя обороне иракцев замкнуть брешь [1, с. 92].

Отметим, автор упоминает, что такая тактика не является новой в военном искусстве, она была результатом изучения истории войн и истории военного искусства, в частности военного опыта Первой и Второй мировых войн на территории Европы [1, с. 91].

3-я пехотная дивизия осуществила первый прорыв в обороне иракцев в районе населенного пункта Кербелы, в направлении моста через реку Евфрат в 30 км от Багдада. Войска второго эшелона, двигаясь за войсками первого эшелона, вели боевые действия с разрозненными силами иракцев совместно с артиллерией и авиацией, пока противник сопротивлялся [1, с. 92-93].

1-я дивизия морской пехоты осуществила прорыв в обороне иракцев в районе населенного пункта Наамани (в окрестностях города Кут), преодолевая реку Тигр, в направлении небольшого населенного пункта Фурат. Авиация ВВС США активно (днем и ночью) поддерживала наступающие сухопутные части, крупные населенные пункты были блокированы специальным контингентом войск и оставались под контролем, основные силы быстро двигались в направлении Багдада [1, с. 93-94].

С началом наступательной операции в западной и северной части Ирака действовали специальные подразделения коалиционных сил. Основное направление движения подразделений специальных операций было столица Ирака – Багдад, боевая задача состояла [1, с. 94]:

- в захвате и в нанесении ударов по важным государственным и военным объектам, например по дворцу Саддама в Тартаре, по аэродромам и складам, по дорогам. Минировали дороги и устраивали засады иракским войскам и т.д.;
- в уничтожении КП и ПУ, а также отдельных (мелких) вооруженных групп иракцев;
- в уничтожении наземных сил Ирака;
- в наведении на иракцев (цели) авиацию ВВС США для воздушных ударов.

Иракские войска под ударом американцев отступали со своих оборонительных позиций. Подразделения специальных операций коалиционных сил наводили самолеты по целям иракцев вокруг населенных пунктов Мосул и Киркука. К северу от Багдада не было крупных сухопутных сил коалиций, поэтому иракцы, отступая, часто занимали оборону в менее уязвимых местах от воздушных ударов [1, с. 95].

Обращает на себя внимание еще одна особенность принятой американцами военной доктрины «Стратегии достижения большой победы» в войне с Ираком - это эшелонирование войск [1, с. 94-95]:

- передовые силы наступательных войск быстро продвигаются вперед, уничтожая противника всеми силами в направлении главной цели;
- идущие за ними войска (войска второго эшелона) уничтожают разрозненные групповые (одиночные) цели противника, после того как противник потерял рубежи обороны и утеряна система управления. Проводят разминирование дорог и других объектов, устанавливают контакты с населением, подавляют очаги сопротивления. Например, 101-я воздушно-десантная дивизия, следуя за передовыми частями, уничтожала в тылу американских войск очаги сопротивления, применяя артиллерию, ударные вертолеты, проводя точечные бомбометание;
- соединения третьего эшелона, следующие за соединениями второго эшелона, проводили зачистку. Например, 82-я воздушно-десантная дивизия (соединение третьего эшелона), следуя за 101-ой воздушно-десантной дивизией, в населенном пункте Самаве проводили зачистку.

Командование 3-й пехотной дивизий, преодолев основные силы сопротивления иракцев, приняла решение и с силами 2-й бригады совершила рейд в Багдад, колонна состояла из более 40 танков и самоходных установок типа *Bradley*. Иракцы оказались не готовы к такому рейду, американцы, ведя бой в городских условиях, прошли по главным дорогам к аэропорту, оказав существенную помощь 1-й бригаде 3-й пехотной дивизий, которая вела боевые действия за этот объект города [1, с. 96, 99].

Целью рейда, – отмечает автор, – состояла в следующем [1, с. 99]:

- не захватывать ключевые позиции внутри города;
- проникнуть вглубь обороны иракцев;
- провести рекогносцировку;
- дезорганизовать противника и лишить возможности организованно оказывать сопротивление в городских условиях;
- создать впечатление военного успеха США в Ираке для успешного ведения информационной войны.

Отметим, что в контексте данной работы ведение США информационной войны против Ирака требует отдельного рассмотрения.

Движение американских войск в городе было поддержано с воздуха ВВС США, беспилотные аппараты *Hunter* и *Predator* позволяли в режиме реального времени координировать действия и следить за развитием события через телевизионные камеры, установленные в них [1, с. 100].

Части 3-й пехотной дивизий брали город Багдад в кольцо, с восточной и северной части города присоединяясь с частями 1-й дивизии морской пехоты, одновременно они блокировали все дороги в город. 7 апреля сухопутные силы США заняли Республиканский дворец – официальную резиденцию правительства Ирака и дворец Сиджуд [1, с. 102].

В дальнейшем, сухопутные силы США продолжали разгром иракских войск, взятие Багдада после его окружения заняло семь дней [1, с. 105].

Анализ источников показывает, что военная политика США по трансформации обороны включала выработку практических умений сухопутных сил вести боевые действия в городских условиях и достижения победы над противником.

В этой связи считаем необходимым, отметить некоторые причины «быстрого» взятия Багдада сухопутными силами США. На наш взгляд такими причинами явились следующее, со стороны иракцев [1, с. 105-107]:

- слабая подготовка Багдада к обороне в военно-инженерном отношении, американская тяжелая бронетехника проникала в город по открытым и неподготовленным участкам;
- отсутствие у иракцев четкого плана обороны города и координаций своих боевых действий, что дало возможность американцам взять инициативу на себя.
- «... накануне вторжения, – пишет Мэри Калдор, – Ирак являл все признаки начинающейся несостоятельности государства (state failure) – нехватку законных источников дохода, упадок государственных служб, утрату легитимности, эрозию и быстрое разрастание военных ведомств и органов безопасности, подъем сектантской политики идентичности и рост преступности» [2, с.304].

Некоторые причины «быстрого» взятия Багдада со стороны американцев на наш взгляд состояли в следующем [1, с. 105-107]:

- стремительность боевых действий американцев (рейд в город);
- наличие тяжелой бронетехники (танков, самоходных установок), умелое маневрирование и подавление огнем иракцев;
- превосходство американцев в воздухе. Самолеты и вертолеты «давили» огнем иракцев, БПЛА доставляли наземным силам видеоинформацию в режиме реального времени и обеспечивали координацию действий сухопутных сил в бою, в городских условиях;
- наличие технического преимущества в области радиосвязи;
- скорость передвижения сухопутных сил по городу и своевременное реагирование на новую тактическую ситуацию.

Рассматривая военное превосходство вооруженных сил США, следует сказать, что некоторый аналитический материал по вопросам тактики действия сухопутных сил США и иракцев содержится в сборнике аналитических материалов [3].

Таким образом, анализ применения коалиционных сил в Ираке (2003 г.) в наступательной операции, позволил выявить причины их военных успехов:

- наличие у высшего руководства США концептуальных взглядов на войну (принятие военной доктрины);
- качественный подбор командного и личного состава, обучение и подготовка военных специалистов в рамках принятой военной доктрины;
- разработка четких планов на применение вооруженных сил. Синхронизация действий высокотехнологичных ВВС США с наземными сухопутными силами США, четкое определение боевых задач командирам всех уровней управления, согласованность в действиях в боевой обстановке;
- создание подвижных ударных групп в составе сухопутных сил. Быстрое продвижение наступающих войск по фронту (в направлении главного удара). Создание брешей в оборонительных рубежах иракцев и прорыв обороны;
- уничтожение американцами главных военных и государственных объектов иракцев всеми доступными средствами;
- окружение иракцев по всем направлениям, эшелонирование наступающих войск, установление контактов с местными жителями.

1 Кларк Уэсли К. Как победить в современной войне / Пер. в англ. М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 240 с.

2 Калдор, М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / пер. с англ. А. Анполонова, М. Дондуковскою; ред. перевода А. Смирнов, В. Софронов. М.: Изд-во Института Гайдара, 2015.- 416 с.

3 «Хроника противостояния в Ираке». Сборник аналитических материалов // М.: Центр стратегических оценок и прогнозов, 2010. – 201 с. www.csef.ru

Түйіндеме

Қарулы күштерді қолдану: Ирактағы коалициялық күштердің шабуылдаушы операциясы (2003 жыл)

Д.Қ.Майхиев – PhD доктор, радиотехника және байланыс әскери-техникалық институты, Алматы қ.

Автор аталмыш мақалада 2003 жылы Ирактағы коалициялық күштердің қолданылуына талдау жасайды. Отставкадағы генерал Уэсли Кларктың (1997-2000 жылдары Еуропадағы НАТО Біріккен күштерінің Қолбасшысы) еңбегі негізгі материал ретінде алынды. Мақаланың негізгі мақсаты Ирактағы АҚШ-тың әскери табысқа жетуіндегі негізгі себептерін анықтау, сондай-ақ АҚШ қарулы күштерінің (коалициялық күштер) шабуылдаушы операциялар барысы болып табылады. Иракпен соғыстағы АҚШ әскери доктринасының элементтері анықталып, АҚШ құрлықтағы күштерімен АҚШ ӘӘК жоғары технологиялық әскери іс-қимылдарын сәйкестендіру мәселелеріне де назар аударылды.

Түйін сөздер: құрлықтағы АҚШ күштері, АҚШ Әуе күштері, Ирак, әскери доктрина, жауынгерлік иапсырмалар, соқпалы топтар, арнайы бөлімшелер, әскери және саяси аппараттар.

Summary

Application of the armed forces: offensive operation of coalition forces in Iraq (2003 year)

D. Maikhiyev – PhD, The Military Engineering Institute of Radio Electronics and Communication, Almaty, Kazakhstan

In the real article, an author conducts the analysis of application of coalition forces in Iraq in 2003. Basis of material is labour of general in retirement of Уэсли Clark (Commander by Incorporated forces of NATO in Europe from 1997 to 2000). An aim hired was an exposure of key reasons of soldiery successes of the USA in Iraq, motion of offensive operation of the armed forces of the USA (coalition forces). The elements of military doctrine of the USA are educed in war with Iraq, paid attention to questions of synchronization of battle actions of hi-tech BBC of the USA with the land-forces of the USA.

Key words: US ground forces, the US Air Force, Iraq, military doctrine, combat missions, percussion groups, special units, military and political apparatus

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ТҮРКИЯ РЕСПУБЛИКАСЫ АРАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИЕТ ПЕН ҒЫЛЫМ САЛАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫСТАРДЫҢ АЛҒАШҚЫ КЕЗЕҢДЕРІ

Мырзабекова Р.С. – *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Тарих, археология және этнология факультетінің доценті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.*

Кенжекулова А. Ғ. – *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.*
E-mail: aziza.kenzhekulova@mail.ru

Мақала Қазақстан мен Түркия Республикалары арасындағы терең ынтымақтастықтың тамыры болған мәдениет пен ғылым саласындағы байланыстары мен жетістіктері және оның маңызы қарастырылады.

Түркия дүние жүзі бойынша Қазақстанның бірінші болып егемендігін мойындаған, Қазақстан мен Түркия арасындағы саяси, сауда-экономикалық және гуманитарлық қарым-қатынастың қарқынды дамуына бірегейлігі ортақ тарих, мәдениет, тіл негіз болды. Тарихи себептерге байланысты бір-бірі-мен қарым-қатынасы үзілген екі ел арасындағы байланыс ХХ ғасырдың аяғында әртүрлі сферадағы байланыстар негізінде қайта қалпына келе бастады. Әсіресе, қазақ-түрік ынтымақтастығы мәдениет және ғылым саласында өте жоғары белсенділікпен сипатталады. Осының негізінде екі елді рухани жақындастыратын «Мәдениет күні», ғылыми-тәжірибиелік конференциялар, семинарлар, шығарма-шылық топтардың концерттері, музыкалық және өнер фестивальдары өткізіліп тұрады. Түп тамыры бір қазақ және түрік халқының рухани және гуманитарлық сферасындағы белсенді қарым-қатынастарына тұтас тарихы, мәдени құндылықтары, сондай-ақ көптеген үлкен оқиғалар дәлел.

Түйін сөздер: Түркия Республикасы, геосаясат, мәдени-гуманитарлық интеграция, жаһандану.

Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесі (Түркі Кеңесі) құрылған 2009 жылдан бері қатысушы мемлекеттерінің интеграциясы жанданды. Әр салада институттар құрылып, терең ынтымақтастықтың тамырына қан жүгіре бастады. Түркі мемлекеттерін ортақ арнаға тоғыстыратын тетіктер дүниеге келіп, жүзеге аса бастады.

Ғасырлар бойы түркілер жаһандық тарихты өздерінің ерекше жолымен қалыптастырып отырды. Олар Еуропадан Үндістанға дейінгі орасан зор аймақты қамтыған жерде көптеген империялар мен мемлекеттерді құрып, биледі. Бүгінгі таңда түркі тілдес мемлекеттер қазіргі заман тарихына өзіндік ынтымақтастық негізіндегі қатынаста қадам басып, беки түскен әрі маңыздылығы арта түскен ортақ болашақты бірге қалыптастыруда.

Түрік Республикасы мен бес түркі тілдес мемлекеттердің – Қазақстан, Әзірбайжан, Қырғызстан, Түркменстан, Өзбекстанмен жаңа қатынастарының дамуы Түркияның 1990-жылдары өз қайшылықтарымен күресуінің өзгерістері мен мүмкіндіктерін түсіндірумен сабақтас болды. Стамбулда болған түркі халықтарының екінші саммитінде (1994) президент Сүлеймен Демирел жаңа геосаяси жағдайға келесідей түсінік берді: «Біздің ортақ тарихымыз, көптеген жағдайлар ықпалынан бөлініп, өз жолындағы қиыншылықтарды жеңіп, қайтадан өзінің табиғи бағытына оралды. 1991 жылы біздің бауырлас бес мемлекетіміз тәуелсіз елдер ретінде қайта пайда болуы заңды құбылыс. Біз бұл жаңаруды ерекше ынтымақтастықпен қабылдаймыз» [1].

Түркі халықтарының саны ХХІ ғасырдың басына таман шамамен 400 миллион адамды құрайды. Қазақстан Республикасы тәуелсіз мемлекет болып жарияланғаннан бергі он жылдан астам уақыт ішінде оның әлемдік қауымдастыққа енуі іс жүзінде аяқталып, халықаралық геосаяси қатынастардағы орны мен ролі айқындалды. Бүгінде Қазақстан Еуразия кеңістігіндегі өзінің тарихи дәнекерлік қызметін қайта жалғастырып, халықаралық аренада беделді де дәйекті бейбітшілік саясатын жүргізуде. Оған Қазақстанның халықаралық қауымдастық шеңберінде тең құқылы қарым-қатынастар орнатуымен бірге, баянды бейбітшілік саясатын қалыптастыру, мемлекетаралық шиеленістерді бәсеңдету, қазіргі Орталық Азия елдері арасындағы, әсіресе Ауғанстан мәселесіне байланысты қалыптасқан жағдайды оңдастыру, шетелдермен экономикалық және мәдени байланыстарды кеңейту жөніндегі ұсыныстары мен нақты қадамдары айқын дәлел.

Сонымен қатар, отарлық және кеңестік кезеңдерде бұрмалауға ұшыраған халықтың тарихи санасын қалпына келтіру, өз мемлекеттігін сәйкестендіру аясында өтіп жатқан рухани және мәдени әрлеу барысында Қазақстан Республикасы көршілес елдермен, тарихи тамыры бір туысқан халықтармен ежелгі қарым-қатынастары мен байланыстарын жаңғыртуға да ерекше назар аударып келеді. Алыс және жақын көрші мемлекеттермен жасалатын ресми халықаралық қарым-қатынастармен қатар

елдерді жақындастыратын мәдени байланыстардың да маңызы зор. Осы орайда Қазақстан мен Түркия арасындағы мәдени және рухани байланыстардың кеңінен дамуы кездейсоқ құбылыс емес.

Ежелден шығу тегі бір түркі халықтарының соңғы жылдары астам уақыт ішінде өзара ынтымақтастығының нығаюы КСРО құрамынан бөлініп шыққан тәуелсіз жас мемлекеттердің әлемдік қауымдастықта өз орнын дәйектеуге септігін тигізуде. Қазақстанның отарлық дәуірде, одан соң Кеңес мемлекеті құрамындағы кезеңде белгілі себептермен үзіліп қалған дәстүрлі мәдени және рухани туысқандық байланыстарының қайта жанданып, тұрақты сипат алуы бүгінгі тәуелсіз мемлекеттің дамуы үшін аса қажет мәселе.

Түркия мемлекеті шет елдердің ішінде, 1991 жылы желтоқсанда Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін мойындап, дипломатиялық қарым-қатынас орнату ниетін білдірген ең тұңғыш мемлекет. Сондықтан 1990 жылдардың бас кезінде жекелеген мәдени, ғылыми байланыстардан бастау алған осы қарым-қатынастар тәуелсіздік жылдары кең өріс алып, тұрақты сипатқа ие болды.

Тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің Түркиямен шынайы мәдени байланыстарының орнаған кезі 1991 жылдан бастап бүгінгі күнге дейінгі мерзімді қамтиды. Себебі отарлық және кеңестік мемлекет жағдайында Қазақстан мен Түркия арасындағы байланыстар дербес әрі кең көлемді де, нақты сипат алған жоқ. Екі ел арасындағы мәдени байланыстар саяси және экономикалық ынтымақтастық қатынастардың құрамдас бөлігі ретінде он жылдан астам уақыт ішінде әр салада нақты нәтижелерге ие болды.

Бүгінде Қазақстан мен Түркия арасындағы байланыстардың қатарында жалпы мәдениет пен өнер, білім мен ғылым, ақпарат құралдары мен баспасөз, діни-рухани байланыстардың өкшелеп, жалпы екі ел арасындағы ресми мемлекетаралық қатынастардың құрамдас бөлігі ретінде әрқайсысы өз саласында жеке бір ағымды құрайтынын айту қажет. Алғашқы кезде бұрын үзіліп немесе тоқырап қалған дәстүрлі туысқандық байланыстарды қалпына келтіру мақсатымен жалпы мәдени байланыстар көлемінде орнатылған осы қатынастар бүгінгі ғылыми-техникалық мүмкіндіктер, нарықтық қатынастар ықпалымен әр салада нақты нәтижелерімен толығы түсуде. Оған Түркия мен Қазақстан арасындағы экономикалық байланыстардың нәтижелерін мысал ретінде келтіруге болады. Қазақстан мен Түркия арасындағы байланыстар бұл мәселенің құрамдас бір бөлігі болып табылатыны даусыз.

Қазіргі қалыптасқан геосаяси жағдай барысында Түркиямен Орталық Азияның түркі тілдес мемлекеттері мен өзгеде түркі тілдес халықтардың мәдени-гуманитарлық ынтымақтастығын зерттеу, ортақ түркі өркениетін қайта жанғыртуына жәрдемдеседі. Қазіргі кезде Түркия сияқты әріптес мемлекеттің саяси қолдауы мен экономикалық көмегі және мәдениет саласындағы нәтижелі қарым-қатынастары, түркі тілдес мемлекеттердің нарық саясатының дамуына айтарлықтай ықпал жасай-тындығына дау жоқ. Сол себепті де түркі әлемі интеграциясы контекстінде қазақ-түрік қатынастарын зерттеп, болашағына сараптама жасаудың тәжірибелік маңызы зор.

ҚР мен Түркия арасындағы қазіргі заманғы шарттар мен келісімдер екі ел арасындағы саяси-дипломатиялық, қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты қазіргі күнге дейін бағалауға мүмкіндік береді. Олардың қатарында Түркия мен Қазақстан арасындағы өзара экономикалық сауда, ғылыми-техникалық және мәдени ынтымақтастығын кеңейту жөнінде 11 баптан тұратын келісім-шарт [2], Достық және ынтымақтастық туралы келісім-шарт [3], Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесін (ТМЫК немесе Түркі Кеңесі) құру туралы Келісім [4], Қазақ КСР және Түркия Республикасы Үкіметтері арасында сауда-экономикалық және ғылыми-техникалық қарым-қатынас туралы келісімді [5] атап өтуге болады.

Түркияның сыртқы саясаты мен көрші елдерге қатысты саясаты, Қазақстанмен қарым-қатынасы, мемлекеттердің ресми позициясына қозқарас білдіруі арқылы маңызды. Бұл мемлекеттік және саяси жетекші қайраткерлердің, ресми тұлғалардың шығармаларында, баяндамаларында, өзара сапарлар барысында сөйлеген сөздерінде және әртүрлі ақпарат құралдарына берген сұхбаттарында айшықталады және екіжақты ынтымақтастықтың басым бағытын аша түседі.

Түркия мен тәуелсіз мемлекеттер арасындағы саяси қатынастарының дамуы және Түркия мен Қазақстан Республикасы байланыстарына байланысты ХХ ғасырдың 90-жылдарынан бастап ғылыми-дипломатиялық зерттеулер орын алған. Бүгінгі таңда екі мемлекет арасындағы сыртқы саяси байланыстар кең аумақты саяси қызығу құралына айналды. Қазақстанның сыртқы саясаты, оның ішінде қазақ-түрік қатынастары және Орта Азиядағы түрік факторы көптеген зерттеушілердің еңбектеріне арқау болды.

Арнаулы және іргелі зерттеулердің жоқтығы түркі әлемінің мәдени-гуманитарлық интеграциясының барысына және үдеріс барысындағы түйткілді мәселелерге салыстырмалы түрде талдау

жасаумен түсіндіріледі. Дегенмен, Қазақстанның Түркия Республикасымен өзара қарым-қатынастар жайында көптеген ғылыми мақалалар жарияланды. Олардың ішінде Н.Назарбаевтың Егемен Қазақстанның сыртқы саясатының бағытын бекіту және Қазақстан дипломатиясының алғашқы қадамдарын анықтауға арналған «Қазақстан Республикасының егемен мемлекет ретінде тұрақтануы және даму стратегиясы» атты монографиясы ең құнды және өзекті болып табылады. «XXI ғасыр табалдырығында» атты кітабының «Түркі меридианы» [6] тарауында Түркия Республикасына жасаған сапары жайында және Т.Озал мен С.Демирелді көрнекті саяси қайраткерлер ретінде сипаттап, олардың екі республиканың қарым-қатынасы әрекетіндегі рөлі жайында баяндайды. Қазақстан-Түркия қатынастарын сипаттай отырып: «Қазақстан-Түркия Республикаларының қарым-қатынастары қарқынды дамуда. Қазір, ортақ жоба жасалынбайтын экономика, білім және мәдениет салаларын атап айту қиын. Біздің халықтарымыз тек тең құқылы серіктер ғана емес, олардың арасында үлкен достық бар», – деп атап кетті. Қ.Тоқаевтың әлем мемлекеттерімен жасаған алғашқы достық қатынастары, Республиканың халықаралық қатынастарда алатын орны мен рөлі туралы баяндайтын еңбектері дипломдық ізденіс жұмысының негізіне алынды [7].

Түркия Республикасындағы Қазақстанның бірінші елшісі – Қ. Саудабаевтың «Әлемдік қоғамдағы Қазақстан» атты мақаласында Қазақстан жаһандық мәселелерді бейбіт жолмен шешетін халықаралық қатынастарға белсенді қатысқандығы туралы жазды. Сонымен қатар, басқа да қазақстандық саясаткерлердің, Қазақстан мен Түркия Республикаларының қатынастарының, сондай-ақ түркі әлеміндегі мәдени-гуманитарлық интеграцияның тәжірибелік және теориялық қарым-қатынастарының қырларын ашатын мақалалары да үлкен маңызға ие. Түркия Республикасының сыртқы саясатына талдау жасай отырып, Қазақстан Республикасымен қарым-қатынасы жайында т.ғ.к., Ресейлік стратегиялық зерттеулер институтының ғылыми жетекшісі А.А. Куртов: «жаңа нарық пен байлықтың қайнар көзі ретінде, ал екінші жағынан Түркия Республикасымен ортақ бір түбірдің болуы Қазақстанды және Орталық Азиядағы өзге де түркі тілдес мемлекеттерді интеграциялық процесске итермелейді» [8] деп атап кеткен болатын. Түрік Республикасы саясат, экономика және мәдениет салаларында түркі әлемі интеграциясының көшбасшысы болып табылатын Қазақстанмен жақындасудың барлық жолын жасауда.

Ресейлік тарихнамада Түркия мен Қазақстанның ішкі саяси және экономикалық қанысының дамуына арналған В.И. Данилов, С.Б. Дружиловский, Е.И. Уразова ресейлік зерттеушілердің монографиялары мен мақалалары жарық көрді [9].

Түріктік тарихнамаға тоқталар болсақ, КСРО ыдырағаннан кейін Батыс елдерінің Орта Азияға деген қызығушылығы арты түсті. Фуркан Кая, Халиме Гюмюш, Ерен Окур [10] секілді ғалымдар түркі әлемінің болашақтағы дамуына зер салады.

Уақыт өткен сайын, жылдан жылға түркі әлемі мемлекеттері арасындағы интеграциялық үдеріс жаңа белестерге көтеріліп, жаңаша қарқынмен дамып келеді. Түркі тілдес мемлекеттердің арасындағы мәдени-гуманитарлық интеграцияға талдау жасап, жаңа мәліметтерге сараптама жүргізіп отыру, түркі әлемінің берік топтасуын қарқынды дамыту үшін және бұл елдер арасындағы келіспеушіліктерді болдырмау үшін қажет.

1 Н.А. Назарбаев. *Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства*. //«Казахстанская правда», 16 мая 1992 г.

2 *Өзара экономикалық сауда, ғылыми-техникалық және мәдени ынтымақтастығын кеңейту жөнінде 11 баптан тұратын келісім-шарт* // *Бюллетень международных договоров РК*. 2000. №1. С. 142-147.

3 *Достық және ынтымақтастық туралы келісім-шарт* // Тоқаев К. *Дипломатия Республики Казахстан*. /К. К.Тоқаев. Астана: Елорда, 2001. 548 с. С.56.

4 *Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесін (ТМЫК немесе Түркі Кеңесі) құру туралы Келісім* // *Режим доступа: Министерство иностранных дел Республики Казахстан. Режим доступа: [http:// www. Mfa/kz/rus/](http://www.Mfa/kz/rus/)*

5 *Қазақ КСР және Түркия Республикасы Үкіметтері арасында сауда-экономикалық және ғылыми-техникалық қарым-қатынас туралы келісім*

6 Н.Назарбаев *«XXI ғасыр табалдырығында»*, Алматы 1996 жыл.

7 Қ.Тоқаев *«Қазақстанның сыртқы саясат бағытын іске асырудың кейбір аспектілері»*// *саясат – 1995 жыл, №5, 39-49 беттер*.

8 Куртов А.А. *«ҚР байланысты Түркияның саясаты»*// *«Қазақстан»: «Егемен дамудың реалиялары мен перспективалары», Мәскеу – 1995 жыл, 395-406 беттер*.

9 С.Б. Дружиловский. *Турецкая Республика в 80-90-е годы*. - М., 1995; Е.И. Уразова. *Экономика Турции. От этатизма к рынку*. - М., 1993; *Политическая культура стран Азии и Африки*. - М. : МГИМО, 1996; *Турция:*

новые тенденции экономического развития в 80-е годы. М., 1991; Турция. Современные проблемы экономики и политики. - М., 1997.

10 Furkan Kaya. Turkiyeninenerjipolitikasi. 15 Şubat 2013. <http://www.yazete.com/yazilar/furkan-kaya/turkiyenin-enerji-stratejisi/476985/>; Eren Okur. Enerji Kaynakları ve Orta Asya'nın Geleceği. 20 Ağustos 2009.

Резюме

Начальный период между республикой Турцией и Казахстаном в культурно-научной сфере

Мырзабекова Р.С. – *Доцент кафедры Истории, археологии и этнологии имени Аль-Фараби,*

Республика Казакстан, г. Алматы

Кенжекулова А. Г. – *Магистрант 2 курса кафедры Истории, археологии и этнологии имени Аль-Фараби,*

Республика Казакстан, г. Алматы. E-mail: aziza.kenzhekulova@mail.ru

В данной статье рассматриваются культурно-научные связи между Республикой Турцией и Казакстана.

Турция была первой страной мира, признавшей независимость Казакстана, уникальность отношений между Казакстаном и Турцией основываются, прежде всего, на общности истории, культуры, языка, что явилось важной основой для особенного активного развития политического, торгово-экономического и гуманитарного сотрудничества. Разделенные историческими обстоятельствами, утратившие силу в этой связи друг с другом, в конце XX века народы Казакстана и Турции обрели возможность восстановить прерванные отношения, установить многосторонние контакты на всех уровнях, во всех сферах сотрудничества. Особенно, казахстанско-турецкое сотрудничество в культурно-научной сфере характеризуется высокой активностью. В этом направлении организовываются «Дни культуры», научно-практические конференции, семинары и концерты творческих групп, музыкальные и культурные фестивали, которые способствуют духовному сближению народов двух стран. Общность истории и культурных ценностей, а также крупные события являются ярким доказательством активного сотрудничества в духовной и гуманитарной сферах казахского и турецкого народов, имеющих общие корни.

Ключевые слова: Турецкая Республика, геополитика, научно-гуманитарные интеграции, глобализация.

Summary

Initial stage between the republic Turkey and Kazakhstan in the cultural and scientific sphere

Myrsabekova R.S. – *Al-Farabi Kazakh National University. Assistant professor. Rebulpic Kazakhstan. Almaty*

Kenzhekulova A. – *Al-Farabi Kazakh National University. Master Degree's undergraduate. Rebulpic Kazakhstan.*

E-mail: aziza.kenzhekulova@mail.ru

In this article it is considered cultural and scientific communications between the Republic of Turkey and Kazakstan.

Turkey was the first country of the world which has recognized independence of Kazakhstan, uniqueness of the relations between Kazakhstan and Turkey are based, first of all, on a community of history, culture, language that was important the main for special active development of political, trade and economic and humanitarian cooperation. Divided by the historical circumstances, the communications which have lost owing to this fact with each other, at the end of the XX century the people of Kazakhstan and Turkey found possibility to restore the broken-off relations, to come into multilateral contacts at all levels, in all spheres of cooperation. Especially, Kazakhstan-Turkish cooperation in the cultural and scientific sphere is characterized by high activity. In this direction are organized «Days of culture», scientific and practical conferences, seminars and concerts of creative groups, musical and cultural festivals which promote spiritual rapprochement of the people of two countries. The community of history and cultural values, and also important events are the bright proof of active cooperation in spiritual and humanitarian spheres of the Kazakh and Turkish people which have the general roots.

Key words: Turkish Republic, geopolitics, scientific and humanitarian integration, globalization.

ХОЙТ АМУРСАНА: НЕГІЗГІ ДЕРЕКТЕР МЕН ЗЕРТТЕУЛЕР

Сайфулмаликова С.С. – тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы. E-mail: Sabrasha@mail.ru

Мұхажанова Қ. М. – Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы

Мақалада авторлар әр түрлі деректер мен зерттеулер негізінде Жоңғар хандығының соңғы билеушісі Амурсана туралы қарастырған. Амурсананың қазақ-жоңғар, қазақ-орыс, қазақ-қытай қарым-қатынасындағы орны және Қалдан Церен қайтыс болғаннан кейінгі Жоңғар хандығының ішкі саяси жағдайы көрсетілген. 1755-1758 жылғы манчжурларға қарсы Чингунчава, Амурсананың күресі мен Амурсанаға қатысты халықтың жадындағы миф-аңыздар талданады. Амурсанаға қатысты деректердің пікір қайшылықтары көрсетіледі

Түйін сөздер: Жоңғар, Амурсана, қарым-қатынас, Абылай, манжурлар

Жоңғар хандығы моңғолдардың ірі полиэтникалық соңғы мемлекеті болды және Орталық Азиядағы түркі этносаяси қауымдастықтығының тарихында өзіндік орнын қалдырды. Хандық Ресей, Цин алпауыттарымен тең дәрежеде саясат жүргізгенімен, кейін тарих сахнасынан мүлдем жойылып кетті. Жойылуының бір себебі ішкі билік үшін күрестен басталды, алғаш құрылған мемлекетте билік басында чорос тайпалары тұрған жүйе сақталынса, 1745 жылғы Қалдан Цереннің қазасынан соң, бұл құрылым әлсірей бастады. Жоңғар мемлекетінің тарихында билікке келген барлық қоңтайшылар чорос тайпаларынан ғана болды, өзін мемлекеттің билеушісі жариялаған Амурсана хойт тайпасынан болатын.

Амурсана Жоңғар хандығының тарихында соңғы қоңтайшысы ретінде және бурят, ойрат, урянхай, қалмақ, тибет халықтарының жадында 1755-1758 жылдардағы манчжурларға қарсы күрестегі көтерілістің басшысы, батыр ретінде қалды.

Жоңғар хандығының соңғы билеушісі Амурсанаға қатысты зерттеулерді бірнеше топтарда жинастыруға болады. Біріншісі, XIX ғасырдағы орыс ғалымдарының зерттеулерінде Амурсанаға қатысты сұрақтар Жоңғар хандығының тарихымен байланысты еңбектерде қарастырылады. Амурсана жөніндегі алғашқы мәліметтер генерал-майор Тевкелев, Н. Я. Бичурин (Иакинф), А. Ш. Уәлиханов еңбектерінде кездеседі. Келесі мәліметтер Монғолияға қатысты А.Н.Потанин Б. Я. Владимирцов, М. Позднеев, Г.Е.Грум-Гржимайло, Н.Ф.Катановтың еңбектерінде бар. Кеңестік дәуір тарихнамасында А.В.Бурдуков, Ш.Б. Чимитдоржиев, И.Я.Златкин, В.А. Моисеев, В.С.Кузнецов зерттеулерінде Амурсана Жоңғар хандығы тарихымен байланысты қарастырылады. Моңғол тарихшысы Н.Ишжамц Амурсананы 1755-1758 көтерілістің басшыларының бірі ретінде жаңа қырынан танытты.

Тәуелсіз Қазақстан тарихнамасында Амурсанаға қатысты мәселе Ж.Қ. Касымбаев, Р.Б. Сулейменов, В.А. Моисеев, К.Хафизова, С.А. Едилханова және т.б. зерттеулерде қарастырылады. «Мәдени мұра» бағдарламасы негізінде шығарылған қытай, моңғол деректерінде Амурсанаға қатысты жаңа деректер жарияланды. Р.Темирғалиевтің зерттеулері Жоңғар хандығына қатысты сұрақтарда қазақ-жоңғар мәселесіне қайта қызығушылықты оятты деп ойлаймын. Амурсанаға қатысты зерттеушілер көп жазды және бұл пікірлер қарама-қайшылыққа толы. Алғашқы қарама-қайшы пікірдің бірі оның тегіне қатысты.

И.Я.Златкин Амурсананың тегі жөнінде былай деп жазды: «Дауаци Батыр қоңтайшының тікелей ұрпағы ретінде хандық билікке келуге тікелей құқы болғанымен, бірақ Амурсананың мұндай құқы болмады. Ол хойт («цаган туг хойт» - «әйгілі ақ хойт») тайпасынан болатын, өз қол астындағы 5 мың түтінге билік етті. Амурсананың әкесі Уйзен Хошучи Қалдан Цереннің (1727-1745) қызына үйленген болатын, осы некеден 1722 жылы Амурсана дүниеге келді [1, 437-б]. Амурсананың тегіне қатысты мәліметтер Ш. Уәлиханов, Р.С.Кузнецов, В.А.Моисеев зерттеулерінде де кездеседі.

Ш. Уәлиханов айлакер, билікқұмар Амурсана Галдан Бошохтудың (1671-1697) әпкесі Хухомор ханымның баласы деп жазды [2, 300-б] Р.С. Кузнецов Амурсананың анасы Ботлык болатын, оның бірінші күйеуі хошоут Даньчжуй Ладзан ханның баласы еді, оны Цеван Рабдан тірідей өртеп жібереді. Жесір қалған Ботлык Вэйчжен Хэшоциге тұрмысқа шығады. Тұрмыстағы өмірі ауыр болғандықтан, Ботлык ерте босанып Амурсана дүниеге келді деп көрсетеді [3, 175-б].

«Сибирский Вестник» жинағында да Амурсананың өміріне қатысты мәліметтер келтіріледі. Дерек бойынша тибеттіктердің байлығына қызыққан Қалдан Церен Тибет ханы Лацзанды өзіне бағындырмақшы болады. Қызын Лацзанның ұлына беріп, оларды Ілеге қоныстандырып, кейін Тибет ханынан

жер талап етеді. Лацзан Қалданның әрекетін Далай Ламаға хабарлайды, лама Жоңғар қоңтайшысының бұл әрекетін қолдамады. [4,105-6]. Ашуланған Қалдан Цэрен Бұхар жері арқылы үлкен Тибетке өтпекші болады, оған Шаяр қаласының билеушісі жол көрсетуге уәде береді. Лабнордан өтудің қиындығына байланысты Қалдан Цэрен өзінің күйеу баласы Лацзанның ұлын өлтірді, ал қызының аяғы ауыр болатын. Галдан Цэрен ұл туылса өлтіретін болып, ал қыз туылса тірі қалдыруға өзіне уәде береді. Қыз туылып, кейін одан Амурсана дүниеге келді- деп көрсетіледі [4,106-бет].

Г.Н.Потаниннің Монғолияға қатысты деректерінде Амурсанаға байланысты бірнеше аңыз баяндалады: Мысалы, Телеуттердің ханы Ойрат болды. Ойраттың үлкен ұлының аты Темирсана, келесі баласы Амурсана, үшінші баласы Шона батыр-деп көрсетіледі[5,667-6]

Р.С. Кузнецов Амурсананы түлкі сияқты өте қу, ешқашан қылыштың астына өз басын қоймайтын деп жазса, [3, 175-6] Ш. Уәлиханов айлакер, билікқұмар -деп бағалады[2, 300-6].

Амурсанаға қатысты зерттеулердегі әр түрлі баяндалатын оқиға, Даваци мен Амурсананың Лама Доржыға қарсылығы мен Жоңғарияны тастап кету оқиғаларындағы олардың қайда бармақшы болғандығы туралы мәселе. Мысалы, Г.Н.Потанин; «1751 жылы Дауаци мен Амурсана Жоңғар хандығынан бөлінген соң, олардың соңынан Чавдар басқарған хан әскері аттанды [6,133-6]. Қуғыншылар мен Даваци, Амурсана арасындағы шайқас Қара Ертістегі Қоканақай өзені бойында болды. Осыдан соң Дауаци мен Амурсана солтүстікке, Оңтүстік Алтайға, Нарын өзеніне қарай қашты. Міне осы жердегі үлкен шайқастан кейін, олар аз ғана әскерімен қазақ даласына бас сауғалады-деп жазады [6,133-6]. Ш.Уәлиханов жазбаларында бұл оқиға былай баяндалады: Амурсана, Дебачи (Даваци-С.С.) және Цеган ханның баласымен бірігеді. Жас ханзада өзін Амурсананың інісімін деп хабарлады. Дебачиге бағынышты 13 мың түтін, Амурсанада-1000 түтін, ханзадада-500 түтін болды. Олар Нор-Зайсанға дейін 7 күн жүрді, Амурсананың бауыры нойан Чавдар 4 мың әскерімен олардың соңынан қуғынға шықты. Қашқындар соғыса отырып Ертістен өтіп, Нарынға тоқтады. Осы жерде Амурсана орыс тұтқындарын босатып өзі Ресей бодандығын қабылдауға ниет етті. Келесі күні Чавдармен болған шайқас бір тәулікке созылды. Қашқындар 100 адамымен урянхайларға қашқанымен, олардан 17 адам қалды. Олар 2 тұтқын, 30 жылқыны қолға түсіріп Ертістен қазақтарға өтті. Қашқындардың ұлысы, отбасы, нойандары талан-таражға түсті. Чавдар орыс тұтқындарын босатып, барлығына Амурсананы кінәлады, Дебачидің (Дауаци-С.С) оны тыңдағанына қатты қынжылды- деп көрсетеді [7, 326-6].

Р.Темирғалиев Лама Доржыға қарсы шыққандардың саны 15 мың түтін болды. Олар Цин империясының территориясына қашпақшы болды. Амурсананың туған бауыры Чавдар Лама Доржына қолдады, қашқындардың соңынан қуғынға түсіп, талқандалған ұлыстар бұрынғы көшіне қайтып келді. Бүлікті ұйымдастырушылардың бірнешеуі ғана аман қалып, Қытайға жол жабық болғандықтан Дауаци мен оның серіктері Абылай сұлтанға қашуға мәжбүр болды. Жолда урянхайлықтардың табын жылқысын айдап, күздің соңында абақты-керей руының көштеріне келді. Осы жерден Дауаци Абылай сұлтанға арнайы адамдарын келісімге жіберді, мақсаты Еділ қалмақтарына өту үшін өз көштерінен өтуге мүмкіндік туғыздыру[8,200-6]. В.А. Моисеев Даваци мен Амурсананың алғашқы бағыты Цин империясы болды, Лама Доржының Ресейге аттандырған сауда керуенін тонады-деп көрсетеді[9,210-6].

Жоғарыдағы оқиғалардың баяндалуында Даваци мен Амурсананың Лама Доржыдан кету оқиғасы бір болғанымен, бірақ мақсаттарында әр түрлі бағыт көрсетіледі. Ш.Уәлихановтың зерттеулерінде Амурсананың алғашқы мақсаты Ресей бодандығын қабылдау болса, В.А.Моисеев, Р.Темирғалиевте алғашқы бағыт Қытай, яғни бұл жүзеге аспаған соң Орта жүз жеріне келіп осы жерден Еділ қалмақтарына кету болатын деген пікірлер айтылады.

Жоңғарларға Абылай қазақ ұлыстарынан билік ұсынды Давациге-бәсентейін, Амурсанаға-уақ-керей, Банджурға-найманды. Бұл жоспарды керей батырлары Қайып пен Қожаберген қолдамады, олар Давациді өз пайдаларына пайдаланбақшы болды-деп көрсетеді Р.Темирғалиев [22,202-6]. Ал, В.А. Моисеев оларды Абылай Ордасындағы старшин Қайыпқа тоқтады- деп жазса, [9, 211-6], ал Ш.Уәлиханов Девачи (Даваци-С.С), Амурсана, Бонджурларды уақ-керей болысындағы Имер батырдың болысында болды-деп көрсетеді[7, 326-6].

Екі ноянның Жоңғариядан кетуі Ресейді де бей-жай қалдырмады, олар барынша Даваци, Амурсана жөнінде мәліметтер жинауға тырысты. Осы тұрғыдан алғанда Ресейдің әрекетіне қатысты 1752 жылғы оқиғаның күегері болған Тобыл дворяны Алексей Плотниковтың мәліметтері де қызықты. Ол осы оқиға туралы былай жазады: Жоңғарияға ойрат тілін үйрену үшін аттандым. Лама-Доржының бас ордасында болған кезде қоңтайшының бұйрығымен қашқан Даваци, Амурсана, Банжурды кері қайтару мақсатында Орта жүздегі қазақтарға жорық ұйымдастырылды. Сонымен бірге Лама-Доржы

кашқындарды кері қайтарту талабын қойған арнайы елшілік аттандырды. Абылай сұлтан бұл талапты орындамады. 1752 жылы 9 қыркүйекте Лама-Доржы қазақтарға қарсы аттану жөнінде бұйрық береді. «Әрбір ноян зайсанның өз әскері болуға тиісті болды». 1752 жылы 8 желтоқсанда Нарын өзенінің бойында тұрған ойрат зайсаны Духарға келді, міне осы 9 желтоқсанда түнде қашқан нояндардың мәліметі туралы хабар келді- деп жазады [10, 4-6].

Жоңғар хандығы тарихын қараған зерттеушілер Даваци мен Амурсананың Орта жүзге келуі, Лама Доржының бұған қарсылығы, Орта жүз хандығының өз ішіндегі саяси жағдайдың шиеленісуін жан-жақты талдап көрсетеді. Мысалы, Р.Темиргалиев: «1752 көктемде Лама Доржыдан Малай Сарыға елшілер келді. Елшіліктің мақсаты Даваци мен Амурсана жөнінде дерек алу болатын. Малай Сары жоңғар елшілерін жақсы қабылдады, ол Ламы Доржының қарсыластарын беру қажет дегенді ұстанды, оны Абылаймен бірге жоңғардың тұтқынында болған Жапек батыр да қолдады. Малайсары мен Жапек өз балаларын керейдің батыры Қайыпқа аттандыра отырып, қашқындарды кері қайтаруын талап етті және Даваци, Амурсана, Банджурға Лама Доржы тарапынан рақымгершілік жариялағанын жеткізді-деп көрсетеді [8,203-б]-. Осы кездегі Орта жүздегі саяси жағдайды да В.А. Моисеев жан-жақты талдайды: «Даваци, Амурсананы кері қайтару мәселесі Кіші, Орта жүз қазақтары қатысқан арнайы съезде қаралды. Бұл мәселені шешуде Абылай шешуші роль атқарды. Лама Доржіге елшілік аттандыра отырып, олардың қазақтар арасына өз еріктерімен келгенін хабарлады. Даваци мен Амурсана өздері жөнінде келісімнің басталғандығын білген соң, жасырын түрде Еділ қалмақтарына қашу жоспарын құра бастады [9, 212-б].

Қашқындарды Жоңғарияға қайтару туралы қазақ ақсүйектерінің пікірі екіге бөлінді. Орта жүз ханы Әбілмәмбет, Малайсары және бірнеше старшындар Жоңғариямен жаңадан соғыс басталып кету қаупінен қорқып, нояндарды Лама Доржыға қайтару керек деген пікірде болды. Ал жиналысқа қатысушылардың көбісі, яғни 70 адам Абылай сұлтанның сөзін құптады. Олар Жапек батыр, Бөгенбай батыр, Ералы сұлтан және т.б. Даваци мен Амурсананы жоңғар ханына қайтаруға болмайды деген бағытты ұстанды [9,214-б,]. Бұған себепші болған бір жағынан Абылай сұлтанның жоңғар хандығында тұтқында болғандағы Амурсана, Дауацимен орнатқан достық қарым-қатынасы болса, екінші жағынан негізгі себеп ретінде қазақ билеушілерінің ойрат хан тағына өз адамын қойғысы келгендігі болатын. [9,215-б]. Жоңғар хандығында таққа талас болғандықтан қазақ феодалдары ерекше белсенділік танытты -деп бағалайды И.Я.Златкин.

Даваци, Амурсана қазақтардың өздерін Лама Доржыға бермейтіндігіне көз жеткізгеннен кейін, Даваци мен оны қолдаушылар Жоңғар қоңтайшысынан өздерінен тартып алынған жерді, ұлыстарды, мал-мүлікті кері қайтаруына талап етті. Жоңғарияда Давацидің билікке келуін қазақтардың және Ресей, Қытайдың да қолдайтындығы жөнінде қауесет тарады [9, 212-б].

1752 жылы жаздың соңына дейін Даваци, Амурсананың жанына қашып келуші ойраттардың саны 200-ге жетті.. Қазақ ақсүйектерінің осы нояндарды Лама Доржыға бермеу шешімі қабылданғаннан кейін, Жоңғар қоңтайшысы қазақтарға қарсы әскер жіберді. Жоңғар әскеріне қарсы шығу үшін Дауаци мен Амурсанаға қазақ әскерлері қосылды [9, 217-б].

Давациге қатысты мәселеге байланысты Лама Доржы Абылайға үшінші рет елшілік жіберіп және Давацидің туған бауыры Емамхулиді өзіне тарта бастады. Лама Доржыға қарсы Жоңғарияда қарсылық күшейе бастады. Даваци, Амурсананы қолдаушы адамдардың саны 150 жетті. Қазақтардың және жоңғарлар феодалдарының қолдауын сезінген Даваци өзінің алғашқы Еділ қалмақтарына кету жоспарын өзгертті. Даваци қазақ сұлтандары мен старшындарынан әскер беруге және Жоңғарияға еруге үгіттеді [9,213-214-б].

Дауаци, Амурсана, Банчжур қазақ даласында 1 жылдай тұрды- деп көрсетеді Бичурин [11, 56-б]. Жоңғар нояндарының Абылайды паналауы Ресейді бей-жай қалдырмады. 1752 жылы 31 тамызда И. Неплюев пен генерал Тевкелевке Дауаци мен Амурсананы Орынборға шақыру туралы тапсырма берілді [11, 435]. Жарлықта ойрат хандығындағы саяси жағдай және бұған Ресей өкіметінің қатынасы жөнінде айтылады. Міне, осы мақсатпен Неплюев пен Тевкелев 1752 жылы қыркүйекте капитан Яковлевті арнайы аттандырады. А.Яковлев А.И.Тевкелевтің нұсқауы бойынша әрекет ете отырып, Даваци, Амурсанамен жеке кездесуі керек болатын [9,218-б].

Абылай сұлтан А.Яковлевті қуана қарсы ала отырып, оған 1751 жылдың күзінде оның ордасында Дауаци 17 серіктерімен және ағайынды Амурсана мен Банчжур болғандығын айтты, бірақ олардың кері қайтып кеткенін өкінішпен жеткізді. И.Н.Неплюев, В.Н.Витевский Абылайдың позициясына Жоңғарларға ықпалын жоғалтып алмау үшін және Ресейдің бұл іске араласуы Орта жүздің тәуелсіздігіне қауіп төндіреді деген көзқарасты ұстанды- деп бағалады [9,218-б]

Амурсана мен Давақи арасындағы байланыстың кейін текетіреске айналуының себептерін зерттеушілер екі жағдаймен байланыстырады. Амурсана мен Давақиды біріктірген, байланыстырған не болды деген сұраққа: екі ноянның жерлері Тарбағатайға жапсарлас жатты- деп көрсетеді И.Я.Златкин[10, 437]. Екеуінің көршілес жатуын Потанин де көрсетеді: «1751 жылы Жоңғарияны Лама Доржы билеп тұрғанда Давақи Тарбағатайдағы барлық қалмақтарды басқарды. Оның жайлауы Тарбағатайда, қыстауы Темірсор, ал Емел өзенінің бойында егістігі болатын. 1750 жылы Давақидің Ордасында болған Мянникин де, 1748 жылы наурызда Темірсорда басқа қалмақ нояны Амурсана да көшіп жүрді» деген пікір келтіреді[5,133-б].В.С, Кузнецов Дауақи мен Амурсана арасындағы шиеленістің басталуын жермен байланыстырады. Амурсана Дауақиден өзіне Қаракөл, Қан, Телес, Таутелес болыстарын беруді талап етті- деп көрсетеді [3, 19-б].И.Я.Златкин Дауақи Амурсанаға Гурбон-Иодон жерін беруі тиіс болған-деп жазды[10, 437-б]

Давақи мен Амурсана арасында текетірес басталғанда Абылай сұлтан Амурсананы қолдады. Жоңғар вахмистрі С.Мякининге ойрат Лазун Санчиков былай деп жазды: «1754 жылы сәуірде 1700 адамнан құралған қазақ әскері тосыннан Давақидің Қаратал маңындағы қонысына келіп, 10 мың адамнан құралған әскерімен шайқасты. Шайқаста қазақтар жеңіліп, Амурсананың келіп қосылуын күтпестен кері қайтты[9,227-б]

Мұрағат қорларына негізделген И.Я. Златкин зерттеулерінде Амурсана Давақиді өздігімен жеңе алмайтынын білгеннен кейін Абылайдан көмек сұрады. Орта жүз сұлтанынан 4 мың жылқы, 10 мың қой алып, орнына бұхар кілемдері, қару-жарақ және Дауақи ұлысынан тұтқынға түскен адамдарды қайтарды[10, 440-б]. Амурсана Абылайға бұның төлемі ретінде Бұхар кілемі, қару-жарақ және Давақидан қолға түскен тұтқындарды жібереді-деп көрсетеді [3, 56-б].Амурсана Абылай сұлтанға Дауақиді Боротал өзені бойында күтуге ұсыныс қойды, Орта жүз сұлтаны бұл ұсынысты қабылдады [10, 440-б].

В.А. Моисеев «1752 жылғы қазақ-жоңғар соғысының негізгі себебінің бірі, Абылай басқарып тұрған қазақ феодалдары мен Төле бидің жоңғар хандығына алдымен Дауақиді, кейіннен Амурсананы келтіріп, ойраттар жаулап алған жерлерді қайтарып, бұрыннан келе жатқан жауды әлсірету болған. Патша үкіметінің қазақтарды бұл райынан қайтару әрекеттері сәтсіз болды-деп жазды[9, 229-б].

Амурсана мен Абылайдың 1754 жылы көктемде жеңіліс табуы ары қарай болатын жағдайға әсер еткен болу керек. «Егер олар жеңгенде Амурсана таққа келер еді- деп көрсетеді В.А. Моисеев [9,227-б], Амурсананың ұсынысы бойынша қазақтар Қалмық-Толағай, Хабарги-Базар өзеніндегі, Эмильге және Хамар-Дабан деген жоңғар ұлыстарына шабуыл жасайды. Сол жерлердің тұрғылықты халқы вахмитр С.Мякининге былай деп шағымданды: «Амурсананың рұқсатымен қазақтар әйелдер мен балаларды және мал-мүлкімен бірге бәрін, түк қалдырмай алып кетіп отырды» [9,228-б]

Р. Темиргалиев Амурсана мен Дауақидың арасына от салған қазақ сұлтаны Абылай деп көрсетеді. Абылай жоңғар хандығының басына келгендерді тек уақытша адамдар деп қабылдап, екі жақты позиция ұстанды. Бірде Дауақиға, бірде Амурсанаға құпия түрде қолдау көрсетті. Оның мұндай ойын біліп қойған Дауақи, енді Абылай хан мен Амурсанаға қарсы соғыс ашты. Абылай ханның Жоңғарларға қарсы тоқтаусыз жүргізген шабуылдарынан, хандық күйреу алдында тұрды. Ал, Абылай сұлтанның бұл қылықтарына Амурсана көзін жұмып, немқұрайлы қараумен келді. Тек жоңғар хандығының жойылып кету қаупі туғанда Амурсана Қытайдан барып көмек сұрауға мәжбүр болды. Осы кезге дейін жағдайды тек қана бақылаушы ретінде қарап отырған қытай оны құшақ жая қарсы алады. Тіпті, Амурсанаға циньван (I князь) титулын берді- деп көрсетеді[8,212- б].Әрине, Темиргалиевтің көзқарастарынан Жоңғар мемлекетінің жойылуында Амурсана емес керісінше Абылайдың қатысы болды деген пікір басымырақ көрсетіледі.

Дауақи қазақ әскерлерін жеңіп, 8 мың адамды талқандады. Осыдан кейін Абылай сұлтан Жоңғарияға қайта еніп, бірнеше тұрақтарды талқандады. Осы кезеңде Дауақи мен Абылай сұлтан арасында келіссөздер басталып, бейбітшілікпен аяқталды. Бұл күрес 1753 жылдың қысында Амурсана мен Абылай сұлтан қолдаған Давақидің жеңісімен аяқталды.

Дауақи зайсандардың көмегімен Амурсананы өзінің жанынан ығыстырып тастады. Осыдан кейін Амурсана Баньчжур-Нахче және Дурбот Номохен және қазақтардың көмегімен Чорос ханына тиесілі Эмил көштерін талқандады. Ертістің жағалауындағы егіншілікпен айналысты. Дауақи оны бағындыру үшін 3 рет әскер жіберді. Барлығы да нәтижесіз аяқталғаннан кейін, өзі 30 мың атты әскермен аттанды. Амурсана оған қарсылық көрсете алмағандықтан Дурбот Тайцзи Номохен және Хошоу Тайцзи Баньчжурмен бірге 20 мың түгінді алып, Қытай бодандығын қабылдады[5, 56-б].

Абылай тағы шабуылға дайындалып жатқанда, Дауациден жеңілген аз ғана әскерімен Амурсана Цинь империясына қашып кетеді. Ол туралы Халхаға барған Селенгинс курьері С.Фролов 1754 жылдың соңында былай деп хабарлайды: «тамыз айында Қонтайшы жерінен Қытай еліне Амурсана бастаған 200 мыңдай ерлер мен әйелдер өтті. Оларды Пекинге алып кетті» дейді[9,228-б].

Қазақстандық ғалымдар Амурсананың қазақтармен байланысы, яғни Абылай сұлтанмен байланысына көбірек көңіл бөлсе, керісінше қалмақ, бурят, моңғол тарихшылары Амурсананың 1755-1758 жылдардағы манчжурларға қарсы роліне кеңінен тоқталады. Мысалы, монгол тарихшысы Н.Ишжамцтың «Монголын ард тумний 1755-1758 оны Тусгаар тогтнолын зэвсэгт тэмцэл» еңбегінде Амурсанаға қатысты ашылмаған мәселенің бір қыры, яғни Амурсананың моңғол батыры Чингунжавпен біріге отырып 1755 жылы антиманжурлық көтеріліске қатысуын талдайды. Н.Ишжамцтың еңбегінде солтүстік монғол князі Чингунжава мен батысмонғол князі Амурсана біріге отырып халықты көтеріліске шақырған. Көтерілісті басу үшін манчжурлар Халха мен Батыс Монғолияға әскер әкеледі. Көтеріліс 1755-1758 жылдар аралығында жүрді. Алайда тұтас бір басшылықтың болмауынан оларды біртіндеп жойды. 1757 жылы көктемде көтеріліс басшысы Чингунжаваны тұтқынға алды. 1757 жылы 30 маусымда Амурсана 2500 адамымен 17 күн шайқасты, алайда маньчжур әскері басымырақ болатын. Жеңілген Амурсана Ресейден көмек алу үшін қашты. 1758 жылы манчжурлар монғолдарды аяусыз жазалады. Монғолияның батыс бөлігі Жоңғар жері өлі аймаққа айналды. 1755-1758 жылғы көтерілістің негізгі қозғаушы күші монғол халқы- деп көрсетеді Н.Ишжамц[12,29-б].

Халық көтерілістің жеңілуін көтеріліс басшыларының бірі болған Юй-Джан-Джиннің сатқындығымен байланыстырады деп жазады Б.Я. Владимирцов, яғни қытай ханшайымына үйленген ол достарына сатқандық жасады[14,48-б].

Амурсана қатысты мәселенің бірі ол туралы қалмақ, бурят, моңғол, урянхай халықтарының арасында мифтік әңгіменің кеңінен таралуы, бұл жөнінде Г.Н. Потанин, Б.Я.Владимирцов, А.М.Позднеев, Н.Ф.Катановтар жазды.

XIX ғасырдың 70-жылдарында Монғолияның солтүстік-батыс бөлігін аралаған Г.Н. Потанин Амурсана мен Чингунжаве жөнінде 20 варианттағы әңгіме жазып алған. Г.Н. Потанин қағазға түсірген дархаттардың аңызы бойынша Шадарван, Амурсана, Уйжанвин орыс жеріне өтпекші болып келіседі. Шадарван шыққанда оған Уйжанвин тарапынан сатқындық болатыны туралы жөнінде хабарлайды, бұған иланбаған ол көтеріліске дайындық жұмысын жүргізе береді. Пекинге барған сапарында Уйжанвин императорға Амурсана және Шадарвана тарапынан сатқындық болатынын хабарлайды [14, 3-б].

1908 жылы Монғолияның батыс аймағында саяхаттаған Б.Я. Владимирцов халық ауыз әдебиетінде Амурсана жөнінде аңыз-әңгімелердің көптігіне назар аударды. Ол былай деп жазды; Жоңғария талқандалғаннан кейін Амурсана бір ғажайыппен аман қалып Ресейге өткен, қазір сонда тұрады. Ол елге оралып ойрат тайпаларын біріктіріп, Қытайды талқандап, бұрынғы дорбон-ойрат патшалығын қайта қалпына келтіреді. Кез-келген жаңа бір адамды Амурсанадан келген хабаршы немесе, оның өзіне балап қарайды. Дербет көшінде Б.Я. Владимирцовтің Ресейден келгені жөнінде естіген бір жас жігіт келіп одан Амурсана туралы сұраған[14,49-б].

1889-1892 жылы Алтай мен Саянда саяхаттаған Н.Ф.Катанов «Урянхайлықтардың Амурсана туралы естеліктерді жақсы айтатындығын байқаған. Амурсананы Алтайлық қалмақтар, төлеуіттер де жақсы білген. Олар оны ойраттардың бас қолбасшысы және өздерін қорғаушы деп санаған. Монғолиядағы халықтың жадында Амурсана туралы естеліктердің және аңыздардың көп таралуының сыры неде деген сұрақ туады? Б.Я.Владимирцов Амурсананың тұрақсыздығына жалпы барлық әрекеттеріне халық кешіріммен қараған. Олардың жадында оның Маньчжур Қытайлармен күресі жақсы есте сақталынған. Сондықтан да, олар Амурсананы тәуелсіздік жолындағы ең соңғы күрескер ретінде және ойрат тайпасының тәуелсіздігі үшін күрескен батыр ретінде ғана таниды-деп көрсетеді[14,50-б].

1892 жылы Монғолияны аралаған А.М.Поздневтен де жергілікті тұрғындар Амурсананың немересін көрмедің бе деген сауал қойған. А.М.Позднев былай деп жазады: Халхи Амарбаясгалант монастырының писары Дамбижанцанды кездестірмедің бе, ол Амурсананың Темірсан деген баласынан туған немересі, моңғолдарды Қытай езгісінен құтқару үшін солтүстіктен әскермен келемін деген, мүмкін оның жорыққа дайындалып жатқандығы жөнінде естідің бе деп сұрайды. 1755 жылы қайтыс болған Амурсананың осы кезде немересі 30-да болуы мүмкін емес қой деген әңгімемді, Йондон-бичечи құлақ сала тыңдағанымен, бірақ ол Амурсананың ұрпағы бәрібір келеді деген сенімде болды. Олардың сеніміне қарсы тұра алмадым. Дамбижанцанды әр станция халқы қуана қарсы алып жатқанын дәлелдеумен болды. Олардың маған Амурсананың немересі деп дәлелдемекші

болған адамының Астрахан губерниясы Малодербет ұлысының қалмағы Ургаға келгеннен кейін консулдың Ресейге кері аттандырған тұтқыны жөнінде екенін түсіндім.-деп жазады[14,67-б].

Жалпы Амурсанаға қатысты әңгімелер, яғни оның халықты манжур езгісінен құтқарады деген хикая өзінің жалғасын XIX ғасырдың соңы XX ғасырда да өзінің жалғасын тапты. Олар халықтың жадындағы Амурсанаға деген сүйіспеншілігін пайдаланды, оның атын жамылып әрекет етті, мұның нақты дәлелі «Өрікті көл оқиғасы»

«Жалама айдаған жылдар» және Өрікті көл оқиғасы. 1860 жылы Астрахан уезінде туылған қалмақ Да лама Дамбийжанцан 1910 жылы Монғолиядағы көтеріліске қатысты. 1911 жылы тамыз айының 20-күні Қобда қаласын манчжур-қытайлықтардан азат ету үшін болған шайқаста басшылық жасағандардың бірі. Көрсеткен ерлігі үшін Богда ханнан «дочшин ноян хутагт» «Айбарлы нойан» лауазымына ие болады. Батыс монғолиялықтардың арасында ол әулие және Өлеттің әйгілі Амурсанасының мұрагері» деген аңыз әңгіме тараған[16,107-б]. Амурсана монғол тарихында «Өлеттің Амурсанасы» деп аталады. 1919 жылы Колчак армиясының атаманы Сатунин де өзін ойраттың ханы Амурсанамын деп жариялап Бийскіге қарсы жорық ұйымдастырған. Жалпы тарихта мұндай оқиғалар жетерлік.

Қорыта келе айтарымыз, Амурсана тарихы Жоңғар мемлекетінің соңғы тәуелсіз мемлекет ретінде өмір сүруінің соңғы беттерін көрсеткен тарих болды. Амурсана Жоңғар хандығының тарихындағы ерекше тұлғаға айналды Оған берілген мадақтаулар мен бағаның өзі қарама-қайшылыққа толы, бірақ халықтың жадында ол батыр, ержүрек тұлға.Монғолияда Амурсанаға арналып қойылған ескерткіш те бар.

1 Златкин И.Я. История Джунгарского ханства. М.: Наука,1983.-333 стр

2 Чокан Валиханов О западном Крае в Китайской империй// Собрание сочинение.-Т.2.-Изд.,-полиз., кор., «Алатау».-2010.

3 Кузнецов, В.С. Амурсана.- 1980 Издание: Новосибирск: Наука.- 175 с

4 О возмущениях бывших в Джунгарии и Малой Бухари. // Сибирский Вестник. Ч.3.Кн 18.-1823.- С.101-144

5 Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Материалы этнографии. Выпуск 4.-СПб.-1883. – Стр. 1083

6 Потанин Г.Н. Исследования и материалы. Поездка по восточному Тарбагатаю летом 1864 года Карла Струве и Григория Потанина. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веках. Том 7. –Алматы «Дайк-Пресс» 2006. 594-с.

7 Чокан Валиханов О хонтайше// Собрание сочинение.-Т.2.-Изд.,-полиз., кор., «Алатау».-2010.

8 Темирғалиев Р. Эпоха последних батыров (1680-1780).-Астана.-2009.-289 с

9 Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (17-18 вв.). Алма-Ата: Ғылым.-1991. -237 с

10 Златкин И.Я Русские архивные материалы об Амурсане//vostlit.info/Texts/Dokumenty/Mongol/ Arch... Amursana

11 Бичурин Н.Я. (Иакинф) Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени.- СПб.,-1834.

12 Н.Ишжамц. Монголын ард түмний 1755-1758 оны тусгаар тогтнолын эвсэгт тэмцэл. (Амурсанаа, Чингунжав нарыш бослого). (Вооруженная борьба монгольского народа за независимости под руководством Чингунжава и Амурсана. Восстание в 1755-1758 гг., Монголии). - УБ., 1962.

13 ВладимирцовБ.Я. Монгольские сказания об Амурсане // Восточные записки. Т.1. —Л., 1927:Монгольские легенды об Амурсане, «Зап. Ин-та Живых восточн. языков», т. I, 1927;. Поездка к кобдоским дэрбэтам летом 1908 г., «Известия Имп. русского географического общества», т. XLVI, 1910, вып. VIII-X, СПб., 1911, стр. 325.

14 Чимитдоржиев Ш.Б. Взаимоотношения Монголии и Средней Азии в XVII–XVIII вв. М.,- 1979.

15 Позднеев А.М. К истории зюнгорских калмыков.- СПб., -1887. -15 стр

16 Қазақстан тарихы туралы монғол деректемелері. Деректемелер мен мұрағаттық құжаттар. – 3 Т. – Алматы. «Дайк-Пресс» .-2006. -174 б.

Резюме

Хойт Амурсана: основные источники и исследования

Сайфулмаликова С.С. – доктор исторических наук, КазНПУ имени Абая

Мухажанова К.М. – КазНПУ имени Абая, Республика Казахстан, город Алматы

В статье авторы на основе различных источников и исследований рассматривают историю о последнем правителе Джунгарского ханства «Амурсана». При этом, авторами указывается место и роль Амурсаны в казахско-джунгарской, казахско-русской, казахско-китайской взаимоотношениях, а также проводится анализ внутреннему политическому положению Джунгарского ханства после смерти Галдан-Церена. Одновременно, проводится анализ боевым действиям Чингунчава и Амурсаны против манчжуров, организованных в 1755-1758 гг. Вместе с тем, анализируются мифы и легенды об Амурсане, запечатленные в памяти народа. Источники об Амурсане указывают на противоречивые взгляды.

Ключевые слова: Джунгария, Амурсана, взаимоотношения, Абылай, манчжуры

Summary

Hoyt Amursana: main sources and researches

Saifulmalikova S.S. – doctor of historical sciences, KazNPU named after Abai

Mukhazhanova K.M. – KazNPU named after Abai, Republic of Kazakhstan, city of Almaty

In this article authors on the basis of various sources and researches consider story about the last governor of the Dzhungar khanate of "Amursana". At the same time, authors specify the place and Amursana's role in the Kazakh-dzhungar, Kazakh-Russian, Kazakh-Chinese relationships, and the analysis to domestic political situation of the Dzhungar khanate after Galdan-Tseren's death is carried out. At the same time, the analysis to military operations Chingunchava and Amursana against the manchzhur, organized in 1755-1758 is carried out. At the same time, myths and legends about Amursana imprinted in memory of the people are analyzed. Sources about Amursana indicate contradictory views.

Key words: Dzhungar, Amursana, relationships, manchzhur,

ӘОЖ 9(с)77 С 52

БІРІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫСТАН KEЙІНГІ ТҮРКИЯДАҒЫ ІШКІ САЯСИ ӨЗГЕРІСТЕР

А.М. Сманова – т.ғ.к., доцент(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік
Қыздар педагогикалық университеті, e-mail: aigulsmanova@mail.ru)

Бұл мақалада Ататүріктің қазіргі зайырлы ұлттық мемлекет Түркия республикасында жүргізген бірқатар саяси, заңнамалық, мәдени, экономикалық және әлеуметтік салада жүргізген реформалары туралы қарастырылады. Ататүріктің билік құрған жылдары жүргізілген реформа Кемализм идеологиясына сай болды. Реформаның негізгі бағыты толып жатқан батыстық құндылықтар мен жетістіктерді түрік қоғамында жан-жақты іске асыру болып табылады. Саяси реформалар қоғам өмірінде үлкен өзгерістерге алып келді, мәселен османдық кезеңнен бері келе жатқан дәстүрдің барлығы жоғала бастады, ал соңында бұрынғы Осман империясының басқару жүйесі толықтай өзгеріске ұшырады. Түрік тіліндегі Atatürk Devrimleri сөзін дәл аударғанда «Ататүріктің Революциясы» деген мағына береді. Елдегі кемалистердің бірпартиялық билігі, сонымен бірге, жақсы әскери бақылаудың арқасында бұл толып жатқан реформаларды жүзеге асыруға мүмкін болып, қоғамда айтарлықтай қарсылық бола қойған жоқ.

Түйін сөздер: Антанта, реформа, Ұлттар Лигасы, Бейбіт бітім, «жастүріктер».

1914 жылы бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында Осман империясында үшнұсқа диктатурасы орнайды: Талаат, Энвар және Жемаль – бүкіл соғыс барсында осы үшеуі елге басшылық жасады. Ислам өркениетіне жататын Осман империясы XIV-XVI ғғ. болған басқыншылық соғыстар нәтижесінде пайда болды. Сосын, кейінгі дағдарыстық үдерістердің нәтижесінен XIX ғ. соңы – XX ғ. Басында империя күйреуді бастан кешірді. Ислам мәдениетінің минталитеті бойынша «барлық жақсылық мұсылмандарда бар, сондықтан басқа өркениеттердің жетістігін алып пайдаланудың керегі жоқ» деген түсінік қалыптасқан. Ал Батыстың жетістіктерінің қандайда бір көрінісін қабылдай қалған күнде, елдегі дәстүршілдер тарапынан үлкен сынға ұшырады.

Мәселен 1878ж. орнаған «зұлым» деспоттық режимінің нәтижесінен елдегі зайырлы құрылымдардың барлығы жойылып, панисламизм идеясы тарады. Ел халықаралық дағдарысқа ұшырады. Жалпы дағдарыстың соңы 1908 жылғы жастүріктер революциясына алып келді. Олар бірқатар реформалар жүргізгенмен, 1912 ж. билікке «Еркіндік және келісім» тобы келеді. Алайда олардың билігі ұзаққа барған жоқ «Балқан соғыстарының» сәтсіздігінің салдарынан 1914 ж. диктатураның орнауына түрткі болды [4.45].

Бірінші дүниежүзілік соғысқа Осман империясы Германия және оның одақтастары Австро-Венгрия мен Болгария жағында қатысқан болатын. Соғыста түрік армиясы белсенді қимыл жасағанмен, жеңіліс табады, империя территориясы басқыншылыққа ұшырап, 1918 ж. 30 қарашада Мудросс бейбіт бітімінен кейін, үшнұсқа диктатурасымен елді басқарып отырған Талаат Энвар және Жемаль елді тастап кетуге мәжбүр болды.

Түркияға Антантаның басқыншы жасағы түсірілді, мәселен ағылшындар – Стамбулды, француздар – Киликияны, итальяндықтар – Антакьяны, ал кейін гректер Измирді басып алды. Сөйтіп, Антанта елдері империяны бөлшектеу жоспарын жасады: сыртқы иеліктердің барлығы тартып алынып, олардың тағдырын Париж бейбіт конференциясында қарауға қалдырылды. Ал империяның түріктер-

ге тиесілі емес иеліктерінің барлығы Ұлттар Лигасының мандатына берілді. Тіпті түріктердің өз иеліктерін бөлу жоспары да қарастырылды. Сонымен бұл өткелде халықаралық бақылау орнатылды. Антанта державалары өз флоттарын енгізіп және комиссарлар тағайындалды. 1919 жылы билік басына «Бостандық және келісім» ұйымының либералды топтары келді, бірақ нағыз билік Антанта державаларының қолында болды. Түрік армиясы таратылды, әскери базалар жеңген елдер қолына көшті. Осы кезде ел толығымен батыстық билеушілердің қолына көшті десе де болады [7.101].

Түркиядағы Батыс елдерінің іс-әрекеті халықтың наразылығын тудырды. Бастапқы кезде 1919 жылы бүкіл елде қарсыластық ошақтары пайда болды. 1919 жылы қаңтарды партизандық қозғалыстар елдің оңтүстігінде басталып, ал мамырда - Анатолидің батыс бөлігіне ауысады. Жергілікті интеллигенция мен офицерлердің басшылығымен «халықтың құқығын қорғау қоғамы» құрылды. Сондай басшылардың бірі, барлық соғыста көзге түскен, 39 жасар генерал Мұстафа Кемаль-паша, ол Германияның қарсыласы, өз елінің ұлтжанды азаматы ретінде танымал болды. Бірінші дүниежүзілік соғыс аяқталған соң М.Кемаль армиядан шығып, Стамбулға кетеді, сосын 19 мамырда Самсун қаласына келіп жергілікті партизан отрядын құрады. Оның басшылығымен 1919 жылы 23 шілдеде Эрзерумде «құқықты қорғау қоғамының» съезі болды. Шығыс вилайяттерде (провинция) Атқарушы комитет құрылып, ол Түркияның бөлшектенуіне жол бермеймін деп уәде берді.

1919 жылы 4 қыркүйекте Сивас қаласында «құқықты қорғау қоғамының» жалпытүріктік съезі болып өтті. Съездің талабы бойынша сұлтан үкімет билігін ауыстырып, парламенттік сайлау енгізілді. Сайлау болды, парламент сайланды, алайда көптеген депутаттар Стамбулға барудан бас тарты, олар Анкараны таңдады.

Дегенмен ондаған мың басқыншылардың әскери техикалары мен әскери-теңіз флоты Түркияның Жерорта және Қара теңіздегі порттарына, Стамбулға, Босфор және Дарданеллы бұғаздарына орналасты.

1920 жылы 28 қаңтарда кемалистердің талабы бойынша сұлтандық парламент «Ұлттық ант» деп аталатын тәуелсіздік декларациясын қабылдады. Онда: түрік территориясының тұтастығы, шетелдік экономикалық және қаржылық бақылауын жою сияқты көптеген мәселелер қаралды, әрине Антанта елдері бұған келісе алған жоқ. Сонымен бірге бұл декларация болашақ түрік мемлекетінің шекарасы мен ұлттық ерекшелігін анықтады, яғни жергілікті «мұсылман османдардың көпшілігін біріктіріп тұрған дін, тегі мен идеясы». Құжатта тап осы территориялар түріктердің иелігі екені атап көрсетілді, «бұл жер біртұтас, де-юре, де-факто сияқты бөлшектеудің ешқайсысына шыдамайды». Декларация мәтінінде талас тудырып отырған территориялардың мәселесін шешуде аз ұлтты халықтардың мүддесіне де кепілдік берілді. Бұл құжат Түркияның сыртқы саясатындағы алғашқы бейбіт жолды куәландырушы іспеттес сияқты еді [7.32].

Алайда бұл декларация қабылданған жоқ, ал сұлтандық парламентті Стамбулдағы ағылшын басқыншылық үкіметі таратып жіберді, көптеген депутаттарды ағылшындар тұтқындап, сосын Мальта аралына жер аударды. Елді бөлшектеу туралы 1920 ж. 10 тамызда Париж маңындағы Севр елді-мекенінде Антанта державаларының күштеуімен сұлтан үкіметі бітімге қол қойды. Ондағы талапқа сай Адрианопольмен бірге Фракия және Измир Грецияға берілді, Мосул – Англияға, Сирия мен оған қарасты жерлер – Францияға, ал түріктердің иелігіне жатпайтын территорияның барлығы Ұлттар Лигасы мандатына берілді. Бұғаздық аудандар халықаралық бақылауға көшіп, Армения мен Курдистан тәуелсіз деп жарияланды. Түркияның айтарлықтай көп бөлігіне Франция мен Италияның ықпалы күшейді. Түрікармиясы қарусызданып, барлық құзырлы мекемелерге Антанта державаларының бақылауы орнады. Мұндай талапқа байланысты елде қайтадан наразылық күшейді.

Осы кезде гректердің армиясы Англияның қолдауымен Жерорта теңізінің жағалауындағы Кіші Азияға тереңдей ене бастады. Жеңілген империяға қатысты дипломатия мен батыстық үгіт-насихат негізінде ол жылдары «Түріктер Еуропадан қуылсын!» деген ұранмен, бастама көтерілді. Сондықтан бұл соғыстың басты мақсаты «түріктердің қанды қырғынына ұшыраған халықтарды азат ету, батыстық өркениетті қиратқан Оттомандық империяны Еуропадан қуу керек» деп ашық мойындалды. Осындай жағдайға байланысты 1920 жылы 23 сәуірде Анкараға жаңа парламент шақырылды - Ұлы Түркияның Ұлттық жиналысы (ҰТҰЖ). Оның құрамына Стамбулдан қашқан 105 адам және бұрынғы парламент мүшелері де кірді. Ұлы Түркияның ұлттық жиналысының төрағасы Мұстафа Кемаль-паша болды. Сұлтан бұл Анкарадағы жаңа үкіметті «бүлікшілер» деп айыптады. Оған қарсы өз армиясын жіберді, бірақ олар партизандар тарапынан жеңіліске ұшырады [1.55].

Сонымен Севр келісімін жою үшін елде ұлт-азаттық күрес басталды, енді түріктер өздерінің «қол қоюшылары мен» ғана емес, сұлтан билігін жақтаушылармен, гректер, армияндар және интервенттер-

мен де күрес жүргізулеріне тура келді. Әскери және азаматтық қоғамнан шыққан кемалистер грек армиясын талқандап, 1922 ж. 18 қыркүйекте Анадолы территориясын барлық басқыншылардан тазартты, тіпті олардың бас қолбасшылары генерал Трикуписті тұтқынға алды. Мындаған гректер мен армияндар елден қашып, ал керісінше Балқаннан көшіп келген түріктер Түркияның жаңа азаматтарына айналды. Бұл ұлт-азаттық қозғалыстың жеңісі, бұрынғы сұлтан үкіметінің генералы Мұстафа Кемаль-пашаның атымен тығыз байланысты болды.

1922 жылы 1 қарашада Ұлы Түркия ұлттық жиналысы сұлтандықты жою туралы заң қабылдады. Сұлтан ІҮ Мехмед елден қашып кетті, ал халифат мұсылман әлемін біріктіруші институт болғандықтан, уақытша сақталып қалды. Барлық мұсылмандардың халифы болып сұлтан әулетінің өкілі ІІ Абдул Меджит сайланды.

1922 жылы 20 қарашада Лозан конференциясының жұмысы басталады, ал 1923 ж. 24 шілдеде Лозан университетінің акты залында (Швейцария), бір жағынан – Британ империясы, Франция, Италия, Жапония, Греция, Румыния, Серб, Хорват, Словен мемлекеттерімен, ал екінші жағынан – Түркиямен салтанатты түрде бейбіт бітімге қол қойылды. Севр келісіміндегі жанама талаптардың барлығы: капитуляция режимі, шетелдік қаржылық бақылау, шетелдіктердің айырықша саяси құқықтары жойылды. Түркия өзінің территориясының тұтастығын сақтап қалды, Стамбулдағы әскери адамдар саны 12 мыңнан аспауы керектігі айтылды. Барлық елдерге өткел арқылы бейбіт кезде емін-еркін жүруге құқық берілді. Шексіз тізе бұғу жүйесі жойылды. Төменгі кедендік салық шетелдіктер үшін Түркияда 5 жылға дейін сақталуға уәде берілді. Грециямен арадағы шиеленіс реттелді. Гректер Түркияға, түріктер Грецияға қоныстануына рұқсат берілді. Барлық шетелдік әскерлер Түркия территориясынан шығарылуы да қаралды. 1923 жылы 6 қазанда ең соңғы ағылшын әскері елден шығарылды. Түркияда бірқатар көнуге барды, мәселен ағылшындар иемденіп отырған Мосул 1926 ж. Ирактың құрамына берілді (Англияның мандатындағы). Лозан конвенциясы бойынша Босфор мен Дарданелла бұғаздары толықтай қарусызданды, конвенцияның талаптары толықтай орындалу үшін Стамбулға халықаралық комиссияның орналасуына рұқсат берілді[2.67].

Осы Лозан бейбіт бітіміне қол қойылғаннан кейін үш айдан соң, яғни 1923 жылы қазанда Түркияда «Халықтық партия» құрылды, ал кейін ол «Халықтық-республикалық партия» деп аталып, оның төрағалығына Мұстафа Кемаль-паша тағайындалды. 1923 жылы 29 қазанда жаңа парламенттің шешімі бойынша түрік мемлекеті – Түркия республикасы деп жарияланды, астана Анкараға көшіріліп, осы күні түнде құпия дауыспен Түркия Республикасының бірінші президенті сайланды – Мұстафа Кемаль-Исмет-паша (Ататүрік).

Елдің ең мықты сүйеніші жас офицерлер болды, олар Түркияның республикалық тарихының барлық кезеңінде Ататүріктің көзқарасына адалдықтарын дәріптейді. М.Кемаль қысқа уақыт ішінде реформа жүргізуді қолға алды. Реформаның ең басты бағыты етіп - елді модернизациялау қолға алынды.

Барлық жақсы оларда бар деген мұсылман менталитетін жақсы білетін М.Кемаль реформаны тап осы діннен бастады.

1924 жылы 3 наурызда мәжіліс халифатты жою туралы шешім қабылдады: «Халиф туралы баяндама. Республика мен үкімет билігінің негізгі тұжырымына сай халифат билік құрушы инстансия тұрғысынан жойылуы керек. Сұлтан-халифтың барлық отбасы мүшелері (144 адам, 36 ер, 48 әйел, 60 бала) Түркия республикасының территориясын мекендеуге тыйым салынды, заң қабылданғаннан кейін он күннің ішінде елден кетулері керек. Олардың жерлері, сарайлары және басқа да құрылыс мекендері, сонымен бірге қазына-байлықтары, құнды заттары мен сұлтан қазынасын түрік жерінде пайдалануға тыйым салды. Дегенмен сұлтан династиясының мүшелерінде құр алақан қалдырған жоқ. 1924 жылы 4 наурыз күні таңсәріде халиф ІІ Абдул-Хамид жеңіл көлікпен Долмабахча сарайынан Чаталжа станциясына жеткізіліп, сосын жүрдек поездбен Швейцарияға жөнелтілді. Осы күні діни істер жөніндегі зайырлы Басқарма ашылып, оның қызметі муфтидің қарамағына жүктелді[3.128].

Осыдан кейін елдегі маңызды іс-шара қоғам мүшелерінің еуропалық үлгіге «көшірілуі» болды. 1925 жылдары басталған іс-сапарларының барлығында М.Кемаль-паша үнемі еуропалық киім киіп жүрді. Мәселен, өзінің арнайы мәлімдемелерінің бірінде: «Түрік республикасы шейхтардың немесе диуаналардың елі емес. Дұрыс, ең ақиқат жол – өркениетке бастар жол. Өркениеттіліктің бір ғана талабы, бір ғана бұйрығы бар – адамшылдық, міне осы да жетіп жатыр». Айта кететін жәйттің бірі, Кемаль іс-сапарларының бірінен Анкараға оралған күні оны қарсы алғандардың барлығы еуропалық үлгіде киініп шыққан болатын.

Көріп отырғанымыздай, түрік қоғамы жаңа модернизациялық үдеріске тез үйренді, дегенмен кемалистердің зайырлы реформаларға қарсы шыққандарға ауыр жазалар қолданғанын да айта кету керек. Шариғат заңдары жойылып, 1926 ж. Түркияда еуропалық үлгідегі азаматтық және қылмыстық құқықтар кодексі енгізілді. Тағы бір маңызды қадам, қоғамда әйелдер мен ерлердің құқығын теңестіру, көп әйел алуға тыйым салынып, сонымен бірге некелесу және ажырасуда әйелдер мен ерлер бірдей құқыққа ие болды. Еуропалық күнтізбе, бұрынғы араб қаріптерінің орнына латын қаріпі және фамилия енгізілді[3.201].

Мұстафа Кемаль Ататүрік басшылығымен жүргізілген Түркияның реформасынан кейін экономика және қоғамдық өмір жандана түсті. Этатизм саясаты кезінде және буржуазиялық реформа барысында камализм (ататюркизм) идеологиясы пайда болды. Кемализмнің негізгі принциптері – республикашылдық, ұлтшылдық, этатизм, ланицизм (исламды мемлекеттен және халық ағартушылығынан бөлу), түрік халқының бірлігі, революцияшылдық (имамшылдық және реформаға сенім идеясы) қолға алынды[9].

1 RamazanTosun. *Turkiyecumhuriyetitarihi (kurulusdonemi)*. – Kayseri, 1997. – 217 s.

2 M. Akif Bal. *Ataturk ilkeriveinkilaptarihi*. – Ekim, 2001. – 379 s.

3 *Ataturk ilkeriveinkilaptarihi*. – Ankara, 2011. – 438 s.

4 Ушаков А.Г. *Феномен Ататюрка. Турецкий правитель, творец и диктатор*. – М., «Центрполиграф», 2002. – 197 с.

5 Жевахов А. *КемальАтатюрк*. М.: Наука и культура, 2008.

6 Згуровский А. *Исторические параллели: «Турецкая модель от Мустафы КемальяАтатюрка»*. // *Зеркало недели*. 2005. №13.

7 Киреев Н.Г. *История Турции XX в.* – М.: ИВ РАН: Крафт+, 2007.

8 Мухаметдинов Р.Ф. *Зарождение и эволюция туркизма*. – Казань.: изд. Татарстан, 1994.

9 *Реформы Ататюрка*. // www.kultur.gov.tr

Резюме

Внутренняя политическая обстановка в Турции после первой мировой войны

А.М. Сманова – к.и.н., доцент

(г. Алмат, Казахский государственный женский педагогический университет, e-mail: aigulsmanova@mail.ru)

В статье рассматривается реформы Ататюрка – серия политических, законодательных, культурных, экономических и социальных изменений превративших Турецкую республику в нынешние светское национальное государство. Реформы были проведены во время правления Ататюрка в соответствии с идеологией Кемализма. Основная суть реформ заключалась в насаждении целого ряда западных ценностей и достижений в турецком обществе. Политические реформы привели к столь серьёзным изменениям в обществе, что начало исчезать множество традиций османского общества, а в итоге была пересмотрена и изменена вся система общества бывшей Османской Империи. С турецкого языка *AtatürkDevrimleri* переводится буквально как «Революции Ататюрка». Эта серия реформ была настолько радикальна, что встречала часто непонимание и сопротивление общества, а воплощалась в основном благодаря однопартийной властикемалистов, а также благодаря хорошему военному контролю в стране.

Ключевые слова: Антанта, реформа, Лига Нации, Мирное соглашение, «малодотурки».

Summary

Internal political situation in Turkey after the first world war

A.M. Smanova – PhD Associated Professor

(Kazakh State Women`s Teacher Training University, e-mail: aigulsmanova@mail.ru)

The article discusses the reforms of Ataturk - a series of political, legal, cultural, economic and social changes have turned the Turkish Republic in the present secular nation-state. Reforms have been carried out during the reign of Ataturk in accordance with the ideology of Kemalism. The main essence of the reform was the planting of a number of Western values and achievements in the Turkish society. Political reforms have led to such serious changes in society that began to fade many traditions of the Ottoman society, and eventually was revised and changed the whole system of society of the former Ottoman Empire. With Turkish *Atatürk Devrimleri* translates literally as "Atatürk Revolution". This series of reforms has been so radical that met often misunderstanding and resistance society and embodied mainly due to a one-party government of the Kemalists, and thanks to good control of the military in the country.

Key words: Entente, reform, the League of Nations, the Peace Agreement, «molodoturki».

УДК 247.11

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПОЯС ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ: НОВАЯ ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ КАРТА ЕВРАЗИЙСКОГО КОНТИНЕНТА

Шаймарданова З.Д. – доктор исторических наук, доцент, *Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы*

Адамов Д. – магистрант 2 курса по специальности «Международные отношения», *Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана*

Идею Экономического пояса Шелковый путь, который должен соединить Китай со странами Европы и укрепить сотрудничество с Азией и Африкой, глава КНР выдвинул еще в 2013 году. Речь идет о создании торгового коридора для прямых поставок товаров с Востока на Запад на льготных условиях. Китай рассчитывает создать транспортную сеть от Тихого океана до Балтики, сократить барьеры для торговли и инвестиций, расширить системы расчетов в национальных валютах. Однако реализация китайского инициативного проекта сопряжена с рядом рисков, среди которых валютный риск, риски банковского сектора, риски экономической структуры, общестрановые и политические риски. Эти риски обусловлены политической нестабильностью в мировом сообществе, нарастанием угрозы исламского терроризма, снижением темпов экономического роста основных торговых партнеров, экономическим спадом в Китае, падением цен на сырье, укрепление доллара США. Сможет ли Китай реализовать эту инициативу?

Ключевые слова: Экономический пояс Шелковый путь, Казахстан, Китай, юань, транспортная инфраструктура, глобализация, деглобализация.

Экономический Пояс Шелковый Путь (далее - ЭПШП) вызывает большой интерес политиков, политологов, экспертов, экономистов всего мира. ЭПШП вызывает разные мнения и точки зрения, часто противоречивые, одновременно положительные и отрицательные, иногда нейтральные. Какое-либо общественно и экономически полезное действие имеет определенное название, например, форум, конференция, саммит, съезд, генеральная ассамблея и т.д. ЭПШП имеет различные названия: инициатива, проект, политический проект, дипломатический проект, или просто ЭПШП.

Общеизвестно, что в рамках ЭПШП создается новая инновационная инфраструктура: новые скоростные железные дороги, автодороги, аэропорты, порты вдоль всего пути, электросети и оптоволоконные сети с привлечением широкого круга специалистов, т.е. будут созданы инструменты и средства для развития торговли.

Но за всем этим стоит новая геостратегическая реальность: ЭПШП свидетельствует о будущем Китая и развитии его отношений с евразийским и африканским континентами. Не зря появился такой иероглиф: «Некоторые китайские аналитики любят приводить пример иероглифа «» (jie «), что означает «между» для объяснения положения, в которой «срединная страна» (название Китая в древности - З.Д.Ш., Д.А.) представляется как «основа, база, главное»: в верхней части иероглифа похожий на крышу элемент, левый элемент – это ЭПШП, правый элемент – Морской путь Шелкового Пути в XXI веке, нижний элемент – коридор Китай (Синьцзян) – Пакистан, и другой коридор - Китай (Юннань) – Мьянма-Бангладеш-Индия. И все два направления ориентированы на африканский континент» [1].

Во внешнеполитической мысли китайцев есть фундаментальная категория – это западный край до Каспийского или Средиземного морей или Си Юй. Земля, куда ступила нога китайца. Это многовековое понятие, которое зародилось с началом развития Шелкового пути, когда китайские торговцы с товаром двигались в западном направлении, останавливаясь в разных местах и считая эти места своими, несмотря на то, что там проживали автохтоны, т.е. местное население.

Китайская сторона выделяет в инициативе ЭПШП четыре основные позиции:

1. Содействие процессу глобализации, которая будет усиливать интеграционные процессы в политике, экономике и культуре. При этом развивающиеся страны не останутся в стороне от развития для того, чтобы развитые страны не поглотили торговлю развивающихся стран.

2. Создание новых инструментов экономического развития, используя экономическое сообщество Азиатско-Тихоокеанского региона и европейскую экономику, между которыми расположены богатые природными ресурсами страны, т.е. центральноазиатские государства. Новые инструменты экономического развития будут содействовать решению проблем бедности и борьбе с ней, и, как следствие, улучшать качество жизни населения вдоль всего пути.

3. Позитивная энергия различных цивилизаций будет содействовать развитию взаимной толерантности вдоль всего пути, исходя из многообразия культур и религий, поддерживая открытость мысли. Китайская культура, основанная на мировоззрении Конфуция, требует «воспитывать себя, затем воспитывать других людей». Влияние китайской политической философии и китайской культуры – главный инструмент Китая: мысль направлена внутрь себя, толерантность – вне себя.

4. Содействовать развитию мира и безопасности, т.к. сотрудничество в области экономической политики укрепит блок социальных вопросов, обеспечит социальную занятость населения на протяжении пути, создаст механизмы обеспечения региональной безопасности.

Китайские политики и экономисты единодушны в том, что в случае успешной реализации проекта будет создана громадная экономическая зона в контексте охвата населения, развития общей экономики и потенциала евразийского континента. Ускорение развития евразийского континента станет одним из главных инструментов мирового экономического развития, что выгодно и Китаю и всему миру.

Китайская сторона оценивает ЭПШП как инновационный проект по двум ключевым параметрам:

1. Позитивная энергия экономических реформ Китая. Проект отличается не только в смысле дипломатии по принципу «заимствования внешних ресурсов». Проект показывает, что его реализация – это открытость Китая в международной системе на протяжении уже 30 лет, строительство что-то вроде «международной справедливости», содействующей общему развитию всех стран мира, разделяя дивиденды от этого развития.

2. Создание нового типа культурного сотрудничества со странами вдоль всего пути, несмотря на политические, идеологические и экономические различия, когда вновь заиграют и засияют Тараз, Самарканд, Ташкент, Баку, Бухара, как это было много веков тому назад. В ходе реализации проекта Китай следует политике открытости, равенства и разделения.

В последнее время все чаще стали отрицательно говорить о глобализации, которая ведет к потере части национального суверенитета, негативному влиянию на этнические и культурные процессы, усиливаемые актами исламского терроризма, свидетелями которых, к сожалению, мы становимся. Эти антиглобалистские настроения заставляют Пекин волноваться, т.к. антиглобалистские настроения вредят имиджу страны, бенефициару глобализации. Филиппинский политолог, выпускник Принстонского университета УолденБелло, которому приписывается авторство деглобализации, считает, что деглобализация должна заменить неолиберальную глобализацию, процессы которой усиливают социальную напряженность и деформируют национальную экономику, привод к частичной, а то и полной потере государственного суверенитета.

Во второй половине XX в. Китай стал мировым поставщиком рабочей силы, создавая кризис трудовых ресурсов в развитых капиталистических странах, которые переносили свои предприятия в Китай. Создание инфраструктуры в рамках ЭПШП в виде строительства новых железнодорожных и морских маршрутов, аэропортов и автодорог в Европу уже направлен на экспорт китайской модели развития. Китайское правительство с уверенностью говорит о том, что реализация ЭПШП принесет определенные выгоды для развивающихся стран. ЭПШП свидетельствует о нео-институционализме экономических отношений и о новых их инструментах, содействующих решению проблем бедности и борьбы с ней, улучшению уровня жизни населения вдоль всего Шелкового пути. Проект займет десятилетия, расходы будут составлять сотни и миллионы миллиардов долларов, отдача и результативность также рассчитана через десятилетия.

В настоящее время вектор китайской экономической политики меняется: из поставщика рабочей силы он превратился в крупного инвестора.

С 2008 года китайское правительство усилило и увеличило инвестиционную политику. Инвестиции Китая превосходят инвестиции США, Франции и Германии в суммарном объеме. Объем китайских инвестиций составляет 45%, из которых ¼ часть направлена на развитие инфраструктуры. Еще одна часть – на развитие рынка недвижимости. Далее инвестиции в производство, куда Китай инвестирует в 8 раз больше, чем Германия, в 3 раза больше, чем США [2].

Инфраструктурный проект позволит минимизировать количество нуждающихся в постоянной работе казахстанцев, число которых, по словам вице-министра здравоохранения и социального развития Н. Нурымбетова, на 1.7.2016 г. составляет около 450 тысяч (5%) из почти девятимиллионного экономически активного населения страны [3]. Однако создание новых рабочих мест не должно вести в потере казахстанского суверенитета. Эти вопросы поднимались на «Форуме стран Великого Шелкового пути: Энергия, ресурсы и устойчивое развитие», организованного в рамках

IX Астанинского Экономического форума «Новая экономическая реальность: диверсификация, инновации и экономика знаний» 25-26 мая 2016. Поэтому необходимо четко сформулировать собственные национальные интересы сконцентрировать имеющийся у Казахстана потенциал развития на каждом шаге реализации ЭПШП.

К реализации своей инициативы Китай планирует привлечь и мигрантов. Помимо инфраструктуры, он деллокализует производство и рабочую силу, что происходит впервые в экономической практике Китая, который предпочитал не вывозить свои предприятия за пределы страны.

Кроме глобализации критике подвергаются такие идеи как мультикультурализм и толерантность. События в Ницце привели Реми Брага, специалиста по средневековой арабской философии, к выводу о том, что «...они (мусульмане) не желают интегрироваться, они хотят интегрировать Вас [европейцев - З.Д.Ш., Д.А.]». Фраза может стать многозначительной, в случае замены мусульман на китайцев. Террористические акты во Франции, Бельгии, Германии подвергают сомнению третью позицию ЭПШП: «Позитивная энергия различных цивилизаций будет содействовать развитию взаимной толерантности вдоль всего пути, исходя из многообразия культур и религий, поддерживая открытость мысли...». В настоящее время для всех народов главными ценностями становятся мир, спокойствие и безопасность. С одной стороны, обеспечение социальной занятости населения в ходе реализации инфраструктурного проекта ЭПШП может стать тем инструментом, который будет содействовать обеспечению мира и безопасности посредством уменьшения безработицы и создаст механизмы региональной безопасности, что коррелирует с четвертой позицией китайской инициативы. С другой стороны, это может привести к возникновению новых региональных религиозных и этнических конфликтов, грозящих получить международный характер.

По мнению китайской стороны, важные элементы проекта – устойчивая безопасность и развитие тесного экономического сотрудничества на всем протяжении пути. Но без разработки механизмов обеспечения устойчивой безопасности, безопасности отношений между большими державами экономическое сотрудничество затруднено. В смысле обеспечения безопасности Китай ничего пока не предлагает, предпочитая оставаться осторожным, чтобы не стать мишенью исламистских группировок. Исключение составляет решение проблем СУАРа, который становится ключевым элементом проекта в политико-экономическом плане, т.к. проект развивается в западном направлении. Назначение на пост директора Государственного бюро по энергетике Нур Букри несколько снижает напряженность проблем в регионе. Нур Букри – выходец из СУАРа и этнический уйгур, ранее бывший руководителем СУАРа. Его назначение должно свести к минимуму давление на регион и будет содействовать более интенсивному развитию САУР, т.к. большая часть инфраструктуры будет проходить через этот регион и переходить на центральноазиатскую территорию, имеющую большой экономический потенциал и занимающую стратегическое положение как перекресток торговых путей, например. Известно, что этот проект – это проект приобретения Китаем ресурсов, чтобы обезопасить свое будущее, т.к. замедление экономического роста Китая заставляет его осуществлять новые проекты и развивать новую экономическую политику, которая зависит от угля, нефти и газа. Потребность Китая в ценных металлах также продолжает расти. Развивая регионы вокруг себя, Китай получит доступ к ресурсам, которыми богаты центральноазиатские государства, лежащие первыми на пути проекта. Китай получит доступ к новым рынкам сбыта в лице центральноазиатских государств.

Китайская сторона хорошо осознает, что проект будет испытывать неудачи и поражения. Могут возникнуть новые геополитические конфликты на региональном и международном уровнях. Китайская инициатива выводит на поверхность комплекс проблем:

- появление нового треугольника Китай - Центральная Азия – Европа,
- появление тетрагона Китай - Центральная Азия – Европа – США,
- ослабление американского и российского влияния в центральноазиатском регионе,
- стремление Китая к экономической гегемонии в центральноазиатском регионе,
- стремление Китая взять под свой контроль транспортировку в Европу своих товаров, что противостоит интересам Европы, т.к. пока основные торговые пути проходят через зоны, находящиеся под европейским или американским влиянием,
- становление юаня как важной региональной валюты, ее укрепление, что приведет к дедолларизации и сокращению потерь при расчете валют,
- вовлечение больших территорий в китайскую инициативу ЭПШП приведет к увеличению влияния Китая в мире.

Вместе с тем, Китай сможет решить проблемы Гонконга, для которого станет возможным координировать проект, проводить консультации с международными экспертами, принимать участие в создании технологической электронной базы обмена информацией и документооборота безопасных платежей, необходимых для будущей торговли в электронном формате в рамках проекта.

Саймон Чен (Simon Shen), директор Глобальных исследовательских программ (Global Studies Program) в китайском университете Гонконга, поясняет, что ЭПШП – это «новый вид китайской дипломатии, который можно рассматривать как «институциональный реализм», суть которого заключается в создании новой инфраструктуры за рубежом для развития влияния на мировую политику» [4]. Создается новая стратегическая история Китая, стремящегося к региональному лидерству, ослабляя американское влияние в регионе. Создается новая геополитическая карта евразийского континента.

Как мы отметили ранее, одна из особенностей ЭПШП – это делокализация китайских предприятий вне страны, что приведет к экономии энергетических ресурсов и обеспечению экологии своей территории. Другая особенность проекта заключается в том, что Пекин заключил договор не на двусторонней основе, как обычно, а с объединением: ЕАЭС - Евразийским экономическим союзом. Пока это не выглядит как договор между ЕАЭС и ЭПШП. С апреля 2016 года в рамках ЕАЭС завершается подготовка позиционного документа, который станет коллективным документом всех стран Евразийского экономического союза по сопряжению с ЭПШП.

В условиях экономического кризиса в Европе, проблем с добычей нефти и колебаниями ее стоимости, стагнации в Америке, замедления экономического роста в Китае, обострения проблем национальной, региональной и международной безопасности, усиливающихся вооруженных конфликтов, роста исламского терроризма и т.д. делают возможными риски для реализации проекта. Зарубежная аналитика выделила 6 основных рисков, переплетающихся политически и экономически:

1. Риск потери национального суверенитета, складывающийся из сочетания политических и структурных составляющих.

2. Валютный риск, который оценивается в 25 % девальвации текущего года.

3. Риски банковского сектора или банковские кризисы, связанные с проблемами платежей корпоративного сектора.

4. Политические риски, куда входит целый ряд политических факторов, касающихся политической стабильности, которая может повлиять на способность страны обслуживать свои долговые обязательства на валютном рынке. Политический риск – как совокупность риска потери суверенитета, валютного риска и риска банковского сектора.

5. Риски экономической структуры, предполагающие структурные преобразования в экономике. Это совокупность всех предшествующих рисков.

6. Общий страновой риск, складывающийся из риска потери суверенитета, валютного риска и риска банковского сектора [5].

Британский экономист Джон М. Кейнс (1883-1946) в 1940-х гг. писал: «... в разгар великой депрессии ... я больше сочувствую тем, кто стремится уменьшить, чем тем, кто стремится увеличить экономическую взаимосвязь между различными государствами. Идеи, тяга к познанию, искусство, гостеприимство, любовь к путешествиям – эти явления по своей природе интернациональны. Но товары должны быть домашнего производства во всех случаях, когда это представляется разумным и легко возможным, и, прежде всего, финансовые ресурсы должны быть национальными по своему происхождению». Китай следует этим принципам, сохраняя всегда свои национальные интересы в экономике. Но хватит ли Китаю сил реализовать эту инициативу? Станет ли Китай структурирующей силой международных отношений?

1 Payette A., Sun G. *“Une Ceinture, une Voie”: la nouvelle route de la soie chinoise // Tribune. – 2016. - 694. P. -1-3.*

2 Chaponnière, Jean-Raphaël. *Chine: une économie à deux moteurs. - Режим доступа: asialyst.com/fr/2016/07/28/chine-une-economie-a-deux-moteurs – (дата обращения 28.7.2016).*

3 860 тысяч казахстанцев нуждаются в постоянной работе - вице-министр здравоохранения и сотрудничества Нурымбетов Н. – Режим доступа: tengrinews.kz/kazakhstan – (дата обращения 15.7.2016).

4 Jalolov S. *Un chemin de fer sur la route de la soie. – Режим доступа: histoireet societe.wordpress.com – (дата обращения: 10.5.2016).*

5 *Prospects and challenges on China's 'one belt, one road': a risk assessment report // The Economist Intelligence Unit Limited 2015. – 26 p.; Duchâtel M. Chine : "Routes de la soie", une entreprise risquée. – Режим доступа: asialyst.com/fr/2015.07.13 – (дата обращения: 12.7.2016).*

61 Payette A., Sun G. "Une Ceinture, une Voie": la nouvelle route de la soie chinoise // *Tribune*. - 2016. - 694. - P.1-3.

72 Chaponnière Jean-Raphaël. Chine: une économie à deux moteurs. *Rezhim dostupa: asialyst.com/fr/2016/07/28/chine-une-economie-a-deux-moteurs*. Data obrashcheniya 28.7.2016.

4 860 tysyach kazakhstantsev nuzhdayutsya v postoyannoy rabote - vitse-ministr zdravookhraneniya i sotsrazvitiya Nurymbetov N. *Rezhim dostupa: tengrinews.kz/Kazakhstan*. Data obrashcheniya 15.7.2016.

5 Jalolov S. Unchemin de fersur la route de la soie. *Rezhim dostupa: histoireetsociete.wordpress.com*. Data obrashcheniya: 10.5.2016.

6 *Prospects and challenges on China's 'one belt, one road': a risk assessment report // The Economist The Economist Intelligence Unit Limited 2015. - 26 p.; Duchâtel M. Chine : "Routes de la soie", une entreprise risqué. Rezhim dostupa: asialyst.com/fr/2015.07.13*. Data obrashcheniya 12.7.2016.

Түйіндеме

Жібек жолының экономикалық белдеуі: жаңа геосаяси картасы Еуразиялық континент

Шаймарданова З.Д. - тарих ғылымдарының докторы, доцент,

Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы

Адам Д. - «Халықаралық қатынастар» мамандығы бойынша 2-курс магистранты

Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті

Қытайды Еуропа елдерімен қосатын, Азия мен Африка құрылығымен ынтамақтастықты нығайтатын Жібек жолы экономикалық белдеуінің идеясын ҚХР басшысы 2013 жылы айқындаған. Онда Шығыстан Батысқа қарай тауарларды тиімді шарттар негізінде тікелей жеткізуді айтылып еді. Қытай Тұнық мұхитынан Балтикаға дейін көлік желісін құруға, сауда мен инвестициялардың кедергілірін азайтуға, ұлттық валютадағы есеп айырысу жүйесін кенейтуге үміттенеді. Бірақ Қытайдың бастамасы бір қатар тәуекелділігіне байланысты болып отыр: соның ішінде валюталық, банк секторы, экономикалық құрылымдар, саяси және жалпы халықтық тәуекелдерді айтуға болады. Бұл тәуекелдер әлемдік қауымдастықта саяси тұрақсыздық, ислам терроризм қауіпінің өсуі, негізгі сауда әріптестерінің экономикалық өсу қарқынын баяулауы, Қытайдың экономикалық құлдырауы, шикі зат бағасының төмендеуі, АҚШ долларының нығаюы сияқты жағдайларға тәуелді болып келеді. Қытай бұл бастаманы жүзеге асыра ала ма?

Түйін сөздер: Жібек жолы экономикалық белдеуі, Қазақстан, Қытай, юань, көлік инфрақұрылымы, жаһандану, кері жаһандану.

Summary

Economic belt of Silk way: a new geopolitical map Eurasian continent

Shaymardanova Z.D. - *Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty*

Adam D. - *2 undergraduate course on "International Relations"*

Kazakh University of International Relations and World Languages named after Ablai Khan, Almaty

The idea of the Silk Road Economic Belt that would to connect China with Europe and to strengthen cooperation with Asia and Africa, was proposed by the head of China in 2013. It is creating a trade corridor for direct delivery of goods from East to West on favorable terms. China hopes to create a transport network from the Pacific to the Baltic, to reduce trade barriers and investment, to expand the system of settlements in national currencies. However, the implementation of the Chinese initiative project involves a number of risks, including currency risk, the banking sector risks, the risks of economic structure and political risks. These risks are caused by political instability in the world community, the growing threat of Islamic terrorism, slowdown in economic growth of major trading partners, the economic downturn in China, falling primary products' prices, the strengthening of the US dollar. Will China be able to realize this initiative?

Keywords: Economic Belt Silk Road, China, Kazakhstan, the yuan, transport infrastructure, globalization, deglobalization.

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

УДК 327 (574)

PRINCIPLES OF THE CREATING OF AN ENTREPRENEURIAL UNIVERSITY

Dr Kairzhan Abdykhalykov – *PhD in International Relations, Chair of Public Policy, Almaty Management University*

DiasKozhatayev – *MSc in Project Management, Chair of Management, Entrepreneurship and Marketing, Almaty Management University*

The article is devoted to principles of the creating of an entrepreneurial university and to development of an entrepreneurial education in Kazakhstan. The authors analyze entrepreneurial activities, entrepreneurial environment and entrepreneurship's influence of to the creating of an entrepreneurial university model.

Entrepreneurial University is a new form of learning in higher education, students acquire practical competencies, and they have an entrepreneurial mindset. Base on entrepreneurial skills graduates gain additional skills that they can use both in business and in other activities. Graduate, graduated from the entrepreneurial university does not have to be an entrepreneur in the future, but it will have the necessary in all areas of entrepreneurial thinking. The article presents the idea of entrepreneurial functions of universities, are some examples of international experience Entrepreneurial universities

The article presents ideas of the development of entrepreneurial functions of the universities and some examples of worldwide experience of entrepreneurial universities. It shows the functional structure of entrepreneurial education in the developed countries of Europe and the United States.

Keywords: entrepreneurship, society, public policy, entrepreneurial education, entrepreneurial university.

Entrepreneurship is not just a business, it is an activity that generates new ideas, developing entrepreneurship, extraordinary thinking, it is in fact, a certain lifestyle of the some partof the population in the planet. In this regard, the whole Kazakhstani society needs to perceive entrepreneurship, and help to expand its scope in the country among the whole population.

Entrepreneurial activity is born from the entrepreneurial spirit, if the person is adventurous and has own judgments, thinks outside the box, the he is the possible candidate to become an entrepreneur in the future, because not all people can or have to be entrepreneurs, but the vast majority should think innovative and be able to generate and implement ideas.

Entrepreneurship is, above all, the thought process, but because each of us has its own device, the stereotype thinking, then in relation to this specific area of business activity and the success of every entrepreneur is different. But the success rate cannot reflect the level of thinking, although this is not enough - an important role in this case play fortune, luck, etc. However, the case, luck, fortune accompanied only to those who can think and learn. Exactly to this - the attempt to help each individual to develop his or her own stereotype - is reducing the main task of the learning process.

The realities of our time show that in the economic and public circles and among practitioners stopped simplified interpretation of the economic essence of entrepreneurship, the latter equates with any business. With this approach, and in the formulation of laws, and in the regulation of business can be selected hardly right direction. That is why today so acute problem of theoretical understanding of the essence, organizational forms and principles of business with regard to conditions of Kazakhstan.

Entrepreneurship serves, as a special kind of economic activity, because of its startup phase is associated, as a rule, only with an idea - the result of mental activity, subsequently receiving a materialized form.

The entrepreneurship is characterized by obligatory availability of the innovative moment - whether it be production of the new entity. New manufacturing execution system, quality, implementation of new methods of production organization or new technologies is the innovative moments too.

There should be necessary business environment in the country, which would positively affect the state and society, create the basis for the rise of the entrepreneurial spirit among the population of the country and influence for the growth of entrepreneurial activity among all classes of the population.

Implementation of business activity at the effective level is possible only in the presence of a certain public situation. The entrepreneurial environment which is understood first of all as the market, market system of the relations, and also a personal liberty of the entrepreneur, i.e. his personal independence allowing to make such entrepreneurial decision which, from his point of view, will be the most effective, efficient and the most profitable. The concerns occurring in some part of our society that the entrepreneur in such conditions acts only in the interests are groundless and harmful.

The entrepreneurial environment - the public economic situation including degree of economic freedom, availability (or a possibility of emergence) the entrepreneurial case, domination of market type of commercial ties, a possibility of forming of an entrepreneur's capital and use of necessary resources. As an exponent of public freedom of enterprise serves the number of again appearing independent entities [1]. Development of business leads to an increase in national wealth and well-being of a nation (but not vice versa). Formation of the business environment - the problem is not only national, but also cross-country. Within the framework of the interstate closed groups is the process of creating a single enterprise space, thus the conditions for the implementation of business functions are in all of these countries are more similar. It is very urgent for Kazakhstan remains the problem of inclusion in the European and global entrepreneurial space. Only in the case of such an inclusion may stall the process of "leakage" of Kazakhstani capital abroad.

Any entrepreneur needs in effective partner communications: only in that case he can effectively act within this or that fragment of complete production process. The situation when all entrepreneurs form the chain of partner communications, which is rather isolated from general economic process, is ideal.

In market conditions from the entrepreneur ability is required – and even predisposition – to work in the union with other entrepreneurs and to conduct fixed search of the most effective partner communications during which the entrepreneur performs reorientation of the activities.

One of subjects of entrepreneurial education is the entrepreneurial university motivating teachers, students and employees to initiate innovative ideas and training to technologies of their commercialization. What we intend with our contribution is nothing new.

In 1998 Prof. Burton R. Clark the first has made an attempt of systemic scientific judgment of this phenomenon and has introduced in the scientific use the term "Entrepreneurial University". What represents such university? The most universal and roomy definition of entrepreneurial university is- the source of entrepreneurial activity. In turn there is a question what is understood as business activity in relation to the higher school [2].

The role of entrepreneurial universities is also significant; their influence to the changes in the society and the state is invaluable. Universities should be the link between business and society, business and government.

The university is one of the strongest institutes in the world. It shall pass a difficult new test now.

-new quality of the international competition changes a role and functions of universities and research systems sharply. If they do not become conductors of innovations, entrepreneurial universities, they interfere with regional and national development and the international competitiveness.

-application of university production of knowledge depends on quality of entrepreneurship (whose various functions are considered below). As it is difficult to impart knowledge even if costs of diffusion are low - knowledge as the public benefit - the main carriers of knowledge people who directly participate in production of knowledge. In many cases, it can be researchers. That it has occurred requires profound changes in training of students and scientists, especially in skills and competences to create the companies as carriers of innovations (evolutionary function of entrepreneurship, see below).

-because of the difficulties connected with knowledge transfer and because of network economies, application new scientific created knowledge has a strong regional component. In order that strong positive influence on local / regional development has universities of entrepreneurial, thus.

There are two ways of realization of entrepreneurial function of university:

The first direction is connected with training of future entrepreneurs, people ready to base and bear responsibility for own business.

The second direction – business activity of the university. Creation of business incubators, science and technology parks, affiliated firms, etc. The university shall involve students and graduates in entrepreneurship, rendering to them not only the information and consulting, but also resource help [3].

Eloquently tell the following figures about the importance of similar activity. At Oxford University, in particular, about 300 firms with the total annual turnover in 4 billion dollars from which the university receives about 1 billion. At Harvard University the resource equity (endowment), the equity of university

used for its business activity constitutes 18 billion dollars, at George Washington's University – about 500 million, and at 280 universities and colleges it constitutes more than 100 million dollars.

At the same time it is not just about entrepreneurship and creation of the new entities. Relying on the competitive advantages, universities create first of all the knowledge-intensive, innovative productions. Business activity of universities is directed not only to receipt of financial result, but also bears the major social and economic component – development and deployment of innovations.

Institutional basis of these activities are university business incubators and techno parks.

Business incubators have gained the greatest distribution in the USA. There they are a part of the majority of scientific and technological parks. In total today in the USA work more than 160 business incubators. The first association of business incubators has been created as it was already noted, in the USA in 1985. Today it remains to the largest and totals about 800 members from the different countries of the world. Similar associations work practically in all countries of Western Europe long ago.

These principles are also actual for our country. Moreover, in this direction Kazakhstan has a huge and perspective field for expansion of innovative activities. From the beginning of market transformation attempts of implementation of new organizational forms of innovative activities have begun.

The international experience demonstrates that entrepreneurial universities most fully meet innovative requirements of economy and business in the field of education, being the educational, research and production centers. An active role in the course of their functioning is played by the state and business that allows realizing the new concept of innovative development – the concept of "a threefold spiral" (G. Itskovits, L. Leydesdorf) in which the leading role is assigned to entrepreneurial universities.

In the middle of the last century in some developed countries process of transformation of classical higher education institutions in entrepreneurial has begun. As it was mentioned previously, the first who has made an attempt of system scientific judgment of this process and has introduced for scientific use the term "Entrepreneurial University" (entrepreneurial or entrepreneur university) there was B. R. Clark. He has created the concept of "entrepreneurial university", having allocated five of its common features (the strengthened directing kernel, the expanded periphery of development, diversified base of financing, the stimulated academic stronghold and the integrated entrepreneurial culture) which have helped to overcome the existing imbalance between requirements imposed by society to universities and their capability to conform to these requirements.

Entrepreneurial universities in the USA are 235 universities, which represent a kernel of the American system of the higher education and the center of development of fundamental science. Treat them: Harvard University, Yale University, Columbia University, university of Berkeley, etc., many of which are in the lead in world ratings. Entrepreneurial universities have sufficient financial resources; possess considerable financial funds in which forming graduates actively participate. Ratings of universities are regularly carried out to the USA that allows to attract students and the best teachers, and to use the latest training methods.

Successful examples of interaction of the higher education and science in the USA are: Silicon valley, park Research triangle (State of North Carolina), techno park "Boston Road 128", etc.

Long-term efforts on creation of firms, the state support of research and development works (Research and Development) and development of policy of support of business became a basis of success of functioning of the Silicon valley. The park of Research triangle (State of North Carolina), has been created in 1959 based on three universities. Now in the park about 130 research organizations and 160 companies with general employment of 40 thousand people function. Creation of this park has allowed to turn Northern Carolina into one of the most developed and educated regions of the USA.

Reforming of the existing classical universities in entrepreneurial in Western Europe has begun rather recently. In general, universities are not as in the USA, strong scientific base, and represent one of elements of system (scientific research institute, national laboratories, scientific parks, etc.).

Great Britain is considered the fourth country in the world on the level of entrepreneurship and the second for innovations and to quality of scientific researches. The problem of development of entrepreneurial universities is considered in the country at the highest level, with connection of members of Parliament. Such centers and programs as "The national center for entrepreneurship in education" (The National Centre for Entrepreneurship in Education (NCEE) [4], "The program for leadership development of entrepreneurial university" (Entrepreneurial University Leaders Programme, [5], for heads of the higher school in case of this center, the "International program for teachers of entrepreneurship" (The International Entrepreneurship Educators Programme (IEEP) [6], uniting leading experts in area of entrepreneurship and education are created.

The most successful entrepreneurial universities of Great Britain are the Cambridge university, Imperial college, University of Birmingham, Oxford University, College of the London university (UCL), the London business school (LBS). The Department of Education of development of entrepreneurial skills suggests to begin training with the youngest school age and has developed the Young Enterprise Fiver Challenge program for development business of skills at school students from 7 to 11 years (this program assumed carrying out actions on which have provided to children a trade platform in St. George's (St George'sMarket) market in Belfast).

In Germany on development of entrepreneurial universities considerable impact is exerted by features of forming of regional innovative systems. The most known is the Maas-Reyn triangle or Evroregion Maas-Reyn who includes the western part of Germany (the earth Northern Rhine – Westphalia), the southern part of the Netherlands (the region Southern Limburg) and east part of Belgium (region Wallonia). In it seven leaders of technical and three medical universities, a number of the state and world-class private research centers, in particular, Aakhensky university of the earth Northern Rhine – Westphalia (RWTH Aachen University), Aakhensky university of applied sciences (Aachen University of Applied Sciences), etc. function.

In Sweden formation of entrepreneurial universities as "a triple spiral" began since 1980. One of them is the University of Lund which the first realized course on practical business and became one of the most knowledge-intensive universities. Enterprise universities represent the largest science and technology parks: the science and techno park of Kista Science City created on the basis of the University of information technologies formed by Royal Institute of technology and the Stockholm University which is called "the Silicon Valley of Sweden".

In 2009 in Finland there were 20 universities (yliopisto) and 26 so-called polytechnics (ammatti korkeakoulu) which can be treated as "universities of application-oriented knowledge" and the program for reforming of the higher education was launched.

Reform assumed to enter "enterprise culture" into universities. In general, the concept of enterprise education assumed the soft three-stage junction:

- to learn to understand business;
- to learn to be enterprising;
- to learn to be the entrepreneur.

The big part is assigned to entrepreneurial education at schools and a role of the teacher as main thing who will create a suitable educational environment and will develop the capabilities to encourage entrepreneurial skills and the corresponding activity in students.

Process of creation of model of entrepreneurial university is connected with the level of economic development of the specific country, corresponds to its cultural and national traditions, and the approaches to training in entrepreneurship applied in this or that country exert impact on it. In the American higher education institutions and colleges the subject of training in entrepreneurship usually contacts activities of venture capital companies. At the same time, training is aimed at development of skills in range of definition of opportunities and resource allocation in the conditions of risk business.

The lack of quality of entrepreneurial education in Kazakhstan can lead to bad consequences that may impede the further development of national entrepreneurship.

Thus, only the real cooperation of universities, business and government can develop entrepreneurial education in universities of Kazakhstan. The universities bycreating of student start-ups and business incubators will be able to generate new ideas, resources, innovation and technology. This will increase the importance of universities to society, and increase their "economic" role in diversifying the country's economy.

1 Busygin A. *Entrepreneurship: The main course*. - Moscow. 1997.

2 Clark, Burton R. *Creating Entrepreneurial Universities: Organizational Pathways of Transformation*. London and New York: International Association of Universities Press and Pergamon-Elsevier Science, 1998.

3 *Entrepreneurial universities in the innovation economy / under the general editorship of Professor Y. B. Rubin*. - M.: Market-DS, 2005, P. 402.

4 *The National Centre for Entrepreneurship in Education is a trading name of the National Council for Graduate Entrepreneurship, Entrepreneurship in education* <http://ncee.org.uk/>.

5 *Entrepreneurial University Leaders Programme 2015. Electronic resource. Access mode: <http://eulp.co.uk/>*.

6 *International Entrepreneurship Educators programme 2014, posted materials. Electronic resource. Access mode: <http://ieeponline.com/>*.

Түйіндеме

Кәсіпкерлік университеттің құру принциптері

Абдыхалықов Қ.С. – халықаралық қатынастар (PhD) докторы, «Мемлекеттік және қоғамдық саясат» кафедрасының доценті, Алматы Менеджмент Университеті, k.abdykhalikov@altau.edu.kz

Қожатаев Д. – экономика ғылымдар магистрі, «Менеджмент, кәсіпкерлік және маркетинг» кафедрасы, Алматы Менеджмент Университеті, dias.kozhatayev@altau.edu.kz

Мақала кәсіпкерлік университеттің құру мен Қазақстандағы кәсіпкерлік білім беруді дамыту принциптеріне арналған. Авторлар кәсіпкерлік белсенділік, кәсіпкерлік ортаны және кәсіпкерлік университет моделін құрудағы кәсіпкерліктің әсерін талдайды. Кәсіпкерлік университеті жоғары білім оқытудың жаңа формасы болып табылады. Студенттердің бойына практикалық құзыреттерін тарту арқасында, оларда кәсіпкерлік ойлауы тудырылады. Түлектер кәсіпкерлік дағдыларын арқасында тек қана бизнесте емес, сонымен қатар басқа да орындарда жұмыс істеуге мүмкіндігі бар қосымша дағдыларын меңгереді. Кәсіпкерлік университетін бітіргентүлегіне болашақта кәсіпкер болу міндетті емес, бірақ ол кәсіпкерлік ойлауды жүзеге асыру негізінде барлық салаларда қажетті бола алады. Мақала жоғары оқу орындарының кәсіпкерлік функцияларын дамыту идеясын ұсынады, сондай-ақ халықаралық тәжірибеден алынған кәсіпкерлік университеттердің кейбір мысалдарын аңғарады. Еуропа мен Америка Құрама Штаттары сияқты дамыған елдердегі кәсіпкерлік білім берудің функционалдық құрылымы көрсетіледі.

Түйін сөздер: кәсіпкерлік, қоғам, мемлекеттік саясат, кәсіпкерлік білім беру, кәсіпкерлік университеті.

Резюме

Принципы построения предпринимательского университета

Абдыхалықов Қ.С. – доктор (PhD) международных отношений, доцент кафедры «Государственная и Общественная политика» Алматы Менеджмент Университета, k.abdykhalikov@altau.edu.kz

Қожатаев Д. – магистр экономических наук, кафедра «Менеджмент, Предпринимательство и Маркетинг» Алматы Менеджмент Университета, dias.kozhatayev@altau.edu.kz

Статья посвящена принципам построения предпринимательского университета и развитию предпринимательства образования в Казахстане. Авторы анализируют предпринимательскую деятельность, предпринимательскую среду и влияние предпринимательства на создание предпринимательской модели университетов. Предпринимательский университет является новой формой обучения в высшем образовании. Обучающиеся овладевают практическими компетенциями, у них зарождается предпринимательское мышление. Благодаря предпринимательским навыкам выпускники вузов получают дополнительные навыки, которые они могут применить как в бизнесе, так и в другой деятельности. Выпускник, закончивший предпринимательский университет не обязан быть в будущем предпринимателем, но он будет обладать необходимым во всех сферах деятельности предпринимательским мышлением. В статье представлены идеи развития предпринимательских функций университетов, даны некоторые примеры мирового опыта деятельности предпринимательских университетов. Показана функциональная структура предпринимательского образования в развитых странах Европы и США.

Ключевые слова: предпринимательство, общество, государственная политика, предпринимательское образования, предпринимательский университет.

УДК 316.485.6

АССАМБЛЕЯ НАРОДА КАЗАХСТАНА КАК УНИКАЛЬНЫЙ МЕДИАТОР В СФЕРЕ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Арсланова Ю. Р. – ведущий эксперт, Республиканское государственное учреждение «Қоғамдық келісім» при Президенте Республики Казахстан,

010000, г. Астана, ул. Орынбор, 8, Дом министерств, 13 подъезд, yulia_arslanova@mail.ru

Статья посвящена изучению понятия «медиация» в его узком и широком понимании. Автором описывается история возникновения и развития института медиации в условиях современного общественного устройства. В статье описана нормативная законодательная база становления данного института в Республике Казахстан, проблемные вопросы и отношение общественности к услугам медиаторов. Статья раскрывает значимость политического новаторства Главы государства Нурсултана Абишевича Назарбаева – Ассамблеи народа Казахстана как уникального медиатора в сфере межэтнических отношений, укрепления общественного согласия и общенационального единства. В завершении статьи предложены рекомендации по укреплению статуса данного института в разрешении различного рода споров, приоритета услуг медиаторов над судебным разбирательством.

Ключевые слова: институт медиации, народная дипломатия, урегулирование конфликтов, общественное согласие, Ассамблея народа Казахстана, Казахская модель общественного согласия и общенационального единства Н. Назарбаева, полиэтничное общество, профессиональные медиаторы, общественные медиаторы, межэтнические отношения.

В современных условиях, когда ни одно государство не остается за занавесом глобализации, институт медиации приобретает все большую актуальность. Это объясняет сложностью миропорядка, глобальными процессами, захватывающими территории и общественные отношения. В ряде государств деятельность политических и экономических институтов разбалансирована, а обеспечение стабильности в обществе остается первостепенной и трудновыполнимой задачей. Наиболее масштабно развиваются конфликты, связанные с этническим и конфессиональным разнообразием. Приоритетная роль здесь отводится курсу государственной политики, способной не только реагировать на ситуативные изменения, но и действовать на опережение, предугадывать вектор глобальных перемен.

В самом широком смысле, медиация – это процесс урегулирования конфликтов во внесудебном порядке на основе привлечения профессиональных посредников, т.е. медиаторов.

Обращаясь к истории вопроса, следует отметить, что медиация, иначе ее называют «посредничество», «ходатайство», «предложение добрых услуг» широко использовалась во взаимоотношениях еще с первобытных племен. Первыми, кто стал применять данные методы примирения, были жрецы и вожди. В некоторых традиционных культурах к фигуре посредника относились с особым уважением и почитали наряду с вождями племени.

Практика медиации сегодня является широко распространенной в США и Европейском Союзе. К примеру, 95 % частных споров в США решаются без обращения в суд, в Европе благодаря услугам медиаторов разрешаются до 80% конфликтов. На Западе медиаторы участвуют в урегулировании конфликтов различного содержания: от бытовых до производственных и политических. Как альтернативный способ досудебного урегулирования споров разного характера, медиация имеет свои особенности в сравнении с такими институтами, как мировое соглашение или третейский суд.

По сути, медиация – образец превентивной дипломатии на уровне гражданского общества. Исходя из этого, медиатор – гражданский дипломат, целью которого является создание у конфликтующих сторон приверженности к толерантному принципу как социальной установке. Принцип толерантности может рассматриваться и в качестве морального принципа, и как модель поведения, в том числе форма общественной и индивидуальной реакции на социальные конфликтные проявления. Медиатор должен задать порядок толерантности как институциональный аспект дальнейшего существования сторон – как принцип решения споров, воплощенный в мирных соглашениях и договорах.

Сегодня мы по праву гордимся тем, что за годы Независимости Казахстан, благодаря политической воле и поставленным приоритетам Первого Президента страны Нурсултана Назарбаева, сумел благополучно обойти рифы глобального экономического кризиса, сохранить и внешнюю, и внутреннюю безопасность общества, стать сильным правовым государством, общепризнанным региональным лидером.

Казахстан, отказавшись от четвертого в мире ракетно-ядерного арсенала, закрыв второй крупнейший в мире ядерный испытательный полигон, требуя более решительных действий в сфере разоружения и кардинального усиления режима нераспространения оружия массового уничтожения, получил огромное доверие всего мирового сообщества. Н.А. Назарбаев подчеркнул «Казахстан, наладивший деловые и конструктивные отношения со всеми государствами, расположенными к востоку и западу от Вены, может стать не просто активным, но и эффективным медиатором между различными сторонами в конфликтных ситуациях» [1].

Термин «медиация» – новый для казахстанского законодательства, между тем механизмы института примирения и посредничества в социальных конфликтах, существовали и использовались в казахской степи издревле, осуществляясь судом биев. Как отмечает академик Зиманов исторический опыт существования института биев является общекультурной ценностью. Еще в XIX веке известный русский востоковед В. Григорьев писал, что казахскому праву и правосудию биев «могли бы позавидовать ранее цивилизовавшиеся народы» [2].

Введение института медиации в Казахстане стало возможным после принятия Парламентом Республики Казахстан законов Республики Казахстан от 28 января 2011 года «О медиации» и «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам медиации». Принятие Парламентом названных законов является реализацией поручения Главы государства Н.А. Назарбаева, данного на V съезде судей Республики Казахстан 18 ноября 2009 года [3].

Таким образом, благодаря взвешенной политике Лидера Нации, в нашей стране удалось избежать социальных, этнических и региональных конфликтов, выстроить эффективную систему их предупреждения и урегулирования на правовой основе.

Помимо проводимых государством законодательно-правовых реформ, обеспечивающих равные права и возможности для каждого казахстанца, важным событием в данном направлении стало создание Ассамблеи народа Казахстана – общественного органа консолидации граждан всех национальностей. Эта идея была высказана Главой нашего государства Н. Назарбаевым еще на заре Независимости – в 1992 году. И изначально в основу ее идеологии был заложен принцип формирования органа народной дипломатии.

Важность народной дипломатии «softpower» («мягкой», «гибкой» силы) в сохранении мира, упреждении конфликтов становится наиболее востребованными в современных условиях.

Как известно автором данного термина считается один из пяти влиятельных американских политологов XX столетия Дж.Най, который считал, что «softpower», это способность добиваться своей цели с помощью привлекательности, а не подкупом и принуждением. Это своего рода политика добрососедства, нацеленная на перенимание ценностей, проведение необходимых для сближения реформ в области экономики, политики, культуры. Поэтому, такие механизмы и инструменты, несомненно, востребованы, они соответствуют духу перемен и историческим традициям народов к сотрудничеству.

В соответствии с подпунктом 11 статьи 6 Закона «Об Ассамблее народа Казахстана» одним из основных направлений деятельности Ассамблеи является выработка рекомендаций и реализация практических мер по урегулированию разногласий и споров, недопущению конфликтных ситуаций в сфере межэтнических отношений и участие в их разрешении [4].

За двадцатилетнюю историю Ассамблея проделала значительную эволюцию своего развития, на основе которой сформирована казахстанская модель общественного согласия и общенационального единства, по праву называемая сегодня моделью Н.Назарбаева.

Формирование собственной модели общественного согласия, особенно в условиях влияния глобализационных процессов, нарастания этнорелигиозного противостояния по всему миру, массовую миграцию, нерешенность социально-экономических проблем имеет принципиальное значение.

Говоря о несомненной медиативной роли Ассамблеи и ее рабочих органов, хотелось бы выделить важный аспект: этнические группы в Казахстане в силу грамотно выстроенной национальной политики имеют чрезвычайно высокий гражданско-правовой и общественный статус. Они выступают не в качестве официально позиционируемых национальных меньшинств, а рассматриваются как этносы – равноправные и неотъемлемые части единого народа. Эта уникальная особенность сложилась благодаря вековой традиции толерантности и веротерпимости государствообразующего казахского народа, готового без отчуждения принять культурные традиции других народов.

Само понятие и явление толерантности вообще, и толерантности межэтнической в частности, ее особенности следует толковать комплексно. И медиация в полиэтничном обществе, напрямую связана с истоками и развитием культуры толерантности.

Так в чем же особенности казахстанской толерантности, которые можно переложить и применять как функцию медиации в полиэтничном обществе?

Во-первых, это черта национального характера, элемент менталитета, выражающий уважение к образу жизни других этносов, их поведению, традициям, обычаям, чувствам, мнениям, идеям, верованиям.

Во-вторых, это понимание того, что в обществе имеется другое этническое начало, отличное от вашего, и оно имеет такие же права, как и ваше.

В-третьих, это индикатор уровня культуры межэтнических отношений, показатель степени межэтнического согласия, показатель общей социальной зрелости людей, их готовности к общению, сотрудничеству.

В-четвертых, это принцип государственной национальной политики, характеризующийся согласием, единством этносов.

В-пятых, это инструмент урегулирования межэтнических противоречий, снятия межэтнической напряженности, важнейший элемент укрепления межэтнических отношений.

В-шестых, в качестве итога, толерантность является показателем демократической этнонациональной политики, цель которой – равенство, взаимное уважение этносов и сотрудничество, согласие и национальное единство.

Можно сказать, что Ассамблея народа Казахстана это уникальный медиатор в сфере межэтнических отношений, являющийся особым институтом общественного согласия и национального единства.

Между тем Президент Казахстана постоянно акцентирует внимание мирового сообщества на необходимости формирования и глобального доверия: «В XXI веке всем странам, всем политикам надо учиться жить в мире G-GLOBAL... на принципах эволюционности, доверия, открытости, толерантности и диалога», - это емкое утверждение наполнено глубокими смыслами и ценностями, которые являются сегодня залогом успеха казахстанской политики в сохранении национального единства и общественного согласия, способствуют эффективному продвижению реформ во всех сферах [5].

Рассмотрев широкий круг вопросов, связанных с общественным участием в развитии медиации в Казахстане, обобщением сложившихся практик по ее реализации, а также в деятельности Ассамблеи народа Казахстана и ее общественных структур, целесообразно:

- развивать обучение техникам и механизмам использования медиации, способствующих развитию превентивной политики, межэтническому взаимообогащению, поиску новых форм в деятельности общественных организаций, и прежде всего, АНК, связанных с укреплением общественного согласия, толерантности и национального единства;

- изучать международный опыт процессов развития медиации, нормативно-правовое регулирование общественных отношений в сфере организации медиации и статуса медиатора;

- считать объективным и обоснованным мнением, что уникальный институт АНК сегодня выступает главным модератором в сфере общественных и межэтнических отношений, как реально обладающая основными принципами и функциями медиаторства;

Таким образом, если говорить о медиации в полиэтничном сообществе, то опыт Казахстана по налаживанию бесконфликтных межэтнических и межконфессиональных отношений признан эталонным во всем мире. Республика Казахстан, в числе немногих стран, доказала, что конфликты цивилизаций или конфессий можно предотвратить. И нет сомнения в том, что Ассамблея народа Казахстана, являясь главной диалоговой площадкой для неполитических институтов гражданского общества, продолжит оставаться высокоэффективным медиатором в области совершенствования межэтнических отношений, обеспечения общественно-политической стабильности в нашей стране.

1 *Н.Назарбаев. Судьба и перспективы ОБСЕ. Газета «Известия» от 28 января 2010 г.*

2 *Р.Шулембаева. Модель признали уникальной. Казахстанская правда. 13.07.2013 г. Алматы. № 232 (27506)*

3 *Закон Республики Казахстан «О медиации» от 28 января 2011 года № 401-IV (с изменениями и дополнениями по состоянию на 31.10.2015 г.)*

4 *Закон Республики Казахстан «Об Ассамблеенарода Казахстана» от 20 октября 2008 года №70-iv (с изменениями и дополнениями от 27 октября 2015 года № 361-V ЗРК)*

5 *Из выступления Президента РК Н.Назарбаева на VII Астанинском экономическом форуме «Управление рисками в эпоху перемен в формате G-Global» от 23 мая 2014 г. Интернет-ресурс; <http://blog.astanforum.org/ru/russian->*

Түйіндеме

Қазақстан халқы Ассамблеясы этнос аралық қатынастар саласындағы бірегей медиатор ретінде

Арсланова Ю. Р. – *жүргізетінэксперті, Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы*

«Қоғамдық келісім» республикалық мемлекеттік мекемесі, yulia_arslanova@mail.ru

Мақала «медиация» ұғымын тар және кең мағынада зерделеуге арналған. Заманауи қоғамдық құрылым жағдайындағы медиация институтының пайда болу және даму тарихы сипатталады. Мақалада Қазақстан Республикасында аталған институт құрылуының нормативтік заңнамалық базасы, сонымен қатар проблемалық мәселелері мен медиаторлар қызметіне деген қоғамдық қатынас сипатталады. Мақала Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың саяси жаңашылдығының маңызы – Қазақстан халқы Ассамблеясын этносаралық қатынастар, қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірлікті нығайту саласындағы бірегей медиатор ретіндегі мәнін ашады. Мақала соңында аталған институттың әр түрлі даулар шешімі, медиаторлар қызметінің сот ісі қарауынан басымдылығын нығайту бойынша ұсынымдар беріледі.

Түйін сөздер: медиация институты, халықтық демократия, қақтығыстарды реттеу, қоғамдық келісім, Қазақстан халқы Ассамблеясы, Н.Назарбаевтың қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірліктің қазақстандық үлгісі, полиэтностық қоғам, кәсіби медиаторлар, қоғамдық медиаторлар, этносаралық қатынастар.

Summary

Assembly of people of Kazakhstan as a unique mediator in the sphere of interethnic relations

Yulia Arslanova – *leading expert, Republican state institute «Kogamykkelissim»*

under the President of the Republic of Kazakhstan, yulia_arslanova@mail.ru

The article discusses the concept of mediation in a general sense and in a strict sense. The author describes the history of initiation and progression of the mediation concept in modern social structure. The legislative framework of development of this institution in the Republic of Kazakhstan is exposed. The researcher demonstrates significance of one of the political innovations brought forward by the Leader of the state – Nursultan Nazarbayev. This innovation appears to be the Assembly of people of Kazakhstan as a unique mediator in the sphere of interethnic relations, strengthening public consent and national unity. In conclusion a list of recommendations is given. Abovementioned recommendations deal with: 1) promotion of status of this institution in settlement of different types of disputes; 2) rising primacy of mediators' services over trials.

Key words: Institute of mediation, public diplomacy, conflict resolution, social consent, the Assembly of People of Kazakhstan, Kazakhstan's model of conflict resolution, Kazakhstan model of public consent and nationwide unity of Nursultan Nazarbayev, polyethnic society, professional mediators, public mediators, interethnic relations.

УДК 316.3:304.4:791.4.067(574:540)

ОТРОЧЕСТВО КАК ИНСТРУМЕНТ НАЦИЕСТРОИТЕЛЬСТВА

Галимжанова Ж. Б. – *Докторант кафедры социологии, факультета социальных наук Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, email: z.galimzhanova@gmail.com*

В данной работе делается попытка анализа героев авторского современного кино Казахстана по аналогии с героями индийских постколониальных фильмов. Проведение параллелей между казахстанским и индийским кино возможно по нескольким причинам. В кинематографе, как наиболее популярном виде массового искусства содержатся конкретные идеологические и психологические коннотации. Анализ главных героев современных кинофильмов позволит понять социальные коды, заложенные в обществе и проинтерпретированные авторами и режиссерами. После обретения независимости, Казахстану пришлось пройти в некоторых аспектах схожий с Индией путь поиска и становления идентичности. В этом плане, для нас, как для исследователей полезно понять и по возможности проинтерпретировать дискурсы, характерные для индийского кино. Одним из таких дискурсов является отрочество (boyhood).

Ключевые слова: кино, отрочество, мальчик, детство, культура, постколониализм, национализм, идентичность.

В статье мы попытаемся показать, насколько применим для Казахстана опыт индийского кино, в котором особую роль занимает образ мальчика. Кинематограф, как особенный вид искусства и средства массовой коммуникации является одним из главных и эффективных проводников социально-культурных, политических, идеологических и национальных кодов. Он отражает специфику формирования национальной идентичности, а именно представляет художественную модель общества во всей ее сложности - от составляющих его элементов - индивидуума и семьи, до воспроизведения средствами искусства собственно структуры сообщества людей как нации [1, 32]. Кино остается важным в менее уловимом и каждодневном контексте. Во многом, кино и национализм можно рассматривать, опираясь на идею Майкла Билинга «банальный национализм». Идея состоит в том, что каждодневные репрезентации нации могут помочь в создании воображаемого чувства солидарности среди граждан – флаги, национальные гимны и так далее. Кино может играть подобную роль. Сила большого экрана может внести свой вклад в укрепление общего ощущения принадлежности среди граждан, создавая национальных героев и переосмысляя коллективную память, мифы и традиции для того, чтобы создать чувство принадлежности к общей национальной идентичности. [2]

В Западной научной литературе термин Исследования отрочества (Boyhood Studies) - это направление, изучающее юную маскулинность, жизнь мальчиков, а также весь масштаб сложностей, проблем, и наследия, которые формируют мужчин и развивают маскулинность. [3] Анализ главных героев современных кинофильмов позволит понять социальные коды, заложенные в обществе и проинтерпретированные авторами и режиссерами. Опираясь на концепцию «отрочество» (boyhood) можно проинтерпретировать образы героев казахстанских фильмов.

Во всех древних обществах существовала жесткая гендерная сегрегация, она не всегда формулировалась четко. Слова «мальчик» и «ребенок» нередко употреблялись как синонимы. Многие из того, что написано этнографами о «детях», молчаливо подразумевает мальчиков, в то же время именно мальчишеская специфика остается в тени. Хотя все дружно говорят о катастрофической недооценке мальчишеской проблематики, ее библиография исчисляется многими сотнями. С 2005 г. в Интернете существует созданный голландским антропологом Дидериком Ф. Янсенем специальный библиографический сайт «Мальчишество», насчитывающий 2 448 названий книг, статей и докладов. С 2007 г. под редакцией Майлса Грота и Дидерика Янсена выходит междисциплинарный журнал по изучению отрочества «Тимос: Журнал исследований отрочества» («Thymos: Journal of Boyhood Studies»). В индийских фильмах («Шри 420» (1955), «Ная Даур» (1957), «Нью-Дели» (1956) и «Анурадха» (1960)), борьба за смысл и существование в постколониальном обществе происходит в условиях, когда нравственный, нормативный код «отрочество» - это метафора взрослого героя, чьи подвиги – это испытание сформированным с детства желанием, неустанно служить на благо государства и общества». Ребенок, а особенно мальчик-ребенок стал объектом парадигмы национально-культурных улучшений, которые были предварительно сформулированы. Можно сказать, образ современной взрослой жизни был невозможен без концептуализации современного детства. Мальчик оказался хранилищем, которое может быть использовано для обеспечения наиболее сложных национальных чаяний.[4, 138]

Применение анализа индийских фильмов для казахстанского кинематографа возможно по нескольким причинам: опыт нацистроительства после обретения независимости; патриархальный характер семейных отношений; как следствие расширенные семьи, которые играют роль «якоря» во время нестабильности. Однако следует отметить и значительные ограничения для сравнения казахстанского кинематографа с индийским: различия в социальных, территориальных, демографических, культурных условиях.

А какого рода колонией был Казахстан и возможно ли сравнивать колониальный и постколониальный опыт Казахстана с другими странами, в частности, с Индией? Ответ на данный вопрос дает в своей статье Лора Адамс: «Советский Союз был похож на империю в том плане, что он осуществлял политическое доминирование над географически обширной территорией и навязывал иерархическую структуру управления (с центром в Москве) этнически разнородному населению. Но это государство во многих отношениях не походило на прочие европейские империи: наиболее значительное отличие обуславливалось его нацеленностью на модернизацию и политическую мобилизацию периферии. В силу этого советская власть гораздо более агрессивно, нежели иные колониальные державы, нападала на внутренний, духовный мир людей, неприкосновенность которого обитатели Центральной Евразии пытались отстоять». По мнению Бхавны Дэв, важно понимать, что СССР представлял собой «гибридное образование, сочетающее элементы централизованной империи и высоко модернизированного государства», которое по-разному воспринималось в различные временные периоды в разных частях Центральной Евразии.[5] Таким образом, мы видим, что проведение некоторых параллелей, основанных на схожем опыте колониального прошлого возможны.

В Индии после обретения независимости дискурс мальчика стал занимать центральное значение. Мальчик-ребенок стал объектом парадигмы национально-культурных улучшений, которые были предварительно сформулированы. Пока мир снаружи оставался вне контроля, семья была местом, где структурировалось будущее нации.[4, 140] Дискурс отрочества определяет особое место семьи, семья становится основным показателем нацистроительства.

*Если мысли человека пусты, если он слаб внутренне
Если он не справляется с трудностями, ради чего тогда он живет?*

Но если слова подкрепляются действиями,

Он в гармонии со своими эмоциями и на благо использует свой мозг

Вот это человек с большой буквы

С молодого возраста старается выучиться

Сердце его открыто эмоциям – вот настоящий твердый характер

Такие люди могут справиться со всем. Они готовы к любым неожиданным ситуациям.

Ахан Сери «Характер парня» (фрагмент из фильма «Уроки гармонии» (50 минута))

Опираясь на более серьезном опыте индийского кино мы можем понять природу отрочества, а также перспективы его применения для Казахстана. Как и в постколониальной Индии, описание жизни мальчиков в казахстанском кино достаточно распространенный сюжет. Однако нам бы

хотелось уделить особое внимание некоторым картинам, которые являются примерами авторского кино, получившего международное признание.

После обретения независимости казахстанские режиссеры смогли выйти в качестве независимых режиссеров и участвовать в работе многих региональных и глобальных фестивалей. Такие режиссеры, как Дарежан Умирбаев, Гульшад Омарова, Эмир Байгазин представляют собой одних из самых титулованных в Казахстане кинематографистов, их работы признавались лучшими на различных фестивалях: Берлинале, Канн, Кинотавр, МКФ в Венеции, Сингапуре, Нанге и т.п. Картины трех режиссеров, выпущенные в разное время, объединяет высокий уровень киноязыка. Дарежан Умирбаев является признанным классиком казахстанского кинематографа, его влияние на качество и стилистику современных кинематографистов сложно переоценить. Гульшад Омарова, начавшая карьеру в кино в качестве актрисы, стала успешным и уже известным в Европе режиссером и сценаристом. Эмир Байгазин завоевал европейского зрителя, а также стал первым режиссером, фильм которого завоевал серебряного медведя за лучшую операторскую работу.

Выбор фильмов Д.Омирбаева, Г.Омаровой, Э.Байгазина обуславливается не только высоким художественным уровнем, который отмечался многочисленными призами международных кинофестивалей, но и тем, что в фильмах этих режиссеров показаны образы мальчиков. Временной интервал в 10 лет говорит о постоянстве актуализации в кино концепта отрочества (boyhood). Главные герои знаковых фильмов «Кардиограмма» (1995 г.), «Шиза» (2004 г.), «Уроки гармонии» (2014 г.) – это подростки, каждый из которых на пути к взрослению сталкивается с красотой и жестокостью окружающего мира и ищет свое место в жизни. Общее в образе героев трех фильмов Жасулана, Мустафы и Аслана – трудности, обусловленные характером или воспитанием, которые не дают приспособиться к окружающему миру.

Жасулан из фильма «Кардиограмма» из привычной среды попадает в совершенно незнакомый мир. И, что самое парадоксальное, данный мир находится в его родной стране. Мальчик из аула, незнающий русского языка проводит несколько недель в санатории, недалеко от Алматы. В картине показаны, какие изменения произошли с городскими жителями. Из многочисленного количества детей, проживающих в санатории, только один приходит на помощь Жасулану, и может ввести его в курс распорядка. Казахи разговаривают здесь лишь на русском языке. Жасулан - это чужестранец в своей стране, которая утратила свою культуру, опираясь лишь на советское прошлое. Образ Жасулана - это прямая отсылка к колониальному опыту, в результате которого нация утрачивает собственную культуру. Казахи мимикрируют, теряют свои корни и общие культурные коды, заложенные в языке. Жасулан пытается не потеряться в новых условиях. В силу незнания языка он воспринимает окружающую его красоту глазами. Для него подглядывание за обнаженной женщиной в душе также равноценно любованию на изображение обнаженной женщины на репродукции художника в журнале. Здесь еще нет места пошлости, цинизму и порнографии. Фильм снят в 1995 году и через опыт аульского мальчика показывает, что стало с казахами в результате правления СССР. Жасулан отделен от остальных детей не только языковым барьером, он как аульский мальчик руководствуется собственными принципами. В отличие от городских мальчиков он действует по отношению к противникам открыто. В поведении Жасулана и его врагов мы можем видеть культурное расхождение, которое стало следствием разделения городских и сельских жителей. Аутентичность образа главного героякреплена его серьезностью: несмотря на юный возраст, он не теряется среди других детей и даже выходит на защиту более слабого мальчика. Отец Жасулана суровый мужчина, который с презрением относится к желанию сына смотреть телевизор, в эфире которого транслируются передачи на русском языке. Отец оберегает культурные границы своей семьи. Мать мальчика появляется в фильме чаще отца и нежные отношения между матерью и сыном придают мальчику сил для преодоления трудностей адаптации.

Здесь мы можем видеть параллели между индийским кино и казахстанским фильмом. Семья в индийском кино была задумана как хранилище цивилизационных ценностей и духовной сущности национальной культуры, и ребенок стал неотъемлемым элементом того, что было желаемо или утверждаемо. Отец был сторонником строгой дисциплины, фигурой верховной власти, и дети взамен отдавали бхакти (преданную любовь) своим родителям, любовь, которую должны получать боги. Примечательно, что эта бхакти по отношению к родителям, особенно к матери, стал текущей нарративной метафорой в популярных индийских фильмах сразу же после провозглашения независимости Индии, аспект, который сигнализирует о нормативной, дисциплинарной идеологии, которую ребенок должен был усвоить с рождения. Преданная любовь (бхакти) в казахском фильме показана по отношению к матери, чей образ видит во сне Жасулан во время пребывания в санатории.

В фильме Гульшад Омаровой «Шиза» главный герой также наделен любовью матери, однако рядом с ним нет отца, его заменяет русский мужчина – любовник его матери. 15-летний Мустафа, как объясняют его мать врачу, немного замедленный. С подачи любовника своей матери он начинает работать на мафию, устраивающую подпольные бои без правил. Вдвоем они подыскивают очередного кандидата на избиение, обрекая его в худшем случае на смерть, в лучшем — на сломанный нос и нищенский гонорар. Умиравший боксер просит Мустафу передать деньги своей подруге – так Шиза знакомится с Зинкой (Ольга Ландина) и ее сыном Санжиком (Нуртай Канагат). После того как он помогает дяде Жакену (Бахытбек Баймуханбетов) выиграть на боях «американский мерседес», история поворачивает в сторону жесткого криминала, где будут и ограбление, и убийство, и тюрьма. Ну, а замедленность главного героя, помогает ему одержать верх над умными взрослыми. Реальность искривлена. Мустафа окружен жестокостью и насилием, и сам становится проводником этого насилия, однако, его спасением становится любовь. Причем образ мальчика в фильме расщепляется с появлением Санжика. В общении с ним Мустафа становится взрослее, умнее, добрее. Он видит в этом мальчике себя, и понимает, что лишив его отца, он обрекает его на тот же путь, который проходит сам. При этом в общении с взрослыми его заторможенность не исчезает, он все такой же немного другой, но эта «инаковость» помогает ему справиться со сложной жизненной ситуацией. В мире взрослых, в окружении хаоса есть только один способ выжить – стать идиотом, такой посыл заложен в фильме. Мустафа выживает, взрослеет и становится отцом. Каким будет его будущее с женой-инвалидом и двумя детьми не ясно, но остается надежда на то, что будущее его детей будет менее жестоким.

Главный герой «Уроков гармонии» Аслан, считает, что достаточно держать свое тело в чистоте и не замечает, что в душе его не осталось ничего чистого. Гармония для него – строгая симметрия линий и узоров на ковре, инквизиция тараканов. Мальчик лишен родительской любви, он живет с бабушкой, которая не может дать ему чувство семейного очага, она боится своего внука и пытается наладить с ним отношения гаданием на бобах. Фильм – это обращение как к поколению, которое является ровесниками главных героев, так и ко взрослым. Мы все учимся жить в гармонии и эта гармония у всех разная. Кто-то считает, что сила в деньгах/власти и будет походить на Болат. Ну а кто-то, как Мирсаин, будет вечным ребенком, чьи помыслы чисты и понятны. Аслан проходит свой путь, руководствуясь внутренним чувством справедливости, он доходит до убийства. Миры взрослых и детей сталкиваются, и в этом столкновении аккумулируется еще больше жестокости и несправедливости. Взрослые учат детей, что материальные блага – главное, что силой можно добиться всего желаемого, что чистота помыслов не приемлема.

И хотя в качестве эпиграфа к описанию героев казахстанских фильмов выбран стих Ахана Сери, который в фильме «Уроки гармонии» читает одна из одноклассниц Аслана, мы видим, что те принципы, которые заложены в стихотворении «Характер парня» главными героями практически не придерживаются. Знаковый выбор стихотворения казахского поэта конца XIX века обозначает, что поиск ценностей и принципов для молодых людей отсылает к доколониальной эпохе.

Заложенные в индийском кино архетипы главных героев частично находят отражение в казахстанском авторском кино. В обеих культурах, имевших патриархальное прошлое, ребенок и особенно мальчик – это образ будущего нации. Специфика индийского кино – это растущий акцент на модели «правильного» детства, он предполагает возрастание значения понятия взрослости, зрелости, развития и прогресса в индийском обществе. Следовательно, чтобы быть «идеальным ребенком» для мальчика было необходимо избежать конфронтации с различными развращающими влияниями и быть объектом системы любви, ласки, дисциплины и наказания.

Детство мальчика стало областью опытов взрослых в колониальной Индии. Идеологические основы были не только видны в детских книжках или вымышленных историях в постколониальный период, но и в других популярных СМИ, особенно в мейнстриме популярного индийского кино. Исследователи кинематографа Гокулсин и Дисанаяки обратили внимание, что «кино явно открывает возможности для изучения культуры и приносит нам близость и непосредственность недоступную для большинства других медиа коммуникаций» [6, 10]. Большая часть индийского массового кино принадлежит популярной традиции кинопроизводства, и может быть описана как «пьесы морали, где силы добра и зла борются за превосходство. Сюжеты просты и особых усилий для изображения сложных человеческих характеров не прилагается. В борьбе между справедливостью и несправедливостью, светом и тьмой, мудростью и невежеством, силы справедливости, мудрости и света всегда побеждают» [4, 141]. Поэтому индийские фильмы легче всего понять, если описывать их как

идеологические, нормативные и дисциплинарные основы отрочества, работы в пределах привычных представлений о морали.

В казахстанском кино такие послы только начинают проявляться. Примечательно, что образы «правильного» мальчика показаны в фильмах, снятых на государственный бюджет компанией «Казахфильм». Положительный пример мальчика показан в таких фильмах, как «Шал», «Жаужурек мың бала». В данных фильмах роль мальчиков показана через семейный конфликт, борьбу за справедливость, верность родным и родине. Мужские образы в популярных фильмах на хинди часто оказываются в ситуации противостояния между добром и злом в области семейных конфликтов, последний переходит в столкновении между национальной и анти-национальной борьбой. Основная цель проведения этого поединка является спасение от угрозы мнимой национальной общности: «народ и его недовольство занимают центральное место в основе всех фильмов на хинди, который неустанно сосредоточивают внимание на проблемах раздробленности, нищеты, беловоротничковой преступности, коррупции в высших эшелонах власти, регионализма, коммунализма, современности, традиции, и феодализма» [7, 28]

Таким образом, говоря о возможностях применения индийского анализа героев в кино, мы считаем необходимым принять те приемы, которые в нем используются. Легализация образа мальчика поможет найти свой голос, транслировать коды, обрести консолидирующую национальную идею. Опыт Индии показывает успешность и эффективность проектов отрочества, а анализ казахстанских фильмов доказывает, что дискурс мальчика близок нашей культуре.

1 *Абикеева Г.О./«Образ семьи в кинематографе Центральной Азии в контексте формирования культурной идентичности в регионе», Автореферат диссертации/ УДК 778.5 ИББК 85.37А15, Москва 2010 год, С. 32*

2 *Рико Айзекс/«Заявление Путина заставило элиту РК чувствовать себя некомфортно», http://www.kursiv.kz/news/vlast/zayavlenie_putina_o_gosudarstvennosti_zastavilo_kazakhskuyu_elitu_chuvstvovat_seb_ya_nekomfortno_568/ 18.06.2015.*

3 *Boyhood studies/ <http://journals.berghahnbooks.com/boyhood-studies/#sthash.Ky2qIqCz.dpuf>*

4 *Saayan Chattopadhyay/ «Boyhood, ideology, and popular Hindi cinema». THYMOS: Journal of Boyhood Studies, by the Men's Studies Press Fall 2011/ Vol. 5, No. 2, ISSN/1931-9045, С. 138-151*

5 *Лора Адамс/«Применима ли постколониальная теория к Центральной Евразии?»/ <http://old.abai.kz/content/lora-adams-primenima-li-postkolonialnaya-teoriya-k-tsentralnoi-evrazii>, 2009 г.*

6 *Gokulsing, K.M., & Dissanayke, W./ «Indian popular cinema: A narrative of cultural Change», 2004. Oakhill, UK: Tretham books limited, С. 10*

7 *Jyotika Virdi/ «The Cinematic Imagination: Indian Popular Films as Social History»/ Rutgers University Press, 2003, С.28*

Түйіндеме

Бозбалалық ұлт құраушы құрал ретінде

Галимжанова Ж.Б. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің әлеуметтану кафедрасының докторанты, email: z.galimzhanova@gmail.com

Аннотация. Бұл еңбекте үнділік колониялықтан кейінгі фильмдердің қаһармандарына ұқсастығына қарай Қазақстанның қазіргі авторлық кино қаһармандарын талдауға әрекет жасалады. Қазақстандық және үнділік кино арасында параллельдерді жүргізу бірнеше себептерге байланысты. Біріншіден, біздің ойымызша, кинематограф - көпшілік арасында ең танымал өнер түрлерінің бірі, ол нақты идеологиялық және психологиялық коннотациялардан тұрады. Екіншіден, қазіргі кездегі кинофильмдердің бас кейіпкерлеріне талдау жүргізу қоғамның негізін құрайтын және авторлар мен режиссерлер түсіндіріп бергісі келген әлеуметтік кодтарды түсінуге мүмкіндік береді. Үшіншіден, Тәуелсіздікке ие болғаннан кейін Қазақстанға кейбір қырынан Үндістанға ұқсас бірегейлікті іздеу және қалыптасу жолын басынан кешіруге тура келді. Бұл жағынан, біздер, зерттеушілер үшін, Үнділік киноға тән болып келетін дискурстарды түсіну және мүмкіндігіне қарай түсіндіріп беру пайдалы деп білеміз. Осындай дискурстардың бірі «Бозбалалық» болып табылады. Бозбалалықты зерттеу (Boyhood Studies) – бұл ересектікті, жасөспірімдердің бұлшық еттерінің жастығын, ер балалардың өмірін, ер адамдарды қалыптастырып, бұлшық еттерін дамытатын қиындықтардың, проблемалардың және мұрасының бүкіл ауқымын зерттейтін бағыт.

Түйін сөздер: кино, бозбалалық, балалық шақ, мәдениет, постколониализм, ұлтшылдық, бірегейлік.

Summary

Boyhood as a new instrument in national building process

Galimzhanova Z.B. – PhD student department of sociology, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, email: z.galimzhanova@gmail.com

This paper is an attempt to analyze the heroes of the contemporary Kazakhstani independent films through analogy with the characters of postcolonial Indian films. Drawing parallels between Kazakh and Indian cinema is possible for several reasons. Firstly, in our opinion, the cinema is the most popular form of mass art, which contains specific ideological and psychological connotations. Secondly, the analysis of the main characters in today's movies will help to understand the social codes inherent in society and interpreted by authors and film directors. Thirdly, after gaining independence, Kazakhstan experienced some aspects similar to the India's way in searching for sovereignty and identity formation. In this regard, to understand and interpret the discourses distinctive for Indian cinema is essential for us as researchers. One of such discourses is "Boyhood". The term *Boyhood Studies* is a field studying adolescence, young masculinity boys, boy's life, learning the full extent of the difficulties, problems, and heritage that shape men and develop masculinity.

Key words: cinema, Boyhood, boy, childhood, culture, postcolonial studies, nationalism, identity.

ӘӨЖ 11-897

РОЛЬ КУЛЬТУРЫ В МОДЕРНИЗАЦИИ СОВРЕМЕННОГО ГОСУДАРСТВА

Дакенов М. – профессор КазНПУ им. Абая
Рсалдина Г.Т. – доцент КазНМУ им. С.Д. Асфендиярова
Малик Г.А. – магистр политологии

Данная статья рассматривает культурный фактор, который способствует формированию модернизационных процессов в обществе. В статье определяются основные элементы культурного феномена в контексте социально-политических изменений общественно-политического характера. Авторы в статье дают основные определения, касающиеся культуры и модернизации, а также в статье выявляются закономерности влияния культуры на модернизацию.

Ключевые слова: модернизация, культура, социально-политические изменения, культурная модернизация.

Важнейшее значение при анализе модернизации имеет ее культурная составляющая. Сегодня в общественных науках именно культурологический подход занимает центральное место. Культурное видение мира и его социальное видение – это просто два разных аспекта видения одного и того же феномена. В общественном развитии культура первична. На каждом этапе развитие культуры связано с борьбой идей, то есть выдвиганием альтернатив, их обсуждением и активной поддержкой, либо с пассивной поддержкой одной из них в качестве объективно правильной. Став фактически действенной, она через поведение, ориентированного на ее поддержку, превращается из объективно правильной в просто объективную, то есть в жесткий социальный факт, не переставая при этом быть фактом культуры. Мировоззрение людей, их идеология становится основой социальных действий, и общество оказывается именно таким, каким оно репрезентировано в сознании. Культура не может быть ложной, она просто есть, она не противопоставляется обществу. Развитие и изменение социума совершается при ведущей роли культуры [1].

Одним из процессов в современной политической жизни многих стран мира является модернизация. В своих идейных истоках теории модернизации восходят к идее прогресса, где история, общественно-политический процесс понимались как предопределенное объективными социально-экономическими факторами движение от так называемого традиционного общества к обществу переходному, а затем – к современному. Поэтому культура в рамках процессов модернизации стала играть важную роль, ибо отражает адаптацию населения их сущностных характеристик к новшествам и иным формам бытия. Более того, принимая во внимания модернизация культурного аспекта, то в этом случаи, возможно, проанализировать динамике влияния на изменения и на формирование социо-культурных процессов и преобразования культурной самобытности.

В сфере культуры и духовной жизни модернизация характеризуется распространением грамотности среди населения, секуляризацией образовательной системы, религиозно-конфессиональной толерантностью, распространением либеральных ценностей, плюрализмом гуманитарных течений в

науке, художественном творчестве, искусстве, появлением автономной свободной личности. Культурная модернизация предполагает формирование высокодифференцированной и в то же время унифицированной культуры, базирующейся на комплексной парадигме прогресса, совершенствования, эффективности, счастья и природного выражения личных возможностей и чувств, а также на развитии индивидуализма.

Ее составляющими являются:

- дифференциация главных элементов культурных систем;
- распространения грамотности и светского образования;
- растущая вера в науку и технологии;
- создание сложной, интеллектуальной и институционализированной системы для подготовки к осуществлению специализированных ролей;
- появление новых индивидуальных ориентаций, привычек, характеристик, обнаруживающих себя в большей возможности приспосабливаться ко все более широким социальным горизонтам;
- расширение сфер интересов;
- осознание того, что вознаграждение должно соответствовать вкладов индивидуума, а не каким-нибудь другим его особенностям;
- возможность развивать гибкую институциональную структуру, способную приспосабливаться к постоянно меняющимся проблемам и потребностей.

Модернизация в культурном плане ведет к распаду прежнего традиционного единообразия и устойчивости. Плюрализм ценностных установок отражает прогресс в сфере материального производства, дифференциацию самой социальной структуры - формирование различных социальных и профессиональных групп, классов, прослоек. В свою очередь сама ценностная вариативность становится одним из условий мобильности социальной системы, ее прогрессивного развития, способствует созданию предпосылок для индивидуализации личности.

Принято выделять в зависимости от соотношения в культуре традиций и инноваций два типа культуры: традиционную и модернистскую (современную). Традиционные культуры - исторически первые, так как новые достижения человечества нуждались, прежде всего, в закреплении и передаче последующим поколениям. Освоение мира человеком на начальных этапах истории было чрезвычайно медленным. Для традиционного общества характерно:

- 1) Преобладание традиций над инновациями. Инновации приемлемы до тех пор, пока не разрушают традицию как систему власти.
- 2) Господство мифологических и религиозных представлений.
- 3) Коллективистские отношения между людьми, отсутствие выделенной личности. Коллектив ставится выше личности.
- 4) Авторитарный характер власти.
- 5) Ориентация на мировоззренческие знания, а не инструментальные ценности, служащие регулятивами повседневного поведения людей.
- 6) Циклический характер развития общества. Возможные идеи быстрых преобразований блокируются религиозным мировоззрением. Поэтому устремление общества к современности сопровождается попятными движениями. Именно это чередование движения вперед и возврата назад создает циклический характер развития, присущий традиционным обществам.
- 7) Отсутствие отложенного спроса, т. е. производство ради насущных потребностей, а не ради будущего. Люди живут сегодняшним днем. Они стремятся удовлетворить свои потребности, а не накопить что-то впрок. К тому же даже их насущные потребности удовлетворяются недостаточно полно из-за технологической отсталости. Например, в традиционной русской культуре была распространена философия "нестяжательства". Положительный герой русской литературы - не деятель, а созерцатель. Он "герой" всех традиционных обществ[2].

Наряду с другими особенностями существует модернистские или современные культуры, которые обладают следующими особенностями:

- 1) Ориентация на инновацию.
- 2) Светский характер социальной жизни.
- 3) Прогрессивное, поступательное развитие общества.
- 4) Выделенная личность.
- 5) Ориентация на инструментальные ценности, на точные науки и технологии.
- 6) Демократическая система власти.

7) Наличие отложенного спроса, т. е. способность производить не ради насущных потребностей, а ради будущего.

Изменяются и психологические особенности человека. Современного человека от традиционного отличают:

- открытость ко всему новому, готовность к изменениям;
- гибкое мышление, ценностные вариации;
- ориентация на информацию;
- большое значение времени;
- расчетливость;
- ценность технических умений;
- образованность и профессионализм;
- личное достоинство [3].

Таким образом, в социокультурном смысле под модернизацией следует понимать процесс превращения демократических ценностей в intersubjectively разделяемые в рамках общего жизненного мира граждан, составляющих данное общество. Именно изменение ценностных ориентаций, способов конституирования социальности, создает, таким образом, новую солидарность, а значит и общество современного типа, которое в свою очередь может дать новое качество роста экономики. Поэтому, перспектива вывода страны из кризиса связывается с модернизацией базовых ценностей населения и формированием под воздействием происходящих в настоящее время социальных трансформаций в обществе. Именно система ценностей и определяет вектор развития общества. В контексте когерентной реальности общества ценностные ориентации являются тем базисом, на основании которого строятся поведенческие установки населения[4].

1 Кадыров А.М.. *Культурология. Мировая и отечественная культура: учебное пособие* / А.М. Кадыров. - Уфа

2 Давыдов Ю.Н, Ковалева, М.С., Филиппов А.Ф. *Современная западная социология: Словарь*. М.: 1990.

3 Федотова В. Г. *Модернизация «другой» Европы*. М., 1997

4 А.С. Балакишин «КУЛЬТУРА И МОДЕРНИЗАЦИЯ», *Конгресс Международного форума «Великие реки»* 2012 г.

Түйіндеме

Қазіргі мемлекеттегі саяси жаңарудың мәдениетке ролі

Дәкенов М. – КазҰПУ профессоры

Рсалдина Г.Т. – С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ-нің Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының доценті

Мәлік Г.А. – С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ-нің Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының оқытушысы

Мақалада қоғамды модернизациялау процесі мәдени факторлармен байланыстыра қарастарған. Мақалада қоғамдық-саяси негізінде әлеуметтік-саяси өзгерістер мәдени феноменнің негізінде анықталады. Мақалада авторлар модернизация және мәдениет түсінігіне негізгі анықтама береді және мақалада мәдениеттің модернизацияға әсерінің заңдылықтары көрсетіледі.

Түйін сөздер: модернизация, мәдениет, әлеуметтік-саяси өзгерістер, мәдени модернизация.

Summary

The role modernization in culture of modern state

Dakenov M. - Professor of KazNPU named after Abay

Rsaldina G.T. - Associate Professor of the Department of history of Kazakhstan and socio-humanitarian disciplines Kazakh National Medical University named after S.D. Asfendiyarov.

Malik.G - Tutor of Kazakh National Medical University named after S.D. Asfendiyarov.

This article considers the cultural factor that contributes to the formation of the modernization processes in society. The article identifies the main elements of the cultural phenomenon in the context of socio-political changes of socio-political nature. The authors of the article give the basic definitions concerning culture and modernization, and also in the article there are revealed the regularities of influence of culture on modernization.

Keywords: modernization, culture, socio-political changes, cultural modernization.

УДК:2-6(100)

ИСТОРИЯ И СПЕЦИФИКА СОВРЕМЕННОГО ИСЛАМСКОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Мейрбаев Б.Б. – *Философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қаласы, e-mail: mbekzhan@mail.ru*

Пардабеков Д.А. – *Дінтану мамандығы I курс PhD докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қаласы, e-mail: dias_111@mail.ru*

Специфика исламского возрождения в современной Республике Казахстан связана с активизацией мусульман и распространением нетрадиционных религиозных течений, а также с рядом политических и культурных факторов, влиявших на формирование социокультурного облика казахстанского общества в ходе исторического развития. Современная весьма сложная религиозно-политическая ситуация в РК определяется исламистскими традициями, социокультурными условиями функционирования этноса, а также противоречивым воздействием новых религиозных течений. Следует отметить, что новые исламистские течения, явно обозначившиеся в современном обществе, придали динамизм духовной и религиозно-политической ситуации не только в республике, но и мире в целом.

Ключевые слова: ислам, возрождение, религиозно-политическая ситуация, социокультурные условия, радикальные течения.

Религиозное возрождение в Казахстане в досоветский период было сопряжено с ростом интереса к ценностям ислама и стремлением мусульман улучшить условия публичного отправления религиозных обрядов. Для удовлетворения потребностей в религиозных знаниях необходимо было строить мечети, создавать исламские учебные заведения, печатать соответствующую литературу и периодические издания. Накануне возрождения в Казахстане ислама и политической активности, не требовали реализовать положения религиозного фундаментализма и заменить коммунистические лозунги положениями шариата. Негативные стороны исламского возрождения проявились несколько позже, когда возникли исламские партии и движения, выдвигавшие лозунги интегризма, отказывавшиеся признавать публичную власть, призывавшие к созданию теократического государства и полной исламизации светского общества.

Носители этих идей, придерживавшиеся ваххабизма (ваххабиты), активизировались после распада СССР: они создавали организационные структуры, печатные органы, лоббировали свои интересы во властных структурах и имели доступ к телевидению. Важнейшей своей задачей ваххабиты считали достижение духовного и политического доминирования в обществе; попытки добиться этого усиливали религиозные противоречия внутри мусульманского общества, а также порождали конфликт между светскими и религиозными ценностями. С наибольшей остротой и в весьма крайних формах эти процессы проявлялись в частности в западных областях Казахстана. На примере РК можно с опорой на исторические факты проанализировать многие религиозно-политические и социокультурные феномены, связанные с исламским возрождением или с новыми исламистскими течениями.

1. Соотношение традиции и новации

Исходя из вышеизложенного, актуальным становится обращение к проблеме соотношения нового и традиционного в национальной культуре. При этом основное противоречие заключается в том, что общепризнанное объяснение данного вопроса не способно выступить в качестве гуманитарной экспертизы современной социокультурной реальности и тем самым ответить на актуальные запросы теории и истории культуры, в частности, как и по какой причине ценности прошлого утрачивают свое значение в современной жизни, а некоторые представления и мифы удерживаются в общественном сознании, несмотря на успехи в науке; почему развитие в культуре сопровождается возвратом к пройденным ступеням, а особый интерес вызывают те новации, которые связаны с актуализацией социально-культурного опыта общества, его научной и культурной рефлексии?

Гипотеза исследования состоит в том, что анализ сущности диалектики традиционности и новаторства в национальной культуре предполагает понимание новации как своеобразной культурной традиции с одной стороны, а с другой - рассмотрение традиции как тип новаций в условиях переходного периода, когда под видом новаций актуализируется опыт прошлого. На этом основании появляется возможность формирования условий, необходимых для успешного переосмысления обществом традиций, а также внедрения новаций и инноваций в культурную жизнь нашего общества.

В качестве модели исследования соотношения нового и традиционного может послужить культура Татарстана, ядром которой является татарская национальная культура. Особый интерес для современной истории и философии культуры она представляет в связи с тем, что не просто воспроизводит этнокультурные особенности народов Казахстана. Любая культура служит условием его существования в нескольких плоскостях, общих для многих народов цивилизационного пространства Казахстана: с конфессиональной точки зрения – мусульманской и христианской; с геополитической – евразийской (как «перекресток» Европы и Азии); с исторической – тюркской цивилизации, финно-угорской и прочих культур. Тем самым, изучение культуры в аспекте сложных конфигураций традиционного и новационного в ней, которые образуют ее целостность, позволит создать аналог типовой модели национальной культуры любого из народов России, и, возможно, полиэтничную модель единой российской национальной культуры. Представляется, что это также будет способствовать профилактике распространения новых исламистских течений «нетерпимости, насилия, терроризма, ксенофобии, агрессивного национализма, расизма, антисемитизма, отчуждения, маргинализации и дискриминации по отношению к национальным, этническим, религиозным и языковым меньшинствам, беженцам, рабочим-мигрантам, иммигрантам и социально наименее защищенным группам в обществах, а также актов насилия и запугивания в отношении отдельных лиц, осуществляющих свое право на свободу мнений и выражение убеждений». В свою очередь, это позволит сохранить стабильность и целостность российского социума на фоне роста национального самосознания многочисленных народов России, обеспечить взвешенную политику сохранения и возрождения национального наследия, национальной культуры не в ущерб общности народов [1].

Несмотря на свою очевидную теоретическую и практическую значимость, проблема традиции и новаторства в национальной культуре исследована в философии обширно, но с учетом новых запросов, недостаточно. Это обусловлено не только высокой степенью теоретической сложности и многозначностью самого понятия «национальная культура», но и проблемами «политкорректности», особой остротой и тонкостью вопроса в современных социокультурных условиях.

Впервые углубленное научное исследование некоторых аспектов диалектики традиционности и новаторства в этнической и национальной культурах получили в зарубежной социокультурной антропологии (Ф.Боас, Г.Вайц, Г.Клемм, А.Кребер, Б.Малиновский, М.Мид, А.Радклифф-Браун) [2]

2. Появление нетрадиционных исламистских течений в Средней Азии и в Казахстане

В настоящее время радикальный ислам на фоне общественно-политических проблем в Арабских государствах и Афганистане становится глобальной угрозой XXI века, заполняя в Центральной Азии идейно-политический вакуум.

Исламизация Центральной Азии осуществляется путем строительства мечетей, распространения религиозной литературы, открытия медресе и обучения мусульманского духовенства в учебных заведениях арабских государств. Мусульманские страны направляют в Центральную Азию многочисленных специалистов в области теологии, партии религиозной литературы, оказывают материальную помощь в строительстве культовых объектов и медресе. С позиции своих посольств они используют каналы паломничества, туризма, частного въезда - выезда, успешно реализовывая свои цели и задачи. Отмечается увеличение количества легальных и нелегальных частных религиозных школ и медресе, где наряду с арабской графикой преподаются традиционные мусульманские дисциплины. Эти образовательные учреждения превращаются на самостоятельные религиозные центры радикального толка, где наряду с программой обучения проводится пропаганда собственных социальных и политических взглядов. В результате происходит «мягкое» распространение радикального ислама.

Радикальный ислам организует свою работу по сетевому принципу и в своей деятельности использует метод ведения информационной войны, делая ставку на идеологической обработке населения, в частности, молодежи в сети интернет. Благоприятной почвой для развития радикальных течений ислама в Центральной Азии является Ферганская долина с многонациональной и значительной плотностью населения с высоким религиозным сознанием, включающая территорию трех государств: Кыргызской Республики, Республики Узбекистан и Республики Таджикистан. На данный момент радикальные течения ислама активизируются, несмотря на проведение различных мероприятий международного масштаба по борьбе с ними. С каждым годом растет количество женщин (особенно среди учащихся), постоянно покрывающих голову платком – хиджабом. Основная часть населения Ферганской долины живет по нормам шариата и верит в то, что исламские принципы способны решать социальные проблемы, т.к. нет возможностей в отстаивании своих политических прав демократическим путем. Сложная демографическая ситуация и нехватка земли, ресурсов, рабочих

мест, а также нищета в Ферганской долине являются источниками социальных напряжений и местом для взращивания межэтнических, межконфессиональных конфликтов [3, С.47].

В 1990-е годы Узбекистан стал ареной действий радикальных исламских течений в Центральной Азии, которые проявили себя в разной степени активности и в определенное время смогли установить фактический контроль над несколькими населенными пунктами Ферганской долины. Однако жесткое подавление государством радикальных исламских организаций привело к уходу их в глубокое подполье или за пределы страны. Отдельные из них в данное время, учитывая жесткий прессинг со стороны государства и осознавая бессмысленность открытого сопротивления, перешли на новый этап действий – ведению информационно-психологической войны. Правительство Узбекистана, чтобы противостоять разным радикальным течениям проводит работу по улучшению исламской образовательной системы, подготовки кадров и принимает ужесточенные меры в отношении сторонников радикального ислама. Тем не менее, используемые насильственные методы властными структурами и неблагоприятная социальная экономическая ситуация в республике способствуют увеличению сторонников радикального ислама. Противоречия между региональными кланами, связанные с борьбой за место преемника будущего президента страны, существенно снижает контроль в сфере религиозной безопасности. Это создаст благоприятную почву для увеличения количества последователей радикального ислама, а также выхода из подполья и возвращения в страну религиозных политических организаций.

Казахстан по сравнению с другими государствами в регионе не был центром интереса радикальных течений ислама. Это, возможно, связано с проводимой политикой руководства нашей страны, которое придерживалось во всем нейтральной позиции. В Казахстане в настоящее время существуют факторы, способствующие распространению идей радикального ислама, в частности, рост нелегальной трудовой миграции из стран ближнего востока и Узбекистана, которая служит экспортером религиозного экстремизма. Однако это не является проблемой глобального масштаба для Казахстана, т.к. он находится в отдалении от нестабильной Ферганской долины и идея построения теократического исламского государства, салафизм, ваххабизм не пользуются популярностью [4].

В Таджикистане активизация исламских сил в свое время привела ситуацию к гражданской войне. На данное время религиозная обстановка в Таджикистане очень сложная, радикальные идеи в силу сложившейся социально-политической обстановки в стране распространяются быстро. Из-за слабости официального Ислама контролировать все происходящие процессы в религиозной сфере практически невозможно. В этой ситуации государство не в состоянии пресечь и нейтрализовать радикальные исламские течения. Сложившаяся религиозная обстановка в Таджикистане приводит к дальнейшей концентрации на его территории радикального ислама и служит появлению нового поколения радикальных исламских организаций, ухудшая религиозную обстановку в Центральной Азии [5].

Аналогичная ситуация сложилась и в Кыргызстане, где активизировались религиозные организации радикального толка, ряды которых пополняют не только мусульмане, но и представители другой веры. Кроме того власть толпы превратила территорию Кыргызстана в «свободную зону» продвижения и реализации радикальных идей религиозно - экстремистских и террористических организаций, чего нельзя наблюдать в других странах Центральной Азии.

В последние годы радикальные течения ислама, не подконтрольные государству, становятся идеологическими центрами для объединения людей, дающие им ощущение чувства солидарности и коллективной идентичности. Несмотря на активную работу государственных органов стран Центральной Азии с радикальными течениями ислама, пока не удастся пресечь их деятельность. Речь идет в первую очередь о таких организациях, как «Джейшуллах», «Хизбут - Тахрир» (ХТИ), «Акромия», «Союз исламского джихада», Исламское движение Узбекистана (Туркестана), «Таблиги джамаат», «Салафия», «Такфир» и т.д., которые обладают механизмом манипулирования сознанием и поведением людей, проводят их идеологическую обработку, навязывают им идею недееспособности государства [6, С.143]. В частности, запрещенная во многих государствах религиозно-экстремистская партия «Хизбут - Тахрир», имеющая в качестве плацдарма подконтрольную талибам территорию Афганистана, активно действует в центральноазиатском регионе и становится более радикальной, способной в течение короткого времени дестабилизировать социально-политическую обстановку в определенной части страны. В настоящее время «Хизбут-Тахрир», как активная политическая сила религиозного толка на территории Кыргызстана, практически открыто распространяет свою идеологию среди населения по построению исламского государства, включается в общественно-политическую и социально-экономическую жизнь общества. При этом отмечается совершенство-

вание методов и формы работы с населением. В результате проведенной информационно-психологической работы «Хизбут-Тахрир» становится влиятельной силой, поддерживаемой определенной частью населения Кыргызстана и обладающей сторонниками в органах государственной власти, в том числе среди сотрудников силовых структур.

Данная организация в последние годы превращается в боевое крыло религиозного терроризма. Летом 2012 г. на юге Казахстана при задержании членов «Хизбут-Тахрир» обнаружены боевые арсеналы. Сегодня в ряды «Хизбут-Тахрир» включены не только женщины, но и несовершеннолетние дети, которых отправляют на учебу в Пакистан и Афганистан, где их обучают террористическим навыкам [7, С. 5]. «Хизбут-Тахрир» имеет официальный сайт в интернете и использует его как основное средство информационно-психологического воздействия. На русском, английском, немецком, турецком и нескольких восточных языках здесь представлена информация о программе партии, выпущенных листовках и книгах, о целях и задачах организации, а также различного рода статей, публикаций и литературы. Также в глобальной сети «Хизбут-Тахрир» создает свои «странички» для переписки и передачи зашифрованных сообщений между руководством и членами низовых звеньев данной организации. В ноябре 2006 г. на территории Кыргызстана был задержан член религиозно-экстремистской организации «Хизбут-Тахрир», который будучи «связником» между руководством и региональными ячейками экстремистов, использовал сеть интернет для передачи руководящих указаний и экстремистских материалов. «Хизбут-Тахрир» в Казахстане не получила особого распространения, но имеет свое начало.

Наряду с «Хизбут-Тахрир» открыто распространяет свою идеологию «Таблиги даават». В настоящее время в отличие от других стран Центральной Азии Кыргызстан характеризуется массовым расцветом «даавата». Широкая сеть дааватистов распространена почти во всех сельских местностях, где проводятся разъяснительные занятия по религии среди населения. Деятельность «даавата» в Кыргызстане активно начала проявляется с начала 2004 года. Сущность и корни «даавата» исходят от запрещенного религиозно-экстремистского движения во многих странах мира, в том числе в государствах - членах ОДКБ (сентябрь 2011г.) «Таблиги джамаат», распространенного в Пакистане. Отличительным признаком дааватчи является то, что они не признают светский образ жизни и не вмешиваются в политическую жизнь государства. В настоящее время эта организация имеет свою программу действия и слаженную структуру от центрального до районного уровня, дааваты проводятся и в глубинных населенных пунктах. С каждым годом увеличивается число молодых бородатых мужчин в суннете (пакистанская национальная одежда), которые маленькими группами ходят по домам и приглашают мужчин в мечеть и распространяют религиозную идеологию Пакистана, тем самым нарушая каноны традиционного ислама. В последнее время приверженцами данной организации становятся разные слои населения. Отмечается активное участие женщин, совершающих даават. «Таблиги джамаат», считая женщин источником знаний и воспитания детей, активизирует работу с их участием для распространения своей идеологии [8]. В отдельных случаях молодежь, участвующая в даавате, получает «искаженное» представление об исламе, что служит причиной распространения его радикальных форм. В создании сложившейся ситуации непосредственную роль играет продолжающийся кризис в образовательной системе, порождающий малограмотную молодежь. Ненасильственное внедрение радикальных идей, мировоззрений, образа жизни для молодежи становится убеждающим религиозным обоснованием для ее участия в разных антиобщественных акциях, в том числе в боевых действиях на территории некоторых арабских государств.

Сегодня в Туркменистане существуют целые населенные пункты, придерживающиеся законов «ваххабизма». Там запрещены употребление алкоголя, использование спутниковых антенн, действуют кассы взаимопомощи и «полиция нравов». В 2012 г. правоохранительные органы страны задержали более 200 распространителей идей религиозно-экстремистского течения «Нурсисты», которые в свое время посещали Турцию [9, С. 163].

В Казахстане и Таджикистане активизировались сторонники запрещенного религиозно-экстремистского течения «салафия», финансируемого Саудовской Аравией, имеющего в своих рядах около 5 тысячи человек в возрасте от 15 до 32 лет. Сторонник этого течения отрицают паломничество в Мекку, почитание пророка Мохаммеда, посещение усыпальниц святых и могил предков. Салафиты сосредоточены в г. Душанбе, Согдийской и Хатлонской областях Таджикистана. В этих же государствах наблюдается рост количества приверженцев такфиризма, конечная цель которого заключается в создании исламского государства на основе шариата. Такфиризм оказывает воздействие на психологию молодого поколения, пробуждая у него чувства «стыда» за свою историю и предков, а

также насаждает в умах молодежи значение превосходства исламского космополитизма в их специфической трактовке над естественной человеческой привязанностью к родине [9, С. 223].

Активизировалась религиозно-экстремистская организация «Исламский джихад» («джихадисты»), которая распространяет идею о необходимости построения теократического государства через социальные сети Интернет, притягивая в свои ряды молодежь. Странники данной организации проникли в религиозные образовательные учреждения Таджикистана и активно действуют с позиции официального духовенства.

С каждым годом растет количество преступлений религиозно-экстремистского характера. За первое полугодие 2013 г. сотрудниками МВД РК зарегистрировано 60 фактов таких преступлений, а в 2012 г. за этот же период совершено 40 преступлений, задержано около 90 человек. При этом 99% задерживаемых составляет молодежь. В Казахстане 2012 г. к уголовной ответственности привлечены 50 человек за религиозный экстремизм.

В условиях социального неравенства, авторитаризма властей, расцвета коррупции, растущего влияния исламских радикалов и возвращения участников боевых действий за оппозицию из Сирии в страны Центральной Азии, заметен растущий темп распространения идей радикального Ислама в регионе. Усилением репрессивной политики власти способствует росту популярности радикального Ислама, подталкивают их сторонников к открытому противостоянию с режимом. В сложившейся обстановке не исключена дестабилизация региона в связи с межстрановыми конфликтами и формирование единой линии фронта радикальных исламистов в Центральной Азии, которые, сформировавшись как политическая сила, в будущем займут ключевые посты во властных структурах для построения нового объединенного государства теократического характера.

1 Малащенко А.В. *Христианство и ислам в России: диалог только начинается* // *Бизнес и политика*. – 1997. - № 1. – С. 49.

2 Пчелинцев А. *Религия и права человека*. – М., 1996. - С. 7.

3 Bayat A. *Making Islam Democratic*. Stanford University Press, Stanford, CA. – 2007. – 187 p.

4 Воронцова Л. М., Филатов С. Б. *Религиозность, демократичность, авторитарность* // *Полис*. – 1993. №3. – С. 144.

5 Акаев В. *История и специфика современного исламского возрождения в Чеченской Республике* // *Центральная Азия и Кавказ*. – 2011. - Т. 14. - № 3. – С.104-119.

6 Ayubi N. *Political Islam: Religion and Politics in the Arab World*. Routledge, 1991. – 291 p.

7 Bayat A. *Activism and social development in the Middle East* // *International Journal of Middle East Studies*. – 2002. - № 34. – P.1-28.

8 Berger, ed. *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics* // *Ethics and Public Policy Center, Washington D.C. pp. 1-18*.

9 Hirschkind C. *The Ethical Soundscape: Cassette Sermons and Islamic Counterpublics*, Columbia University Press, New York, 2006. – 288 p.

Түйіндеме

Қазақстан республикасындағы қазіргі ислам өркендеуінің тарихы және ерекшелігі

Мейрбаев Б.Б. – Философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қаласы, электронная почта: tbekzhan@mail.ru

Пардабеков Д.А. – Дінтану мамандығы І курс PhD докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қаласы, e-почта: dias_111@mail.ru

Қазақстан Республикасында ислам өркендеуінің ерекшелігі мұсылмандардың белсенділігімен, дәстүрлі емес діни ағымдардың, сонымен қатар қазақстан қоғамының тарихи даму сатысында әлеуметтік-мәдени бірегейлігінің қалыптасуына ықпал еткен бір қатар саяси және мәдени факторлардың таралуымен байланысты. Еліміздің едәуір күрделі діни-саяси жағдайы исламдық дәстүрлермен, этностың әлеуметтік мәдени қызмет ету шарттарымен, сондай-ақ жаңа діни ағымдардың қарама-қайшы әсерімен анықталады. Қазіргі қоғамда айқын бейнеленген исламдық ағымдар тек республикамызда ғана емес, барлық әлемде де рухани және діни-саяси ахуалға әсер етуде.

Түйін сөздер: ислам, жаңғыру, діни-саяси жағдай, әлеуметтік мәдени шарттар, радикалды ағымдар.

Summary

The history and specifics of the contemporary Islamic renaissance in the republic of Kazakhstan

B.B. Meyrbaev – *Philosophy, Ph.D., associate professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: mbekzhan@mail.ru*

D.A. Pardabekov – *1-year PhD student in religious studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: dias_111@mail.ru*

Today the specifics of the Islamic Renaissance in the Republic of Kazakhstan is due to strengthening of the Muslims and the proliferation of non-traditional religious movements, as well as to several political and cultural factors which influenced the development of social and cultural identity of the Kazakh society in the historical development course. The extremely complicated religious and political situation in Kazakhstan is determined by the Islamist tradition, the social and cultural characteristics of the ethnic group, and the contradictory impact of new religious movements. It should be noted that the new Islamist movements are clearly discernible in today's society, gave the dynamism to the spiritual and religious-political situation not only in the country but also the world totally.

Key words: Islam, revival, religious-political situation, social and cultural conditions, radical movements.

УДК 94(574)

МЕМЛЕКЕТТІК БІРЕГЕЙЛІКТІҢ ЫДЫРАУЫ

Мырзатаева З.Б. – *Абай атындағы ҚазҰПУ Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, т.ғ.к., Қазақстан Республикасы, Алматы қ.*

Мақалада империяның қазақ жеріндегі мемлекеттік бірегейлікті ыдыратуға бағытталған саясаты зерттеуге алынады. Соған сәйкес қазақ қоғамындағы дәстүрлі ел басқару жүйесінің ыдырай бастауы, яғни, хан билігінің тарих сахнасынан ығыстырылу процесі, орыстық биліктің қазақ жерінде мықтап тұрып орнығуы, соның салдарынан елде түрлі заңсыздықтарға жол беріле бастауы архивтік құжаттар негізімен сенімді түрде баяндалады. Сонымен қатар автор мәселені талдауда тарихтану ісіндегі бүгінгі күн талабына сай методологиялық құралдары пайдаланған, яғни, бүгінде тарих ғылымының методологиясы жаңа сатыға өсіп келеді. Ғылымның тілі, әдіс-құралдары, ұстанымы тіпті зерттеу нысаны мен пәні де жаңарды. Жаңа тарихшы мамандар да өмірге келіп жатыр. Жаңа тарих жазу ісі қарқынды даму үстінде. Соған сәйкес елімізде ұлттық, мемлекеттік, діни ж.б бірегейлік мәселесі отандық тарихты жаңаша қарауға жетелеуде. Сондай бірегейлік еліміздің өткен өмірінің әрбір кезеңінен орын алған. Осы айрандай ұйып отырған халқымыздың береке бірлігін алған сыртқы қуатты мемлекеттердің ықпалы еді.

Сонымен автор мемлекеттік бірегейлікті ыдыратуда ел ішін бір-біріне қарсы қою арылы іске асырылғанын баса көрсеткен. Бұл тұжырымдар түрлі тарихи құжаттармен дәлелді қорытылған.

Түйін сөздер: бірегейлік, мемлекеттілік, империя, қарсылық, сарбаздар

Мақалада патшалық Ресейдің қазақ жерінде құрылған отарлық басқару аппаратына жергілікті өкілдерден төменгі буынды шенеуніктер дайындау барысы, қазақтан шыққан империя мүддесін көздеушілер, олардың патшалыққа көрсеткен қызметі жөнінде баяндалады. Отарлық саясатын жүргізген қай мемлекет болмасын алға қойған мақсатына нәтижелі қол жеткізу үшін жергілікті халық ішінен өзіне қызмет ететін буынды дайындады. Яғни, мәселен Ресей патшайымы II-Екатерина қазақ қоғамын іштей ірітіп-шірітіп, империя үшін қызмет ететін сатқындар тобын дайындау әдістерін насихаттап, барын салып бақты. Ол былай деген болатын: «1.Қырғыз-қазақ халқының бір ру басшыларын екінші ру басшыларымен араз етіп, бірімен-бірін қас етіп, бірінің етін бірі жеуге себеп болардай іс қылыңыз; 2.Сұлтандарын бірімен-бірін араз қылып бірімен-бірін иттей тартыстырып, бірінің етін бірі жеуге себеп болардай іс қылыңыз; 3.Қырғыз-қазақтың басшы адамдарын сұлтандарымен араз қылып сұлтандарын өз қол астындағы ақсақал адамдарымен араз қылыңыз. Арасына от түскен уақытта жанып кетердей көкір-сөкір даярлай беріңіз» [1]. Сөйтіп осы ойларын дамыта келе әйел патша қазақтардың арасына осылайша от тұтатып береке бірлігін алсақ өз-өздері қырық пышақ болып қырылып, жеңілген жағы жеңген жағынан өш алу үшін, күш алу үшін Ресей патшалығына жақындар да, оның қол астына енер деп білдірген еді. Сондықтан да патша әкімшілігі Қазақстанды басқару жүйесінде ел ішін жікке бөліп, әкімшілік жүйесіне тартып бірін алдап-арбап, марапатта, силықтар ұсынып, ал бірін мүлдем қолдамады. XIX ғасырдың 20-40 жылдарында орталық Қазақстанда орыстық басқарманың бұл саясаты шырқау шегіне жетті. Мәселен тұтас қазақ хандығын жойып оның орнына көп сатылы Ресейлік әкімшілік басқармасын орнату барысында, аға сұлтандық, болыстық, ауылнайлық қызметке рухани әлсіз қазақтардан құрып, оларға ерекше қарай бастады. Ресейге адал қызмет еткені үшін шен-

шекпен, түрлі силық ұсынып қызықтырды. Мансапқұмар, атаққұмар би сұлтандар, қарадан шыққан байлар мұндай қулықтың түпкі саяси мазмұнын терең түсіне алмады. Олар орыс басқыншыларына шексіз қызмет етіп, тіпті өз қандас бауырларына қарсы шықты. Хандық жойылып орнына орыстық басқару әкімшілігі құрыла бастаған тұста патша әкімшілігіне белсенділік көрсеткендер Қарқаралы сыртқы округінде Тұрсын Шыңғысов болса Ақмола приказында Қоңырқұлжа Құдаймендин, Аягөз приказында Сарт Ючиндер т.б. болды. Әсіресе, Аягөз сыртқы дуанының ашылуы қазақ сұлтандарының екі топқа жарылып, Қытай және Ресей қолдауына сүйенген Сыбанқұл Ханхожин мен Сарт Ючин арасындағы қайшылықтың өткірленіп, қазақтардың өзара байланысының шиелене түскенін байқатады. Сарт Ючин, патша әкімшілігінің сенімді қызметшісі болды. Ол, шекара үкіметіне Садыр болысы қазақтары туралы: «Қазақтар Ресей үкіметіне қанша рет бодандық ант берсе де, үкіметке қарсы шығып, бағынбаушылық әрекеттер көрсетуде. Оларға толық сеніммен қараудың қажеті жоқ. Үкіметке қарсы шыққандарын міндетті түрде қолға түсіріп, қатаң жазалау керек» [2], – деп жазады. Сарт Ючиннің мұндай сатқындығын қолдамаған Сыбанқұл Ханхожин, өз сарбаздары мен ауылын Қытайға қарай көшіріп әкетеді. Жоғарыда II-Екатерина өсиетінің іске асқандығын құрметті оқырман осындай мысалдардан анық көруімізге болады.

Ал, Ақмола сыртқы округіндегі аға сұлтан Қоңырқұлжа Құдаймендин болса, Карбышев отрядымен бірігіп Құшақ Қасымов ауылының күлін көкке ұшырып, 21 қыз, 8 әйел, 25 ер адамды өлтіріп, 80 адамды тұтқындауға қатысқан [3]. Міне осылайша патшалық Ресей бір ұлттың ер азаматтарын іштен ірітіп қанға бөктіреді. Қоңырқұлжа сияқты Сарт Жошыұлы, Тұрсын Шыңғысов тіпті Абылай ханның төртінші ұрпағы Ғазы Болатұлы орыс әкімшілігінің қызметшісіне айналды.

Енді қазақ билеушілерінің осындай өз еліне қарсылық ниетін өршіте түсу үшін ұстанған патшалықтың әдіс-тәсілдері қандай еді, соған назар аударсақ, онда оның мынадай силықтар, марапаттаулар таратылып, әкімшілік тарапынан көрсетілген артықшылықтардың болғанын көреміз. Қараңыз: 1840 жылы 5ақпаннан бері Ақмола округінің аға-сұлтаны болып келе жатқан полковник Қоңырқұлжа Құдаймендин 1839 ж 3 қыркүйекте «Ресей үкіметіне шексіз берілгендігі үшін гаухар таспен безендірілген Андрей лентасына тағылған алтын медаль», 1836ж 15 мамырда «Ресей империясының дворяны» [4] атағына ие болған. Генерал А.К.Гейнс 1865 жылы 23 тамыздағы жазбасында оның бейнесін, оның өмірінің соңғы жылдары жөнінде былай дейді: “Біз Ақмолаға жеткенде бізді күтіп алушылар ішінде, округ сұлтаны Қоңырқұлжа Құдаймендин де болды. Ол көкірегі медальға толы полковниктік формада болды, мойны бриллиантқа толған” [5]. Халық қанын төгіп, байыған Қоңырқұлжа отаршылдардың ортасында осылайша өмір сүріп жатты. Сөйтіп, Гейнс оның 1865 жылы 22 тамыз айында қаза тапқанын баяндайды.

Ал, полковник Шыңғыс Уәлиханов қазақтың айбынды батыры, азаттық күрестің мүлдем жаңа туындысын дүниеге әкелген Кенесары ханға қарсылық көрсеткен. Кене ханның ел мүддесі дегенде таситын күш-қайратына досы тұрмақ дұшпанының қайран қалғаны баршаға аян. Соның бір ғана мысалы «Қазақ сұлтаны Кенесары Қасымовтың бүлігі» деп аталынған революцияға дейінгі «Вестник Европы» журналында бүлікшіл дей тұрып оны асқақтата мадақтаған үзіндіде былайша баяндалады: «Кенесары өз сарбаздарының лайықты әміршісі бола білді. Оның қарақшыларының лапылдаған биік рухына европалық әскери қолбасшылардың қай-қайсысы болса да іші күйе қараған болар еді. Кенесары мінекей, осындай еді! Иә осынау адал, бейнелеп айтқанда, аса үздік дарағай тұлға болды, егерде басқадай тәрбие алған жағдайда одан теңдесі табылмастай мемлекет қайраткері шығатынына күмән жоқ еді» [6].

Ал, Шыңғыс болса өз бауырына қару кезеп, мемлекеттік-саяси мәселені жоғары ұстана алмады. Ұлттың азаттығы жолында жанын аямаған Кенесары батырға қарсы тұрғаны үшін ол орыс әкімшілігінен заттай, ақшалай (аға сұлтандық қызметі үшін 200 рубль) сыйлықтар алып тұрды. 1855ж 8 шілде айында Александр лентасына тағылған алтын медаль, екінші дәрежелі қасиетті Станислав медалімен, қола медалімен марапатталған [7]. Мінекей Абай Құнанбайұлы айтқандай «Жақсы менен жаманды ажырата алмаған кейбір қазақтар» осылайша тура жолдан адасты. Мансапқорлық пен атаққұмарлық салдарынан елді ауыр бүліншілікке ұшыратты.

Арқа даласындағы сыртқы округтердің құрылуы барысында Қоңырқұлжа Құдаймендиннің 16 жастағы Бегалы деген ұлының сатқындығы бәрінен де асып түсті. Бегалы Кенесары мен оның досы Тайжанды, патшаның олардың басын бәйгеге тіккен 4000 сомы үшін патшалықтың әскери адамдарынан жасырынып жатқан батырлардың жерлерін хабарлап қойып, сатқындық жасады [8]. Нәтижесінде Тайжан Азнабаев ұсталып, ауыр жазаланып өлтірілді. Ал оның отбасы Туринскіге жер аударылады... Сондай-ақ орыс әкімшілігі тек Арқа даласында емес билік жүйесін орнатқан өзге аймақтарда

дәл осылай әрекет еткендігін байқаймыз. Мысалы 1861 жылы әкімшілікке адал қызмет көрсеткені үшін Орынбор облысынан 101 қазақ: бір алтын медаль, төрт күміс, алты қанжар, он жеті кафтан, бір күміс сағат, бес күміс кесе, тоғыз күміс ожау тағы басқа ұсақ-түйек заттар берілсе, 1862 жылы шілде айында әкімшілікке адал қызмет көрсеткені үшін Орынбор өлкесінің 172 адамы силықтармен марапатталғандығын көреміз [9]. Ал Түркістанды жаулап алуға қатысқан 89 қазаққа 1864ж қазан айында алтын медальдан бастап, ұсақ-түйек заттар таратылған. Бұл әрине орыс әкімшілігінің қазақты өзді-өзіне қарсы қою шаралары деп ұққан дұрыс болар еді. Егер қазақ өз елін шауып жағымпаздық көрсетсе патшалық оған сол мезетте-ақ «жаужүрек майор», «полковник» етіп шығара салды. Бұл алдау саясаты еді. Әкімшілік отарлау саясатын жергілікті халықтың қолымен іске асыру мақсатынан туындаған жымсықы саясат еді деп түйіндеген дұрыс. Ел билеуші болыс, старшын т.с.с. топ өсіп шыққан қоғам өмірін шебер бейнелеген «Зар заман» ақындарының шығармашылығында былай делінген: «Қазіргі қазақ ұлығы, Жаман иттен несі кем, Жемтік көрсе, қан көрсе, Айырылар мүлде есінен, Тандыр болып суалды, Шалқар көлдей несібем» [10]. Осы сарындас өлеңдер Мұрат, Шортанбай ақын өлеңдерінде де терең тебіреністермен келтіріледі.

XIX ғасыр соңында орыс басқармасы атынан ел билеушілер саны ұлғайып, қоғам дерті өрши түсті. Оған мына деректің дәлел болары сөзсіз. Орал облысы билерінің бірі Маев Б. отарлық әкімшілікке берілгендігі соншалықты, генералдың оған силыққа ұсынған жасыл барқыт шапанын алғанда қуанышы қойнына симай былай депті: «Енді мені елдің бәрі білетін болады. Менің үстімдегі патша силығын бәрі көретін болды. Мен өзімнің дүние-мүлкімді, бүкіл әйелдерімді, бүкіл малымды бере саламын. Енді мен орыстар үшін жанымды да беремін және өле-өлгенше патшаға адал қызмет етемін [11].

Әсіресе, бүкіл қазақ басына төнген қаралы жылдарда (1867-1868ж) әкімшілік-территориялық реформалардың енгізілуі кезеңінде, халық наразылығын басу үшін көптеген қазақтар арсыздықпен жан аямай қатысқан. Мұрағат деректерінен бұл жөніде мынадай мәліметтер келтіруге болады. Солардың бірін айтсақ: «Торғай облысында 6 қазақ қасиетті Анна, Владимир және Станислав ордендерімен марапатталған, 4 адам алтын медальмен, 10 адам күміс медальмен марапатталған» [12]. Ал, енді мынадай силықтар да таратылғаны әрі күлкілі, әрі қынжыларлықтай. Қараңыз, 1870 ж. Торғай облысында патша үкіметіне жасаған үздік қызметі үшін 3 адам қымыз құятын ожау, 5 адам барқыт шекпен, 7 адам күміс сағат, 10 адам темекі тартатын мүйізтек 15 адам мақтау қағазын алған [13]. Әсіресе, ел ішіндегі төменгі буын шеніндегілер – болыстар ел зығырданын онан бетер қайнатты. Бұл жөнінде Абай Құнанбаевтың ашына жазған белгілі «Болыс болдым мінекей» өлеңінің мазмұны, сол болыстардың озбырлығын керемет суреттейді. Билік үшін өзара қырқысып, сайлау кезінде уезд басшыларына жағымпазданып пара беріп, алысып-жұлысып жүріп билікке ие болған болыстарға Абай ата былай дейді: «Мәз болады болысың, арқаға ұлық қаққанға. Шелтірейіп орысың, Шенді шекпен жапқанға» [14] деп Дулат ақын айтқан «шен-шекпенге сатылған, батпаққа елін батырған» жоғарыда келтірілген Орал облысы билерінің бірі Маев Б. сияқты елбұзарлардың қылмысын керемет әшкерелейді. Олар патшалықтан силық алса төбесі көкке жеткендей қуанды. Осы сарындас жағдайларға Ә.Бөкейханов өз көзқарасын былайша баяндайды: «Қазақ орысқа қараған соң бәйгі аттай, жорғадай туысымен болатын шешен озған би жоғалды. Кім орысқа жағымтал болса, сол жұртты бір қамшымен айдайтын болды... Пара беріп ақты қара, қараны ақ қылатын күн туды, қазақ жақсысы орыс етегінен жем жегенді зор өнер көрді [15].

Болыстық сайлау кезіндегі ел ішіндегі дау қантөгіс қырғын дау-дамайға айналып кеткен кездері де болып жатты. Бірін-бірінен болыстықты қызғанып, ағайын-рулас ауылдар партияға бөлініп жауласты. Ал мұны уезд, крестьянский начальниктер, урядник, стражниктердің әдейі ұйымдастырып отырғанын қазақтар жете түсіне алмады... Бұл саналы қоғам қайраткерлерін қатты қынжылтты. М.Дулатовтың «Сайлаулар хақында» атты өлеңі осындай ыза-кектен туған-тын: «Сайлау басы төреге мың-мың ақша, «Жаныңда стражник жоқ па екен онан басқа?», Стражник пен писірлер сүйінші алады, Бермей тағы болмайды һәм тілмәшқа, Волост болар мал шашып, шығынданып, Сайлау өтер осылай тынымданып, Әбден болып алған соң расходын, Бітіреді халықтан жылында алып. Қазағым бұл ғадлетті тасталық та, Халықты тура жолға басталық та, Волост, билік, ауылнайлық, выборнойлық Қимайтұғын соншалық падишахлық па?» [16].

Қазақ зиялыларының еңбектерін қарастыра отырып, қазақтың қараңғылығы көрініп жататын сайлау мәселесін ерекше көтеріп, оны тоқтатуға барлық күшін салғанын байқаймыз. Сондықтан Алаш ардагерлері сүйектен өтетін сыни теңеулер, айыптаулар мен түсіндіру, жол көрсетуге арналған шығармаларды дүниеге әкелді...

Қорыта айтқанда, патшалық әкімшіліктің отарлық саясаты, ең бірінші кезекте мемлекеттің іргесін бұзу үшін қоғамды екіге жаруға бағытталды. Рухани тұрғыдан отарлаудың бір бағыты міне осылайша іске асырылды. Ұлтжандылық идеологиясы көтеріліп жатқан кезеңде оны іс жүзіне асырудың бірден-бір негізгі жолы тарихи оқиғаларға жаңа көзқарастарды қалыптастырып, тарихымыздың қателіктерін қайталамай, мемлекет тәуелсіздігін мықтап тұрып сақтаудың барлық шараларын қолдану қажет деп ойлаймыз.

1 Қазақ халық әдебиеті; көп томдық. - Алматы: «Білім». 1995. - 288 б.

2 Кошкин М. Материалы для истории степного края. (РГО. Западносибирского отд. Вып.1. 1903). – Семипалат. 1903. - С.40-45.

3 Бекмаханов Е.Б. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. – А: «Санат». 1994. – 741 б.

4 ҚРОМА қ.374, т. 1, іс 912., 7 парақ.

5 Гейнс А.К. Собрание литературных трудов Т.І. - СПб., 1897 Т.2. 1898. – С. 57.

6 Хан Кене азаттықтың көсемі (тарих тағылымы) – Көкшетау 2002. - 19б.

7 ҚРОМА қ.374, т 1, іс 912, 8 парақ.

8 Хронологический перечень Акмолинской области и Омской областей. – С 257.

9 ҚРОМА қ.4, тізбе 1, іс 2840,229 парақ.

10 Қойгелдиев М. Ресей билігіндегі Жетісу. – Алматы 2005. – 33б.

11 Царская колонизация в Казахстане. Сост. Оразев.с 7.

12 ҚРОМА қ.25., іс 1834., 55-96 парақ.

13 ҚРОМА қ.25., іс 443., 35-38 парақ.

14 Сыздықова Р. Дулатты танып болдық па? //Қазақ әдебиеті Желтоқсан 1992 ж.

15 Бөкейхан Ә. Таңдамалы. - А. 1995. - 194 б.

16 Дулатұлы М. (Дулатова Г., Иманбаева С. (құраст.)) 2002.-38бет

Резюме

Раздробление государственной идентичности

Мырзатаева З.Б. – к.и.н. ст.преп. КазНПУ имени Абая

В статье представлен анализ имперской политики, направленной на раскол национальной идентичности казахского народа. Рассмотрены вопросы незаконного водворения российской власти вместо прежней традиционной казахской системы управления приведшей к росту преступности, к разделению единства казахского общества.

В статье автор вводил в научный оборот новые документы, которые дают новое осмысление проблем идентичности казахского народа.

Ключевые слова: идентичность, государственность, империя, сопротивление, сарбазы.

Summary

THE attrition of national identity

Myrzatayeva Zabira – *Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Institute of History and Law, Department of History of Kazakhstan*

The article inquires analysis of the imperial politics about the dissidence of national identity of the Kazakh people. In the article an author entered in a scientific turn new documents that give the new comprehension of problems of identity of the Kazakh people.

Keywords: identity, state, empire, resistance, sarbaz.

UNIVERSAL DECIMAL CLASSIFICATION (UDC)
327: 338.45 (574)

THE ROLE OF OIL FACTOR IN STRENGTHENING THE POSITIONS OF MIDDLE EASTERN ACTORS IN INTERNATIONAL POLITICAL ARENA

Mukan S. – *PhD in International Relations. Associate Professor of the Chair of International Relations at Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages*

Raev D. – *Doctor of Philosophical Sciences. Professor of the Chair of International Relations at Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages*

Tokmurzayeva A. – *PhD Candidate in International Relations at Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages*

The existence of the richest oil reserves in the Middle Eastern region, it has become the main reason which has caused the prompt involvement of Islamic economies in the world economy in the second half of the XX century. The deepening and development of this process took place throughout all this period. During this period, there was begun industrial development of oil fields in the Middle Eastern region countries with the western oil monopolies by and large.

The regulation on international oil price makes oil-producing countries vulnerable in terms of their currency exchange rate and investment rating by and large.

Key words: foreign policy, energy policy, OPEC, Middle East, oil factor.

The role of the Middle Eastern countries in development of oil field reservoirs, production and realization of oil, it has changed at various stages of its development by and large. The strengthening of influence of the Middle Eastern states is mainly connected, first of all, with the activity of OPEC in terms of its regulation in any sectors of national economies of each member-state. In the 70s of the XX century, there was characterized by the sharp increase of the world prices for oil and transition practically of all fields of hydrocarbons in hands of the Middle Eastern states which have nationalized all natural welfare in their territories. The establishment and fixing of high prices for oil, in exchange exclusively low, withheld by the western companies throughout the post-World War II period, have caused inflow of currency receipts to Middle Eastern economies and have allowed them to carry out the accelerated modernization by and large. Though for commercial purposes, the oil began to be extracted in this region already at the beginning of the XX century. In the defining and permanent factor of economic growth of the oil-extracting states, it turns into this period [1, p.10].

Under the influence of oil factor, there were considerable changes not only in national economies of Middle Eastern producers, but also in the countries importers of oil, strategy and tactics of the largest oil monopolies, and also in the relations between these contractors of world petro production.

The hot zone of the Persian Gulf has appeared in epicenter of two energy crises which have shaken the world in the 70s of the XX century. The income of oil monarchs are that, that they became multibillionaires and their private means have exceeded wealth of financial tycoons of the West. The oil states have turned into the world's largest exporters of the capital, and their governors have merged with the international financial oligarchy [1, p.11].

Assuming as a basis technical superiority of the Western European countries and the USA, some western researchers, such as F. Fukuyama, considers the historical development of this group of the countries as a natural-historical process which there have to pass all states for the future perspective. A material basis of this process is, in his opinion, the production of internationalization, the formation of uniformed world economy, the unification of consumer and spiritual culture, the general democratization expressing ideas of the western liberalism by and large [2, p. 12].

In this regard, we will refer to research of L. Razumnova who, analyzing the Western and Islamic views of the processes of interaction of western and eastern economies by and large, draws the following interesting conclusions:

Firstly, the idea about unification of the world on the basis of the western economic system as a natural result of uniform and continuous process of development of human history, leads to the worst misrepresentations and amazing narrowing of a historical outlook.

Secondly, the supporters of idea of universality of the principles of the western democracy underestimate the historical, religious, and moral aspects playing a huge role in Islamic society and being a limiting the factor in processes of internationalization of all spheres of life, including in carrying out reforms on

liberalization of the Middle Eastern economies, the attraction of foreign and private national investments, and also the privatization processes as well.

Thirdly, it seems illegally their aspiration to diminish influence of oil factor in the Middle Eastern region both on economy of the largest petro importers and on the world market in general as well. At the same time, L. Razumnova considers exaggerated views of Islamic economists of the possibility of creation independent, other than market economic mechanisms [3, p. 15-16].

From the point of view of foreign policy orientation, the Middle Eastern states, with all their ethnic and geographical features and sovereignty as subjects and actors of international community, it is possible to subdivide them on loyal and disloyal to the West. First of all, it concerns the USA as an oil actor. Naturally, among them there were different degrees of tendency, the activity and cooperation with extra regional forces. However at all this through their foreign policy and specific actions the social essence of the local modes was quite obviously traced.

As the main visible manifestations of intra-regional tension of the 80 years, it has acted as the following:

- The Iran-Iraqi war.
- The ideological and political opposition between political regimes of Iran and Saudi Arabia.
- The fears of Kuwait to be involved in the specified war with its consequences, adverse for its destiny.
- The entry of warships of NATO member states to the Persian Gulf under the pretext of safety of the export of oil from the Gulf region [4, p. 19-20].

In the 90s of the XX century, the edge of the greatest conflict in the region has moved to the sphere of capture by Iraq of Kuwait and the international sanctions against Baghdad as well. Thus, to the political opposition between Iran, on the one side, and by Saudi Arabia and Kuwait on another, was added the new front of opposition between Iraq and the Arabic Gulf countries, existed before military invasion of the USA into Iraq in 2003 [5, p.10-13].

The events of the last 13 years allow us drawing a conclusion that the processes of internationalization will accelerate, leading to growth of interdependence of the Middle Eastern and Western economies. The increase of role of oil factor is in the further deepening of these processes. The pressure of the Middle Eastern leaders upon world political and economic processes will amplify by creation of Islamic model of social and economic development of which the weakness and backwardness are characteristic at the present stage. They are expressed in idealization of Islamic economic methods, discrepancy of religious postulates, a fragmentariness and absence of integrity of all-economic concepts, and at times in open opposition to the western values as well [5, p. 28].

In spite of the fact that the military conflicts in the Persian Gulf in 80s and 90s years of the XX century and the beginning of XXI century have found economic, political dependence of the Middle East on the West, its inability to independently solve the internal problems, the aspiration of leaders of the countries of the Middle East to strengthen and concretize the positions in world political arena practically does not raise any doubts.

At the same time, since the end of the 90s of the XX century, the Middle Eastern countries leaders have distinctly begun to realize that the changes which have happened in the world oil market, the changes of strategy of international oil companies, transition of oil and gas branches to the category hi-tech, the aggravation of the international competition, the increase of investment threshold, and in general, the increase of oil factor in the conditions of strengthening the internationalization of various branches of world economy do necessary carrying out reforms on liberalizations of national economy, the participation of their countries in international investment processes, and in the near future, and in fight for attraction of a bigger share of these investments into the national economy by and large [5, p. 33].

The development of oil fields of the countries of the Middle East by the western companies belongs to the first third of the XX century. For many years the leading positions were taken here by the oil corporations known as «seven sisters», five of whom were American: «Exxon», «Standard oil of California», «Gulf oil», «Texaco», «Mobil», one - Anglo-Dutch («Royal Dutch Shell»), one English («British Petroleum») which exercised actually total control over oil streams of the region. Introduction in the international oil business has meant for American corporations, first of all, distribution of intra-American competitive fight for borders of the USA [6].

The situation has changed only when the OPEC has been founded.

The members of OPEC have demanded to establish firm prices of oil which level could not be changed without preliminary consultations with the governments of the export countries. The second requirement of participants of OPEC consisted of the zone of the Persian Gulf in including a rent in operational costs of the

companies and to subtract income tax in 50 percent from the remained sum. It would mean the increase of a share of the countries – owners of oil for several percent, or for several honeycombs of millions of dollars a year. At last, the members of OPEC have refused to bear part of burden of trade expenses of the companies.

The requirements of OPEC, considering the subsequent succession of events, were modest and did not leave purely commercial framework. Then very few people believed that the newborn organization will survive. Too often in the past of the country of the Middle East tried to coordinate the actions, and too often their associations fell as a result of pressing of external forces, internal rivalry and split. The «Seven sisters», though have been concerned by emergence of OPEC, long time refused to recognize new reality [6].

Industrially developed states have combined the efforts against OPEC and began to put systematically into practice complexes of actions for weakening of influence of OPEC to the world market. For short terms they have achieved economy of consumption of oil products in the national economy and have adjusted service on ensuring large-scale petro storage in national borders, and also in neutral waters, and even in certain limits began to regulate demand for oil in the world market. It has facilitated their maneuverability in the field of a ratio between supply and demand on oil in international trade. As A. Vasilyev writes, in the USA during oil crisis of 1973-1974, it has limited the supply with liquid fuel of establishments, houses and schools, rationing of oil products and increase of taxes on them have announced plans. After World War II, it is for the first time having introduced rigid rationing of fuel oil. The international prices of oil, or emergence of obstacles in a way of their growth became the general result of all called actions or satisfactory for the West [4, p. 27].

However, the governments of the western countries have continued to disturb viability of OPEC against various factors of the world oil market unstable and subject to negative influence. Therefore in the last quarter of the XX century strengthening of interest of the West as in preservation of the control over functioning of all world oil market, and first of all in prices of oil, and in activization of the activity directly in regions of the main oil fields of the globe is observed.

At the beginning of 1974, Washington has put forward the plan of gradual overcoming of energy crisis. The head of American administration has suggested the creating the organization of the countries - importers of oil, some kind of «anti-OPEC» - the International Energy Agency to which has been intended the fight tool role against OPEC member countries. At the Paris conference of 1975 which has taken place at the beginning of February, the participants of agency have set the object to reduce the import by 10 percent, or approximately by 100 million tons per year, to accelerate development of other energy sources and to beat down the prices of liquid fuel. However, the organizers of conference have considered that such policy conceals in itself serious contradictions as cheaper oil would make unprofitable many types of energy and senseless huge capital investments.

A supposed way was having forced members of OPEC to reduce the prices of the raw materials, to support these prices at the high level in the import countries by means of the corresponding tariffs [6].

The main political task of the countries of the West, and the USA in particular, in a zone of the Persian Gulf since the end of the 70s of the XX century, it has consisted in preservation and consolidation of the political, economic and social positions acquired in the past in system of influence on foreign policy of the countries of the Middle East region.

First of all, the West has tried not to allow:

- 1) Penetrations and expansions of pro-communistic ideology and influence of the former USSR;
- 2) Strengthening of initiative and influence of the social and radical modes which are already created by them (Iran, Iraq, Afghanistan);
- 3) Losses of the dominant positions in the sphere of acquisition of oil of the Persian Gulf;
- 4) Emergence of new national social shocks which, as a rule, leads the societies captured by them to confrontation with interests of the USA and their allies in this region [7, p. 48].

At a boundary of the 80-90s after falling of ruling regime in Afghanistan and the end of the Iran-Iraqi war – in the Gulf, it has begun to be entered into the first option of the western strategy the corresponding amendments. After military capture by Iraq of Kuwait and formation of hostile opposition between Iraq and the Middle Eastern countries was designated its second option which works till present. So, Iran, owing to the Islamic radicalism, especially in the attitude towards the USA and Israel, and also great opportunities for impact on a political situation in the Gulf, continued to be considered by Washington as the state, dangerous to its interests. One more enemy of the USA has been declared Iraq upon which at first has fallen the military action of punishment «Operation Desert Storm», and also total economic, transport and political blockade from the world community, and then has been carried out the open armed invasion, overthrown S. Hussein's

government, therefore the country has turned into the base of the international terrorism with not clear political prospect [7, p. 50].

Thus, it is possible to note that practically from the very beginning of manifestation of oil factor in international relations have changed the bases of formation of foreign policy of the interested states. The governments and the largest oil companies began to act as the main characters. At the same time, the oil companies were initiators of the majority of foreign policy steps on international scene. Besides, in the past the largest oil companies were quite often ready to represent the state in oil-extracting regions. Besides, they had the permanent missions which in a number of parameters were more influential than official national diplomatic missions of the countries in the respective regions.

1 Лосев С.А. Тысовский Ю.К. Ближневосточный кризис: нефть и политика. -М.,1980.

2 Fukuyama F. *The End of History and the Last Man*. Free Press, 1992.

3 Разумнова Л. Л. Роль нефтяного фактора в экономике арабских государств в условиях интернационализации хозяйственной жизни (1986-1996). - М., 1998.

4 Васильев А. М. Персидский залив в эпицентре бури.- М., 1983.

5 Георгиев А. Г. Озолинг В. В. Нефтяные монархии Аравии. - М., 1984.

6 OPEC and the «Seven Sisters» - available at:<https://herstelderepubliek.files.wordpress.com>.

7 Ивашов Л.Г. Что стоит за планами войны США против Ирака // Журнал теории и практики Евразийства, 2003. - № 22.

Түйіндеме

Әлемдік саяси аренадағы Таяу Шығыс акторларының ұстанымдарын нығайтудың мұнай факторының рөлі

Мукан С. – Доктор PhD, *Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университетінің доценті*

Раев Д. – *философия ғылымдарының докторы, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің профессоры*

Токмурзаева А. – *Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің PhD докторанты*

Таяу Шығыстағы ең бай мұнай қордың пайда болуының нәтижесінде ХХ ғасырдың екінші жартысында әлемдік экономикада ислам экономикалық жүйенің қарқынды және жігерлі қатысуынан туындаған негізгі себептерінің бірі болғаны белгілі. Осы үдерістің терендетіп дамуы қазіргі уақытқа дейін пайда болып келгені халықаралық қауымдастықты алаңдатуда. Осы кезеңде, ол жалпы және тұтас алғанда батыс мұнай монополиялар Таяу Шығыс өңір іелдерінің мұнай ке орны нөнеркәсіптік игерілуі басталды.

Мұнайдың әлемдік бағасының реттелуі, жалпы және тұтастай алғанда, бағалау, айырбас бағамдарының және инвестициялық алмасу тұрғысынан ел осал мұнай өндіруінен құралады.

Түйін сөздер:Қазақстанның сыртқы саясаты, энергетикалық саясат, ОПЕК, ТаяуШығыс, мұнайфакторы.

Резюме

Роль нефтяного фактора в укреплении позиции Ближневосточных акторов в мировой политической арене

Мукан С. – Доктор PhD, *доцент КазУМО иМЯ им. Абылайхана*

Раев Д. – *доктор философских наук, профессор КазУМО иМЯ им. Абылайхана*

Токмурзаева А. – *Докторант PhD КазУМО иМЯ им. Абылайхана*

Существование самых богатых запасов нефти в Ближневосточном регионе стало главной причиной, которая вызвала быстрое и бурное участие исламских экономических систем в мировой экономике во второй половине ХХ веков. Углубление и развитие этого процесса произошли в течение всего этого периода по настоящее время. В этот период было начато промышленное развитие нефтяных месторождений в странах Ближневосточного региона с западными нефтяными монополиями, в общем, и в целом.

Регулирование международной цены на нефть делает страну производства нефти уязвимым с точки зрения их курса обмена валюты и инвестиций, оценивающих, в общем и в целом.

Ключевые слова: внешняя политика, энергетическая политика, ОПЕК, Ближний Восток, нефтяной фактор.

УДК 314.122.7

ВОСПИТАНИЕ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ТРАДИЦИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ И ТОЛЕРАНТНОСТИ

Сарсенгалиев Ф.С – *ЗКИТУ, факультет языков и менеджмента магистр истории. Республика Казахстан, Уральск. E-mail: farxat.kz@mail.ru*

В данной статье рассматривается вопрос о религиозных и псевдорелигиозных течениях на территории Казахстана, о призыве президента Республики Казахстан к сплочению перед лицом международного терроризма, говорится и о географическом анализе подверженности влиянию деструктивных религиозных течений в регионах, а также о работе по профилактике религиозного экстремизма через пропаганду межконфессионального согласия и толерантности, работа по сохранению и развитию духовной культуры и традиций казахстанского народа, продвижение в общественное сознание принципов светскости государства и общества, повышение религиозной и правовой грамотности населения, раскрытие сущности и пагубности радикальных религиозных идеологий.

Каждое государство совместно с самими религиозными объединениями, должно разъяснять гражданам разницу между истинными религиозными учениями и деструктивной псевдорелигиозной идеологией. Над этим Агентства РК по делам религии, совместно с крупнейшими религиозными объединениями, Ассамблеей народа Казахстана и работает. На это направлена и инициатива Главы государства Н.А.Назарбаева по проведению в Астане съездов лидеров мировых и традиционных религий.

Ведется работа по профилактике религиозного экстремизма через пропаганду межконфессионального согласия и толерантности, работа по сохранению и развитию духовной культуры и традиций казахстанского народа, продвижение в общественное сознание принципов светскости государства и общества, повышение религиозной и правовой грамотности населения, раскрытие сущности и пагубности радикальных религиозных идеологий.

Планируется совершенствовать и внедрять новые формы и методы профилактики религиозного экстремизма и терроризма с усилением роли общественных институтов: неправительственных организаций; Ассамблеи народа Казахстана; творческой и научной интеллигенции, а также лидеров общественного мнения, будет усилена адресность профилактической работы среди целевых групп и систематизирована работа информационно-пропагандистских групп, действующих во всех регионах.

Вся эта работа будет осуществляться совместно с крупнейшими традиционными религиозными объединениями страны, и, соответственно, она ни в коем случае не будет представлять собой борьбу с религией.

Ключевые слова: общественные организации, деструктивная деятельность, профилактика религиозного экстремизма, межконфессиональное согласие.

В Послании Президента Нурсултана Назарбаева «Стратегия «Казахстан-2050» - новый политический курс состоявшегося государства» уделено особое внимание религиозной ситуации в Казахстане.

«Мы должны формировать религиозное сознание, соответствующее традициям и культурным нормам страны. Мы должны брать лучшие модели поведения. Стратегия, которую я объявляю, готовит наш народ жить в XXI веке, а не в средневековье», - сказал Президент.

В частности, Глава государства отметил, что сегодня остро стоит вопрос нетрадиционных для нашего народа религиозных и псевдорелигиозных течений. Проблематичным в этом смысле является то, что деструктивному влиянию таких течений подвержены, преимущественно, наши молодые граждане. В Послании также подчеркивается, что мы не должны идти на поводу у различных социокультурных традиций, а должны формировать сознание, в том числе религиозное, соответствующее нашим традициям и культурным нормам страны. Эти установки крайне актуальны в сложившейся ситуации.

В конце сентября 2015 года на Международном саммите по противодействию экстремизму и терроризму в рамках Генеральной Ассамблеи ООН в Нью-Йорке Президент Нурсултан Назарбаев в своем выступлении подчеркнул, что насильственный экстремизм стал одной из самых серьезных угроз миру и безопасности, который на данный момент увеличивает масштаб международного терроризма. С высокой трибуны Президент Казахстана призвал лидеров мировых держав и международные организации единым фронтом принять серьезные меры по противодействию международному терроризму. Приходится констатировать, что подпиткой и одновременно разменной монетой для террористических организаций становятся в первую очередь молодые люди, только познающие азы религии и не имеющие необходимого жизненного опыта. Именно они, обманутые пропагандой так называемого «чистого ислама», становятся жертвами их идеологии. Соответственно, данный проб-

лемный ряд ставит перед мировым сообществом в целом и отдельными государствами в частности задачу выработки эффективных механизмов, направленных на выявление и устранение причин и условий религиозного экстремизма и терроризма как внутри своих стран, так и на международном уровне.

Нам хотелось бы сказать, что анализ религиозной ситуации в республике свидетельствует о сохранении ряда негативных тенденций в этой сфере. Прежде всего, это радикализация взглядов у некоторой части населения в результате деструктивной деятельности идеологов платформенных подходов к религии, а также религиозно-экстремистских групп и организаций. Такая радикализация чревата проявлениями религиозного экстремизма и даже терроризма. Нас беспокоит также продолжающийся процесс прозелитизма, то есть стремления обратить всех в свою веру, вследствие целенаправленной миссионерской деятельности со стороны деструктивных, в том числе некоторых нетрадиционных, но легально действующих религиозных объединений.

В отношении крайнего проявления деструктивной деятельности, какими следует считать религиозный экстремизм и терроризм, как известно, Глава государства, обращая внимание на актуальные вопросы развития общественных отношений в религиозной сфере, дал поручение разработать Государственную программу по борьбе с религиозным экстремизмом и терроризмом на 2013 - 2017 годы. В сентябре 2013 года Президент своим Указом утвердил ее. Цель Госпрограммы - обеспечение безопасности человека, общества и государства посредством предупреждения проявлений религиозного экстремизма и предотвращения угроз терроризма.

Если говорить о деструктивных религиозных течениях, то в исламской среде, например, следует отметить деятельность членов запрещенной в текущем году организации «Таблиги Джамагат», а также последователей платформенных идей, основанных на различных толкованиях салафизма в лице такфиризма, джихадизма и мадхализма.

Сейчас, выделить какой-либо регион, наиболее подверженный влиянию чуждых религиозных течений, весьма не просто. Хотя отдельные эксперты, говоря о деструктивных проявлениях среди мусульманской части населения, чаще называют западные регионы - Атыраускую, Актюбинскую, Западно-Казахстанскую области, - в условиях глобализации процессов общественных отношений и усиления влияния глобальных информационных систем, мы, полагаем, что такая региональная характеристика весьма приблизительна и условна.

Наиболее подверженным влиянию деструктивных религиозных течений слоем общества, как уже упоминалась выше, является молодежь. И это объективно - с учетом возрастных особенностей, связанных с несформированностью устойчивых духовно-нравственных, личностных качеств молодых людей. Кроме того, у нашей молодежи самый низкий уровень религиозной грамотности и, в то же время, самый высокий уровень социальных ожиданий. В этой связи, государственная политика в сфере профилактики религиозного экстремизма в обществе представляет собой целый комплекс взаимосвязанных мер, как информационно-разъяснительного и просветительского характера, так и социально-реабилитационного.

Глава государства в своем Послании народу «Стратегия «Казахстан-2050» - новый политический курс состоявшегося государства» отметил, что экстремизм и терроризм в Казахстане имеют не идейную, а криминальную основу. Хотелось бы отметить следующее. Действительно, никакая имеющая глубокую историю религия, в основе своей, не преследует деструктивных целей. Более того, все мировые и традиционные религии призывают к духовному развитию и самосовершенствованию, способствуют формированию у людей положительных морально-нравственных ценностей и качеств. В этой связи мы считаем, что в настоящее время имеющие место факты экстремизма и терроризма на самом деле являются попытками использования религии и религиозной риторики для прикрытия, чаще всего, криминальных или политических целей каких-либо групп, в том числе внешних сил.

Мы полагаем, что государство, совместно с самими религиозными объединениями, должно разъяснять нашим гражданам разницу между истинными религиозными учениями и деструктивной псевдорелигиозной идеологией. Над этим как раз таки Агентства РК по делам религии, совместно с крупнейшими религиозными объединениями, и конечно же Ассамблеей народа Казахстана и работает. Более того, на наш взгляд, на это направлена и инициатива Главы государства Н.А.Назарбаева по проведению в Астане съездов лидеров мировых и традиционных религий.

Вышеобозначенные органы проводит планомерную работу по профилактике распространения идей религиозного экстремизма и терроризма в рамках ранее отмеченной Госпрограммы. При этом, основным направлением принимаемых мер является информационно-разъяснительная работа среди различных групп населения.

Если говорить более конкретно, то ведется работа по профилактике религиозного экстремизма через пропаганду межконфессионального согласия и толерантности, работа по сохранению и развитию духовной культуры и традиций казахстанского народа, продвижение в общественное сознание принципов светскости государства и общества, повышение религиозной и правовой грамотности населения, раскрытие сущности и пагубности радикальных религиозных идеологий.

При этом планируется совершенствовать и внедрять новые формы и методы профилактики религиозного экстремизма и терроризма с усилением роли общественных институтов: неправительственных организаций; Ассамблеи народа Казахстана; творческой и научной интеллигенции, а также лидеров общественного мнения. Чтобы повысить эффективность информационно-разъяснительной работы, будет усилена адресность профилактической работы среди целевых групп и систематизирована работа информационно-пропагандистских групп, действующих во всех регионах.

Вместе с тем, вся эта работа будет осуществляться совместно с крупнейшими традиционными религиозными объединениями страны, и, соответственно, она ни в коем случае не будет представлять собой борьбу с религией.

1 *Послание Президента Нурсултана Назарбаева «Стратегия «Казахстан-2050» - новый политический курс состоявшегося государства» 14 декабря 2012*

2 *Мейрамбек Байгарин. Интервью. www.inform.kz/kaz/article/2610146*

3 *http://www.niac.gov.kz/ru/*

4 *adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000648*

5. *www.din.gov.kz/uploads/file/*

Түйіндеме

Рухани мәдениет пен төзімділікті құрастырудағы әлеуметтік-мәдени дәстүрлерге тәрбиелеу
Сарсенғалиев Ф.С. – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Тілдер және
Менеджмент факультеті, тарих ғылымдарының магистрі

Берілген мақалада Қазақстандағы діни және жалған діни ағымдар мәселесі, Қазақстан Республикасы Президентінің халықаралық терроризмге қарсы бірігу туралы үндеуі, аймақтардағы бүлдіргіш діни ағымдардың әсеріне шалдығуының географиялық талдауы, сонымен қатар дінаралық келісім мен төзімділікті насихаттау арқылы діни экстремизмнің алдын алу жұмысы, қазақ елінің рухани мәдениеті мен дәстүрлерін сақтау мен дамыту жұмысы, мемлекет пен қоғамның ақсүйектік қағидаларын қоғамдық санаға енгізу, халықтың діни және құқықтық сауаттылығын арттыру, радикалдық діни идеологиялардың мәні мен зияндылығын ашып көрсету сияқты мәселелер қарастырылған.

Әрбір мемлекет діни бірлестіктермен қосылып, шынайы діни ілімдер мен бүлдіргіш жалған діни идеологияның арасындағы айырмашылықты халыққа түсіндіре білуі қажет. Осы мәселемен Қазақстан Республикасы дін істері агенттігі, өзге де үлкен діни бірлестіктер және Қазақстан халқы Ассамблеясы айналысып жатыр. Сонымен бірге, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың ынтасымен ұйымдастырылған Астана қаласындағы әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің съезі де бұл мәселеге бағытталған. Дінаралық келісім мен төзімділікті насихаттау арқылы діни экстремизмнің алдын алу, қазақ елінің рухани мәдениеті мен дәстүрлерін сақтау және дамыту, мемлекет пен қоғамның ақсүйектік қағидаларын қоғамдық санаға енгізу, халықтың діни және құқықтық сауаттылығын арттыру, радикалдық діни идеологиялардың мәні мен зияндылығын ашып көрсету сияқты жұмыстар жүріп жатыр.

Қоғамдық институттардың, яғни үкіметтік емес ұйымдардың, Қазақстан халқы Ассамблеясының, шығармашылық және ғылыми зиялы қауымның, сонымен қатар қоғамдық пікір көшбасшысының рөлін арттыру арқылы діни экстремизм мен терроризмнің алдын алудың жаңа түрлері мен әдістерін жетілдіру және енгізу жоспарлануда, арнаулы топтардың арасында алдын алу жұмыстарының бағыты күшеюде және барлық аймақтарда қызмет атқаратын ақпараттық-насихаттық топтарының жұмысы жүйеленіп жатыр.

Бұл жұмыстардың барлығы еліміздің үлкен дәстүрлі діни бірлестіктермен қосылып, жүзеге асырылады және соған сәйкес аталған шаралар дінге қарсы күрес ретінде қарастырылмауы тиіс.

Түйін сөздер: қоғамдық ұйымдар, бүлдіргіш қызмет, діни экстремизмнің алдын алу, дінаралық келісім.

Summary

Upbringing of sociocultural traditions in formation of spiritual culture and tolerance
Sarsengaliyev F.S. – West Kazakhstan Innovative-Technological University, Faculty of languages and
management, Master Degree in History. Republic of Kazakhstan, Uralsk

In this article there are considered a lot of questions such as the question of religious and pseudo-religious trends in the territory of Kazakhstan, an appeal of the president of Republic of Kazakhstan to unity in the face of the international terrorism, working on conservation and development of spiritual culture and traditions of Kazakhstan people, advance

in public consciousness of the principles of good breeding of the state and society, rising of religious and legal literacy among the population, disclosure of essence and malignancy of radical religious ideologies. There is also said about the geographical analysis of dominance submissiveness of destructive religious trends in regions, and also about working on prophylaxis of religious extremism through promotion of interfaith consent and tolerance.

Each state together with religious associations has to explain to citizens the differences between true religious doctrines and destructive pseudo-religious ideology. Agency for religious affairs of Republic of Kazakhstan, together with the largest religious associations and Assembly of people of Kazakhstan also work over this problem. The initiative of the Head of Republic N. A. Nazarbayev on carrying out in Astana the congress of the leaders of world and traditional religions is also directed to it.

Working on prevention of religious extremism through promotion of interfaith consent and tolerance, working on preservation and development of spiritual culture and traditions of Kazakhstan people, advance in public consciousness of the principles of good breeding of the state and society, increasing of religious and legal literacy among the population, disclosure of essence and malignancy of radical religious ideologies are conducted. It is planned to improve and introduce new forms and methods of prevention of religious extremism and terrorism with strengthening of a role of public institutes: non-governmental organizations; Assembly of people of Kazakhstan; the creative and scientific intellectuals, and also leaders of public opinion, addressing of scheduled maintenance among target groups will be strengthened and the working of the information and propaganda groups operating in all regions is systematized.

All this work will be carried out together with the largest traditional religious associations of the country, and, respectively, it mustn't represent fighting against religion at all.

Keywords: public organizations, destructive activity, prevention of religious extremism, interfaith consent.

УДК 330.322 (574)

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Омарова С.Т. – Докторант кафедры Политологии Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева, Республика Казакстан, г.Астана. e-mail: omarova_samal@mail.ru

В данной статье рассматривается роль институтов развития Казахстана в контексте современности инвестиционной политики. Проведен анализ основных направлений действий институтов в развитии экономики в соответствии с реализацией основных задач Стратегического плана, вхождения Казахстана в число 50 наиболее конкурентноспособных стран мира. В связи с этим, для решения проблем и достижения поставленных целей и задач в рамках Стратегии предполагается активизировать функционирование институциональных образований. Институты развития реализуют такие задачи как, долгосрочное финансирование общественно-значимых проектов, способствующих экономическому росту, развитию новых отраслей и решению социально-экономических задач.

В целом, данные институты должны проводить политику инвестирования в создание новых и развитие действующих производств с высокой добавленной стоимостью и поддержку научных и научно-технических исследований и разработок на основе комплексного анализа перспективных отраслей, выявления наиболее важных их элементов.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционная политика, институты, программы, стратегии.

В декабре 2012 года Глава государства озвучил послание "Стратегия "Казахстан – 2050", в котором поставил задачу войти в 30-ку самых развитых стран мира. Вхождение в 30-ку мировых лидеров потребует обеспечения прогресса в развитии страны на основании принципа комплексности. Поэтому в долгосрочной перспективе Правительству было поручено сосредоточить усилия на совершенствовании социальной, экономической и институциональной среды по пяти стратегическим направлениям:

- развитие человеческого капитала, основанное на принципах доступности и инклюзивности;
- совершенствование институциональной среды для обеспечения условий для устойчивого роста экономики;
- развитие отраслей наукоемкой экономики посредством диверсификации, модернизации и инноваций;
- ускоренное формирование инфраструктуры наукоемкой экономики;
- углубление интеграции в мировую и региональную экономику [1].

По второму направлению требовалось институциональное развитие для обеспечения условий для устойчивого роста экономики.

Государственная программа индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 годы разработана в соответствии с долгосрочными приоритетами Стратегии «Казахстан-2050». Программа является логическим продолжением Государственной программы по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010 – 2014 годы (далее – ГПФИИР) и учитывает опыт ее реализации.

В связи с этим, для решения проблем и достижения поставленных целей и задач в рамках Стратегии предполагается активизировать функционирование таких институциональных образований как акционерное общество «Национальный управляющий холдинг «Байтерек» (АО «НУХ «Байтерек»), ФНБ «Самрук-Казына» которые являются важнейшими инструментами механизма реализации Стратегии. То есть, в статье будет рассматриваться действия два основных институтов развития Казахстана. Задача этих институтов развития – долгосрочное финансирование общественно-значимых проектов, способствующих экономическому росту, развитию новых отраслей и решению социально-экономических задач.

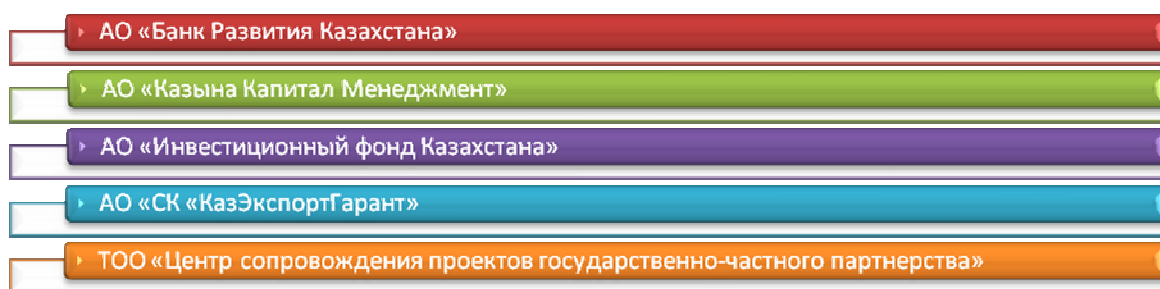
В целом, данные институты будут проводить политику инвестирования в создание новых и развитие действующих производств с высокой добавленной стоимостью и поддержку научных и научно-технических исследований и разработок на основе комплексного анализа перспективных отраслей, выявления наиболее важных их элементов.

В Указе "О некоторых мерах по оптимизации системы управления институтами развития, финансовыми организациями и развития национальной экономики", отмечается, что основной деятельностью АО "НУХ "Байтерек" станет управление принадлежащими ему на праве собственности и переданными в доверительное управление пакетами акций (долями участия) национальных институтов развития, национальных компаний и других юридических лиц [2].

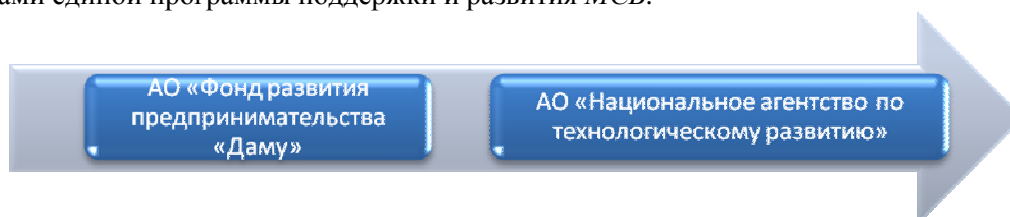
Главная миссия холдинга "Байтерек", как определил Глава государства, это обеспечение финансирования государственной программы индустриализации, это привлечение финансирования для реализации госпрограммы ГПФИИР. Это и есть основная миссия и задача - это значит работа с иностранными инвесторами, это значит поддержка предпринимательства, привлечение отечественных инвестиций для реализации индустриальной программы. Холдинг участвует в реализации «ГПФИИР», «Дорожная карта бизнеса-2020», «Доступное жилье-2020» и содействует реализации задач Концепции по вхождению Казахстана в число 30-ти самых развитых государств мира.

Программы реализуются через следующие дочерние структуры холдинга [3].

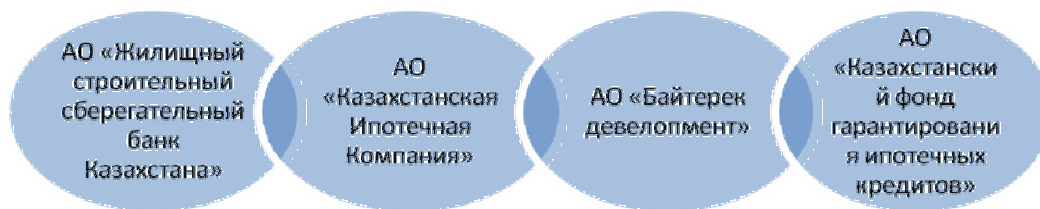
- Институты развития, участвующие в финансировании, инвестировании и экспортной поддержке крупных проектов и предприятий, реализации Государственной программы индустриально-инновационного развития на 2014-2019 годы:

- Институты, оказывающие поддержку развитию инновационной деятельности, и являющиеся операторами единой программы поддержки и развития МСБ:

- Финансовые организации и национальные компании, задействованные в реализации проектов в сфере недвижимости, жилищно-строительных сбережений:

Привлекательность Казахстана для прямых иностранных инвестиций увеличилась в связи с доступом к рынку Таможенного союза. Институтам развития необходимо способствовать привлечению инвестиций в несырьевой сектор и способствовать развитию рынков прямых инвестиций и венчурного капитала

Холдинг планирует усилить поддержку экономики Казахстана путем увеличения объема финансирования вновь создаваемых и действующих предприятий несырьевого сектора. Для обеспечения необходимого уровня инвестиций со стороны институтов развития, одним из стратегических КПД будет определен кредитный и инвестиционный портфель группы компаний Холдинга. Приоритетными отраслями финансирования и инвестирования для группы компаний Холдинга будут являться цветная и черная металлургия, химическая промышленность, агрохимия, пищевая промышленность, автомобильная индустрия и производство автомобильных комплектующих, производство электрооборудования, производство строительных материалов, производство сельхоз. техники, производство железнодорожной техники, горное оборудование, нефтеперерабатывающее оборудование, а также легкая промышленность, информационно-коммуникационные технологии и фармацевтика. Одним из важных КПД для Холдинга выступит индекс эффекта развития проекта и оказание его воздействия на социально-экономическое развитие страны. С целью сокращения капитальных затрат будет внедрено консультирование по капитальным проектам, что позволит оптимизировать затраты и обеспечить выполнение проектов в заданные сроки.

Холдинг внедрит единую инвестиционную политику и установит следующие приоритетными условия инвестирования в инвестиционные фонды, инвестиционные проекты и проектные компании:

- 1) наличие других инвесторов, обеспечение разделения рисков с ними и распределение риском среди участвующих сторон;
- 2) наличие механизма, позволяющего Холдингу влиять на принятие управленческих и инвестиционных решений;
- 3) отсутствие конфликта интересов, с действующими фондами прямых инвестиций, созданными с участием Холдинга и/или ДЗО;
- 4) прозрачность инвестиционной деятельности Холдинга и/или ДЗО;
- 5) доходность от инвестиционной деятельности [4].

Инвестиционная политика также будет содействовать повышению активности казахстанских организаций за рубежом посредством совместного финансирования инвестиционных проектов за пределами Республики Казахстан, обеспечивающих производственную кооперацию между отечественными и зарубежными организациями, развивающими дополняющие, смежные производства.

Холдингом совместно с экспертами установлено, что инвестиционная потребность экономики Республики Казахстан в 2015 – 2019 гг. для обеспечения ежегодного роста ВВП на уровне 7 % в год составляет порядка 430 млрд. долл. США. При сохранении текущей динамики частного и государственного финансирования и притока иностранных инвестиций, доступные инвестиционные ресурсы на 2015 – 19 гг. составят 380 млрд. долл. США. Таким образом, ожидаемый суммарный дефицит финансовых ресурсов в экономике Казахстана составит порядка 50 млрд. долл. США. При этом общая потребность в инвестициях для приоритетных секторов ГПФИИР-2 составит 52 млрд. долл. США, а предполагаемый дефицит в отношении потребностей финансирования ГПФИИР-2 может составить 8 - 14 млрд. долл. США.

В этой связи, в целях сокращения разрыва между инвестиционными потребностями и доступными ресурсами и обеспечения сбалансированного финансирования дефицита необходимо привлечение дополнительного финансирования в указанных объемах путем внедрения комплекса мер по стимулированию и повышению инвестиций из всех источников – государственных, частных и иностранных.

Согласно расчетам, за счет государственных источников потребуется покрыть около 18 % финансирования дефицита или 1.4-2.5 млрд. долл. США, иностранных источников - 27 % или 2.2 – 3.8 млрд. долл. США, а средств частного сектора - 55 % или 4.4 – 7.7 млрд. долл. США [5].

Президент Р.К. Н.Назарбаев провел встречу с председателем правления АО «Национальный управляющий холдинг «Байтерек» Куандыком Бишимбаевым. В ходе встречи председатель холдинга, доложил главе государства об итогах деятельности за 2015 год, а также планах на предстоящий период. Глава государства обратил внимание на необходимость повышения эффективности использования бюджетных средств, привлечения иностранных инвестиций, развития государственно-частного партнерства.

Председатель правления холдинга отметил, что в текущем году в рамках реализуемой программы «Нурлы жол» по линии холдинга было создано 29 тыс. рабочих мест, оказана поддержка более 10 тыс. субъектов малого и среднего бизнеса, благодаря чему объемы налоговых поступлений достигли 40 млрд тенге. Кроме того, на сегодняшний день по программе социального арендного жилья уже введено в эксплуатацию порядка 5,5 тыс. квартир, до конца года их количество будет доведено до 7 тыс. Также сообщил о предоставлении 320 млрд тенге в виде инвестиций, которые были направлены на реализацию 13 новых крупных промышленных проектов в области химии, нефтепереработки и производства нефтепродуктов, металлургии и пищевой промышленности. Кроме того, проинформировал о промежуточных итогах реализации программы «Лидеры конкурентоспособности – Национальные чемпионы», разработанной с учетом лучшей мировой практики, на примере аналогичных программ Германии, Сингапура, США, Малайзии и других стран. На сегодняшний день ряд компаний-участниц уже получили финансовую поддержку от институтов развития холдинга и занимаются внедрением разработанных инициатив [6].

Следующий холдинг по управлению государственными активами Республики Казахстан – Акционерное общество «Фонд национального благосостояния «Самрук-Қазына».

Инвестиционная политика ФНБ «Самрук-Қазына» заключается в повышении его деятельности по росту их долгосрочной стоимости. Для эффективной реализации инвестиционных проектов задана четкая финансовая дисциплина, базирующаяся на рыночных принципах. При этом ключевыми критериями реализации инвестиционных проектов выступает доходность и стратегическая значимость для развития страны. Финансирование инвестиционных проектов осуществляется с использованием различных оптимальных инструментов. В том числе, использованием различных механизмов государственно-частного партнерства, включая предоставление государственных гарантий, субсидирование, аренду, концессию и т.д., а также бюджетного финансирования по инвестиционным проектам, иницируемым Правительством Республики Казахстан. Дополнительный рост стоимости группы компаний планировался обеспечить за счет финансирования проектов/компаний в новых приоритетных секторах. При этом новые сектора должны были обеспечивать генерацию высоких доходов и иметь высокий потенциал дальнейшего роста. Фонд на постоянной основе осуществляет тщательный анализ новых возможностей и приоритетных отраслей как внутри Казахстана, так и за рубежом.

Основная цель институтов развития – перераспределение инвестиционных ресурсов в сектора, куда затруднен приток частного капитала.

В начале года глава ФНБ Умирзак Шукеев доложил президенту о предпринятых антикризисных мерах, которые включали в себя большое снижение себестоимости, административных расходов и капитальных инвестиций. 18 ноября 2015 года на расширенном заседании правительства с участием президента страны, Умирзак Шукеев отчитался, что «в текущем году в группе компаний «Самрук-Қазына» сокращены затраты на 519 млрд тенге, что позволило значительно улучшить финансовые результаты и уйти от убытков. По итогам 2015 года ожидается прибыль в 300 млрд тенге». В целом, как обещал Умирзак Шукеев, в 2015 году «Самрук-Қазына» получил прибыль 305 млрд тенге. Однако эта прибыль возникла только от положительной курсовой разницы на сумму 683 млрд тенге. Чистый доход на переоценке валюты практически полностью произошел в НК КМГ, так как у этой компании, помимо денежных активов, в долларах учитываются нефтегазовые активы (месторождения и прочее). В 2015 году ФНБ «Самрук-Қазына», как отдельное юридическое лицо, выдал ряду своих дочерних холдингов очень льготные кредиты. «КТЖ» получил кредит на сумму 9 млрд тенге по ставке 0,075% (!) годовых. «Тау-Кен Самрук» получил кредит в 8 млрд тенге по ставке 0,1%. «Qazaq Air» получил беспроцентный кредит на сумму 5 млрд. Для «Самрук-Энерго» ставка по кредиту в 100 млрд тенге была снижена с 9% до 1% годовых [7].

В рамках исполнения Комплексного плана приватизации на 2016-2020 годы, утвержденного Правительством Казахстана, Группа компаний АО «Самрук-Қазына» выставит до конца июля на электронный аукцион различные доли владения в 10 компаниях. «Государственная комиссия по модернизации экономики при Правительстве Казахстана одобрило продажу различных долей владения в 10 компаниях Группы «Самрук-Қазына». До конца июля планируются аукционы по 5 активам АО «НК «Казахстан инжиниринг», 3 активам АО «НАК «Казатомпром», 2 активам АО «Самрук-Энерго», - сообщил управляющий директор по оптимизации активов – член правления АО «Самрук-Қазына» Берик Бейсенғалиев на пресс-конференции в рамках Астанинского экономического форума. В частности, Госкомиссия согласовала проведение в ближайшее время открытого двухэтапного конкурса по реализации 100% акций АО «Авиакомпания «Евро-Азия Эйр», принадлежащих АО «НК «КазМунайГаз». Говоря о подходах к приватизации компаний АО «Самрук-Қазына» Б.Бейсенғалиев отметил, что Фонд обеспечит баланс интересов государства и потенциального инвестора. Так, пояснил он, при приватизации крупных компании Фонд оставляет за собой право требовать сохранения профиля деятельности, рабочих мест, условий коллективных договоров, а также бизнес-планы по развитию продаваемой компании. А также, он отметил, что, указанные моменты прописываются в договорах на продажу и в случае их нарушения компании Фонда оставляют за собой право расторжения контрактов с инвесторами. «Нормативно-правовая база приватизации в целом, и правила реализации компаний Фонда в частности, достаточно привлекательны для потенциальных инвесторов. Однако, они призваны защищать только добросовестных инвесторов». При этом управляющий директор по оптимизации активов – член правления Фонда убежден, что интерес к активам Группы «Самрук-Қазына» со стороны инвесторов будет высоким. «Интерес к активам группы Фонда уже проявляют как наши партнеры по существующим совместным предприятиям, так и стратегические инвесторы из Европы, Юго-Восточной Азии, Ближнего Востока. И иностранные, и казахстанские компании получают равный доступ ко всем торгам. При продаже активов, имеющих социальное или стратегическое значение, мы заинтересованы в передаче их совместным предприятиям».

Как сообщалось, Правительство Казахстана в декабре 2015 года приняло новый план по приватизации государственных активов, предполагающий как полную, так и частичную продажу компаний с государственным участием. План, рассчитанный на 2016-2020 годы, предполагает приватизацию 783 компаний в Казахстане, из них 217 компаний принадлежат Группе компаний «Самрук-Қазына». В свою очередь, активы Группы компаний Фонда поделены на 2 перечня. В первый список вошли 44 крупных актива, из которых 7 будут выведены на IPO в период с 2018 по 2020 гг: «Қазақстан темір жолы», «Самрук-Энерго», «Казатомпром», «Казпочта», «КазМунайГаз», «Тау-Кен Самрук», «Эйр Астана». Реализация остальных 37 активов из перечня №1 начнется в этом году и завершится до конца 2018 года. Второй перечень включает в себя 173 не крупные компании, не имеющие существенного социально-экономического значения. Они будут реализованы преимущественно посредством электронного аукциона до конца 2017 года [8].

Глава фонда подчеркнул, что для того чтобы превратить фонд из тормоза в катализатор структурных реформ, необходимо провести реальную, а не косметическую трансформацию. Реальная трансформация и кардинальная приватизация ФНБ «Самрук-Қазына» являются ключом для успешного проведения структурных реформ в стране.

Несомненно, создание и продвижение данных институтов развития способствует представлению Казахстана как привлекательного объекта для инвестиций. Большое количество иностранных инвесторов сейчас смотрит на Казахстан как на государство с огромным потенциалом для развития.

1 *Казахстан 2050. Наша сила.* <https://strategy2050.kz/ru/>.

2 https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/natsionalnyiy-upravlyayuschiy-holding-bayterek-sozdan-234621/

3 *Деятельность холдинга «Байтерек»* <http://www.baiterek.gov.kz/ru/>

4 *Стратегия холдинга «Байтерек»* <http://www.baiterek.gov.kz/ru/>

5 <http://www.baiterek.gov.kz/ru/about/information/>

6 <https://kapital.kz>

7. *Самрук-Қазына: результаты деятельности.* <http://sk.kz>.

8. *Информационно-аналитический портал «Фонд национального благосостояния «Самрук-Қазына»* <http://sk.kz>

Түйіндеме

Қазақстан республикасында инвестициялық саясаттың институционалды негіздері
Омарова С.Т. – *Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Саясаттану кафедрасының докторанты, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, e-mail: omarova_samal@mail.ru*

Мақалада қазіргі инвестициялық саясат жағдайындағы Қазақстанның даму институттарының рөлі қарастырылады. Қазақстанның әлемнің бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру Стратегиялық жоспарының басты міндеттерін жүзеге асыруға сәйкес экономикалық даму институттарының қызметінің негізгі бағыттары талданады. Осыған байланысты Стратегия аясында мәселелерді шешу және қойылған мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізу үшін институционалдық құрылымдардың қызметін күшейту көзделуде. Даму институттары экономикалық өсуге ықпал ететін, әлеуметтік маңызы бар жобаларды ұзақ мерзімді қаржыландыру, жаңа салаларды және әлеуметтік-экономикалық мәселелер сияқты міндеттерді шешуді жүзеге асырады.

Жалпы алғанда, бұл институттар жаңаны құруға және қосылған құны жоғары қолданыстағы өндірістерді дамытуға, ғылыми және ғылыми-техникалық зерттеулерді қолдауға, перспективті салаларға кешенді талдау жасауға, неғұрлым маңызды элементтерді анықтауға инвестициялық саясат жүргізу қажет.

Түйін сөздер: инвестициялар, инвестициялық саясат, институттар, бағдарламалар, стратегиялар.

Summary

Institutional foundations of the investment policy of the republic of Kazakhstan

Omarova S.T. – *Doctoral student department of Political science of the L.N.Gumilev Eurasian National University, Republic of Kazakhstan, Astana. e-mail: omarova_samal@mail.ru*

In this article discusses about the role of institutes of development of Kazakhstan in context of the investment policy of the present. There was taken analysis of the main directions of activities of institutions in development of economic, in accordance with the implementation of the main objectives of the Strategic Plan of Kazakhstan's joining the 50 most competitive countries of the world. Therefore, to solve problems and achieve their goals and objectives of the Strategy is expected to strengthen the functioning of the institutional structures. Development institutions implement tasks such as long-term financing of socially significant projects that contribute to economic growth, development of new industries and solving socio-economic problems.

In general, these institutions should pursue a policy of investing in the creation of new and development of existing industries with high added value and support scientific and technological research and development based on a comprehensive analysis of promising sectors, to identify their most important elements.

Key words: investments, investment policy, institutions, programs, strategy.

ӘОЖ 297.1(574)

ЖАСТАР МӘДЕНИЕТІНІҢ ДАМУ БАҒЫТЫ

Сандықбаева Ө.Д. – *филос.ғ.к., Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушысы, sandykbaeva@mail.ru*

Айтуарова Б.М. – *әлеум.ғ.к., аға оқытушысы,*

Арыстанбекова Қ.Д. – *аға оқытушы dankura@mail.ru*

Мақалада қоғамның әлеуметтік-мәдени қалыптасуында жастардың рөлінің ерекше екендігі жайлы айтылады. Жастар белгілі бір жүйеде мемлекеттің болашағы болғандықтан, олардың жағдайы, олардың бойына сіңірілген рухани құндылықтар, патриоттық тәрбие маңызды орынды иеленеді. Өзіндік ерекшеліктеріне қарамастан жастар әлеуметтік топтар мен таптардан тыс өмір сүрмейді, сондықтан жастар мәселесі қоғамдағы барлық сатыларды қамтитын барынша ауқымды мәселе болып табылады.

Түйін сөздер: жастар, құндылық, дүниетаным, дәстүр, имандылық, бағыт, бағдар, сенімділік, біртұтастық, кешірімділік, ұлағаттылық, рух, құмарлық.

Дүниені тану және қабылдау арқылы жастардың дүниетанымы, өмірлік мақсаттары қалыптасады. Қазіргі кездегі жастар үшін туындап отырған өзекті мәселелердің бірі тәуелсіздікпен бірге келген әртүрлі үлгідегі мәдени және өркениеттілік құндылықтардың арасын салмақтап, соларды бойына сіңіру үрдісі болып отыр. Қазіргі таңда тәуелсіз Қазақстан жастарының арасында қалыптасқан дүниетанымдық ерекшеліктер тұрғысынан пікір қайшылықтары туындап отырғаны белгілі. Оның бірі, Батыстық үлгіге еліктеу арқылы, өздерін өркениет көшінен қалмауға тәрбиелейтін жастар болса, екіншілері Шығыстық үлгідегі, дәстүрлі қазақ мәдениетіне сай түсініктерді бойларына сіңіру арқылы өздерінің адами болмысын қалыптастыруға тырысатындар.

Қазақтың көшпелі өмірінде халық даналығы дүниені түсіндіріп қана қоймай, адамды сыртқы дүниемен үндес болуға ұмтылдырады. Сондықтан қазақ тарихи-мәдени дәстүріндегі басты мәселе – адамның тікелей өзіне қатысты: адам деген кім? Оның міндеті қандай? Осыған орай оның бойында қандай қасиеттер болуға тиіс деген секілді сауалдар. Көшпелілердің дүниеге көзқарасында адам әлемге қарсы қойылмаған, ақыл мен сезім, бас пен жүрек қайшылықта емес, адамға тән ұждандылықтың, білімдарлық пен имандылықтың, білім мен сенімнің іштей үйлесуінің санамен үндестігі. Қоғам мен табиғат құбылыстары туралы білімдердің барлығы жалпы дүниетаным жүйесіне тоғысады. Өмір мәнді, мағыналы, сондықтан өмір сүрудегі мақсат – болмыстық барлық түрінде, соның ішінде өзін тану жолымен де, мәнге ие болу. Шығыс ойшылдары сияқты түркі тілдес ойшылдар да қоғамдық дамудың басты мәселелерінің бірі ретінде имандылықты білімдердің басқа түрлерінен (гносеологиялық, онтологиялық, космологиялық) жоғары қойып, адам болмысының рухани жағына аса көп көңіл бөлді.[1, 39 б.]

Осы сияқты шығыс адамының адамдығын көрсететін критерийлер оның ішкі жан-дүниесінің байлығымен өлшеніп, тағылымды сөздермен оларды тәрбиелеуге тырысқан. Осыған байланысты халық даналығы «Тәрбиеліден – тәлім, ғалымнан – ғибрат, өнерліден – өнеге ал» дейді.[2, 74 б.]

Шығыс пен Батыстың адамды бағалау түсінігінде, үлкен айырмашылықтың бар екендігі мәлім. Бұл айырмашылық Батыс пен Шығыс мәдениетіне бағдар беретін құндылықтардың әркелкі болуынан туындайды.

Қазақстан – Еуразияның кіндігінде орын тепкен ірі елдің бірі. Онда мәдениеттер тоғысы көне заманнан басталады. Шығыс пен Батыстың адамды бағалау түсінігінде үлкен айырмашылықтың бар екендігі мәлім. Бұл айырмашылық Батыс пен Шығыс мәдениетіне бағдар беретін құндылықтардың әркелкі болуынан туындайды.

Шығыс тәрбиесі адамсүйгіштік, үлкенді сыйлаушылық, ұстаздық қағидасына, осы ұстанымға сүйене отырып кемелді адамдық қасиетті жас кезінен қалыптастыру және өз отанына адал қызмет ету талабына негізделген.

Тәрбиенің темірқазығы - адамсүйгіштікте. Кун фу-цзы ілімінде «адамсүйгіштік» (*жэнь*) ұғымына баса көңіл бөледі. Ұстаз жолына бірыңғайлық, біртұтастық тән. Ұстаз жолы екі ұғымды – «сенімділікті» (*чжун*) және «кешірімділікті» (*иу*) қамтиды. Бертін келе «чжун» ұғымы «сенімділік», «берілгендік», «адалдық», «ниеті түзулік» мағынасында, ал «шу» ұғымы «ақ көңілділік», «кешірімділік», «қайғыға ортақтасу», «адамға қамқорлық жасау» мағынасында толықтыруы және кең мағынада қолданылуы тегін емес сияқты. Бұл ұғымдар қытай этикасының екі басты принципіне – адамсүйгіштік пен әділеттілікке қызмет ететін қимыл-әрекеттердің құрамына енеді.

Кун фу-цзы ойластырған жеке адам мінез-құлқының осы төрт өлшемі мен төрт ұғымы «бірлесу» негізін құрады. Ұстаз жолы шәкірттерін кәметтікке тексеру ғана емес, олардың күш-қуатының қайнар көзін табуға әрекеттену, адамды өзін-өзі бағалауға баулу. Үйренгенді жүректе сақтай білу, басқаны шаршамай-шалықпай үйрету – ұстаздықтың үлгісі. Сондықтан *жақсыдан үйрену, жаманнан жирену*, сақтану – ұлағаттылықтың ерекше өнері. Сөздің істен алшақ болмауы - басқару мәдениетінде өшпейтін өлшем.

Шығыс мәдениеті гуманистік идея мен дәстүрге, білім мен тәрбиенің бірлестігіне, қауымдастың құндылығын құрметтеуге көне дәуірден, батыстан бұрын баули бастады. Мәдениет иесінің, мәдениетті қолдаушының өрісі осы өлшемдерде, өмір жолында.

Батыстық түсінікте, адам жеке дара өмір сүреді. Бұл түсінік сонау Платонның философиясынан бастау алып, Декарттың философиясындағы тән мен жанның бөлінуі пікірімен жалғасын тапқан. Өзіне тән пікірлерімен тек қана ежелгі дәуірдің ғана емес, философия тарихында ерекше орынға ие болған Платон адамның ең басты ерекшелігі ретінде оның ойлау қабілетіне негізделген адам түсінігін қалыптастырады. Оның пікірінше адам материалдан тыс субъект. Материалдық дүниемен байланыс орнатады бірақ оның бір бөлшегі емес. Нағыз ақиқат идеялар әлемі ғана. Бұл сезім дүниесі тек соның көшірмесі немесе көлеңкесі деген тұжырым жасайды. Платон мәңгілік жасайтын рух пен өмірі шектеулі тәннің бірге болуына назар аударып, адам осы екі қарама-қайшы бөлшектің арасында күресу арқылы мәнге ие болады дейді. Рух - адамның құнды бөлшегі. Бірақ, оның тәнмен байланысын жоққа шығаруға болмайды. Осы қарым-қатынастарда бағытты анықтайтын рух, идеяларға жақынырақ болады. Оның пікірінше, адамдағы барлық қасиет рухқа, рух болса ақылға тәуелді. Рух пен тәннің байланысында рухқа қолбасшылық, мырзалық, тәнге болға құлдық және мойынсұну міндеті берілген.[3, 52 б.]

Платонның пікірінше, барлық құмарлықтар мен қалаулар өліммен шектелетін тәнге тиесілі ерекшеліктер болғандықтан олардан аулақ болған дұрыс. Ақыл, адамды алдамшы көріністер дүниесінен жоғарғы әлемге жетелейді.

Аристотельдің пікірінше, Платонның пікіріне ұқсас рухтың сатылары орын алады. Адамның негізгі қызметтеріне сүйене отырып, рухтың үш сатысының ең төменгісі, барлық жәндіктерге, яғни өсімдіктерге, жануарларға және адамдарға ортақ рух. Бұл өсімдікте тән рух болып аталады. Бұл саты қоректену және өсуге қатысты, яғни өміріні сақтап қалуға тиесілі.

Екінші сатысы хайуани рух, жануарлар мен адамдарға ортақ ерекшеліктерді қамтиды. Бұл қозғалыс және байланыс құру ерекшелігі. Осы қабілет организмнің өмірін анықтайды. Соның арқасында жануарлар мен адамдар қалау күшіне ие болады. Осы қалау арқылы мақсатына қарай қадам басады.

Үшінші саты, адами рух, тек адамға тән. Оның ерекшелігі ақыл. Ақыл арқылы адам өз мүмкіншіліктерін жоғары деңгейде жүзеге асырады. Бұл рухтың жоғары деңгейінде рух өзіне қатысты әрекеттердің барлығын қамтиды. Ақыл арқылы біледі, түсінеді және ойлайды. адамның міндеті рухтың ақылға сай келетін әрекеттерін, яғни рухтың кемелдікке жетелейтін қасиеттерін жүзеге асыру. [4, 10-11 бб.]

Жоғарыда айтылған грек философиясынан бастап бөлшектелген адам және адам ақылының маңыздылығына көңіл бөлу батыс мәдениетінде толықтай көрініс табады. Батыс мәдениетінде адам ақылы ерекше мәнге ие. Адамды ақылды жануар деп деп санап, ақыл мен ақылдың қабілеттеріне ерекше сеніммен қаралған. Ақылды қолдану және өмірді ақылға сай бағыттау негізгі мақсат ретінде қойылады. Ақылмен безендірілген осы мәдениет адамның болмысын материалдық ерекшеліктеріне қарай бейнелеп, адамның жаратылысын шығыстық түсініктен ерекшелендіреді. Сыртқы әлемге көңіл бөліп, сыртқы өмірге негізделген өмірді ұстанған батыс адамының өміріне бағыт-бағдар беретін құндылықтар да прагматикалық әрі материалдық болып табылады. [5, 32 б.]

Демек, батыс адамы материалдық және рухани пайданы көздейді, соған жетуге ұмтылады. Моральдық құндылықтар, тәрбие, құқық осы жалпылама қағидаға негізделеді. Адамдар арасындағы қарым-қатынастарды осы пайда анықтайды. Бақыттылыққа бағытталған өмірді мақсат тұтқан батыс түсінігінде адамның құны мен сенімі, жетістігіне қалай қол жеткізілсе де бақытты өмірмен байланысты болып табылады. Батыс түсінігінде жеке адамға ерекше көңіл бөлініп, бұл ежелгі грек философиясынан бері жалғасып келеді. Адам жеке жаратылысқа ие, табиғаттан және қоғамнан тәуелсіз саналады. Сондықтан адамның жетістігі мақсатпен шектеледі.

Осыған керісінше шығыс философиясында адамға қатысты түсініктер өзгеше мәнге ие. Шығыс философиясында адам құнды жаратылыс, әрі ол ешқашан бөлшектелмейді. Адам тек бір бүтін ретінде мәнге ие болады. Өйткені шығыстық түсінікте адам қоғаммен тығыз қатынаста және мейірімді жаратылыс. Батыс түсінігіне кереғар түрде барлық қайшылықтарды және өзгешеліктерді табыстыруға, жарастыруға тырысады. Өмірлік өлшемдер мен тепе-теңдік адам үшін өте қажет. Сонымен қатар шығыстың осы ерекшеліктеріне түрткі болып отырған діндерде де (Конфуцизм, Индуизм, Буддизм немесе Ислам) адамның пікірі мен сенім бір-біріне қайшы келмейді, керісінше бір-бірін толықтырып отырады.

Осы біріктіруші ерекшелікке ие болған шығыс философиясы, батыс түсінігінен өзгеше түрде, адамды бөлшектеп қарастырмайды, рух тәнмен бір бүтін ретінде қабылданады. Бұл жерде тұтастық тек адамның ішкі тұтастығы емес, адамның табиғатпен немесе қоғаммен тұтастығын да қамтамасыз етеді. Адамға өз тұтсатығы мен табиғат және қоғаммен тұтастығын жүзеге асыру сияқты маңызды міндет жүктелген. Адам осы тұтастыққа қатысты құндылыққа ие болады және өз қабілетін көрсетеді.

Тұтастық қағидасымен қатар, бірлік түсінігі ортаға шығып, бұл тек пікірде ғана емес, мәдениетте де бағдар беретін қағида болып табылады. Шығыс қоғамында дін мен моральдық құндылықтармен астастырудың нәтижесінде адам тек материалдық емес, сонымен қатар рухани болмысқа ие. Рухани құндылықсыз ішкі үйлесімділікке қол жеткізу және оны сақтап қалу қиын. Адамның жан дүниесін және табиғи қабілетін дамыту және оны бақылауға шығыс түсінігінде ерекше мән беріледі. Адамның және қоғамның іс-әрекеттеріне баса назар аударған шығыс дүниетанымында жүйелі өмір сүру түсінігі басымдық танытады.

Осыған байланысты Ә.Нысанбаев: «Қазақстандық жаңа философия үшінші мыңжылдықтың буырканыстарына жауап беретіндей жаңа онтологиялық стратегия қалыптастырып үлгерді. Оның негізгі темірқазығы Шығыс пен Батыстың дүниетанымдық типтерін оңтайлы синтездеу болып табылады, яғни батыстық өркениеттің ресурстары мен жетістіктерін, қазіргі заманғы ғылыми және технологиялық қуатын сақтай отырып, ол жоғалтқан рухани дәстүрлерді қайта қалпына келтіру, Шығыстың рухани тағылымын, «адам-әлем» қарым-қатынасының біртұтастығын қайта жаңғырту», - дейді. [6]

Осылайша Батыстың өркениеті мен технологиясын меңгеріп, шығыстың руханиятын қатар дамыту үрдісі біздің жастарымыз үшін барынша жауапты іс болмақ.

Сондықтан да шығыстық түсініктегі тәрбие ұғымының жастарға бағыт-бағдар берудегі маңыздылығы назардан тыс қалмайды. Әсіресе мұсылмандық түсінікте жас ұрпаққа тәрбие беруге баса назар аударылады. Ислам дінінде бұл тәрбие жүйесі өте сапалы дәрежеде құрылған және өзіндік түсініктерімен ерекшеленеді. Тәрбиесіз берілген білімнің қоғамға оң ықпал етпейтіндігін әл-Фараби: «Тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы және қоғамға опат әкеледі» десе, Шәкәрім Құдайбердіұлы «тәрбиесізге берілген білім оққа айналады, яғни адамзат үшін қатер тудырады» деген тұжырым жасаған. Ислам діні білімге, ақылға, жақсы ниетке, қоғамдық-әлеуметтік әділеттікке сонымен қатар адам құқығы мен құрметіне ерекше көңіл бөлген.

Адамның жетілуі, тәрбиеленуі, іс-әрекет және қарым-қатынасты реттеу тұрғысында ислам діні ерекше көңіл бөледі. Діни түсінікте адамның мінез-құлқының қалыптасуында тектіліктің үлесін жоққа шығармайды, дегенмен адамның айналасындағы қоршаған ортаның ықпалына ерекше назар аударылады. Осы жайында Құранда былай делінеді: «Шындығында Алла елшісінде (пайғамбар) сендер үшін бір үлгі бар»[7, 4-аят]

Ал пайғамбар дұрыс жолдас таңдаудың да тәрбиеге ықпал ететіндігін мәлімдейді: «Жақсы жолдас пен жаман жолдас мысалы, қолында иіс суы бар адам мен көрік үрлеуші адам сияқты. Иіс суы бар адам саған оны сыйлайды немесе одан сатып аласың немесе оның қош иісін сезесің. Ал көрік үрлеуші сенің киіміңді күйдіруі мүмкін немесе одан жағымсыз иіс сезесің.» [8, 86 б.] дей отырып жақсы адаммен жолдас болудың тәрбиелік мәнін ашып көрсетеді. Құранның аятында: «Шын мәнінде мүміндер туыс-бауыр. Сондықтан екі туыстың арасын жарастырындар және Алладан қорқындар. Мүмкін игілікке бөленерсіңдер.»[9, 119-аят] делінеді.

Қорыта айтқанда, осы айтылған мәселелер, қазіргі кездегі жастардың мәдени-құндылықтық негіздерін қалыптастыруда ерекше мәнге ие екендігін жоққа шығаруға болмайды.

Әлемдегі жаһандану процесінің қарқындауымен мәдениеттердің өзара жақындасуы заманында, болашақ ұрпақтың қандай рухани құндылықтарды, ахлақтың әдептілік қағидаларын ұстанатыны туралы проблеманы алға тартқанда, әрбір адам өзінің этникалық тегінен, ата дәстүрінен, тарихи болмысынан айналып кетіп, өркениетке, жаңа мәдениетке, өзіндік орны болатындай ілесіп кете алмайтыны даусыз екенін ескерген жөн. Бұл үшін әр халықтың өзінің ата дәстүрін, тарихи қалыптасқан ахлақтық құндылықтарын сақтап, дамыта отырып мәдениетке, өркениетке ұмтылу маңызды болмақ.

Қорыта келгенде, Қазақстан елі үшін өзінің әлеуметтік өміріндегі рухани-моральдық құндылықтарын сақтап, жаңғыртып күшейту мәселесі әлемдік жаппай жаһандану заманында өз бет-бейнесін, ішкі әлеуеті мен қайталанбас ұлттық болмысын еш нұқсансыз әрі дамыған күйде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыру мақсатында басымдылық алуы тиіс. Жетпіс жылдық саяси отарлау салдарынан рухани-этникалық "мендігі" қоғамдық санадан өшіріле бастаған кезеңде, егемендігіне қол жеткізген қазақ елі, ендігі кезде шетелдермен саяси, экономикалық, мәдени қарым-қатынастар орнатып экономикалық байланысқа түсті. Бұл кезеңде де рухани моральдық құндылықтарды қалайда сақтап қалу және оны жаңғырту жолдарын іздестіру мәселесі күн тәртібінен алынбауға тиіс. Қазақстан халқы кеңес өкіметіне дейін өзінің рухани атамұрасын, моральдық-этикалық құндылығын, әдет-ғұрып, салт-дәстүрін ислам діні және шарифат өлшемдерімен сәйкестендіріп қалыптастырғаны мәлім. Сондықтан да бүгінгі күні халқымыздың діни-моральдық бет-бейнесін сақтап қалу үшін жан-жаққа, басқа жұрт мәдениетіне еліктемей, оның табиғи жолмен, ғасырлай бойы қалыптасқан діни сана-сенімін, ішкі қуатын қайта жаңғырту ісіне бел байланса, болашақ жастардың бағыт-бағдары адаспайды деген пайымдамыз. Сөйтіп, Шығыс пен Батыстың ізгі құндылықтарын тоғыстыра білген жастардың болашағы айқын болары даусыз.

1 Қуаныш Ә. М. Қашқари кеңістігі және оның дүниетанымдық бағдарлары. Оқу құралы. – Алматы, ФСИ компьютерлік баспа орталығы. 2005. – 39 б.

2 Кенжахметұлы С. Жеті қазына. – Алматы: Ана тілі, 2001. – 74 б.

3 Platon. Phaidon. аудар. Yetkin S.K., Atademir H.R. МЕМ, - İstanbul, 1980. – 52 с.

4 Aristoteles. The Nicomachen Ethics. – Oxford, 1964. – P. 10-11.

5 Nurten Gökalp. Batı ve Doğu felsefesinde insan // third international conference of the Asian philosophical association. Fatih university press. – İstanbul, 2008. s. – 32.

6 Нысанбаев Ә. Өзіндік таным пәні және оның негіздері//Қазақ әдебиеті. – 2002. -26 сәуір.

7 Құран Кәрім. Қалам сүресі, 4- аят.

8 İmam Gazali. Kimyayi Sagadet. – Istanbul 1986. - 86 s.

9 Құран Кәрім. Тәубе сүресі, 119- аят.

Резюме

Направления развития молодежной культуры

Сандыкбаева У.Д. – кандидат философских наук, старший преподаватель факультета Довузовского образования КазНУ им. Аль-Фараби *sandykbaeva@mail.ru*

Айгуарова Б.М. – старший преподаватель факультета Довузовского образования, кандидат соц. наук

Арыстанбекова К.Д. – старший преподаватель факультета Довузовского образования *dankura@mail.ru*

Казахстан - расположен в самом центре Евразии. Здесь начинаются перекрестки культур с древних времен, так как молодежь является неотъемлемой составляющей будущего страны, то их состояние, их духовные ценности и патриотическое воспитание занимает важное место. В нынешнее время одной из новых проблем, является взвешивание и принятие разных культурных тенденции и ценностей, появившееся вместе с независимостью. Казахская кочевая жизнь не только объясняет мир народной мудрости, но и учит к жизни в соответствии с вешним миром.

Ключевые слова: молодежь, ценность, идеология, традиции, нравы, мораль, вера, единство, прощение, зрелость, дух, страсть.

Summary

The direction of development of youth culture

Sandykbaeva U.D. – PhD, Senior Lecturer, Faculty of Pre-University Education KazNU named by Al-Farabi, *sandykbaeva@mail.ru*

Aytuarova B.M. – Senior Lecturer, Faculty of Pre-University Education, Candidate of Social sciences

Arystanbekova K.D. – highest teacher of the Faculty of Pre-University Education, *dankura@mail.ru*

Kazakhstan - is located in the heart of Eurasia. Here begins the crossroads of cultures since ancient times, as young people are an integral part of the future of the country, their state, their spiritual values and patriotic education plays an important role. At the present time one of the new challenges is to weigh and acceptance of different cultural trends and values that emerged with independence. Kazakh nomadic life not only explains the world of folk wisdom, but also teaches to live in accordance with the vernal world.

Keywords: youth, value, ideology, traditions, customs, morals, faith, unity, forgiveness, maturity, spirit, passion.

ӘӨЖ 327.58(575.12)

ФЕРҒАНА АЛҚАБЫ ШЕКАРАСЫНЫҢ 1917-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ МЕЖЕЛЕНУІ

Шұқыжанова А.Н. – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Аймақтану кафедрасының докторанты, Қазақстан Республикасы, Астана қ. E-mail: *aiym.shukizhanova@gmail.com*

Мақалада Ферғана алқабының ХХ ғасырдың басындағы шекарасының межелеу үрдісі қарастырылады. Автор не себепті Кеңес билігі Ферғана алқабын тәуелсіз экономикалық және мәдени тұтастық ретінде саяси картадан кетіріп үш одақтас республикаға бөлгендігіне сараптама жүргізеді. Алқап шекарасын анықтау кезіндегі Кеңес үкіметінің мақсаты, аймақ халқының жаңа территорияларына қатысты наразылықтары мен ұстанымдары да назардан тыс қалмайды.

Түйін сөздер: Ферғана алқабы, ұлттық территориалды межелеу, Кеңес билігі, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан, шекара

Ферғана алқабының шекарасының белгіленуі Кеңес үкіметінің 1917 жылғы жеңісінен кейін басталды. Большевиктер билікке келген кейін бұрынғы Ресей империясының жері болып табылатын Орта Азияда өз позицияларын нығайту үшін ұлттық және әкімшілік шекараны қайта құру немесе межелеу қажет болды. Бұл аймақтағы бақылауды күшейту және модернизациялауды жүргізудің таптырмас тәсілі болатын. 1920 жылдары Т. Рысқұлов «Түрік республикасын» құру туралы жоспарын жариялағаннан кейін Мәскеу Түркістанды бірнеше этнос немесе ұлттарға бөлу қажет деп есептеп талқылай бастады. В.И. Ленин былай деп жариялады:

1. Түркістанды Өзбекия, Қырғызия және Түркмения болып бөлінетін (этнографиялық) картасын даярлау;

2. Одан кейін осы үш аумақты біріктіру немесе бөлу мүмкіндігін анықтау.

В.И. Ленин бұл әрекеттерді мұсылман элиталарының бірігуін тоқтату үшін ұсынды. Кеңес үкіметі ол кезде шекараны қайта құру шешімін қабылдамай өзбектер мен түркмендерді ұлттық топтастықтар ретінде көретін және ресми институттарда да солай қарастыратын [1].

«Ұлттардың өзін-өзі анықтау құқығы» мен әкімшілік және экономикалық өмірді ұйымдастыру арасында тиімді баланс табу әрекеті жалғасып жатты. 1922 жылы үкімет Түркістан Республикасын әкімшілік бөлу туралы жоспар даярлады. Сол жылы Жетісудың Кеңес және Коммунист Партиясы мен Сырдария аймағының белсенділері қара-қырғыз өзін – өзі анықтау құқығына ие болуы керектігін жариялады. Осы халыққа жеке әкімшілік бірлік құру мақсатымен «Таулы облыс» деп аталатын жаңа жоба жасалды. Алайда көптеген талқылаулардан кейін бұл жоспар жүзеге аспады. 1923 жылы Ферғана алқабының коммунистері Ташкентке Түркістан Республикасына кіретін Ферғана автономды облысын құру туралы ұсыныс жіберді. Ташкент бұл ұсынысты қолдамай, «саяси қателік» деп тапты. Сонымен қатар жергілікті билік территориалды басқару мәселесін этнос немесе ұлтқа қатысты қарастырмайтындығын мәлімдеді. Шекараны қайта құру мәселесі Ташкент пен жергілікті билік арасында билік, ресурс және өкілеттілікті бөлісуге қатысты тартыстан кейін пайда болды [2].

Шекараны этнос немесе ұлт бойынша қайта құру идеясы Орта Азиядан емес Мәскеуден келді. Алғаш 1923 жылдың аяғында пайда болды. Бұл жолы Бұқара Республикасы және Хорезм Республикалары Түркістан Республикасымен қоса талқылауға салынды. 1924 жылдың көктемінде орталық үкімет жергілікті элитаға осы реформалардың маңыздылығын түсіндірді. 1924 жылы 12 маусымда Ресей Коммунистік Партиясының Орталық Комитеті Политбюросы «Орталық Азия Республикаларының Ұлттық межеленуі» туралы резолюциясын қабылдады. Бұл құжат бұдан ары қарайғы межелеу үрдісінің негізі болды.

Шекараны межелеудегі негізгі жоспар Орталық Азиядағы мемлекеттік құрылымдардың территориясынан мықты ұлттық одақтас республика – Өзбекстанды құру болатын. КСРО құрамына одақтас республика болып кіретін Түркмен Республикасына аймақ территориясының басқа бөлігі кіру керек болды. Басқа аумақтар 1920 жылдан Ресей Кеңестік Федеративті Социалистік Республикасының құрамында автономды ұлттық республика болып табылатын Қырғызстанға кірді. Сонымен бірге, Өзбекстан құрамына кіретін – Тәжік, Қырғызстанға кіретін Қарақалпақстан және Қырғызстанға не РКФСР құрамына кіретін Қара-Қырғыз автономды аймақтарын құру жоспарланған болатын [3].

Ұсынылған жаңа республикалардың шекарасын белгілеу Ресей Коммунистік Партиясы Орталық комитетінің Орталық Азия Бюросына тапсырылды. «Территориалды комитет» Бюросының басшысы Исаак Зеленский болғанымен бүкіл жұмысты оның орынбасары Отто Карклин атқарды. Жобаға И.Сталин жетекшілік етті. Комитет құрамында өзбек, түркмен, қырғыз және қара-қырғыз Уақытша ұлттық бюросы (ұлттық комиссия), сонымен бірге тәжік және қарақалпақтық подкомиссия құрылды [4].

Зеленскийдің «территориалды комитетінде» қазақтар (Ходжанов, Асфендияров, Кучуковский, Амбеков), өзбектер (Рахымбаев, Исламов, Ходжаев, Сегізбаев, Максумов, Манжара, Султан-Қары), түркмендер (Найтаков, Атабаев, Назаров, Паскуцкий), қырғыздар (Тоқбаев, Айдарбеков, Абдрахманов, Құдайқұлов, Сулембеков, Липатов), аздаған тәжіктер (Хаджибаев, Иманов) және қарақалпақтар болды. Жоспарлау үрдісі қиынға соқты. Талқылауға қатысқан барлық мүшелерге үрдіс аяқталғанға дейін ешқайда баруға және шығуға тыйым салынды. Талқылаулардағы мәселелер мен үрдіс кезіндегі қарсылықтар басшылар ортақ мәмілеге келгенге дейін жариялауға құқықтары болмады.

Шын мәнінде межелеу үрдісі Большевиктер мен Орталық Азия элиталары арасында қайшылықтар туғызды. Аймақта жаңа шекараны межелеу үрдісі билік пен ресурстарды бөлуге әкелді. Жас бухарлықтар және Түркістан мұсылмандары реформашылары «біріккен Түркістанды» құруды қалады. Бұхара мен Түркістан территориясында (Хорезм кейінірек қосылды) Өзбек КСР-нің құрылуы жеңілдіктер әкелді. Жаңа мемлекетті құрушылар Ташкентті астана қылмай ескі қала Самарқанды таңдады. Өзбек КСР-ін қазақ және түркмен жерлерінен бөлу арқылы өзбек басшыларының пантүріктік амбицияларына тосқауыл қойды. Әкімшілік бөлуден кейін көшпенді мәдениеттен отырықшы мәдениетке біртіндеп өте берді, бұл өз кезегінде көшпенділерді орыстандыруға және модернизациялауға септігін тигізді. Комиссия орыстанған Ташкентті Қазақ КСР – іне беруді қарастырғандығын да атап өткен жөн [5].

Алқапта Қарақырғыз автономды облысының шекарасы ең даулы мәселелердің бірі болды. Соңында облысты РКФСР – ге не жаңадан құрылған Қазақ АКСРМ-іне беру туралы шешім қабылданды. Бұл мәселе 1922 жылдан бері қызу талқыланды. Бұлай шешілуіне жеке әкімшілік бірлікті алуды көздеген қырғыз белсенділерінің орталық үкіметтен идеологиялық және жеке қолдау табулары себеп болды.

Өзбек тарапының ұлттық шекараға қатысты өз ұстанымы болды. Олар Қарақырғыз автономды облысын құру мен Ферғана алқабының кейбір жерлерін РКФСР-ге беруге келісті. Бұл келісім қазақтарда көз тіккен Ташкент мәселесіне қатысты ойынның бір бөлігі болуы мүмкін. Тянь-Шань

тауы мен Алай алқабындағы экономикалық тиімсіз аумақтардан бас тартып өзбек тарапы басқа аудандарға қатысты өз талаптарын орындатуға үлкен мүмкіндік алды. Осыдан кейін өзбектерді барлық территорияны өздеріне қалтырғылары келіп, жеңілдіктерге бармайды деп айыптау мүмкін емес болды.

Ферғана алқабын өзбек және қарақырғыздікі деп бөлу үрдісі шекараға қатысты бірнеше мәселелерге әкелді. Біріншіден, сол жердің тұрғындарының қайсысын «өзбек» пен «қырғызға» жатқызу керек жәнелингвистикалық, мәдени бірегейліктеріне «өзбек» не «қырғыздарға» сәйкес келмейтін басқа топтармен не істеу керек деген сұрақтар туындады. Территорияны бөлу үрдісі кезінде кездескен екінші қиындық өзбектер мен қырғыздар бір-біріне тым жақын мекен еткен және ортақ жайылым, жолдар, егістік жерлері бар аумақтарға қатысты болды. Үшінші мәселе Қарақырғыз автономды облысы тәуелсіз әкімшілік бірлік ретінде экономикасын алып кете алады ма деп туындады. Өзбек және қарақырғыз комиссия мүшелері 1924 жылдың жазында бұл мәселеге қатысты қызу талқылаулар жүргізді [6].

Қала тұрғындары болып табылмайтын көшпенділер үшін жеке әкімшілік аудандар құру экономикалық қажеттіліктен туындады. Сауда, әкімшілік және мәдениеттің орталығы қызметін атқаратын қаласыз Қырғыз АКСР – нің өз бетінше өмір сүруін елестету қиын болды. Ферғана алқабы қалаларының тұрғындарының басым бөлігін өзбектер құрайтын. Алқаптағы басқа топтарды «қара – қырғыздарға» жатқызу мүмкін емес еді. Өзбектер басым орналасқан Ферғана қалаларының бірін Қырғыз Автономды Республикасына берумәселенің жалғыз шешу жолы болды. Өзбектер бұл айырбасқа көнді. Таңдау ең шығыс уезді орталық Ош қаласына түсті. Қала кішкентай болғанымен құлшылық етушілер көптеп келетін және Оштың маңыздылығын арттыратын Тахти-Сүлеймен деп аталатын қасиетті таудың жанында орналасқан.

Сонымен бірге қырғыз тарапы алқаптың ірі әкімшілік және бизнес орталықтарының бірі Андижанды беруді талап еткен. Талап етушілер қаланың маңыздылығын Ферғана алқабының шығыс бөлігінде мекен ететін қырғыздар үшін және экономикалық потенциалды күшейту үшін қажет деп түсіндірді. Өзбек тарапы қала халқының басым бөлігін өзбектер құрайды және олар көп болғандықтан ұлттардың өзін-өзі билеу құқықтарын талап ете алатындығын мәлімдеген. Бұл жағдайда «ұлттық аргумент» «экономикалықтан» басым болды.

1924 жылы 20 тамызда осы және басқа да шешімі табылмаған мәселелер территориалды комитетке берілді. Комитет бұрын көшпенділердің жері болған Қоқанд, Наманған және Маргиланды Қырғыз автономиясына берді де бұрыннан қолданылып келе жатқан жерлерді өзбек территориясында қалтырды. Ош уезі кейбір жерлерді қоспағанда қырғыздарға берілді. Екі жақ бұл шешіммен келісті және екі республика арасындағы шекара мәселесі шешілді. Шешімі табылмаған қалған мәселелер кейінірек қаралады деп шешілді.

1924 жылы қазанда Мәскеу Орталық Азияда қабылданған жоспарға сәйкес жаңа ұлттық республикалар мен аймақтар құруды шешті. Сол жылы қарақырғыздар Ташкенттен Пішпекке (кейін Фрунзе, қазір Бішкек) көшті, кейін осы қала жаңадан құрылған республиканың астанасы болды. 1925 жылы жаңа үкіметтік құрылым мен институттар құрылып, әкімшілік қызметке алу үшін сайлау өткізілді. 1925 жылдың мамырында Қара – қырғыз облысы Қырғыз облысы болып өзгерді [7].

Жаңа негізгі институттар құрылмай жатып өзбектер мен қырғыздар арасындағы шекара мәселесі пайда болды. Қырғыз өкілдері жаңа территориалды талаптар қойды. Т. Дивногорский, Л. Зульфибаев, Л. Дефе және басқалар бар межелеуге қатысты комиссия 1925 жылдың қарашасында бұл талаптарды жария етті. Елсіз жерлер, жеке қоныстар және арнайы аудандар картаға қойылды. Қырғыз басшылығы бұл территориялардың барлығы автономды аймаққа өтуі керек деп мәлімдеді. Қырғыз тарапы өзбектерге берілген бұрынғы Маргелан және Ош уездеріне қатысты кейбір елді-мекендерге (Бұлақбашы, Кулинск және Мархамат сияқты волостар) қатысты мәселе көтерді. Сонымен бірге, олар Андижан мен Наманған аудандарында жаңа шекараны ұсынды. Бұрынғы Қоқанд ауданының өзгерген шекарасына қатысты бірнеше талаптар қойылды. Сох өзені бойындағы кейбір елдімекендер Қырғыз автономды облысына берілуі керек деп жариялады.

Қырғыз тарапы этнографиялық аргументті мүмкіндік болған жерде қолдана білді. Олар Ферғананың шығысындағы елдімекендерде бұрынғы Андижан, Маргилан және Оштың аудандарындағы тұрғындар өзбектер емес екендігін мәлімдеді. Ол жерлерде өзбектер мен қырғыздардан бөлек түрік, қыпшақ, қашғар және тәжіктер тұратындығын қырғыздар пайдаланғысы келді. «Түріктер» өзбектерге тіл, күнделікті өмірдегі салттары және көшпенді өмір сүретіндіктерімен ұқсағанымен қырғыздарға өте жақын. Межелеуді жеңілдету үшін олар алқаптың көшпенді бөлігінен деп классификациялауға

болады деп есептеді. Қыпшақтарда қырғыздарға жақындығы бар бұрынғы көшпенділер. Кейін қырғыздар аудандағы ұлтты анықтағанда көпшілігі «ұйғыр» деп тіркелетін қашғарларды және тәжіктер өзбектерге өте ұқсас ұлт, алайда автоматты түрде өзбек деп есептелмеуі тиіс деп дауласты [8].

Қол жеткен мүдделер балансын бұзған аталған талаптарды бақылай келе өзбек басшылығы өзбектер көп шоғырланған Ош қаласы мен Ош ауданы мәселесін қозғады. Олар бұл жерлерді өзбек территориясына қосукерек деп есептеді. Өзбектер қырғыздарға берілген Маргиланның бұрынғы Араван болысы және Андижаннан бөлінген Айм болысының бөлігіне қатысты наразылықтарын білдірді. Өзбек тарапы бұндай бөліністер суландыру жүйесіне зақым келтіреді және өзбек жердерін сумен қамтамасыз етіп келе жатқан өзеннің бастауы қырғыз территориясында қалып қояды деп мәлімдеді. Шығынның орнын толтыру үшін өзбектер тау бөктеріндегі Қашғар-кишлак және Ханабад болыстарын өзбектерге беруді ұсынды.

Жергілікті тұрғындар жіберген наразылықтар мен петициялар 1924 және 1925-1927 жылдардағы талқылауларда шешім қабылдауға әсер етті. Қаралған жұмыстар наразылықтар тұрғындардың көпшілігінің қырғыз облысына көшкілері келмей Өзбекстанның құрамында қалғылары келгендіктен шыққандығын көрсетеді.

Андижан, Маргилан және Ош уездері тұрғындарынан жергілікті қырғыздар өзбектермен тату тұратындықтарын, көшпенділікке қарағанда жылдар бойы егін шаруашылығымен айналысып келетіндерін және өзбек территориясында қалғылары келетіндіктерін жазып хаттар жіберді. «Біз қазір қаладағы өзбектерден қарағанда нағыз өзбекпіз» деп жазылған кейбір петицияларда Ош тұрғындарынан. Қырғыз автономды облысының бір бөлігі болғылары келмегендер ондағы экономикалық жағдайдың нашарлығын және мектептерде қырғыз тілін оқу керектігін көрсетіп жазды. Мұндай петицияларды өзбектер жазғандығын немесе тұрғындар өз болашағы үшін алаңдаушылықтары екендігін айқындау қиын.

1926 жылы жыл бойы Орталық Азия республикалары арасындағы шекараны реттеуге арналған арнайы комиссия наразылықтар мен талаптарды қарастырды. Комиссия КСРО-ның Комунистік Партиясының Орталық Атқарушы Комитетімен құрылды. Мәскеуден жіберілген арнайы комиссия шекара мәселесін қарастырды және шағымдарды тыңдады [9]. 1926 жылы Қырғыз автономды облысы Ресей Федеративті Социалистік Республикалары құрамында автономды республика статусын алды. Жеке «одақтас республика» статусын алғанымен лоббистік мүмкіндіктері Өзбекстандыкіне тең келмеді. Өзбектерде мықты статистер мен экономистер болды, орталықпен байланысы мықты болды. Осыған қарамастан Мәскеу әлсіз жақтың да пікірін тыңдап компромисс орнатуға тырысты. Әртүрлі комиссия әртүрлі шешім шығарды, кейбірі қанағаттанарлық болғанымен, кейбірі наразылық, келіспеушіліктер тудырды. Нәтижесінде жағдай ушығып, үкіметке мәселені қайта қарастыру қажет болды. 1927 жылдың мамырында Бүкілресейлік Орталық Атқарушы Комитеттің Президиумы үш жылдағы шекара межеленуіне қатысты ешқандай петицияны қарамау туралы шешім қабылдады.

Өзбекстан мен РКФСР арасындағы шекара мәселесі жалғыз мәселенің бірі болған жоқ. 1925 және 1927 жылдары күрделі әкімшілік межелеу үрдісі жүрді. Бұл үдеріс республика аралық қақтығыспен пара-пар экономикалық және этникалық мәселелер туғызды.

Ферғана алқабының өзбек территориясында қалған екі маңызды аумақтар Андижан мен Қоқанды жеке аумақ ретінде қалтыру керек пе әлде біріктіріп әкімшілік аудан жасау керек пе деген сұрақтар болды. Екінші нұсқа орындалатын болды. Бұл өз кезегінде әртүрлі өзгерістерге әкеледі: бұрынғы Андижан мен Маргилан уездері Андижан аймағына өтеді және Қоқанд пен Наманған уездерін біріктіріп Қоқан аймағына қосу немесе Ферғана алқабының ауылшаруашылығымен айналасатын шығыс аймақтарын Андижанға қосып, индустрияланған орталық және батыс аумақтарын Қоқан аймағына қосу. Үкімет екі нұсқаның біріншісі тандады. Сол кезде қырғыздар Ферғана алқабындағы өздерінің секторларында Ош және Жалалабад екі жаңа аумағын құрды. Кейін 1926 жылы «кантон» деп өзгертілді.

Большевиктер жаңа ішкі шекараны ауылшаруашылығы қажеттіліктері үшін ғана емес ұлттық азшылық статусын талап еткен топтарға және халықтың этнографиялық құрамына әсер ету үшін ойластырды. Шындығында ескі аудандар графтыққа ұқсайтын аудандарға және бұдан кейін олар аудандарға, кейін ауылдық қоғамдастыққа және соңында ауылдық кеңеске қайта құрылды. Алайда жаңа құрылған аудандардың шекаралары әр аумақтың ұлттық құрамы негізінде құрылды. 1923 жылғы баяндамада Андижан революция комитеті мүшесі көрсеткендей шекара межелеуді жүзеге асырған кезде кез келген азшылық ұлт тәуелсіз аудан құра алмау үшін бірнеше юрисдикцияларға бөлініп құрылған. Алайда азшылық ұлт аудан халқының бір бөлігін ғана құрайтын болса да олар бір ауылдық қоғамдастық шеңберінде біріге алады [10].

Территорияның бөлінуі халықтың орналасуы мен құрамына негізделген болуы тиіс еді. 1924 – 25 жылдары шекараны межелеу жұмыстарын жүргізген кезде 1917 жылғы нақты емес халық санағы мен статистикаға сүйенген. 1926 жылы үкімет Бүкіл Одақтық халық санағын жүргізді. Бұл Орталық Азия халқының ұлттық және этникалық құрамы туралы зерттеушілер мен ресмилер арасында дау туғызды. Өз кезегінде бұл пікірталас аймақтың әкімшілік шекарасын өзгертуге әсерін тигізді [1]. Халық санағы ұлттық межелеуді символикалық түрде ғана шешті. «Қазақ», «қарақалпақ», «қырғыз», «тәжік», «өзбек» және «түркмен» титулды атаулары республикалары мен аудандарына қатысты басым халыққа берілді. Ең радикалды өзгерістер өзбектерде болды. Онда тек бұрын «сарт» деп аталып келе жатқан халықты «өзбек» деп атап қоймай, Самарқанд, Бұқара және Ферғана алқабының арнайы мекендерінде тұратын парсы тілдес халықты анықтағанда да «өзбек» термині қолданылатын болды.

1926 жылғы Ферғана алқабындағы халық санағы ресми азшылық деп атауға болатын аздаған топтарды анықтады. Олардың арасында қарқалпақтар, түріктер, құрама, қыпшақтар, ұйғырлар (қашғарлықтар) және басқалар болды. Әр топтың өзінің құқықтарымен мен жергілікті жерде ресурстарын талап ететін жеке белсенділері болды [8].

Өзбектердің қайта құрылған шекарасына көшірілген «тәжік» деп аталатын Ферғана алқабының парсы тілді халқы ұлттық автономия талап етті. 1925 жылы ақпанда Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің Басшысы Михаил Калининмен Ханибадам тұрғандары кездескенде өздерінің Ханибадамды тәжіктердің автономды ауданы етіп жариялауға дайын екендіктерін жариялады. Үкімет олардың талаптарын қабылдады, 15 сәуірде

Өзбекстанның Орталық Атқарушы Комитеті Ханибадамды тәжіктердің автономды ауданы етіп жариялады. Ханибадамда бизнес пен білім беру тәжік тілінде жүргіле бастады. Худжанд аймағы бұрынғы Самарқанд ауданы (Худжанд қаласы) мен бұрынғы Ферғана ауданының кейбір жерлерін (Исфара, Ханибадам және Ашт ауылы) біріктіру арқылы құрылды.

Бұл жер 1926 жылғы халық санағы бойынша тәжіктер тұратын жерлерді қамтыды. Халық бұл өзгерістерді жақсы қарсы алды. Декларацияда былай деп келтірілген: мәліметтерге сүйенетін болсақ, Бабадархан ауданы Атқарушы Комитеті межелеу үрдісін Бабадархан ауданын Худжанд аймағына қосу арқылы аяқтау туралы шешім қабылдады. Жоғарғы жақтың мұндай шешімі бірнеше қарсылықтар туғызады: біріншіден, аудан Худжандтан алыс орналасқандықтан мал шаруашылығымен айналысатын халыққа ауданнан Худжандта орналасқан орталыққа жету қиын, екіншіден ауданның халқы биліктің бұл шешіміне қарсы. Аудан халқы мен фермерлердің қарсылықтары географиялық жағынан алғаннан орынды. Сол себепті шешімді қайта қарастыру қажет. Аудан халқының ұсыныстары мен талаптарына сәйкес аудан Қоқан аймағына қосылуы керек.

Межелеу Өзбек КСР-нің шекарасында жүзеге асқандықтан және республикалар арасындағы байланыстарға қатысы болмағандықтан Худжанд ауданының әкімшілік шекарасына қатысты даулар мен тартыстар ұлттық саяси деңгейде тыңдалмайтын. Республиканың ішіндегі ішкі жағдай деңгейінде қалып қоятын.

«Тәжік мәселесі» 1924 жылғы межелеу кезінде пайда болған болатын. Өзбек КСР - і құрамында бұрынғы шығыс Бұхар жерлерін және Түркістан Республикасына тиесілі бұрынғы Самарқанд ауданының кейбір елді мекендері мен қалаларын қамтитын Тәжік Автономды Республикасын құру туралы шешім болған [11]. Нәтижесінде Памирдегі Бадахшан Автономды Республикасын қамтитын Тәжік Автономды Республикасын құрылды. Өртүрлі халық санағы бойынша тәжіктер қоныстанған деп баяндалғаннан кейін батыс Ферғана алқабындағы жерлерде межелеу дауына ілінді. Соңында қалыптасқан экономикалық байланысты үзбес үшін және де тәжіктер өзбек және басқа халықпен тығыз қарым-қатынаста болғандықтан Ферғана территориясы Өзбек КСР – інде қалуы керек деп шешілді. Бұл шешім сол кезде мемлекет басшылары арасында экономика бірінші орында тұрғандықтан осылай қабылданды. Тәжік комитеті территориалды комитет құрамында құрылды, алайда оның мүшелері өзбек тарапы қабылдаған саясатты ешқандай даусыз қабылдайтын пассивті болды.

Алайда 1924 жылғы межелеу жарияланғаннан кейін өзбектер мен тәжіктер арасында қақтығыстар ушыға бастады. 1926 жылға дейін тәжік элитасы қарқынды дамып келе жатқан тәжік тілі мен тәжік этносына қатысты Өзбек КСР – нің саясатына қатысты мәселені қозғаған болатын. Мықты аймақтық даму мен мәдени тәуелсіздікті қамтамасыз ету үшін тәжік белсенділері Өзбек КСР – інен шығып тікелей КСРО құрамына кіретінодақтас республика статусын талап етті. Бұл талаптармен қоса экономикасын нығайту үшін жаңа территорияларды қосуды сұрады. Барлық республикалар тең статусы бар, КСРО құрамында болатын Орталық Азия федерациясын құру идеясы да болды.

Кеңес жоғарғы билігі ішкі және сыртқы жағдайға байланысты тәжіктердің талабын қабылдап Тәжікстанға одақтас республика статусын берді. Кеңес үкіметі аймақтағы өзбек гегемониясынан қорқып, өзбек билігіне шектеу қоюды көздеді. Екіншіден, Мәскеу сол кездегі Ауғаныстандағы азамат соғысына ықпал ету мақсатымен тәжік ұлттық мемлекеттің құруды қарастырған. Онда тәжіктер (немесе иран тілді халық) белсенді қатысқан.

1929 жылы Тәжік АКСР және Өзбек КСР-лерінің территорияны межелеу комиссиясы өз жұмысын бастады. Өзбек басшылығы Худжанд аймағын жаңадан құрылған тәжік республикасына беруге келісті. Одан кейін Самарқанд, Бұхар және Сұрқандария облыстарына қатысты пікірталастар басталды. Комиссиядағы өзбек мүшелері өз дәйектерін экономикамен байланыстырып, әсіресе батыс Ферғана ауданы мен өзбектің Қоқанд қаласы арасындағы байланысты көрсетті. Тәжіктер ұлттық мүдде басымдылықтарын алға тартып бұл дәйектерге қарсы шықты. Худжандтың әкімшілік аумағы ретінде маңыздылығын көрсетті [10].

1929 жылдың күзінде тәуелсіз Тәжік Кеңес Социалистік Республикасы құрылды. Мемлекеттің басшылығы Өзбек КСР-інен Сұрқандария ауданынан жаңа территориялар алуға мүмкіндік жасады. 1930 жылдың басында Мәскеу бұл даулардың шешімін тауып бітіру қажет деп шешті. 1936 жылы Қырғыз Автономды аймағы одақтас республика статусын алып Қырғыз Кеңес Социалистік Республикасы болды [11].

1920 жылдардағы территориалды мәселелерді қарастыра келе Ферғана алқабы Орталық Азия шекарасын делимитациялауға қатысты негізгі талқылаулардан тыс қалғанын көреміз. Мәскеу мен ұлттық республикалардың басшылары алқапты қақтығыс немесе үлкен мәселе деп қарастырмады.

Халық шекараны межелеу үрдісіне түсіністікпен қарады. Басқа бір әкімшілік ауданға көшкеннен кейін олардың күнделікті өмірлерінде өзгерістер болмады. Себебі шекара ашық және жергілікті институттар қажетті деңгейде жұмыс істемеді. Халықтың айналысатын кәсібіне, қарым-қатынастарына немесе қозғалыс бағытына әсер етпеді. Мәскеу республикалар арасындағы даулы мәселелерді күшпен немесе бейбіт жолмен шешіп отырды. Қажет болған жағдайда айыптыларды жазалап отырды. Шекараны межелегеннен кейін Ферғана алқабы үш ұлттық әкімшілік бірлікке бөлінді. Нәтижесінде үш одақтас республикаға бөлінген тәуелсіз экономикалық және мәдени тұтастық ретінде саяси картадан кетті.

1 *Soviet Rule and the Delineation of Borders in the Ferghana Valley, 1917–1930. Ferghana Valley: the heart of Central Asia / edited by S. Frederick Starr with Baktybek Beshimov, Inomjon I. Bobokulov, and PulatShozimov. p. 105*

2 *Ожукеева Т. С. XX век: возрождение национальной государственности в Кыргызстане. – Бишкек. - 1993. - С. 169-170*

3 *Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. – Ташкент. – 2000. С.647.*

4 *Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. Ithaca, London: CornellUniversityPress, 2005. p. 221*

5 *Р.Бобохонов. Национально-территориальное размежевание и образование союзных республик в Центральной Азии (1924-1936 гг.).//http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1435859460*

6 *Койчиев А. Национально-территориальное размежевание в Ферганской долине (1924-1937 гг.).- Бишкек. - 2002. - С. 225-227*

7 *Туханова Е.В. Районирование Средней Азии: экономическая целесообразность.// http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/18800/1/iurg-2011-96-16.pdf.*

8 *Абашинов С. Национальное размежевание в Ферганской долине: как все начиналось.//http://www.idmedina.ru/books/islamic/?4695*

9 *Haugen A. The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia. N. Y.: Palgrave Macmillan, 2003.P. 344-35*

10 *Р.Бобохонов. Национально-территориальное размежевание и создание союзных республик в Центральной Азии(1924-1936 гг.). Ч. 2.//http://news.ivist.kz/89137166-nacionalno-territorialnoe-razmezhevanie-i-sozdanie-soyuznyh-respublik-v-centralnoy-azii-1924-1936-gg-ch-2---r-bobohonov*

11 *P. Bergne. The birth of Tajikistan.I. B. Tauris.London, 2007.p. 301-303*

12 *T. Dadabaev (2012): Securing Central Asian Frontiers: Institutionalisation of Borders and Inter-state Relations, Strategic Analysis, 36:4, p. 566*

Резюме

Размежевание границ Ферганской долины в 1917-1930 гг.

Шукыжанова А.Н. – *Докторант кафедры регионоведения ЕНУ имени Л.Н.Гумилева*

В статье рассматривается разграничение границ Ферганской долины в начале XX века. Автор анализирует, почему Советский Союз хотел исчезновения Ферганской долины с политической карты как независимое экономическое и культурное целое. А также рассматривается цель Советского Союза, реакция и претензий населения во время делимитации границ Ферганской долины.

Ключевые слова: Ферганская долина, национальное территориальное размежевание, Советская власть, Узбекистан, Кыргызстан, Таджикистан, граница

Summary

The delineation of borders of the Fergana valley 1917-1930s

Shukyshanova A.N. – *Phd Student of regional studies department of L.N. Gumyliyov ENU*

The article discusses the delineation of borders of the Fergana Valley at the beginning of the 20th century. The author analyzes why Soviet Union wanted disappearance of Fergana Valley from the political map as an independent economic and cultural whole dividing it into three union republics. It is also considered the purpose of Soviet Union, the population's response and claims to their new territories during the delineation of borders in the Valley.

Key words: Fergana valley, national territorial delineation, Soviet power, Uzbekistan, Kirgizstan, Tajikistan, border

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

УДК94 (574): 316.422 «1920/1936» (043)

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ПЕРИОДА НЭПА

Бегалиева А.К. – *ст.преподаватель кафедры довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби. Республика Казахстан, г.Алматы. E-mail: Aysha.1958@mail.ru*

Ахметжанов Д.Г. – *преподаватель кафедры довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби. Республика Казахстан, г. Алматы*

Бегалиев Д.К. – *учитель Чарынской средней школы, Республика Казахстан, Алмаатинская область, Уйгурский район, с. Чарын*

В данной статье на основе партийных документов и материалов рассматривается политическая история периода НЭПа. В материалах съездов и конференций РКП (б) - ВКП (б) естественно содержится огромное количество документов, определявших структуру, развитие, состав, направления деятельности самой партии. Эти указания имели опосредованное воздействие на функционирование правоохранительной системы.

Материалы партийных съездов, конференций, Пленумов ЦК содержат богатый материал о борьбе РКП (б) - ВКП (б) как с оппозиционными партиями и группировками, так и с фракционностью внутри самой партии.

Авторы на основе анализа опубликованных партийных документов пришли к выводу, что массовые репрессии были организованы высшими партийными инстанциями.

Ключевые слова: новая экономическая политика, РКП(б), правоохранительные органы, документ, партия, репрессия, конференция.

Партийные документы содержат материалы прямого действия на органы правоохраны. Так, в специальной резолюции IX съезда РКП (б) (29 марта - 5 апреля 1920 г.) «О милиционной системе» [3, с.176-178] нашло отражение теоретическое положение марксизма об отмирании государства. Попытка реализовать концепцию о милиционной системе была предпринята в конце 1920-х гг., ибо трудности страны после гражданской войны не позволили осуществить эту утопическую идею и даже приступить к ее реализации в условиях жесточайшего кризиса и разгула преступности. В 1922 году 30 ноября ЦК РКП (б) принял постановление «Об усилении партработы в милиции», а в декабре 1922 г. - «О чистке в милиции».

Политические директивы по содержанию и направленности функционирования правоохранительной системы государства и развитию права в связи с переходом к НЭПу содержатся в документах XI Всероссийской конференции РКП (б) (19-22 декабря 1922 г.): «Водворение во всех областях начал революционной законности, строгая ответственность органов и агентов власти и граждан за нарушение созданных Советской властью законов и защищаемого ею порядка должны идти рядом с усилением гарантии личности и имущества граждан»; «новые формы отношений, созданные в процессе революции и на почве проводимой властью экономической политики, должны получить свое выражение в законе и защиту в судебном порядке»; «для разрешения всякого рода конфликтов в области имущественных отношений должны быть установлены твердые гражданские нормы. Граждане и корпорации, вступившие в договорные отношения с государственными органами, должны получить уверенность, что их права будут сохранены»; «судебные учреждения советской республики должны быть подняты на соответствующую высоту»; «компетенция и круг деятельности ВЧК и ее органов должны быть соответственно сужены и сама она реорганизована» [5, с.306].

XI съезд РКП (б) (27 марта - 2 апреля 1922 г.) в развитие действия революционной законности подчеркнул: «ВЦИК должен на деле стать органом, разрабатывающим основные вопросы законодательства ... и систематически контролирующим как деятельность отдельных наркоматов, так и деятельность народных Комиссаров» [5, с.315]. XV съезд ВКП (б) 1927 г. указал на необходимость «обеспечить улучшение и расширение органов суда» [4, с.25].

IX Всероссийская конференция РКП (б) (22-25 сентября 1920 г.) приняла решение о создании Контрольной комиссии, которая должна была «осуществлять строго партийный контроль». «При всех губкомах должны быть организованы из наиболее беспристрастных и пользующихся доверием

организации товарищей специальные контрольные комиссии, в которые должны поступать жалобы» [5, с.194-195]. Органы партийного контроля в исследуемый период оказывали существенное влияние на личный состав, методы работы партийных организаций, а через них на правоохранительные органы. Дальнейшее развитие компетенция органов партийного контроля получила в резолюции X съезда «О контрольных комиссиях» [5, с.224-226].

XI съезд РКП (б) 1922 г. подчеркнул, «что становится возможным и необходимым разгрузить партию от ряда вопросов чисто советского характера, которые ей пришлось брать на себя в предшествующий период» [3, с.315]. Однако новый Устав РКП (б), принятый XII Всероссийской конференцией РКП (б) (4-7 августа 1922 г.), несмотря на заявление предыдущих съездов о демократизме внутрипартийной жизни, закрепил явно дискриминационные правила приема в партию по трем категориям (рабочие, крестьяне и служащие). А § 51 Устава РКП (б) (вполне в духе методов гражданской войны) гласил: «Строжайшая партийная дисциплина является первейшей обязанностью всех членов партии и всех партийных организаций». «Постановления партийных центров должны исполняться быстро и точно» [5, с.383]. Ограничение начал внутрипартийной демократии содержат решения XI и XII съездов, устанавливавшие ограничения приема в члены партии непролетарских элементов, установление партстажа для известных категорий должностных лиц партии, утверждение секретарей вышестоящих инстанций [5, с.502].

XIII конференция РКП (б) (10-18 января 1924 г.), говоря о пределах демократии в партии, отметила: «Партия ни в коем случае не может быть рассмотрена как учреждение или ведомство; но она также не может быть рассматриваема как дискуссионный клуб для всех и всяческих направлений» [5, с.502]. XIV съезд ВКП (б) (декабрь 1925 г.) внес изменения в Устав, где зафиксировал дискриминацию при приеме в партию новых членов. В зависимости от социального происхождения кандидатский стаж для рабочих ограничивался шестью месяцами, для крестьян - менее одного года, для служащих и выходцев из других партий не менее двух лет⁵⁵. Одновременно принимались меры по расширению и укреплению классовой основы партии. В этом отношении показательны (еще до ленинских призывов в партию) решение XIII партконференции «О вовлечении в партию не менее 100 тысяч промышленных рабочих от станка» и постановление январского Пленума 1924 г. «О приеме рабочих от станка в партию» [2, с.13]. XIII съезд одобрил инициативу и работу ЦК и в связи с ленинским призывом подчеркнул, что РКП (б) была и остается партией рабочего класса. «После того как деклассирование пролетариата остановилось, после того как советская власть одержала первые значительные успехи на хозяйственном фронте, стало возможным привлечь в ряды партии сотни тысяч новых членов рабочих от станка» [2, с.40]. Меры по приему в партию «рабочих от станка», «крестьян от сохи» кардинально изменили состав партии: за период с 1921 по 1929 годы ее численность выросла в восемь раз [2, с.543]. Изменился и ее качественный состав. Современные исследователи оценивают эти изменения в правящей партии как одну из причин установления единоличной власти И.В. Сталина в партии и стране.

Партия следила за качественным составом своих рядов, особенно активно освобождалась от явных и мнимых фракционеров. Первая генеральная чистка партии стала непосредственной практической реализацией решений X съезда РКП (б) «О единстве» и «О синдикалистском и анархистском уклоне в нашей партии». Она была организована по письму ЦК РКП (б) от 27 июля 1921 г. [5, с.272-277]. Результаты генеральной чистки в партии рассмотрели XI Всероссийская конференция и XI съезд РКП (б), которые подчеркнули, что «с того времени, как партия стала правительственной партией, к ней с неизбежностью стали примазываться чуждые, карьеристские элементы, преимущественно из городского мещанства, которые теперь составляет главную массу изгнанных в результате Всероссийской партийной чистки элементов».

На протяжении 1920-х гг. партия неоднократно принимала меры по очищению своих рядов: между XIII и XIV съездами была проведена проверка членов и кандидатов в члены партии. Она охватила 25 % всего состава партии, было исключено 6 % от общего количества проверенных. В 1926 году была проведена частичная проверка деревенских ячеек, а в 1927 году - всесоюзная перепись (перепись членов и кандидатов) [4, с.238-239].

Ноябрьский (1928 г.) Пленум ЦК ВКП (б) принял решение о самой решительной чистке «от социально чуждых, примазавшихся, бюрократившихся и разложившихся элементов» - «элементов, использующих пребывание в правящей партии для своих корыстных и карьеристских целей, элементов буржуазно-мещанского перерождения, сросшихся с кулачеством и т.п.». В материалах апрельского (1929 г.) Объединенного Пленума ЦК и ЦКК ВКП (б) и XVI конференции ВКП (б) 1929 г. она

получила название генеральной чистки партии. По размаху (она шла одновременно с чисткой госаппарата), лексике, применяемым методам она стала одной из мер, определившей режим «чрезвычайщины» на рубеже 1920-1930 гг.

Изучение характера, направлений, методов этой борьбы позволяет более обосновано определить содержание этой части деятельности правоохранительных органов, практически выполнявших указания правящей партии по применению репрессивных мер к ее политическим противникам. Начиная с X съезда, в течение всего исследуемого периода вопросы борьбы с оппозицией были постоянными в повестках съездов, Пленумов ЦК. При этом методы борьбы с инакомыслием в партийных рядах, с оппозиционерами характеризуются нарастанием нетерпимости, переходом от теоретических дискуссий и оргвыводов к использованию всей мощи правоохранительного механизма. Уже в материалах XII Всероссийской конференции РКП (б) (4-7 августа 1922 г.) в отношении оппозиционных партий – меньшевиков и эсеров - появляется новая формулировка. Резолюцией «Об антисоветских партиях и течениях» [3, с.390-396] они фактически ставились вне закона, ибо их деятельность квалифицировалась как антисоветская, антигосударственная. Отсюда вытекали прямые выводы для деятельности карательных органов.

Вопросы борьбы с фракционностью внутри РКП (б) рассматривались на Объединенном Пленуме ЦК и ЦКК совместно с представителями 10 парторганизаций (25-27 октября 1923 г.), где обсуждалось письмо Троцкого против ЦК, письмо 46 участников оппозиции, которые трактовались как «шаг фракционно-раскольничьей политики» [3, с.496]. Январский Пленум ЦК РКП (б) 1924 г. в резолюции «Об итогах дискуссии» осудил линию Троцкого, Радека, Пятакова и др. [5, с.497-498]. Более глубоко эту проблему рассмотрела XIII конференция РКП (б) (10-18 января 1924 г.). В резолюции «Об итогах дискуссии и мелкобуржуазном уклоне в партии» давалась резко отрицательная оценка троцкистской оппозиции и было предложено «немедленно принять самые суровые меры для охраны железной большевистской дисциплины всюду, где ее пытаются колебать». В частности, рекомендовалось принять решительные меры «против распространения документов» [5, с.513-514], в чем обвинялись троцкисты. Эта резолюция послужила сигналом для репрессий в отношении троцкистов и их союзников.

Документы партии дают богатый материал о внутривнутрипартийной борьбе, в которой теоретические и политические разногласия тесно переплетались с борьбой за власть, чрезвычайно обострившейся в связи с болезнью и смертью В.И. Ленина. В январе 1925 г. Пленум ЦК ВКП (б) в связи с публикацией Л.Д. Троцким «Уроков Октября» для его дискредитации дает историю разногласий Л. Троцкого с генеральной линией партии [2, с.142-150]. Определенные итоги борьбы с Троцким, Зиновьевым и др. подвела XV конференция ВКП (б) (26 октября-3 ноября 1926 г.) в резолюции «Об оппозиционном блоке», принятой по докладу И.В. Сталина. Конференция дала политическую оценку троцкистско-зиновьевской оппозиции как «социал-демократического уклона в партии» [2, с.401-412]. Такие формулировки подготавливали серьезные оргвыводы в отношении оппозиционеров. Они были сделаны Объединенным пленумом ЦК и ЦКК ВКП (б) (23 и 26 октября 1926 г.), который освободил Г. Зиновьева от работы в ИККИ, Л. Троцкого вывел из членов политбюро, Каменева освободил от обязанностей кандидата в члены политбюро ЦК ВКП (б). В письме «Ко всем организациям ВКП (б)» от 11 ноября 1927 г. ЦК постановил: «Принять решительные меры против попыток оппозиции перенести партийную дискуссию за пределы партии, не допускать нелегальных собраний, созываемых оппозиционерами, а в случае их созыва, несмотря на принятые организациями мерами, распустить их силами партийных организаций и рабочих» [2, с.5]. И в данном случае партийное постановление было воспринято как прямое указание для арестов и осуждения тех, кто, как считалось, принадлежал или мог принадлежать к оппозиции. А 14 ноября 1927 г. ЦК и ЦКК исключили из партии Троцкого и Зиновьева, что развязывало руки спецслужбам в применении репрессий к ним и их сторонникам.

XV съезд ВКП (б) (2-19 октября 1927 г.) одобрил постановление ЦК и ЦКК ВКП (б) от 14 ноября 1927 г. об исключении из партии Троцкого и Зиновьева, и исключил из партии еще 75 активных участников оппозиции и группу Сапронова (23 человека). Съезд подчеркнул: «Оппозиция идейно разорвала с ленинизмом, переродилась в меньшевистскую группу, превратилась объективно в орудие третьей силы против режима пролетарской диктатуры» [4, с.20-21]. В специальной резолюции съезда «Об оппозиции» дан анализ разногласий по идеологическим, тактическим и организационным вопросам [4, с.71]. Это решение съезда означало полное поражение противников Сталина, обеспечило ему победу в борьбе за власть и курс на форсированное строительство социализма чрез-

вычайными методами. Все это не могло не сопровождаться конкретными мерами по повышению статуса карательных органов в механизме власти, расширению их полномочий.

Среди мер, обеспечивших небывалый рост репрессий против собственного народа, следует выделить политические выводы и указания ноябрьского 1929 г. Пленума ЦК ВКП (б) «О повороте основных масс крестьянства к колхозному движению» [4, с.327], что послужило «дальнейшему форсированию процессов коллективизации», переходу к сплошной коллективизации и пересмотру контрольных цифр первого пятилетнего плана в сторону значительного их завышения [4, с.326, 345]. Прямым следствием этих политических директив стало свертывание НЭПа, применение насилия и произвола в отношении крестьянства, отсюда рост преступности и расширение внесудебной репрессии в отношении всех категорий населения (крестьян, рабочих, служащих).

Анализ опубликованных партийных документов, а также партийные и государственные материалы, ставшие доступными в 1990-е гг., с очевидностью говорят о том, что массовые репрессии были инициированы и организованы высшими партийными инстанциями.

1 Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – М., 1957. – Т. 8.

2 КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - М., 1970. - Т. 3.

3 Ленин В.И. Полн. собр. соч. - Т. 43. - С. 385.

4 КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - М., 1970. - Т. 4.

5 КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - М., 1970. - Т.2.

6 Ленин В.И. Полн. собр. соч. - Т. 42.

Түйіндеме

ЖЭС кезеңіндегі тарих туралы құжаттық деректер

Бегалиева А.К. – *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,*

ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушы. E-mail: Aysha.1958@mail.ru

Ахметжанов Д.Г. – *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,*

ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының оқытушы

Бегалиев Д.К. – *Шарын орта мектебінің мұғалімі, Қазақстан Республикасы,*

Алматы облысы, Үйгәйр ауданы, Шарын с.

Бұл мақалада партия РКП(б)-БКП(б) құжаттары мен материалдары негізінде ЖЭС тұсындағы саяси тарих қарастырылады. РКП(б) – БКП(б) съездері мен конференцияларының материалдарында партия қызметінің құрылысы, дамуы, құрамы туралы көптеген материалдар кездеседі. Бұл құжаттар құқық қорғау жүйесінің де қызметіне тікелей әсер еткені белгілі.

Партия съездері, конференциялары, ОК Пленумдарының материалдары РКП(б)-БКП(б) оппозициялық партиялар мен топтармен де, партия ішіндегі фракциялармен де күресі туралы көптеген мәліметтер береді.

Авторлар жарияланған партия құжаттары негізінде жаппай репрессияның өзі жоғарыдағы партиялық билік ұйымдастырған деген қорытынды жасайды.

Түйін сөздер: жаңа экономикалық саясат, РКП(б), құқық қорғау органдары, құжат, партия, репрессия, конференция.

Summary

Documentic sources of the NEP period History

Begalieva A.K. – *Senior teacher of Al-Farabi Kazakh National University. Republic Kazakhstan. Almaty. E-mail: Aysha.1958@mail.ru*

Akhmetzhanov D.G. – *A teacher of Al-Farabi Kazakh National University. Republic of Kazakhstan. Almaty*

Begaliev D.K. – *A teacher of the Charyn secondary school, Republic of Kazakhstan. Almaty oblast, Caryn v.*

In this article, based on party documents and materials deals political history of the NEP period. In the materials of the congress and conferences of the RCP (b)-CCP(b) have many documents which definite structure, development, body, directions of the party activity. These documents influence to the function of the law protection system.

Materials of the Party congress, conference, Plenary session of the Central Committee have rich materials about fight of the RCP (b)-CCP(b) as with opposite party and groups and fraction inner-party struggle.

The authors on the basis of analysis party documents came to conclusion that mass repression are organized with higher party instance

Keywords: new economic policy, the RPC (b), law protection organs, document, party, repression, conference.

Авторы на основе анализа опубликованных партийных документов пришли к выводу, что массовые репрессии были организованы высшими партийными инстанциями.

УДК 903:904 (574)

АКАДЕМИК Н.И. ВЕСЕЛОВСКИЙ О ДРЕВНОСТЯХ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА

Кожан М.Б. – д.и.н., МКТУ им. А. Ясауи, Казахстан, г. Туркестан. e-mail: mukhtar_kozha@mail.ru
Байсариева Г.О. – снс. Отрарского государственного археологического заповедника-музея.

В данной статье рассматривается роль Н.И. Веселовского в археологии Казахстана. Он после П.И. Лерха провел исследования и раскопки ряда средневековых городов Сырдарьи.

В статье публикуются выдержки из рукописи «Описание развалин древних городов по дороге из Казалы в Ташкент», где описываются древние развалины городов Джанкент, Сыгнак, Мыртобе, Отырар, Сайрам, Туркестан, а также приводятся некоторые результаты раскопок на территории ряда городищ. Статья дает новый материал к истории археологического изучения памятников Сырдарьи. Н.И. Веселовский первый начал раскопки Саурана и Отрара. Он перевел надписи мавзолея Х.А.Ясауи и ряда памятников Сайрама, описал могилу Хоркута.

Ключевые слова: Казахстан, Туркестан, Сырдарья, средневековье, археология, города, Ахмет Ясауи, Хоркут.

Н.И. Веселовский (12.XI.1842-12.IV.1918.) внес большой вклад в изучении археологии и средневековой культуры Центральной Азии. Он оставил весьма значительное и разнообразное научно-литературное наследие, причем большая часть его осталась неопубликованной. По мнению известного исследователя истории русского востоковедения и археологии Средней Азии Б.В. Лунина: «Работы Н.И. Веселовского составляют существенную страницу в истории изучения древностей Средней Азии» [1, с.29]. Монография Б.В.Лунина «Средняя Азия в научном наследии отечественного востоковедения» почти целиком посвящена научной деятельности Н.И. Веселовского. В этой триаде Н.И.Веселовский выступает учеником первого и учителем второго. В.В.Бартольд посвятил Н.И.Веселовскому большой и содержательный некрологический очерк, где отдал дань своему учителю [2, с. 642-664]. Н.И. Веселовский дорог и тем, что являлся редактором и инициатором первого издания Сочинении Ч.Ч.Валиханова, опубликованного в Петербурге 1904 г.

Н.И. Веселовский свою полевую археологическую деятельность начал именно в Туркестанском крае, куда был командирован с 15 ноября 1884 г. по 15 ноября 1885 г. [3, с. 494-497]. Однако результаты его исследований городищ нижнего и среднего течения Сырдарьи остались неопубликованными и поэтому неизвестными археологам. В архиве сохранилась рукопись Н.И. Веселовского «Описание развалин древних городов по дороге из Казалы в Ташкент» объемом 52 страницы. Мы уже публиковали извлечения из этой рукописи о мавзолее Ходжа Ахмеда, о топографии городища Отрар и результатах первых раскопок, произведенных автором на городище. Мы предполагаем, что рукопись написана в начале первой поездки Н.И. Веселовского в Среднюю Азию, которая началась 15 ноября 1884 г. Рукопись меняет представления об истории археологического изучения памятников Нижней и Средней Сырдарьи. Так, если раньше первое описание развалин Отрара связывалось с именем И.Т. Пославского, опубликовавшего 1898 году статью об Отраре, а первые раскопки с именами А.А. Черкасова и А.К. Кларе, то теперь мы знаем, что первые полевые археологические исследования на Отраре провел Н.И. Веселовский осенью 1884 года [4, с. 237-241]. По тексту рукописи видно, что Н.И. Веселовский провел первые археологические исследования и на территории городища Сауран.

Рукопись начинается с описания развалин городища Джанкента близ Казалы и оканчивается описанием памятников древнего Сайрама. В работе дается описание древностей Джанкента, Сыгнака, Саурана, Миртобе, Туркестана, Отрара, Сайрама. Исследователь не только описывал и делал фиксации встречающихся памятников: делал копии надписей, чертежи и планы городищ, отдельных деталей архитектурных памятников, но и вел археологические раскопки отдельных участков городищ. Судя по тексту, Н.И.Веселовский проводил опрос местного населения о памятниках вплоть до выяснения его осмысления объекта хотя бы в форме народных преданий или поэтических легенд. Научная ценность сведений о памятниках в рукописи Н.И. Веселовский несомненна. В рукописи зафиксировано их состояние на осень 1884 г. Поэтому мы сочли необходимым опубликовать некоторые выдержки из рукописи Н.И. Веселовского «Описание развалин древних городов по дороге из Казалы в Ташкент», касающиеся Джанкента, могилы Коркут-ата, Сыгнака, Саурана, Мыртобе и Сайрама.

Описание цитадели и место дворца правителя Джанкента: «Крепость Джанкента, или точнее цитадель, представляет неправильный четырехугольник с Востока на Запад, окруженный валом, на котором местами уцелели стены. С западной стороны и теперь еще можно различить место больших ворот. При входе отсюда в цитадель видны по сторонам высокие барханы, плотно прилегающие к её углам. Ширина площади, занимаемой этими барханами, заслуживают внимание. Вообще вся площадь цитадели покрыта барханами, отделяющими между собою множеством кривых ложбинок, которые, по всей вероятности, следует признать за направление бывших улиц ... При разведках в цитадели один из киргизов рабочих сообщил, что к северо-западу, от крепости сажени - 400, под барханом, по словам его деда, находился дворец правителя Джанкента, Джангир Султана, поэтому по окончании работ в цитадели разведки были перенесены на этот бархан и вообще на город. Указанный киргизом барханы действительно, судя по разрытой поверхности его, скрывал под собою огромное здание из обожженного кирпича с видимым направлением стен, которые разделяли его на комнаты. Вокруг поверхности бархана было разбросано множество мельчайших осколков от цветных изразцов, что говорило за господство архитектурной роскоши».

Могила Коркут-Ата: «Могила Хор-Хута, киргизского (казахского –М.К.) святого, лежащая на Дарье близ почтового тракта обращает внимание исследователя только сомнительной величиной покойника. В квадратном здании в 1½ сажени и настолько вне здания возвышается катафалк высотой в 1½ аршин. Указывая на протяжение катафалка, киргизы говорят, что она сделана во весь рост Хор-Хута. Интересно было бы проверить сказание киргиз (казахов - М.К.) раскопами. Впрочем, Сырдарья, ежегодно подмывающая берега, что обозначается множеством человеческих костей, валяющихся на берегу, а также и обнаженные в берегах могилами, дает надежду, что могила Хор-Хута, которая теперь уже отстоит от берега в 10 шагах, будет в скором времени подмыта. О Хор-Хут, Кармакчи и Джапраксы* киргизы приводят очень длинную легенду, не дающую, однако, никаких исторических сведений». В сноске Н.И.Веселовский дает примечательный комментарий, основанный на местных преданиях: «*Кармакчи и Джапраксы два родных брата. Первый из них рыболов, второй пахарь. Каждый из них основал собственные города. Кармакчи ныне форт № 2 и Джапраксы – развалины по ту сторону Дарьи».

Памятники Сыгнака: «Следующие развалины были Саганак (план №2) – столица Тохтамыш, окрещенная киргизскою географией в Саган-Ата. Развалины города состоять также как и Джанкента из города с садами и цитаделью и находится в 30 верстах к СЗ от станции Сор-Кудук. С половины пути показывают вал главных арыков, идущий от Дарьи и разветвляющийся на множество мелких канав. За ними довольно ясно видна крепость и стены двух полуразвалившихся мечетей из жженого кирпича... Мечети Саганака, судя по кладке и архитектуре выстроены в одно время. Все различие заключается в величине. Ближайшая меньше, с одним куполом, состоит из одной комнаты, в которой с В, З и Ю стороны в стрельчатых арках проложены двери. Потолок комнаты сделан сводом. Видно, что внутренность была оштукатурена. Были ли стены выбелены определить трудно, но отделка, надо полагать, по уцелевшим кирпичам была хорошая. По стенам были выведены карнизом стрельчатые рамки. Внешняя сторона не оштукатурена, видно только, что обложены узорчатыми изразцами. Другая мечеть больше первой, имеет два полуразвалившихся купола не равной величины и расположенные в ряд. Здесь также как и в первой мечети с В, З и Ю в стрельчатые ворота с парапетами были вделаны двери. В настоящее время не видна величина дверей, кирпич выломан ... Проход уцелел только на аршин с земли. На наружных стенах также видны следы изразцов. Во всем корпусе шесть комнат, из коих два рядом рядом стоящие (план 2 в), остальные расположены по бокам и вход в них, надо полагать, был извне. Говорю, что надо полагать, потому что в обоих мечетях большая часть наружных стен разрушена и место дверей не видно. В боковых комнатах своды не высокие и неоштукатурены, в двух же первых напротив стены оштукатурены. В каждой из этих комнат направо при входе же в стене сделана высокая ниша с трубой. Судя по закопченности стен здесь был очаг. В цитадели и в городе видно весьма много обрушившихся стен различных зданий и местами из обожженной глины... Целые заборы на 2-3 сажени длины, углы домов, стена с нишами, поныне говорят, что разрушение города совершилось недавно. Судя по уцелевшим остаткам в Саганаке по преимуществу постройки были глиняные, обожженный кирпич употребляли для очень немногих зданий...

Кругом приведенных мечетей и вообще в самой цитадели разбросано отдельными группами множество барханов, поверхность которых усеяна мельчайшими кусками глазурованных кирпичей. Краски глазури встречаются всех цветов, преимущество зеленой, синей, желтой. На стенах мечетей еще и поныне видны на кирпичах глазурованные цветы, а на парапете мечети (план 2) над стрельчатой аркой с З, местами видны ... следы былых букв по синему фону...».

Развалины Саурана и Мыртобе: «Отсюда я выехал к станции Тюмень-Арык и не осматривал по дороге кокандскую крепостцу Янги Курган, так как это та же Джанкала, Кос-Курган, остановившись осматривать древний город Сауран, по величине своей превосходящий все, что видел до сих пор. Здесь как и все предшествующие развалины состоит из цитадели и собственного города, представляющее множество барханов. Местами в нем сохранились развалины стен от зданий глиняной постройки. Видимые остатки эти лежат к С-З и В стороны цитадели. Все пространство занимаемое развалинами изрезано арыками, судя по большим из них, вода для орошения проведена из Дарьи. В цитадели кроме башни из обожженного кирпича с полуразрушенным основанием от времени и фундамента другой подобной же башне упавшей недавно, нет никаких следов жилья. Вся площадь цитадели усеяна барханами, отделяющимися между собой небольшими ложбинками, указывающими направления улиц. Цитадель как в Джанкенте и Саганаке возвышается на холме, по валу местами видны остатки крепостной стены ... и положения ворот, последних как кажется было двое. Площадь многих барханов осыпана осколками разбитой посуды.

Произведенные разведки в означенных на плане пунктах ничего не обнаружили. Напластования барханов как здесь так и вне цитадели одинаковы с Джанкентскими барханами. Разность в том, что в барханах Саурана костей встречается меньше чем в Джанкенте. Очистка окрестностей упавшей башни и продолжающейся стены здания указывают, что башни эти построены в один фундамент со зданием и следовательно можно принять, что башни служили минаретом к скрывавшейся здесь мечети. Очищена была Ю-З сторона мечети, продолжать работы с других сторон нельзя было, потому, что киргизы (казахи-М.К.) предупредили что с В и С стороны они выбрали весь кирпич. В двух-трех верстах остатки стен от глиняных зданий, лежащих вне цитадели по внутренней отделке своей совершенно схожи с остатками же, в мечети Саганак позволяет положить, что в Сауране были мечети и из необожженной глины. В шести верстах от Саурана на СЗ видны развалины небольшой крепостцы, называемой киргизами Мыр. По объяснению их Мыр был передовым пунктом Саурана. Крепость эта имеет квадратную форму саженой в 25 и окружена рвом. Стоит на высоком месте и обнесена кругом валом, на котором видны уцелевшие стены из глины. С Ю стороны находятся ворота с башнями по бокам. Внутри не видно никаких следов жилья. Окружность ее совершенно ровная, даже не видно следов арыка».

О памятниках Сайрама. Наиболее ранним из дошедших до нас раннеисламских памятников Сайрама является каменная колонна, которая датируется IX-X вв. Судя по рукописи, впервые эти надписи перевел на русский язык Н.И. Веселовский, который посетил памятники Сайрама осенью 1884 году и отметил в своем отчете: «... все мечети Сайрама, перестроены недавно и потому на них нет древних надписей, а есть надпись пилигримов, посещавших святых, но они не сняты потому, что не имеют никакого значения для истории, в мечети Идриса заслуживает внимание одна колонна в галерее из песчаника. На ней едва приметны какие-то узоры и арабские слова: «Нет Бога, кроме Бога», «Бог един, Бог владыка».

Н.И. Веселовский, обратил внимание на надпись минарета мечети Хызр Пайгамбара: «У ворот мечети выстроена невысокая башня, заменяющая минарет, на нем находится небольшая надпись на персидском языке».

Исследования Н.И. Веселовский дает новый материал к истории археологического изучения памятников Сырдарьи. Н.И. Веселовский первый начал раскопки Саурана и Отрара. Он перевел надписи мавзолея Х.А.Ясави и ряда памятников Сайрама, описал могилу Хоркута.

1 Лунин Б.В. *Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане: Туркестанский кружок любителей археологии (1895-1917)*. Ташкент, 1958.

2 Бартольд В.В. *Веселовский как исследователь Востока и истории русской науки* // Соч.: В 9-ти т.т. М., 1977.-Т.1Х: *Работа по истории востоковедения*. С.642 - 664.

3 Лазеревская Н.А. *Исследователь Средней Азии Николай Иванович Веселовский* // *Записки Восточного отделения российского археологического общества. Новая серия. Т. I (XXVI)*. СПб., 2002. С. 494- 497.

4 Кожа М.Б., Елгин Ю.А. *Туркестан и Отрар в неопубликованной рукописи Н.И.Веселовского о древних городах Сырдарьи* // *Новые исследования по археологии Казахстана: Труды научно-практической конференции «Маргулановские чтения – 15»*. Алматы, 2004. С. 237 – 241.

Түйіндеме

Академик Н.И. Веселовский Оңтүстік Қазақстан жәдігерлері хақында

Қожа М.Б. – т.ғ.д., ХҚТУ, Қазақстан, Түркістан

Байсариева Г.О. – Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің аға ғылыми қызметкері

Бұл мақалада Н.И. Веселовскийдің Қазақстан археологиясында алатын орны қарастырылады. Ол. П.И. Лерхтен кейін Сырдария бойындағы ортағасырлық қалаларды аралап барлау және қазба жұмыстарын жүргізген.

Мақалада «Қазалыдан Ташкентке барар жолдағы көне қалалар қалдықтарының сипаттамасы» атты қолжазбасынан бір топ үзінділер жарияланып отыр. Онда Жанкент, Сығанақ, Сауран, Міртөбе, Отырар, Сайрам, Түркістан қалашықтарының қалдықтары сипатталып және осы ескерткіштерде жүргізілген археологиялық қазбалардың есептері берілген. Мақала Сырдарияның археологиялық және тарихи ескерткіштерінің зерттелу тарихын біршама өзгеріс енгізеді. Н.И. Веселовский алғашқылардың бірі болып Сауранда, Отырарда қазба жүргізді. Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі және Сайрам қалашығындағы ескерткіштердегі жазулардың аудармаларын жасады, Қорқыт ата моласын сипаттады.

Түйін сөздер: Қазақстан, Түркістан, Сырдария, ортағасыр, археология, қалалар, Ахмет Ясауи, Қорқыт.

Summary

Academician N.I. Veselovsky about the antiquity of the South Kazakhstan

Kozha.M.B. – d.h.s., IKTU named after Yasau

Baisarieva. G.O. – s.r.f., Otrar state archaeological preservation museum

This article considered the role of N.I. Veselovsky in the archeology of Kazakhstan. He was the person after P.I. Lerch who made exploration and excavations in the medieval towns along the Syrdaria in 1867. Group of excerpts from the manuscript “Description of the remains of ancient towns along the route from Kazalinsk to Tashkent” are published in 1884. Characterized the remains of the towns of Turkestan, Sairam, Otrar, Mirtobe, Sauran, Syganak, Zhankent and represented the archaeological reports of the monuments. He made changes in the history of the study of archaeological and historical monuments. N.I. Veselovsky made the first archaeological excavation in Sauran and Otrar. He also translated the inscriptions in the monuments of the Mausoleum of Turkestan and Sairam town. He described Korkyt Ata’s grave.

Key words: Kazakhstan, Turkestan, Syrdaria, medieval, archaeology, towns, Akhmet Yassau, Korkyt.

Начало в предыдущем номере

УДК 930 (470+574)

**ДИСКУССИИ О ПУТЯХ РЕФОРМИРОВАНИЯ СУДА БИЕВ
В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ
(СЕРЕДИНА XIX-НАЧАЛО XX ВВ.)**

Мажитова Ж.С. — Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, к.и.н.

В статье рассматривается полемика в российской дореволюционной историографии относительно суда биев, который в ходе политико-административных и правовых реформ Российской империи в XIX веке не потерял своего значения в казахском обществе и продолжал играть роль регулятора социально-экономической жизни кочевой общины. Автор отмечает, что в историографии сложилось в основном два подхода по вопросу реформирования местной правовой культуры. Одни авторы – сторонники консервативного государственнического подхода предлагали постепенно инкорпорировать местное право в соционормативное пространство империи, другие – приверженцы либерального подхода – скорейшую унификацию права путем ликвидации местных правовых практик.

Ключевые слова: институт биев; обычное право; закон.

Реформы в XIX в. со стороны правительства в отношении нормативной практики казахов постоянно являлись объектом критики широкой общественности. Серьезные аргументы в пользу иного подхода — создания гомогенного соционормативного поля — выдвигали сторонники так называемого либерального направления.

Поводом к появлению подобных работ служили «неудачные» действия правительства по инкорпорации местного права разных народов в единое – «русское». Реформы, растянувшиеся практически на несколько десятилетий, по мнению либералов, так и не решили своих основных задач — унификация разных судебных практик (без местного правового маркера) не была произведена [1].

Такая постановка вопроса несколько не смутила сторонников упразднения правовой автономии имперских окраин. Гетерогенность правового пространства империи мешала созданию универсальных правовых ценностей, которые должны были стать неотъемлемой частью гражданского общества, каковым они видели в ближайшей перспективе Россию.

Поэтому не удивительно, что особое негодование либералов вызывал суд биев. Не жалея красок они рисовали его неким архетипом, мешавшим народу порвать с «диким», «варварским» состоянием и двигаться вперед – к просвещенному обществу. Деятельность суда биев подвергалась еще более жесткой критике. В полемически заостренной форме общее отношение либералов к местному суду выразил А. Зувев: «Это не суд, а зуд народный» или «возмутительный палеонтологический остаток, вредный пережиток варварской эпохи» [2].

Веским доказательством дискредитации суда биев в глазах кочевников явилась выборная система, приведшая к подкупам и разным мошенничествам. Более того, необходимость в таких судах отпадает, считал И. Ибрагимов, поскольку «киргизы (здесь и далее казахи. – Ж. М.), почему-либо (по родовой вражде и т. п.) не рассчитывающие на справедливое решение биев, которые действительно имеют большое пристрастие к сильным и богатым, прямо обращаются к русской власти и в этом случае по пословице: “Жығылсан нардан жығыл” – “Если падать, то уж лучше с нара”, то есть, с высокого верблюда, предпочитают самую высшую власть» [3].

По мнению Н. Дингельштедта, для всех подданных государства должна быть единая, основанная на законе, обязательная для всех судебная система, которая должна развивать единое гражданское самосознание. И никакие факторы, в том числе особенности народа, климата, религии и обычаев, хозяйства не должны приниматься во внимание, если они не противоречат общему течению государственной жизни. «Азиатский народный судья мало стремился содействовать торжеству правды и справедливости, как мало сему содействовал и содействует всякий другой *народный* (курсив автора. – Н. Д.) судья. Всякий судья из народа, под каким бы градусом широты он ни действовал, не опирающийся в своей деятельности на закон и начала нравственности, одинаково склонен к произволу и кривосуду и откуда же, спрашивается, мог набраться более высоких принципов азиатский народный судья, видевший лишь проявления деспотизма, всегда более хлопотавший о прочности своего доходного места, чем о торжестве истины и стремившийся к увеличению своего благосостояния, привлекая на свою сторону лиц богатых и влиятельных, упрочивая тем свое положение» [4]. Доводы «поклонников» местного суда, что он «заменяет в степи полицейские меры предупреждения и пресечения и побуждает благонадежных людей, из чувства самосохранения и ради соблюдения своих интересов, наблюдать за порочными членами общества», считал необоснованными и мешающими превращению его в мировой суд [5].

Судя по отчету графа К.К. Палена, составленному на основании ревизии Туркестанского края в начале XX в., он также отрицательно относился к идее сохранения местных судов: «Упразднение народных судов с полной заменой их общеимперскими судебными установлениями являлось бы наиболее правильным разрешением назревшего вопроса об упорядочивания отправления правосудия у туземного населения», к тому же добавлял «государство не может и не должно приноравливать судебное устройство к уровню понятливости населения, которое часто находится на низкой степени развития» [6]. Однако в отличие от других сторонников унификации права, К.К. Пален понимал возможные сложности при проведении этой реформы и связывал их с недостатком денежных средств «в вопросе о введении в Туркестанском крае мирового института для всего местного населения» [7].

Полемика по поводу судебной реформы в Степи была длительной, охватила все социальные слои и грани социальной общественной мысли. Это был диалог центра и периферии. Именно периферия в виде рапортов, комментариев, отчетов и записок представителей власти и общественности подготавливала возможные варианты реформирования правовой культуры казахов. Конечно, процесс инкорпорации империей местного права так и не был до конца спланирован и продуман, шла борьба различных проектов и она отражала, в том числе, спор центральных и региональных властей.

К примеру, если чиновники окраинных регионов предлагали, исходя из практического опыта работы и знания местной политико-правовой обстановки, постепенное претворение идей цивилизованного изменения нормативного поля, то имперская власть в «центре» на этот процесс смотрела иначе.

Так, в материалах Генерального штаба есть донесение полковника Белявского, который отмечал, что согласно результатам Степной комиссии Ф.К. Гирса, Комитет министров предложил «узаконить его [суд биев] существование положительными постановлениями» [8]. Такое решение объяснялось многими причинами, но в первую очередь отсутствием «фанатичных начал» в адате.

Однако стоит заметить, что прежде чем было принято «положительное постановление», комиссия под председательством Гирса провела большую работу по сбору информации об «устройстве степи». Она, в частности, направила военному губернатору Тургайской области Л.Ф. Баллюзеку следующий запрос: «Оказывается, что весьма часто киргизы обращаются в Областное правление с просьбами поручить судебное разбирательство русским чиновникам, не доверяя киргизским властям, и что суд биев таким образом потерял значение; необходимо иметь удостоверения Областного правления, действительно ли поступали подобные просьбы, число их за 5 лет и чем вообще таковые разрешались» [9]. В ответ на запрос Л.Ф. Баллюзек привел статистические данные:

«Все решения в течение означенных лет дела по преступлению киргиз» [10].

	Обвиняемые освобождены от суда	Предост. разбира-ться по народ-ным обычаям	Окон-чено миро-любиво	Жало-бы призна-ны неиско-выми	Дела прекра-щены по неявке долгое время пред-сед.	Дела прекра-щены по nero-зыску виновн.	Дела окон-чены по смерт-но обв-мых	Случаи отнесе-ны к воле божьей.	Обвиня-емые оправ-даны по подоз.	Прес-тупни-ки, нака-заны по общим. угол. законод
1865	151	58	9	1	1	4	12	1	64	15
1859	73	86	47	1	2	4	2	–	16	1
1862	61	67	40	1	1	5	3	1	4	5
всего	285	211	96	3	4	13	17	2	84	21

В комментарии резюмировались: «Приведенная таблица, из которой видно, что определение наказания по уложению редко, в 21 случаях в продолжение 3-х лет и на 736 решений» [11].

По мнению Л.Ф. Баллюзека, эта «грустная картина» связана с тем, что «киргизы поняли бессилие нашего формального суда, и по тому, как показывают бывшие примеры, охотно к нему прибегают равно те лица, которые чувствуют себя виновными, не желают разбираться по обычаям. Они поняли, что народный суд изобличит их скоро, а суд формальный по трудности производства следствия протянется несколько лет, и кончится, самое большое, оставлением виновного в подозрении». В то же самое время он был убежден, что такая ситуация может быть изменена, если «народному суду по обычаям дать более широкое, чем ныне, применение» [12].

Как известно, реформы 1860-х гг. вызвали резкую критику со стороны сторонников скорейшей унификации права. Создавались различные комиссии, проводились ревизии работы местных властей, которые находили «Временные положения...» 1867-1868 гг., узаконившие правовой статус суда биев, неправильными. Одну из таких комиссий, возглавляемую В. Нестеровским, интересовало: действительно ли «туземцы Семиреченской области еще до введения проекта Положения потеряли доверие к своему народному суду, туземцы же Сырдарьинской области возымели к русскому суду больше чем к народному доверие, как только с первым ознакомились» [13].

В ответ на запрос комиссии военный губернатор Семиреченской области, генерал-лейтенант Г.А. Колпаковский отвечал: «Огульное обвинение суда в несправедливости и подкупности показывает недостаточное знакомство составителей записки последней комиссии с народным судом и основано ею или на неосновательных слухах или на немногих частных случаях злоупотреблений, которых не лишен окончательно и русский суд» [14]. И далее добавлял: «По Семиреченской области в течение последних пяти лет поступало немало жалоб на биев, но не было ни одной, указывавшей на подкуп биев» [15].

В итоге, по мнению Г.А. Колпаковского, практика правового плюрализма вполне соответствовала местной соционормативной среде, «юридическому быту» населения, поскольку «туземцы Семиреченской области, в противность уверению комиссии, не теряли доверия к народному суду и отдают ему предпочтение перед русским. О Сырдарьинской области должно сказать то же самое» [16].

Такого же мнения придерживался генерал-губернатор Туркестанского края генерал-адъютант К.П. фон Кауфман. В 1874 г. особая комиссия при Министерстве юстиции составила проект судебного устройства в Туркестанском крае и степных областях Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторств, копия которого была направлена К.П. фон Кауфману. Желание особой комиссии, чтобы «суд [русский] постепенно вытеснял местный народный суд и постоянно развивался бы в ущерб суда народного. Поэтому необходимо поставить народный суд в более тесные границы» [17],

вызывало критику со стороны генерал-губернатора. К.П. фон Кауфман писал: «Конечно, было бы весьма желательно сделать его (русский суд. — Ж. М.) общим для всех дел туземцев, что, без сомнения, оказало бы огромное содействие обрусению края и распространению гражданственности и общественного порядка между туземцами. Но... еще не настало время, когда можно будет ввести в Туркестанском крае русский закон, русский суд и русский порядок. Я далек от того, чтобы поддерживать существование народных судов и даже их считаю некоторой помехой ассимилированию края: но нахожу только преждевременным накладывать на них руку. Туземцы видят в них священные остатки племенного их обособления, залог неприкосновенности их религии, семейного очага, внутреннего общественного быта» [18].

Немного позже в 1880 г. эту же мысль высказал чиновник Азиатской части Главного штаба Военного Министерства генерал-майор Соболев, который отмечал несколько причин, по которым введение новых единых судебных учреждений в Туркестанском крае считал преждевременным. Во-первых, он указывал на значительные расходы из государственной казны, которые потребуются для создания судебных палат и окружных судов. По мнению Соболева настоятельной необходимости в преобразовании суда нет, так как основная масса гражданского населения слагалась из 59.283 русских и 2.978.836 местных жителей. Поскольку в европейской части Российской империи на одну судебную палату приходилось средним числом 7.550.000 душ, то создание такой же судебной инстанции в Туркестане для 59.283 человек было не рациональным. Он был убежден: «Суды казиев и особенно суды биев будут существовать весьма продолжительное время, а громадное большинство туземцев мусульман предпочтут эти суды, как народные, им доступные и вполне понятные, нашим русским судам» [19]. Во-вторых, он предлагал не ломать веками установившиеся гражданские отношения и не трогать суд и адат кочевников, поскольку радикальные меры по уничтожению обычно-правовых институтов могли привести к сопротивлению местного населения. Соболев писал: «В данном случае примером может служить наше отношение к бурятам, обитающим Восточную Сибирь: сотни лет бурятам были сохраняемы их народные обычаи и они совершенно помирились с нашей властью, начинали постепенно забывать свою отдельную народность; но один неосторожный шаг местной администрации, наложивший свою руку на их капища, испортил все дело, возбудив в бурятах почти ими забытые народные предания и дух сепаратизма. Эта ошибка потребует снова столетней работы для того, чтобы слить интересы бурятов с нашими интересами» [20]. В-третьих, будучи чиновником Военного министерства, Соболев не случайно указывал на геостратегическое соперничество в Туркестане между Российской империей, которая двигалась с севера и запада на территорию Центральной Азии и Англией, наступавшей с юга и востока. По его мнению, позиции той империи будут крепнуть, которая в своей политике будет учитывать интересы местного населения. В этой связи стабильное положение России в Туркестане он связывал с продуманной политикой в крае и подчеркивал: «Туземные мусульманские народы, далеко не безучастно относятся к этому явному соперничеству и всегда будут более сочувствовать той стороне, которая мягче относится к его самобытной народной жизни, а равно к религии, тесно связанной с отправлением суда. Наше гуманное и осторожное отношение к святыням мусульман есть оружие, против которого англичане должны бы были употребить подобное же сильное оружие, чего они, однако, вследствие своего характера и самонадеянности, не могут сделать» [21].

Нельзя не отметить, что региональные власти не просто предлагали оставить местные судебные практики, но выделяли такие формы, которые можно было не фиксировать в законоположениях (чтобы таким образом «не портилась» картина реформирования края), а в то же время использовать их в интересах общины. В записке Тургайского губернатора И.М. Страховского в 1909 г. отмечалась большая роль аксакальских советов, «являющихся обычными представителями во всех делах и распорядителями внутренней жизни общин», и указывалось, что «практика управления неизменно считается с этим обычным “аксакальским” институтом» [22]. Замечу, что документы региональных властей, направленные в адрес начальства, – возможность чиновников-практиков показать наиболее приемлемые формы управления. Администрация регионов не понаслышке, а изнутри владела информацией и степенью ее приложимости к конкретной местности. При возможной некоторой идеализации правовых практик, в целом региональные служебные материалы можно рассматривать в значительной степени как достоверные. Идеализация же была следствием понимания и на этой основе нежелания менять правовую систему края, которая могла привести к росту сепаратизма, к антирусским настроениям в среде местного населения. Антиколониальные действия, с одной стороны, могли разрушить «хрупкий» мир, с другой – выставить власть на местах в неприглядном свете перед

начальством. К тому же, со временем правовые «недочеты» законотворцев могли списываться на региональные власти, которые вовремя не поставили в известность начальство о возможных осложнениях.

Против решительных мер в отношении народного суда выступил и министр юстиции, статс-секретарь Н.В. Муравьев, чью позицию по этому вопросу можно выразить следующим образом: «При всей желательности возможно широкого культурного воздействия русских судебных установлений на жизнь туземного населения, благодетельные в сем отношении результаты могут быть достигнуты лишь путем постепенного и при том осторожного сокращения нынешней обширной подсудности народных судов. Взаимное сочетание народного и русского суда на наших окраинах только и может следовать по пути постепенного поглощения первого вторым, а отнюдь не посредством прямого вмешательства русского суда в жизнь и деятельность народного» [23]. Позиция Н.В. Муравьева легла в основу указания Государственного Совета от 14 марта 1898 г., в котором указывалось, что «по своим представлениям о праве и справедливости туземцы и инородцы нередко вполне еще расходятся с русскими законами. Поэтому слишком поспешное привитие этих законов могло бы породить смуту в их умах. В виду сего придется быть может держаться по обсуждаемому вопросу несколько иного пути, а именно постепенного улучшения народного суда» [24].

Однако затянутость реформ, неоднородность правового поля империи вызывали желание у некоторых чиновников перейти к официальной политике ускоренной унификации местного права. Вопросы унификации правовых практик начинают активно рассматриваться в начале XX в. К примеру, в 1909 г. в проекте МВД «Положения об общественном устройстве, управлении и суде оседлых и кочевых инородцев Акмолинской, Семипалатинской, Уральской и Тургайской областей» предусматривалось «поставить киргиз по возможности в одно положение с крестьянами и лишить их того обособленного, а в смысле суда и привилегированного положения, внеся в их жизнь начала русской гражданственности» [25]. Военный губернатор Уральской области генерал-лейтенант Н.В. Дубасов внес предложение министру МВД «о необходимости упразднения народного суда» [26].

Уральское областное правление имело схожую позицию в этом вопросе, поэтому на заседании правления в 1910 г. по крестьянскому делопроизводству было принято решение: «Общее присутствие большинством голосов высказалось за окончательное упразднение киргизского народного суда с заменю его мировыми судьями» [27].

Особенно непреклонен в этом вопросе был прокурор Уральского окружного суда барон Б.Н. Дельвиг, считавший, что «дальнейшее существование этого суда вредит престижу русской власти и началам русской государственности. Будем надеяться, что в ближайшем будущем вопрос будет поставлен шире, т. е. о полном уничтожении киргизского народного суда и о замене этого азиатского неправового, нескорого и немилостивого суда – судом русским, скорым, правым и милостивым» [28]. Интересно, что наиболее последовательными в желании ликвидировать суд биев были уральские власти. Скорее всего, это связано с риторикой казаков по русификации инородческих народов, с возможностью силового введения единых общеимперских структур.

Сторонником идеи упразднения народных судов кочевого населения Туркестана и замены их общеимперскими являлся генерал-губернатор края, генерал от кавалерии А.В. Самсонов. По его инициативе в 1912 г. прокурор Ташкентской судебной палаты Н.И. Ненарокомов подготовил доклад «По вопросу о необходимости реформы народного суда в областях Туркестанского генерал-губернаторства», в котором достаточно подробно рассмотрел «вредоносную деятельность этого суда, отчуждающего местное население от империи и неудовлетворяющего самым элементарным требованиями правды и справедливости» [29]. На основании приведенных в докладе доводов прокурор Н.И. Ненарокомов пришел к заключению, которое позднее легло в «Проект упразднения народных судов в Туркестанском крае»: «Народные суды кочевого и оседлого населения в областях Сыр-Дарьинской, Ферганской, Самаркандской и Семиреченской области упразднить, подведомственные сим судам уголовные и гражданские дела передать в ведомство мировых судей и общих судебных установлений» [30]. Одобренный А.В. Самсоновым проект Ненарокомова был направлен в правительственные органы, однако к конкретным результатам не привел.

Конец дискуссиям о будущем местных правовых практик в определенной степени положило письмо министра внутренних дел Н.А. Маклакова на имя министра юстиции И.Г. Щегловитова в 1913 г., в котором, в частности, отмечалось: «...я не решаюсь, однако на полную замену народного суда судом коронным, как потому, что при таком разрешении настоящего вопроса в степных областях могло бы создаться резкое различие в устройстве низших степеней суда, так и в виду тех

осложнений, какие могли бы возникнуть для коронного суда при рассмотрении дел между крестьянами и инородческим населением, однако принадлежащих к составу сельских обывателей, но подчиненных различным, по существу, судебным установлениям. Остановившись в виду приведенных соображений на мысли, не упраздняя Народный суд, лишь преобразовать его соответственно с потребностями жизни» [31].

Начавшаяся Первая мировая война принесла империи новые «заботы», поэтому все вопросы, касающиеся реформирования окраин, были отодвинуты на задний план. Суд биев, несмотря на все доводы и меры сторонников единого унифицированного суда, оставался действующей, наряду с имперской, судебной практикой, в целом отвечающей потребностям местного социокультурного пространства.

1 Юзефович Б. О быте киргизов Тургайской области // *Русский Вестник*. — 1880. — Т. 146. — С. 805; Крафт И.И. Принятие киргизами русского подданства // *Известия Оренбургского отдела ИРГО*. — Оренбург, 1897. — Вып.12; Крафт И. Судебная часть в Туркестанском крае и степных областях. — Оренбург: Типография Жаринова, 1898. — 214 с.; Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. — Оренбург, 1898. — 532 с.; Крафт И.И. Из киргизской старины: (Султаны, тарханы и би). — Оренбург: Изд-во Ф.Б. Сачкова, 1900. — 157 с.; Зуев А. Киргизский народный суд // *Журнал Министерства юстиции*. — 1907. — № 10. — 1907. — С. 161–208; Дельвиг Б.Н. Киргизский народный суд в связи с правовым положением инородцев степного края // *Журнал Министерства юстиции*. — СПб. — 1910. — № 5. — С. 122–140.

2 Зуев А. Киргизский народный суд // *Журнал Министерства юстиции*. — 1907. — № 10. — С. 161.

3 Ибрагимов И. Заметки о киргизском суде (1878 г.) // *Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер және зерттеулер (Древний мир права казахов: Материалы, документы и исследования) / Руководитель программы С.З. Зиманов. В 10-ти т. — Т. 5. — Алматы: Жеті жарғы, 2005. — С. 313.*

4 Дингельштедт Н. Судебное преобразование в Туркестане // *Журнал гражданского и уголовного права*. — 1892. — Кн. 7. — С. 34–35.

5 Там же. — С. 14.

6 Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по Высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К. Паленом. Народные суды Туркестанского края. — СПб.: Сенатская типография, 1909. — С. 203–204.

7 Там же. — С. 205.

8 Российский государственный исторический архив (РГИА). — Ф. 1683. — Оп. 1. — Д. 20. — Л. 25.

9 ЦГА РК. — Ф. 4. — Оп. 1. — Д. 3277. — Л. 127–127 об.

10 Там же. — Л. 88.

11 Там же. — Л. 89.

12 Там же. — Л. 94 об.

13 ЦГА РК. — Ф. 825. — Оп. 1. — Д. 21. — Л. 9.

14 Там же. — Л. 12–12 об.

15 Там же. — Л. 12 об. Дополню, что действительно в фондах Степного генерал-губернаторства имеется много материалов, которые подтверждают сведения Г.А. Колпаковского о ложном обвинении биев во взяточничестве (правда, не всегда). Как правило, следственная комиссия, занимающаяся служебным расследованием, на основании проведенных мероприятий вносила предложение областному правлению о снятии ложных обвинений. Так, к примеру, в деле «По обвинению судебных биев Хобдинской волости Аймагамбетова и Утина в лихоимстве» следствие установило, что «обвинитель киргиз Юсупов вполне сознался в несправедливости своего обвинения судебных биев Аймагамбетова и Утина, а также и свидетели Беркутов и Игисинов сознались в причине своих показаний, которые они дали по просьбе Юсупова. А потому областное правление определило следствие прекратить, а Юсупова за ложный донос и свидетелей Беркутова и Игисинова за ложные показания оставить без преследования». См.: Там же. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 2174. — Л. 33. В фонде канцелярии Туркестанского генерал-губернатора также имеется немало дел, подтверждающих ложность обвинений во взяточничестве биев. Более того, администрация Туркестанского края, учитывая большое количество таких материалов, пошла дальше своих коллег и за ложные доносы привлекала жалобщиков к ответственности. К примеру, начальник Ташкентского уезда подполковник Караульчиков после проведенного служебного расследования писал в Сырдарьинское областное правление следующее: «Доносу, что дело по обвинению бия Умара Куразова в получении взятки я полагал бы прекратить, а против жалобщика возбудить преследование по обвинению его по 940 ст. Уложения». См.: Центральный государственный архив Республики Узбекистан (ЦГА РУз.). — И-17. — Оп. 1. — Д. 8631. — Л. 14.

16 ЦГА РК. — Ф. 825. — Оп. 1. — Д. 21. — Л. 13–13 об.

17 Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). — Ф. 400. — Оп. 1. — Д. 401. — Л. 71 об.

18 РГВИА. — Ф. 400. — Оп. 1. — Д. 613. — Л. 17 об, 18–18 об.

19 Там же. — Л. 114–114 об.

20 Там же. — Л. 119 об–120.

- 21 Там же. — Л. 120 об–121.
22 РГИА. — Ф. 1291. — Оп. 84. — Д. 181. — Л. 306.
23 ЦГА РУз. — И-18. — Оп. 1. — Д. 7075. — Л. 9 об.–10.
24 Там же.
25 Там же. — Л. 3–4.
26 Там же. — Л. 115.
27 Там же. — Л. 128.
28 Там же. — Л. 176; Дельви́г Б.Н. *Киргизский народный суд в связи с правовым положением инородцев Степного края // Журнал Министерства юстиции.* — СПб. — 1910. — № 5. — С. 122–140.
29 ЦГА РУз. — И-18. — Оп. 1. — Д. 7075. — Л. 1 об, 14.
30 ЦГА РУз. — И-36. — Оп. 1. — Д. 6009. — Л. 173.
31 РГИА. — Ф. 1291. — Оп. 84. — Д. 181. — Л. 330.

Түйіндеме

Революцияға дейінгі ресей тарихнамасында билер сотын реформалау жолдары туралы пікірталас (XIX ғ. ортасы – XX ғ. басы)

Мажитова Ж.С. – *М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, т.ғ.к.*

Мақалада XIX ғасырда Ресей империясының саяси-әкімшілік және құқықтық реформалары барысында, қазақ қоғамында өзінің мағынасын жоғалтпаған және көшпелі қауымның әлеуметтік-экономикалық өмірін реттеуші рөлінде болуын жалғастырған билер сотына қатысты революцияға дейінгі ресей тарихнамасындағы пікірталас қарастырылады. Автор тарихнамада жергілікті құқықтық мәдениетін реформалау сұрақтары бойынша негізінен екі тәсілдеме қалыптасты. Бір авторлар жергілікті құқықты империяның соционормативтік кеңістігіне біртіндеп бірлестіріп жүйелеуді, басқалары –жергілікті құқықтық тәжірибелерді жою арқылы құқықты тез арада сәйкестендіруді ұсынды.

Түйін сөздер: билер институты; адат; заң.

Summary

discussion on ways to reform the court of biys in the pre-revolutionary russian historiography (the middle of XIX – beginning of XX centuries)

Mazhitova Zh.S. – *Lomonosov Moscow State University, PhD in History*

The article discusses the controversy in the Russian pre-revolutionary historiography concerning the court of biys, which in the political-administrative and legal reforms of the Russian Empire in the XIX century has not lost its values in the Kazakh society and continued to play the role of regulator of economic and social life of the traveller community. The author notes that the historiography has developed mainly two approaches on the issue of reforming the local legal culture. Some authors proposed to gradually incorporate social normative local law in Empire space, others have suggested the speedy unification of the law through the elimination of local legal practices.

Keywords: institute of biys; customary law; law.

УДК 94(574)

СОВЕТТІК ЕҢБЕК АЙТЫЛҒАН ТАРИХТА (АКАДЕМИК Ш.САРЫБАЕВ ӘҢГІМЕСІ НЕГІЗІНДЕ)

Мырзатаева З.Б. – *т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, Қазақстан Республикасы, Алматы қ. E-mail: zabyra73@mail.ru*

Мақала «Халық тарих толқынында» мемлекеттік бағдаламасымен «Менің ғылымдағы өмірім» жобасының аясында даярланған. Тарихи зерттеулердегі биографиялық тарих аталатын бағыт арқылы куәгер көзімен алынған советтік кезеңдегі тіл білімі ғылымының жүріп өткен жолы зерттеуге алынды. Автор тарихи сұхбатты Айтылған тарих бағытындағы методологиялық құралдар негізінде жүргізіп, бүгінде жазба деректерінен кездесе бермейтін ақпараттарды ғылыми айналымға енгізді. Жеке адамның яғни тіл білімі саласына зор үлес қосқан белгілі ғалым академик Шора Сарыбаевтың өмірінің басым бөлігі советтік жүйеде өтті. Ғылымдағы еңбек жолы мемлекетіміздің ғылым тарихымен қатар өрбіген қарт ғалым өмірден түйгенін сұхбат барысында қорытып берді. Тарихи зерттеулердің бұл әдіс құралы өткенге мүлдем жаңаша қарауға, яғни советтік жүйенің күнгейі мен көлеңкелі беттерін бүгінгі күн тұрғысынан қарауға жол ашты.

Сұхбатта соғысқа дейінгі, соғыс жылдарындағы, соғыстан кейінгі заман баяндалады. Әрбір кезеңдегі саяси оқиғалар, күнделікті өмірдегі оқиғалар тізбекетеле баяндалды. «Жанды тарих» аталатын куәгер айтқан әңгімелер оқырманын сол заман аясына тартары сөзсіз. Міне, сондықтан сұхбат материалын тек ғылыми өңделген нұсқасында ұсынады.

Кілт сөздер: советтік еңбек, білім, репрессия, интеллигенция, советтік саясат, соғыс, желтоқсан көтерілісі

Советтік жүйеде білім алып, еңбек еткен аға буын тәжірибесін тану ең алдымен, өткенімізді дұрыс қорыту, екіншіден болашақты тәрбиелеу үшін аса қажет. Айтылған тарих аталатын жанды тарих сол заман арнасын жақыннан тануға мүмкіндік береді. Тіл білімі саласында үлкен орны бар зиялы қарт әңгімесі тек бір адам өмірінің тәжірибесі емес, сол қоғамда өмір сүрген адамдардың бәріне де тән жағдай деп түсінген абзал. Интеллектуалды тарих аясында жүргізілген сұхбат, халық пен билік арасындағы қарым-қатынастарды да анықтауға жол ашады. Сондықтан бұл тереңдетілген, сапалы немесе тарихи сұхбатты сол қалпында беруді жөн көрдік. Респондент сұхбатының аудио-видео нұсқасы, жарияланымға берген келісім паспорты бар екенін айтқымыз келеді. Сұхбат респонденттің советтік кезеңде өткен балалық-шағы және білім алу мен ғылыммен шұғылданудағы еңбек жолы баяндалады. Сұхбат профессор М.Қ. Қойгелдиевтің жетекшілігімен «Халық тарих толқынында» мемлекеттік бағдарлама бойынша жүргізілген «Менің ғылымдағы өмірім» жобасымен іске асырылды.

Шора Шамғалиұлы, тарихи сұхбат беруге келіскеніңіз үшін біздің ұжым атынан алғысымызды білдіреміз! Білім, ғылым жолына түсуге, әрине, ең біріншіден Алаш зиялы қауымымен бірге жүріп, халқына адал қызмет еткен Сіздің әкеніз – Сарыбаев Шамғали Халесұлының қамқорлығы себеп болғанын біздер жақсы білеміз. Сондықтан әңгімені ауырпалығы мол кезеңнен өткен балалық шақ, отбасы өмірінен бастасаңыз екен!

Мен, Сарыбаев Шора Шамғалиұлы 1925 жылы наурыздың 2-сі күні Ташкент қаласында туылдым. Менің әкем Сарыбаев Шамғали батыс Қазақстанда, Бөкей ордасында дүниеге келген. Әкем Орынбордағы Хұсейін медресесінде молдадан сауат ашқан адам. Ол Ахмет Байтұрсынов, Лияс Жансүгіров, Халел Досмұхамедов сынды т.т алашордашыл азаматтармен бірге оқып, қызмет еткен. Бір-бірімен тығыз араласып, өзара хат жазысып тұрды. Ташкенде КазИнпрос-та (Казахский институт просветительства – М.З.) бірге жүрген. 1921 жылы Ташкендегі әріптестері менің әкемді мұғалімдер институтын, оқу курстарын ашу үшін Алматыға іссапарға аттандырған.

(Айтылған деректердің шынайылығын төмендегі құжаттармен нақтылай түскенді жөн санадық – М.Қ.): «№39. Алматинское педагогическое училище. Организатором являлся Ш. Сарыбаев, бывший преподаватель Киринопроса в Ташкенте, приехавший в Алмату летом 1921 г.

Летом 1921 году в Алматы организовались краткосрочные подкурсы. С 6 сентября начались занятия в педучилище в составе три подготовительных классов А, Б и В с 60 учащимся, (число желавших поступить насчитывалось 300 человек, им был устроен конкурсный экзамен... Преподавание в нем осуществлялось на казахском языке, но в дальнейшем предполагалось на русском языке. Материальное положение – тяжелое. Нет дров, плохое питание (в 1922 г. – 0,5 ф. муки и 7 – 0,5 ф. мяса на 1 служ. в месяц. Наблюдались массовые заболевания), отсутствуют учебные пособия, обмундирование, преподаватели по три-четыре мес. без жалованья» [1, 184].

Тағы бір құжатта:

«№24

ВЫПИСКА

из Заседания Организационного Комитета Казинпроса от 29 апреля 1921 г.

Присутствовали: Табынбаев, Джаленов, Досмухамедов, Сарбаев.

Слушали: О дополнении недостающих членов Казинпроса.

Постановили: Вместо выдвинутых членов Сарбаева, Кучербаева избрать Мамбаева и Насибянца.

Казинпрос сделал попытку издать газеты «Джас Алаш»; студенты проводили работы по сборанию материалов по казахской литературе, народных песен. Были организованы экскурсии в Самарканд и Бухару.

*В это время Сарбаев Ш. был направлен в г.Верный.» [2].

Ол уақытта интеллигенцияның да, қазақ ауылдарының да, қаланың да тұрмыс-тіршілігі маз емес-тін. Ішерге тамақтары, киерге киімдері жеткіліксіз болса да, қазақ оқығандары ауылдағы жасөспірімдерді өрге жетелеумен болды. Білім орындарының әлі ешқандай материалдық базасы жоқ, әйтеуір зиялы азаматтар шамалары жеткенше әрекет еткен. Енді қараңыз, әкем, І.Жансүгіров және т.б. ағартушылар болып, қара домалақ балаларды ел ішіне жіберіп, бір-бір қой алдыртуға мәжбүр болған, өйткені олардың оқуларына қажетті құралдар мардымсыз ғой. Әкемнің педагогикалық қызметтегі өткір құлшынысы (энтузиазмі) Лияспен өзара жазысқан хаттарынан анық байқалады. Мен көп хаттарының кейбіреулерін оқып берейін: «Лияс! Іске сәт! Арма! Осымен бірге мыналарды жібердім. 1) Нан илеген құдағи. 2) Нақысбек. 3) Некешілдерге. 4) Ала бие. 5) Саршұаш би. 6) Қазақтың қатын-қыздары қашан сауатты болады? 7) Қайтсең көсем боласың? 8) Жаман қатын. 9. Шалқыбай. 10. Оқушы мен тілмаш. 11. Қазақ тіліне алынатын жат сөздер туралы (Бұл өзіне). 12) «Керек», «Керек» ...!»

Әкем Ілиясқа материалдар жолдай отырып, орнына мынадай мазмұндағы оқу ісіне қажетті құралдарды өтініп сұрапты. Жалпы мен әкеме тартқанмын, біреу маған кітап берсе, орнына кітап сиялауыным бар: «Ілияс, өзіңнен өгінетінім: 1) тіл түзерлік сықақ болса екен (Ана тілінде); 2) мінез түзерлік, әсіресе сұмбурларды түзейтін сықақ болса екен (Ана тілін оқытқанда да керек); 3) демагогтардың сиқын, сөйлегенін көрсететін сықақ болсын (Ана тілін оқытқанда да керек); 4) Қазақыландыру жөнінен сықақ болса екен. (Ана тілінде)... Хатыңды күтем. Қош. 1928 ж. қыркүйек. Ташкент.»

Осыған ұқсас тағы бір хатында: «... мендегі сықақтың бәрі сенікі. Әбдірені ашып қарайын. Бәрін жіберейін. Не бар, не жоғын білмеймін. Сықақ өте керек. Сықақ-мысал тағы керек. Надан елдің мінезін түзетуге, тәртібін жөндеуге бұл мықты құрал. Және қазаққа сықақ қатты әсер етеді. Елдің өз арасындағы сықақ та керек. Бұл мәдениет сықағының ұйтқысы .

Тәшкеннің Фрунзе көшесіндегі 22-ші үйде тұрушы. (Шамғали Сарыбаев)».

Ташкент 1928 ж. қыркүйек» [3, 145-146].

Шынын айтсам, мен әкеме бұл жағынан да тартқан екенмін. Анекдоттарды жақсы көремін. Менің коллекциямда 2000-ға жуық анекдотым бар. Оның кейбіреулерін өзім шығардым. Көрнекті актер Құдайберген Сұлтанбаев біраз сықақ шығармаларымды сахнаға шығарды.

Ал әкей балаларды сықақ-мысалдар арқылы тәрбиелеуді жөн көргенін айтады.

Ал енді, мұнда былай дейді: «Сықақ»-қа деректер:1.Матайдың «Тілші»-ге басылған «Жұмаш пен Нұркейі» бар., (№16, 1 ақпан 1923 ж.) Соның ішіндегі ноғай сөзін ноғай емлесімен, орыс сөздерін орыс әрпімен жазу пайдалырақ. (Өзінде) жоқ болса, менде бар, жіберейін. (Бұл тіл сабағына да өте керек. Таптырмайтын материал).

Қазір қаперімде жоқ, «Тілші» - де ме екен, сықақтар бар еді. Тіл жөнінен «аксиелік» дегенді «алсиелік» қылып, сықақ қылғаны бар» [4].

«Ілияс!

Ғаббас екеуіңнің бірдей қол қойып жазған ашық хаттарыңды алып қатты қуандым.

Өзіңнің Қызылордаға келіп қызметіңе кіріскеніңе айрықша сүйсіндім. Нәсіп болса енді қатынасып тұрармыз. Жақын жер ғой. Өзір хаттаса тұрайық.

Өзім СаГУ-демін, 9 жылдықтамын. Оқытатыным қазақ тілі. 4 балам бар. Елдегі қара домалақ балаларды сүйреп келіп оқытып жатқан жай бар. Осы хатты алған бойда өзіңнің хал-жайыңды баяндап, «Сағанағыңды» қоса хат жазып жібер. «Сағанақ» мұнда жоқ. Таба алмадым.

Одан соң «совпарт», «рабфак» сияқты ересек мектептерге оқыту үшін жазып болған «Қазақ тіліне көмек» атты кітабым бар. Мазмұндамасы баяндамаға қалай даярлану керек, қалай баяндама қылу керек, баяндама схемасы, баяндама тыңдау жолдары, үгіт-насихат таратудың бір жолы (кітап оқып беру), лұғаттан (словарь) пайдалану, оны істеу, газетке сөз жазу жолдары, шеттен сөзді қазақ қалай алады? Қалай ревизия қылдым? (Кеңсе істеріне осыдан туғызып кетемін).

Баяндаманы қалай тыңдау керек?

Бұдан басқа да толып жатыр...

Қош аман болыңдар. Істерің берекелі болсын. Келінге сәлем.

Нәсімнен сәлем.

1928 ж. 15 қыркүйек. Ташкент.

Шамғали (қолтаңба)»

Шамғалидан (Шамғали Сарыбаев) [5, 145].

Әкей бізден ылғи да бөлек тұрды. Аумалы-төкпелі заманда еліне адал қызмет еткен әкемнің тағдыры да, отбасымыздың өмірі де оңай болған жоқ. 1937 жылы тұрып жатқан үйімізді өкімет алып қойды. Әкем журналистика институтында жұмыс істейтін. Сол заман - әрбір сөз, қимыл, әрекеттерді үлкен бақылауға алған кезең еді ғой. Бір қонақта отырғанында әкей, «А. Байтұрсыновтан басқалары саяси әңгіме айтпайды» деген екен. Сөйтсе А.Байтұрсыновтарды жақтады деп өзінің журналист студентіне тапсырма беріп, үстінен айыптау материалдарын жинатыпты. «Қазақ әдебиеті» газетіне **«ұлтшыл фашистердің асырандысы»** деген тақырыпта үлкен мақала шықты. Түнде үйімізге бір адамдар кіріп келіп, «халық жауы» деді, айтпағаны жоқ, заттарымызды лақтырып, үйімізден қуып шықты. Алайда бізге қамқорлық көрсетушілер де табылды. Никольский базарының арғы жағында Шагабудинов көшесінде көпестерден қалған бір жаман үй болатын. Сонда анам менен бес бала тұрдық. Мәлік Ғабдуллин әкемді КазПИ-дің қасындағы академик А.Сильченконың бір бөлмесін сұрап алды да, орналастырды.

Ал, анам - татар қызы. Анамның әкесі үлкен көпес, бай болған. Менің бойымда 50 пайыз татарлардың қаны бар, саудаға жақынмын, сауда жасағым келіп тұрады (күлді). Жібек жолы көшесіндегі дүкен бар ғой, соны кейінгілер бұзбақ болған кезде Дінмұхаммед Қонаев «сендер, оны бұзбандар, жөндеуден өткізіндер, бұл тарихи ескерткіш қой» деп сақтап қалған. Бір кезде онда менің әкем мен Д.Қонаевтың әкесі сауда жасаған. Отбасында бес бала өстік. Анам оқыған кісі, қыздар гимназиясын бітірген. «Қазақ әдебиетінде» жұмыс істеген.

Біз Ташкенде туылдық. Ал 1934 жылы Алматыға келдік. Сол кездің өзінде-ақ, Алматы орыстанып үлгерген еді. Көшеде де, кинода да, мектепте де бәрі орысша сөйлейтін болып кеткен.

Қазақ тіліндегі жалғыз №12 мектеп болатын. Менің әкем КазПИ-де 40 жыл қызмет етті. «Оқыту әдістемесінен» сабақ берді. Біз Ленин даңғылы мен Артиллерийский көшесінің қиылысындағы мұрағатқа жақын маңдағы үйде тұрдық. Әкемнің денсаулығы күннен-күнге нашарлай берді, астма дертіне шалдықты. Ол өз хаттарында денсаулығының жақсы емес екенін де айтып өткен: ««...Лияс! Сенен айрылғаннан бергі «олжам» - керең болдым. Қандай маман профессорларға емдетсем де болмады. Жаман болып барады. Жақсы профессорлар Кавказда болады екен. Қазынамен бармасам, өзім оған төтеп бере алатын емен. Бара-бара сүйген қызметім мұғалімдіктен қаламын ба деп қауіптенемін. ...мұғалім болғаным 15 жыл болған екен. Алматыдан соң жөнді пәтер көрмей, ылғи шулаған баланың ортасында – жаман жағдайда істейтін едім, былтырдан бері үй кооперациясына кіріп екі бөлмелі үй салдыртып жатырмын...», - дейді.

Әкей бала кезімізден Ташкенде қызмет бабымен жүріп қалды, ал біз шешемізбен бірге Алматыда тұрдық. Әкем бізге «қазақша оқысындар», - деді, ал егер орысша сөйлесек аузымызды ашқызып, тілімізден аямай шертпе жасайтын, одан біз қатты қорқатынбыз. Каникул уақытында Оралға ауылға апарып тастайтын, жылағаным қарамайды. Онда ауылда қазақ балаларымен қазақша сөйлесеміз, ойнаймыз. Шынын айтқанда спарандық тәртіпте болдым.

Мен оқыған №12 мектеп, басында Киров болып, кейін Ш.Уәлиханов атын алды. Жазушылардың барлығы балаларын сол мектепке беретін.

Шамғали әкей Жетісу ақындарын жинап айтыс ұйымдастыратын. Сонда Жамбылды да шақырғаны бар. Түскен суреттері үйде сақтаулы. Жансүгіровпен жазысқан хаттарын Талдықорғанда І.Жансүгіров атындағы педагогикалық университеттегі ашылған музейге тапсырдым. Жамбыл туралы ең алғаш мақала жазған адам – Сарыбаев Шамғали. Ташкенде 1925 жылы шығып тұрған «Терме» деген журналға жарияланды.

Мен мектепте оқып жүргенде көк базардың қасындағы бір көпестің ескі үйінде тұрдық, ал кейін Никольский деген базар жаққа көштік. Бәріміз көшеде де, дүкенде де орысша сөйлейміз, ал бірақ та ана тілімді ұмытпаған себебім, әкейдің осындай қамқорлығы еді. №12 мектептің өзінің оқушыларға арналған интернаты болатын, ол жақта ауылдан келген қазақ балалары, әке-шешесі жоқ балалар тұратын, әкей мені солардың арасына жібереді. Қазақшаны сонан ұмытпай, жақсы біліп кеттім. Интернатта жүргенде қазақша театрға баратынбыз, олардан көргендерімізді бөлмемізде қойып ойнайтынбыз, мен сарымын ғой, орыстың әйелдеріне ұқсаймын, сондықтан әйелдің рөлін мен ойнайтынмын. «Қыз Жібек» қойылымын көретінбіз, тамаша еді!

Сол жылдарда КазГУ - ге түсетін бала жоқ. Интеллигенцияның басым көпшілігі балаларын орыс мектебіне беретін. Сондықтан КазГУ-дің филология факультетіне үлкен талас болмайтын.

Мен жас кезімде тақпақ айтқанды жақсы көретінмін. Бірақ ән сала алмаймын.

Ал енді соғыс уақытындағы күнделікті өмірден оқиғалық тарихи естеліктер айта кетейін. Біздің үйде атақты Дина Нұрпейісова тұрды. Ол әкеймен жақсы араласты, үйінде жөндеу жұмысы жүріп жатқандықтан алты ай біздің үйде жатты. Болатқа домбыра шертуді үйретіп кетті. Дина картаны да тәп-тәуір ойнайтын, бізді карта ойнауға үйреткен сол кісі. Сосын кетерінде Болатқа домбырасын силап, тілек батасын берді.

Кейін Болат, құрбыларымыз Құдабаева, Жаңашалова және қобызшы Балғаева консерваторияға түсті де әртіс болып шықты. Мен КазГУ-дің филология факультетіне даярлық курсына қабылдандым.

Соғыс жылдарында атақты балуан Қажымұқан да біздің үйде тұрған. Сондай дәу, ол да менің әкемнің досы еді. Бір жыл бізбен бірге тұрды. Ол офицерлер үйіндегі сахнада балуандық ойындарын көрсететін. Оның үстінен машинаны жүргізіп өткізеді, кеудесіне рельс қойып он адамды көтереді. Болат екеуіміз оны үйден шығарып саламыз. Қажымұқанның етігін шешіп көмектесеміз. Есімде аяғының шылғауы ұзы-ы-н болатын. Сосын киіндіреміз. Соғыс уақытындағы трамвайдың есіктері кіп-кішкентай еді, ал ол сыймайды оған. Біз бәріміз Қажымұқанды трамвайдың есігінен итеріп кіргіземіз. Сосын итеріп шығарып аламыз.

Көрсеткен ойындарынан көп ақша түсті. Өйткені тамашалауға көп адам келетін. Сталинге хат жазып: «мына ақшаға самолет жасаңдар, оның атын Қажымұқан қоясыңдар ма, енді оны өздерің біліңдер», - деді. Қажымұқан тамақты аз ішеді екен, біз оны «абжора» деп ойлағанбыз (күлді), тамаққа тәбеті жоқ. Өкінемін, онымен суретке түсе алмадық. Қиыншылықты көп көрдік.

Анам екі жерде еден тазалаушы болып істеді.

Біздің көршіміз қытай кісі болатын. Қытайдан ине, жіп, анау-мынау әкеліп сататын. Ол кісі жексенбі күні Қапшағайға барады, тасбақа ұстап, сорпа пісіреді. Бір күні мені шақырды: «Тасбақаның етін жейсің бе?» - деді, мен – «көрейік», - дедім. Ал біз ашпыз ғой. Бір күні бәрімізді отбасымен шақырып тасбақаның сорпасын берді. Қазандағы қайнап тұрған суға тасбақаны салады, тасбақалар шыңғырады. Ал анам болса мынаның біреуін де білмейді ол кезде, әйтпесе, сорпаны ішпей қояды ғой, бірақ кейін айттық.

Өйткені тағам жоқ, біз де тасбақа ұстап, ас даярлайтын болдық. Содан үй сыртында бір қапқа салып жия берем тасбақаның тасын, ол тым көбейіп кетті. Одан мен итіме үйшік жасап бердім. Әдемі болып шықты. Анам бір кездерде АЗТМ-да токарь болып та жұмыс істеді, үсті-басы май-май болып келеді, ауыр жұмыс қой. Болат болса оқиды, домбырада ойнайды. Мен интернатта тұрдым, үйде кішкентай қарындасым болды. Міне сөйтіп күнелттік.

Соғыс жылдарында С.М. Киров атындағы КазГУ-дің филология факультетінде студент болдым. 1-курста бізге М.Балақаев, І.Кеңесбаев, Н.Сауранбаев сияқты интеллигенцияның ең ірілері сабақ беретін, сонымен қатар әкем де маған сабақ жүргізді. Бірақ қазақ тобы болсақ та қазақ тілі қазақша, логика орысша, орыс тілі орысша, тарих қазақша, батыс еуропа әдебиеті орысша жүргізілді. Математикадан О.Жәутіковсабақ берді, мен математиканы нашар оқыдым, тақтадағы жазуларды көзім көрмейтін. О.Жәутіков «мынаны көшіріп ал», - десе, мен «тақтадағы жазуларды көрмеймін», - деймін. Мұнымды әкеме айтып: «сенің балаң нашар оқиды», - деген екен, үйге келсем: «сен неге тақтаны көрмейсің, ақшаны көресің бе, мына тағамды көріп тұрсың ба, ал енді неге тақтаны көрмейсің?», - деп, сазайымды тарттыратын. Кейін біреулер айтты, сөйтсем менің көзілдірік киюім керек екен ғой.

М.Балақаев деген ұстазымыздың мұрны еврейлердің мұрны сияқты болатын. Ал әйелінің мұрны бұхарлықтардыкіндей. Өзі қазаққа ұқсамайды. Ол алғаш есіктен кіріп келгенде, бізге енді «қазақ тілін грузинше оқытатын болар» деп ойладық. Алайда ол қазақ тілін жақсы білетін кісі болып шықты. Бізге Мұхтар Әуезов те сабақ берді. Ол студенттерге ылғи да «*шын - сын болсын, сын - шын болсын*» дейтін, қағазға қарамай сөйлейтін. Керемет мұғалім еді ғой. Жақсы мұғалім, бірақ балалары орысша оқыды. І.Кеңесбаевтың да балалары қазақша білмейді. Қазақ тілінің беделі жоқ. Мына қазірде де «Вечерняя Алматыда» берілетін жарнамаларға қарасақ театрларда қазақша қойылым бар, ал қазақша опера жоқ. Балет те еуропаша. Олар айына бір рет «Абайды», «Біржан-Сараны» қояды, бітті. Ал консерваторияда ұлттық концертке көңіл аудармайды, еуропалық стильдегі «орғандық», «фортепианалық» аспаптарда ойнайтын әуендер қойылады, дәстүрлі ән-күй шырқалмайды. Өкінішті!

Мен мектепті бітіргеннен кейін, отбасын құрып балалы болған кезімде, өз балама тіл жағынан катал болдым. Қазақ тіліндегі балалар бақшасы қаланың ең шетінде болса да, таңертең ерте тұрғызып, жаяу апарып жүрдім. Маған орысша сөйлесе, мен оған жауап бермеймін. Мектеп бітірген соң, оны Ленинградтағы А.А. Жданов атындағы университетте филолог-шығыстанушы мамандығына жібердім. Бірақ та ол маған хатты қазақ тілінде жазып тұрды. Өйткені ол орысша жазса, мен оны оқымайтынымды біледі. Қазіргі уақытта қандай да бір елден марапаттау алатын болса, қазақ шапаны мен бөрігін киіп алып шығады. Онысы өзіне әп-әдемі жарасады.

Жастардың ұлтжандылық сезімі қандай деңгейде деп ойлайсыз?

Жалпы қазақтың мінезі де, тілі де, әдет-ғұрпы да бәрі бай ғой. Бізді орыстар бүлдіреді. Қазірдің өзінде жастар «День святой Валентины» дегенге еліктеп кетті. Бүгінгі қазақ қыздарында бұрынғы құндылықтар жойылып барады. Меніңше бұл дінмен 73 жыл бойы күресудің салдары ғой деймін. Ол балалардың тәрбиесіне қатты кері әсерін тигізді. Қазір жастарды ұлтжандылыққа тәрбиелеу керек. *Қазақ десе, қазақ тілі десе орнынан тұрып кетуге, о дүниеге жүріп кетуге даяр ұрпақ керек!* Біз желтоқсанды ұмытып барамыз. Мен өзім сол жастармен бірге алаңда болдым. Маған көп адам «алаңға барма», - деді. Аяғым ауырса да бардым. Алаңда жастар мраморды бұзып, сындырып алған тастарды полицейлерге қарай, ал полицейлер оны жинап қайтадан жастарға лақтырысып жатты, сонда ол үшкір, қатты болады емес пе?! Бірі басыма тиіп, бірі аяғыма тиіп жатты. Алаңда машина өртелді. Барлығы жан сауғалап жан-жаққа қашқанда, мен орнымнан тұра алмай, құлап жаттым, қайта тұрып-құлап әбден берекем кетті. Топырлаған кісілердің ішінде құрыдым-ау дегенде, бір орыс капитаны «папаша идите домой», - деді. Айналадағы үйлердің балконынан кейбір таныстарым мені көріпті,

олар «сені аяп кеттік, қатты қиналдың ғой», - деді. Міне осындай оқиғадан кейін ғой Колбиннің бізден қашып кеткені. Бізге, Тіл білімі институтына Колбиннің көмекшісі «оған арнап, сөздік даярландар», - деді. Колбиннің үлкен томдықты тасып жүре алмайтынын, оны қысқартып, кішірейту қажеттілігін айтты. Жеті адам бір айда сөздікті бітірдік. Даяр болған кезде оны көмекшісіне алып барсам, енді олар 20 баспа табаққа түсіріндер дейді, мен «жоқ түсіре алмаймын», - деп кетіп қалдым. Кейін шақыртып алып, 100 мың дана етіп шығарды, барлығы өтіп кетті. Екінші рет шықты, тағы да өтіп кетті. Біз тарихты қайта жазу керек дейміз-ау, тек тарих емес, филология ғылымын да қайта жазу керек. Өйткені бұрынғы ғылым Кремльдің нұсқауымен жазылды ғой.

Сіздің тамаша коллекцияларыңыз бар, сол жөнінде өз аузыңыздан естісек!

Менің сегіз коллекциям бар:

1. Қазақта ең бірінші коллекционер Ш.Уәлиханов болған, ол түрлі тастар, географиялық хайуанаттардың макеттерін жинаған, оның жеке кітапханасы болған, бірақ біз оның қайда екенін әлі күнге дейін білмейміз. Ол түркі теңгелерінен тұратын топтамасын Мәскеудегі Алексеев деген академикке берген көрінеді. Содан ол ғалым мақала даярлап, жариялаған. У.Шоқан геологиялық коллекциясын Германиядағы Дрезден мұражайына берген екен. №12 мектепке Шоқан мұражайын ашып бердім. Өзім де, балам да осы мектепте оқыдық қой. Шоқан Уәлиханов туралы 50 жыл бойы жинаған дүниелерімнің жартысын ғана бердім.

2. «Қайрат» футбол командасы туралы 100 альбомнан тұратын топтамам бар. Футбол туралы елу мақала жаздым. Әлем чемпионатында Мексикаға барып келдім. Оның өзі 5-6 мақала болды.

3. Халық емшілігіне арналған коллекциям қазіргі уақытта 800 папка болып тұр. Мен Қазақстанның халық емшілері Ассоциациясының құрметті мүшесімін. Көпшілігі халық емшісі деп қалып жатады. Жыл сайын бұл коллекциямнан көрме жасап тұрамын.

4. Ескі ақша – нумизматикадан коллекциям бар. Ол түркіхалықтарының ақшалары мен монеталарынан тұрады. Әл-Фарабидің, Ғабит Мүсіреповтің, М. Әуезовтің суреті шыққан ақшалар бар.

5. Келесі коллекциям – қазақ қыздарына арналады. Дина Нұрпейісова, Бибігүл Төлегенова, Әлия Молдағұлова т.т. Мына Бибігүлдің жас кезіндегі суреті, өзінде бұл сурет жоқ екен. Ол менімен бір кезде көрші тұрды, сонда суретті көріп: «мына сурет менде жоқ, маған беріңізші», - деді. Мен оған: «коллекцияға жиналған заттар берілмейді», - деп жауап бердім. Алла қаласа, 8 наурызда – Халықаралық әйелдер күнінде көрме жасаймын, қыздарға тарту болсын.

6. Мақал-мәтелдерім 15 каталог болды. Барлық саны үш мыңға жетті.

7. Анекдоттардан бір коллекциям бар, оның ұзын саны екі мыңға жетеді. Менің анекдот жинайтын себебім, күлкі – денсаулыққа пайдалы. Мәселен, орыстарда күлкінің бес-ақ түрі бар екен. Қазақта күлкінің 64 түрі бар. Жымиып күлу, сықылықтап күлу, қарқылдап күлу, мырсылдап күлу кете береді.

8. Келесі коллекциям значоктар, конверттер - 4 мың, күнтізбе, маркалардан тұрады.

Менің Сарыбаев Болат деген туған інім бар еді. Ол менің бұл іспен айналып жүргенімді көріп, ол да коллекциямен айналысқысы келді. Оған «сен түркі елдерінің музыкалық аспаптарын жина», - дедім. Сөйтіп ол 40 жыл бойы 400 инструмент жинап алды. Оның үйі екі-ақ бөлмелі еді, өзі кухняда жайма төсекте жатады, ал екі бөлменің барлық жерінде музыкалық инструменттер ілулі тұрады. Оны Д.Қонаев естіп, 4 бөлмелі үй берді. Қазақстан Орталық комитетінің хатшысы аспаптарды Ө.Жәнібеков: «Ықылас атындағы Ұлттық музыкалық аспаптар мұражайына тапсыр», - деді. Болат оған қарсы болды, сөйтіп қатты ауырып қалды. Бұл аспаптардың тілін түсінетін адамға қалдырғысы келді. Содан Н.Тілендиевті қайта-қайта шақыртып жүріп, онымен кездескенде Болат оған: «мына оркестрді сен ғана басқара аласың, осыны өзің қолға алшы», - деді. Бұл аспаптарды інім оп-оңай жинаған жоқ. Түрлі облыстарда болды, қазақтарда домбырашы дүниеден өтсе зиратының үстіне домбырасын қояды екен, ал інім болса оны алып кетеді, ашық далада домбыра шіріп кетеді ғой. Бірін солай алса, енді екіншісін өз қаржысына сатып алып жүрді. Сөйтіп түркілердің музыкалық аспаптарынан оркестр құрды. Өзі сыбызғыда ойнайды. Кандидаттық диссертациясын осында қорғады. Ал докторлығын Мәскеу бекітпеді.

Болаттың мұражайы туралы Н.Назарбаевқа айтып хат жолдадым. Елбасына арналып ашылған мұражайға қою үшін Тасамағамбетов үш адамды жіберіп, музыкалық аспаптарды алып кетті. Қазір Астанада Болаттың коллекциясы жұмыс істеп жатыр, он шақты инструментті жаңғыртты: үскірік, жетіген, тастауық, шертен т.б. Бірақ олар Болатты ұмытып кетті. Ешкім есіне де алмайды, өкінішті!

Қазіргі уақыттағы тіл саласы бойынша айналысып жүрген тақырыбыңыз қандай?

Мен кандидаттық және докторлық жұмыстарымды орысша жаздым. Бізді Мәскеу мәжбүрледі. Мемлекеттік тіл сол елдің тілімен бірдей болу керек. Дүние жүзінде Францияда француз тілі, Германияда неміс тілі, Өзбекстанда өзбек тілі - мемлекеттік тіл.

Мен 90 жасқа келдім. Менің мақсатым – бір ғасырда қазақ тілі жөнінде не шықты, содан он томдық кітап шығару. Қазақ тіл білімінің 10 томын даярлағым келеді. 6-томын былтыр шығардым, 7-томын даярлап қойдым, шығаруға әзірге қаржы болмай тұр. 8-9 томды жасап жатырмын. Оның бірінші томын советтік биліктің қайнап тұрған кезеңінде «халық жауларының» аты бар деп турап тастаған, сосын өртеп жіберген. Ол - теперіш көрген библиографиялық көрсеткіш.

«Алаш көсемсөзі» атты 10 томдықтың («Шолпан» журналы) 1-кітабында (Намазалы Омашев және Ханбибі Есенқарақызы даярлаған мақалада (7бет) – М.Қ.) Үшкөлтай Субханбердинамен әңгімеңіз берілген. Онда Сіз: «Шөке, менің библиографиялық көрсеткішім «А.Б.» деген Ахмет Байтұрсыновтың инициалы үшін, туралып өртеніп кетті. Ал Сіздің библиографияңызда «А.Б.» да «М.Д.» да жүр, бұл қалай?» дегеніңіз бар. Үшкөлтай апамыз Сіз туралы: «кітабын құртып, өзін біраз әуре-сарсаңға салған кездің өзінде жай ғана жымып, әдемі тапқыр әзілін айтып жүретін ерекше адам, зерделі ғалым ғой, - дей келе – «үндемеңіз, Шөке», - деген көрінеді. Ал Сіз оған жауап беріп: «Мен үндемеймін-ау, сыбырлаушы табылып қалмасын», - деген екенсіз.

Ал енді Шора Шамғалиұлы, кітабыңыздың тағдыры жөнінде өз аузыңыздан естісек деп едік!

1960 жылы менің «Қазақ тіл білімі әдебиетінің библиографиялық көрсеткіші» атты еңбектің бірінші томы пышақтың астына түсіп, туралып кетті. Өйткені онда «халық жауларының» есімдерін қосқан едім. Онда Ахмет Байтұрсыновтан бастап, «А.Б.» деп қысқартылып берілген болатын. Ал, бірақ та оның Ахмет Байтұрсынов екендігін, оның арғы жағындағы М. Жұмабай, Х.Досмұхамедұлы, Т.Шонанұлы, Қ.Кемеңгеров, А.Байдильдин, Байғаскин, Ж.Аймауытов, Ш.Құдайбердіұлы сынды т.б. қазақ интеллигенция өкілдерінің 40 шақты есімі және олардың еңбектерінің тізмі хронологиялық тәртіпте енгізілген болатын, солар арқылы бірден тануға болатын еді. Ол кезде зиялы қауымның ешқайсысы «Халық жауы» деген айыптан ақталмаған кезі-тін. Мен материалдарды Мәскеудегі архивтен алып келген болатынмын. Кітаптың редакторы етіп І.Кеңесбаевты жазғанмын.

Кітабым шыққанда сүйінші сұрап, І.Кеңесбаевқа кіріп бардым да: «кітабым шықты, сіз Бас редакторсыз дегенімде», - ол «О, құтты болсын», - деп, бірінші бетін ашып қалып еді, «А.Б.» - дегенді көріп шошып кетті. Ісекең дереу Орталық Комитетке телефон соқты. Кітаптың рецензенттері Мәулен Балақаев пен Ғали Бегалиев болатын. Орталықтағылар: «Дүйсенбі күні келіндер», – деді. І.Кеңесбаев, рецензенттер Мәулен Балақаев пен Ғали Бегалиев бар, бәріміз дүйсенбі күні Орталық Комитетке бардық. Ондағылар І.Кеңесбаевтан: «халық жауларының барлығының есімдері мына кітаптың ішінде жүр, сен неге қарамағаның?», - деп сұрады. Ол: «Мынаның бәрін алып таста деп едік, алып тастамапты ғой», – деп маған жаба салды. Ол негізінде кітаптың ішінде «халық жауларының» бар екенін білмейді, қарамаған ғой. «Сіз неге қарамадыңыз?» – деп, М.Балақаевтан сұрап еді: «Мен оны қарап едім, біздің аттарымыз кездеседі екен. Қолымды қоя салдым», – деп жауап берді. Ол ешкімнен қорықпайтын еді. Ал, менен ештеңе сұраған жоқ. Сол жердегі бір философ шілтең-шілтең етіп, М.Балақаевқа да, І.Кеңесбаевқа да әбден ұрысты. Ал Бисембаев анандай жерде бірдеңе істеп, өзімен-өзі отырды. Ол жақсы адам еді. Ештеңе деген жоқ.

Ертеңіне І.Кеңесбаев: «Саған сөгіс жариялаймыз, жұмысыңнан төмендетеміз», – деді. Жалпы мен партия қатарында емес едім. Соным дұрыс болған екен, нем бар партияда, менің оған кіргім де келмеген. Маған сөгіс жариялап, жұмысымнан төмендетумен ғана шектелді. Басқаша жағдайда жұмыстан шығарып тастар еді. Мені бөлім меңгерушілігінен алып тастап, орныма Рәбиға Сыздықованы қойды.

Кітабымның 2000 данасы жертөледе машинамен туралып жатқанда мен бардым. Қарап тұрдым.

Типографияда істейтін бір жолдасым, ал енді сенің кітабыңды турап жатыр, «бір қалтаңа «столічнийды» сал, ал екінші қалтаңа балықтан «закуска» ал да бар. Сөйтіп кітабыңның 2-3 данасын сұрап ал», - деді. Барсам үш орыс жігіті кесетін құралмен кітапты үшке бөліп жатыр екен. Мен бардым да оларға «Я вам принес подарок, угасайте», - деп едім, олар қуанып кетті, нені турап жатқанын қайдан білсін? Бірақ, маған кітабымның үш данасын бересіңдер, туралғанынан және туралмағанынан», - дедім. «Пожалуйста!», - деп, қолыма ұстатты. Портфеліме салып алдым да кеттім. Соның біреуін Ғарифолла Әнес репрессияға ұшырағандардың мұражайына қоямын деп алып кетті. Біреуін А.Байтұрсынов мұражайына қоямыз деп сұрады. Біреуі міне, өзімде сақтаулы тұр.

Содан бір күні институт директорының орынбасары қызметіне біреуді тағайындау керек болды. І.Кеңесбаев мені шақырып алып: «Сені қоямыз», – деді. Маған сөгіс бергенде партия сөгісі емес, кәсіподақ атынан сөгіс берілген болатын. Бірақ академияның вице-президенті Б.А.Төлепбаев партия

ұйымының хатшысы Покровский «Партияда жоқ адамды қоюға болмайды», - деп қарсы шықты. Б.А.Төлепбаев Мәскеуден әлгінде ғана келген. Ол академик деген атағын Алматыға келген соң алған. Бір күні академияда вице-президент шақырып: «Сені орынбасар етіп қояйық деп отырмыз. Екі-үш кемшілігің бар, соны жоясың», - деді. Сондағы кемшіліктерім: біріншіден, менің қалпағым (шляпам-М.З.) бар болатын. Қиы-жиқы жерін қиып алып тастап, төбеме ғана киіп жүретін тақия жасап алғанмын. «Соны тастайсың» деді. «Екінші, анекдотпен көп әуестенуіңді қоясың. Тіптен іштен қысып бара жатса, маған келіп айтып-айтып кетуіңе болады», - деп жымыды. Жарайды деп мен кеттім.

Ғылым жолындағы қуанышты сәттеріңіз...

Алғашында мақалам шықты, соған қатты қуанғанмын. Ал қазір менің қуанышым - кітаптарым. Кейбір достар бар, жақсы уақытта қасымда жүреді, қиын уақытта жасырынып қалады, мен оларды «күнбағыстар» деймін.

Диалектологиялық сөздіктер шығардық, он адам болып. Даяр болған кезде менің фамилиямды өшіріп, өз атынан шығарып жіберіпті. Мен сондай адамдарға қарсы пікір айтып, мені қорғамағандары үшін кейбір әріптестеріме ренжулімін. 1960 жылдарда кітабым биліктен теперіш көріп, пышақ астында туралғанда оларды түсіндім. Саяси жағдай солай еді, заман күрделі болатын. Ал мынадай жағдайда, жанымда болмай, үнсіз қалып қалғаны маған ұнамады. Алайда ол адам кейін менен кешірім сұрады, «дұрыстап қайта шығарам, кешіріңізші мені», - деді. Сосын мен кешірдім.

Жастарға қандай кеңестер айтқан болар едіңіз?

Тіл саласына байланысты жастарға айтарым, сыбайлас жемқорлықтан бойларыңды аулақ ұстаңдар! Ол баяғыда басталып, тамырын терең жайып жіберген ғой. Оның тамырын шабу керек!

Мен бірде қонақта болдым. Алтын сағатын мақтанып тағып алған бір әйел, орнынан тұрып: «менің балам жеті тіл біледі: ағылшын, орыс, француз, неміс т.т.», - деп санап шықты. Ауылдан келген бір қарт кісі оған айтты: «шырағым, балаң қазақ тілін біле ме?» - десе, әлгі «одан ұяттымыз» - дейді. «Онда отыр, мақтанба!», - деп жекіп, отырғызып қойды. Намыс жоқ! Бұрын совет кезеңінде орыстан әйелің болса, «интернациональная семья появилось» деп мақтайтын. Ал енді қарақтарың, ол заман келмесе кетсін, бізге қандай ұрпақ керек?

Бізге қазақ тілі десе, қазақ халқы десе ішкен асын жерге қояр ұрпақ керек. Біздің әкелеріміз армандаған қоғамды құрайық. Ана тілдеріңді құрметтендер, Отаншыл болыңдар!

Шора Шамғалиұлы, күні кеше зерттеу еңбегіңіз жарық көрді. Ал бір кітабыңыз өз мәресін күтіп тұр. Бір ғасырда қазақ тіл білімі бойынша шыққан дүниелерден 10 томдық еңбек жазу - негізгі мақсатыңыз екен. Ал қалғаны үш-ақ том көрінеді. Бұл әлі күш-қуатыңыздың молдығының көрінісі. Жүсіп Баласағұнның «жақсы мінез бен жақсы сөз адамды қартайтпайды» дегені бар. Осы сөз тура Сізге арналғандай. Әлгінде ұстазыңыз М.Әуезовтің «кәрілік бізге сән бермейді, біз кәрілікке сән беруіміз керек» деген сөзін еске алып едіңіз, ұстазыңыздың бұл айтқан өсиетін орындап жүргеніңіз де байқалады. Өмір жасыңыз ұзақ болсын!

1 *Жизнь и деятельность представителей казахской национальной*

2 *интеллигенции в Туркестане. Сборник документов и материалов. Шымкент*

3 *2004, - С.184*

4 *Первый Казахский институт в Ташкенте. Сборник документов и*

5 *материалов. Редколлеги: С.Тилеукулов, Ш.Оразимбетов, А.А. Голованов, М.Бакиров. Отв.ред: д.и.н.проф. С.Тилеукулов. Ташкент, 2005 г.*

6 *Шамғали Сарыбавтың Ілиясқа жолдаған хаттары мына жинақта жарық*

7 *көрген: И. Жансугуров: Документы, письма, дневники (1920-1964 гг.). В 2-х частях – Алматы: «Үш қиян», 2006 – 592.*

8 *Жансугуров И: Документы, письма, дневники (1920-1964 гг.). В 2-х*

9 *частях – Алматы: «Үш қиян», 2006 – 592.*

10 *Жансугуров И: Документы, письма, дневники (1920-1964 гг.). В 2-х*

11 *частях – Алматы: «Үш қиян», 2006 – 592.*

Резюме

Труд в Советское время в контексте устной истории (интервью академик Ш.Сарыбаева)

Мырзатаева З.Б. – к.и.н., ст. преп. КазНПУ имени Абая

В статье рассматривается феномен труда через призму биографической истории ветерана ученого, академика Ш.Сарыбаева. Выявляются новые факты из жизни советской казахстанской науки посредством применения новых технологий исторического исследования.

Также впервые вводятся в научный оборот новые документальные материалы, устные источники из личного архива академика Ш.Сарыбаева, ранее не доступные исследователям.

Ключевые слова: советский труд, образование, репрессия, интеллигенция, советская политика, советская система, война, декабрьское восстание.

Summary

Soviet labor in oral history (On the basis of academic Sh.Saribaev story)

Myrzatayeva Zabira – *Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Institute of History and Law, Department of History of Kazakhstan. Aimaty, e-mail: zabyra73@mail.ru*

The article deals with the phenomenon of working through the prism of biographical stories veteran scientist, academician Sh.Sarybaev. Reveals new facts about the life of Soviet Kazakhstan science through the use of new technologies of historical research.

Also for the first time introduced into scientific circulation new documentary evidence, oral sources from the personal archive of academician Sh.Sarybaev not previously available to researchers.

Keywords: soviet labour, education, repression, intelligentsia, soviet politics, soviet system, war, December revolt.

УДК:930.25(075.8)

ВИЗУАЛЬНАЯ АНТРОПОЛОГИЯ: СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ

Сексенбаева Г.А. – доктор исторических наук, доцент, КазНУ им. аль – Фараби

Визуальная антропология как самостоятельное направление научной и творческой деятельности стала оформляться в 60-70-е гг. XX в. До этого времени кинематографические документы, запечатлевшие фрагменты реальной жизни народов, были делом рук преимущественно кинохроникеров. В статье предпринята попытка обрисовать вклад практиков и теоретиков в становление новой дисциплины и нового вида творческой деятельности, посвященных созданию образов культурных сообществ. Визуальная антропология в настоящее время рассматривается как область аудиовизуального познания культурно-исторической действительности, направленная на получение аудиовизуальной информации о различных сторонах жизни общества с целью осуществления диалога культур, которая фиксирует и изучает духовные, бытовые, природные, исторические и другие стороны культуры.

Ключевые слова: визуальная антропология, этнографическое кино, визуальные образы, визуальный поворот, визуальные технологии, визуальные репрезентации.

Современный мир сегодня трудно представить себе без широко распространяемых аудио- и видеозаписывающих устройств, развития цифровых (дигитальных) технологий («цифровая революция»). Общество продолжает стремительно визуализироваться – замечать, узнавать и исследовать себя в визуальных образах, полученных с помощью «объективных» посредников: фото- и видеокамер, что с полным основанием говорить о «визуальном повороте». Можно согласиться с мнением известного польского социолога П. Штомпки, который пишет, что «...в течение последних десятилетий в западной культуре доминируют визуальные средства массовой информации над устными или текстовыми сообщениями... Мы живем в культуре, которая все больше насыщается визуальными образами с разными целями и задуманными эффектами» [1].

Резкое увеличение объема визуальных репрезентаций, которые производит современный человек и усложнение самой системы визуализации, визуальные технологии, методы и источники стали привлекать и продолжают привлекать научные дисциплины, в первую очередь социально-гуманитарного профиля, такие как киноведение, культурология, история, антропология, фольклористика, этнология, социология, философия и другие. Аудиовизуальная культура всё активнее воздействует на различные стороны культурной современности и проникновение в сознание человека при помощи цифровых технологий (фото и видео), восприятие человека через медиaprостранство (телевидение, виртуальное пространство Интернета). Интерес перечисленных выше наук к области визуального

объединяется вокруг популярных сегодня понятий «визуальная антропология» и «аудиовизуальная антропология».

Время оформления визуальной антропологии в самостоятельное культурное направление определить довольно трудно, но его история неотделима от истории научно-познавательного и документального кинематографа. Уже в 1898 г. исследователь из Кембриджского университета А. Хэддон отправился с фотокамерой Люмьера в экспедицию в залив Торреса. Считается, что эта первая этнографическая съемка была произведена во время Британской экспедиции в проливе Торреса по инициативе биолога Альфреда Корта Хэддона (Alfred Cort Haddon, 1855 - 1940), впоследствии известного антрополога. А. Хэддон сделал четыре одноминутных съемки, запечатлевшие танец ловцов трепангов "Толчок ноги" на о-ве Мурраи. К тому времени тайный обряд инициации мужчин Malu-Vomai, частью которого и являлся танец, уже не практиковался [2]. И с тех пор киноаппарат, а позднее и видеокамера становятся привычными инструментами исследования в руках многих антропологов. На первом этапе съемки велись преимущественно в труднодоступных, малоизвестных районах, внимание привлекали в первую очередь редкие экзотические культуры. Опасаясь за их судьбу и учитывая возможность полного их исчезновения в условиях наступления техногенной цивилизации, антропологи стремились как можно полнее и в короткие сроки запечатлеть их образ жизни. Уже в 1920-х гг. на Западе формируются крупные фонды аудиовизуальной информации, сыгравшие значительную роль в превращении визуальной антропологии в самостоятельную научную дисциплину.

Определение статуса визуальной антропологии в науке и средствах массовой информации было сформулировано еще в 20-х годах Маргарет Мид, которая выдвинула тезис о принципиально новом виде информации, не дублирующей вербальную, а открывающей новые для науки возможности отображения действительности. Ее полевые исследования проводились в основном среди народов Океании. Она совершила экспедиции на острова Самоа (1925–1926), острова Адмиралтейства (1928–1929), в Новую Гвинею (1931–1933), а также на Бали и Новую Гвинею (1936–1939). Там она изучала подростковое и сексуальное поведение среди примитивных племен. Балийское исследование заслуживает особого внимания своей разработкой новых полевых методов. Она широко использовала фото и киносъемку, что сделало возможным фиксировать и анализировать значимые детали поведения, которые выпадают из внимания этнографов, использующих традиционные методы описания [3].

Заметную роль в становлении визуальной антропологии сыграло творчество Жана Руша, показавший значимость этой области знания для осознания обществом своего единства в условиях огромного культурно-национального многообразия. Жан Руш стоит у истоков такого значительного эстетического и концептуального направления в мировой культуре, как «синема верите» (cinéma vérité). Термин представляет собой дословный перевод на французский язык названия известной серии советских документальных фильмов «Киноправда» (1922-1924), выпущенных объединением КИНОКИ во главе с Дзигой Вертовым. В своих картинах Рушу («Я – негр» (Moi un noir), «Безумные начальники» (Les maîtres fous), «Хроника одного лета (Chronique d'un été) удалось объединить методы этнографического фильма (визуальной антропологии) и документальной публицистики, в которых он развернул широкую критику европейской культурной системы и западной цивилизации в целом [4].

Развитие визуальной антропологии связано и с именем Джея Руби (Jay Ruby), заслуженного профессора антропологии университета Темпл в Филадельфии, который исследовал отношения между культурами и изобразительными средствами более тридцати лет. Его исследовательские интересы вращаются вокруг применения антропологической способности проникновения в суть производства и понимания фотографий, фильмов и телевидения. В течение 30 лет он провел этнографические исследования иллюстрированной коммуникации в округе Джуниата, Пенсильвания, Ок-Парке, Иллинойс [5].

В 1968-1980 годы он основал и вел международные конференции по визуальной антропологии, включив в их программы фильмы/видео-исследования различных культур. Кроме того, он являлся редактором множества академических и популярных журналов по американской археологии, массовой культуре и визуальной антропологии включая "Исследования в Визуальной связи" (Studies in Visual Communication) и "Визуальная Антропология" (Visual Anthropology) [6].

Многие исследователи и кинематографисты всего мира внесли лепту в становление и утверждение в обществе визуальной антропологии. Но, вероятно, трудно представить ее развитие без такой фигуры, как Роберт Флаэрти, американского кинорежиссёра, который наряду с Дзигой Вертовым считается одним из основоположников и классиков мирового документального кино. Именно в его творчестве наиболее ярко проявились высокие нравственные принципы ответственного отноше-

ния к представителям сообществ, попадающих в поле зрения камеры. Со временем на основе этих принципов было сформировано понимание визуальной антропологии как деятельности, обеспечивающей диалог культур. Известный советский кинорежиссер Дзига Вертов, как и Флаэрти, работавший на заре становления кинематографа, внес огромный вклад в изучение возможностей киноязыка. Говоря о мастерской исследования способов кинематографического отображения действительности, Вертов считал важнейшим наблюдение таких сторон человеческого поведения и сознания, которые не удастся показать никакими другими средствами, кроме кинокамеры. К тому же он был первым, кто высказал и довольно основательно разработал идею создания выездных школ для организации на местах групп документалистов, способных регулярно проводить съемки событий, характеризующих историю страны.

После окончания Второй мировой войны началась существенная кинематографическая активность антропологов. К 1952 г. сложился достаточный интерес в этой области, чтобы сформировать международный Комитет по Этнографическому и Социологическому кино, который был связан с образованием ЮНЕСКО. Фестиваль во Флоренции, конференции по визуальной антропологии в Филадельфии, в Париже, фестиваль работ Маргарет Мид в Нью-Йорке, этнографический фестиваль кино Королевского Антропологического Института в Манчестере — все это было организовано в 1960-х гг., 1970-х гг., и 1980-х гг., чтобы поощрить рост интереса к антропологическому кино. Каждый год появляются новые конференции, фестивали и семинары, которые свидетельствуют об увеличивающемся интересе к визуальной антропологии. Издаются три квартальных периодических издания, посвященных этой области знания: «Studies in Visual Communication» (1974-1985), «Visual Anthropology» (1987-), совместно с международной Комиссией по Визуальной Антропологии; и «Visual Anthropology Review» (1986-), которые выходят под эгидой американского Общества Society for Visual Anthropology. Роль Общества в пропаганде антропологического кино и его стимулировании в обществе существенна. По его инициативе в настоящее время существуют и программы подготовки дипломированных специалистов в университете Южной Калифорнии, Нью-Йоркском университете, и университете Темпл в Соединенных Штатах и в Манчестерском университете в Англии. В этих университетах можно получить ученые степени (магистра и доктора) по визуальной антропологии.

Общество визуальной антропологии (Society for Visual Anthropology — SVA), учреждено в США в 1984 г. Оно организует и поощряет инициативные исследования — не только выполнение фотографии и создание кинофильмов, но и получение безкамерных документальных источников, посвященных культуре жестов, танцев, вербальных и художественных символов у разных народов мира. В качестве источников визуальной антропологии могут стать культовые сооружения, наскальная живопись, исторические фотографии, старые грампластинки и др. Общество выпускает периодические издания Visual Anthropology Review и Visual Anthropology, организует ежегодные научные конференции.

Сегодня визуальная антропология, не утратив былого интереса к редким и экзотическим культурам, стремится отобразить и другие антропологические явления: социальные, художественные, педагогические, религиозные и т.д. Одним из его уникальных инструментов является видеомониторинг культуры — длительные многолетние съемки представителей одной культуры, раскрывающие ее историческую динамику.

С начала 1990-х интерес к визуальной антропологии проявили и в России, где также регулярно проводят специализированные фестивали по визуальной антропологии, в том числе *Московский международный фестиваль визуальной антропологии «Камера-посредник»*, *Российский фестиваль антропологических фильмов* (Екатеринбург), *Московский международный фестиваль аудиовизуальной антропологии «Дни этнографического кино»*, в ходе работы которых был проведен целый ряд научных мероприятий: конференций и круглых столов, по итогам которых опубликованы сборники научных статей, посвященные актуальным проблемам визуальной антропологии [7]. Работки в области визуально-антропологической теории и методологии ведутся в научно-исследовательских центрах, в частности в **Центре визуальной антропологии (ЦВА) МГУ имени М. В. Ломоносова** (Москва, существует с 1991 г.), в **Этнографическом бюро** (Екатеринбург, с 1991 г.), в **Учебно-научном центре визуальной антропологии и эгоистории (ЦАВЭ) РГГУ** (Москва, с 2006 г.) и ряде других.

За рубежом прикладными исследованиями в области визуальной антропологии, производством этнографических фотографий и фильмов, а также формированием фото- и киноархивов занимаются

крупные научно-исследовательские центры, например Центр изучения кино при Гарвардском университете (**The Film Study Center at Harvard University**), США; Центр визуальной антропологии при университете Манчестера «Гранада» (**Granada Center for Visual Anthropology at University of Manchester**), Великобритания; Центр визуальной антропологии при Австралийском национальном университете (**Center for Visual Anthropology at Australian National University**), Австралия, и многие другие. Более того, сегодня визуальную антропологию нельзя свести только к съемке и созданию фильмов, фотографированию и звукозаписи. Она включает в себя помимо съемки сбор, хранение и распространение экранных материалов, теоретическую и исследовательскую работу, обучение, пропаганду и внедрение идей и материалов визуальной антропологии в сферы образования, культуры, СМИ. Огромную помощь в развитии аудиовизуальной антропологии оказывают средства современной электронной техники.

Впервые термин "визуальная антропология" был использован в неоднократно переиздававшемся учебнике известного американского антрополога и фотографа Джона Кольера-младшего [8]. А уже в 1968 г. Джей Руби - первый президент Общества антропологической визуальной коммуникации - организовал международную конференцию по визуальной антропологии, включающую фестиваль, проводившуюся затем до 1980 г. В последующие десятилетия визуальная антропология оформилась в один из наиболее перспективных видов гуманитарной деятельности, интегрирующей научные и художественные подходы к отображению действительности. Результаты этой деятельности легли в основу новой области образования, находят выражение в фильмах, которые демонстрируются на многочисленных фестивалях, обсуждаются на конференциях и в публикациях.

Становление визуальной антропологии могло состояться лишь благодаря деятельности многих творческих личностей - практиков и теоретиков. Уже с конца XIX столетия, практически с первых шагов кинематографа, постоянно велись съемки, содержащие этнографическую (и шире – антропологическую социокультурную) информацию, иногда с участием ученых, а чаще - кинохроникерами. Эти произведения в большинстве случаев не были связаны с антропологией и становились объектом рассмотрения исследователей уже на более позднем этапе. В зарубежной литературе осмысление теоретических проблем и прикладных аспектов визуальной антропологии началось в середине 60-х годов XX века, когда визуальная антропология окончательно оформилась как самостоятельная (суб)дисциплина в лоне культурной антропологии. В частности, в США разработкой теории визуальной антропологии в разное время занимались такие антропологи, как А. Баликси (**A. Balikci**), Р. Гарднер (**R. Gardner**), Д. Макдуглл (**D. MacDougall**), М. Мид (**M Mead**), Дж. Руби (**J. Ruby**), П. Хенли (**P. Henley**), Р. Чафлен (**R. Chaflen**), К. Янг (**C Young**) и другие. В Европе, в частности во Франции и Италии, исследованиям теории и методологии визуально-антропологических исследований, посвящены работы таких исследователей, как Ж. Руш (**J. Rouch**), Ф. Халлер (**F. Haller**). В 70-е годы в свет вышла первая редакция фундаментального сборника статей под редакцией Пола Хокингса (**Paul Houkings**) «Принципы визуальной антропологии» [9], где освещались основополагающие вопросы теории, методологии и практики визуальной антропологии, а чуть позже была опубликована не менее значимая в теоретическом плане монография Карла Хайдера (**Karl Haider**) «Этнографическое кино» [10]. Таким образом, разработка визуально-антропологической теории велась, главным образом, зарубежными исследователями, практикующими фото- и кино съемку в процессе антропологического исследования.

На сегодняшний день теоретические и методологические разработки в области визуальной антропологии активно продолжаются, география стран, включенных в развитие обучения и практики дисциплины, расширяется. В ряде ведущих стран мира в университетах существуют отделения по подготовке специалистов в области визуальной антропологии, в частности в Университете Тромсё (**University of Tromso**), Норвегия; в Университете Манчестера (**The University of Manchester**), Великобритания; в Темпльском университете (**Temple University**), США, и ряде других стран. Преподавание в данных вузах осуществляют известные специалисты в области теоретических и прикладных исследований визуальной антропологии, в том числе Дж. Руби (**J. Ruby**), П. Кроуфорд (**P. Crawford**), А. Гримшо (**A. Grimshaw**), К. Хайдер (**K. Haider**) и другие. Проводятся ежегодные Кинофестивали визуальной антропологии «Аспекты» (**Aspekty Film Festival of Visual Anthropology**), Польша; Международный кинофестиваль документального и антропологического кино в Пярну (**Parnu International Documentary and Anthropological Film Festival**), Эстония; Кино- и видеofестиваль имени Маргарет Мид (**Margaret Mead Film & Video Festival**), США и многие другие.

Таким образом, визуальная антропология становится в современном мире одним из мощных направлений исследования человеком самого себя. Богатство и сложность этого специфического способа самопознания, наличие многообразия конкурирующих истолкований ее смысла определяет актуальность философско-антропологического осмысления границ и условий возможности опыта визуальной антропологии.

1 Штомпка П. Социология социальных изменений/ пер. с нем. М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 76.

2 <https://books.google.kz/books?isbn=5457910598>

3 Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения. Перевод с английского и комментарии Ю.А.Асеева. М.: Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1988. - Академия наук СССР. Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Серия «Этнографическая библиотека».

4 http://www.vokrug.tv/person/show/Jean_Rouch/

5 Круткин В.Л. Джей Руби о визуальной антропологии// Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность/ Сб.науч. ст. Саратов, 2007.

6 <http://astro.temple.edu/~ruby/ruby/>

7 Сборник статей по визуальной антропологии «Салехард 2000», посвященный II Российскому фестивалю антропологических фильмов (Салехард, 29 августа — 4 сентября 2000 г.). М.: ТЕИС, 2000. Материалы Второго московского международного фестиваля визуальной антропологии и конференции «Традиции и объектив: В поисках цельности» (Москва, 24-28 мая 2004 г.). М.: ТЕИС, 2004. Третий московский международный фестиваль и конференция визуальной антропологии «Камера-посредник» (Москва, 8-13 октября 2006 г.). Сб. статей. М.: ТЕИС, 2006. Четвертый московский международный фестиваль и конференция визуальной антропологии «Аудиовизуальная антропология: теория и практика» (Москва, 7-8 октября 2008 г.). М.: ТЕИС, 2008. Аудиовизуальная антропология. История с продолжением. М.: Институт наследия, 2008. Аудиовизуальная антропология. Культурное наследие как институт памяти, М.: Институт наследия, 2012.

8 Александров Е.В. Предистория визуальной антропологии: первая половина XX в.// Этнографическое обозрение, 2014.- № 4.- С.127-140.

9 Hockings P. Conclusion: Ethnographic Filming and Anthropological Theory // Hockings P. (ed.) Principles of visual anthropology. Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1995.

10 Хайдер Карл. Этнографическое кино. М.: 2000.- 166 с.

Түйіндеме

Визуалды антропология: қалыптасуы және дамуы

Г.Ә. Сексенбаева – ҚазҰУ доценті, тарих ғылымының докторы, s.gulzira@mail.ru

Визуалды антропология жеке ғылыми және шығармашылық қызметтің бағыты ретінде ХХ ғасырдың 60-70-шы жылдары қалыптасты. Осыған дейін халықтың нақты өмірін бейнелейтін кинематорграфиялық құжаттарды кинохрониктер жасады. Мақалада теоретиктермен практиктердің мәдени қауымдастық бейнелеріне арналған жаңа пәннің қалыптасуына және жаңа шығармашылық қызметтің пайда болуына қосқан үлестері қарастырылады.

Қазіргі таңда виртуалды антропология мәдени диалогты іске асыру мақсатында қоғамның түрлі тұстары туралы аудиовизуалды ақпарат алу үшін бағытталған мәдени-тарихи шындықтың аудиовизуалды танымының бөлігі ретінде қарастырылады, яғни ол мәдениеттің рухани, тұрмыстық, табиғи, тарихи және де басқа жақтарын зерттейді.

Түйін сөздер: визуалды антропология, этнографиялық кино, визуалды бейнелер, визуалды төңкеріс, визуалды технологиялар, визуалды репрезентациялар.

Summary

Visual anthropology: formation and development

G.A. Seksenbayeva – Assistant professor, doctor of historical science, s.gulzira@mail.ru

Visual anthropology as an independent direction of scientific and creative activity appeared in the 1960 - 70s. Until that time, cinematographic documents, which captured fragments of people real life, were mostly the work of newsreels. The article attempts to outline the contributions of practitioners and theorists in the formation of a new discipline and a new kind of creative work, devoted to the creation of images of cultural communities. Visual anthropology is now seen as an area of knowledge of audiovisual cultural-historical reality, aimed at getting of audiovisual information on the various aspects of society. Its purpose is to implement a dialogue of cultures, which captures and explores the spiritual, personal, natural, historical and other aspects of culture.

Keywords: visual anthropology, ethnographic film, visual images, visual rotation, visual technology, visual representations.

UDC 94 (574).094..316.4.363.7.

THE TELEGRAM OF STALIN AS A LITTLE-KNOWN SOURCE OF POLITICAL HISTORY OF THE USSR THE SECOND HALF OF THE 30S OF THE TWENTIETH CENTURY

S.U. Bakhtorazov – *Taraz State University named after M.H.Dulati*
(*E-mail:nucha13-94@mail.ru*)

The article revealed that the completion of coagulation of mass arrests was a change of leadership of the PCIA and the return of all its units in the control of the party apparatus. In this regard, in a telegram signed by Joseph Stalin, the first item announcing the adoption of the CPSU (b) resolution, which demanded an immediate inspection, approval and establishment of personal files on employees of internal affairs bodies of all ranks and levels of the relevant party bodies - the Central Committee of the Communist National parties, territorial and regional committees, the storage of these cases in the party.

The author on the basis of the sources shows that as a result of this test, "the PCIA must be free from all hostile people infiltrated by fraud, are not worthy of political trust." All proposed a set of measures meant that now the PCIA workers were in the party organ appropriate level range, carried before him directly responsible politically. All letters of the items offered to perform 1.01.1939g.

Keywords: repression, telegram, the PCIA, Stalin, the Central Committee of the CPSU (b), the Central Committee of the Communist National parties, territorial, regional.

The modern historiography of the USSR political history of the first half of the twentieth century introduced a wide range of previously unknown historical documents in the scientific revolution. This source base, in particular, studied various aspects of the phenomenon of political history of the 30-ies, such as the mass political repressions. At the same time, the potential inexhaustible source of historical research continues to raise questions, both unknown and little-known ones. The latter include a telegram dd November 14, 1938 sent by J.V. Stalin to the regional party organs.

The source analysis involves consideration of historical conditions anticipating the appearance of it and accompanying it upon its occurrence. It also requires a logical semantic analysis and comparison with other sources, both matching on informational orientation and contradictory to it. It is also necessary to establish the role of the sources in the future, after its occurrence, in the course of the historical events.

Review of the history of mass political repressions use presupposes the establishment of the essential content of the concept definition. According to the materialist conception of history, paired concepts, categories and terms reflecting respectively binary in relationships and bipolar in multi-directionality events and trends are usually accepted in his works. Such phenomena are in direct opposition to each other, or become so. Concepts termed "retaliation" and "repression" refer to such binary oppositions

Reprisals (from lat.) - to hold, stop, condemn mean in the internal policy government measures and actions, any political force in response to the violation of their rights in order to force the abolition of the violation or reimbursement of damage. Whereas repression (from lat.) - depression, means punitive measures of government in the range of damage suffered, exclusion from political life to the physical disappearance with judicial or extra-judicial measures. The degree of intensity of the confrontation determined the scope and duration of the repression.

According to the strength of political situation and the scale of the use of repressive measures a number of periods can be roughly identified. The years of Soviet power and the front of the civil war were accompanied by brutal mass repressions in the distance from the front lines, in the areas controlled by the opposing camps.

Creation of AREC (All-Russian Special Commission for Combating Counter-revolution, Sabotage, and Speculation) in December 1917, the Decree of the Red Terror, in response to similar reprisals of the opposite camps reached their peak under the influence of different reasons [1]. the extreme conditions in the country, accompanied the rise to power of the Bolshevik Party, not in the long union with the "Left" Socialist-Revolutionaries, by the end of the second decade, remained and continued to escalate. Objectively, the main resources of political time and political space, where the Soviet government dominated, were very small. Since the revolt of the Czechoslovak Corps in response to the demand to disarm, led to the overthrow of Soviet power along the Volga River to the Pacific Ocean, with concurrent physical disappearance of the party and Soviet activists.

Very important is the fact of the choice of "Red Terror" from the alternative- either repression, or passive expectation of the situation development. The three-year period of mass repressions results in ban on the

death penalty and the reorganization of the AREC (All-Russian Special Commission for Combating Counter-revolution, Sabotage, and Speculation) to SPD (State Political Directorate) in early February 1922 [2].

In the following eight years, from 1922 to 1929 repressions were used in the form of deportation abroad and imprisonment to camp for the period of up to 5 years – thus, the rejection of the real and imaginary opposition from political life was carried out without seeking any compromise. A peculiar embodiment of the period "monism" - "pluralism" in a one-party system was a confrontation along the lines of: "party" - "non-party" supporters of the possible candidates for the party leadership - Trotsky, Zinoviev and Kamenev, future tandem of N.I. Buharin and Joseph Stalin. The said party leaders could claim for the sole leadership in the party after the death of Lenin, and, indeed, in the previous time of his long illness. Their high political authority in the party, however, did not give any reason to the personal superiority of one of them - each carrying a burden of deficiencies noted in the famous "Letter to the Congress" by Lenin [3].

Accordingly, the focus of political confrontations shifted - to replace the reprisals in the form of counter-revolutionary activities of the overthrown classes real or imaginary "saboteurs" among the "non-party, on the first line" appear and supporters of Trotsky as well and Trotsky himself become the objects of pursuit. Repression mechanism remains the same - the definition of "enemy image" is headed by political leaders managed by Stalin, search is carried out by SPD - JSPD (Joint State Political Directorate) bodies, the society under the influence of ideological pressure either supports the measures taken, or silently agrees to them.

The subsequent eight-year cycle - 1929 - 1936 includes the continuation of the search of "pests" and "enemy image" within the party and is replenished with "Zinovievites", "nationalists", "national-deviators", etc. The proportion of reprisals and repressions increases in favor of the latter – long imprisonment terms and the death penalty for minor manifestations of resistance. The merger of the JSPD and the PCIA (People's Commissariat of Internal Affairs), dramatically increases the authority and value of the Commissariat in the system of political regime - the mandate of the People's Commissariat now covers the whole process from the search for "enemies" before the execution of the sentence [4]. PCIA workers become a privileged part of the intra-elite, ready, for the sake of their status, to carry out any instructions from the "top".

Peak use of large-scale political repressions falls on the three-year period 1937 - 1939. "The image of the enemy" expands to the maximum - the "Right" Bukharinites join the internal party enemies, in accordance with the international situation - spies and saboteurs, "national - fascists" and others appear. The power of the PCIA increases so much that it surpasses regional party organs in the issue of repression, but becomes the object of suppression itself. However, large-scale repression has a certain limit - the enemy cannot be infinite – rolling out the scale of repression begins on instructions from above and can be implemented in one way, as in the first three-year cycle - the reorganization of the PCIA.

The internal dynamics of political repressions, technology of their implementation within the considered sub-periods reflects the change in the position of the ruling party in the country and within its system. From the actual status of one of the political forces, not the most influential in the political space of the former Russian Empire, using repression as one of the leading means of maintaining and consolidating the power, effectively implementing the resource of political time CPSU (b), becomes infinitely dominant political force in the new political space formed by it, with the main feature - the construction of the foundations of socialism. Inside the former Party leadership contenders and their supporters are removed from the political scene. The impending Second World War, with the inevitable involvement of the USSR in it, in extremely unfavorable conditions of foreign policy, is to become the biggest challenge of the new military-industrial empire, the answer to which will be complete internal unity, even with the potential of its destruction to a limited extent.

In respect of source study, period reducing the repression, the transition to a low level is reflected in the historical documents of the party, especially in the decisions of the central organs of the party. One of them is a telegram of J. Stalin dated 14 November 1938, directed to regional party organizations. The text of the telegram received by Kyzyl-Orda OK CP(B) C was taken for analysis [5].

As for appearance the analyzed source is a text printed by telegraph on telegraph forms of conventional sample from both sides. The basic data of origin and destination are filled on the first form only, the address "... Kyzyl-Orda: regional Communist Party" is specified. There are 6 filled forms total, which is 12 pages of telegraph format text.

The text of the telegram, freed from conventional telegraphic signs ("PTA", "pt", "brace") intermediate words is as follows.

Bureau of city committees, regional and territorial committees and the Central Committee of the Communist National parties.

The Central Committee of the CPSU (b) as accepted the decision that the Central Committee of the CPSU (b) is liable for registration, verification and approval of all senior officials of the People's Commissariat apparatus from top positions to heads of branches, and the following employees of local Commissariat - the People's Commissars, Deputy People's Commissar and department heads of the PCIA Union and autonomous Republic chiefs of territorial, regional and district PCIA, their deputies and heads of departments of these bodies, heads of municipal departments and the PCIA [6].

In accordance with this decision, regional and territorial committees and the Central Committee of the Communist National parties shall make a personal list of senior officials of local PCIA mentioned above, currently employed in the PCIA on the day of receipt of this letter and execute a personal profile for each of them, which should be stored in the regional and territorial committees, the Central Committee of the Communist National parties, all the work on accounting shall be carried out no later than on the fifth day of December 1938 [7].

Conduct a thorough review of all cases registered PCIA, by careful examination of all the documents of the employees or personnel files, materials of special checks and etc., and a personal acquaintance with them, without waiting for representation of these workers by the head of the PCIA for the approval of the regional committee, regional committee of the Central Committee of the Communist National parties. As a result of this test, the PCIA must be cleaned from all hostile people fraudulently penetrated into the PCIA, from persons not deserving political trust [8].

Consider for the Bureau of regional and territorial committees and the Central Committee of the Communist National parties offers from chiefs of regional, district administrations of the PCIA and the People's Commissars of the PCIA of the Union and autonomous republics in relation with the nominations of employees on all of the above positions of senior officials of local PCIA and approve for these positions honest, well-tested Bolsheviks wholeheartedly dedicated to our party [9]. Each of the approved PCIA employees shall be studied by the head of DEWA, one of the secretaries of the Regional Committee, the Regional Committee, the Central Committee of the Communist National parties. In approving the city and district heads of departments of the PCIA there must be reference from the first secretary of city committee, regional party committee of the CPSU (b) on the approved employee agreed with the members of the Bureau, the district committee of the CPSU (b) [10].

With the approval of the PCIA workers the head of the PCIA or People's Commissar of the PCIA of the Union or autonomous republic should send their proposals, together with the decisions of the governing authority of the Party in the USSR PCIA to the regional committee, the Regional Committee, the Central Committee of the Communist National parties, to represent these workers on the approval of the Central Committee of the CPSU (b) [11].

All work on accounting, verification and approval of the people's commissariat shall be completed no later than on the first day of January, 1939, and a full report on the results of this work shall be sent to the Central Committee of the CPSU (b) [12].

The First Secretary of the Regional Committee, the District Committee, the Central Committee of the Communist National parties should systematically submit memoranda on progress in integration, testing and approval of senior officials of the People's Commissar of the internal affairs to the DEWA the CPSU (b). These notes must specify all the facts about the shortcomings in the work of the PCIA and the contamination of them with alien and hostile people, found in connection with registration, verification and approval of the PCIA workers. In particular, it is necessary to inform what employees of the PCIA, and for what reasons have been rejected on the decision of the Bureau, and what PCIA employees of those currently employed in the PCIA bodies and for what reasons have been presented by the head of the PCIA or People's Commissar of the PCIA of the Union or autonomous republic for approval by the committee of the party and what employees have been substituted with other workers [13]. In addition to reports the decision of approval and acceptance of PCIA workers submitted for approval by the leaders of party authorities shall be submitted as well.

As for all those not approved by the Central Committee of the CPSU (b), they must also be checked by regional and territorial committees and the Central Committee of the Communist National parties together with the heads of the local PCIA. This work should take place in the next three months. For these workers the following order is to be applied: they shall be employed and dismissed by the order of the head of the local authority of the PCIA and in the preparation of this issue - the decision of the regional committee, the District Committee, and the Central Committee of the Communist National parties of employees of regional territorial and republican PCIA and the decision of the District Committee bodies, city Committee of the regional Committee of the party workers of district, city, county PCIA [14].

The transfer of local worker approved by the Central Committee of the CPSU (b) PCIA from one area, region, republic to another shall be carried out by the Deputy Commissar of the PCIA (Human Resources) on obtaining permission from the file of the Central Committee of the leading party bodies of CPSU (b) approved by the CPSU (b), they should also be checked by regional committees in case of transfer of communists from one party organization to the other [15]. The transfer of employees of local PCIA from one area to another within the same region, district, republic shall be carried out on order of the chief of the PCIA when the permission from the Regional Committee, the Central Committee of the Communist National parties is accepted. November 14, 1938. Secretary of the Central Committee of the CPSU (b) Stalin [16].

This source, like any other historical sources, bears the fingerprints of time, manifested in the form of language, execution and, directly, in the information content. In respect of its credibility, it is rightful to define it as a trusted list of the original.

As for information value assessment enables to refer the document to the class of documents defined in the history study as "historical remnants" – documents, monuments, historic act that more accurately reflect the reality than another group of sources - the "historical tradition" [17].

The studied telegram, signed by Joseph Stalin, in fact, reflects a particular specificity of the provisions of the Cheka-GPU-PCIA bodies in the system of political relations and the practice of the political regime of the Soviet power. As a "historic residue" telegram can be perceived as a direct result of the relationships in the community and the party directly reflects the position of the PCIA bodies existed at the present moment and its role in the nearest future. For the period of 1937-1938 PCIA reached the highest degree of power, in many ways, "holding the palm of leadership among all similar punitive and repressive organizations ever created in the history of mankind." R. Konkvest in the book "The Great Terror: Stalin's purges of the thirties," said - "PCIA emblem - a shield and sword, was placed above the hammer and sickle, symbolizing the Communist Party. These people are not to overlook anyone, including members of the Politburo. Only one man was above the PCIA - the supreme political leader Stalin". These statements reflect the situation prior to sending the telegram at the point of political time.

In a broader historical perspective -. From the creation of the Cheka in December 1917, the position of the power structure is mainly characterized by not only and not so much by its powers in imposition of the death penalty and the subsequent right to send in a link for a period of up to 5 years in the camps of forced labor (March 1920) but also by non-interference of any government bodies in the issue of employment with the exception of the Central Committee of the CPSU (b) [18]. The authority in the country and the party of the first leaders of the Cheka – Dzerzhinsky and R.V. Menzhinskiy somehow "guaranteed" against illegal actions. Appointed on the decision of the Central Committee of People's Commissars of Internal Affairs, and before that headed the OGPU, during the period from 1934 to 1936 G.G. Yagoda - the son of Latvian Jews, pharmacist by profession who headed the toxicology laboratory in the Kremlin, already had a reputation as a veteran of the KGB and the "Red Terror." [19]. He was displaced on September 30, 1936 and the People's Commissar N.I. Yezhov was appointed, who was in a year elected as candidate member to the Politburo. Both People's Commissars were not limited in independent recruitment at the central and local levels [20]. Thus, the rise to leadership of Yezhov was accompanied by the arrest of all deputies of Yagoda and all heads of the PCIA departments. The second wave of repressions swept approximately 3,000 employees of various levels. They were replaced by appointees of Yezhov, perhaps at the top level candidates were agreed with Stalin [21]. On December 8, 1938 Yezhov was removed from his post, sent to a less responsible job, later arrested and shot dead. Beria became the head of the PCIA.

Accompanying occurrence of the test document describes the historical circumstances reaching "peak of mass political repression" - from the beginning of 1936, the maximum use in 1937-38 and to the gradual weakening of disparate values in 1939.

The interpretation of the text of the telegram, according to the terms of its appearance, shall include direct and figurative meaning of the text, deciphering specific expressions, metaphors and allusions.

The facts of the case are obviously seen in the text - the regional party elites were proposed to establish the direct control over the PCIA activities by providing appropriate levels of the CPSU (b) with unlimited prerogatives in solving personnel issues - the appointment of the heads of the PCIA at regional and local levels.

The procedure of appointment proposed in the telegram excluded any ambiguous interpretation and directly emphasized the inclusion of direct managers in the range of party bodies, along with all other members of the party-state elite of Directors of MTS, industrial and collective farm chairmen. Registration at the Central Committee with the preceding discussion and approval at the meetings at various levels of

Bureau, conducting special checks and controls over all transfers inside the PCIA - all the said directly demonstrated significant expansion of the regional party nomenclature rights in matters of domestic policy.

Allegorically the telegram content and contained therein political allusions can be considered in two ways. The first of these concerns refers to the regional policy, including national regional party elite, the most affected by the "great cleansing". The center, in the face of the CPSU (b), just made it clear that party leaders of the regions obtained the full trust, "purified from the enemies of the people" and now they could and should strictly comply with its instructions.

The second meaning was addressed to the unit of the PCIA, which had to think about their own situation, the need to avoid possible accusations of "penetrating into the unit by fraud, in the hidden" hostile", to prove their right on " political trust " from the local and central Party organs. All the said, specific for the period and mentioned in the telegram "the dedication of our party" had a vague moral and ethical character and were outside the legal field. Their application to the PCIA bodies could be interpreted as a hidden allusion that the Center accepted for Party Secretaries some internal intrigues and settling scores with the all-powerful leaders of the local PCIA units. In addition, the indirect issue of further finding "enemies" was not removed at all, but clearly was crowded out.

Another important point in the evaluation of the positive values of the studied source is its direct correlation with other sources in the sense of confirmation of its information value, and determining concurring estimates.

As for the text of the telegram, its approved content is generally consistent with historical documents such as the decision of January 1938 of the Plenum of the Central Committee of the CPSU (b) "About errors of Party organizations in exclusion of the Communists from the Party, the formal bureaucratic attitudes to appeals excluded from the CPSU (b) and the measures to address these shortcomings." In the most general meaning the decision of the plenum destroyed the former "high-speed" repression procedure - expulsion from the Party, discharge from position, sending the case to the judicial or extra-judicial bodies, the use of repressive measures. Introduction of appeal procedures for handling initially falsified "case" at least hindered the application of repression in time and could even delay the decision and result in case termination. Similarly, the procedure of the application of the right to appeal was fixed in the new statutes of the CPSU adopted at XVIII Party Congress in March 1939.

The tight deadlines to the beginning of 1939 set forth in telegram demonstrate the willingness to quickly terminate the repression scale. As noted above, the center showed an example of it – already in three weeks after the telegram was sent N.Yezhov was removed from his post and sent to the People's Commissariat of Water Transport. A similar outcome expected other significant figures in the PCIA. The content and time of the decision on the establishment of party control over the PCIA bodies, reflected by Stalin in a telegram dated 14 November 1938 clearly showed that the absolute power of this body was finished for a long time, if not forever.

1 Soviet prosecutor's office. Collection of important documents. M.: "Yuridicheskaya Literatura", 1972. - 408 p.

2 Dzerzhinsky F.E. Biography. M.: "Politicheskaya literatura", 1983. - 474 p.

3 History of the CPSU. Ed. by Ponomarev B.N. M.: "Politicheskaya literatura", 1985. - 783 p.

4 Stephane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panne, Andrzej Pachkovsky, Karel Bartoshek, Jean-Louis Margolev.

The Black Book of Communism. Crime, terror, repression. Translation from Moscow a famous French "Tri veka istorii", 1999. - 708 p.

5 Archive Akim of Kyzylorda region (hereinafter AAKR), F - 268, the inventory - 1 case - 10.

6 AAKR, f - 268, the inventory - 1 case - 10 p - 1.

7 AAKR, f - 268, the inventory - 1 case - 10 p - 2.

8 AAKR, f - 268, the inventory - 1 case - 10 p - 3.

9 AAKR, f - 268, the inventory - 1 case - 10 p - 4.

10 AAKR, f - 268, the inventory - 1 case - 10 p - 5.

11 AAKR, f - 268, the inventory - 1 case - 10 p - 6.

12 AAKR, f - 268, the inventory - 1 case - 10 p - 7.

13 AAKR, f - 268, the inventory - 1 case - 10 p - 8.

14 AAKR, f - 268, the inventory - 1 case - 10 p - 9.

15 AAKR, f - 268, the inventory - 1 case - 10 p - 10.

16 AAKR, f - 268, the inventory - 1 case - 10 p - 11.

17 Grigoreva I.V. Chronology of Modern and Contemporary History of Europe and America. M.: "Vysshayashkola" 1984. - 208 p.

18 *History of the USSR and RSFSR legislation on criminal procedure and organization of the court and prosecutor's office. 1917-1954g.g. Coll. Doc. Ed.by.GolunskiS.A, "YuridicheskayaLiteratura" - M.:1955.– 569 p.*

19 *Historians argue. Ed.by.Lelchuk V.S. M. : "Politicheskayaliteratura", 1985. - 508 p.*

20 *Medvedev R.A. They surrounded Stalin. M.: "Politizdat", 1990.–351 p.*

21 *Political repression in Kazakhstan. Collection of documents. A.: "Kazakhstan", 1998. –336 p.*

Түйіндеме

И.В.Сталиннің жеделхаты ХХ ғасырдың 30-жылдарының екінші жартысындағы КСРО саяси тарихының аз танымал дереккөзі ретінде

Бахторазов С.У. – тарих ғылымдарының кандидаты,

М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Электронная почта: nucha13-94@mail.ru

Мақалада жаппай репрессияларды доғару ісі ПХК басшылығын ауыстырып, оның барлық бөлімшілерін партия аппараты бақылауына беруден басталғандығын, осыған байланысты, И.Сталин қол қойған жеделхаттың бірінші пунктінде БК(б)П ОК қабылдаған қаулы туралы айтыла келіп, ол бойынша тез арада барлық деңгейдегі ішкі істер органдары қызметкерлерінің жеке істері жүргізіліп, бекітіліп оны тексеру тиісті деңгейдегі партия органдарына – ұлттық компартиялар ОК-не, өлкекомдар мен обкомдарға тапсырылғандығы баяндалады.

Автор мұндай тексерудің нәтижесінде «ПХК органдарын, саяси сенімге лайықсыз, алдау арқылы кірген, барлық дұшпан адамдардан тазарту керектігі» атап көрсетілгендігін, беріліп отырған кешенді іс –шаралар, ендігі жерде ПХК қызметкерлерінің тиісті деңгейдегі партия органдары номенклатурасында болып, олардың алдында саяси тұрғыда тікелей жауапты екендігін білдіретіндігін, хаттағы барлық пункттер 1.01.1939 жылға дейін орындалу тиіс болғандығын нақты фактілік материалдар арқылы дәйектейді.

Түйін сөздер: репрессия, жеделхат, ПХК, И.Сталин, БК(б)П ОК, ұлттық компартиялар ОК, өлкекомдар, обкомдар.

Резюме

Телеграмма И.В.Сталина как малоизвестный источник политической истории СССР второй половины 30-х годов ХХ в.

Бахторазов С.У. – кандидат исторических наук, *Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати*

В статье раскрыта, что завершением свертывания массовых репрессий была смена руководства НКВД и возвращение всех его подразделений на контроль партийного аппарата. В связи с этим в телеграмме подписанной И.Сталиным, первым пунктом сообщается о принятом ЦК ВКП(б)/ постановлении, которое требовало немедленно провести проверку, утверждение и заведение личных дел на сотрудников органов внутренних дел всех рангов и уровней соответствующими партийными органами – ЦК нацкомпартий, крайкомов и обкомов, с хранением этих дел в партийных органах.

Автор на источниковой базе показывает, что в результате такой проверки «органы НКВД должны быть очищены от всех враждебных людей, проникших обманном путем, не заслуживающих политического доверия». Весь предлагаемый комплекс мер означал, что теперь работники НКВД входили в номенклатуру партийного органа соответствующего уровня, несли перед ним непосредственную ответственность в политическом отношении. Все пункты письма предлагалось выполнить к 1.01.1939г.

Ключевые слова: репрессия, телеграмма, НКВД, И.Сталин, ЦК ВКП(б), ЦК нацкомпартий, крайкомы, обкомы.

ӘОЖ: 94(574.4) «18»

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДЫ ОТАРЛАУ ТАРИХЫНАН

Төлебаев Т.Ә. – *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің профессоры., т.ғ.д., tur-07@mail.ru.*

Абикенова Г.Е. – *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазақстан тарихы кафедрасының доценті., т.ғ.к., agulzhazira@mail.ru.*

Аталған мақалада Патшалық Ресейдің Шығыс Қазақстанды жаулап алу мәселесі қарастырылған. Шығыс Қазақстан аймағына тек Ресей империясы ғана емес көршілес жатқан Жоңғар мемлекеті тарапынан қауіп төнгендігі, соған орай аймақты тез арада отарлау жұмыстарының басталғандығы нақтыланған. Аймаққа алғашқы кезде Патша өкіметінің барлау экспедицияларын жіберуі, олардың өлке жайындағы мәліметтерінен кейін казак атты әскери топтарын пайдалана отырып, шептер мен бекіністер салуы баяндалады. Сонымен қатар Шығыс Қазақстан аймағына қоныстанушылардың әкелініп орналасуы, орыстандыру саясатының жүргізілуі мен жергілікті халықты патшалықтың қанау процесі талданған. Жауланған аймақта ақша-сауда қатынасының дамып, жәрмеңкелер жұмысының жандануы да аталып өтіледі.

Түйін сөздер: Патша өкіметі, экспедиция, бекіністер, гарнизон, отряд, әскери кеңес.

Қазақстанның Шығысы еліміздің саяси-экономикалық маңызы зор стратегиялық өлкелерінің бірі екендігі ежелден белгілі. Өлкеде әсем табиғатпен бірге табиғи байлықтар, оның ішінде тау-кен өндірісіне қажет металдық байлықтар көптеп кездеседі. Сол себепті де өз кезегінде Шығыс Қазақстан жеріне көршілес жатқан өзге елдердің де қызығушылығы жоғары болды және оны иемденуге тырысты. 1635 жылы құрылған Жоңғар хандығыда өз территориясын кеңейту мақсатын да аймаққа біртіндеп басып кіре бастаса, ал, Сібір жағынан Ресей патшалары тез арада өзіне отар етуге жанталаса ұмтылды. Тез тобын өлкеге қарай бағыттап, шептер мен бекіністер орнатуға күш салды. Нәтижесінде көз тігушілер санаты өсіп, Ертіс өңірінің тәуелсіздігіне, еркіндігіне қауіп төнді.

Патша өкіметінің отаршылдық саясаты туралы академик М.Қ. Қозыбаев: “Егер біз ертеңімізді ойласақ... орыс империясы елімізді қалай жаулап алды; орыстандырды, шоқындырды, әскери отарлады... деген сияқты өзекті проблемаларды зерттеуіміз абзал” [1],- деп жазған болатын.

Патша үкіметі қазақ жерлерін жаулап алуда түпкілікті ойластырылған бірнеше мақсатты алдына қойды. Ең алдымен, орыс мемлекеті қазақ жерлерін әскери-стратегиялық база етіп орнығып алғаннан кейін, оны шығысты билеу үшін Англиямен текетіресте пайдалану мақсатын көздеді. Петр заманынан бастап, орыс мемлекеті Қазақстан, Орта Азия арқылы Үндістанға шығуды көздеген еді. Екіншіден, қазақ даласы дамып келе жатқан капитализм үшін арзан шикізат қоры және тауар өткізудің ішкі нарығы деп саналды. Үшіншіден, отарлау арқылы жерді тартып алып, Ресейдің ішкі аудандарындағы шаруаларды қоныс аудару болды.

Соған орай ХУІІІ ғасырдың басында біршама күшейіп алған Ресей империясы айналасындағы елдерге кеңінен шабуыл жасауға кіріскен-тін. Оның ішінде патшалыққа қазақтардың кең-байтақ даласы, оның ішінде Ертіс бойы өте қатты қызығушылық туғызды. Ресей үшін көршілес жатқан Қазақстан алыстағы Азия елдеріне шығу жолындағы басты кілт пен қақпа болды. Қазақ даласы арқылы Ресей мемлекеті Қытай империясымен, Үндістанмен оған қоса Орта Азияның көптеген елдерімен байланыстыратын тиімді сауда жолдарын ашуды көздеді[2].

Ресейдің басқа елдермен сауда қарым-қатынастарын, саяси-экономикалық байланыстарын күшейту үшін әсіресе осы кезде (1700-1721 жж.) жүріп жатқан орыс-швед соғысына қажет қазына-байлықты молайту негізінде І Петр патша Шығысқа, әсіресе көршілес орналасқан Қазақстанға деген ынта-ықыласын күшейте түскен еді [3].

Әсіресе Патшалық Ресейдің назарына жер қойнауы кендіқазынаға толы ШығысҚазақстан ілікті. Өйткені аймаққа қатысты мәліметтерді қазыналық кәсіпкерлер Татищев, әкелі балалы Никита және Акинфии Димидовтар жеткілікті түрде патшаны құлағдар еткен болатын. Жоңғардың “Ер-кеті” (Жаркент) қаласының маңында алтынның мол қоры бар деген мәлімет Ресей империясының шекарасын Ертісөзенінің бойымен оңтүстікке қарай кеңейтуге түрткі болды. Аталған мәліметтермен қатар Сібірдің генерал-губернаторы М.П.Гагарин Жаркент алтынының үлгісінде әкеліп үлгерген болатын. М.П. Гагариннің хабарламасы мен алтынның үгілері сол кездегі Хиуа ханының Петербордағы елшісіне жеткізіліп, ал елші өз кезеңінде Бұхар мен Хиуа жерініңөзендерінде алтын бар екендігін растап береді [4].

Жаркент алтыны туралы мұндай құнды мәліметтерді патшалық бейжай қалдыра алмады. Айта кететін бір жайт алтын мен күміс кеніштерін барлау жұмыстары ХУІІІ-ші ғасырдың өзінде-ақ жүріп жатқан еді, Петр І тұсында бұл жұмыс кеңінен атқарылып жатты. Орыс өкіметінің Жаркентті басып алуы 2 жақтан: Каспий теңізінің Шығыс жағалауынан және Оңтүстік Сібірден басталмақшы болды.

Көптеген Шығыс елдерімен байланыстыратын сауда жолдарын ашуды кездеген патша Ертіс өзеннің жоғарғы арысы бойындағы жерлерді зерттеудіжөн деп санады. Осыған орай ол Сібірдің генерал-губернаторы М.П. Гагаринге Ертіс бойына бірнеше барлау экспедицияларын аттандырған болатын. Оның біріншісі Каспий теңізінен Хиуаға қарай жасақталған экспедиция,оны Приображен полкінің поручигі князь Александр Бекович-Черкасский басқарды. Ал екіншісі Оңтүстік Сібірден Кіші Бұхараға жіберілетін экспедиция болды. М.П.Гагариннің тікелей атсалысуымен екі экспедиция жасақталып, екіншісін подполковник И.Бухгольц басақаратын болды. Петр патша шведтермен соғыс жүргізіп жатқанына қарамастан 1714 жылы 22 мамырда подполковник И.Д.Бухгольц бастаған ерекше экспедицияны жасақтауға арналған жарлыққа қол қояды [5].

Экспедиция басшыларына нақты міндеттер жүктеліп, арнайы нұсқаулар беріледі. Сібір генерал-губернаторы М.П.Гагариннің И.Д.Бухгольцке берген қосымша нұсқауында былай делінеді “Егерде жергілікті тұрғындар жеріне бекіністер тұрғызуға қарсылық білдірсе, жаратқанның қолдауына сүйеніп, қарамағындағы барлық адамдарыңмен қарсылық қыл” [6].

Петр патша И.Д.Бухгольц экспедициясына үлкен сенім артты. Мұнысенатқа берген нұсқаулары мен Сібірдің генерал-губернаторы М.П.Гагаринге И.Д. Бухгольц экспедициясына жан-жақты қолдау көрсету қажеттілігі туралы арнайы тапсырмасынан нақты байқауға болады.

Подполковник Бухгольц 1715 жылың шілдесінде Тобылдан Ертісөзенінің жоғарғы ағысына қарай 3000 адамдық қосынмен (отряд) жолғашығады. Олардың ішінде тұтқынға түскен швед офицерлері де болды. Осы жылдың қазан айында Ямыш (Жәмш) көліне жеткен подполковник И.Д.Бухгольц тұтқын швед поручигі Каландердің көмегімен Ертісөзенінің бойына Ямышевск бекінісінің негізін қалады (Павлодар станциясындағы Ямышевск поселкісі) [7].

Бекіністі тұрғызып жатқан орыс қосынының іс-әрекеттерін жоңғарлар мұхият бағалаумен болды. Тольққанды мұздай қаруланған орыс әскерлерінің бұл өлкеге келуі олар үшін аса үлкен жаңалық бола қойған жоқ, себебі жыл сайын Ямыш көліне Сібір воеводалары казак отрядтарын тұз өндіруге жіберіп тұратын еді. Бірақ бекініс салу күтпегени жаңа құбылыс болғандықтан, жоңғар қоңтайшысы Цеван Рабтанның аландаушылығын туғызады.

1716 жылы И.Д.Бухгольц патшаға Ямышевск бекінісінің салынып бітуі туралы хабар жібереді. Алайда осы 1716 жылы жоңғарлардың әскер басы Черен Дондук бастаған 10000 жоңғар жасағы кенеттен қамалға шабуыл жасайды. И.Д. Бухгольц отряды артиллериямен қаруланғандықтан жоңғардарға төтеп беріп, шабуылдың бетін қайтарады. Жоңғарлар енді жаңадан салынған бекіністі жан-жағынан қоршап алады. И.Д. Бухгольцтың болған жайтты баяндап, оған қоса әскери көмек сұрау үшін Тобылға жіберілген адамдарын жоңғарлар дегендеріне жеткізбей тұтқынға алып отырды. Қоршалған бекініске азық-түлік жеткізілмеді, аштық басталып, адамдарды ауру жайлады. Кейінірек 1717 жылдың ақпан айында И.Д.Бухгольц А.Д.Меншиковке жазған хатында былай деген екен: «Бекіністегі адамдарды ауру жайлап, күніне 20 немесе одан да көп адам өлетін болды. Жағдай өте ауыр. Сібірде әскер саны аз, адам тапшы, ешкімнен көмек жоқ»[8].

Осындай тығырыққа тірелген жағдайда әскери кеңестің шешімі бойынша И.Д. Бухгольц қосыны Ертіс өзенінің бойымен төмен жылжымақшы болды. Ямышевск бекінісінің гарнизоны 3000-нан 700 адамға азайды. Қамалды қиратып, қосын кейін шегіне бастады. Қашқан қосынды жоңғарлар өкшелеп қуа қойған жоқ. Ом өзенінің бойына жеткен И.Д. Бухгольц М.П. Гагаринге болған жайтты баяндап, жаңа бекініс тұрғызуға рұқсат сурайды. М.П. Гагарин И.Д. Бухгольцтің бұл ұсынысымен келісіп, оған Тобылдан әскери көмек жібереді. Осылайша 1716 жылы Ом өзенінің Ертіске құяр жеріне Омбы бекінісі салынады [9].

Сібір генерал губернаторы М.П.Гагарин мен И.Д.Бухгольц арасындағы келіспеушіліктер мен қарама қайшылықтар И.Д. Бухгольцті Омбы бекінісінен Тобылға кетуге мәжбүр етті. Кейін келе И.Д.Бухгольц Петербургке шақырылады. Петр І жарлығымен бұл істі жалғастыру М.П. Гагаринге жүкте-леді. Өз кезеңінде М.П. Гагарин И.Д. Бухгольцті подполковник П.Ступинмен алмастырады.

1717 жылдың басында П.Ступин Ямыш көліне келеді, бірақ ол жерден жоңғарларды көрмейді. Ешқандай кедергісіз Ямышевск бекінісін қайтадан тұрғызып, күшейтеді.

Ертіс бойына бірінен соң бірі салынып жатқан қамалдар Патша үкіметіне өз иеліктерін шығысқа қарай кеңейте түсуге мүмкіндік береді. Петр патшаның жарлығына сай М.П. Гагарин 1717 ж. Бояр баласы Иван Калмыковқа Ертіс өзенінің жоғарғы ағысын бойлай Нор Зайсан көліне дейін жетіп, қажетті мәліметтерді әкелуді жүктейді. И. Калмыков екі апта ішінде жүктеу жұмыстарын аяқтап, бөгелмей кері аман-есен оралады. 1718 ж. Ямышевск бекінісінен Урусов пен Сомов бастаған барлау экспедицияларды Зайсан көлін мұхият зерттеуге аттандырылады. Бұл экспедиция да тапсырманы орындап, кері оралады[6, -18 б].

Ертіс бойына бекіністер бірінен соң бірі салынып жатты. 1717 ж Омбы және Ямышевск бекіністерінің арасына бояр баласы Павел Свирицкий железинск бекінісінің негізін қалады. 1718 ж Василий Чередовқа Ямышевск бекінісінен жоғары жаңа қамал салуға бұйрық берілді. Чередов Ертістің оң жағалауынан қолайлы жер тауып, бекіністің іргетасын қалап, оны Семипалатинск деп атады. Бұл бекіністің құрылыс жұмыстарын аяқтаған подполковник П.Ступин болды [3, - 6-б].

Сібір әкімшілігінің Ертіс өзенінің бойына бекіністер салу шаралары Ертістің жоғарғы ағысы бойына жасақталып жатқан жаңа экспедицияға әзірлік іспеттес болды. Семей бекінісі салынғаннан кейін патша өкіметі оңтүстікке қарай жылжуға мүмкіндік алды. Мұндай әрекеттің бастамасын жасаған І Петр жаңадан жасақталған барлау экспедициясының басшысы етіп тағайындалған гвардия майор И.М.Лихаревқа бағынатын болды.

1720 жылдың мамыр айында И.М. Лихарев қосыны Тобылдан шығып, Зайсан көліне жетеді. Қара Ертіс бойын жағалап жатқан орыс отрядына жоңғарлар шабуыл жасайды. Дегенменде, жоңғарлардың

саны жағынан басым болғанына қарамастан орыстар төтеп береді. Бірақ Лихарев экспедициясына кедергі келтірген жайт Ертіс суының тартылуы болды. Қайықпен одан әрі жүзу мүмкін болмағандықтан, И.М. Лихарев жоңғарлармен келісімге келуге мәжбүр болды. Жоңғарлар орыс отрядының кері қайтуына кедергі келтірмеуге келіседі. Кері қайтар жолында 1720 ж Ульба өзенінің Ертіске құяр жеріне И.М. Лихарев экспедициясы жаңа бекініс салып, оған Өскемен деген ат береді [5, 71-6].

Ертіс бойында ірі-ірі бекіністер мен қатар оларды байланыстырып тұратын форпостор салынып жатты. 1745 жылдың ішінде Ертіс жағасы станцияларға, байланыс нүктелеріне, разьездер мен маляктарға толып кетті. Осы мерзімге дейін салынып үлгерген 24 бекініске 5 драгун полкі мен Тара, Тобыл, Түмен казактары орналастырылды. Осы жылы Ульба форпосынан Алтайдағы Кузнецк қаласына дейін 9 қорған, қорған, 53 бекіністен тұратын жаңа әскери желі жүргізілді [10].

1760-жылы Ертіс бойындағы ең жоғарғы бекініс Бұқтырма салынды. Ульба форпосын Алтайдағы Кузнецк қаласына дейін 9 қорған, қорған, бекіністен тұратын жаңа әскери желі жүргізілді. Сөйтіп, бірнеше онжылдықтарда Ертіс бойында орыстардың жаңа бекіністері қаптап кетті. Оларға 5 драгун полкі, оған қоса орыс-казак әскери жүздіктері орналасты. Бұдан кейінгі жылдарда Қазақстанның шығысында бекіністерді қосқан желілер одан әрі күшейе түсті. Өз кезегінде бұл желілерді Патша өкіметі Қазақстанды түбегейлі отарлауда тірегіне айналдырды. Ертіс бойында бекініс-қамалдарды, әскерді қаптатумен қатар, Ресейдің шаруаларды, жұмысшыларды, тіпті қылмыскерлерді әкеліп қоныстандыру кең өріс алды. Осының нәтижесінде Ертіс бойында келімсек орналасушылардың саны жылдан-жылға өсе түсті. Егерде 1745-жылы Ертіс өңірінде олардың саны 547 болса, 1908-жылы 119254 ке жетті [11].

Зерттеуші А.В. Алексеенконың “Кенді Алтайды ауыл шаруашылық отарлау” деген жұмысында Шығыс Қазақстан өңірінің XVIII ғасырдан бастап отарлана басталғаны айтылады. Аталмыш өңірді орыстардың отарлауы Ертістің жоғарғы жағында Омбыдан бастап бекіністер мен форпостар салудан басталды делінеді. Бірақ автор Ертіс линиясы Бараба даласындағы орыс иеліктері мен Алтайдағы Колывано-Воскресенск заводтарын қорғау үшін салынды [8, 128-б], - деп, орыс экспансиясын “көшпелілердің шабуылынан қорғаныс” ретінде суреттейтін концепция ықпалында көрсетеді. Алайда автордың “иемдену” деген сөзін, әрине, жаулап алушылық деп ұғыну керек болатын. Себебі ендігі тұста патша өкіметі бұл өңірге жер аударылғандар мен шаруаларды мәжбүрлі түрде қоныстандыра бастады.

Сонымен, Ертісті жаулап алып, оған өз адамдарын орналастырып, отарлауды жөн көрген патшалық Ресей жергілікті қазақ халқын аяусыз қанап, қырғынға ұшыратты. Осы жағдайды Прииртышская газеті өзінің бір санында: “Патшалық Ресей өз саясатында қырғыздарды нысанға алды. Қырғыздар тарапынан еш қарсылық болмады және олар қарсыласуға тым әлсіз еді” [12], - деп атап көрсетеді. Осылайша Патшалық Ресей өзінің отарлау саясатында басты назарды Қазақстанның Шығысына аударды және оған тез арада бекіністер салып та үлгерді. Сондықтан да болар шығыс аймақта орыстану үрдісі басқа аймақтарға қарағанда ертерек орын алды.

Ендігі тұста табиғи байлықтарға бай Шығыс Қазақстанды отарлап алған патша үкіметі XIX ғасырдың ортасына қарай көптеген кен орындарын ашып, кен балқытатын, өңдейтін аймаққа айналдырды және қазақтарды арзан жұмыс күші ретінде пайдалануды қолға алды.

Жаулап алынған аймақта біртіндеп тауар-ақша қатынасы дамып, жәрмеңкелік сауда жасала бастады. Қызылжар, Семей жерлері көрші Ресей аймағындағы Омбы, Қорған, Түмен, Орынбор, Ірбіт, Төменгі Новгород қалаларымен сауда жасап, жазғы және күзгі жәрмеңкелер жұмыс жасай бастады. Аймақ орыс кәсіпшілігі үшін мал, шикізат, жеткізуші, әрі өндіріс өнімдерін тұтынушы болды. Қазақтар жәрмеңкелер мен айырбас пункттеріне қой, жылқы, ұсақ және ірі қара малдары мен май, былғары, тері, елтірі, ешкі түбітін жеткізді. Сауда-саттықты сылтау еткен татар-ноғай саудагерлері де аймаққа біртіндеп қоныс тебе бастады.

Осылайша, Қазақстанды Ресейге қосу көшпенділер мен келімсектер арасында шаруашылық өзара қарым-қатынас жасау үшін мүмкіндіктер туғызды, сауаттылықты, сауданы жандандыруды тарату, қазақ ауылдарын осы жерден шығатын барлық салдармен бірге, капиталистік-өнеркәсіптік қатынастың орбитасына енгізу үшін мүмкіндіктер орнатты. Бұл процесс Шығыс Қазақстан аймағында да орын алып, жергілікті қазақ ұлтының азайып, сырттан келушілер саны жыл санап арта түсті және орыстандыру саясаты одан әрі нығайды.

- 1 *Казахстан в начале века: методология, историография, источниковедение // Под редакцией*
- 2 *М.К. Козыбаева. – Алматы, 1994. - Вып.2. – 120 с.*
- 3 *Катанаев Г.Е. Историческая справка о том, как и когда основан город Омск. - Омск 1916. 3-5.*
- 4 *Путинцев Н.Г. Хронологический перечень событий из истории Сибирского казачьего войска со времени водворения западно-сибирских казаков на занимаемой территории. -Омск 1891. 2-бстр.*
- 5 *Касымбаев Ж.К. Петр I жарлыгымен // Қазақстан мектебі.1981, №9. 72 б.*
- 6 *Алексеев Н.В. Очерки истории Рудного Алтая. -Усть-Каменогорск 1970. С. 17*
- 7 *Экспедиция Бухгольца (1714-1716 гг.). 4-томдык Қазақ Совет энциклопедиясының I томы.66 б.*
- 8 *Алексеев Н.В. “Русская колонизация Рудного Алтая в XVIII-XIXвв.” Ленинград., 1961. 170б.*
- 9 *Путинцев Н.В. Хронологический перечень событий из истории Сибирского казачьего войска.*
- 10 *-Омск 1891. В книге Катанаев Г.Е. Краткий исторический обзор службы Сибирского казачьего войска с 1582 по 1908 г. -Спб. 1908 19-б.*
- 11 *Мильденбергер А. Семей қаласы қашан салынған? // Семей таңы. 1988. 12 қараша.-4 б.*
- 12 *Абдиров М.Ж. Қазақтар мен казактар. Сібір қазақ әскері. // Ақиқат. 1994. №12. 61 б.*
- 13 *Обзор Семипалатинской области за 1908 г. Семипалатинск, 1909. 18-б.*

Резюме

История завоевания Царской Россией Восточного Казахстана

Тулбаев Т.А. – д.и.н., профессор КазНУ им. аль-Фараби, tur-07@mail.ru.

Абикенова Г.Е. – к.и.н., доцент кафедры История Казахстана КазНУ им. аль-Фараби, agulzhazira@mail.ru.

Данная статья посвящена проблеме завоевания Царской Россией Восточного Казахстана. Дается более развернутое описание колониальной политики Российской империи как следствие Джунгарской угрозы по отношению Восточного Казахстана. Автор излагает поэтапность этого процесса, в начале были отправлены разведывательные экспедиции, после собранных материалов о крае начались работы по строительству казачьих крепостей. Следующим этапом стало переселение русскоязычного населения на территорию Восточного Казахстана, процесс русификации. Говорится о развитии товарно-денежных отношений на завоеванных землях, расцвете ярмарочной деятельности.

Ключевые слова: Царская власть, экспедиция, крепости, гарнизон, отряд, военный совет

Summary

History of Tsarist Russia's conquest of the East Kazakhstan

Tulebaev T.A. – professor, Al-Farabi Kazakh National University, tur-07@mail.ru.

Abykenova G.E. – k.h.s. associate professor of the department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University, agulzhazira@mail.ru.

This article is devoted to the problem of colonization of Eastern Kazakhstan by Tsarist Russia. It provides a detailed description of the colonial policy of the Russian Empire as a result of Junggar threats against the Eastern Kazakhstan. The author describes phases of this process at the beginning of reconnaissance expeditions were sent after the collected materials about the region, work began on construction the Cossack fortresses. The next step was the resettlement of Russian-speaking population in the territory of the Eastern Kazakhstan, the process of Russification. Described the development of commodity-money relations in the conquered lands, flourishing of fair activities.

Key words: Imperial power, shipping, fort, garrison, detachment, military council

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

УДК 254 (74.9)

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ОТЫРАРДЫҢ САУДА БАЙЛАНЫСТАРЫ

Байсариева Г.О. –

Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі, Шәуілдір, Қазақстан

Мақалада барлық қолжетімді дереккөздерді талдау мен синтездеу негізінде Ұлы Жібек жолы бойындағы Қазақстанның көне және ортағасырлық қаласы Отырардың сауда байланыстары тарихы қарастырылады.

Археологиялық зерттеулер Отырар қаласының сауда байланыстары жөніндегі түсініктерді едәуір кеңейтті. Қаланың Қиыр және Таяу Шығыспен халықаралық байланыстары, өңірлік және дала тұрғындарымен байланыстар нақты археологиялық және нумизматикалық табылымдар негізінде қаралады. Шетелден келген бұйымдар мен тиындар Еуразиялық құрылысқаралық сауда жолымен Отырармен байланыста болған елдердің айғақты нышандары іспетті. Бұлар Отырардың Ұлы Жібек жолы бойындағы маңызды тораб болғанын көрсетеді.

Түйін сөздер: Қазақстан, археология, Ұлы Жібек жолы, ортағасырлық Отырар, сауда, халықаралық байланыстар.

Отырардың маңызды географиялық нүктеде орналасуы онда сауда–саттықтың дамуына қолайлы болды. Ертеде сауда жолдары ең алдымен өзен бойымен жүргені белгілі. Ал Отырар қаласы Сырдария өзенінің оң жағалауында, Арыс өзенімен қосылар жерде орналасуы және 420 км-ге созылған Қаратау атты таулы жотадан өтетін қолайлы асуға қарама қарсы және жақын тұруы оны «тоғыз жолдың торабы» етті.

Отырар өңірінен қазба барысында табылған қазіргі ең әуелгі теңге – Мардан мазаратын қазған кезде табылған қытайдың «ушу» теңгесі [1, с. 28-35] болып табылады. «Ушу» теңгесі император У-ди (б.з.б. 140-86 жж.) кезінде 118 ж. шығарыла бастап, б.з. 621 ж. дейін айналымда болыпты [2, с. 7-9]. III-V ғғ. жататын Көкмардан мазаратындағы қазбаларымыздан янтарь моншақтар табылды. Янтарь негізінен Балт жағалауынан немесе Карпат-Днепрлік өңірде өндірілген. Ол Еділ-Каспий бойымен Хорезм арқылы Орта Азияға тараған деген пікір бар. Археологиялық зерттеулер янтарьдың сауда жолдары Әмудария мен Сырдария өзендері бойымен жүргенін көрсетеді. Орта Азияда янтарь саудасы біздің заманымыздан бұрын бірінші мыңжылдықтың ортасынан бастап б.з. V ғ. дейін кең өріс алған, ал Қытай еліне янтарь бұдан едәуір кейін, тек б.з. III ғ. бастап қана белгілі болған [3, с. 124-133]. Сырдария бойындағы қалашықтардан кейбір үш тұғырлы ыдыстардың түрлері Қытайдағы ыдыстарға жақын екенін байқау қиын емес. Бұл да байланыстардың бағытын көрсетсе керек.

Отырар өңірінде табылған оймышты геммалар ирандық бағыттағы байланыстарды көрсетіп тұр. Мұндай тастар Жетіасар ескерткіштерінде кездескен. Олар III-V ғғ. жатады. М.Қожа Отырар ауданының Маяқұм ауылында тұратын Күляш Орынбаева сақтап келген гемманы Отырар қорық-музейіне өткізді. Әже бұл тасты ақық деп атайды, минерологияда мұндай тастар халцедон деп аталады. Оны Қызылқұм ішінен тауып алған екен. Тас бетіне үлкен тарам-тарам мүйізді бұғы бейнеленген. Ал Қоңыртөбе мазаратын қазған кезде Е.А. Смағұлов бір топ сасанилік геммалар тапты [4, с. 163-172].

Сыртқы сауда байланыстарының бағыттарын Отырар қазбаларынан табылған VII ғ. Соғды ихшидтерінің, Ферғананың түркі билеушілерінің, Қытайдың Тан әулеті мен бұқараның «гитрифи» үлгісіндегі теңгелері, Шаштың VII ғ. аяғы - VIII ғ. басындағы көне түркі теңгелері айғақтап тұр [5, с. 60 - 68]. Бұлар қалалар мен аймақтар арасындағы сауда байланыстарының көрінісі.

Жергілікті сауда-саттықтың дамуының айқын көрінісі деп жергілікті түркі билеушілері соқтырған бір бетінде арыстан бейнелі, екінші жағында таңбалары бар теңгелерді айтуға болады. Олар Құйрықтөбе, Отырартөбе, Күйікмардан, Алтынтөбе ескерткіштерін қазу барысында табылған. Отырар алқабынан табылған теңгелерді Р.З. Бурнашева зерттеп, үш топқа бөлген. Олар VII-VIII ғғ. жатады және жергілікті сауданы қамтамасыз етті [2, с. 11-12]. Осы теңгелер Отырартөбе, Құйрықтөбе, Қоңыртөбе қалашықтарын қазу барысында табылған. Отырардың төл теңгелері иеліктің қала мен ауыл-аймақ, отырықшы мен көшпелілер арасындағы сауданы қамтамасыз еткен.

Отырарда Х ғ. басында ғана мыс теңгелер шығарылды. Олар 922-923 жылдары саманилік әмір Насыр II ибн Ахмад атынан соғылған мыс теңгелер. Осы теңгелерде саманилік әулеттің өкімімен қатар Барабта сол кезде әкім болған кісі есімі Әлі (Али?) көрсетілген [6, с. 124-126]. Отырар-Барабта теңге соғу ісін қаланың экономикалық тұрғыдан өсіп-көркеюінің бір айғағы деп түсінуіміз қажет.

«Худуд ал-Алем» атты Х ғ. дерегінде «Фараб – бай уалаят, оның бас қаласы Кедер ... бұл саудагерлер жиналатын орын» делінеді [7, с.216]. Сырт елдермен сауда-саттық қатынас жасайтын саудагерлер хақында XI ғ. әйгілі ақыны Жүсіп Баласағұн:

Кезбесе олар жаһанды, ұлы-кішікті,
Киер ме едің қара сусар ішікті?!
Қытай керуені жүрмегенде жосылған
Қайдан келер еді мың-мың асылдар.
Кезбесе олар күллі жаһан іздерін,
Көрер ме едің інжу-маржан тізбегін?
Санай берсе, таусылмасы білінді,
Сөзді созбай, шырайын тілімді [8, 414-б.].

Сырдария өзені де сауда мақсатында пайдаланылған. Ал-Истахридің парсыша аудармасында мынадай хабар бар: «Ол (Шаш өзені) Ахсикетке бағытталады, Ходжентке жетеді және Бенакетке, Сюткентке және Парабқа ағады. Ал Сауран шекарасына жеткенде екі жағалауда оғыздардың үйлері [көрінеді]. Бұл өзен Джейхуннан екі есе үлкен. Онымен оғыздар бейбіт тіршілік еткенде оларға бидай жеткізеді» [9, с. 30].

Отырардың сыртқы сауда байланыстарын Шыңғысхан керуеніне байланысты жазылған деректерден аңғаруға болады. Шыңғысханға келген және оның атынан Хорезмшахқа жіберілген саудагерлер арасында Жүсіп (Юсуф) Канка Отрари есімді саудагер кездеседі. Монғолдарға барып қайтқан керуен саудагерлері қатарында Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насавидің «Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкубирти» атты еңбегінде Юсуф Канка ал-Отрариді Махмуд ал-Хорезми, Али Ходжа ал-Бухари есімді саудагерлердің қатарында атайды. Олармен бірге «түркі керуенімен» әкелінген қазба байлықтарымен («с рудными ископаемыми») қатар балық тісі, мускус салынған қапшықтар, яшма тастары, тарку деп аталатын ақ түйе жүнінен тоқылған киім аталады. Соңғы киімнің бағасы 50 динардан жоғары екен. Отырарға 1218 жылғы Шыңғысханнан келген керуенде отырарлық Омар Қожа ал-Отрари аталады. Осы мәліметтерге қарағанда отырарлық саудагерлер Монғолия, Шығыс Түркістан бағытында ірі сауда-саттықпен айналысқан.

Ең атақты араб географы Мухаммед ибн Ахмед әл-Макдисидің (немесе Мукаддаси) шамамен 985 ж. жазылған «Ахсан ат-такасим фи-марифат ал-акалим» атты шығармасында Фараб ірі қала, ол қажетті жағдайда 70 мыңдай әскер қоя алады, шахристанда жұма мешіті, негізгі базарлары рабадта, қалалық қорған ішінде кейбір дүкендер бар болып сипатталады. В.В. Бартольдтың алғашқы аудармасында қалалық қорған ішіндегі дүкендердің кейбірі шарап дүкендері деп аударылған екен. Құйрықтөбеде жүргізілген қазбалар барысында сауда орындары – дүкендер аршылған [10, с. 177]. Сонымен Отырар уалаятының тек бас қаласында ғана емес, кіші-гірім бекіністерінде де сауда орталықтары – базарлар болған. Висидж – «күшті әмір» тұратын, базар ауласында жұма мешіті бар шағын бекіністі қала деп көрсетеді Мухаммед ибн Ахмед әл-Макдиси [11, с. 233-234].

Отырар алқабындағы көшпелілер мен Отырар қаласы арасында сауда манызды болды. Ол айыр-бастау мен ақшаға сату үлгісінде жүрді. Көшпелілер жүн, киіз қой саудалады, не болмаса айырбастады. Қалаға ет пен мал шаруашылығы өнімдері көшпелі оғыздар мен қарлықтардан жеткізілді. Мал терісі қалаға жеткізіліп өңделді, олардан түрлі бұйымдар жасалды. Оғыз тайпаларының сауда байланыстары «қонақтық» үлгісінде жүрген екен. Оғыздардың тұрағына келген кез келген мұсылмандық саудагер қадірлі қонақ болып саналатын. Әрбір саудагер «тамырына» баратын. Саудагерге арнайы қара үй тұрғызылды, азық-түлік дайындалды. Саудагер үй иесіне және оның әйеліне түрлі сыйлықтар берді [12, с. 99-102].

Санжар сұлтанның жарлығында «табыс беретін көшпелілер заттары мен өнімдері отырықшы адамдарға пайдалы, олардың әл ауқытын өсіріп, жағдайын жақсартады. Осы пайдадан билік иелері мен қарапайым халық та өз үлестерін алып отыр» [12, с. 100].

XI ғ. әйгілі ақыны Жүсіп Баласағұн көшпелі тайпалармен жасалынатын сауданың пайдасын айтады:

Малшылар бар берекелі іс тындырған,
Күллі жылқы алдарында мыңғырған.

Жемек, кимек, мінбек – айғыр, байталдар,
Жүк таситын жануарлар, шайқалған,
Қымыз, сүт-май, ірімшік, айран, сүзбе, құрт,
Киіз, перде-қолдарында күллі құт.
Бұл адамдар құтты жандар, пайдалы,
Ей, өркенді ер, араласқын жайдары [8, 415-416-бб.].

Қала тұрғындарымен қатар көшпелілер де Отырардың егістік алқаптарында өсірілген дақылдарды пайдаланды. Көшпелілер мал өнімдерін бидай мен басқа да қажетті егіншілік өнімдерге айырбастап отырды.

Отырардың жергілікті сауда-саттығын қамтамасыз ету үшін теңге соғылды. Нумизматтар Отырарда саманилік және қарахандық билеушілердің теңге соққанын көрсетті. Мысалы, Хижа бойынша 310 ж. / 922-23 ж. Барабта соғылған саманилік әмір Насыр II мыс теңгесі табылды [6, с. 124-129]. Отырар билеушісі қарахандық Кутлуг Білге ханның 1199-1201, 1206-1207 жж. жатататын күмістелген мыс теңгелері белгілі. Күмістелген мыс теңгелер 1173-74 жж. соғыла бастап 1210-11 жылдарға дейін болған. Осы аралықта теңгелер төрт үлгіде шыққан. Дирхемдердің екі үлгіде болуы Параб иелігі ішінде сауда саттықтың жақсы дамығанын көрсетеді [13, с. 109-120]. Сонымен қатар Отырарда 1210 ж. және 1217-1918 жж. Мухаммед ибн Текеш соқтырған теңгелер де бар. Отырар саудасында Самарқанда, Бұқарада, Шашта, Испиджабта соғылған фельстер жүрді.

Отырардың XIII-XV ғғ. қабаттарынан қытайлық, таяу шығыстық, ортаазиялық, шығыс түркістандық қола айналар, күміс бұйымдар табылды [14, с. 20-60]. XIII ғ. аяғы -XIV ғ. қабатынан табылған ал өзі Сирияда құйылып алтынмен апталған, түрлі түсті эмальдармен өрнектелген шыны флакон, Хорасандық қола сиясауыт - Таяу Шығыстың қолөнер орталықтарымен болған сауда байланыстарды көрсетеді [15, с. 47-50].

XV ғ. кейін Таяу Шығыс пен Қытайдың арасында сауда байланыстары әлсірей бастайды. Әмір Темірдің Алтын Орда қалаларын талқандауы Отырар арқылы өтетін сауда жолының оңтүстікке ауысуына, Отырардың халықаралық дәрежеде сауда орталығы ретінде әлсіреуіне әкеліп соқтырады. Венеция дипломаты Иософат Барбароның көрсетуінше «...әмір Темір қиратқанша (Астрахан) қаласына барлық жібектер мен арнайы заттар Астраханға келетін еді, ал Астраханнан Танаға баратын (енді ол заттар Сирияға кетіп жатыр) Жібек пен арнайы заттарды алу үшін тек бір Венециядан Танаға алты-жеті үлкен галей жіберілетін еді. Олкездевенечиялықтар да, басқа да теңіздік халықтар Сирияда сауда жүргізбегенеді» [16, с. 206]. Теңіздер мен мұхиттар арқылы Үндістан мен Қытайға баратын жолдың ашылуы да Отырар мен Жетісуарқылы өтетін сауда жолына кері әсеретті.

Отырар астаналық дәрежесінен айырылса да аймақтың ірі сауда орталығы болып қала берді. К.А. Ақышев, К.М. Байпақов, Л.Б. Ерзаковичтің қазба материалдарын талдай отырып, қала халқының 15 пайызы сауда-саттықпен айналысқан деген қорытындыға келді [17, с. 6-12]. Сауда дүкендері бар үйлер де анықталып отыр. Қазба барысында Отырарда 2 мыңнан астам мыс теңге табылған. Отырардан 5 мыс көмбе табылды. Отырардың нумизматикалық материалдарын талдаған Р.З. Бурнашева Отырардың XVI-XVII ғғ. ақша айналымын төрт кезеңге бөледі. Бірінші кезең: XVI ғ. бірінші жартысы, екінші кезең: XVI ғ. екінші жартысы, үшінші кезең: XVII ғ. бірінші жартысы, төртінші кезең: XVII ғ. екінші жартысы - XVIII ғ. бірінші жартысы [18, с. 43].

XVI ғ. Орта Азия қалаларының теңгелері Отырарда аз болса да кездеседі. Олар XVI ғ. бірінші жартысында Бұқарада, Андиганда, Мервте, Самарқанда, Қарши, Хутталянда соғылған теңгелер және Ташкентте, Хисарда, Термезде қайта соғылған теңгелер. Сырдарияның орта бойындағы қалалар XVI ғ. ортасында негізінен қайта шайбанилардың қолына өтеді. Рузбиханның мағлұматтарына қарағанда, өзбек хандары арнайы жарлық шығарып, Түркістан халқының қазақ саудагерлерімен ешқандай байланыс жасамауын талап еткен [19, с. 42-43]. Бұл, әрине, Дешті Қыпшақ пен ежелден сауда-саттық жүргізіп, өз өнімдерін көшпелілерге шығаратын қалалардың экономикасына үлкен соққы болып тиді.

XVI ғ. екінші жартысына жататын ортаазиялық теңгелер жоқтың қасы. Олардың ішінде Самарқанда, Сауранда Абдоллах хан II билеген кезде соғылған теңгелер бар. Бұл кезде ақша айналымы негізінен Ташкент пен Йасы теңгелерімен қамтамасыз етілді. Олардың салмағы 4-6 г. Олардың бет жағында «зарб Йасы» немесе «зарб Ташкент» деген қысқа жазу тән. Кейбір жағдайларда ғана соғылған жылы көрсетілген. Екінші бетте жыртқыш, өсімдік немесе геометриялық өрнек және балық нобайы белгіленген. Ешбір қала көрсетілмеген, жазуы жоқ теңгелер пайда болады. Олардың бір бетінде жыртқыш, екінші бетінде құс бейнесі немесе жыртқыш пен балық, құс бейнесі мен өсімдік өрнегі бар теңгелер пайда болды.

XVII ғ. бірінші жартысында Отырарда жылы көрсетілмеген, Түркістанда соғылған деген жазуы бар теңгелер пайда болды. Екінші бетте жыртқыш бейнесі бар. Бұл кезде жазуы жоқ бір бетінде жыртқыш бейнеленген, екінші бетінде балық, құс бейнесі бар, ешбір өрнексіз бетті теңгелер де тарады. Теңге тыйынға ұқсас ұсақ мыс қиындылар [18, с. 44-45, 49]. Отырар көмбелері ішінде Үндістандағы Ұлы Моғолдар әулеті өкілі Шах Джаханның (1629-1658 жж.) төрт теңгесі бар [20, с. 101, прим. 14]. Отырардың базарында негізінен Ташкент пен Йасының мыс теңгелері жүрді. Ортазиялық теңгелермен қатар орыс патшасы Алексей Михайловичтің мыс теңгелері қолданылды. Кейін Л.Б. Ерзакович орыс теңгелерін көмбемен қоса Отырардың XVII ғ. мәдени қабаттарынан кезіктірді [20, с. 104, прим. 27]. Ресей мен Сібір бағытындағы сауда жолдар күшейе түседі. Федор Скибин елшілігінің 1696-1697 жж. есебінде: «Тобольскіден Түркістанға баратын Сауран жолының оң жағында алғашқы қала Сауран ...Түркістаннан оңтүстікке қарай Отров (Отырар) қаласы бар, оған бір күндік жол» делінеді [21, с. 262-263]. Коллеж кеңесшісі Демидовтың жазбасында ол керуен жол өтетін бір нүкте ретінде аталды [22, с. 220]. XVII ғ. Отырардың ақша нарығында джанилік күмістеңгелер пайда болды. 4 күміс көмбе белгілі, оларды негізінен 1611-1642 жж. билік еткен Имам Кули хан теңгелері құрайды. Жалпы айтқанда Отырардың мыс теңгелердің нашарлай түскені байқалады. Олар дөңгелек пошымын, салмағын жоғалтады, кейбір мыс кесінділер мен дайындамалар бетінде теңгелік таңбалар да жоқ [18, с. 50-54]. Отырарда ақша айналымы құлдырап, XVIII ғ. басында елді мекенде тіршілік мүлдем тоқтайды.

1 Нурмуханбетов Б.Н., Бурнашева Р.З. Погребение с монетами из могильника Мардан (Отрарский оазис) // *Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественных наук.* 1979, №5. – С. 28-35.

2 Бурнашева Р.З. Отрар, Отрарский оазис и Южный Казахстан. Нумизматические исследования по денежному делу южноказахстанских городов VII – XVII вв. – *Алма-Ата: Наука, 1989.* – 77 с.

3 Бубнов М.А., Половникова И.А. Янтарь в Средней Азии // *Древние цивилизации Евразии. История и культура.* – Москва: Восточная литература, 2001. – С. 124-133.

4 Смагулов Е.А. Находки гемм в Отрарском оазисе // *Археологические памятники на Великом Шелковом пути.* – Алматы, 1993. – С. 163–171.

5 Бурнашева Р.З. Монеты с городища Отрар-тобе и Отрарского оазиса // *Археологические исследования в Казахстане.* – Алма-Ата: Наука, 1973. – С.81 – 90.

6 Давидович Е.А. Бараб – новый среднеазиатский монетный двор Саманидов и Ануштегинов // *Письменные памятники Востока.* 1972. – Москва: Наука, 1977. – С. 124-129.

7 Материалы по истории туркмен и Туркмени. Т. 1. VII - XV вв. Арабские и персидские источники / Под редакцией С.Л. Волина, А.А. Ромаскевича, А.Ю. Якубовского. – Москва - Ленинград: Издательство АН СССР, 1939. – 607 с.

8 ЖүсіпБаласағұн. Құттыбілік. Алматы: Жазушы, 1986. – 616 б.

9 Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. – Москва: Наука, 1973. – 280 с.

10 Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. – *Алма-Ата: Наука, 1986.* – 256 с.

11 Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч.: в 9-ти томах. – Москва: Наука, 1963. – Т.1. – С. 45-597.

12 Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. – *Ашхабад: Ылым, 1969.* – 294 с.

13 Кочнев Б.Д. Караханидский чекан Параба (Отрара) // *Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии.* – Алма-Ата: Наука, 1983. – С. 109-120.

14 Байпаков К.М., Настич В.Н. Клад серебрянных вещей и монет XIII в. из Отрара // *Казахстан в эпоху феодализма.* – Алма-Ата: Наука, 1981. – С. 20-62.

15 Смагулов.Е.А. Синие лотосы на туркестанском блюде // *Памятники истории культуры Казахстана.* – Алма-Ата: Казахстан, 1986. – С. 47-50.

16 Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья. – Москва: Издательство Московского университета, 2001. – 256 с.

17 Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Раскопки Отрара в 1971–1975 гг. // *Успехи среднеазиатской археологии.* – Ленинград: Наука, 1979. Вып. 4. – С. 90 – 91.

18 Бурнашева Р.З. Денежное обращение в городах Южного Казахстана в XV – XVIII вв. – *Туркестан: Туран, 2006.* – 255 с.

19 Абусеитова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. – *Алма-Ата: Наука, 1985.* – 104 с.

20 Ерзакович Л.Б. Раскопки в восточной части Отрара (К вопросу о стратиграфии и хронологии поздних слоев) // *Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана.* – Алма-Ата: Наука, 1980. – С. 96-106.

21 *Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Ч.1. – Ленинград, 1933.*

22 *Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках. – Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1964. – 742 с.*

Резюме

Средневековые торговые отношения Отырар

Байсариева Г.О. –

Старший научный сотрудник Отрарского государственного археологического заповедника-музея, Республика Казахстан, с. Шаульдер. e-mail:mukhtar_kozha@mail.ru

В статье на основе анализа и синтеза всех доступных источников реконструируется история торговых связей древнего и средневекового города Казахстана - Отрара, лежащего на северном участке Великого Шелкового пути. Археологические исследования значительно расширили представления о торговых связях средневекового Отрара. На конкретном археологическом и нумизматическом материале рассмотрены различные аспекты торговли с округой и степью, международные связи со странами Дальнего и Ближнего Востока. Импортные изделия и монеты представляю своего рода визитные карточки областей и стран, с которыми был связан Отрар через трансконтинентальный путь, соединивший страны Евразии. Отрар представлял важный торговый пункт Великого Шелкового пути.

Ключевые слова: Казахстан, археология, Великий шелковый путь, средневековый Отрар, торговля, международные связи.

Summary

Medieval trade relations Otrar

Baisarieva G.O. –

s.r.f., Otrar state archaeological preservation museum. Republic Kazakhstan. Shaulder. e-mail:mukhtar_kozha@mail.ru

The article reconstructed the history of the trade relations of the ancient and medieval city of Kazakhstan Otrar lying on the northern portion of the Great Silk Road on the basis of the analysis and synthesis of all available sources. Archaeological research significantly expanded the notion of trade relations of medieval Otrar. In particular archaeological and numismatic material considered various aspects of trade relations with the regions and the steppe, international relations with Near and Far East countries. Imported goods and coins represented a kind of business card of the regions and countries, which has been linked Otrar through transcontinental route, linking the countries of Eurasia. Otrar represented an important trading center of the Great Silk Road.

Key words: Kazakhstan, archaeology, the Great Silk Road, Medieval Otrar, trade, international relations.

УДК 342.724(=1.574)

ЭТНОСАРАЛЫҚ КЕЛІСІМНІҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҮЛГІСІ

**Еңсенев Қ.А. – ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының аға ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының кандидаты**

Бұл ғылыми мақалада Қазақстан Республикасындағы этносаралық келісімнің үлгісі тарихи зерттеу тұрғысынан қарастырылып, түрлі ұлт өкілдерінің саяси тұрақтылық пен бейбіт тату жағдайда өмір сүріп жатқандығы зерделенген. Сондай-ақ, Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылуы, қалыптасуы және қызметі туралы баяндалған.

Автор ғылыми зерттеу объектісі етіп Қазақстандағы ұлтаралық татулықты қарастырған. Яғни, этносаралық қатынастың Қазақстан үлгісін саралай келіп, «Қазақстан жолы» деп аталатын Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен жүзеге асырылған этносаралық татулықтың үлгісін зерттеген.

Зерттеуші өз еңбегін жазуға шетелдік және Отандық ғылыми әдебиеттерді пайдаланған. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасы Президенті мұрағатының (ҚР ПМ) деректерін ғылыми айналымға келтірген. Зерттеу жұмысында еліміздегі бейбітшілік пен келісім мәселесі талданған.

Түйін сөздер: Қазақстан, Республика, тәуелсіздік, егемендік, достық, ынтымақтастық, келісім, толеранттылық, қоғамдық келісім, Ассамблея.

Қазақстан жеріне әртүрлі кезеңдерде тағдырдың жазуымен қоныс аударып келіп, тұрақтанған өзге ұлт өкілдері баршылық. Олар бүгінгі күні әлемдік қауымдастыққа Қазақстан Республикасы атауымен енген елдің азаматтары ретінде өмір сүруде. Көпшілігі кеңестік тоталитарлық жүйе үстемдік құрған шақта күштеп көшірілген халықтар еді. Олар тағдырдың тәлкегіне ұшырап қуғындалып келгенде, жергілікті қазақтар өз жағдайлары аса мәз болмаса да, қолдан келген көмектерін жасап, аман-есен

тұрып кетулеріне жәрдемдесті. Бірқатар ұлттардың өкілдері саяси қуғындау аяқталып, құқықтары қайта келтірілген уақытта Отандарына қайтты. Кейбіреулері тұрақтап қалды. Қазіргі уақытта олар Қазақстан азаматтары ретінде барлық салада еңбек етіп, елдің дамуына үлес қосуда.

Еліміздің тәуелсіздік алған уақытынан бері қазақ халқы өзге ұлт өкілдерімен саяси тұрақты және ұлтаралық келісімде өмір сүруде. Бұл ширек ғасырға жуық уақыт аралығында этносаралық қарым-қатынастың Қазақстандық үлгісінің қалыптасқандығын байқатады. Ал, елдегі азаматтардың ортақ Отан сүйгіштігі мен ұлтаралық келісімі, ол бейбіт және тату өмір сүрудің нәтижесінде қалыптасатындығы сөзсіз.

Ғылыми зерттеу мақаласы мұрағат деректерінен Қазақстан Республикасының Президенті мұрағаты (ҚР ПМ) және тарихи-демография саласы бойынша жазылған ғылыми зерттеу еңбектеріне негізделген. Зерттеу жұмысына ғылыми әдебиеттер мен мұрағат деректерін пайдалана отырып, еліміздегі Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылуы мен қызметін, этносаралық қарым-қатынасты зерттеу бағытында бірқатар мәселелер қарастырылып, олардың Тәуелсіз Қазақстан кезеңінде этносаралық келісім және саяси тұрақтылықта өмір сүріп жатқандығы зерделенген.

Ғылыми зерттеудің теориясы және методологиясы бойынша негізінен тарихшылық, объективтілік, тарихи салыстырмалы талдау және тарихи жүйелілік методы пайдаланылды.

Мемлекеттің тарихи дамуының қазіргі кезеңінде азаматтық бейбітшілік және этносаралық ынтымақ мәселелері даму стратегиясының маңызды бөлшектеріне айналды. Қазақстанда этносаралық қатынастардың өзіндік ерекше үлгісін құрып, оны құқықтық және институционалды мағынада дәйекті жүзеге асыру мүмкін болды. Ұлттық саясат айқындық және нақтылық негіздерінде құрылған, оның ішінде: этносаралық өзара ісәрекеттенудің амалдарын іздеу, ұлттық мәселені әділетті шешудің негізі ретінде, қоғамның тұрақтылығын, заң басымдылығын, мемлекеттің тәуелсіздігін нығайту.

Этносаралық қатынастар саласында, «біздің болашақ стратегиялық мақсатымыз – қоғам бірлігін ұлғайту және бірегей қазақстандық бәсекеге қабілетті ұлтты қалыптастыру» [1]. Осы міндетті шешу үшін барлық жағдайлар жасалынған. Біріншіден, бұл біздің халқымызға сай шыдамдылықпен келісімге деген ұмтылыс; екіншіден қазақстандық ұлтаралық қатынастардың өзіндік үлгісін құрудағы және оны нығайтудағы мемлекеттің белсенді рөлі.

Қазіргі кезде Қазақстандағы этносаяси жағдай тұрақты болып қалуда және әртүрлі ұлт өкілдері арасындағы айқын және ашық дау-жанжалдар байқалмайды. Жан-жақты зерттеулер, этносаралық келісім мәселесі жөнінде билік құрылымдарына деген қоғамдағы сенімділік деңгейі жоғары екендігін көрсетеді.

Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаев еліміздегі ұлтаралық қатынасқа байланысты: «Ұлтаралық келісім өте нәзік, кәдімгі адам ағзасының қантамырлары жүйесі. Оның бір жерінде кідіріс болған кезде адам денсаулығын жоғалтады. Мемлекетте де дәл осылай. Біздің жылдағы барлық жетістіктеріміз елдегі осы тұрақтылық пен тыныштықтың арқасында болып отыр. Бұл біздің негізгі ұстанымымыз. Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметі тұрақтылықты, ұлтаралық келісімді қамтамасыз етудің бүкіл тәжірибесі – әлемдік тұрақтылыққа қосылған үлес болуы тиіс. Еліміздегі тыныштық мәселесі – бұл менің жеке мәселем емес. Қазақстанның бүкіл халқының мәселесі, мемлекеттің мәселесі, біздің болашағымыздың мәселесі» [2], - деп атап өткен болатын.

Еліміздің тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігінің Ішкі саясат бөлімінің мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевқа берген ақпаратында былай делінген: «Қазақстан өңірлеріндегі әлеуметтік-саяси жағдай тұрақты. Қазақстан территориясы соғыстардан, этносаралық жанжалдардан, саяси шиеленістерден аулақ, тыныш жағдайда. Бұл бейбіт жағдай әлемдік қауымдастық пен Қазақстан халқының көз алдында. Яғни, жас мемлекетіміздің маңызды табыстарының бірі, осы этносаралық татулық мәселесі» [3].

Қазақстан Республикасындағы халықтың ұлттық құрамына назар аударсақ, олар 2009 жылғы соңғы санақ мәліметтеріне қарағанда ұлттық үлес салмағы төмендегідей көрініс береді: қазақтар – 63,1 %, орыстар – 23,7 %, украиндар – 2,1 %, өзбектер – 2,8 %, татарлар – 1,3 %, ұйғырлар – 1,4 %, немістер – 1,1 %, кәрістер – 0,6 %, түріктер – 0,6 %, әзірбайжандар – 0,5 %, белорустар – 0,4 %, дүнгендер – 0,3 %, күрдтер – 0,2 %, тәжіктер – 0,2 %, поляктар – 0,2 %, шешендер – 0,2 %, қырғыздар – 0,1 %, басқа этностар – 1,1 %-ды құрады [4].

Қазақстандағы қазақ халқының рөлі қандай? Мемлекетті құраушы ұлт па әлде полиэтникалық Қазақстан халықтарының бірі ғана ма? Қай жағы басымдау? Қазіргі таңда осы сұрақ өте өзекті болып отыр. Қазақстан полиэтникалық мемлекет болғанымен, ондағы мемлекетті құрушы, яғни титулды ұлт – қазақ халқы. Бұл біріншіден, Конституцияда анықталса, екіншіден, биліктің қайнар көзі халық

болса, сол халықтың басым көпшілігі қазақ ұлты. Сондықтан да, қазақты көпұлттардың бірі деп еш уақытта санауға болмайды. Қазақстандағы қазақ мәселесіне келсек, елімізде өзге ұлт өкілдерін алалап, дискриминациялаудың керегі жоқ. Бірақ, қазақтың рөлін көтеру керек. Кез-келген елдің мемлекетті құраушы ұлтқа деген көзқарасы ерекше болуы заңды құбылыс. Ал, қазақ халқы өзінің атамкенінде ел болып ұйып отырған мемлекет құрушы ұлт деп нақты айтуға болады [5].

Қазақстан халқының құрамы көпұлтты болғандықтан, жекелеген этностар арасындағы ширығу, шиеленісті жағдайлар, тұтастай алғанда, мемлекеттің қоғамдық-саяси тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне мейлінше қауіп төндіреді. Сондықтан Қазақстан үшін этносаралық келісім мен өзара түсіністікті дамыту стратегиялық міндеттердің біріне айналды. Осы жолда айтарлықтай жақсы, елеулі нәтижелерге еліміз қол жеткізе алды.

Біріншіден, бүгінгі күні Қазақстандағы этносаралық ахуал, тұтастай алғанда, тұрақты. Түрлі этникалық топтар өздері тұратын аймақтардағы этносаралық қатынастарды оң және жақсы ниетте қарым-қатынастар ретінде бағалайды. Ішкі саяси тұрақтылықтың негізгі шарттарының бірі – этносаралық келісімді сақтау мен оған қолдау көрсету.

Қазақстандағы этносаралық қарым-қатынастар – егемендік пен тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін пайда болған жаңа әлеуметтік-саяси ақиқат. Олар кешенді сипатқа және күрделі құрылымға ие. Қазақстан халқы барлық әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени-тұрмыстық құрылымдарға, қарым-қатынастар мен үдерістерге барынша терең ықпалдасқан. Қазақстандағы этносаралық қатынастар онда тұрып жатқан барлық халықтардың қоғамдық қызметінің әр түрлі салаларындағы сан түрлі өзара байланыстары мен қарым-қатынастарының тізбегі, біртұтас органикалық жүйе ретінде қызмет атқаратын тәжірибе көрсетіп отыр.

Этносаралық келісімәселесі бойынша Қазақстан посткеңестік мемлекеттер арасындағы бірегей мемлекет деп айтуға біздің құқығымыз бар, бұлай деп айту – асыра айтқандық емес [6].

Ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеттің құрылымдық элементі патриотизм болып табылады. Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің халыққа Жолдауында: «Біз Қазақстанның барлық азаматтарының отаншылдық сезімі мен өз еліне деген сүйіспеншілігін дамытуға тиіспіз» деп атап өткен болатын. Тәуелсіздік алған уақыттан бері қазақстандық қоғам тіршілігінің барлық жүйелерінде жүріп жатқан түбегейлі жаңару процестері едәуір дәрежеде оның мәдени-әлеуметтік саласын да қамтыды. Бүгінде халқымыздың тарихи тәжірибесін қайта бағалау, дәстүрлі-өнегелік негіздерді өзгерту және соның нәтижесінде қазақстандықтардың жаңа саяси санасын қалыптастыру жасалуда [7].

Ресейлік танымал сарапшы Рой Медведев Қазақстан халқы туралы: «Қазақстан – көпұлтты және ұлтаралық келісім тұрақтылығының негізін қалаған ел саналады. Қазақстанда 11 тілде хабар таратылады. Билік органдарында және Президент әкімшілігінде 64 ұлттың өкілі жұмыс істейді. ТМД-ның ешбір елінде нақ осындай жағдай туғызылмаған. Қазақтар «бетке ұстар ұлтқа» айналды және мұнымен санаспауға болмайды. Қазақ тілі – мемлекеттік, орыс тілі ресми тіл ретінде қызмет етуде. Ресми тіл республиканың сыртқары жерлерде ғана емес, Қазақстанның өз ішінде де ұлтаралық қатынас тілі болып қалуда.

Қазақстандық модель басқа да бір тиімді экономикалық модельдің көшірмесі болып табылмайтындықтан, бұл модельді ТМД-ның қайсібір басқа елдерінде немесе өзге елдерде көзжұмбайлықпен көшіріп алуға болмайды.

Қазақстандық модельде тек осы елге ғана тән географиялық, саяси, тарихи ұлттық және экономикалық факторлар мен жағдайлар есепке алынған [8].

Қазақстанды қоныстанған көп ұлтты халқымыздың азаматтық, ашық, зайырлы, демократиялық саяси-экономикалық жағынан тәуелсіз қоғам орнатуға бір кісідей жұмылған бітұтас Қазақстан халының толеранттылығын, конфессияаралық және ұлтаралық келісімін, туысқандық бірлігі мен достығын одан әрі дамытып, нығайтуды көздеген Қазақстан халқы Ассамблеясы өз алдына қойған мақсаттарын абыройлы атқаруда. Оны біз бүгінгі таңдағы еліміздің экономикасының қарыштап дамуы мен елдегі саяси тұрақтылықтан және Қазақстанда мекен ететін барлық ұлыстар мен ұлттардың бір кісідей жұмылып, оны әлемнің дамыған зайырлы мемлекеттері қатарына қосуға деген ұмтылыстарынан байқаймыз.

Осы тұста өзінің тарихында, жалпы, мемлекеттік құрылымдық ғұмырында Қазақстан ерекше ел болып қалыптасқанын айта кеткеніміз абзал. Өзінің тағдыр-талайында, біртұтас бола білудің жауапкершілігін көрсеткен кезеңі ондағы ұлттар мен ұлыстардың үлкен жауапкершілігін көрсетсе керек. Біздің бақытымыз да сол, Қазақстан аз уақыттың ішінде әлемдік қоғамдастықтың алдыңғы қатарлы көшіне қосылды.

Әлемдегі кез-келген Қазақстан секілді көп этностты мемлекеттің өзінің тұтастығы мен тәуелсіздігін сақтаудың негізгі шарттарының бірі – ол оның азаматтарының ұлтқа бөлінбей, бір қауымға, тұтас халық дәрежесіне біріктіру мәселесі алынады. Сондықтан, Қазақстан билігі өз азаматтарының ұлтқа бөлінбей, бір қауымға, тұтас халық дәрежесіне біріктіру саясатын ұстанған. Бұл бағытта негізгі назар әр ұлт өкілдерінің республика азаматы ретінде саяси топтасуы қарастырылған және ол ұлттардың мүдделерінің ортақтығына қатысты құрылып, мемлекеттік саясаттың жалпыұлттық құрылысында есепке алынуы қажет.

Қазіргі таңда Қазақстандағы жалпы ұлттық құрылыстың негізгі құрылымының бірі ретінде ұлттық плюрализм алынып отыр. Аталынған бағыттың жүзеге асырылуы барысында біршама жетістіктерге қол жеткізілген. Мысалы, біріншіден, әлеуметтік зерттеу деректеріне сай қазақстандық тұрғындардың басым бөлігі өздерін Қазақстан Республикасының азаматы деп санайтынын мәлімдеген. Екіншіден, Қазақстанда тұратын этнос өкілдеріне өздерінің ұлттық-мәдени мүдделерін жүзеге асыруға қолайлы жағдай жасалған.

Қазақстан өз тәуелсіздігінің алғашқы жылдарынан бастап-ақ көп этностты және түрлі дінді ұстанатын қоғамда этностардың өзгешелігі мен бірігуін сақтауға негізделген этносаралық қатынастарды қамтамасыз ететін өзіндік айрықша үлгі қалыптастырған [9].

Еліміздің тарихында қазақ халқының патриотизімі маңызды орынға ие. Өз еліне қызмет етуден көрінетін Отанға деген сүйіспеншілік сезімі қоғам дамуы мен ұрпақтар сабақтастығының маңызды құрамдас бөлігі болған және солай болып қала бермек.

Патриотизм Отанға деген сүйіспеншілікті, оған адалдықты, өз іс-әрекеттерімен оның мүдделеріне қызмет етуге ұмтылысты, сондай-ақ, туған жеріне, тұрақтаған мекеніне бауыр басушылықты білдіреді [7, 13].

Әлемдегі кез-келген Қазақстан секілді көп этностты мемлекеттің өзінің тұтастығы мен тәуелсіздігін сақтаудың негізгі шарттарының бірі – ол оның азаматтарының ұлтқа бөлінбей, бір қауымға, тұтас халық дәрежесіне біріктіру мәселесі алынады. Сондықтан, Қазақстан билігі өз азаматтарының ұлтқа бөлінбей, бір қауымға, тұтас халық дәрежесіне біріктіру саясатын ұстанған. Бұл бағытта негізгі назар әр ұлт өкілдерінің республика азаматы ретінде саяси топтасуы қарастырылған және ол ұлттардың мүдделерінің ортақтығына қатысты құрылып, мемлекеттік саясаттың жалпыұлттық құрылысында есепке алынуы қажет.

Қазіргі таңда Қазақстандағы жалпы ұлттық құрылыстың негізгі құрылымының бірі ретінде ұлттық плюрализм алынып отыр. Аталынған бағыттың жүзеге асырылуы барысында біршама жетістіктерге қол жеткізілген. Мысалы, біріншіден, әлеуметтік зерттеу деректеріне сай қазақстандық тұрғындардың басым бөлігі өздерін Қазақстан Республикасының азаматы деп санайтынын мәлімдеген. Екіншіден, Қазақстанда тұратын этнос өкілдеріне өздерінің ұлттық-мәдени мүдделерін жүзеге асыруға қолайлы жағдай жасалған.

Қазақстан өз тәуелсіздігінің алғашқы жылдарынан бастап-ақ көп этностты және түрлі дінді ұстанатын қоғамда этностардың өзгешелігі мен бірігуін сақтауға негізделген этносаралық қатынастарды қамтамасыз ететін өзіндік айрықша үлгі қалыптастырған [10].

Этносаралық қарым-қатынас республика өмірінің барлық салаларындағы адамдар тіршілік әрекетінің мейлінше мәнді бір қыры болып табылады. Өзара байланыс, өзара әрекеттестік, материалдық және рухани өндіріс өнімдерімен, біліммен, ақпаратпен, дағдылармен алмасушылық табиғи түрде қарым-қатынас нәтижелігіне, қойылған мақсаттардың жүзеге асырылу дәрежесіне ықпал ететін қарым-қатынас мәдениетімен сипатталады.

Адамзат тарихында әртүрлі халықтар арасындағы өзара қатынастар туралы мәселеден күрделі, өткір әрі кілтпанды мәселені табу қиын. Тәжірбие көрсеткендей, біздің еліміз сияқты көпэтностты елдегі халықтардың өзара қатынастарының әлеуметтік нормаларын бекіту аса қиын міндет болып табылады. Жаңа қоғамның мәніне жауап беретін бірден-бір жол – халықтар достығының, республика аясындағы әрбір ұлт, ұлыс мәдениеті дамуының, олардың түбірлі мүдделерінің ортақтығының негізінде сол ұлттар мен ұлыстардың ерікті, тең құқылы ынтымақтастығының жолы [11].

Ұлттық мәселені шешу әрбір елде және барлық кезеңде мемлекеттік саясаттың негізгі құрамдас бөлігі болған, бола да береді. Қазіргі кезде саясаттанушылар ұлт мәселесін шешуде үш түрлі жолды ұсынады. Біріншісі – өзге ұлттарды ығыстыру саясатын жүргізуі. Екіншісі – ұлттық мәселелер өзінен өзі шешіледі деген үмітпен оған ешқандай көңіл бөлмеу; үшіншісі – қазақстандық үлгі. Ұлттаралық келісімдерге құрылған саясат көп тер төгуді қажет етеді. Ол халықтар арасындағы келісім мен сенімнің ауқымын кеңейтуді көздейді. Бұл бағыттағы жұмыс көп этностты еліміз тұрғындарының конститу-

циялық-құқықтық базасын құрудан басталады. 1995 жылы 30 тамызда қабылданған Ата Заңымызда бірқатар баптар осы мәселелерге негізделген. Мысалы, 39-баптың 2-тармағында «Ұлтаралық келісімді бұзуы мүмкін кез келген іс-қимыл Конституцияға қайшы деп табылады» деп көрсетілген [12].

Біздің Конституцияда: «Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген Қазақстан халқы, байырғы қазақ жерінде мемлекеттілік құра отырып» деген сөздермен басталады. Қазақстанның даму барысында осы жолдардың маңызы өте зор [13].

Елімізде Қазақстан халқы Ассамблеясы – 1995 жылғы 1 наурызда Қазақстан Республикасының Президентінің Жарлығымен құрылған Мемлекет басшысы жанындағы консультативті-кеңесші орган. Ел Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқы Ассамблеясын құру идеясын алғаш рет 1992 жылы Тәуелсіздіктің бірінші жылына арналған Қазақстан халқының бірінші форумында жариялады. Мұндай институтты құру қажеттілігі саяси тұрғыдан, сондай-ақ жаңадан құрылған, тәуелсіз, полиэтносты, поликонфессиялық мемлекеттің тұрақты дамуы тұрғысынан туындаған еді. Аталған бастама мәдениет аралық диалогты нығайтудың жаңа кезеңінің негізін қалап, этносаралық қатынастарды дамыту мәселелерін жоғары деңгейде шешуге мүмкіндік жасайтын әлемдік тәжірибедегі тың бағыт болып табылады [14]. Жиырма жылдық тарихында Ассамблея қарқынды дамып, елеулі өзгерістерді басынан кешірді. Оның дамуы барысында этносаралық толеранттылық және қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісі қалыптасты. Осы жылдар ішінде Қазақстан халқы Ассамблеясының институционалдық құрылымы нығайып, қоғамды ұйымдастырушы әлеуеті толысты, ол халық дипломатиясының маңызды күретамырына айналды. Бүгін Ассамблея ел Президенті Төрағалық ететін конституциялық орган болып табылады. Бұл оның ерекше мәртебесін айқындайды.

Ассамблея ұлтаралық бірлік пен келісімді сақтауға үлкен үлес қосты, осының арқасында тұтас алғанда жиырма жыл ішінде республикадағы, облыстағы ұлтаралық қатынастар айтарлықтай нығая түсті. Қазақстан халқы Ассамблеясы құрылғаннан бері сессиялары шақырылып, оларда Қазақстандық қоғамды одан әрі реформалауға, ұлттық келісімді нығайтуға байланысты маңызды мәселелер талқыланды. Өткен сессиялардың қорытынды құжаттары елімізде этносаралық және конфессияаралық келісімді нығайтуға, ұлттық келісімді нығайтуға, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, Қазақстанның барлық халықтарының төлтума мәдениетін сақтауға бағытталған саясат пен бастамаларды толық қолдайды [15].

Бұл органның пайда болуы халық арасында да, этникалық азшылық арасында да қолдау тапты. Ассамблея өз жұмысын бастағаннан кейін, этникалық азшылықтың көптеген ұлттық-мәдени орталықтары алғаш рет өздерінің тілін, дәстүрлерін жаңғыртуға және оны мемлекеттің қолдауымен жүзеге асыруға мүмкіндік алды. Қазақстанда 130-дан астам этнос өкілдері тұрады.

Бірнеше жылдан кейін Н.Ә. Назарбаев өзінің «Қазақстан жолы» кітабында: «Біз Қазақстан халықтары Ассамблеясы мысалында ұлттық қатынастардың бірегей құралын жасадық. Бүгінде дәл осындай беделді де өкілетті ұлттық саясаттың құралы әлемнің бірде-бір елінде жоқ» [16], - деп атап өткен.

Жалпы алғанда, біздің еліміздегі ұлт саясаты төмендегідей принциптерге сүйенеді: адам құқықтары мен ұлт құқықтарының парасатты түрде үйлесім табуы; ұлттар, ұлыстар мен халықтар арасындағы ізгілік, ұлтаралық келісім мен ынтымақтастық қатынастары, өзара көмек пен бірін-бірі қолдау; қоғамның тұрақтылығы мен тұтастығы; ұлттық құндылықтар мен жалпы адамзаттық құндылықтардың үйлестірілуі; конструктивті ұлттық-ерекшелікті мүдделердің жүзеге асырылуы; елдегі барлық ұлттар мен ұлыстардың әлеуметтік-экономикалық және рухани-мәдени дамуының теңдігі мен теңестірілуі. Барлық ұлттар мен халықтарды бір жерде тоғыстырған ортақ тарихи тағдыр олардың ортақ мұраттар мен құндылықтардың қалыптасуына да себепші болады.

Қорытындылай келгенде, этносаралық қарым-қатынастың қазақстандық үлгісі елімізде саяси тұрақтылық пен бейбітшілігін сақталу жолында көптеген жұмыстар атқарып келеді.

Біздің елімізде алуан түрлі этникалық қауымдардың бейбіт қатар өмір сүру нысаны ретіндегі берік, жүздеген жылдардың сынағынан өткен өркениетті дәстүрлер үнқатысуы қалыптасты.

Тәуелсіз Қазақстан этносаралық ынтымақтастық пен өзара түсіністіктің ерекше жағымды тәжірибесін жинақтады. Бұл бағыттағы басты табыс қазақстандықтардың этникалық тиістілігіне қарамастан, республиканың дамуына қосқан үлесіне, ділі мен өзара түсіністігіне, рухани жақындығына қарай отандастар деп аталу құқығына ие болғандығында. Қазақстандағы этникалық топтардың достығы мен ынтымақтастығы феномені біреулердің субъективті рөлі емес, көп елдің тарихи тәжірибесімен бірге дүниеге келген.

Біз Қазақстанның оның барлық азаматтарының қай ұлтқа жататындығына қарамастан, мемлекеттік өзін-өзі анықтауының нысаны екенін мойындауымыз керек. Бұл - ішінен ұлттық топтар өкілдерінің

барлығына орын табылатын барынша кең, ортақ үй. Мұнда біртұтас мемлекет аясында ұлттық тиістілігіне қарамастан, әрбір адамның қолы жететін ортақ және міндетті түрде сақталатын қоғамдық стандарттар болуға тиіс. Тек бөлісуге болатын құндылықтар, нышандар мен қабылданатын қоғамдық тәртіп қана мемлекетті өмір сүруге қабілетті етеді.

1 Қамырова Г. Азаматтық қоғам институтының этносаралық қатынастарды үндестірудегі маңызы // Қоғам және дәуір. – 2010. - №2. 81 –б.

2 Назарбаев Н.Ә. Мұнда барлық халықтар тең // Мираc, №2. 2010. – 23-б.

3 ҚР ПМ. 5-н-қ., 1-т., 2566-іс, 1-п.

4 Асылбеков М.Х., Козина В.В. Народонаселение Казахстана в условиях суверенитета. – Алматы: Тарих тағылымы, 2009. – С. 32.

5 Омаргазы Е. «Біз бір ұлтты, полиэтносты мемлекетпіз» // Ақиқат, № 10. – 2013. – 25-б.

6 Қайыпова Б. Бірлігін сақтаған елдің тірлігі жарасар // Мираc, №2. 2010. – 34 -б.

7 Мұқажанова А. Қазақстан халқының патриотизмі – ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінің негізі // Ақиқат. - №2. 2010. – 12-б.

8 Медведев Р. Қазақстанның жолы болды деудің әбден жәні бар//Егемен Қазақстан, 14 қазан, 2006.-1-3-бб.

9 Сейдін Н.Б. Бәсекеге қабілетті елдердің қатарына қосылудың басты тетіктері мен тірегі // Ақиқат. - №2. – 2007. – 4-б.

10 Арзықұлов А. Тұрақты дамудың кілті – ұлттық бірлікте // Қоғам және дәуір. №1. 2010. – 5-б.

11 Мұқажанова А. Мәдени құндылықтар және ұлтаралық қарым-қатынас // Қоғам және дәуір. №1. 2010. – 127-б.

12 Әлиев Ж. Таза қазақстандық үлгі // Егемен Қазақстан, 1 наурыз, 2005. – 1-2 бб.

13 Айталы А. Конституционализм және ұлттық идея // Жетісу. – 2005. – 17 қараша 2-бет.

14 «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редакторы Ә. Нысанбаев – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. 115 б.

15 Әбдікешова К. Ұлтаралық келісімнің үлгісі // Егемен Қазақстан. – 2005. – 18 қараша. 2-бет.

16 Аяған Б.Ф., Ауанасова Ә.М., Сүлейменов А.М. Қазақстанның жаңа тарихы: тұрақты Қазақстан. Үш томдық. Т. 3. / т.ғ.д. профессор Б.Ф. Аяғанның редакциясымен. – Алматы, 2012. – 320-б.

Резюме

Казахстанская модель межэтнического согласия

Енсенов К.А. – Старший научный сотрудник Института истории государства КН МОН РК, Кандидат исторических наук, г. Астана. E-mail: kanat-02-79@mail.ru

В данной научной статье с позиции исторического исследования рассматривается модель межэтнического согласия в Республике Казахстан, дающая возможность представителям различных народов жить в условиях политической стабильности и мира. Также освещается история создания, формирование и деятельность Ассамблеи народа Казахстана.

Объектом исследования автором выбрано межнациональное согласие в Казахстане. То есть, анализируя казахстанскую модель межэтнических отношений, он исследует модель межэтнического согласия «Казахстанский путь», реализуемую под руководством Лидера Нации Н.А. Назарбаева.

При написании работы исследователем использована зарубежная и отечественная литература. Также введены в научный оборот документы Архива Президента Республики Казахстан (АП РК). В исследовательской работе изучена проблема сохранения мира и согласия в стране.

Ключевые слова: Казахстан, Республика, независимость, суверенитет, дружба, сотрудничество, согласие, толерантность, общественное согласие, Ассамблея.

Summary

Kazakhstan model of interethnic consent

Yensenov K.A. – Senior Researcher, Institute of History KH MES States, Candidate of Historical Sciences, Astana E-mail: kanat-02-79@mail.ru

In this scientific article from the perspective of historical research is considered a model of interethnic consent in Kazakhstan, giving the opportunity to the representatives of different peoples live in conditions of political stability and peace. Also highlights the history of the formation and activities of the Assembly of People of Kazakhstan.

The object of research by the author selected inter-ethnic harmony in Kazakhstan. That is, analyzing the Kazakhstani model of interethnic relations, it explores the model of interethnic consent "Kazakhstan's way", implemented under the leadership of Leader of the Nation NA Nazarbayev.

When writing a paper, the researchers used foreign and domestic literature. Also introduced into scientific circulation Documents Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (RK AP). The research studied the problem of maintaining peace and harmony in the country.

Keywords: Kazakhstan, the Republic, the independence, sovereignty, friendship, cooperation, harmony, tolerance, social cohesion, the Assembly.

**ҚАЗАҚЫ МҰСЫЛМАНДЫҚ ДӘСТҮР:
ЭПОСТАҒЫ САКРАЛЬДЫҚ ИДЕЯЛАР МЕН КЕЙІПКЕРЛЕР, ҚЫДЫР АТА БЕЙНЕСІ**

Н.Д. Нұртазина – тарих ғылымдарының докторы, *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, nazira.nurtazina@mail.ru*

Л.М. Хасанаева – тарих ғылымдарының кандидаты, *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, Leila_hassanaeva@mail.ru*

Қазақы мұсылмандық дәстүрдің мазмұнын ашу үшін эпос үлгілерін жана ракурста қайта қарау қажет. Кеңес дәуірінде қазақ халқының рухани мәдениетіне тән образдар мен түсініктер жасанды түрде шаманизмге телініп, әдейі исламнан, сопылықтан ажыратылды. Ауыз әдебиеті мен қазақ ақындарының әдеби мұрасына қазіргі заманғы ғылыми-объективті талдау ислам дінінің халықтың дүниетанымындағы басымдығын анықтайды. Қазақ эпосында мұсылмандық фатализм айрықша нақтыланады, жырларда ислами сипаттағы «баталар» беріледі. Халық ауыз әдебиетінде жағымды кейіпкерлер «қырық шілтеннің», «ғайып-ереннің», «ғаусыл-ғиас» сынды жасырын рухтардың қорғауында болады. Бұл құпия болмыс иелері жайлы түсініктер қазақтар санасына Сопылықтың ықпалымен енген. Әулие Қызырға деген сенімнің барлық түркі-мұсылман халықтарының мәдениетіне, халықтың әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне, дүниетанымына ықпалы өте зор болды. Қыдыр Ата образы генетикалық тұрғыдан исламмен байланысты, себебі, бұл мифтік кейіпкер Алланың бұйрығын жеткізуші болды.

Түйін сөздер: тарих, мәдениет, дін, қазақы мұсылмандық дәстүр, қаһармандық эпос, сакральдық кейіпкерлер, руханият, әулие, пір, ғайып-ерен, құт

Қазақы мұсылмандық дәстүрдің мазмұнын ашу үшін эпос үлгілерін белгілі ракурста қайта қарау қажет. Сонымен қатар, бірқатар сакральдық бейнелер (мысалы, Қыдыр Ата) объективтік тұрғыда зерттеуді талап етеді, себебі кеңестік (маркстік) тәсілдеме бойынша Қорқыт Ата, Қыдыр ата, «аруақ», т.б. қазақ халқының рухани мәдениетіне тән образдар мен түсініктер шаманизмге телініп, әдейі исламнан, сопылықтан ажыратылды. Шын мәнінде фольклордың барлық жанрларының идеялық-дүниетанымдық және моральдық құндылықтар тұрғысынан Қасиетті Құранмен, Хадистермен, сондай-ақ түркі-мұсылман дәстүрімен идеялық һәм аксиологиялық жағынан байланыстарын нақты мысалдар арқылы көрсету аса маңызды.

Әлбетте, ауыз әдебиеті мен орта ғасырларда өмір сүрген қазақ ақындарының әдеби мұрасына қазіргі заманғы ғылыми-объективті талдау ислам дінінің халықтың дүниетанымындағы сөзсіз басымдығын анықтайды. Эпоста батыр күш-қайратты ас пен ұйқыдан ғана жинамайды, ол тылсым сыртқы күш – Құдайдың қуатынан алады. "Бермесен, өзің қуат, Құдайым-ай, Мен жалғыз, өзің жалғыз, бұ қалмақ көп" [1, 144 б.]. Ер Тарғын қалмақ батырымен жекпе-жекте Алладан жарылқау тілеп, қасиетті бабаларының рухын еске алады: "Желігіп келген Ер Тарғын Алла дейді, ақырды, Аруағын судай сапырды, Иә, бабам, дей берді" [2, 196 б.].

Жалпы, күні бүгінге шейін ғылыми-көпшілік әдебиетте «аруақ» сөзі мен қазақ дәстүрінде аруақтарға сыйыну көп жағдайда дұрыс түсіндірілмей келеді. Түптеп келгенде бұл монотеизмнен адасу болмаса керек. Іс жүзінде, қазақ батыры алдымен Аллаға сыйынды, әрқашан Алла тағаланы жәрдемге шақырды. Ал аруақтың атын атау (мысалы «Абылай!») өзінен алдыңғыларды тағы да бір мәрте еске алып, олардың ерлігін қайталауға бел байлауды танытты; бұл өзінің жеке басы («эго») мен биологиялық тұрпатын оларға еліктеуге бағындыруды, осылайша, шешуші сағатта өзінің бойындағы бар күш-қуатын жинап, төтенше жағдайда рулық және ұлттық «жадын» іске қосу, генетикалық әлеуетін жұмылдыру технологиясын білдірген сияқты.

Қазақ эпосындағы мұсылмандық фатализм (жазмышқа - маңдайға жазылғанға сену) айрықша нақтыланады: зұлымдықты жеңу, әділдіктің салтанат құруы Алланың әмірімен болатын іс, ал күрестің жеңіспен, батырлардың басындағы жағдайлардың сәтті аяқталуы тек жоғары жақтың қалауымен ғана жүзеге асады. Мұсылман халықтарының ауыз әдебиетіндегі мифтік кейіпкерлердің ерекше рөлін атай келіп, Н.Ибрагимов іс жүзінде халықтың «шығармада «сираның» өмірде болған басты кейіпкері - батырмен бірге, одан да қайратты, батырдың басындағы оқиғалардың сәтті аяқталуына кепілдік жасаушы ерен күш иесін көрсетуге тырысқанын» жазды [3, 174 б.]. Шындығында, эпостағы қасиетті Қызыр, батырлар пірі Баба Түкті Шашты Әзиз, шілтен, аруақ – қазақ халық ауыз әдебиетіндегі Алпамыс, Қобыланды, Ер Тарғын және т.б. батырлардың өзінен асып түспесе кем түспейтін ірі

кейіпкерлер. Бұл шығармаларды көшпелі қазақтардың өздері тура солай қабылдаған. Ислами дүниетаным мен жоғарыдан бұйырылған тағдырға сену барлық танымал қазақ батырлар жырының өн бойында кездеседі. «Эпостың басында батырдың дүниеге келуі әдетте түрлі табиғаттың тылсым күштерінің қатысымен, күтпеген оқиғалармен қатар жүреді, сәбидің туатынын алдын-ала қариялар болжайды, табиғат апаттары көбейіп, дауыл соғады, аспаннан жауын орнына тас жауады, жер сілкініп, шілдеде жер бетін қар басып тастайды т.с.с. Бұл тәрізді гиперболада (үдету) маңызды рухани сәт жасырылған – батырдың тууына ғарыш, аспан мен жер қатысады. Осы ғарыштық мотивтер арқылы дәстүр бойынша Құдайдан аруақтар жебеуімен бала тілеу, ұзақ уақыт бойы ораза ұстау, қасиетті жерлерге барып түнеу және т.б. түсіндіріледі» [4, 39 б.] .

Барлық қаһармандық эпос үлгілерінде болашақ батырдың ата-анасының ұзақ уақыт бойы баласыз болуы, Аллаға сыйынып, қасиетті бабалар рухына жалбарынып бала сұрауы, құрбандыққа мал шалуы, аш-жалаңаш, кедей-кепшікке садақа таратуы – бұрын түсіндіріліп келгендей мән-мағынасы жоқ қандай да бір «ертегі-сымақ» емес. Сөз етілген сюжеттер қазақтардың санасында ұлы оқиғалардың алдын-ала болжанатындығы, Алланың рахымы мен мейірімінің, руханият әлемінің көз алдындағы физикалық әлемнің бастапқы себебі екендігі, сонымен бірге кез келген тектілік пен жарқын бастаудың қиындық пен құрбандық арқылы ғана келетіні жайлы идеялардың берік орнағанына дәлел болады.

Әдетте бақытсыз әке-шешенің дұғасы мен жалбарынуына жауап ретінде олардың өңінде немесе түсінде Алланың қалауын орындаушылар– қасиетті Қызыр ата, сондай-ақ халық мифологиясы мен сопылық мистицизмге сай пір, машайық, шілтен, ғайыб-ерен, ғаус-ул-ғиас және т.с.с. түрлі әулиелер келеді. Олар дәстүрге сай «бата» береді – дұға жасайды. Өзінің мазмұны мен рухына қарай «бата» таза ислами сипатқа ие. Жырдағы оқиғаның сәтті аяқталуы қасиетті қариялар, батырдың ата-анасының батасының қабыл болуы – рухани күші арқасында орындалады. Мәселен, «Қыз Жібек» лиро-эпосындағы бата үлгісі [5]: "Бақытын ашқын баламның Жаратқан Алла бір Құдай. Патшасысың Құдая, Он сегіз мың ғаламның. Құрметі үшін кәламның Қызыр Илияс, қырық шілтен Балама менің нәзір сал. Адасса жолдан жаңылып, Тура бастап жолға сал...Ғауас-Ғиас әулие, Бахауддин, қолыңа ал... Жүмла ғайып-иранлар Медеткер болғын балама!".

«Қамбар батыр», «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Ер Сайын», «Ер Тарғын» және басқа эпос батырлары Қызыр-Баба, Баба Түкті Шашты Әзиз, «жеті пір», «кәміл пірлер», Мұхаммед пайғамбардың өзі, әділетті халифалар сияқты архетиптік сана иелерімен қарым-қатынас жасайды, соңғылары батырдың түсіне еніп, бата береді. Әйелдер пайғамбардың қызы Бибі Фатиманы өнеге тұтып ерекше ықыласпен еске алады. Әзірет Сұлтан - Йасауи, Зеңгі баба, Бахауддин есімдері жиі кездеседі. «Алланың досты Мұхаммед тек тапсырдым қолыңа», «Бибі Фатимаға тапсырдым», «алты ағамның соңына шахит кебінін киейін, Бибі Фатима піріміз Қосайды саған тапсырдым», «Алла көмек берген соң Пірлер қолмен сүйеді» тәрізді дұға-тілектер жиі айтылады. Ең қиын шешуші сәтте көмекке батырлардың пірі Баба түкті Шашты Әзиз келеді [6, 174 б.] .

Қазақ эпосында, жалпы халық ауыз әдебиетінде жағымды кейіпкерлер «қырық шілтеннің», «ғайып-ереннің», «ғаусыл-ғиастың» қорғауында болады. Бұл құпия болмыс иелері жайлы түсініктер қазақтар санасына сопылықтың ықпалымен енген. Шілтенді кейде «ғайып ерен» деп те атаған, оның парсы тіліндегі мағынасы – «жасырын достар (жарандар)». Құпия адамдардың бұл тобының, «Құдайдың сүйіктілерінің» сопылық, кітаби атауы - «риджел әл-ғайб» (араб т.) – «жасырын қасиетті (адамдар)» [7]. «Алпамыс» эпосында қырық шілтеннің ғажайып көмегі жайлы былай делінеді: "Сол уақытта батырға Атса мылтық өтпеді, Шапса қылыш кеспеді, Ғайып-ерен қырық шілтен Қолтықтап сүйеп демеді" [6, 208 б.] .

Қазақ ауыз әдебиетінде, соның ішінде батырлар жырында әулие Қызырдың (Хидр, Қыдыр, Қыдыр Ата, Қызыр пайғамбар) образы ерекше орын алады. «Хадир, Хидр, Хизр –ауызша аңыздар мен мұсылман кітаби дәстүрінің персонажы» [8, 58 б.] . Қызыр түркілік исламда және жалпы алғанда ортағасырлық мұсылман дәстүрінде Иса, Илияс, және Ыдырыс пайғамбарлармен қоса «мәңгі» төрт пайғамбардың бірі саналды. Сонымен бірге кейде Илияс пен Қызыр екеу емес бір (тұлға) болып та саналады. Сол кездегі мұсылмандардың түсінігі бойынша Қызыр «тірі суды» немесе «өмір суын» (Аб'у хайат) ішкен және Қиямет күнге дейін өмір сүре береді. Кейде оны пайғамбарларға теңестірген, сол себепті есіміне қоса «алейһиссаләм» тіркесін бірге айтқан. Тағы да бір түсінік бойынша, ол әулиелердің әулиесі, барлық сопылардың басшысы саналады. Түр-түске байланысты наным бойынша Қызыр жүріп өткен немесе отырған жерде бірден көк шөп шығатын болған, соған байланысты оны бала күнінен Қызыр (Қыдыр) атаған, ал «хидр» сөзі араб тілінде «жасыл» түсті атау үшін

қолданылады. Қалай болған күнде де Қызырға деген сенімнің барлық түркі-мұсылман халықтарының мәдениетіне, халықтың әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне, дүниетанымына ықпалы өте зор болды [9]. Қызыр қазақ халқы үшін адамдарға Құдай жолдаған құтты, бақыт пен амандықты, ырыс пен байлықты жеткізуші болып табылды. Қызырды құрметтеу, қасиетті қарияға сену, оның келуін күту, жолаушының, қонақтың, пақырдың арасынан оны танымай өткізіп алудан қорқу – мұның барлығы халықтың мінез-құлқына аса жағымды әсер етті. Қазақ халқының қонақжай дәстүрінің идеялық астарында Қызырды, оның адамдардың жанын сынау үшін жаһанды аралап жүретіні жайлы көпшілікке тараған мұсылмандық сенім жатты.

Тасаууф (Сопылық) әдеби халыққа әр адамның бойынан ықтимал, жасырын тұрған «Қызырды» көрудің қажеттігін үйретті, осыдан «Қырықтың бірі Қызыр», «Әркімді көрсең Қыдыр біл, әр кешені қадір біл», т.б. мақал-мәтелдер халық арасына кең тарап кеткен. Халықтың Қызырға деген сенімі мұсылмандық әдеп дәстүрлеріне аса үлкен ықпалын тигізді, исламның моральдық-адамгершілік қағидаларын дарытты. Қызыр жайлы қазақ ертегілерінде, эпоста, мақал-мәтелдерде, әндер мен айтыстарда жиі айтылады. Қызыр есімі дәстүрлі бата беру кезінде де міндетті түрде аталады: "Бақ қарасын, Қыдыр дарысын", "Жорытқанда жолың болсын, жолдасың Қыдыр болсын" және т.б. Қазақтар арасында қасиетті тұлғаның есімінің туынды түрлері жиі кездескен: Қыдырбай, Қыдырғали, Қыдыр-келді және т.б. "Қырықтың бірі – Қыдыр" деген қазақ мәтелінің мағынасына келсек, ол Тасаууф ілімі бойынша Қызыр «абдалдар» («шілтен») басында тұрады деген түсініктен туған, жоғарыда айтылғандай, олардың саны - қырық.

Қыдырдың негізгі «қызметі» – барлық жерде адамдарға жәрдемге келу: оларды тура жолға салу, қауіп-қатерден құтқару, адасқандарға жол нұсқау, бақыт пен сәттілік сыйлау. Басқа да «көзге көрінбейтін жарандар» (ғайып ерен) тәрізді Қыдыр әулиенің қолынан да түрлі ғажайыптар келеді-мыс: кез келген жерде – құрлықта да суда да пайда бола кетеді немесе ғайып болады, төніп тұрған ажалдан құтқарады, апаттың бетін қайтарады, өлілерге жан бітіріп, судың үстінде жүреді, т.с.с. Қыдыр Ата адамдарға әр түрлі: жануар, құс, сәби, бозбала немесе қария бейнесінде келуі мүмкін. Қазақтар мен басқа мұсылман халықтарының ауыз әдебиетінде Қызыр көп жағдайда ақбоз ат мінген сымбатты жігіт, тіпті батыр, ал кейде қария, сирек жағдайда үстінде ақ немесе жасыл түсті шапан, қолында камшы не найзасы бар түйе мінген ақсақал бейнесінде келеді [10].

Қазақ халқының түсінігі бойынша Қыдыр да басқа адамдар сияқты ас-су ішіп, ұйықтайды, тіпті бірненше рет үйлі-баранды болған, адамдар арасына жиі қонаққа барып, олармен сұхбат құрып отырған. Әр бес жүз жылда оның дене мүшелері өзгеріп (жанарып) отырады-мыс. Бір адамға ол кей жағдайда бір емес, екі немесе үш рет те келуі мүмкін, алайда ол әр жолы әр жағдайда, әр түрлі кейіпте көрінеді. Сондай-ақ Қызыр адамның түсіне де енуі мүмкін. Үйге Қызыр келіп кеткеннен кейін мал өсіп, байлық артады, көптен күткен нәресте дүниеге келіп, қайғының ізі суиды. Көпшілік Қызыр Ата адамдарға күш-қуат беріп, сұлулық, даналық дарытады деп сенді. Көп жағдайда ол адамдардың ислам дінін қабылдауына батасын береді. Қыдыр қиындық көріп жүрген, ауыртпалыққа тап болған, басына қайғы түскен, соғысып жатқан және т.б. жандарға жәрдемдеседі. Қызырдың дәл осы қыры қазақ ауыз әдебиетінде жан-жақты сипатталады.

Сакральдық бейне Қыдыр Атаның аса күрделілігіне, канондық ислами теология тұрғысынан қарағандағы қайшылығына қарамастан, қазақ халқының біртұтас сенімі мен түсінігі бойынша Қыдыр Ата түптеп келгенде (генетикалық тұрғыдан) исламмен байланысты, себебі, бұл мифтік кейіпкер Алланың бұйрығын жеткізуші болды, Жаратушының кез келген жерде, кез келген адамға көрсете алатын шексіз құдіреті мен рахымын танытып отырды. Қазақ халқының ауыз әдебиетінің мазмұнына мұқият және еш бұрмаламай, өз мәнінде талдау жасағанда Қорқыт Ата немесе Қыдыр Ата Алланың өзінің жаратқан құлдары (қызметшілері) екені жайындағы маңызды түсінік туады. Олар өз ойлары немесе шешімі бойынша емес, Алланың қалауына сай әрекет етеді. Тек кеңестік дәуірдегі фольклор-танушылар басқа да сакральдық кейіпкерлер сияқты Қыдыр Атаның бейнесін адам танымастай өзгертіп, шаманизммен байланыстыруға тырысты.

Тағлымды қазақ аңызы бойынша Қызыр Ата әлдебір адамның үйіне «жіберіледі», ал үйдің иесі оның көңілен шықпайды, ол сонда да сабырлық танытып, «мен бұл адамның үйіне не үшін жіберілдім екен?» деп ойлаумен болады. Түптің түбінде ақиқат айқындалады: бұл өзі соншалықты оғаш, әрі тартымсыз адамның тек бір, алайда өте мықты артықшылығы бар екен – ол өзінің науқас кәрі анасын аса құрметтейтін болып шығады. Әлгі адам әдепті бұзып, қонақты – Қызырды күттіріп қояды, алдымен көрші бөлмеде төсек тартып жатқан зағип анасының халіне алаңдап, оның ас-суын беруді дұрыс деп санайды. Аздан соң Қызыр сол жақтан шыққан кейуананың даусын естиді: «Жарығым!

Алла саған разы болсын! Бақ қарасын, Қыдыр дарысын!». Сонда қасиетті Қызыр Ата істің байыбына барады...[10]. Яғни, қалың бұқара санасы Қызыр Атаны өз бетімен дала кезіп жүрген сиқыршы біреу ретінде оның бейнесін белгілі дәрежеде бұрмалағанмен, классикалық теософиялық дәстүрде Қызыр Ата – о бастан «Алланың досы», Құдайдың адал қызметші және ол тәуелсіз (автономды) тұлға болған емес.

1 Көпеев М.-Ж. Екі томдық. 2 т. – Алматы: Ғылым, 1992. – 224 б.

2 Ел қазынасы – ескі сөз (В.В. Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері). – Алматы: Ғылым, 1994. – 615 б.

3 Ибрагимов Н. Культ святых в исламе по арабским источникам XII – XIV вв. // Ислам в истории народов Востока. – М.: Наука. 1981. – С. 170–176.

4 Жаксылыков А.Ж. Сравнительная типология образов и мотивов с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Эстетика, генезис. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 362 с.

5 Кыз Жибек / Под ред. М.О. Ауэзова и Н.С. Смирновой. – Алма-Ата: АН КазССР. 1963. – 337 с.

6 Ақсауыт . Батырлар жыры. 1 том. – Алматы: Жазушы, 1977 – 365 б.

7 Андреев М.С. Чильтаны в среднеазиатских верованиях. – Ташкент: Изд. Об-ва для изучения Таджикистана, 1927. – 17 с.

8 Ал-Хадир // Ислам на территории бывшей Российской империи. – Вып. 2. – М.: Восточная литература РАН, 1999. – С. 91-93.

9 Ahmet Yasar Ösak. Islam – Türk inanclarında Hisir Yahut Hisir-Ilias kültü. Ankara: Universitesi basimevi, 1985. – 229 s.

10 Авторлардың далалық этнографиялық материалдарынан (2014 ж., Жетісу өңірі).

Резюме

Казахская мусульманская традиция: сакральные идеи и персонажи эпоса, образ Кыдыр Ата
Нуртазина Н.Д. – доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана
КазНУ им. аль-Фараби

Л.М. Хасанаева – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Казахстана
КазНУ им. аль-Фараби. Leila_hassanaeva@mail.ru

Для раскрытия духовного содержания казахской мусульманской традиции необходимо посмотреть в новом ракурсе образцы эпоса. В советский период образы и представления, характерные для казахской духовной культуры, искусственно привязывались к шаманизму и сознательно отделялись от ислама и суфизма. Современный научно-объективный анализ фольклора и литературного наследия казахов показывает доминирование ислама в народном мировоззрении. В казахском эпосе четко проявляется мусульманский фатализм, в сказаниях звучат благословения –бата исламского образца. Персонажи фольклора оказываются под защитой «кырык шилтен», «гайып ерен», «гаус ал гиас» и других тайных духов. Представления об этих существах проникли в казахское сознание под влиянием суфизма. Вера в святого Хизра (Кызыр) оказала огромное влияние на культуру, обычаи, традиции и мировоззрение всех тюрко-мусульманских народов. Образ Кыдыр Ата генетически связан с исламом, т.к. данный мифический персонаж выступает посланником Аллаха.

Ключевые слова: история, культура, религия, казахская мусульманская традиция, героический эпос, сакральные персонажи, духовность, святой, пир, гайып-ерен, кут.

Summary

Kazakh Muslim tradition: sacred ideas and epic characters, the image of Kydyr Ata

Nazira D. Nurtazina - Doctor of History, Professor of Al-Farabi Kazakh National University

Leilya M. Hassanaeva - Assistant Professor of Al-Farabi Kazakh National University, Leila_hassanaeva@mail.ru

In order to disclosure the spiritual content of the Kazakh Muslim tradition it is necessary to take a look at the epic samples from a new perspective. In the Soviet period images and ideas that are typical of the Kazakh spiritual culture, artificially were linked with Shamanism and consciously separated from Islam and Sufism. Modern objective analysis of folklore and literary heritage of the Kazakhs shows the dominance of Islam in the national outlook. The Kazakh epos clearly manifested Muslim fatalism, in the tales Islamic blessing –«bata» samples are sounded. Folklore characters are protected by "Kyryk Schilten", "Gayyp Eren", "Gaus-al Gyass" and other mysterious creatures. Ideas about these creatures infiltrated into Kazakh consciousness under the influence of Sufism. Faith in St. Khizr (Kyzyr) had a huge impact on the culture, customs, traditions and worldview of Turkic-Muslim peoples. Image of Kydyr Ata genetically connected with Islam, because this mythical character is considered as messenger of Allah.

Keywords: history, culture, religion, the Kazakh Muslim tradition, heroic epic, sacred characters, spirituality, saint, Pir, Gayyp-Eren, Kut

«ҚАЛЫҢ МАЛ» ТӨЛЕУ НЕГЕ МІНДЕТТЕГЕН

Қуандық Е.С. – тарих ғылымдарының докторы, профессор

Қазақстан Республикасы, Алматы қ. E-mail: Esenqazy999@mail.ru. Ұялы тел: 8 7010347 07 17

Бұл мақалада «Қалың мал» қазақ қоғамында ежелден салт ретінде қолданылып келе жатқан ұғым екені жан-жақты түсіндіріліп, заң есебінде жүрген дәстүрлердің бірі-құда болған адамдар арасында болатын туысқандық одақты бекітетін, яғни заңдастыратын ұғым екені сипатталған. Қазақ даласындағы тұрмыс-салт дәстүрлеріне жататын осы қалың мал төлеу рәсімі осылай заң есебінде жүрді. Заң болып арнайы қағаз бетіне түспесе де, қазақ қоғамында қалың мал беріп қыз алу, бұзылмас дәстүрге айналғандығын басқа да тарихи деректер дәлелдеп отырғаны көрсетілген.

Автор Билер ережесінің баптарына сүйеніп, құдаласу барысындағы дау-жанжалдарға билер ара-ласқанын, оны шешу жолдарына талдау жасаған. Екі жас қосылғаннан кейін екі от басының туыста-суы деп қабылданып, бауыр басып кету, сүйек жаңғырту деп қабылданғанын автор дәйекті түрде көрсеткен. Сондықтан күйеу мен қалыңдықтың біреуі өлген жағдайда да құдалық қазақ қоғамында бұзылмаған, «құда мың жылдық» болып қалған.

Мақалада мұрағат құжаттары, зерттеу еңбектері негізінде қалың мал екі жақты да қазақтың әдет-ғұрып заңдарына сай жауапкершілікке жүктегенін, ар-ұят, намысқа тырысып екі жастың үлгілі отбасы болуына үлес қосқанын сипатталған.

Түйін сөздер: «Қалың мал», «Құйрық бауыр», құдалар, бойжеткен, күйеу жігіт, қалыңдық, неке, салт-дәстүр.

Кейінгі кезде қоғамда қазақтың салт-дәстүрі деп бағаланып жүрген, ал шындығында бұрынғы қазақи дәстүрлерге үш-қайнаса сорпасы қосылмайтын ол дәстүрлердің тәрбиелік мәніне кереғар әсер ететін, әр бір аймақтың, облыстың, аудан халқының өздері ойдан шығарып алған «жаңа салттары» қаптап кетті. Бұрынғы қазақ қоғамында басшылыққа алынған соның негізінде өмір сүрген ата-аналарымыз қалдырған салт-дәстүр, бүгінде оны білмеушіліктен жұлмаланып жұтандап барады. Әйтеуір құданы сыйлаудың жолы осы екен деп, бүгін де қыз алысып, қыз беріскен қазақтар яғни құда болған тараптар неше түрлі келеңсіз, біздің қазақи болмысымызға жат қылықтарға бой ұруда. Мысалы, құдаларды есіктен кірмей жатып, арақпен суару, ішпесе зорлап, кейде күш қолдану (аузына құю). Үйден шығарда да кетер аяқ немесе «кебіс киер» деген ұғымдарды бұрмалап қолқалап арақ-шарап ішкізу. Сондай-ақ, құда болғандар бір-біріне «өзіне ұнамағанды өзгеге ұсынба» деген қағиданы бұзып қытайдың арзан қолды киім-кешектерін бір-біріне сыйлап, «жомарттық» жасаудың қаншалықты қажеті бар екенін білетін уақыт жеткен шығар. Бұл жоғарыда келтірілген күнделікті өмірден алынған оқиғалар білімсіздіктен, мәдениеттің төмендігінен туындаған жәйттер. Жастар арасында етек алып бара жатқан қоғамға жат құбылыс ол, өзінің болашақ өмірлік серігін ұрлап алу. Мұндай әдіске үйір болушылық және оның мақсаты көбінесе қалыңдықты көп қаражат жұмсамай қолға түсіруден туындаған әрекет болып табылады. Міне бұлай келін түсіру мен қыз ұзатудың екі жас үшін зиянды жақтары көп. Бұл жерде қазақтың бұрынғы салты «қалың мал» беру дәстүрінің тәрбиелік мәнін айтпасқа болмайды. «Қалың мал» беру ол қалыңдықты сату, немесе сатып алу деген біржақты пікірмен шектелмеуі тиіс.

«Қалың мал» қазақ қоғамында ежелден салт ретінде қолданылып келе жатқан ұғым. Бұл заң есебінде жүрген дәстүрлердің бірі-құда болған адамдар арасында болатын туысқандық одақты бекітетін, яғни заңдастыратын ұғым. Қазақ даласындағы тұрмыс-салт дәстүрлеріне жататын осы қалың мал төлеу рәсімі осылай заң есебінде жүрді деп, XVIII-XIX ғасырлардағы тарихын зерттеген ғалымдар А.И.Левшин, Д.Андре, И.А.Козловтар өз еңбектерінде біраз тұжырымдарын жазып қалдырған/1/.

Заң болып арнайы қағаз бетіне түспесе де, қазақ қоғамында қалың мал беріп қыз алу, бұзылмас дәстүрге айналғандығын басқа да тарихи деректер дәлелдеп отыр.

Осы аталған деректерде салт бойынша отау тігер жігіттің әке-шешесі, жақын-жекжаттары сырттай алатын қалыңдықты таңдап алған соң құдаласу мақсатымен қыз үйіне кісі салып өз ниеттерін білдіруден бастайтындығы жазылған. Қызына құда түсіп келгендердің тілегін құп көрген жағдайда, қыздың ата-анасы қалың мал жайын көтеріп өзара келісімге келеді. Бұл жағдайда жігіт әкесі келісімнің белгісі ретінде қызға үкі қадайды. Құдалықтың алғашқы шарты-қалың малдың көлемі мен төленер мерзімін белгілеу болған. Заңдастырылған бұл тәртіп бойынша қалың малдың жартысы құдаласа салысымен төленуі тиіс. Қалың малы төленген қызды сондықтан қалыңдық деп атаған.

Әл-ауқаты төмен кедейлер арасында қалың мал алыспайтын «қарсы құдалық» салты өмір сүрген, бұл бойынша (ата-ана өз қызын қарсы жақтың ұлына ұзатып, оның қызын өз ұлына әперетін болған). Қазақтардың құдаласу рәсімі өте күрделі, ол кейде 10 жыл немесе одан да көп уақытқа дейін созылып отырған.

Құдалары келгенде қыз әкесі ақ қой сойып, бата оқытып, кіші-гірім «құда түсер» тойын жасауы тиіс. Осы той үстінде құдаларға құрт қатқан сорпаға салынған құйрық-бауыр тартады. Ақ қойды бауыздаған сәтте нақ бата оқылады. **Құйрық бауырды қосып таратудың мәні мынада, бауыр туыс-жекжаттың белгісі, бір бауырды бөліп жеп, екі жақ бауырласқандай болады.** Сондай-ақ бұл құйрық-бауыр асату құдалықтың заңды екендігін дәлелдейтін фактор болып та табылады. Егер алда-жалда құдалықтың барысында дау-жанжал туса онда билердің төрелігіне жүгінетін болған. Ондай заңдастырылған құжаттың бірі шығыс өңірінің билерінің кезектен тыс сүезінде 1885 жылғы Әскери губернатор генерал-лейтенант Цеклинскийдің және Қарқаралы, Павлодар, Семей, Өскемен, Зайсан уезд басшыларының төралық етуімен Шар өзенінің жағасындағы Қарамола деген жерде қабылданған Билер ережесінің 48-ші, 49-шы, 50-ші баптарында осы мәселелерді реттейтін нормалар жазылған/2/. Ондағы 48-ші бапта, құдалық бұзылса, қыз әкесі күйеуден алған қалың малды қайтарып береді. Дауға айналған мал үшін әдет-ғұрыпқа сәйкес айып төлейді. Қалың мал мөлшері 47 бие, не одан артық болса, бес тоғыздан үш тоғызға дейін, 37 малға-екі тоғыз, 27 малға-бір тоғыз, 17 малға бір ат-шапан айып төленеді делінген. Күйеудің әкесі, яки оның өзі құдалықты бұзса, берген қалың малынан үш тоғызды қалдырып, қалғанын алады. Қалың мал 37 болса екі тоғыз, 27 болса бір тоғыз төлейді, 17 болса ат-шапан айып тартады/3/.

49-шы бапта, Қарсы құда дауларын билер реттейтіндігі, олардың келесі жолы да қарсы болмауы жайлы шешім айтылғаннан кейін де ескерілмесе онда молда неке қимайтын болған.

50-ші бапта. Құда түсіп, құйрық-бауыр жесіскеннен кейін құдалық уағда бекиді/4/.

Ал осы Ереженің 57-ші бабында тоғыз аталған айыпты малға шаққанда мынандай болған: Түйе бастатқан бас тоғыз:

1-ші-бір түйе, 2-құлын, 2-бие, 2-құнан, 2-ат.

2-ші-Орташа тоғызмыз-ат бастатқан тоғыз: 1-семіз ат, 2-тай, 2-тайынша, 4-бойдақ қой.

3-ші-аяққы тоғыз: 1-дөнен өгіз, 2-тайынша, 3-бойдақ қой, 3-тоқты болған/5/.

Сөйтіп құйрық-бауыр жегендері расталса құдалық бекіген заңды деп саналған. Алайда екі жақтың бірі кейін құдалықтан бас тартар болса, билер сотында құдалардың құйрық-бауыр жеген-жемегені анықталады да, егер құйрық-бауыр желінсе, құдалық бұлжымас яғни заңды болып есептеледі.

Қазақтар құдалықты қыз бен жігіттің қосылуы ғана емес, екі от басының туыстасуы деп санаған. Демек күйеу мен қалыңдықтың біреуі өлген жағдайда да құдалық бұзылмайтын болған. Күйеу өлсе, қалыңдық оның бойдақ бауырына тиеді, ал егер бірге туған бауыры жоқ болса, жақын аталасына тұрмысқа шығуы тиіс. Егер күйеу көзі тірісінде қалыңдығына келіп-кетіп жүрген болса, онда қалыңдықты қара жамылдырып жігіт ауылына әкеледі, ол бір жыл жігіттің орнында аза тұтып отырады, сосын жігіттің інісіне немесе жекжатына тұрмысқа шығатын болған. Қалыңдықтың әке-шешесі өлген күйеудің ата-анасының көңілін аулап назаң мал әкелетін болған/6/.

Егер қалыңдық өлсе, күйеуге оның сіңілісін ұзататын болған. Өлген қалыңдықтың орнына берер қыз болмаса ғана қалың мал күйеуге қайтарылған.

Күйеудің әкесі қалың малын төлеуге қандай міндетті болса, қалыңдықтың әкесі қызына жасау беруге сондай борышты. Жасаудың көлемі жайында ешқандай келісім-шарт жасалмайды. Қалыңдықтың әкесі қалың малдың көлеміне қарай жасау әзірледі.

Мал мен ақшадан тұратын қалың малдан жасаудың айырмашылығы-оның негізін киім-кешек, көрпе-жастық, кілем-төсеніш, үй жабдықтары, киіз үй құрайды. Маладан тек қыз мінетін ат пен жасау артатын түйе болады. Қазақтың ежелгі салты бойынша, сәукеле мен қымбат әшекейден басқа қыз киімі түгел тоғыздан берілген. Қазір ол дәстүр көп сақталмайды, әркім қал-қадірінше тірлік қылады, ал бұрында мәселен байлар әр киімді 40-тан берсе, кедейлер бір-бірден бергенді місе тұтады.

Қызды ұзатар алдында жастардың некелері қиылады. Ең әуелі қыз бен жігіт отау үйге кіріп, әрқайсысы өз шымылдығына кіреді. Жігіттің шымылдығы түріліп, қыздың шымылдығы түсіріледі. Үйде қыз-жігіттің әке-шешесі, әр жақтан екі куәгер, неке қиюшы молла қалады. Молла батасын оқып, некеленушілерден ризашылығын сұрайды. Қалыңдық пен күйеу жауап бермеуге ерікті, олардың үндемеуі-келіскендіктің белгісі деп саналады. Ал жауап бере қалған жағдайда: «Некелесуге разымысың?» деген сұраққа: «разы болғанмын» деп өткен шақта сөйлеуге тиіс. Бұрынғы кезде неке қиярға ішіне күміс, інжу-маржан салынған неке суын ішкізу шарт болған. Неке суынан тек қалыңдық пен

күйеу жігіт қана емес, некелесуге қатысушылар түгел ұрттайтын. Неке қияр біткен соң қалыңдықтың әкесі қызына: «балам, жаман болма, атаңа нәлет келтірерсің» деп, күйеу баласына: «балам, қызымды қорлама, атағымды өлтіресің» деп тілек айтатын болған/7/.

Қазақ қоғамында қалыңдықтың бас киіміне де айрықша мән берген. Сәукеле деп аталатын бас киімді тек келін болып түскен бойжеткен ғана киетін салт болған. Оны қалыңдық күйеу жігіттің ауылына келін болып түскенде ғана киген. Сәукеле-қалыңдықтың тек өзіне ғана тиесілі меншігі болып саналады, сондықтан ол өлгеннен кейін сәукелесі төркініне қайтарылады немесе оның сәукелесін тек балалары ғана иемдене алады.

Ал, құдалық бұзылған жағдайда қолданылатын шаралар мынадай болған:/8/.

* Егер біреу ұлына қыз айттырып, үкі тағып қойғаннан кейін әлдебір себептермен қызды алудан бас тартса, онда қыздың әке-шешесінің үкіні қайтармауға, оған қоса ат-тон талап етуге құқы бар; ал егер құдалық жай сөз жүзінде болып, жігіт әлі үкісін бермесе, онда ол ат-тон айып төлемейді.

• Егер уағданы бұзу қыз жағынан болса, онда қыздың әке шешесі алған үкіні қайтарып қана қоймай, ат-тон айып төлеуге міндеттеледі, егер қыз жағы үкісін алып үлгермесе, өздерінің жігітке ешқандай уәде бермегенін айғақпен дәлелдеп, ант-су ішуі керек.

• Егер қызға айғақтап құда түсіп, құйрық-бауыр жесіп, киіт киіскеннен кейін жігіт уағдасынан тайып, үйленуден бас тартса, онда айыпкер ат-тон айыбының үстіне алатын киігін, үкісін қайтарады, оған қоса қыз жағының құда күткендегі шығарған шығынын өтейді.

• Егер екі жақтың біреуі құдаласқанын да, уағдаласқанын да мойындамай, бәрінен бас тартқандай жағдай болса, онда құдалыққа барғандардың ең беделдісі, қадірмендісі құран ұстап, куәгер ретінде істің ақ-қарасын ажыратып беруге міндеттеледі.

• Егер уағда бұзу қыздың әке-шешесі жағынан, қалың мал алғанға дейін болса, онда олар құдаларына кигізген киігінен айырылады және құда күтуге шыққан шығынын қайтарып ала алмайды.

• Егер айттырылған қыздың әке-шешесі қалың мал алуға барып отырып, әлдебір себеппен қалың малдан бас тартса, күйеу жігітке ат-шапан айып төлеуге тиіс.

• Құдаласу, құдалық-қазақ үшін өте қастерлі ұғым, ардың ісі. Күйеу жігіт пен қалыңдықтың біреуі ауыр науқас, кемтар, немесе кембағал болған жағдайда ғана (онда да құдаласушылар ол жайында құдаласқанға дейін білмесе) құдалықтың бұзылуы айыпталмайды, ешкім де жазаға тартылмайды.

• Бір қызға құда түсіп, қалыңдығын үйге кіргізбей тұрып, басқа қызға құда түсуге иә үйленуге қатаң тиым салынады. Бұл тәртіпті бұзған адам түйе бастатқан бір тоғыз айыбын төлейді және кейін түскеніне қарамастан бірінші қалыңдығын бәйбіше деп жариялауға міндеттенеді.

• Сондай-ақ күйеу жігіт қалың мал төленген қалыңдығынан бас тарта алмайды, ал егер ұрын келіп қойған болса, қайтсе де үйленуге міндетті. Ал бас тартқан жағдайда күйеу жігіттің жазасы төмендегідей болады: ұрын келмей тұрып бас тартса, берген қалың малынан айырылады; ұрын келген соң бас тартса, берген қалың малдың үстіне 3 тоғыз айыпқа шығынданады.

• Егер айттырулы қызын басқа біреуге ұзатса, қыз әкесі алған қалың малын қайтарғанның үстіне күйеу жігітке бір қалың мал көлемінде айып төлейді немесе басқа қызын береді.

* Егер күйеу жігіт алғаш ұрын келгенде қалыңдығының қыз екендігіне күмән келтірсе, қыздың әке-шешесі қыздарының ақ екенін қайтсе де дәлелдеуге тиіс. Ол үшін күйеу жігіттің қалауымен қыз жағынан екі куәгер белгіленеді, екі куәгер құран ұстап, қыздың адалдығын айғақтауы керек. Егер күйеу жігіттің күдігі расқа шықса, ол берген қалыңын қайтып алуға немесе басқа қыз беруді талап етуге құқылы, әгерәки, көңілі қалса, қарабет болған қалыңдығын тегін әкете алады. Бұл жерді қалың малсыз келген қыздың қадірі төмендейді.

* Егер қыздың ақтығы айғақталса, онда күйеу жігіт бұрынғы төлеген қалыңының үстіне және сондай бір толық қалың мал беріп, өз айыбын жууға тиісті болған.

Қалыңдық иә күйеу жігіттің біреуі өлген жағдайда мәселе төмендегідей шешіледі:

• Егер атастырылып, қалың малы алынған қалыңдық өлген

болса, онда қыз әкесі күйеу баласына ешкім айттырмаған басқа қызын беруді тиіс, ал берер қызы болмаса, алған қалың малын толық қайтаруға міндетті. Егер күйеу жігіт өлген қалыңдығына ұрын келіп қойған болса, екінші қалыңдық үшін «балдыз қалың» аталатын бір түйе бастатқан тоғыз төлейді, ал ұрын келмеген болса, ештеңе төлемейді.

• Егер күйеу балдызына үйленуден бас тартса, онда марқұм қалыңдығы үшін төлеген қалың малынан айырылады.

• Егер өлген қалыңдықтың әке-шешесі күйеуге кіші қызын бергісі келмесе, онда алған қалың малын толық қайтарумен қоса тоғыз айып төлейтін болған.

• Күйеу өлген жағдайда әменгерлік тәртіп жүрген, яғни қалыңдықты өлген жігіттің інісі иә ағасына қосқан. Егер әменгер жігіт бойдақ болса, бұрынғы төленген қалыңның үстіне бір жылқы қосады, ал егер әменгер үйлі-баранды болса, бұрынғы қалыңға түйе бастатқан тоғыз қосып беретін болған. Алайда, әйелі бар адамға қызын беру-бермеу ата-ананың еркінде болған.

• Егер күйеу қалың малын түгел төлеп, той малына дейін апарып, нақ қыз ұзату тойының қарсаңында өлген болса, онда қалыңдық оның жесірі ретінде күллі жасау-жабдық, еншісімен марқұмның әке-шешесінің үйіне түседі де, әменгерлердің біреуіне қосылады.

Бұл салт-дәстүрлер кеңестер дәуірінде ескіліктің сарқыншағы ретінде айыпталып, әйелдердің құқығын шектейді деген пікір таратылып, ол зорлықпен тыйылған. Осы шараларды іс жүзіне асыру үшін 1922 жылы 2 қаңтарда, Қазақстан үкіметінің қалың мал мен көп әйел алушылыққа тиым салған декреті де шыққан/9/. Ал, кейінірек БК(б)П Қазөлкекомның хатшылығы 1928 жылы 3 шілдедегі бұйрығымен «Қалың мал мен көп әйел алушылық жойылсын» деген Қазақ Өлкелік қоғамының Жарғысын бекітеді/10/. Бұлай бір халықтың рухани өміріне зорлықпен өзгеріс енгізу, оның өзіндік ұлттық дамуына бүгінде үлкен зиян келтіріп отыр.

Осы бағытта жүргізілген саяси жұмыстар барысында халықтың ғасырлар бойғы жиған-тергені, салт-дәстүрі, әдет-ғұрыпы тоналып ұлттың рухани дамуына кедергі келтірілді. Сондай бір орыны толмас олқылық, әйелді үй мен түзге бірдей жегіп, біржола титықтатар жұмыс күшіне айналдырған лениндік саясаттың зардаптары бүгін көрінуде/11/. Осы жауыр болған, көбінесе пайдасынан зияны асып түскен, нәйел мен еркектің құқығы тең деген мақтаныштан гөрі әр жыныстың өз орнына лайық тәрбиесі ғана әйелдің табиғи өрісін ашатындығына мән берілмей келеді. Әйел-әйел болып, еркек-еркек болып дүниеге келгеннен кейін-ақ, оларды жасанды түрде теңестіру мүмкін емес екендігі ескерілмеуде.

Қазақ қоғамында осы заң есебінде жүрген қалың мал беру дәстүрінің құда болған екі жақтың да әлеуметтік, тұрмыстық, мүдделеріне сай қызмет ететіндей жағымды ықпалы, тәрбиелік маңызы зор болған. Осылай салт-дәстүр тәртібімен шаңырақ көтерген қазақтарда кеңестер дәуіріне дейінгі кезеңде неке бұзушылық өте сирек кездескен. Неке бұзу қазақ қоғамында жұрт тарапынан үнемі қатаң сынға ұшырап отырған. Қазірде қазақ жастары от басын құру, некеге отыру мәселесіне өте жеңілтектікпен қарайтын жағдайға жетті. Батысқа, орысқа еліктеудің салдарынан ұлттық бет-бейнеміз өзгеріп, дәстүрмен жалғасып келген құнды қасиеттерімізден біртіндеп айрылып бара жатқанымызға барша халық болып мән беруден қалып барамыз.

1 А.И.Левшин. Неке қияр, қыз ұзатар; Д.Андре. Қазақтардың ордасында заң есебінде жүретін дәстүрлер; И.А.Козлов Қазақтардың дәстүрлік заңдары; //Азия транзит. 15-21 шілде, 1999. 4-6 беттер.

2 Алаш мирас. Алматы-1993. 51-66 беттер; ҚР ОМА, 64-қор, 1-тізбе, 2093-іс, 7-25 беттер.

3 Сонда.

4 Сонда.

5 Билер Ережесі//Азия транзит 30 қыркүйек-6 қазан, 1999. 7- б.

6 П.Маковецкий. Қазақтардың заң орнына жүретін дәстүрлері жөніндегі жазбалар.//Азия транзит 8-14 шілде, 1999. 2-б.

7 7. Сонда.

8 Лев Баллюзек Қазақ некесінің ерекшеліктері. //Азия транзит 8-14 шілде, 1999. 7-б.

9 Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағаты, (бұдан әрі ҚРПМ) 141-қор. 1-тізбе. 2409 іс. 40-парақ.

10 ҚР ПМ. 141 қ., 1 т. 2369 іс. 265 п.

11 Литературная газета, 1993. 13 октябрь.

Резюме

Обязательства сторон после уплаты калыма

Куандык Е.С. – *Д.и.н., профессор. Республика Казахстан, г. Алматы.*

E-mail: Esenqazy999@mail.ru.

В этой статье рассматривается понятие «калыма» в казахском обществе обычай и традиции, которые издревле используется как закон, всесторонне разъяснены, что

сват является союзом родства среди людей, т.е. родственников невесты и жениха.

В казахской степи по традиции и обычаям казахов процедура выплаты калыма воспринималось как закон. Хотя это не писанный закон, автор на основе исторических источников доказывает, что в казахском обществе уплата калыма за невесту является обычаем и никто не мог его нарушить.

Автор, опираясь на статьи Положения биев проанализирует как в процессе сватовства на решения споров вмешивались бии. Брак двух молодых людей принимался как родство, как родные двух сторон. Поэтому, если кто-то из них, или невеста, или жених умрет, в казахском обществе все равно родственники двух сторон оставались родственниками, общались долго, поэтому у казахи говорили «сват останется на тысячу лет».

В статье на основе архивных документов, научных исследований характеризуется, что уплата калыма обязывает двух сторон быть ответственным, чтобы молодые люди стали примерными семьями в обществе.

Ключевые слова: «Калым», «Курдюк печень», сваты, девушка, жених, невеста, брак, обычай.

Summary

Obligations of the parties after payment of kalym

Kuandyk Esengazy – *Dr of Historical sciences, professor. Republic of Kazakhstan, Almaty town*

E-mail : Esenqazy999@mail.ru

This article discusses the concept of "dowry" in the Kazakh society, customs and traditions, which are used since ancient times as a law comprehensively explained that Matchmaker is an alliance of kinship among the people, i.e., relatives of the bride and groom. In the Kazakh steppe on the traditions and customs of the Kazakh payment procedure is perceived as a dowry law. Although it is not the written law, the author based on the historical sources prove that the payment of dowry for the bride in the Kazakh society is the custom, and no one could break it.

The author, based on the provisions of Article biys analyze how during courtship to resolve disputes intervened Bies. Marriage of two young people to make a relationship as relatives of the two sides. Therefore, if someone of them, or the bride or groom will die anyway relatives of the two sides were relatives in the Kazakh society, talked for a long time, so the Kazakhs say "Matchmaker will remain for a thousand years."

On the basis of archival documents, scientific research is characterized by that the payment of dowry obliges the two sides to be responsible for young people to become exemplary families in the community.

Keywords: "Dowry", "Kurdyuk liver", matchmakers, girl, groom, bride, marriage customs.

УДК 94(5)

Жалғасы, басы алдыңғы санында

ТҮРКІЛЕРДІҢ ЭТНИКАЛЫҚ ШЫҒУ ТЕГІ ТУРАЛЫ

Қарғабасва Е.Т. – *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті, т.ғ.к., erke_66@mail.ru*

Мақаланы жазудағы негізгі мақсат, ғылымда қалыптасып кеткен сақтардың ирантілді халықтарға жатқызылуы туралы мәселені қайта қарап, осы мәселені басқаша қарастыратын ғалымдардың еңбектеріне тарихнамалық талдау жасау болып табылады. Сонымен бірге, мақала авторы сақтардың ирантілді емес, түркітілді халықтарға жататындығын терең деректанулық және тарихнамалық талдаулар негізінде анықтауға тырысады. Мақала автордың осыған дейін аталмыш тақырыпта жазылған мақалаларының жалғасы болып табылады.

Түйін сөздер: этнос, тайпа, сақтар, скифтер, түркілер

Түркі халықтарының және олардың этномәдени дәстүрлерінің қалыптасуы ғылымдағы ең бір аз зерттелген тақырыптардың қатарына жатады. Оның кеңінен зерттелуіне ғылыми базасының әлсіздігі ғана емес, ең алдымен, бұл мәселеге көптеген ғалымдардың, соның ішінде әсіресе иранис-ғалымдардың біржақты көзқарастан қайтпай отыруы кері әсерін тигізіп отыр. Үндіеуропалықтардың тарихын зерттеушілер түркітанушыларға түркі халықтарының этногенезін, және тарихы мен лингвистикасының басқа да мәселелерін зерттеуінде өз тәсілдерін таңып, мәселені жаңаша, жаңа методология тұрғысынан қарастыруға жол берер емес. Тілші-иранистердің ықпалынан Б.Н. Граков[1], М.Н. Артамонов[2], А.П. Смирнов [3] және т.б. тәрізді түркілердің этникалық мәселелерімен айналысушы «шы-

найы» археологтар да шыға алмай қалып отыр. Олар археологиялық және этнографиялық мәліметтер бойынша андроновтықтардың, скифтер, сақтар, массагеттер, сарматтар мен аландардың иран халықтарына жатпайтындығын дәлелдеген болатын. Алайда лингвистер олардың ирантілді екенін қайта-қайта дәлелдеумен болғандықтан, аталмыш археологтар лингвистердің айтқанына лажсыз көніп отырған сыңайлы.

Алайда кеңестік идеологиялық қысымнан бірте-бірте ажырап жатқан қазіргі поткеңестік елдердегі ғылым, ескі догматикалық ұғымдардан бірте-бірте көз ашып, көптеген ғылыми мәселелерді жаңаша қарай бастаған сыңайлы. Ғылымдағы осы үрдіс жалғасын табатын болса, түркілердің шығу тегі мәселелесінде де ғылыми ақиқатқа қол жеткізетін уақыт та жақындай түседі деген ойдамыз.

Түркі халықтарының этногенезін зерттеу тек академиялық мақсаттағы қызығушылықтан ғана туындап отырған жоқ. Бұл мәселенің өзіміздің, яғни түркі халықтарының бірінен саналатын – қазақ халқының қайдан шыққанын, қалай қалыптасқанын білу үшін – таза практикалық көкейкесті маңызы бар. Оның үстіне, түркі халықтарының өткен тарихын білмей, қазіргі күнгі көптеген мәселелерін түсіне алмайсың. Бұл мәселені зерттеу қазіргі таңдағы түркі мемлекеттері арасындағы мәдени-гуманитарлық интеграцияның жолдарын таңдауда, болашағын болжарлауда дамаңызды болып табылады.

Түркі халықтары мен тайпалары туралы көптеген ежелгі және ортағасырлық авторлар жазған, атап айтқанда: Гекатей, Гесиод, Геродот, Страбон, Плиний, Птоломей, Мовеев Хоренаци, Ананий Ширакаци, Ибн ал-Асир, Рашид ад-Дин, Хордадбек, Абу-л-Фида, Ибн Хаукаль және т.б. Ал алғаш болып, түркі халықтарының тарихы туралы, 1713-1722 жж. Сібірде қызмет еткен кезінде, ғылыми зерттеу жүргізген, швед офицері Ф.И. Табберт-Страленберг болатын. Ол түркі халықтарының алтайлық шығу тегі туралы теорияны жасаушылардың бірі болды [4, 5]. Страленбергтің пікірінше, Еуропаға түркілер Азиядан, яғни Алтайдан барған [5, 3-4]. Түркі халықтарының тарихы мен этнографиясын зерттеуге XVIII ғасырдың саяхатшылары мен шығыстанушылары – И.А. Гюльденштедт, П.С. Паллас, Г.Ю.Клапроттар маңызды үлес қосты.

Академик Э.И. Эйхвальд ең алғаш болып, түркі халықтары Еуропада біздің заманымыздан көп бұрын өмір сүргені жайлы қағиданы негіздеді. Ол былай деп жазды: «Скифтерге көбіне әртүрлі түркі ұрпақтары жатқызыла беретін... Скифтер деп түрік тайпаларын атауы мүмкін екендігін дәлелдейтін көптеген айғақтар бар. Геродот Тюррагеттермен Түріктер туралы айтады (кн. IV, 21)... Днестрдің жоғарғы ағысына Геродот аңшылықпен күнелтетін Түріктерді, Тирастар немесе Тюррастарды орналас-тырады. Днестрді түіктер әлі күнге дейін Тур деп атайды.... Страбонда ур-ги атты тайпа кездеседі. Бұл көшірмешілердің қате жіберуінен болған қате жазу болуы мүмкін. Түркі сөзін урки, урги деп те қате жазған [6, 56-60, . 63, 75-78]. Ресей академигі А.Н. Аристов та осы пікірді қолдайды. Ол былай деп жазады: «Геродот және басқа да ежелгі авторлар жазып кеткен скифтердің бір бөлігі, қазіргі зерттеушілер айтып жүргендей түркі тайпаларына жатуы әбден мүмкін [7, 400].

Эйхвальдтың, Аристовтың және басқа да XIX ғ. көптеген авторларының скифтердің тілі мен мәдениеті туралы пікірін бірқатар кейінгі зерттеушілер де жаңа фактілер арқылы қолдай түседі. [8, 361; 9, 62-64; 10, 55]. Скифтердің арасында түркітілді тайпалар болғаны жөнінде Геродоттың «Тарихын» алғаш рет орыс тіліне аударған Лызлов А. И. [11] XVII ғ. екінші жартысында жазған болатын.

Бұл көзқарас, барлық бірдей ежелгі грек және рим авторларының скифтер мен сарматтарға берген атауларына, атап айтқанда, «жылқы етін жеушілер», «бие сауушылар, қымыз ішетіндер», «қымыздан ірімшік жасайтындар» және т.б. атауларына байланысты туындаған [12]. Бұл скифтермен алғаш танысқан кезден-ақ, оларға ежелгі грек және латын дәстүрлері берген өзіндік бір этномәдени төлқұжат болды десек болады. Ежелгі үндіеуропалықтардың ұрпақтарына, өздеріне мүлдем жат мәдениет элементтері бірден-ақ тайға таңба басқандай болып, ерекше көрінген болуы керек. Бұл мәдениеттің үндіеуропалықтарға жат болғаны соншалық, бірде-бір үндіеуропалық халық скиф мәдениетінің жоғарыда көрсетілген элементтерінің бірде-бірін қабылдап алған жоқ. Алайда, патшалық дәуіріндегі Ресей тарихшыларының көпшілігі дәстүр бойынша, ал бірқатар заманауи тарихшылар да, бір кездері ресми биліктің «пантюркизммен» күресінен қорқып қалған, немесе, кезіндегі ғұндардың, хазарлардың, қыпшақтардың, моңғолдардың шапқыншылықтарын еске түсіруден қорқа ма екен, әйтеуір түркі халықтарының тарихын біржақты жазудан әлі күнге бас тартар емес. Түркілерді барынша жасартып, Азия мен Еуропадағы ғұндар дәуірінен ғана бастауды, одан әрі асырмауды жөн көреді.

Бірақ осындай ғылымдағы кедергілерге қарамастан, түркітанушылар мен тарихшылардың кейбіреуі түркілердің шығу тегі мәселесін зерттеуді әлі де болса жалғастырып отыр. Атап айтқанда,

бірқатар ғалымдар түркі тайпаларының ата-мекені Еділ-Орал өзенаралығы болғандығы туралы пікірді қолдайды [13]. Еділ-Орал өңірі, әсіресе, оның жазық және орманды-жазық жерлері, ол жерге қоныстанған халықтар үшін қолайлы болды. Бұл жерде мал жаю үшін керемет жайылымдар, жабайы аңдар мен құстарға толы ормандар, балығы мол өзендер мен көлдері, пайдалы қазба кендері жеткілікті еді. Дәл осы Орал Алтай, Оңтүстік Сібір және Кавказбен бірге, металлургияның алғашқы орталығына айналды, Орал өңірі,өзімен көршілес жатқан аудандардың шаруашылығының дамуы үшін өте қолайлы жағдай туғызды. Бұл өңір адамдар б.з.д. XIII мыңжылдықтан бастап жабайы жануарларды қолға үйрете бастаған өңірлердің бірі болатын. Әсіресе, Оралдың, Еділдің, Солтүстік Каспийдің, Солтүстік Қара теңіздің, Солтүстік Кавказдың жазық және орманды жазық аймақтарында, сондай-ақ Қазақстан мен Түрікменстан жазықтарында б.з.д. IV мыңжылдықта жабайы жылқыларды қолға үйрету аса маңызды болды. Бұл мәдениеттің әлемнің өзге аймақтарына дәл осы жерден таралғанын ғалымдар анықтады. Әлемнің ең озық егіншілік өңірінде – Алдыңғы Азияда жылқы, шамамен б.з.д. II мыңжылдықта ғана пайда болды. Алыс жолдарға жылыққа мініп (салтатты) немесе арбаға жегілген аттармен баруға мүмкіндік туды. Бұл мал өсіруші көшпелілер мен сарбаздар үшін аса маңызды еді. Ежелгі түріктер осылайша, ең алғаш болып жаяужүргіншіден, салтатты жолаушыға айналды. Сондықтан болар, ғылымда түркілерің ең алғашқы мәдениетін «салтаттылар мәдениеті» деп те атайды.

Еділ-Орал аймағының ерте дәуірде қарқынды түрде дамуына географиялық орналасуы оң ықпал еткен тәрізді. Аймақ Еуропа мен Азияның түйіскен жерінде орналасқан, бұл жер, ежелден тоғыз жолдың торабы болды. Аймақта әр түрлі этностар өзара араласып отырды, олар прототүркілер, финн-угорлықтардың және басқа да халықтардың арғы ата-бабалары болатын. Мезолит және неолит дәуірлерінің өзінде аймақта халық тығыз қоныстанды. Бұл жерде әр түрлі мәдениеттер мен дәстүрлер араласып жатты. Аймақ әр түрлі мәдени ағымдардың байланысқа тусу өңірі болды. Қоныстарының кіші-гірім ғана болғанына қарағанда, аймақтың халқы көшпелі өмір салтын кешкен. Олар үңгірлерде, шалаштарда, киіз үйлерге ұқсас жертепелерде өмір сүрген [14. 91-92]. Оңтүстік Орал мезолиттік мәдениетінің шекарасы оңтүстікте қазіргі Қазақстан, Өзбекстан, Түркменстан, ал шығыста Батыс Сібір аудандарымен шектесіп жатты [14, 144, 146-147]. Археолог Г. Ф. Коробова өзінің «Мезолит Средней Азии и Казахстана» аты еңбегінде Шығыс Еуропаның, Батыс Сібір мен Орта Азияның мезолиттік мәдениеттері бірдей дерлік ұқсас, тек бір мәдениеттің әр түрлі нұсқалары деуге келеді, - деген қорытындыға келді [15, 162]. Оның пікірінше, бұл аймаққа жоғары дамыған мәдениет Алдыңғы Азиядан келді деген пікірді қолдаушы ғалымдар қателеседі [15, 186].

Ежелгі үндіеуропалық егінші тайпалардың б.з.д. IV мыңж. қоныс аударулары, ең ежелгі көшпелі малшылардың – «ежелгі оршылардың» («древнеямники») Еуразия далаларындағы миграциясымен сәйкес келеді. Дәл осы «ежелгі оршылар» түркілердің арғы тегі болуы керек. Кейбір зерттеушілер оларды финн-угор халықтарының арғы ата-бабалары деп есептейді [16, 370-387]. Финн-угор тайпалары мен түркілердің Еділ-Орал аймағында сан мыңдаған жылдар бойы бірге өмір сүргендігін мойындай отырып, сонымен бірге, аймақтың орманды-далалы және далалы бөліктерінде прототүркілердің басым мекендігін айтпай кетуге болмайды. Бұлайша кесіп айтуымызға еділ-орал «ежелгі оршыларының» этно-мәдени кешені ХҮІ-ХҮІІ ғғ. дейін Еуразияның түркі тайпаларының тұрмысы мен мәдениетінде ешбір дерлік өзгеріссіз сақталып жеткендігі туралы бұлтарпас айғақ мүмкіндік береді.

Тарихи-археологиялық зерттеулер б.з.д. IV мыңж. аяғы – III мыңж. басында малшы тайпалардың мал басының өсуіне және малға қажет жайылымдардың өсуіне байланысты олардың негізгі территориясы айтарлықтай кеңейгендігін көрсетеді. Шығыста Ембіден, батыста Днестрге дейінгі орасан зор территорияда «ежелгі оршылар» деген атау алған мәдени-тарихи аймақ қалыптасты. Осы кең-байтақ далалы аймақ үш ерте егіншілік орталықтарымен – Еуропамен, Алдыңғы Азиямен және Орта Азиямен тікелей шектесетін болды. Осы уақыттан бастап, далалы аймақ тайпаларды ажыратушы фактордан, оларды біріктіруші факторға айналды. Бұл кеңістік малшылардың үлкен топтарының көшіп-қонуларына мүмкіндік туғызды, ежелгі тайпалардың араласуын, ассимиляцияға түсу процесін жеңілдетті, сондай-ақ малшы тайпалардың өз ішінде де, малшылармен байланысқа түскен басқа аймақ халықтарының да арасында экономикалық және мәдени жетістіктердің тез таралуына ықпал етті. Дәл осы себептерге байланысты, ең алғашқы және ең ежелгі мәдени-тарихи аймақтың қалыптасуы, далалы кеңістікті кеңінен игеру, онда экономиканың өндіруші формаларының таралуы, яғни мал өсіру, және шаруашылық жүргізудің көшпелі формасының қалыптасуына алып келді.

Белгілі венгр түркітанушы ғалымы Юлиус Немет те жоғары келтірілген ғалымдардың көзқарастарын қолдай келе, былай деп жазады: «Түркілер ежелгі дәуірлерде мекендеген территория Орталық және Шығыс Азия болғандығы ғылымда әбден орнығып қалған. Мен бұл көзқарасқа қарсы пікірімді білдірген болатынмын, тілдік мәліметтерге қарағанда, түркілердің ежелгі дәуірде мекендеген территориясын Батыс Азиядан іздеу керек. Түркі тайпаларын Орал тайпаларынан бөлудің қажеті жоқ тәрізді және Орал тайпаларының алғаш мекендеген территориясын Орта Азиядан немесе Шығыс Азиядан іздеудің негізі жоқ [17, 127]. Неметтің концепциясын белгілі поляк түркітанушысы А.Зайончковский, ресей ғалымдары – тарихшы әрі лингвист З.М. Ямпольский және антрополог В.П.Алексеев, азербайджандық лингвист М.Ш. Ширалиев, қазақ зерттеушілері – антрополог О.Исмағұлов пен белгілі жазушысы әрі ғалым О. Сулейменов, археолог Э.Б. Вадецкая, қарашайлық түркітанушы К.Т. Лайпанов және т.б. қолдайды. «Ұзақ уақыт бойы түркі тілдерінің тарихы Орхон–Енисей ескерткіштерінен басталады деп есептелді – деп жазады М.Ширалиев пен С.Асадуллаев, – өйткені олар түркі тілдерінің ең көне ескерткіштері деп есептеліп келді. Ал іс жүзінде, біздің эрамызға дейін және біздің эрамыздың басында Орал тауларынан бастап Еуропаның батыс бөліктеріне дейінгі территорияда ежелгі түркі тайпалары мекен еткені белгілі» [18, 8]. Оның үстіне, орхон жазбаларынан көп бұрын, б.з. I ғ. ғұндардың өз руникалық жазуы болған[13].

Соңғы уақытта ғылымда жаңа бір үрдіс қалыптаса бастады – алдыңғы қатарлы, озық ойлы ғалымдар ескі, ғылымилықтан аулақ стереотиптерден арылып, ғылыми ізденістерге жаңаша қарай бастағаны аса қуантарлық жағдай. Мысалы, белгілі украиндық скифологтар В.И. Ильинская мен В.А.Тереножкин, ғылымның ең жаңа мәліметтеріне сүйене отырып, скифтердің аң үлгісіндегі мәдениеті Сібір мен Алтайдың түркітілді халықтарымен тамырлас болып келетіндігін дәлелдеді. Ал Сібір мен Алтайда иран халқы қайдан болсын? [19, 380].Ежелгі түркілердің Қара Теңіз жағалауын, Алдыңғы Азия мен Кавказды қоныстануы туралы аса маңызды мәселені белгілі лингвист әрі тарихшы З.И.Ямпольский зерттеді. Ол Геродот, Помпоний Мела, Аға Плиний және Страбонның еңбектеріне сүйене отырып, түркілер аталған территорияларда б.з.д. V ғ. кеш емес, мүмкін одан да бұрын мекен еткендігін дәлелдеді. [9, 25]. Ғалым, түркілер мен түркі тілдері бағзы замандардан өмір сүріп келе жатқанын айтады.

Қазақстандық белгілі ғалым-антрополог О.Исмағұловтың түркі халықтарының бірі – қазақ халқының қалыптасуы туралы пікірі ерекше назар аудартады. Оның пікірінше, ең ежелгі дәуірлерден бастап Қазақстан территориясында түркі халықтарынан басқа халықтар өмір сүрмеген. Мысалы, археологиялық зерттеулердің нәтижелері бойынша алғашқы қауымдық құрылыстан темір дәуіріне дейінгі адамдардың даму жолдарын байқауға болады. Бұл дәуірлерде Қазақстан территориясында сақтар, қаңлылар, сарматтар және басқа да тайпалар өмір сүрген. Қола дәуірінде (б.з.д. II мыңжылдық – б.з. I мыңжылдығы) Қазақстан территориясында еуропаидтық типтегі андронов тайпалары мекендеген. О.Исмағұловтың пікірінше, сақтардың, сарматтар мен үйсіндердің бет келбеттері олардың алдында осы аймақта өмір сүрген андроновтықтарға өте ұқсас. Әсіресе, үйсіндер мен андроновтықтардың бет-әлпеттері ерекше ұқсас болып келетіндігін айтады.

Алайда, Қазақстан территориясына шығыстан ғұндардың басып кіруімен, және олардың жергілікті сақ, сармат, үйсін және басқа да тайпалармен араласуынан кейін моңғолоидтық белгілер пайда болған болатын. Бұл белгілер ерте орта ғасырларда (VI-IX ғғ.) одан сайын арта түсті. Алайда, жергілікті халық та, келімсектер де түркітілді халықтар болған. Олардың өмір салты, олардың шаруашылық жүргізу ерекшелігі, әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму аспектілері бір болатын. Осылайша, ежелгі дәуірлерден бастап, Қазақстан территориясында қазақ халқының ата-бабаларының этникалық және антропологиялық негіздері қалыптаса бастады. Ақиқатты анықтауда, тарих ғылымына, археология, антропология, этнология, лингвистика, және басқа да ғылым салалары көмекке келеді. Пән аралық зерттеулердің нәтижелерін пайдалана отырып, тарих ғылымы Еуразия даласында ежелден түркі тайпалары мекен еткенін дәлелдеп бере алады деген сенімдеміз.

1 ГраковБ.Н.. Скифы. Научно-популярный очерк. – М.: МГУ. 1971. – 200 с.

2 Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы : (От появления на исторической арене до IV в. до н. э.). – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. 156 с.

3 Смирнов А.П. Волжские булгары. Издание Государственного Исторического Музея, –М., 1951.

4 КляшторныйС.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории ... как источник по истории Средней Азии. – М.: «Наука». 1964. 214 с.

5 Страленберг Ф.И. Историческое и географическое описание полуночно-восточной части Европы и Азии. Выдержки из него о сибирских инородцах см. в «Сибирском вестнике» (1888, № 18–24).

- 6 Библиотека для чтения // К. Лайпанов, И. Мизиев О происхождении тюркских народов.–Черкесск, ПАО «ПУЛ», 1993.
- 7 Аристов Н.А. Заметки по этническому составу тюркских племен и народностей // Живая старина. – 1896. – Вып. III–IV.).
- 8 Лаппо-Данилевский А.С. Обозрение скифских древностей. –Петербург, 1887.
- 9 Ямпольский З.И. Древняя Албания. (III-I вв. до н.э.). Тезисы. – Баку, 1966 г. 169.
- 10 Мизиев И.М. История рядом. –Нальчик, 1990
- 11 П.Лызов А.И. Скифская история. – М.: Наука, 1990. – 519 с.
- 12 Латышев В.В. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе. Т. I: Греческие писатели. – СПб., 1890.
- 13 Лайпанов К., Мизиев И. О происхождении тюркских народов. Черкесск, ПАО «ПУЛ», 1993, с. 138.
- 14 Мезолит СССР. // Серия: Археология СССР. Т. 2. – М.: 1989. 352 с.
- 15 Коробова Г.Ф. Мезолит Средней Азии и Казахстана // Мезолит СССР. Серия: Археология СССР. Т.2. – М.: 1989. 352 с.
- 16 Халиков А. Х. Древняя история Среднего Поволжья. – М.: Наука, 1969. – 396 с
- 17 Немет Ю. К вопросу об аварах / перевод с немецкого И. Г. Добродомова. // Turcologica. К 75-летию академика А. Н. Кононова. – Л.: Наука, 1976. – С. 298–305.
- 18 Ширалиев М.Ш., Асадуллаев С.Г. Советская тюркология и задачи журнала «Советская тюркология» // Советская тюркология –1970. – №1. – С.5.
- 19 Ильинская В.А., Тереножкина А.И. Скифия VII-IV вв. до н.э. – Киев: 1983.

Резюме

Об этническом происхождении тюркских народов

Картабаева Е.Т. – доцент кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, *erke_66@mail.ru*

Цель написания статьи еще раз пересмотреть проблему о ираноязычности древних саков, которая установилась в исторической науке, и сделать историографический анализ на труды ученых, которые иначе рассматривают эту проблему. Вместе с тем, автор статьи на основе глубокого источниковедческого и историографического анализа делает попытку определить принадлежность саков не ираноязычным, а тюркоязычным народам. Статья является продолжением статей автора, которые ранее были написаны на эту тему.

Ключевые слова: этнос, племя, саки, скифы, тюрки

Summary

About an ethnic origin of the Turkic people

E.T. Kartabayeva – associate professor of world history, historiography and source study, *erke_66@mail.ru*

The purpose of writing of article once again to reconsider a problem about an Iran-language of ancient juice which was established in historical science, and to make the history graphic analysis on works of scientists who differently consider this problem. At the same time, the author of article on the basis of the deep source study and history graphic analysis does attempt to define accessory of juice not of Iran to the lingual, and Turkic-speaking people. Article is continuation of articles of the author which have been written on this subject earlier.

Keywords: ethnos, tribe, Saks, Scythians, Turkic peoples

РАЗВОДЫ В ПОЖИЛОМ ВОЗРАСТЕ В КАЗАХСТАНЕ

Калыш А.Б. – профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии
КазНУ имени аль-Фараби, д.и.н.

В статье исследуются проблемы конфликтных семей и разводы в современном Казахстане на примере представителей старшего поколения. Показано, что они являются не чем иным, как скрытым или явным показателем наметившихся изменений в установках поведений, состоящих в браке супругов относительно ценности семейной жизни. И это, не что иное, как уход от решения назревшей и безотлагательной проблемы. В настоящее время наличие или отсутствие детей не влияет на число расторгаемых браков, хотя еще недавно по традиции, особенно у казахов и других тюркских, а также исповедующих ислам этносов казалось, что они могут удержать супругов от поспешных и необдуманных действий. Нельзя забывать и того, что на уровень разводимости значительное влияние оказывают такие факторы, как отсутствие разветвленной и профессионально-функционирующей службы помощи семье, особенно в сельской местности и районных центрах; легкость бракоразводного процесса, мнимая «свобода» супругов и пр. Следует констатировать и то обстоятельство, что разводы встречаются чаще в северо-восточных и центральных регионах республики, преимущественно среди европейских этносов, чем тюркских. Это же можно сказать о значительной распространенности нестабильных семей среди городских жителей по сравнению с сельскими.

Ключевые слова: семейные конфликты, разводы, распад браков, пожилые супруги, послеразводная ситуация.

Известно, что распад семейно-брачных отношений, характерный для всех возрастов, мужчин и женщин разной этнической принадлежности обусловлен многими факторами: физиологическими, психологическими, социально-бытовыми, финансово-материальными и пр. Если для одних он представляется крушением жизненных обстоятельств, трагедией, то для других – позитивным, избавляющих их от повседневной стрессовой ситуации, надеждой на создание более удачного семейного «гнезда».

В аспекте поставленной нами проблемы значительный интерес представляет анализ основных причин разводов, прежде всего раскрытие конфликтных ситуации, суть которых состоит в том, что: а) продолжительное супружество нередко способствует усилению повседневности и будничности в системе их жизнедеятельности; б) прослеживается тенденция роста количества неудачных семей не только среди молодого или среднего поколений, но и среди людей пожилого возраста. В последние несколько десятилетий показатели разводимости в Казахстане остаются высокими среди стран постсоветского пространства. При этом в целом ряде казахстанских регионов уровень разводов выше среднереспубликанских. Например, в шести областях Центрального, Северного и Восточного Казахстана с преобладанием европейского населения, а также в г. Астане, на которые в 2008 г. пришлось 51,0% от общего числа разводов по республике [1, с.198].

Вместе с тем, в семейную конфликтную ситуацию вовлекается значительное количество людей разных возрастов, социальных профессий, вынужденных корректировать не только свой семейный быт, но и жизненные позиции. Развал семьи, послеразводная ситуация часто приводят к душевным, психическим травмам, нередко физическим болезням. Считаем, что обращение к распаду брака людей третьего возраста представляется вполне закономерным и актуальным.

Естественно, в каждом возрасте, включая пожилого, имеются свои причины разводов, которые различаются у мужчин и женщин. Так, в своем большинстве женские мотивы для развода составляют финансовые, жилищные проблемы, алкоголизм супруга или его нежелание учитывать семейные приоритеты. Преобладающие мужские мотивы заключаются в несовместимости и однообразности семейной обстановки, отделении детей и образовании ими самостоятельной семьи, появлении другой интересной женщины, гораздо моложе прежней. Наши полевые этнографические материалы показывают, что в пожилой семье, равно как и во взаимоотношениях супругов разных возрастных категорий, периодически возникают конфликтные ситуации – ссоры, разногласия, недопонимания. Их периодичность и сила бывает многоликой: от мелких, часто бытовых ссор, до затяжных, продолжающихся месяцами и годами, которые могут совпадать с нереализованными замыслами или устремлениями, с супружескими изменами, с личностными особенностями поведения. Тем не менее, несмотря на возникающие трудности, пожилые супруги, обычно, продолжают вести совместную жизнь, которые вытекают из общепринятых стереотипов, когда близкие и общественность осуждают разводы в таком

возрасте, считая их неприличными и неуместными. Однако, несмотря на осуждение разводов, в республике за последние годы нарастает количество брачных пар, принявших решение о разводе. На наш взгляд, это объясняется следующими факторами: а) изменениями этнодемографического состава современного населения республики, когда увеличивается количество пожилых людей, уменьшается рождаемость, особенно среди европейского населения, который тормозит простое воспроизводство, что, в свою очередь, ведет к дифференциации многих социальных составляющих; б) упрощенностью в настоящее время бракоразводных процессов в республике, когда обществом уже не осуждается развод, который становится нормой, включая причины, способствующие ему, а также признание взаимного права супругов на развод, если произошло их отчуждение, утрачено взаимопонимание между ними.

Наши материалы свидетельствуют о преобладании именно второй тенденции, когда распад брака стал более социально приемлем в силу легкости его достижения. На место прежней традиционной морали, когда брак рассматривался как незыблемый в своей первооснове и ответственность за совместную семейную жизнь возлагалась на самих супругов, а развод был крайне затруднен, пришла советская, затем постсоветская действительность, упростившая бракоразводный процесс.

Последствием отмеченных выше процессов является нарастание разводимости среди супругов с достаточным брачным «багажом», включая пожилых, имеющих достаточный опыт супружеской жизни. Получается парадоксальная ситуация, когда вроде бы жилищные и материальные проблемы в основном реализованы, дети выросли, задачи социального роста также решены, а, жизнь становится невозможной из-за нарастающих семейных неурядиц. Мы имеем множество примеров, когда супруги прожив вместе два-три десятилетия, начинают ощущать кризис семейных отношений, стремятся порвать отношения с нелюбимым человеком, чтобы жить отдельно или вступить в повторный брак.

В целом, мы можем констатировать наличие следующих основных причин распада браков в пожилом возрасте.

•Измена. Именно она представляется одной из веских причин распада браков в зрелом возрасте. Причины, ведущие к этому печальному факту, бывают разные. Например, большинство из них могут совпадать с притчей о том, что «любви все возрасты покорны» или созданием повторной семьи со «старыми знакомыми» (любовью молодости, одноклассницей/ком, сокурсницей/ком и пр.). Встречаются измены, связанные с асимметричным по возрасту партнером, когда мужчина старше женщины на десять и более лет. Такая тенденция встречается не только в Казахстане, но и в других странах ближнего и дальнего зарубежья. Следует уточнить, что устоявшееся в обществе представление о том, что измена наблюдается только среди безнравственных людей, потеряла свою былую актуальность. В реальной действительности происходит обратное, в исследуемом нами возрасте, такие «проступки» нередко совершают наиболее уважаемые, достигшие определенного социального статуса в обществе личности. Именно они привлекательны для женщин молодого или «бальзаковского возраста», стремящихся официально узаконить свои отношения впервые или вступить в повторный брак, в то же время им достаточно и гражданского брака, что позволило бы им найти спонсора или партнера. В то же время большинство жен, напротив, не изменяют взглядов на семью, придерживаясь традиционного домашнего быта, отвергая развод.

Очень часто сценарий дальнейшей жизни бывших супругов может происходить следующим образом: а) возвращением в прежнюю семью по прошествии определенного времени, где он/она могут найти удобный им «пристанище» или уют; б) неопределенностью, присущим инициатору развода, который/ая так и не может определиться, вернуться к старой семье или остаться в новой; в) новым супружеством, когда распад брака воспринимается как избавление от надоевшей прежнего семейного уклада [2, с.46-47]. Некоторые бывшие супруги даже не пытаются вступить в повторный брак, опасаясь нежелательных последствий.

•Пьянство и алкоголизм также является наиболее частой причиной распада семьи, причем зачастую отклоняющееся поведение супруга терпится до момента, когда вырастут дети. Дезорганизующее влияние указанного фактора на семейную жизнь многообразно: а) приводит к постоянным ссорам и конфликтам в семье; б) деформирует личность, приводит к потере самоконтроля, моральной деградации, безответственности, пренебрежительного отношения к близким и окружающим; в) провоцирует безпричинную агрессию, жестокость, озлобленность, грубость, бестактность к близким; г) способствует росту непредусмотренных материально-финансовых расходов, соответственно снижению уровня жизни семьи. Считается, что в пожилом возрасте встречаются два типа алкоголиков: а) со стажем, которые начали пить с молодости; б) другие – в среднем возрасте или в старости [3, с.28]. Для последних постоянное пьянство вызвано такими причинами, свойственными их возрасту, как изоляция,

разочарованность, неудовлетворенность прошлым и настоящим, физический и психический дискомфорт. Перечисленные выше явления характерны в основном мужчинам, прежде умеренно потреблявших алкоголь, и одиноким женщинам, ищущим облегчение в пьянстве. Как правило, пожилые, страдающие алкоголизмом, чаще относятся к более высокому социально-профессиональному составу общества, чем те, у кого симптомы пьянства проявляются в более молодые годы, в конечном счете, эта болезнь одного из супругов приводит к разводу даже после продолжительной совместной жизни.

• **Различия в мировоззрении.** В актовых записях расторжения браков ЗАГСов, городских или районных судов превалирует именно такой мотив с теми или иными вариациями. Такой фактор определяется тем, что супружеские пары, прожившие совместно значительную часть жизни, обычно переживают «кризис третьего возраста», характерный прежде всего для европейского населения республики, когда дети отделяются от родителей и перед последними встает проблема, как имстроить свои отношения в дальнейшем. В тех случаях, когда супружество продолжительное время стало проблемным, т.е. тема социализации подрастающих детей была превалирующей для общения супругов, то в таком случае их дальнейшие отношения могут испытывать кризис после ухода детей из семьи и супружество может подвергнуться риску распада.

Нельзя отрицать того обстоятельства, когда, разногласия во взглядах на жизнь бывают на различных жизненных путях, хотя на начальном этапе взаимные чувства, впоследствии совместные заботы о детях, жилищно-бытовые вопросы не позволяли осознать супругам свою «разность». Лишь спустя годы семейной жизни, когда дети разъехались, а страсти поутихли, один из них приходит к пониманию, что живет спосторонним человеком, так как надежды на то, что он (она) изменится уже нет и уже быть не может. Значительная часть из них смиряется с подобной участью, но имеются и те, которые, несмотря на осуждение близких, решаются положить конец такому формальному браку.

• **Тяжелые заболевания,** прежде всего серьезные соматические и психические заболевания одного из супругов, когда на разводе настаивает именно больной супруг/а. В то же время такой тип отношений не одобряется в моральном аспекте и не характерен для казахской культуры. По традиционным представлениям «оставлять» больного мужа или жену непорядочно, так как супругу/генеобходимо помнить и о том, как помочь в такой ситуации. Как правило, в такой ситуации инициаторами развода чаще становятся именно главы семьи, которые находят других женщин, при этом умело скрывая весомые факторы распада брака, боясь осуждения, прикрываясь социально одобряемыми причинами кризиса семьи. В рассматриваемых случаях развод с больным супругом/ой осуждается близкими и общественностью, однако степень такого негативного отношения бывает не одинаковой, например, жены подвергаются жесткому осуждению, а для мужчин находят различные рода «смягчающие» обстоятельства.

Гендерные различия зримо просматриваются и здесь. Так, большей частью женщины до последнего стараются преодолеть кризис, помочь мужьям, преодолевая трудности, в то время как последние нередко перекадывают уход за больной супругой на детей или родственников. Данное обстоятельство усугубляет то, что последний вариант развития супружества в случае болезни одного из них можно объяснить недостаточностью ухода за больным/ой в специальных учреждениях (хосписах), дефицитом таких специализированных учреждений. На сегодняшний день в Казахстане действуют восемь различных организаций по оказанию паллиативной помощи и сестринского ухода, включающие один самостоятельный центр паллиативной помощи, три хосписа, четыре больницы сестринского ухода, а также профильные отделения в больницах [4], но их количества явно недостаточно. «Более 7 тыс. людей пожилого возраста живут в домах престарелых, а у многих из них есть здоровые и успешные дети!», – сказал Н.А. Назарбаев во время церемонии награждения участников национального конкурса «Мерейлі Отбасы» 19 сентября 2014 г. [5].

• **Выход на пенсию.** Наметившиеся ограничения и исключения по полу и возрасту в профессионально-деловой сфере для перешагнувших пенсионный рубеж супругов инициируют ряд изменений и во внутрисемейных отношениях. Считается, что процесс перехода к пенсионному статусу включает следующие этапы: а) нормативные изменения; б) перемены социальных сетей, социальных связей и коммуникаций; в) эмоциональные издержки; г) изменения ценностных приоритетов и жизненных стратегий. а) этап социальной дезадаптации, когда происходит разлад с самим собой; б) этап стабилизации, характеризующийся формированием новых стратегий поведения [6, с. 13].

Сложность для пожилых супругов наступает тогда, когда им необходимо осваивать новые роли, нормы и ценности, реализовывать свои интересы в изменившихся условиях. Поэтому они периодически не могут справиться с возникшими трудностями – повышается уровень стресса, что приводит

к конфликтам с окружающими, в том числе и с супругом/ой. Нередко в группе риска оказываются брачные пары, где оба супруга одновременно вышли на заслуженный отдых, проживают в сельской местности или в городе, отдельно от детей, в таких случаях они остаются наедине друг с другом. В таких случаях дифференциация супружеских отношений может складываться в следующих двух вариантах: а) пассивное существование с сохранением прежнего порядка повседневной жизни, вопреки происшедшим изменениям; б) усвоение новых ролей, норм, ценностей, ритмов и жизненных траекторий, поиск путей обеспечения достойного существования через взаимно сориентированные действия. Наличие первоого варианта выхода на пенсию нередко оборачивается дестабилизацией супружеских отношений, сопровождающейся демонстрацией негативных стереотипов, которые могут характеризоваться следующими вариантами. Так, в большинстве случаев доход супругов становится примерно одинаковым; в такой ситуации жена начинает вести себя финансово менее зависимой, расшатывая общепринятый баланс внутрисемейных отношений, а глава семьи не может перестроиться, болезненно воспринимает критику в свой адрес. Женщины не хотят мириться с ролью безропотных домохозяек, противятся традиционному стереотипу главенства мужей, которые нередко переходят в разряд беспомощных иждивенцев и у последних нередко накапливается обида на такой нежелательный статус, что в конечном итоге способствует разрыву прежних семейных уз [7, с. 175-176].

Показанные нами выше факторы негативных отношений с тем, который постоянно находится рядом, становится преобладающим в супружеских отношениях. Прежде они негатив показывали на работе или производстве, а в семье могли обсудить возникающие проблемы, ставшие источником таких раздражений. В новой ситуации, когда они весь день вместе при наличии ежедневного одного образного домашнего быта, когда нет никого, на ком можно было бы высказать свое плохое настроение, кто-то из них становится не только источником, но и причиной постоянных срывов. Имевшиеся раньше незначительные конфликтные ситуации становятся теперь постоянной проблемой, так как нет прежней заботы о детях, которые создали свои самостоятельные семьи. Теперь, каждый из них считает, что имеет право на личную жизнь. В зрелом возрасте именно мужчины выбирают такой сценарий разрыва супружеских отношений, предпочитая остаток своей жизни провести с той или иной женщиной, которую близко знал раньше, но все не мог оставить семью из-за ответственности за несовершеннолетних детей. В то же время нельзя исключать и того фактора, когда женщины пенсионного возраста нередко проявляют инициативу в разводах, стремясь обрести покой и свободу. Данное обстоятельство встречается больше в городе, чем в сельской местности.

Таким образом, в зрелом возрасте в основе распада супружеских отношений лежат, как объективные, так и субъективные факторы с множеством вариаций. Их негативное воздействие продолжается до тех пор, пока не возникнут кризисные ситуации, которые окончательно «ломают» прежний стереотип семейной жизни, и, брак распадается, становясь лучшим выходом из создавшегося положения. Отрицательным последствием развода является ухудшение финансового статуса разведенных супругов, которые, прежде всего характерны для пожилых женщин, которым трудно найти устраивающую их работу, а если и находится, то низко оплачиваемая, бесперспективная. В то же время все большее число людей перестают воспринимать развод как трагедию, как нечто неприличное. В последние несколько десятилетий часть разведенных пожилых людей предпочитают не вступать в повторные браки и ведут свободную, обособленную жизнь.

1 Демографический ежегодник Казахстана, 2008. Статистический сборник. – Астана, 2009. – 637 с.

2 Огородникова Т. Внебрачные уз. – М.: «Эт Сетера Пабблишинг», 2005. – С. 46-47.

3 Алексеев М.Ю., Крылов К.А. Особенности национального поведения. – М.: Арт-Бизнес-Центр, 2001. – 318 с.

4 Иванилова А. В Казахстане не хватает хосписов // МКРУ Казахстан. – 2015. – 5 сентября.

5 Назарбаев Н.А.. В Казахстане более 7 тыс стариков живут в домах престарелых

//www.primeminister.kz/strategy2050/show/72/85(дата обращения: 19.09.2014).

6 Бексаева Н.А. Переход к пенсионному статусу в контексте социальных трансформаций: автореф. дисс. ... канд. социол. Наук. – Саратов, 2006. – 24 с.

7 Елютина М.Э., Тейн П., Великий П.П. Интегрированная старость: практики социального участия -Саратов: Наука, 2007. – 186 с.

Түйіндеме

Қазақстандағы егде жастағы адамдардың ажырасуы

Қалыш А.Б. – *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д., профессор*

Мақалада қазіргі Қазақстандағы отбасылық жанжалдар мен неке бұзушылық мәселелері аға буын өкілдері мысалында зерттеледі. Олар отбасылық өмірдің тікелей құндылығынан тұратын ерлі-зайыптылар некесінің белгілі мінез-құлықтарынан көрінетін өзгерістердің жасырын немесе айқын көрсеткіштерінен бөлек емес. Бұл шегіне жеткен және тоқтаусыз мәселені шешпей кетуден басқа ештеңе емес. Қазіргі кезде балаларының бары немесе жоғы некені бұзуға әсер етпегенімен, әлі де болса дәстүр бойынша қазақтарда және басқа да түркі халықтарында, сонымен бірге исламды ұстанушы этностарда ерлі-зайыптылар асығыстық және ойланбастық әрекеттерден аулақ болуы мүмкін. Ажырасу деңгейіне отбасына көмектесудің тармақты және кәсіби-қызметтік қызметінің жоқтығы, әсіресе ауылдық жерлер мен аудан орталықтарында; неке айыру үдерісіне жеңіл қарау, ерлі-зайыптылардың алдамшы «еркіндігі» және т.б. секілді факторлардың айтарлықтай әсер етуін ұмытпауымыз керек. Ажырасу жағдайлары еліміздің солтүстік-шығыс және орталық аймақтарында жиі кездесетіні, онда да түркі тілдестерге қарағанда еуропалық этностар арасында басым болатыны анықталды. Дегенмен, отбасының тұрақсыздығы ауыл тұрғындарына қарағанда қалалықтар арасында айтарлықтай тарағандығын айтып өткен жөн.

Түйін сөздер: отбасылық жанжал, ажырасу, некенің бұзылуы, егде ерлі-зайыптылар, ажырасудан кейінгі жағдайлар.

Summary

Divorces in elderly age in Kazakhstan

Kalysh A.B. – *Head of the Department of Archeology, Ethnology and Museology al-Farabi Kazakh National University, doctor of historical sciences, professor*

The article examines the problem of conflict families and divorces in modern Kazakhstan on the example of the older generation. It is shown that they are not more than a hidden or explicit indication of emerging changes to the settings of behaviors of married spouses with respect to the value of family life. And this is not nothing but a departure from the solution of urgent and immediate problems. Currently, the presence or absence of children does not affect the number of divorce, although more recently by tradition, especially the Kazakhs and other Turkic and Muslim ethnic groups thought they could keep the couple from hasty and ill-considered actions. We should not forget the fact that the number of divorces is strongly influenced by factors such as the lack of extensive and professional operating service support to the family, especially in rural areas and regional centers; easy divorce proceedings, the imaginary "freedom" of spouses and others. It should be stated and the fact that divorces is more common in the northeastern and central regions of the country, mainly among European ethnic group than Turk. The same can be said about the high prevalence of unstable families among urban residents than rural.

Key words: family conflicts, divorces, elderly spouses, after divorce situation.

УДК ӨӨЖ 94 (574) «8/11

«ҚЫПШАҚ» ЭТНОНИМИ МЕН ОНЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ

Мухажанова Т.Н. –

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Тарих, археология және этнология факультетінің доценті
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.*

Әсетілла А.М. –

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс
магистранты, e-mail: akerke2312@mail.ru*

Мақалада ежелгі тайпалардың бірі-қыпшақтар және олардың шығу тарихы мен «қыпшақ» этнонимі қарастырылады.

Қыпшақтар тек қана Қазақстан жерінде емес, XI-XII ғасырларда Орта Азия мен Шығыс Еуропада түркі тілдес халықтардың ішінде саны жағынан ең көп тайпалардың бірі болып табылады. Мұсылман тарихшылары мен орыс жылнамашыларының, қытай деректерін салыстыра келе, «қыпшақ» этнонимінің әр алуан нұсқалары келтіріледі. Сонымен қатар, қоныстанған аймақтары, тайпа болып қалыптасу барысындағы күрестері мен басқа тайпалармен саяси қарым қатынасына негізделген. «Половец», «печенег» этнонимінің кең көлемдегі мағынасы мен қолданылу аясының тарихи жылнамалардағы дәлелдемелері ұсынылады.

Түйін сөздер: Қыпшақ, кнюше, кобук, қу, командар, печенег, половец, құба.

Түркі халқының құрамына қосылған ежелгі тайпалардың бірі-қыпшақ. Қыпшақтар түркі халқының қалыптасуында маңызды рөл атқарды. «Қыпшақ» деген ат түркі тілдеріндегі тарихи деректерде әр алуан формада кездеседі.

Қазақ шежіресі бойынша, қыпшақтар қазақ Орта жүзінің алты үлкен тайпасының бірі саналады. Қыпшақтар тек қазақ құрамын ғана толықтырған демейміз. Әйтсе де еліміздің тарихи деректерінде аты түскен қыпшақтардың ата-бабалары «хуша», «ужелерден» орта ғасырлардағы «чіңса» және кейін «қыпшақ» атымен түркі тілдес ұлттар құрамын толықтырған тайпаның мекендеген өңірі-қазақ халқының ежелгі мекені. Өйткені орта ғасырлардағы араб-парсы жазушылары мен тарихшылары қазақ даласын «Дешті Қыпшақ» (яғни, Қыпшақ даласы) деп атаған.

Мұсылман тарихшылары мен орыс жылнамашылары көшпенді қыпшақтардың саны көп және олар Шығыс Қазақстанда, ал кейін Орал бойы мен Орталық Қазақстанда мекендеді, ұлан-байтақ далада жетекші тайпалардың бірі болды дейді.

Қыпшақ тайпасының мекендеген жері, шекара, көршілері, туралы ең алғашқы деректерді Иран ақсүйегі Ибн Хордадбек берді. Ол Иран мемлекетінің барлау, қарсы барлау және почта байланысының бастығы қызметін атқарды. 846-847 жылдары құпия хабарлар жинап, кейін «Жолдар және провинциялар» дейтін кітап жазды. Кітапта провинциялар мен қалалар, қыстақтар мен байланыс бекеттерінің аттары, жол желісі мен арақашықтықтары аталады, салық түсімдері мен экономикалық өмір туралы мағұлматтардан басқа қыпшақтардың көршілері жайлы кейбір мәліметтер келтіріледі. Жекелеп алғанда, VIII ғасырдың белгісіздеу құжатын пайдалана отырып, ол кітабына өзеннің бергі және арғы бетінде қоныстанған түркі халқының тізімін енгізді. Өзеннің бергі бетінде- Амудариядан батысқа қарай тек тохаристандық қарлұқтар мен халаджилер аталған. Керісінше, өзеннің арғы бетінде тайпалардың көптігі және араб гелграфиялық әдебиетінде бірінші рет түркілердің 16 қаласы аталынады. Фараб облысы, яғни қазіргі Түркістан қаласы – мұсылман елдері мен араб елдерінің шекарасы ретінде айқын көрсетілген. Тоғыз- оғыздардың жерінің (Ұйғыр қағандығын) атап өтеді. Мұнда ол мына мәселені толықтырады: олардың облысы – түркі елдердің ең үлкені, олар Қытай, Тибет және қарлұқтармен шектеседі. Тізімде тоғыз оғыздардан соң бірден «қимақ елдері» айтылады. Ал тізімнің соңында арабтарға белгісіздеу «мускуктары бар қырғыздардың» алдында қыпшақтар аталып өтіледі.

Қазақстан даласының кейінгі этникалық тарихы үшін маңызы зор ірі тайпа одағы – қыпшақтар туралы мағұлматтар алғаш рет мұсылман деректерінде осылай пайда болды. Қыпшақтардың шығу тегі жөнінде қазақ ғалымы Көмеков Б.Е. қыпшақтардың арғы тегі Се (Сир, IV-VII ғасырларда) Ордостың шығыс бетін мекендегенін және олардың көршісі ньто тайпасы болғанын, оны қыпшақтар бағындырып, екі тайпа бірігіп Сеяньто деп аталғанын дәлелдеді. Көмеков Сеяньто қағандығы солтүстікте Енисей қырғыздарын бағындырып, 646 жылы тоғыз-оғыздар Сеяньто мемлекетін талқандағанын көрсетеді. Алайда көп ұзамай 691 жылы Сеяньто тайпасы Сир мемлекеті деген атауды өзгертіп, 760 жылы қыпшақ этнонимін қабылдады. [1]

Жазба деректерінде алғаш рет қыпшақтар қытай тарихшысы Сыма Цяньның еңбегінде б.з.д. III ғ. аяғында динлин (теле,оғыз), гэгундармен (қырғыз) бірге «кнюше» ретінде аталады. Содан кейін қыпшақ атауы ежелгі түркінің Шине Усу ескерткішінде кездеседі. 691 жылы түріктермен одақтасып, тоғыз-оғыз тайпаларының конфедерациясын басқарған ұйғырлардан киелі Өтүкен даласын тартып алып, елу жыл бойы, 742 жылға дейін Орталық және батыс Монғолияда мемлекет құрып, билік етті. Мұсылман деректемелерінде қыпшақ этнонимін бірінші рет IX ғасырда өмір сүрген араб зерттеушісі Ибн Хордадбек деп атап, оларды түркі тілдес тайпалардың қатарына жатқызады. VIII ғ. екінші жартысы мен X ғ. аралығында шығыста Алтай мен Ертістен, батыста Оңтүстік Орал мен Еділге дейінгі аралықта қыпшақтардың этникалық бірлестігі одан ары қалыптаса берді. Алғашында олар көршілес кимек тайпаларымен бір одақта болып, Кимек мемлекетінің құрамына кіріп, саяси жағынан кимек қағанына бағынышты болды әрі түркі тілдес құман, оғыз, башқұрт, пешенег, қарлұқ, қаңлы тайпаларымен тығыз байланыс орнатты[2].

Қыпшақтар туралы екінші жазба дерек Рашид-ад-Диннің «Джами-ат-Тауарихында» кезігеді. Кітап 1300-1311 жылдар аралығында түзілген. Онда қыпшақтардың шығу тегін меңзейтін екі түрлі дерек кездестіруге болады. Біріншіден қыпшақ атты ұлдың өзеннен ағаш салмен өтіп жатқанда туғаны баяндалады да, екіншісінде Итбарақ еліне сәтсіз шабуылдан қайтып оралар жолда қыпшақты ағаштың қуысынан тауып алған. Шежіреде қыпшақ сөзіне төменднгідей түсінік берілген. «Бұл сөз «қобук» сөзімен тамырлас, түркіше «өзегі шірік ағаш» деген » [3].

Ал Әбілғазы Баһадүр «Түрік шежіресінде қыпшақ сөзінің мағынасы туралы өз түсінігін барынша таратып жазған: «Үндістан мен қытайдың арасында, мұхиттың жағасында, Таңғұттың қыста күн

шығысында, жазда оңтүстік-шығысында, биік таулардың арасында көп елдер бар еді. Оғыз хан оған шабуыл жасады, үлкен ұрыс болды. Итбарақ жеңіп, Оғыз хан қашты. Ұрыс болған жердің бергі жағында екі үлкен өзен бар еді. Сол екі судың арасында тоқтап, қашқан әскерін жиыстырды.

Ұлы патшалардың алыс сапарға шыққанда әйелдерін алып жүретін әдеттері болатын. Осы әдетпен нөкерлердің кейбіреуі де әйелдерін ала жүруші еді. Оғыз ханның бір бегі де әйелін алып барып еді. Өзі ұрыста өліп, әйелі қашып құтылып, екі судың арасында тұрған ханның артынан жетті. Әйел жүкті еді. Толғағы келді. Күн суық еді, кірейін десе үй жоқ, бірі іші шіріген ағаштың қуысына босанды, ұл тапты. Мұны естіген хан: «Әкесі менің көз алдымда соғыста өлді, қамқоршысы жоқ» деп атын Қыпшақ қойып, өз қамқорлығына алды. Түркі тілінде іші қуыс ағашты *қыпшақ* дер еді, бұл бала ағаш ішінде туғандықтан, атын қыпшақ қоюы содан еді. Бұл кезде іші қуыс ағашты шыпшақ дейді. Қара халық тілі келмегендіктен, к-нің орнына ш-айтып кеткен. Бұл баланы хан өз тәрбиесінде ұстады, жігіт болғаннан соң көп ел және нөкер беріп, Оғыз ханға жау болған орыс, олақ, мажар, башқыр елдеріне жебірді. Қыпшақ үш жүз жыл Дон мен Еділ атты екі үлкен өзеннің жағасында патшалық етті. Барша қыпшақ елі соның нәсілінен шықты» [4].

«Оғызнама» мен «Шежіре и Түрікте» «қыпшақ» атының қалай қойылуы мен қыпшақ жасаған өңірді ұқсас деуге болады. Аңыз деректің жазылуында өзгешелік болғанымен, түп мазмұндарында ұқсастық және жақындық жатыр.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреты Әнес Сарай «Қыпшақтар» атты көлемді мақаласында былай ой өрбітеді: «Асылында, Рашид-ад-Дин және Әбілғазы пайымдауларына қателік енген сияқты, қабық іші қуыс ағаш емес, сырт көмкере қабық қана, онда өзегі шірік деген мағына жоқ. Дейтұрғанмен, тарихшылар иек артатын бұл шежірелер не себепті-қыпшақты іші қуыс ағашпен шендестіре береді? Анық-қанығы ұмытылып, көмескіленген бір қисын бар сияқты. Біздіңше «Оғыз-наменің» Еділден өткенде сал қылып буған ағашы, Рашид-ад-Диннің «қобуқы», Әбілғазының «қыпшақ», «шыпшағы» - бәрі де «*қу ағаш*» дегендік. Шамасы кейінгі ғасырларда «*қу*» сөзінің мағынасы көмескіленгендіктен, жоғарыдағы авторлар «өзегі шіріген ағаш» деп түсінік беруге мәжбүр болған. Ол түсінік қыпшақ сөзінің түп мағынасын өзгертіп жіберген[5].

Қу сөзінде-ескі, көне, ежелгі, кәрі деген де, *құс* деген те, ақыры *ақшыл түсті* білдіретін мағына бар. Ал жоғарыдағы авторлар қалам тартқан кезде қыпшақ атауы *қу*-түбірінен тым алшақтап кетіп, бастапқы мағына ұмытылған сыңайлы. Тек венгер тюркологы Ю.Немет қана қыпшақ этнонимі – *құба* сөзінен шыққанын, ол құбаның ежелгі тұлғасы «*қу*» екеніне дәлелдер келтіреді[6].

Батыста қыпшақтар орыстармен және еуропалықтармен қарым-қатынасқа түскен. Оған дейін осы аталған екі халық та қыпшақ деген сөзді білмеген. Орыстар қыпшақтарды «половецтер», ал батыс еуропалықтар «командар» деп атаған. «Коман» деген сөз мұсылман әдебиетінде кездеспейді.

XI ғасырдың бірінші жартысынан XIII ғасырдың басына дейін қыпшақ этникалық қауымдастығының қалыптасуы дамудың сапалық жаңа кезеңіне аяқ басады, мұның өзі ең алдымен олардың жерінде - Шығыс Дешті Қыпшақта қыпшақ хандары күш-қуатының артуына байланысты еді, ал олардың билігін өз мемлекеті шеңберінде күшті әулеттік елбөрілі руы зандастырды.

XI ғасырдың орта шенінде қыпшақ және куман тайпалары батысқа қарай қозғала бастады. XI ғасырдың екінші жартысында оңтүстік орыс далалары шегінде болған саяси және этнографиялық өзгерістерді парсы тарихшысы Хамдаллах Казвини атап өткен, оның мәліметтері бойынша, Дешті Қыпшақ деген Дешті Хазардың нақ өзі. X ғасырда оңтүстік орыс далалары Дешті Хазар ретінде белгілі болған. Кумандар 1055 жылдан бастап ертедегі орыс жылнамаларында айнытпай аударылған «половец» деген атпен кездеседі. Орыс славяндар мен грек жазушыларынан де кездесетін бұл атау, «печенег» - bitsen (ng)- жәх «негізгі адам» орманды өлкеде өмір сүруші деген мағыналарды кездестіруге болады. Венгр жазушыларына назар аударсақ, печенегтер атауы оларда *bessi*, *bysseni*, *bicenati*. Венгрия халқы үшін бұл атау *bessnyo*. Венгрия ғалымы Эрней печенегтерді *wosciani*, *wosseravii* и *ebe*s деп те көрсетеді. Соңғы атау XII ғасырдың соңындағы мадақтамалардан көруге болады.

Барлық жағынан алып қарағанда, «половецтер» терминін екі мағынада: дәл кумандарды білдіретін нақты және бүкіл қыпшақ тайпалары бірлестігіне қолданылған кең көлемдегі мағынада түсіну керек. Алайда жылнамаларда бұл мағыналары ажыратылмаған.

Ежелгі Араб деректеріне көз жүгіртетін болсақ көшпелі ел атауы ежелгі жазба деректерде «баджнак» деп атаған. Мысал ретінде екі араб жазушысы Эль-Бекри мен Аль-Балхи ды келтіруге болады. Эль-Бекри Баджнак елі туралы айта келе олардан солтүстікке қарай Kifdjak(Кипчак) жері жатса, оңтүстігінде Хазар жері, шығысында Гузия, батысында славяндардың жатқандығын айтады.

А.Н.Бернштамның зерттеуіне қарағанда, қыпшақтар біздің заманымызға дейінгі III ғасырда, ғұндардың билеушісі Батыр тәуірқұттың жаулап алу жорықтарының сипаттамасында айтылады екен. Бұл арада Хан патшылығы дәуіріндегі деректерде айтылатын «хуша» тайпалары меңзеледі. «Хуша» тайпалары біздің заманымызға дейінгі III-II ғасырлардағы үйсін, қаңлылармен замандас. Олар «Ертіс өзенінің алқабы, Нарым және Қалбин тауларының бөктерін қоныстанған көшпелі ел еді. Олардың шығыстағы көршілері чештер, батыстағы көршілері Іле аңғары мен Жетісу жерін мекендеген үйсіндер болатын». Осы деректерге сай мынаны айтуға болады: өз заманындағы үйсіндер, қаңлылармен замандас қыпшақтар (хушалар) да біздің заманымызға дейінгі IV-III ғасырларда батыстан шығысқа көшкен тиграхауда сақтарының бір бөлегі[7].

Қазіргі уақытта көп зерттеушілер *қыпшақ* сөзін «құба» («құба жүзді» немесе түркі тіліндегі «қыпшақ» -көзі жыпылықтап, кірпік қағу) деген түбірден шыққан деп жорамалдайды.

1 Көмеков Б.Е. *Қыпшақ хандығы. «Қазақ тарихы», 1993, №1, 24-19- бет*

2 Көмеков Б. *Қыпшақтар // Жалын. - 2004.-№10.-35-45-б.*

3 Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей.- М.Л., 1952.-Т.1.-Кн.1.-С.84*

4 Әбілғазы. *Түрік шежіресі.-Алматы: Ана тілі, 1991.-19-б*

5 Сарай Ә. *Қыпшақтар // Алтын тамыр.-2010. -№2. – 117-138-б.*

6 Ахинжанов С.М. *Кыпчаки в истории Средневекового Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1995.- С.87.*

7 Ж.Мырзаханов. *Тарих қойнауынан . Алматы«Жалын баспасы», 2004, 105- бет*

Резюме

Название кыпчак, печенег и его истории

Мухажанова Т.Н –

Доцент кафедры Истории, археологии и этнологии имени Аль-Фараби, Республика Казакстан, г. Алматы

Асетилла А.М. –

Магистрант 2 курса кафедры Истории, археологии и этнологии имени Аль-Фараби

В статье рассматривается про одного из древних племен, про этноним «кыпчак».

XII-XII веках кыпчаки являлись одним из многих обитатели турко язычных племен не только Казахстане и в Средней Азии и Восточной Европе. Данные взяты разные варианты этнонима «кыпчак» из хроники мусульманских историков в сравнении русскими и китайскими летописями. В связи с этим пишется про населенные места, в период сформирование племени основывается на взаимосвязи между политической борьбой и другими племенами. А также предоставляется широкий спектр смысле слов «половец» «печенег» и доказательства в хронике летописи.

Ключевые слова: Кипчак, кноше, кобук, ку, команы, печенег, половец, куба.

Summary

The name of the kypchak, pecheneg and their history

Mukhazhanova T.N. – *Al-Farabi Kazakh National University. Assistant professor. Republic Kazakhstan. Almaty*

Asetilla A.M. – *Al-Farabi Kazakh National University. Master Degree's undergraduate*

The article discusses about one of the oldest tribes about the word 'Kipchak. "

XII-XII centuries Kipchak is one of many residents of Turkish speaking tribes not only in Kazakhstan and Central Asia and Eastern Europe. The data are different variations of the ethnonym "Kipchak" Chronicles of Muslim historians compared Russian and Chinese annals. In this regard, written about the inhabited place in the period of formation of the tribe is based on the relationship between the political struggle and the other tribes. And also provides a wide range of meaning of the words "Polovtsian" "Pecheneg" and the evidence in the chronicles of history.

Key words: Kipchak, knyusha kobuk, ku, command, pechenegs, polovtsian, cube.

ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИЗУЧЕНИЯ АНТРОПОЛОГИИ СКИФОВ

Салгараев М.Т. – докторант МКТУ имени Х.А.Яссави

Турсун Х.М. – доктор исторических наук, профессор МКТУ имени Х.А.Яссави

После получения независимости перед Отечественной историей ставится много вопросов об истории кочевых цивилизаций Великой степи. В особенности, нас интересуют те племенные образования, которые были носителями тюркской культуры и языка.

Одним из самых древних племенных образований на территории Великой степи были скифы. Хотя об этих народах встречаются очень много работ и источников, до сих пор имеются неясности об их генеологии, языка и антропологии.

Одним из самых важных письменных источников о скифах, сохранившихся до наших дней, считается «История» Геродота. Именно в четвертой книге «Истории» очень подробно описано происхождение, военная политика, обычаи и духовная культура скифов. Хотя современная археология Казахстана и утверждает, что скифы являются племенами раннежелезного века, письменные утверждения Геродота свидетельствуют о другом. В статье рассматриваются проблемы исследования хронологической и географической рамок и антропологический характер скифов на основе письменных источников и археологических данных.

Ключевые слова: «царские скифы», Геродот, киммерийцы, Таргитая, Гомер, саки, абии, Дарий I, гиппомолги, голоктофаги.

Одним из самых величественных кочевых племен, содрагнувшие в свое время почти всю Евразию, создавшие своеобразную цивилизацию являются скифы. Античные историки описывали их по-разному: доблестные, справедливые, воинственные, гостеприимные, т.е. все качества, которые идентичны тюркским народам. До сих пор не прекращаются дискуссии по поводу генеологии и антропологии этих народов. Ответ на этот вопрос дал бы результативный ход многим историческим фактам, связанные с историей древних ариев, туранцев и иранцев. Поэтому в разрешении этого вопроса необходимо безгранично охватить географические и хронологические рамки этого процесса.

В начале остановимся немного о саках. В советский период времени в школах и вузах при изучении саков их подразделяли на три группы: тиграхауда, хаомаварга и парадарая. Саки-тиграхауда - это саки которые носили остроконечные шапки, саки-хаомаварга – это саки, которые употребляли хаому, саки-парадарая – это саки, живущие за морем. Но самое главное, в географическом отношении их всех помещали на территории Центральной Азии.

По утверждению Р.Гроссе, саки-хумаварка, т.е. в его переводе «наши саки», располагались на территории современной Ферганской долины и части Кашгара. Вторая группа, саки-тиграхауда, располагались на территории побережья Арала и нижнего течения Сырдарии. Третья группа саки-парадарая или по его утверждению саки-тарадрава, что в его переводе «заморские саки», расселялись в основном на Северном побережье Черного моря и в междуречье Волги и Урала[1, 200]. Согласно его утверждению, под термином саки-хумаварка, т.е. «наши саки» возможно персы имели ввиду, что они относятся к иранской языковой группе, что в свое время Дарий I завоевал их земли, но дальше продвинуться не смог. Точно так же неудачно закончился его поход в скифские земли или по-другому в земли «заморских саков». Такую же неудачу постиг и поход А.Македонского, который сумел захватить земли саков-хумаварков, но дальше продвинуться не смог. Не сумел он так же завоевать земли «заморских саков» т.е. скифов.

В начале нужно разобраться о хронологии скифов. До сих пор археология Казахстана утверждает, что скифы являются племенами раннежелезного века. З.Гасанов в своей книге «Царские скифы», используя разные методы исследования, подробно описывает исторические процессы этого народа. В своей работе он рассматривает рассуждения некоторых историков. Например, Т.Сулимирский относит захват скифами Понтийских степей к IX в. до н.э., но допускает возможность и более ранней даты[2, 19]. А это значит, что скифы расселялись на территории побережья северного причерноморья уже в позднебронзовый период.

Геродот в своей четвертой книге прослеживает, что скифы рассказывают о происхождении своего народа от Таргитая. И что со времен первого царя Таргитая до похода Дария I в их землю прошло 1000 лет[3, 215]. Если верить этому источнику, выходит так, что история скифов прослеживается еще с XVI века до н.э. и еще рано точно определять хронологические рамки этого народа. В своей книге «Осетинский язык и фольклор» В.И.Абаев указывает: «Геродот – единственный из древних авторов,

который черпал свои сведения о скифах непосредственно из первоисточников. Поэтому его рассказы о скифском быте и обычаях, о легендах и мифах скифов заслуживают доверия» [4, 42].

Кроме этого существуют и другие письменные достоверные источники, указывающие, что скифы древние племена бронзового века. К примеру, есть сведения о том, что скифы участвовали в Троянской войне. Эта война датируется XIII веком до н.э., но их описывают не как скифы, а как доителей кобылиц: «...а сам (Зевс) обратил вспять сияющие очи, глядя прочь, на землю коневодов фракийцев, сражавшихся врукопашную мисийцев и дивных доителей кобылиц млекоедов, и абиев, справедливейших из людей» [5, 7]. У Гомера в «Илиаде» имеются описания скифов под названиями «голоктофагов» (пожиратели лошадей), «гиппомолгов» (млекоедов) и «абиев» (лучников). Под этими названиями Гомер имел ввиду именно скифов, резко отличавшихся от других народов: «...эти эпитеты настолько точно характеризуют некоторые отличительные черты этнографического облика кочевников-коневодов скифского типа, что трудно сомневаться в том, что Гомер имел здесь в виду именно их» [5, 12].

Археологические данные так же утверждают, что наряду с киммерийской цивилизацией в степных просторах Северного Причерноморья расселялись и другие племенные образования. Ряд исследователей, основополагаясь на письменные источники, считают что по крайней мере в IX-VIII вв. до н.э. на этих землях появились скифские кочевые племена» [6, 10].

Многие археологи, в особенности Лесков полагает, что памятники, относящиеся как к киммерийским так и к скифским следует идентифицировать по происхождению с носителями срубной культуры, продвинувшейся из-за Волги в украинские степи еще в середине II тысячелетия до .э.» [6, 10]. Значит Геродот был прав, когда в одной из версий о происхождении скифов он описывал, «...Аримаспы изгнали исседонов из их страны, затем исседоны вытеснили скифов, а киммерийцы, обитавшие у Южного моря (Черное море), под напором скифов покинули свою родину», что поначалу скифы обитали в Азии [3, 217].

М.И.Артамонов так же в своей работе высказывается: «Столь, широкое распространение ираноязычного населения от Дуная, составлявшего, по Геродоту, западную границу заселенной скифами страны – Скифии, до Енисея на востоке, по всей полосе степного, лесостепного, а также горного ландшафтов Евразии относится еще к эпохе бронзы, когда по всей этой территории выступают сходные андроновско-срубные археологические культуры, со времени которых и начинается продолжительный иранский период истории, охвативший в дальнейшем, кроме Южной Евразии, значительные части Передней Азии, Пакистана и Индии» [7, 9].

По Гасанову, в результате сопоставления сведений античных авторов, можно заключить, что принципиальных различий между автохтонными киммерийцами и пришлыми скифами не было. Точно так же у Гесиода или Гомера, самых первых античных авторов, которые в своих произведениях описывали историю кочевников, нет ничего о киммерийцах, точнее даже их упоминания. Единственное то, что они упоминали это загадочные племена доителей кобылиц, хотя по предположению Т.Сулимирского, под «доителями кобылиц» Гомер имел в виду скифов [2, 20].

Подтверждению работе Гасанова служит и предположение многих археологов, которые в результате исследования доказали, что между белозерскими киммерийскими и предскифскими памятниками общие генетические связи [5, 10]. Это предположение как бы ставит большую точку, т.е. киммерийцы и были скифами. Вопрос лишь в названиях племен. Но как известно, названия этим племенам: скифы и киммерийцы, дали греки. Древние эллины называли кочевые племена не по антропологическому и генеологическому признаку, а по другим причинам. Нет даже античных данных, что скифы и киммерийцы говорили на разных языках. Геродот являлся античным историком послекиммерийского периода и поэтому не смог оставить каких-либо данных об этих народах. Ведь достоверно, что и скифы были вытеснены своими же родственными племенами как и киммерийцы в свое время скифами.

Достоверные факты о том, что скифы были племенами бронзового века описываются не только в греческих мифах, но и в восточных. Самые ранние этногенетические мифы сохранились в «Авесте» и «Шахнаме». Они относятся по всей вероятности к временам андроновской общности (эпохи бронзы) [8, 73].

Кроме этого у многих античных авторов описываются трифункциональность скифов: жреческая (культурная), военная и экономическая (земледельцы и ремесленники), связанные с сыновьями Таргитая. Теорию трифункциональности подтверждает в своих трудах французский ученый Ж.Дюмезиль. Последующие научные работы подтвердили наличие у скифов и саков трех функциональных групп. Даже Абаев, выдающийся осетинский историк и сторонник иранизма справедливо сообщает: «...за

пределами индоевропейского мира, трифункциональность известна казахам». Эта система, уже в скифский период, существовала как идеальная модель общества [8, 74].

Что касается антропологии скифов, доказано, что они были носителями древней европейской расы. Однако выявленные «корни» степных и лесостепных скифов по происхождению оказались разными. Кроме этого процессы грациализации и делигментации описаны в противоположных ареалах европеоидного ареала. Вывод один: скифы Северного Причерноморья были весьма неоднородны в антропологическом отношении. Имеются отчетливые различия между степными и лесостепными группами. По всей видимости, эти группы имели разное происхождение[9]. Если лесостепная группа скифских народов была автохтонной, то степная группа была пришлой из Азии.

Палеоантропологический материал по скифо-сакской эпохе очень скуден из-за его незначительного количества и плохой сохранности. Этот факт вызывает определенные сложности. Но доказано главное, что на основании изучения имеющихся краниологических серий выводы ученых 1950-1990гг. однозначны: наблюдается антропологическая преемственность племен раннесакской культуры с их предшественниками андроновцами. Установлено, что расовый состав древнего населения был разнородным и монголоидный элемент играл незначительную роль в антропологическом облике ранних кочевников, появившись в результате последовательного проникновения в их среду мигрантов, морфологически отличающихся от ранних групп большей монголоидностью антропологического типа[10, 67].

О.Смагулов в своих работах доказывает, что древнее население Казахстана в период бронзового века не была еще ассимилирована монголоидными группами[1, 211]. Этим все и объясняется. Азиатские скифы еще не ассимилированные монголоидными группами переселялись на территории европейской части России.

Гасанов в своей работе дает еще одну идентификацию, связанную с современными казахами. Это связь прослеживается в разделении казахов жузами. До сих пор историки не могут точно определить когда и как сложились эти жузы. Гасанов полагает, что разгадку этой исторической проблемы следует искать в историческо-политических и социальных процессах Геродота. Слово «жуз», как полагает Гасанов, преобразовалось от слова «уз». Ведь в кипчакском наречии к слову часто прибавлялась буква «ж». Так, например, тюркское слово «илан» на кипчакском диалекте звучит как «джилан». Вероятно, казахское слово «жуз» через производное «уз» происходит от слова гуз – потомков трех братьев скифов-гузов: старшего Липоксая, среднего, Арпоксая и младшего, Колаксыя. Разделение казахского этнически единого общества на три подразделения – это дошедшие до наших времен отголоски разделения скифского общества между тремя братьями, как об этом свидетельствует Геродот [2, 116]. Если удостовериться этому факту, то выходит так, что казахским жузам более чем трех тысяч лет.

Что касается того вопроса, что казахи подразделили свои территории между жузами в период Казахского ханства, то он полностью опровергается выводами, которые свидетельствуют о том, что современные границы территориальной локализации жузов были сформированы, по крайней мере, к периоду Геродота. Уже тогда у предков казахов была единая политическая общность и связи в границах устойчивых зон постоянных перекочевок [2, 116].

О разделении скифов-гузов на три части говорит еще Геродот и произошло это еще при перво-скифах, когда образовались три самых первых их родовых союза[2, 117]. В казахской литературе имеется такое изречение: «Ұлы жүзге таяқ беріп малға қой, орта жүзге қалам беріп дауға қой, кіші жүзге найза беріп жауға қой». Эти слова прекрасно идентичны сыновьям Таргитая. Ведь от старшего сына Липоксая произошли племена, которые в основном занимались скотоводством, что касается младшего сына Колаксыя, от него произошли паралаты или «царские скифы», которые были воинами. Кроме этого в этом изречении идентично и оружие «найза» - копьё, которое являлось обязательным атрибутом скифа-воина, как пешого так и всадника.

Эти факты и идентификации еще раз обосновывают те реалии, что прародиной скифов является территория современного Казахстана.

Итак в ходе исследования выводы пришли к единой мысли. Письменные источники и археологические данные подтверждают, что скифы были выходцами из Центральной Азии, а именно из территории современного Казахстана. Окончательно ставить точку о хронологии скифов еще рано, ибо в ходе исследования были даны конкретные подтверждения, что скифы могли существовать еще в бронзовом веке, что касается антропологии, то на территории Казахстана население в Андроновскую эпоху до раннежелезного века были на 100% европеоидами.

1 Смағұлов О. Қазақ халқының антропологиялық тарихы. Т.І. Алматы, 2011. 200, 211 б.

2 Гасанов З. Царские скифы. Нью-Йорк, 2002. С.19-20, 116-117.

3 Геродот. История. Перевод с греч. Г.А.Стратановского. М., 2004. Кн. IV. С. 215, 217.

4 Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. М., 1949. С.42.

5 Подосинов А.В. Древнейшие государства Восточной Европы. Северное Причерноморье в античности. М., 1999. С.7, 10, 12.

6 Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. Под общей редакцией академика Б.А.Рыбакова. М., 1989. С.10.

7 Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н.э.) Издательство Ленинградского университета, 1974. С.9.

8 Галиев А.А. Этнополитические процессы у тюркоязычных народов: история и ее мифологизация. Диссертация на соискание ученой степени доктор исторических наук. Алматы, 2010. С.73-74.

9 Козинцев А.Г. Скифы Северного Причерноморья: межгрупповые различия, внешние связи, происхождение. <http://www.archaeology.ru/Download/Kozintzev/2007.pdf>

10 Бедельбаева М.В. Изучение скифо-сакской эпохи и Казахстана в трудах отечественных и российских исследователей. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Караганды, 2010. С.67.

Резюме

Скифтердің антропологиясын зерттеуіндегі тарихи талдау

Салғараев М.Т. – Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің докторанты

Тұрсын Х.М. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің тарих ғылымдарының докторы, профессор

Тәуелсіздігімізді алғаннан бері Отандық тарихымыздың міндеттерінің бірі ол Ұлы даламыздың көшпелі өркениеттердің тарихын қарастыру болып табылады. Әсіресе, біз үшін маңызды орын алатын ол ертетүрік тайпалық бірлестіктер.

Ұлы даланың ежелгі тайпаларының бірі ол скифтер болатын. Олар туралы көптеген жазба деректер мен ғылыми жұмыстар кездескенімен, әлі де болса бұл халықтың генеология, тіл және антропология салалары бойынша нақты пікірлер қалыптасып бітпеген. Скифтер туралы осы кезге дейін сақталып жеткен маңызды жазба деректердің бірі ол Геродоттың «Тарих» еңбегі. өзінің төртінші кітабында геродот скифтердің шығу тегін, соғыс саяатын, әдет-ғұрпын және рухани мәдениетін суреттеп берген. Қазақстанның қазіргі археологиясы скифтерді сонау ертетемір кезеңінің тайпалары деп мәлімдегенімен, Геродоттың жазба деректері мүлдем бол болжаммен келіспейді. Мақалада кейбір жазба деректер мен археологиялық мәліметтерін қолдана отырып скифтердің хронологиялық, географиялық шеңберлері және антропологиялық сипаттамасы бойынша мәселелері қарастырылған.

Түйін сөздер: «патша скифтері», Геродот, киммерийліктер, Таргитай, Гомер, сақтар, абийлер, I Дарий, гиппомолгтер, голоктофатгер.

Summary

Historical analysis of the study of anthropology Scythians

Salgarayev M. – PhD of IKTU named KodzhaAkhmedYassawi

Tursyn H. – Doctor of history sciences, professor of IKTU named KodzhaAkhmed Yassawi

After independences, the country's history to put a lot of questions about the history of Great Steppe Nomad civilizations. In particular, we are interested in those tribal formations, which were carries of Turkish culture and languages.

One of the most ancient tribal entities on the territory of the Great Steppe were Scythians. Although these nations there are a lot of works and sources, there are still uncertainties about their genealogy, language and anthropology.

One of the most important written sources about Scythians, preserved to our days, considered the "History" of Herodotus. It is the fourth book in the "History" very detailed origin, military policy, customs and spiritual culture of the Scythians. Although modern anthropology of Kazakhstan says that the Scythians were tribes of early Iron Ages, the written approval of Herodotus suggests otherwise. The article deals with the problem of the study of chronological and geographical framework and anthropological Scythians based on written sources and archeological data.

Keywords: "Royal Scythians", Herodotus, the Cimmerians, Targitai, Homer, Saks, abii, Darius I, gippomolgi, goloktofagi.

УДК: 902.2 (574.2) (574.3)

КОЛЕСНИЧНЫЕ КОМПЛЕКСЫ СЕВЕРНОГО И ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА

Омаров Г.К., Сагындыкова С.Т. –

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Республика Казахстан, г. Алматы. E-mail.Symbat_s93@mail.ru*

Статья посвящена рассмотрению колесничных комплексов Северного и Центрального Казахстана, которые раскрывают высокую степень развития племен бронзового века. Развитость населения отражает погребальный обряд, верования народа, бытовые предметы. В работе показан процесс раскопок колесничных памятников Берлик, Сатан, Ащису. Колесничные комплексы широко известны в степной Евразии, как прогрессивная техника своего времени. Они были многофункциональны, использовались в виде транспорта передвижения, имели большое военное и религиозное значение.

Исследованием рассматриваемых памятников занимались как российские, так и отечественные археологи. В ходе изучения были охвачены материалы касающиеся колесниц бронзового века Центрального и Северного Казахстана. Археологические раскопки выявили особенности погребальных комплексов, такие как статки колес от колесниц вместе с ободками и спицами, также найдены костяки как крупно рогатого скота, так и собаки. Это показывает хорошо развитое скотоводство и прирученность домашних животных, а также знания построения колесниц.

Колесничный комплекс рассматриваемый в статье датируется в пределах 3-2 тысячелетия до н.э.

Ключевые слова: колесницы, курганы, военная техника, погребальные памятники.

Появление легкой колесницы, запряженной лошадьми, вызвало настоящий переворот в социально-экономической и духовной жизни степных обществ Евразии. Колесницы разрабатывались для военной и ритуальной цели, основная масса колесниц использовалась как средство управления огромными стадами домашних животных.

Работа посвящена сравнительному анализу и рассмотрению двух культур, где были найдены сложные по строению погребальные памятники, которые дают нам сведения о богатой культуре. В это время племенные объединения профессионально владели колесницей на уровне греко-римской культур. Например, изучение комплекса можно разделить на некоторые категории. Колесницы использовались в военной технике, как транспортное средство, религиозная атрибутика, и по ним можно было определить социальный статус.

На данный момент в азиатской части Евразийской степи уже известна большая серия могильников и группа курганов с остатками колесниц. Среди них колесничные памятники в Северном (Кенес, Улубай, Берлик II, Новоникольское), Западном (Танаберген 2) и Центральном Казахстане (Сатан, Ащису, Нуртай, Аяпберген, Бозинген и др.) [1; С. 248]. Все известные находки колесниц на территории Казахстана происходят из петровских и алакульских памятников Западного, Северного и Центрального Казахстана.

Изучением казахстанских, урало-казахстанских колесничных комплексов занимались Геннадий Зданович, Владимир Генинг, Валерий Евдокимов, Алексей Ткачев, Андрей Епимахов, Илья Кукушкин и другие [2; С. 10].

Мнения исследователей по данной проблеме имеет разные ракурсы. Среди них особо можно отметить Николауса Бороффко, который полагает что колесницы должны рассматриваться в большей степени как предмет роскоши для демонстрации социального статуса определенной группы людей, а не как собственное средство войны или охоты [3; С. 80]. В доказательство можно привести пример, с колесницами хоронили не только мужчин, но и детей и женщин. Николай Виноградов на основании изучения синташтинских комплексов придерживается такого заключения, что при интерпретации погребений с остатками колесниц необходимо учитывать высокую степень значимости погребальной обрядности. Помещение некоторым людям в могилу двухколесных повозок может быть связано с верой в индоевропейский миф о путешествии души [4; С. 264]. Религиозная атрибутика древнего мира очень сложна, и требует отдельного исследования. Должно быть люди верили в загробную жизнь, и предполагали, что умершему могут понадобиться определенные вещи и в ином мире.

В связи с этим научная работа рассматривается на основе двух разделов, которые раскрывают военную базу, особенности жизненного и бытового уклада племен на основе погребальных памятников.

Колесничные комплексы Северного Казахстана как показатель жизнедеятельности и мировоззрения населения региона

Погребения мужчин-воинов или воинов-колесничих, представляющих особую социальную группу, исследованы в могильниках Кенес, Улубай, Берлик, Новоникольское. Наиболее интересным колесничным захоронением в Северном Казахстане является курганный могильник Берлик, поэтому в данном разделе жизнедеятельность населения рассматривается по двум курганам могильника Берлик II. Памятник расположен на левом берегу реки Ишим, в 130 км к юго-западу от Петропавловска[5; С. 73]. Колесничная атрибутика Берликовского могильника отмечена в курганах № 2 и № 10.

Курган 2 диаметром 18 м, высотой до 0,2 м. На подкурганной площадке зафиксировано шесть ям. Вокруг центральной ямы прослеживается кольцо глины, толщина глиняного слоя площадки к периферии уменьшается. На глине вдоль каждой из длинных сторон ямы ногами в противоположные от ямы стороны лежат два конских скелета головами на запад. Ноги коней подогнуты, позвоночники выгнуты дугой. У восточного края ямы лежат два черепа и четыре пары конечностей крупного рогатого скота. Яма 1 имеет погребальную камеру, стены которой сложены из светлой вязкой глины. В заполнении ямы, ближе к ее центру, на глубине 1 м зафиксирован участок рухнувшей сверху глиняной площадки, на котором сохранилось два скелета собак без черепов и несколько резцовых зубов животных, а также три пары жаберных крышек крупных рыб. На уступе северной стены обнаружены ребра и зубы лошади, в северо-восточном углу – конский череп, ориентированный на север. На дне погребальной камеры найдены бронзовая проколка и крупная скрепка, в заполнении на разных глубинах – обломки 16 сосудов. Судя по находкам больше одного сосуда, гончарное дело в этом регионе было хорошо развито.

В восточной половине погребальной камеры обнаружены две параллельные ямки от колес. В разрезе на фоне глиняного заполнения в северном углублении зафиксированы часть обода и две спицы, в южном – фрагмент обода и отпечатки трех спиц. По скольку были найдены лишь фрагменты колес от колесниц, а не полный его состав, можно смело утверждать, что курган плохой сохранности или же изначально хоронили части колес в виде имитации колесницы. В яме 4 найдено несколько костей взрослой особи лошади, на дне ямы б – прокол и мелкие кусочки обожженного дерева[5; С. 74].

Захоронение покойного не просто на сырой земле, а на глиняной площадке показывает высокую значимость погребального обряда. Умершего ориентировали головой на запад, то есть в сторону заката солнца, что характерно традициям бронзового века, которое демонстрирует уход из этого мира. Также в кургане выявлены останки крупно рогатого скота, собаки, и жаберные крышки крупных рыб.

Как известно, скотоводство зародилось в эпохе бронзы, чему и свидетельствуют эти находки. Артефакты показывают, что и рыболовство было хорошо развито, и занимало неотъемлемую часть жизнедеятельности народа. Помимо этого имеются следы приручения домашних животных, собаки считались защитником и проводником человека на пути в загробный мир.

Курган 10 диаметром 12 м, высотой до 0,1 м. Северо-западная часть насыпи не вскрыта, так как она оказалась в пределах ограды современного казахского кладбища. В центральной части подкурганной площадки зафиксирована прямоугольная могильная яма ориентированная по линии запад-восток. Вокруг ямы кольцом расположена глиняная площадка толщиной до 10 см. На слое глины у южной стены могилы обнаружен скелет лошади, лежащей на правом боку с подогнутыми конечностями, головой на запад. Лошадь была неотъемлемой частью жизни людей, и имела много функций в жизнедеятельности населения. В основном племена рассматриваемого региона занимались скотоводством, поэтому и роль лошади, как транспорта передвижения была велика. На расстоянии 0,7-1,0 м от черепов найдены два сосуда баночной формы. Скорее всего, в этих сосудах была погребальная пища для умершего. Стены и пол могильной ямы обрамлены слоем светлой глины толщиной до 20 см. На полу погребальной камеры у восточной стены четко зафиксированы два узких овальных углубления расположенных параллельно друг другу. При вскрытии углублений обнаружено, что их стенки покрыты слоем глины. В разрезе северной ямки у дна зафиксированы мелкие фрагменты дерева от обода колеса. Изначальное покрытие стенки углубления глиной показывает имитацию колес. Колесницы были не дешевым транспортом, по этому вместо захоронения колесницы, делались ее имитация или погребение части колес. В западной части южного углубления найдены четыре каменных наконечника стрел. Пятый наконечник обнаружен в норе рядом с углублением[6; С. 139-141]. По скольку, наконечники были сделаны из камня, можно предположить, что металлургия еще

не была хорошо налажена, и люди использовали проверенные временем каменные наконечники стрел. На глубине 0,7 м у западной стены погребальной камеры найдено три костяных псаля-два археологически ценных и один во фрагментах. В центре ямы на полу расчищены кости стопы и фрагменты черепа человека, что свидетельствует о плохой его сохранности. У восточной стены найдено бронзовое шило, должно быть, и ремесленничество было хорошо развито в этот период.

Исследованием могильных курганов с колесничными комплексами Северного Казахстана на данный момент никто не занимается. Но ранее изучением такого рода памятников занимались отряды Северо-Казахстанской археологической и Урало-Казахстанской археологической экспедиций.

По этим курганам мы видим, что в жизнедеятельности населения просматриваемого региона высокую роль играло скотоводческое хозяйство, было развито рыболовство и гончарное дело. Также у людей было широкое мировоззрение, они смотрели на вещи с разных ракурсов. Например, колесница была не только транспортом передвижения, но и играла роль в захоронении умершего, по их верованиям, отправлялась вместе с хозяином в загробный мир.

Колесничные комплексы Центрального Казахстана как фактор военного искусства

В Центральном Казахстане колесничные захоронения можно встретить в курганных группах: Сатан, Ащису, Нуртай, Аяпберген, Бозинген[1; С. 248]. В данном разделе военное дело исследуемого региона рассмотрено по могильникам Сатан и Ащису.

Могильник Сатан включает три подкурганые захоронения войнов-колесничих. Курганы расположены на вершине сопки. Как известно в древности людей хоронили или на другом берегу озера, что отделяло мир мертвых от мира живых по их верованиям или умершего старались хоронить выше, что и показывает памятник.

В могилах найдены испорченные, сломанные фрагменты орнаментированных глиняных сосудов, костяной псалий прямоугольной формы от уздечного набора, фрагмент позолоченного кольца, бронзовая очковидная подвеска, пастовые бусы, кремневый наконечник стрелы[7; С.102–108]. Памятник был разграблен, возможно эти вещи не представили ценность для грабителей, и в ходе они были испорчены или же они изначально были в таком виде, что может быть связано с другими факторами жизни людей.

Изумление археологов вызвали остатки двухколесных боевых повозок или колесниц. Благодаря тому, что колеса вкапывались примерно на одну четверть в канавки на дне могильной ямы, удалось зафиксировать четкие отпечатки обода и спиц. Там сохранились полусожженные остатки колес, платформы и, вероятно, боковых стенок.

В бронзовом веке в Центрально Казахстанской традиций захоронения умершего была его кремация, полусожжение колес может быть связана с верой в переход колесницы вместе с погибшим в загробный мир. Колеса были поставлены в грунтовые ямы в западной части могилы. Удалось выявить такие дополнительные детали, как обтягивание обода кожей, вероятнее всего сырой, которая при высыхании стягивала последний и служила шиной в современном понимании. Сохранившийся кусочек кожи имел красный цвет, что может свидетельствовать и о ритуальном назначении колесниц. Кожа крепилась с внутренней стороны костяными гвоздиками. По центру внутренней плоскости обода был круговой паз, внутри которого были выдолблены круглые ямки, куда вставлялись спицы колеса. Сохранился тлен одной ступицы (втулки), где крепились спицы и проходила ось, на которую насаживали колеса. Из всего этого заметно мастерство в созданий колесницы, определенно, этот вид транспорта был хорошо знаком и широко использовался племенами региона.

В таких же по конструкции могилах иногда совершались погребения женщин с богатым набором инвентаря, в том числе многочисленными украшениями, такими как желобчатые браслеты, подвески в полтора оборота, металлические бусы и бисер, сложные накосники с орнаментированными пластинами ожерелья из кости[8; С. 182]. Захоронения в таких же могилах и женщин свидетельствует об отдельном сословий в которое входили войны-колесничие, и статус которого переходил по наследству. В военном деле войны-колесничие занимали особую позицию, поэтому вполне вероятно, что они относились к особому сословию.

Наиболее существенные результаты были получены при исследовании четырех курганов могильника Ащису, относящихся к эпохе бронзы. Все курганы имели земляную насыпь и были окружены кольцевым рвом, разомкнутым с западной стороны. На месте погребения устраивалась глиняная площадка, обычно ограниченная округлой в плане оградой из небольших плит, установленных на ребро. Погребения сопровождалась захоронениями лошадей, уложенных на глиняную площадку.

Причем в двух случаях зафиксированы сравнительно хорошо сохранившиеся парные костяки лошадей, символизировавших колесничную запряжку[9; С. 28]. В этом кургане была имитация колесницы при помощи лошадей, но без самой колесницы.

Захоронения парных «упряжных» лошадей, уложенных на боку, в западном секторе кургана за пределами или на краю погребальных камер характеризует в большой мере центрально-казахстанскую традицию. При проведении этого ритуала нередко использовался огонь, отмечаемый, как правило, в виде золистого слоя, подстилающего костяки лошадей. Огонь не редко использовался в бронзовом веке в этом регионе при захоронении умершего, это связано с культом огня в которое верил народ. На определенную петровскую окрашенность погребений может указывать расположение костяков лошадей, уложенных по краям погребальных камер[9; С. 29].

Погребальный инвентарь могильника представлен оружием, орудиями труда и украшениями, изготовленными из бронзы, резной костью в виде щиткового орнаментированного псаля и муфты стрекала, кремневыми наконечниками стрел, коллекцией остросеберной керамической посуды с геометрическим орнаментом, а также медным остросеберным сосудом на кольцевом паддоне. Прежде всего колесничные комплексы-это захоронения войнов-колесничих, поэтому вполне ясно присутствие боевого оружия среди погребального инвентаря. В виде дистанционного оружия в захоронениях присутствуют наконечники стрел, что так же указывает на умершего война, а не рядового члена племени.

Таким образом, погребения Центрального Казахстана с колесничной атрибутикой совершались только в курганах. В одном кургане были зафиксированы остатки колесницы, в четырех других найдены парные костяки «упряжных» лошадей, причем в трех случаях выявлены ритуалы, связанные с использованием огня. Во всех колесничных погребениях присутствует оружие дистанционного боя в виде костяных или кремневых наконечников стрел. В двух погребальных комплексах отмечены находки двух щитковых псаляев, подтверждающих широкое использование лошадей в качестве упряжных животных. Из всего этого мы видим, что исследуемые погребения дают много информации о военном искусстве бронзового века региона.

Заключение

До распространения верховой езды, запряженные колесные повозки являлись основным средством передвижения и транспортировки, они широко использовались в военном деле, применялись для ведения боя в открытой местности Центрального и Северного Казахстана.

По двум рассмотренным разделам можно заключить, что в жизнедеятельности племен бронзового века высокую роль играло скотоводство, рыболовство и ремесленничество. В курганах присутствуют захоронения лошади в месте с щитковыми псалями, что свидетельствует их приручению. Также найдены жаберные крышки рыб, возможно предназначавшиеся для ритуала или использовались в качестве украшения.

Колесничные комплексы главным образом свидетельствуют о развитости боевой техники и о профессионализме в ее конструкции в бронзовом веке. Колеса обтягивали сырой кожей, чтобы при высыхании она стягивала колесо, и служила защитой. Вместе с колесницей хоронились и наконечники стрел в виде дальнего оружия, что также показывает военную атрибутику памятников.

В колесничных могильниках помимо захоронения мужчин, присутствуют женские и детские захоронения. Возможно статус войнов-колесничих передавался наследственным путем, и был отдельным сословием в иерархном обществе того времени.

Можно отметить, что в обоих регионах захоронения производились на глиняной площадке, а также в некоторых курганах была имитация колесницы, а не ее присутствие. Имитацию представляли конные упряжки и ямы для колес колесницы. Предполагается, что все это связано с общими понятиями того времени и традициями характерными культурам этих регионов.

При проведении археологических раскопок было много проблем связанных с плохой сохранностью и разграбленностью памятников. Колесница деревянное сооружение, поэтому сохранение ее в целом виде практически невозможно. Все детали колесницы сохранены лишь по частям, а это в свою очередь затрудняет работу. Большинство памятников всегда встречаются в разграбленном виде, поэтому некоторые вещи невозможно определить какими они были изначально. При ограблении портится и сама конструкция захоронения, поэтому часто трудно представить изначальный облик погребальной камеры.

Хотелось бы отметить малоизученность колесничных комплексов Казахстана, недостаток материала для анализа данных с другими комплексами Евразийских степей. Дальнейшие исследования памятников данной категории позволят наметить пути решения целого спектра таких проблем как хронология и переодизация, этнокультурная атрибутика, динамика и направленность андроновского культуругенеза.

1 Новоженев В.А. *Азиатские колесницы (к проблеме выделения азиатского колесничного комплекса) // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: Материалы международной научной конференции, посвященной 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. – Алматы, 2011. – Т. 1. – С. 247-255.*

2 Евдокимов В. Варфоломеев В. *Эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстана. – Караганда: Издательство КарГУ, 2002. – 138 с.*

3 Бороффа Н. *Некоторые культурные и социальные взаимосвязи в бронзовом веке Евразии // Комплексные общества Центральной Евразии в*

III–II тыс. до н.э. – Челябинск-Аркаим, 1999. – С. 80-83.

4 Виноградов Н. *Могильник Кривое озеро в Южном Зауралье, Челябинск: Южно-Уральское книжное издательство. 2003. – 362 с.*

5 Зданович Г.Б. *Бронзовый век Урало-Казахстанских степей (основы периодизаций), Свердловск: издательство Урал, 1988–184 с.*

6 Худяков Ю. *Боевые колесницы в Южной Сибири и Центральной Азии // Северная Евразия в эпоху бронзы: пространство, время, культура: Сборник научных трудов / Под ред. Кирюшина Ю. И Тишкина А. Барнаул, 2002 год. – С. 139-141.*

7 Сотникова С.В. *Образ колесницы и колесничего в ритуальной практике населения эпохи бронзы Евразийских степей: опыт реконструкции ритуала и представлений // Вестник Томского государственного университета. 2014. № 380. – С. 102-108.*

8 Бочкарев В. С., Бужилова А.П., Етимахов А.В. *Кони, колесницы и колесничие степей Евразии. – Екатеринбург-Самара-Донецк: Рифей, 2010. – 229 с.*

9 Кукушкин И. *Колесничные комплексы Центрального Казахстана // Известия НАН РК серия общественных наук. 2010. – № 1. – С. 25-31.*

Түйіндеме

Солтүстік және Орталық Қазақстанның арбалы кешендері

Омаров Ғ.Қ., Сағындықова С.Т. –

*Әл-Фараби атындағы атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан Республикасы, Алматы қ. E-mail.Symbat_s93@mail.ru*

Мақала қола дәуірі тайпаларының жоғары даму деңгейін көрсететін Солтүстік және Орталық Қазақстанның арбалы кешендерін талдауға арналады. Халықтың даму деңгейін жерлеу ғұрпы, діні, тұрмыстық заттары көрсетеді. Жұмыста Бірлік, Сатан, Ащысу арбалы ескерткіштерінің қазу процесі көрсетілген. Далалық Еуразияда арбалы кешендер өз уақытының заманауи техникасы болған. Олар өте көп функциялы: көлік ретінде, әскери техника және діни мәнде қолданылды.

Қарастырылып жатқан ескерткіштерді зерттеумен Ресей және отандық археологтар айналысты. Зерттеу барысында Солтүстік және Орталық Қазақстанның қола дәуірі арбаларына қатысты мәліметтер қаралды. Археологиялық қазба жұмыстары барысында зерттеу кешендерінің ерекшеліктері болып табылатын арбаның шыбықтары мен дөңгелек жиектері, ірі қара мал және ит сүйектері табылды. Бұл мал шаруашылығының дамығандығын, қолға үйретілген үй жануарларының болғандығын және адамдар арба құрастыру шеберлігін білгендігін көрсетеді.

Мақалада қарастырылып жатқан арбалы кешендер б.з.д. 3-2 м/ж мерзімделеді.

Түйін сөздер: арбалар, қорғандар, әскери техника, жерлеу ескерткіштері.

Summary

Chariot complexes of Northern and Central Kazakhstan

Omarov G., Sagyndykova S. –

Al-Farabi Kazakh National University Republic of Kazakhstan, Almaty. E-mail.Symbat_s93@mail.ru

Article is devoted to consideration the chariot complexes of Northern and Central Kazakhstan which reveals the high degree of development of Bronze Age tribes. Development of the population reflects a funeral ceremony, beliefs of the people, household objects. The paper shows the process of excavation chariot monuments Berlik, Satan, Ashchisu. Chariot complexes are well known in the steppes of Eurasia, as a progressive technique of that time. They were multifunctional, used as a vehicle movement, had great military and religious significance.

Both the Russian, and domestic archeologists researched the considered monuments. During studying the materials concerning chariots of a bronze age of the Central and Northern Kazakhstan were covered. Archeological excavations

revealed features of funeral complexes, such as remnants of wheels from chariots together with rims and spokes, skeletons as a cattle and dogs are also found. It shows well developed cattle breeding and a domestication of pets, and also knowledge of creation of chariots.

The chariot complex considered in article is dated within 3-2 millennia B.C.

Keywords: chariots, mounds, military equipment, funerary monuments.

УДК:903.26

ЕРТЕ КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ӨНЕРІ МЕН ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ИТ БЕЙНЕСІ

Шағырбаев М.С. – *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ғылыми қызметкері,*
schagyrbayev@gmail.com

Жуматаев Р.С. – *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы,*
rinat_82@hotmail.com

Шығыс Қазақстан ерте көшпелілерінің өнері мен дүниетанымында әртүрлі жануарлар көрініс беретіні ғылыми деректерден, оның ішінде археологиялық қазба жұмыстары мен петроглифтерінен белгілі. Иттің қалай қолға үйретілгені жөнінде қазіргі таңда бір ыңғай пікір жоқ десек, оның көшпелілер өмірінде қаншалықты орын алғаны да толық белгілі емес. Бірақ ерте көшпелілердің жерлеу ғұрыптарында, жартақ суреттерінде ит бейнелері аз кездеспейді. Мақалада негізінен ерте көшпелілердің дүниетанымындағы иттің ролі археологиялық және жартастағы суреттер негізінде талданып, баяндалады. Ит культінің, Шығыс Қазақстан ғана емес, онымен көршілес аймақтар, Батыс Моңғолия, Алтай, Хакасия, Енисей өзені бойындағы ерте көшпелілердің дүниетанымында алатын орны үлкен болғаны белгілі. Аталған аймақтарда палеолит кезеңінен бастап, ортағасырларға дейін өмір сүрген автохтонды тұрғындардың рухани өмірінде маңызды орын алған жануарлар культі, оның ішінде ит культі, отандық ғылымда аса көп зерттелмеген мәселенің бірі. Мақалада, аталған аймақтарда әр жылдары жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелеріне талдау жүргізілген. Нәтижесінде итпен жерлеу ғұрыптары анықталып, оның себептері талданған.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, көшпелілер, дүниетаным, өнер, жануарлар культі, ит культі.

Шығыс Қазақстанның ерте көшпелілерінің өнері мен дүниетанымында жануарлардың ролі зор болғаны археологиялық, этнографиялық зерттеулерден белгілі. Жануралардың ішінде адамзат тарихында маңызды орын алатын иттің ролі ерекше назар аударуға тұрады. Мақалада Шығыс Қазақстанның ерте көшпелілерінің дүниетанымындағы иттің роліне археологиялық деректер негізінде талдау жүргізіледі. Зерттеу барысында, территориялық шеңбер Шығыс Қазақстан болғанымен, паралельді ұқсастықтарын анықтау үшін, көршілес аймақтардағы ескерткіштер, ондағы жерлеу орындарының ерекшеліктері де қарастырылады. Сонымен қатар, ерте көшпелілердің территориялық қоныстануы бүгінгі шекаралық шеңбермен өлшенбейтіні де ескеру қажет. Көршілес аймақтар, оның ішінде итпен бірге жерлеу ғұрыптары кездескен ескерткіштер орналасқан нысандар қатарынан Орталық Енисей мен Чульмо–Енисей өзендерінің аралығы, Орталық Енисей аймағын айтқанда Хакасия Республикасы мен Краснояр аймағы, сонымен қатар, оңтүстік–батыс Саян және Шығыс Саян таулы жоталары да қамтылады. Осы аталған аймақтарда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында, итті жерлеу ғұрыптары кеңінен таралғанын дәлелдейтін ескерткіштер кездескен. Оның ішінде Минусин және Ачинск–Мариинск қазаншұңқырларында орналасқан тағар мәдениетіне тиесілі ескерткіштерді ерекше атауға болады. Оқшау етіп алған аймақты негізгі зерттеу нысаны ретінде қарастыру, зерттеу жұмысымыздың нәтижелі боларына септігін тигізері анық. Себебі, анықталған аймақта өмір сүрген ерте көшпелі тайпалар бір–бірінен аса алшақ емес, туыстық қатынасы бар, бір идеология мен дүниетанымға бекіген халық болуы әбден мүмкін. Шығыс Қазақстан – әртүрлі археологиялық мәдениетке тиесілі жерлеу орындарының көп кездесуімен және онда итті адаммен қоса жерлеу дәстүрінің кездесуімен ерекшеленеді. Бірақ осы күнге дейін, жерлеу орындарында иттің жерлену салтына қатысты зерттеушілер толық талдау жүргізбеген. Жалпы жерлеу орындарында иттің кездесуіне қатысты бізге дейін біршама ғалымдар тоқталғанын ескеру қажет.

Итті пайдалану, онымен байланысты дүниетанымның қалыптасуы палеолит кезеңіне сай келеді [1, С.8]. Бірақ, дей тұрғанымен, адамзат баласы жануарды қашан қолға үйреткені туралы біржақты пікір жоқ. Палеолит кезеңін жақтаушылар, б.з.д. 30 м.ж. мерзімделетін Алтайдағы «Қарақшы» үңгірден табылған иттің басы мен Бельгияда орналасқан «Гойе» үңгірінен табылған иттің қаңқасына қарап, итті адамзат баласы палеолит кезеңінде қолға үйреткен деген пікірді берік ұстанып отыр [2, Р. 19–20].

Бірақ, ол қаңқалардың дәл итке тиесілі екенін де күмәнмен қарайтындар бар [3, Р. 247–257.]. Жалпы, ерте палеолит кезеңінде Шығыс Еуропа мен Сібірде аңшылыққа итті пайдаланған. Ал Батыс Сібірде итті пайдалану б.з.д. VIII м.ж. уақытымен мерзімделеді [4]. Камчаткада орналасқан палеолиттік тұрақтан, үстіне қызыл жоса төгіліп жерленген иттің қаңқасы шықты [5, С. 88–89.]. Якутиядағы неолиттік жерлеу орындарының бірінен үстіне жоса себілген иттің басы табылған [6, С. 2]. Бұл табылған материалдар өндіргіш–шаруашылықтың пайда болуына дейін–ақ адамдарда итпен байланысты сенімдердің болғанын айғақтайды. Ал, алғашқы егін және мал шаруашылығының дамып жетілген кезінде, бұл сенім кең таралды. 3000 мың жыл бұрын жерленген иттің қаңқасы ежелгі Урарту елінің астанасы Тушпа қаласының территориясындағы қонысжайдың ұрасынан табылған. Осы жерге археологиялық қазба жүргізген археолог Эркан Коньярдың айтуынша, табылған иттің қаңқасы мал бағатын итке тиесілі. Итті үйдің ішіне жерлеу, оған деген құрметтің белгісі болуы мүмкін [7].

Жерлеу орындарынан иттің табылуы жөнінде археология ғылымында алғаш сипаттама берген И.Т. Савеньков және И.П. Кузнецов–Красноярский. Аталған ғалымдар қазіргі Абақан өзенінің бір тармағы болып табылатын Қамышты жылғасы бойында қола дәуіріне жататын тағар мәдениетінің обаларын қазғанда екі иттің жерленуіне кездескен. И.Т. Савенков өзінің жазбаларында мынадай мәлеметтерді алға тартады: «1884 жылы И.П. Кузнецовпен бірігіп жүргізген қазба барысында екі иттің қаңқасы кездесті». И.Т. Савенков жерлеу орындарынан шыққан иттерге үлкен назар аударған. Ол иттердің тұқымын қаңқа негізіне қарап отырып толып сипаттаған. Зерттеу нәтижесінде екі иттің *canis abasaniensis* тұқымына жататынын анықтап, өз зерттеулерімен палеозоологиялық зерттеушеліктің жұмысына үлкен үлес қосады. Зерттеушінің пікірінше иттердің бас сүйегіне жүргізілген зерттеу барысында, аталған иттердің қазіргі пойнттер тұқымына жақын [8, С. 48–76;9, С. 191–194].

А.В. Адриановтың Уйбат даласындағы Қызыл көл тұзды көлінің маңайында, 1895 жылы Тағар қорымдарына жүргізген қазба жұмыстары барысында, жерлеу орнынан иттің басы шыққан [10, С. 58; 11, С. 121; 12, С. 227–228.].

Қызыл көл тұзды көлінің маңайындағы Чаа–тас ортағасырлық ескерткіштеріне жүргізілген қазба барысында, тонауға ұшыраған жерлеу орнынан басқа да жануарлардың сүйегімен бірге иттің басы шыққан [13, С. 17–18].

Шир өзенінің бойындағы тағар мәдениетіне тиесілі қорымдарды 1910 жылы зерттеген И.П.Кузнецов жерлеу орындарынан ит қаңқасын кездестірген. И.П. Кузнецов қазған оба тағар мәдениетінің сарыағаш кезеңіне тиесілі болған. Обаның қоршауы 8 тігінен қадалған тақта тастардан тұрады. Беткі жабынды топырағының биіктігі 15–20 см құрайды. Қоршаудың бұрыштары дүниенің төрт тарабына қаратылған. 1,5 м тереңдіктен ағаш қатар орналасқан бөрене шыққан. Оның ішінен 11 анатомиялық қалыпта сақталған және 1 бұзылуға ұшыраған адам қаңқасы мен үлкен иттің қаңқасы табылды. Ит оң жағымен жатқызылып, басы батысқа қаратылған. Ит адам қаңқаларының қатарында, тура бір топтың мүшесі секілді кейіпті елестетеді. Аталған қазба материалдары 1959 жылы ғана жарияланған [14, С. 168–202].

XX ғасырдың 20–30 жылдарында Шығыс Қазақстанға жақын аймақтардан, оның ішінде Қарасұк және Тағар, сондай–ақ, Чаа–тас және Таштық обаларынан ит қаңқасының қалдықтары кездесіп, олар жайында С.А. Теплоухов [15], С.А. Киселев [16], Л.А. Евтюхина жазып қалдырды [17].

XX ғасырдың 50–ші жылдары Шығыс Қазақстанмен көршілес аймақтардан, оның ішінде тағар обаларынан шыққан ит қаңқасы мен бассүйектері зерттеушілер назарын өзіне аударды [18, С. 99].

XX ғасырдың 60–шы жылдары Шығыс Қазақстанмен көршілес аймақтардан ит қаңқалары аз кездескен. Зерттеушілер тарапынан аз көңіл бөлгендіктен, материалдар жарыққа шықпай қалуы да мүмкін. 70–ші жылдары Енисей бойына жүргізілген зерттеулер нәтижесінде итпен жерлеу дәстүрі кездескен [19, С. 76–77.]. Бұл зерттеулерге палеозоологтардың да қосқан үлесін айта кетуіміз қажет. Көршілес Хакасия аймағына жүргізілген зерттеулер нәтижесінде ит қаңқасы бар жерлеу орындары кездескен. Енисей бойындағы ит қаңқалары кездескен ескерткіштер жөнінде ой қозғаған ғалымдар қатарынан Н.Ю. Кузмина, Э.В.Вадецкой, Е.Д. Паульс, Н.А.Боковенко, С.В.Красниенко, Д.Г.Савинова, В.Н.Седых және М.Л. Подолький секілді ғалымдары көре аламыз. Аталған ғалымдар, аймақтағы жерлеу орындарынан шыққан ит қаңқалары жөнінде мағлұматтар қалдырған.

Соңғы уақыттардағы археологиялық зерттеулер барысында ит қаңқасының жиі кездесе бастауы, ескерткіштердің көптеп зерттелініп жатқанының көрінісі емес, керісінше зерттеушілердің табылымды жіті қадағалап, назардан тыс қалдырмауының нәтижесі деп түсінгеніміз абзал.

Шығыс Қазақстанмен көршілес аймақтардың бірі Байкал көлінің маңындағы ерте көшпелілердің жерлеу ғұрыптарында итті қоса жерлеу дәстүрі кездескен. Аталған аймақта өмір сүрген ғұн тайпала-

рының құрылымы тақта тастан жасалатын жерлеу орындары ұшырасады. Аталған аймақтағы Черемухов қорымындағы ғұндардың жерлеу ғұрыптарында алғаш рет иттің ғұрыппен жерлену салты кездескен. Итті көбіне бүтін күйінде қойып, үстін тақта тастармен жапқан. Өлген кісінің жанына көмекші ретінде иттің қоса жерленуі хуннулардың шығыстағы көршілері ухуань мен сяньбилерде де кездеседі [20, С. 264].

Байкал өңірінің ерте көшпелілерінің жануарларды құрбандыққа шала отырып, жерлеу ғұрыптарының себептерін іздеуде В.Е. Ларичевтің көзқарастарымен санасқан жөн. Ол Байкал аймағындағы тақта тастармен жерлеу дәстүрін, Дүнбейдегі отырықшылық шаруашылықпен байланыстырады [21]. Дүнбейдегі тақта тасты жерлеу орындарында жануарларды құрбандыққа шала отырып, олардың бас-сүйектері мен төменгі жақсүйектерін тақта тастың үстіне қойған. Отырықшы шаруалардың жерлеу орындарында ғұрыптық негізбен жерленген жануарлардың қатарынан біз өгіз, шошқа, ит және қойды көре аламыз.

Шығыс Қазақстанды мекендеген, көне түркі халықтарында адаммен бірге арнайы итті жерлеу ғұрпы аз кездеспейді.

Шығыс Қазақстанның қола дәуіріне тән Қанай қонысынан күзетші иттердің қаңқалары кездескен [22, С. 94.].

Шығыс Қазақстанды зерттеген С.С. Черниковтың зерттеулерінде адаммен бірге жерленген иттің табылғаны белгілі [23, С. 74.].

Алтайдағы Курай даласындағы түркі ескерткіштеріне жүргізген қазба жұмыстары барысында адаммен бірге иттің жерленгені анықталған [24, С. 97.].

1939 және 1940 жылдары Минусин қазаншұңқырында орналасқан Көпендегі Чаа–тас обалары археологиялық зерттеуге түскен. Обалардың барлығы дерлік сол заманда тоналып еткенімен, жерлеу орнының жанындағы құпия жерлері көне қырғыздардың жерлеу ғұрыптарымен ерекшеленді. Чаа–таста аталған жылдары алты үлкен обаға зерттеу жүргізілді (№1, 2, 6, 7, 8, 10). Жерлеу орындарында негізінен өлікті өртеу ғұрыптары жүргізілген. Ал обаның үйіген топырағының арасында екінші жерлеу жүргізілген. Бұлар қайтыс болған адаммен бірге о дүниеге баратын адамдар ретінде жерленген құлы немесе қызметшісі болуы мүмкін. №2 обаны қазу барысында ит қаңқасының қалдықтары шыққан. Алтайдағы көшпелілердің жерлеу орындарынан ит қаңқасы шығуы бұған дейін де кездескен. Курай даласындағы үшінші топқа кіретін №1 обадан жылқымен бірге жерленген ит қаңқасы шыққан. Көпендегі № 6 обада да ит қойылуы мүмкін. Бірақ оба тонаушылардың әрекетінен өте қатты зақымдалған [25, С. 97.].

Ит қаңқасы Салтов жерлеу кешендерінен кездескен. Дон өзенінің бойында шұңқырлап жерлеу ғұрпы кеңінен таралған. Дөңгелек келген шұңқырлы жерлеу орнында ит қаңқасы жиі кездеседі: толық сақталған ит қаңқасы №2, 31, 46, 55а жерлеу орындарынан шыққан. С.А. Плетневтің пікірінше, «дмитриевтіктерде ит ғұрыптық жануар ретінде саналған. Саркаледе ит негізгі құрбандық малы ретінде қаралған» [26, С. 97.].

Иттің «тазы» деп аталатын түрі өте жылдам қозғалатын, аңды тез қуып жетіп, ұстап алуға машықтанған. Орта Азиялық тазы тұқымын далалық, шөлді және орманды алқаптарында аңға салады. Сондықтан, иттің осы тұқымын Ертіс бойындағы көне халықтар малды күзетуге, аймақтағы аңшылық істеріне жиі пайдаланған болуы да мүмкін. Көпендегі VII–VIII ғасырлармен мерзімделетін Чаатас обалар кешеніндегі тастарда салт атты адам мен иттің бейнесі бейнеленген.

Түркі халықтарының тотемдік бейнелерінде ит образы аз орын алмаған. Тотемдік сенімнің сарқыншақтарына зерттеу жүргізген И.В. Захаров, көне түркі халықтарының сенімдерінде иттің ролі маңызды болғанын атап өткен. С.П. Толстов түркімен халықтарының көне сенімдеріне назар аударма келе, шығыс палеоазиаттардың жерлеу ғұрыптарында итті құрбандыққа шалу өте маңызды салттың бірі екендігіне көз жеткізген [27, С. 93].

Вогулдардың (мансы халқының көне атауы) жерлеу ғұрыптарын талдаған В.Н. Чернецев өлген адаммен итті бірге жерлеу мәселесіне назар аударады [28, С. 147.]. Жоғарыда келтірілген мәліметтерді талдай келе қорытынды жасар болсақ, өлген адаммен бірге итті қоса жерлеу, Ертіс бойында өмір сүрген көне түркі халықтарының осы жануармен тікелей байланысты діни сенімінің көрінісі болып табылады.

Археологиялық еңбектерден кездесетін «ит культі» сөйлемі шындығында ішкі құрылымы толық пісіп жетілмеген дүние. Археологиялық материалдарды талдау барысында, ертедегі тұрғындардың итке деген құрметін анық байқау өте қиын. Жерлеу орнынан ит қаңқасының немесе ит сүйектерінің кездесуі итті құметпен жерледі деген сөз емес. Мүмкін жерленген ит құрбандық малы ретінде бірге

қойылуы мүмкін. Құрбандық шалу салтында негізгі нысан құрбандық малында емес, кімге құрбандық шалынып жатыр, соған көңіл бөлінеді.

Шығыс Қазақстан және онымен көршілес аймақтардан табылған ит қаңқаларын біз мынадай типтерге жіктейміз:

1. Өлген адамды о дүниеге итпен бірге шығарып салу
2. Итті тонаушылардың қалдырған тесігіне жерленуі
3. Иттерді арнайы ғұрыптар негізінде жерлеу. Мұның өзін ішінде былай жіктеуге болады:
 - a) «Адам орнына» өлген ит
 - b) Қожайынына адал қызмет атқарғаны үшін бірге жерлену
 - c) Кенотафтағы адам орнына итті жерлеу
 - d) Ит қаңқасының қалдықтары мен жекелеген сүйектерінің құрбандық шұңқырына жерленуі
 - e) Жерлеу орындарынан шыққан ит/қасқырдың тістері бар бойтұмар
 - z) Жерленген адамның мүрдесінің қасына ит қаңқаларының кездейсоқ қалып қоюы

Жоғарыдағы келтірілген талдау нәтижелеріне қарап, иттің жерленуі бір қалыпты емес екендігін аңғарамыз. Тағы бір ескеретін жайт, иттер кей жағдайларда жерлеу шұңқырының еденінде емес, үстіне жалбылған топырақ арасынан да шыққан. Бұл біздің ойымызша кейінгі тонаушылар әрекеті барысында орын алған болуы кәдік. Жалпы ерте көшпелілердің ескерткіштерінің барлығы дерлік тонауға түскендіктен, ескерткіштердің стратиграфиялық реконструкциясын беруде алшақтықтар кездесіп жатады.

Ит тек жерлеу орындарында ғана емес, бұғытастардағы суреттерде де кездеседі [29, С. 319–328]. Шығыс Қазақстан және онымен көршілес аймақтардан табылған бұғытастарда 10–нан астам ит бейнелері кездескен. Кей жағдайларда бұғытастардағы суреттердегі ит бейнесі мысық тұқымдас жануарға немесе қасқыр бейнесі жақынырақ болып көрінгенімен, суретпен байланысты басқа композицияларды талдау барысында суреттегі жануар ит болуы мүмкін деген пікір орныққан. Ит бейнесі санының аз болуына қарамастан, іс жүзінде үлкен аймақты алады. Мәселен, Тува, Алтай, Моңғолия, тіпті солтүстік Кавказ өңірлеріндегі бұғытастарда да ит бейнесі кездескен.

Тувадан табылға бұғытастағы ит бейнесі алдыңғы аяқтарын созыңқырап, алға қарай ұмсынып тұрған, әрі аузын ашқан ит көрініс береді [29, С. 321].

Ит бейнесінің жарқын көрінісі іспеттес сурет Моңғолиядағы Ушкин–Увэрден табылған бұғытастар кешеніне кездеседі. Аталған жердегі бұғытастар саны 15 дана. №15 бұғытастың жоғарғы жағында көздері үлкен, ауыздарын айқара ашқан, тістері анық көрінген, аяқтарынан тырнақтары тарбиып шыққан екі иттің бейнесін көре аламыз. Екі ит бір–біріне қарама қарсы қарап тұр. Оң жағындағы иттің алдында басын төмен салбыратқан жылқы бейнесі кескінделген. Ит бейнесі кескінделген басқа да суреттердің ішінде карасұқ типіндегі бұғытастарда бейнеленген суреттерді атауға болады [30, С. 39]. Жақсы зерттеліп, ғылыми құжатталған табылымның бірі Оңтүстік–Батыс Алтайдағы Юстыд өзенінің бойынан табылған бұғытастар кешенін атауға болады. Аталған нысанды В.Д.Кубарев зерттеп, ғылыми айналымға қосқан [31, С. 27–91]. Мұнда 30–дан астам бұғытастар кездеседі. Бұғытастардың әрқайсысы тастармен қаланып, қоршалған. Барлық бұғытасқа қарағанда, Юстыд кешенінің солтүстігінде орналасқан бұғытасты атауға болады. Онда, автордың пікірінше екі мысық тұқымдасына жататын жануар бейнеленген. Екі жануар да бір–біріне қарама–қарсы орналасқан. Екі жануар да алдыңғы бір аяқтарын көтеріп, аузын айқара ашып, тістерін көрсете, тілдерін шығарған күйі бейнеленген. Басқа да бұғытастардан ит бейнелері аздап, толық емес кейіпте көрініс берген. Бұл тарихи ескерткіштер б.з.д. VII–V ғасырлармен мерзімделеді. Барлық ит бейнесі кездесетін бұғытастарды талдау барысында мынадай ерекшеліктер байқалады. Ит бейнесі бұғытастардың тек жоғарғы жақтарында ғана бейнеленген. Тағы екі мәселе ерекше назар аудартады. Бұғытастардағы ит бейнесінің ішінде бұрылып тұрған ит бейнесі мен алдыңғы аяқтарын көтеріп, аузын ашып, тілін шығарып тұрған ит бейнесі еуразия даласының әр жерінде кездеседі. Бұл Еуразия халқы, оның ішінде Шығыс Қазақстанмен көршілес аймақтарда өте жиі кездескен ұқсастықтар. Мұндай параллельді ұқсастықтар негізінде ерте көшпелілердің өнеріндегі өзіндік байланыстарды байқауға болады.

Аталған екі көріністің де семантикасы әлі күнге дейін толық ашылмаған күйі қалып отыр. Сондықтан да, бұғытастардағы ит бейнесі Орталық Азиядағы ерте көшпелілердің өнері мен идеологиясындағы ашылмаған ақтандақтарды анықтауда, көмегі зор болады деп есептейміз.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті мен Моңғолияның Ғылым Академиясы аясындағы тарих институтының біріккен археологиялық экспедициясы, Моңғолияның орталық

аймақтарына археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, ерте көшпелілердің жерлеу орнын анықтаған. VII ғасырға тән жер асты кесенесі Ұлан Батыр қаласынан батыста Майхан Уул үстіртінен табылған. Ескерткіш жан-жағынан терең арықтармен қоршала қазылып, үш камераға бөлінген. Қайтыс болған адамның денесі ағаш табытта орналасқан. Екі камерадан қабырғаға салынған суреттер кездесті. Суреттердің ішінде жазу секілді символдар, адам кейіптері мен жануарлар бейнесі кездеседі. Терракоталық фигуралар бірнеше қатар егіп орналасқан. Бірінші қатарында әйелдер, одан кейінгі қатарда атқа мінген музыканттар, оның артында жаяу ту ұстаған адамдар. осы жерлеу салтына қатысушылардың арасында ит бейнесі де көзге түседі. Археологиялық қазба барысында кесенені тонаушының денесі мен оның итінің қаңқасы шыққан. Екеуінде топырақ басып қалған [32, 283–288 бб.]. Біз жоғарыда айтып өткендей, иттерді ғұрыптық негізде арнайы жерлеу мен қатар, жерлеу орнына басқа да жолмен түсетінін осы мысалдан анық көруге болады.

Жоғарыда келтірілген мәліметтерді саралай келе қорытынды жасайтын болсақ. Шығыс Қазақстан және онымен көршілес аудандарда өмір сүрген ерте көшпелілердің өнері мен дүниетанымында иттің алатын орны ерекше болған. Бұлай айтуымызға, жоғарыда келтірілген әр аймақтағы, әртүрлі мәдениетке тиесілі жерлеу орындарынан табылған ит қаңқалары, олардың бірнеше мақсатты бағыттарда жерленуі себеп болып отыр. Ит тұрмыста шаруашылық бағыттағы жұмыстармен қатар, сол кезеңдегі тұрғындардың рухани, дүниетанымдық түсініктерімен, діни-ғұрыптық шараларымен тікелей астасып жатқанын байқадық. Сонымен қатар жерлеу орындарынан табылған ит қаңқаларының барлығы дерлік ғұрыптық жерлеуге жата бермейтіні, оның әр түрлі жолмен сонда қалып қою мүмкін екендігіне көз жеткіздік. Ерте көшпелілердің өнеріндегі ит бейнесі де әлі күнге басы ашық мәселе екендігі анық. Себебі ерте көшпелілерде бөрі культі ерекше орын алған. Сондықтан жартастар мен бұғытастарда бейнеленген суреттерде барлығы дерлік итке тиесілі болмауы мүмкін екендігін естен шығармау қажет.

- 1 Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Каменный век Северо-Западного Причерноморья // *Stratumplus*. – 2011. – № 1. – 331 с.
- 2 Karl J. Narr. Prehistoric religion. // *Britannica online encyclopedia*. – 2008. – P. 326.
- 3 Robert K. Wayne, Elaine A. Ostrander. Origin, genetic diversity, and genome structure of the domestic dog // *BioEssays* / 1999. – Fasc. March. – No. 3.
- 4 Конрад Лоренц. Человек находит друга. – Россия: Захаров, 2001. – 176 с.
- 5 Фролов Ю. Вертельные собаки // *Наука и жизнь*. – Москва: «Наука и жизнь», 2013. – № 3.
- 6 Хлюстова Я. Учёные установили, что первые одомашненные собаки появились в Европе более 15 тыс. лет назад. // «Ru». 15 ноября 2011.
- 7 Анохин Е. Учёные определили предположительную родину собак. // *N+1* (21 октября 2015)
- 8 Савенков И.Т. Описание черепа собаки древнеабаканской породы // *ИВСОПГО 1905 г., т. XXXVI, С. 48-76.*
- 9 Цалкин В.И. Домашняя собака в неолите Забайкалья // *Сибирь и ее соседи в древности. Древняя Сибирь, вып. 3. – Новосибирск, 1970. – С. 191–194.*
- 10 Адрианов А.В. Выборки из дневников курганных раскопок в Минусинском крае. – Минусинск, 1902-1924. – 76 с.
- 11 Вадецкая Э.Б. Археологические памятники в степях Среднего Енисея. – М.: Наука, 1986, – 178 с.
- 12 Членова Е. Взаимоотношения степных и лесных культур в эпоху бронзы на границах Минусинской котловины // *Сибирский археологический сборник. – Вып. 2. Древняя Сибирь. – Новосибирск: Наука, 1966. – С. 212–228.*
- 13 Евтюхова Л.А. Археологические памятники енисейских кыргызов (хакасов). Абакан. – 110 стр.
- 14 Рыгдылон Э. Р. Писаница близ оз. Шира // *СА. 1959. – т. 29–30. – С. 186–202.*
- 15 Теплоухов С.А. Опыт классификации древних металлических культур Минусинского края // *МЭ. 1929. – Т. 4. – Вып. 2. – С. 41*
- 16 Киселев С.В. Отчет о раскопках 1955 г. // *Архив ИА РАН Р-1. – Д. N 975.*
- 17 Евтюхова Л.А., Киселев С. В. Отчет о работах Саяно-Алтайской экспедиции в 1935 г. // *Тр. ГИИ, вып. XVI. М., 1941. – С. 75–118.*
- 18 Николаев Р.В. Курганы тагарской эпохи у города Красноярска // *Материалы и исследования по археологии, этнографии и истории Красноярского края. – Красноярск, 1963. – С. 93–104.*
- 19 Грязнов М.Е., Вадецкая Э.Б. Максименков Г.А. Отчет о раскопках на Сухом Озере II Красноярской экспедиции в 1966 г. // *Архив ИА РАН Р-1. – Д. N 3599.*
- 20 Викторова Л. Л. Ранние формы религии киданей // *Бронзовый и железный век Сибири. Материалы по истории Сибири. Древняя Сибирь. Вып. 4. – Новосибирск, 1974. – С. 261 – 265.*
- 21 Ларичев В.Е. Путешествие в страну восточных иноземцев. – Новосибирск: Наука, 1973. – 340 с.
- 22 Максимова А.Г. Эпоха бронзы Восточного Казахстана. // «Тр. ИИАЭ АН КазССР». – т.7. – 1959.

23 Черников С.С. *Отчет о работах Восточно-Казахстанской экспедиции, 1948 г.* // «Изв. АН КазССР, серия истор., эконом. филос. и права». – вып. 3. –1951.

24 Киселев С.В., Евтюхова Л.А. *Отчет о о работах Саяно–Алтайской археологической экспедиции в 1935 г.* // «Тр. ГИМ». –Вып. XVI. –М., 19.

25 Евтюхова Л.А. *Енисейские кыргызы.* –Абакан., 1948.

26 Плетнева С.А. *От кочевий к городам.* –М., 1967.

27 Толстов С.П. *Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен* // *Проблемы истории докапиталистических обществ.* –М., 1935. – №9

28 Чернецов В.Н. *Представление о душе у обских угров.* // *Исследования и материалы по вопросам религиозных верований.* –М., 1959.

29 Савинов Д.Г. *Изображения собак на оленных камнях (Некоторые вопросы семантики)* // *Скифо–сибирское культурно-историческое единство.*–Кемерово: Изд–во КемГУ, 1980.

30 Новгородова Э.А. *Звериный стиль в прошлом и настоящем.* // *Декоративное искусство СССР.* –№5. –979.

31 Кубарев В.Д. *Древние изваяние Алтая (Оленные камни).* –Новосибирск, 1979. –Табл. III. 7; V, 4, 6; VI.

32 Сартқожаұлы Қ. *Древнетюрский подземный мавзолей (предопределенное краткое описание)* // *Тәуелсіздік кезеңдеріндегі Қазақстан археологиясы: қорытындылары мен келешегі.* –Алматы, 2011.

Резюме

Образ собаки в искусстве и мировоззрении ранних кочевников

Шагирбаев М.С. – *Научный сотрудник Казахского национального университета имени аль-Фараби, schagyrbaev@gmail.com*

Жуматаев Р.С. – *Старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, rinat_82@hotmail.com*

Образ животных в искусстве и мировоззрении ранних кочевников Восточного Казахстана можно наблюдать с научных источников, включая археологические раскопки и петроглифы. Одомашнивание собаки, как и его роль в обществе кочевников остается неопределенным. Но в погребальных обрядах и на петроглифах нередко встречается образ собаки. В данной статье анализируется роль собаки в мировоззренческих взглядах кочевников, на основе археологических данных и изображениях на камнях. Культ собаки играл большую роль в мировоззрении кочевников не только Восточного Казахстана, но и сопредельных территории как, Западная Монголия, Алтай, Хакасия и побережья Енисея. Культ животного занимал важное место у автохтонного населения выше перечисленных территорий проживающих здесь длительного время, начиная с эпохи палеолита до средневековья, но культ собаки в отечественной науке остается мало изученной проблемой. В статье ведется анализ результатов археологических исследований проводившиеся на этих территориях в разные годы. В результате обнаружения погребения с собакой, анализированы причины такой таридиции.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, кочевники, мировоззрение, искусство, культ животных, культ собаки.

Resume

The image of the dog in art and worldview early nomads

Schagyrbaev M.S. – *research associate, Al-Farabi Kazakh National University, schagyrbaev@gmail.com*

Zhumatayev R.S. – *Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, rinat_82@hotmail.com*

The image of animals in art and worldview of early nomads of East Kazakhstan can be seen from scientific sources, including archaeological excavations and petroglyphs. The domestication of the dog, as well as its role in society ostsyaan indefinite nomads. But in the burial rites and petroglyphs uncommon image of a dog. But in the burial rites and petroglyphs uncommon image of a dog. This article analyzes the role of the dog in the philosophical outlook of the nomads, on the basis of archaeological data and images on the stones. The cult of the dog played a big role in the outlook of the nomads not only in East Kazakhstan, but also the neighboring areas as Western Mongolia, Altai, Khakassia and the coast of the Yenisei. Animal Cult occupied an important place among the indigenous population of the above areas a long time living here since the Paleolithic period to the Middle Ages, but the dog cult in a domestic science remains poorly understood problem. As a result of the detection of burial with the dog, to analyze the causes of such a tradition.

Keywords: East Kazakhstan, nomadic world, the art, the cult of animals, dogs cult.

**ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY**

УДК 321.1(574)

**ТЕХНОЛОГИИ РЕАЛИЗАЦИИ ЭТНОПОЛИТИКИ
В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА НАЧАЛА XX ВЕКА**

Акылбаева И.М. - к.и.н., профессор кафедры истории Казахстана и общеобразовательных дисциплин "УНИВЕРСИТЕТ КАЗҒОУ", Республика Казахстан, г. Астана.
e-mail: indakylbaeva@mail.ru

В статье рассматривается проблема роли национальной интеллигенции в этнополитике Казахстана начала XX века. На основе принципа историзма, применения теоретического материала, сравнительно – сопоставительного анализа были определены основные технологии реализации этнополитики представителями национальной интеллигенции. В среде интеллигенции сформировались национальные лидеры, которые выдвигали перспективные этнополитические, национальные идеи и пути развития страны, включавшие либеральную демократию, пантюркизм, панисламизм, идеи социализма. Национальная интеллигенция продвигала основы нового демократического мышления и плюрализма, где основными ценностями выступали компромисс и диалог, политическая гибкость, отказ от силовых методов управления. Технологии реализации этнополитики в истории Казахстана, рассматриваемого периода заключались в создании многопартийной системы и деятельности национальных политических партий, альтернативных автономий, формировании национальной идеологии, политики национального культурного ренессанса. Историческая преемственность и практическая значимость этнополитики национальной интеллигенции реализована в условиях современного суверенного Казахстана.

Ключевые слова: Казахская национальная интеллигенция, этнополитика, национальные политические партии, Алаш-Орда, Кокандская автономия, газета "Казах", журнал "Айқап".

Осмысливая проблему истории Казахстана начала XX века, необходимо отметить, что именно на данный исторический период приходится наибольшая точка роста национального самосознания казахского народа. Этот процесс проявился в поиске политического выбора путей развития страны, активизации национально – освободительного движения, восстановления этнической самоидентификации, появления на исторической арене национальной интеллигенции и национальных лидеров. В плеяде лидеров выделяются имена А. Букейханова, А. Байтұрсынова, М. Дулатова, М. Шокая, инициировавших новые этнополитические технологии того времени, которые были реализованы в создании и деятельности политических партий, национальной государственности в виде автономий, формирования национальной идеологии и национальной идентификации казахов, а также политики национального культурного ренессанса. Показательно, что латинской буквой "V", являющейся еще и знаком победы, Алихан Букейханов подписывал свои многочисленные статьи и заметки в самые драматические периоды своей жизни – во время столыпинской реакции 1906-1910 годов и на начальном этапе массовых сталинских репрессий 1922 – 1927 годов [1]. Национальная интеллигенция аккумулировала интеллектуальный, реформаторский потенциал казахской степи. Таких личностей Абай называл "толық адам" – цельный человек [2].

К началу XX века в казахском обществе интеллигенция имела определенный авторитет и насчитывала в своих рядах около 700 человек. Социальный состав ее включал степную аристократию, учителей, переводчиков, чиновников различного ранга [3]. Несмотря на свою малочисленность, в среде казахской интеллигенции формируются различные этнополитические направления развития страны: либеральная демократия, пантюркизм, панисламизм, идеи социализма. М.Б. Олкотт рассматривает представителей казахского национального возрождения как отдельную группу интеллектуалов, чьи взгляды представляли комбинацию реформаторского исламизма и западнического национализма: "Они выступали за преобразование кочевой экономики казахов и интеграцию казахского народа в основное русло империи, но они также были за сохранение культурной автономии, призывали к сохранению и развитию казахского литературного языка и записи казахской истории. Они принимали особое отношение ислама к казахской культуре, но выступали за снижение его влияния, так чтобы могло быть введено современное образование" [4].

Технологии реализации в этнополитике идей и путей развития страны представителями национальной интеллигенции происходили в сложный трансформационный период кризиса колониальной политики российской империи, широкомасштабного переселения и миграций крестьян в Казахстан, революций, зарождения новой советской политической власти. В этих условиях их идеи и политические технологии были перспективны и выражали интересы различных слоев казахского общества, они формировали основы нового демократического мышления и плюрализма, где основными ценностями выступали компромисс и диалог, политическая гибкость, отказ от силовых методов управления.

Системность проведения этнополитики проявилось в том, что вначале XX века создается основа многопартийности в казахском обществе и появляются первые национальные политические партии как социальный ресурс и электорат интеллигенции. В конкурирующей многопартийной системе были представлены партии "Алаш", "Уш-жуз" и "Шуро-и-Исламия" и "Шуро-и-Улема".

Необходимо отметить, что наиболее популярной партией среди казахского населения была национальная партия "Алаш", которая отличалась кадровым потенциалом, куда входили А.Букейханов, А.Байтурсынов, М.Дулатов, Халел и Ж.Досмухамедовы, М.Тынышпаев, М.Жумабаев и другие, получившие европейское образование в учебных заведениях Москвы, Петербурга, Омска. Академик М.Козыбаев, считал Алихана Букейханова общепризнанным лидером национально – освободительного движения и больше политиком, Ахмета Байтурсынова он называет духовным наставником демократической интеллигенции, учителем, идеологом движения [5]. Для программы партии характерно либерально – демократическое направление, которое затрагивало национальные интересы широких слоев населения и предлагало практическое политическое решение наиболее важных, набравших проблем. Это обретение государственной национально-территориальной автономии Казахстана в составе демократической России, введение президентской формы правления, провозглашение таких демократических и конституционных прав как всеобщего избирательного права, свободы слова, печати, союзов, неприкосновенности личности, решения аграрной политики в интересах казахского населения.

Популярность партии "Алаш" среди электората определялась и тем, что казахская интеллигенция предлагала решение вопроса о земле, прекращения политики колонизации территории Казахстана, восстановление прав казахов на землю, пропаганда передовых форм, методов и технологии сельского хозяйства, особенно скотоводческого хозяйства, переработки и производства сельскохозяйственных товаров.

В отличие от партии "Алаш", казахская социалистическая партия "Уш жуз" под руководством К.Тогусова выражала интересы беднейшей части казахского общества, рабочих, крестьян, части национальной интеллигенции и городской мелкой буржуазии. Однако, их платформа была нестабильна и отличалась радикализацией в сторону поддержки большевизма и советской власти.

Этнополитические технологии казахской интеллигенции были связаны и с ролью ислама и мусульманского духовенства в южной части Казахстана. Эти политические идеи были представлены партиями "Шуро-и-Исламия" и "Шуро -и-Улема", а идеологами являлись М.Шокай, А.Кари, А.Темирбеков. Электорат партий включал мусульманское духовенство, часть интеллигенции и местной торгово-промышленной буржуазии. Партии продвигали в этнополитике идеи защиты устоев шариата и адата в казахском обществе, а также равноправие всех наций и народов, введение 8-часового рабочего дня, бесплатного начального образования.

Именно в недрах политических партий формируется идея возрождения национальной государственности. Технологии этнополитики казахской интеллигенции реализовались в провозглашении альтернативных национальных автономий "Алаш-Орда" и "Кокандская автономия", включавшие восстановление территориальной целостности казахской степи, этнизации государственного управления и участия в нем казахов, а также борьбу с коррупцией и взяточничеством. Однако в реальной жизни большевики всеми мерами блокировали проявление самостоятельного национально-государственного развития в виде автономий, которые просуществовали на территории Казахстана с 1917 по 1920 годы. В своей работе "Туркестан под властью советов" М. Шокай писал, что из двухсот тысяч жителей города в живых удалось остаться лишь одной четверти населения. Таков был акт устрашения, чтобы больше нигде и никто в Туркестане не смел организовывать автономии без согласия центра [6].

Ахмету Байтурсынову, подчеркивает М.Козыбаев, принадлежит заслуга "плавного перехода алашской интеллигенции на платформу Советской власти" [5]. В дальнейшем процесс государственного устройства национальных окраин происходил в русле советизации подконтрольной ей

территорий. Таким образом, становится ясно, что большинство задекларированных прав автономий в условиях жесткого большевистского режима фактически не могли быть реализованы.

Технологии реализации этнополитики представителями национальной интеллигенции начала XX века включали систему формирования национальной идеологии и национальной идентификации казахов посредством периодической печати. Стремление интеллигенции к включению Казахстана в мировое цивилизационное пространство способствовало появлению национальной периодической печати как важного канала распространения политических, культурных, просветительских идей и ценностей. Особое место среди периодической печати с 1911 года занимает журнал "Айкап", издававшийся на казахском языке и отличавшийся либерально-демократическим направлением, вокруг которого объединились представители интеллигенции М.Сералин, С.Донентаев, Б.Каратаев, С.Торайгыров, Б. Майлин. На страницах журнала обсуждались самые острые проблемы, которые приводили к стагнации казахского общества, а именно вопрос о земле, критика колониальной и переселенческой политики Российской империи, отчуждения исконно казахских земель в казахской степи. Журнал активно пропагандировал изучение родного языка, проблемы религии, призывал народ к просвещению.

Другим важным печатным органом была газета "Казах", основана в 1913 году представителями алашского движения А. Букейхановым, А. Байтурсыновым, М. Дулатовым. Стремление интеллигенции к формированию национальной идеологии проявилось в названии газеты и ее символике в виде юрты, а также в стихах М. Дулатова "Оян, казах!" ("Пробудись казах!"). Газета "Казах" пропагандировала идеи перехода казахов к оседлости, образованности, единению вокруг Алаш Орды, публиковались произведения С. Торайгырова, Б. Майлина, И. Жансугурова, С. Донентаева.

Особое место в этнополитике казахской интеллигенции вначале XX века занимает процесс национального культурного ренессанса. Вызывает интерес, что представители казахской интеллигенции активно продвигали в системе образования идеи национального и светского европейского просвещения, полиязычия, а именно знания казахского и русского языков среди населения. Необходимо отметить позицию представителей алашского движения по вопросам просвещения, которая для того исторического времени была перспективной и включала автономизацию образовательных учреждений, которое предполагало невмешательство правительства в систему образования, избрание преподавателей-профессоров, борьбу за бесплатное образование, обучение на народном языке, открытие школ и университетов на казахском языке. Выступая в 1905 году на Съезде земских городских деятелей в Москве, Алихан Букейханов говорил о праве казахского населения на получение образования на родном языке. Мыржакып Дулатов считал, что дети должны иметь возможность вначале изучить родной язык и основы веры, а затем, имея право выбора, самим определить, хотят ли они продолжать изучение родной грамматики, либо изучать русскую грамматику и русский язык [7].

Наибольшее количество книг на казахском языке было отпечатано в типографии Ш. Хусаинова и братьев Каримовых. В типографии "Каримов, Хусаинов и К^о" с 1890 по 1915 гг. было издано 117 книг на казахском языке, в том числе работы Ш. Кудайбердиева, А. Байтурсынова, М. Дулатова. Значительную часть изданных книг составляли эпические сказания и поэмы, учебные пособия и сборники стихов казахских поэтов [4].

В 20 – 30 годы XX века происходит процесс установления тоталитарного режима в советском обществе. Ханна Арендт в книге "Истоки тоталитаризма" пишет, что тоталитаризм является небывалым кошмаром, созданный человеком, он отрицает человечность, выходит за пределы человеческого. Он не имел названия в философской или политической традиции [8].

А. Букейханов и многие другие представители национальной интеллигенции на практике столкнулись с последствиями установления диктатуры со стороны советской власти, политики красного террора и репрессий в Казахстане. Казахстанский ученый д.и.н., профессор М.К.Койгельдиев в книге "Сталинизм и репрессии в 1920 - 1940 годы" отмечает, что лидер национально-освободительного движения Алихан Нурмухамед Букейханов в одной из своих статей приход большевиков к власти сравнивал с наступлением вновь "периода великого бедствия" – "Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама" [9].

Политика массового применения карательных мер свидетельствовало о том, что любой человек вне зависимости от политических взглядов, социального статуса мог быть подвержен карательным мерам. Репрессиям подвергались безграмотные шаруа - крестьяне, батраки, бии, баи, аульные муллы, интеллигенция и политические деятели, а также их жены и дети, родственники, а потом и целые народы, которые были насильно депортированы на территорию Казахстана.

Именно в годы тоталитаризма и массовых репрессий по существу был уничтожен интеллектуальный национальный потенциал лидеров, пассионарных личностей, которые стремились за очень короткую человеческую жизнь реализовать передовые идеи своего времени, которые сегодня доказали свою жизнестойкость и значимость. Казахская национальная интеллигенция, смогла за короткий исторический период с 1917 по 1920 годы реализовать самые важные идеи возрождения альтернативных национальных государственных образований - автономии Алаш – Орды, Кокандской автономии и территориальной целостности Казахстана. В том числе, местного самоуправления, реализации прав человека – гражданина страны вне зависимости от его национальности, вероисповедания, право на свободу слова и печати, неприкосновенность личности, популяризации и развития казахского языка, применения его в судопроизводстве и делопроизводстве, а также в системе обучения, отделения религии от государства, введения суда присяжных, справедливого взимания налогов - богатый платит больше, бедный меньше, системы образования в виде автономии, право коренного народа на земельные наделы.

Таким образом, технологии реализации этнополитики представителями национальной интеллигенции начала XX века актуальны в контексте укрепления государственного суверенитета Казахстана, преемственности идей и ценностей либерализма, демократии, возрождения национальной истории и культуры, казахского языка.

1 Малгараева З.Б. *Политическое наследие деятелей "Алаш". Материалы круглого стола, приуроченного к 75-летию доктора политических наук, профессора Ә.Б. Бәкір.* – Астана: КазГЮУ Консалтинг, 2015. – С.90.

2 Абжанов Х. *Казахская национальная интеллигенция начала XX века: формирование, позиция, миссия (главы из книги).* <http://www.iie.kz/developments/1/97.jsp> 12.10.2011г.

3 Отепова. Г.Е. *Политические процессы на территории Казахстана вначале XX века (на примере партии «Уш жуз»).* - Павлодар: ПГПИ, 2005. - С. 19, 35.

4 Казиев С.Ш. *Советская национальная политика и проблемы доверия в межэтнических отношениях в Казахстане (1917-1991 годы).* Автореферат на соискание ученой степени д.и.н. - М., 2015. – С. 149,165.

5 Мукатаева Л.К. *Личность Ахмета Байтурсынова в научном наследии академика Манаша Козыбаева. Материалы круглого стола, приуроченного к 75-летию доктора политических наук, профессора Ә.Б. Бәкір.* – Астана: КазГЮУ Консалтинг, 2015. – С. 82, 83.

6 Акылбаева И.М. *Некоторые страницы истории государственного строительства Казахстана. Материалы круглого стола, приуроченного к 75-летию доктора политических наук, профессора Ә.Б. Бәкір.* – Астана: КазГЮУ Консалтинг, 2015. – С.94.

7 Шотбакова Л.К. *Казахская интеллигенция конца XIX — начала XX века об основных направлениях развития культуры в Казахстане // Вестник КарГУ. - № 1. - 2006.*

8 Ханна Арендт. *Истоки тоталитаризма.* Издательство «ЦентрКом», 1996.

9 Койгельдиев М.К. *Сталинизм и репрессии в 1920 - 1940 годы.* - Алматы, 2009. - С. 13.

Түйіндеме

Қазақстан тарихындағы XX ғасырдың этносаясатын іске асыру технологиясы

Ақылбаева И.М. – т.ғ.к., профессор "ҚАЗҒЗУ УНИВЕРСИТЕТІ", Қазақстан тарихы және жалпы білім беру кафедрасы, Қазақстан Республикасы, Астана қ. e-mail: indakylbaeva@mail.ru

Бұл мақалада XX ғасырдағы Қазақстанның ұлттық интеллигенцияның этносаясаттық рөлі қарастырылады. Негізінде тарихи принципін қолдана отырып, теориялық материалдарды салғастырмалы талдау негізінде, ұлттық зиялы қауым өкілдерінің іске асыру этносаясат технологиясы анықталды. Зиялы қауым арасында ұлттық көшбасшылары қалыптасты, олар этносаяси, либералды демократия, панисламизм және социализм идеясын, ұлттық идея мен еліміздің даму жолдарын ұсынған. Ұлттық интеллигенция жаңа демократиялық ойлау және плюрализм негіздерін іске асырды, негізгі қарым-қатынас, саяси икемділік, басқаруда күш қолданудың бас тарту құндылықтарын көрсетті. Тарихта этносаяси технологияларды іске асыруы, көппартиялық жүйені құру және ұлттық саяси партиялардың қызметін, баламалы автономияларды қалыптастыру, ұлттық идеология, ұлттық саясат, мәдени ренессансты қарастырып отырған. Қазіргі егемен Қазақстанда, тарихи сабақтастық және практикалық маңыздылығы бар интеллигенцияның ұлттық этносаясаты іске асырылды.

Түйін сөздер: Қазақ ұлттық интеллигенциясы, этносаясат, ұлттық саяси партиялар, Алаш – Орда, Қоқан автономиясы, "Қазақ" газеті, "Айқап" журналы.

Summary

Implementation of technologies of ethnic policy in the history of Kazakhstan in early xxth century

Akylbayeva Indira - *Candidate of historical sciences, PhD, professor, Department of History of Kazakhstan and general subjects, "KAZGUU UNIVERSITY", Republic Kazakhstan, Astana, e-mail: indakylbaeva@mail.ru*

The article considers problem of the role of national intellectuals in the national ethnic policy of Kazakhstan early XXth century. On the basis of historicism principle, using of the theoretical material, comparative analysis were determined the basic implementation technologies of ethnic policy of representatives of the national intelligentsia. The intellectuals formed the national leaders, who have developed perspective ethno-political, national ideas and ways of development the country, which included a liberal democracy, Pan-Turkism, pan-Islamism, the ideas of socialism. National intellectuals promoted the foundations of a new democratic thinking and pluralism, where fundamental values advocated compromise and dialogue, political flexibility, the rejection of power management techniques.

Implementation of technologies of ethnic policy in the history of Kazakhstan, the period included the establishment of a multiparty system and the activities of the national political parties, the alternative of autonomies, the formation of national ideology and policy of national cultural renaissance. The historical continuity and practical significance of ethnic policy of national intelligence is implemented in the conditions of modern sovereign Kazakhstan.

Key words: Kazakh national intelligentsia, ethnopolicy, national political parties, Alash – Orda, Kokand autonomy, "Kazakh" newspaper, journal "Aikap".

**ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

ӘОЖ 94(574)(092)

АБЫЛАЙ ХАН ТҰЛҒАСЫ ТАРИХИ ЖЫРЛАРДА

Арыстанбекова Қ. Д. – *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ЖОО-ға дейінгі білім беру факультетінің аға оқытушысы, dankura@mail.ru*

Қошымова А.О. – *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ тарих, археология және этнология факультетінің 2-курс PhD докторанты, aknur_k@mail.ru*

Мақала қазақ хандары ішіндегі ең ірі де бірегей тұлға саналатын Абылай ханның тарихына тоқталып, оның тарихта алар орны мен қалыптасқан тұлға ретіндегі сипатына арналады. Сондай-ақ өз халқының қайталанбас дара тұлғасы, қиын-қыстау замандарда халқын бір орталыққа жинап, бағындыра білген Абылайдың ішкі және сыртқы саясатта ұстанған бағыттарына ерекше көңіл бөлінеді. Қазақтың қорғаушысы саналған аса ірі қайраткер, қолбасшы, ел еркіндігі мен бостандығын қорғай білген, қазақтың үш жүзінің де ханы болып, елді біріктіруде ерен еңбек еткен Абылай ханның өмірі мен атқарған қызметтері ауыз әдебиеті үлгілерінің бірі саналатын тарихи жырларда көптеп көрініс тауып отыратындығы белгілі. Тарихи жыр, дастандардың ауыз әдебиетінің өзге салаларынан ерекшелігі әрі артықшылығы ондағы ақпарат нақты өмірден аса алшақ еместігінде. Міне, осындай тарихи дерек рөлін атқаратын тарихи жырларда көрініс тапқан Абылай ханның өмірі мен атқарған қызметтері жөніндегі мәліметтер тарихи дерек ретінде талданады.

Түйін сөздер: Абылай хан, тарихи жыр, халық ауыз әдебиеті түрлері.

Абылай хан Қазақ хандығында 48 жыл бойы билік етіп, қазақтың үш жүзіне бірдей хан болып, қазақ халқын бір орталықтандырған мемлекет құра білген ірі тарихи тұлға болды. Оның ерлік істері мен мағыналы өмірі жөнінде бүгінге дейін сақталған тарихи жырлар, аңыздар, өлеңдер мен дастандар т.б. көптеп кездеседі. Абылай дегенде біз әуелі оның батыр, мықты қолбасшы, айлакер саясаткер екенін еске алып, еліміздің тарихындағы аса бір қиын кезеңде үш жүздің, қазақ халқының басын қоса білген хан ретінде жақсы танимыз.

Бәрімізге белгілі, қазақ халқының ауыз әдебиетін тарихымыздың төл дерегі ретінде қарап, зерттеу мәселесіне кейінгі жылдары жете көңіл бөлініп, жақсы назар аударылып келеді. Оның ішінде шежірелер, батырлар жырлары мен тұрмыс-салт жырларына т.б. қатысты зерттеулер, мақалалар үстін-үстін жарияланып жатыр. Осындай құндылығы жоғары халықтық мұраларымыздың ел арасынан, әртүрлі дерек көздерінен жиналып, ғылыми тұрғыдан зерттелуі Ш. Уәлиханов, В. Радлов, Ы. Алтынсарин, Ә. Диваев, Г. Потанин, И. Мелиоранский, Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедов, М. Әуезов, С. Мұқанов, С. Сейфуллин, І. Жансүгіров еңбектерінен бастау алып, кейінгі кезеңдерде де бұл үрдіс ғылым саласында қызмет атқарып жүрген басқа да белгілі азаматтардың еңбектерінде дәстүрлі жалғасын тауып келеді. Бұл еңбектерде халық ауыз әдебиетінің, оның ішінде тарихи, батырлық жырлардың тарихи негіздеріне, бұл жырлардың өмірге келген кезеңінің әлеуметтік-қоғамдық сипатына да тереңірек талдау жасала бастады.

М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Б.Кенжебаев, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, М.Ғабдуллин, Р.Бердібаев, С.Қасқабасов сынды көрнекті қазақ әдебиеттанушы-ғалымдарының ғылыми-зерттеу еңбектері аса бай халық ауыз әдебиетінің сан қилы көркемдік қырларын талдауға арналды. Ал тарихи жырлар тек қазақ ауыз әдебиетінің бір саласы ғана емес, сонымен қатар тарихтың атадан балаға ауызша айту арқылы жеткен дүниесі десек те қателеспейміз.

Абылай тарихы қазақ халқы үшін өте қиын, аса ауыр кезеңмен тұспа-тұс келеді. XVIII ғасырда жоңғар қонтайшылары қазақтың шұрайлы жері Жетісу мен оңтүстіктегі қалаларына көзін тігіп, басып алу сәтін күтіп отырған болатын. Бұл жәйт тарихи жырларда да көрініс табады.

Абылай өміріне қатысты «Абылай хан», «Сабалақ», «Абылай хан әңгімесі», «Абылай туралы жыр», «Қалдан Серен Абылайды тұтқынға алғаны», «Сабалақ – Абылай хан», «Сабалақ» (қисса), «Абылай мен Олжабай», «Сабалақ, Әбілмансұр, Абылай хан», «Абылай хан... Ақ атан» атты жырлар бар. Олардың біршамасы күні кеше ғана жарыққа шығып, халқымен қайта қауышты.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев те: «Абылай туралы», «Абылай заманында қазақтан шыққан батырлар», «Абылай хан мен Қалдан», «Абылай ханның бір жорығы» тағы сол сияқты аңыз-әңгімелерді бізге жеткізді /1/.

Алайда ауызша тарих айтудың Абылай заманына келгенде елді адастырар бірнеше тұстары кездеседі. Мысалы, оның шыққан тегі, кімнен туғандығы жөніндегі мәселеге келгенде бәріміздің пікіріміз бір жерде тоғыспай, бірнеше жаққа айырылатыны да бар. Шежіре бойынша, Абылай хан Көркем Уәли сұлтанның баласы болып есептеледі. Көркем Уәлидің Түркістанды билеген сұлтан екені белгілі.

Абылайдың өмірге келген жылы туралы да екі жақты пікір кездеседі. Оның бірі – 1711 жыл деген пікірді қостаса, екіншісі – 1713 жыл дегенді айтады. Не десек те ол жоңғарлардың қазақ жеріне үздіксіз шабуылы кезінде дүниеге келіп, 13 жасқа жеткенде әкесінен айырылады. Үлкен атасы – Абылай, әкесі – Уәлихан. Әкесі тарихта ұлы қарақшы болған. Оны өзіне адал берілген құлы құтқарып қалады. Бұл жайында бір сәт жырға кезек беріп көрейік:

«Нағашы Қайып ханға барған ауып,
Тұрып қалды сол жақта тыныштық тауып.
Жетім-жесір боп қалды Уәли хан,
Елімен Қайып ханның қалмақ шауып.
Ақтабан шұбырынды аштық көріп,
Ел кетті бет-бетімен қайың сауып.
Жетім бала Әлілмансұр жылайды енді,
Еліне жетер емес қайта тауып» /2/.

Жырда Абылайдың Жоңғар ханы Қалдан Цереннің ұлы Шарышты өлтірген кезінде 20 жаста болғандығы жайында айтылады. Ал Абылайдың жиырма жасы қай жылға сәйкес келетінін, оның қай шайқасқа қатысқаны туралы мынадай болжам айтуға болады. Тарихи жырларда Сабалақ әуелде Бөгенбай жасақтарының құрамында жорықтарға қатысқаны айтылады. Тарихи деректерде Орта жүз жасақтары мен жоңғарлардың арасында үлкен ұрыстар болғаны да белгілі. Ол яғни 1732–1733 жылдар болып шығады. Сондай-ақ орыс және қытай деректерінде де осы жылдары қазақтар пен жоңғарлар арасында шайқастар болғаны жөнінде материалдар бар. Ал жырға сөз берсек:

«Мың жеті жүз отыз бірінші жылы басталыпты,
Әуелде қазақ, қалмақ қастаныпты.
Ұлы жүзден Қангелді, Дулат кетіп,
Ел есе жібермеске күш салыпты.
Басынан Орта жүздің батыры көп,
Ұлы жүз жуастықпен бос қалыпты.
Хабарды Ұлы жүзге жіберген соң,
Әрине, жібермек боп хош алыпты.
Тағы да жіберіпті Кіші жүзге,
«Қалмақпен шабысамыз келсін бізге».
Ұлы жүзден Қангелді, Дулат кетті,
Намыс шығар, ойлаңдар, о да сізге» /3/.

Көріп отырғанымыздай, жырда адам (соғысқа аттанған батырлар) есімдері де мол кездеседі: Қангелді, Дулат, т.б. Бұл, әрине, батырлар есімдерінен хабар берері сөзсіз.

Міне, осындай ел басына қара күн туғанда жауға қарсы шығар қазақтың ұлдары жиналып жатқанда, Абылай да Төле биден рұқсат сұрап, ұрысқа аттанады.

«Қалданның жиені Қоңтәжінің баласы Шарыш деген батырды Қалдан өз орнына жіберіп, Шөкеман батырды қосып жіберіп, «қазақты жесір-жебір қылып алып кел» деп, күшін жиып жіберген екен. Сонда Шарыш бала «өзіме ханды шығарсын» деп кісі салып, қазақ әуелі «батырлар шықсын» деп ханды шығармайды, қалмақтың белгілі аты шулы батыры Шөкеман шығыпты» /4/. Қазақтар жағынан ешқандай батырдың жүрегі дауаламайды, сол уақытта Абылай «маған батаңызды беріңіз» деп хан алдына барады. Екі жақтың жекпе-жек қақтығысында Сабалақ «Абылайлап» жеңіске жетеді. Ол Қоңтайшының баласы Шарышты да жер қаптырады.

Осы шайқаста Сабалақтың «Абылайлап» шабуына да қатысты қайшылықты көзқарастардың кездесетіні бар. Мысалы, алғашқы көзқарас, ол – «Абылай өзінің атасының аруағына сыйынды» десе, тағы бір көзқарасты тарихшы Талас Омарбеков ағамыз былай деп көрсетеді: «Меніңше, Аңырақай шайқасы қызып жатқан кезде Төле би мен Қазыбек би екеуі Әбілмансұрды ұрысқа әдейі қосқан.

Ұрыста «Абылайлап» шабуды оның өзі емес, Төле би мен Қазыбек би ойлап шығарған. Төле би мен Қазыбек би осы ұрысты басқарып отырған. Сабалаққа «Абылай!» деп шап» деген. Сол сәтте елдің бәрінің назары Әбілмансұрға ауған. «Неге Абылай деп шаптың?» деген кезде, ол өзінің Абылайдың ұрпағы екенін айтқан. Төле би мен Қазыбек би Сабалақты қолдай кеткен соң, орта жүздің ханы Әбілмәмбет «ойбай, бауырымдап» құшақтай алған. Өйткені «Көркем Уәлидің баласы жетім қалды» дегенді ол баяғыда естіген. Мәселенің мән-жайын егжей-тегжейлі білмегендіктен, Әбілмәмбет оны «төре» деп қабылдап, ылғи да жанында ұстаған. Сабалақ аты ұмытылып, Абылай атанған. Уақыт өте келе Әбілмәмбет емес, мәселенің бәрін Абылай шешетін болған».

Яғни, бұл мәселе Абылайдың шежіресіне қатысты деректің біржақты, нақты болмауы себебінен орын алып отырғандығынан болса керек.

Алайда жырлардың әрқайсысында қайшылықтар да кездеспей тұрмайды. Бұл, әрине, заңды құбылыс. Себебі әр жыршы өзінше жырлайды, жырланған жыр кейінгіге жеткенше қанша уақыт өтіп, қанша ұрпақ ауысады. Десек те фольклор адамзат, халық өмірінің сан-қырын жан-жақты көрсете алады. Одан халықтың тұрмысы, салты, тіршілігі т.б. жөнінде көптеген пайдалы мәліметтерді ала аламыз. Филология ғылымдарының докторы, профессор, академик С. Қасқабасовтың сөзімен жеткізсек: «Фольклор адам тіршілігімен тікелей байланысты... халық тарихындағы маңызды оқиғаларды қамтып, солардың негізінде жаңа шығармалар туындап, тарихи қайраткерлер жайында әңгімелейді... Фольклор халықтың өзінің тарихқа қатысын, көзқарасын танытады, маңызды оқиғалар мен көрнекті тұлғаларға берген халықтың бағасын, қарым-қатынасын көрсетеді» /5/.

Тарихи жыр, дастандардың ауыз әдебиетінің өзге салаларынан ерекшелігі әрі артықшылығы ондағы ақпарат нақты өмірден аса алшақ емес. Онда сенімсіз сиқырлы іс-әрекет, қимылдар кездеспейді. Міне, тарихи жырлар осынысымен де құнды.

Жырдың ең бір тарихи нақтылығы, көркемдік мәнділігі сол – онда Абылай бейнесі шежірелік-өмірбаяндық арнадан бастау алып, ірі қоғамдық, халықтық кесек тұлғаға дейін өрбіп өседі. Осы ретте айта кететін аса маңызды шығармалардың бірі – Бұқар жыраудың «Ай, Абылай, Абылай» деп басталатын өлеңі. Онда ұлы жырау:

Ай, Абылай, Абылай,
Сені мен көргенде,
Тұрымтайдай ұл едің.
Түркістанда жүр едің,
Әбілмәмбет патшаға,
Қызметкер болып тұр едің.
Қалтақтап жүріп күнелтіп,
Үйсін Төле бидің
Түйесін баққан құл едің.
Сен жиырма жасқа жеткен соң,
Алтын тұғыр үстінде
Ақ сұңқар құстай түледің.
Дәулет құсы қонды басыңа,
Қыдыр келді қасыңа.
Тақ үйіне түнедің,
Алыстан тоят тіледің.
Қылышыңды тасқа біледің,
Алмаған жау қоймадың,
Алған сайын тойладың,
Нәсібіңді жаттан тіледің, –

деп /6/ Абылайдың балалық шағынан бастап бүкіл болмысын сипаттап береді.

Ауыз әдебиетінің бір құрамы тарихи жырларды тарихымызды зерттеуде жазба, архив құжаттарымен қатар, сондай дәрежеде пайдалану көптеген жетістіктерге жеткізетіндігін баса айтқымыз келеді. Әрине, мұндай деректермен зерттеу жұмыстарын жүргізу, оларды халық арасында насихаттау тарихи танымдылығымызды кеңейтіп, ұлттық құндылығымызды бағалауға игі әсерін тигізеді.

«Қазақтың аңыз-жырларында, – деп жазған Шоқан Уәлиханов, – Абылай есімі өте бір әсерлі мәнге ие болған. Жұрт Абылай дәуірін қазақ қаһармандығының кемелденген тұсы деп сезінеді. Абылайдың жорықтары, батырларының ерлігі тұрмыстық-салттық дастандардың арқауына айналған» /7/.

Қанша дегенмен, тарихи негізсіз ешқандай жыр да болмақ емес. Эпикалық шығармалардың негізгі ерекшелігі олардың тарихпен байланыстылығы. Біз олардың қайсысының тарихи шындыққа барынша сәйкестеніп, дұрыс, нақты келетіндігін немесе келмейтіндігімен ғана ерекшелей аламыз. «Эпос дастанның поэтикалық өңдеуден өткен түрі емес, ол тарихи айғақтың ел аузында сақталып дамуының айрықша жолы. ...Эпоста тарихилық үстем, оның объектісі – тарих, сол себепті оның өзі де тарихи дереккөз ретінде қарастырылуға тиіс», – дейді Н.И. Кравцов /8/. Бұл пікір әлі күнге дейін өз маңызын жоймай келеді.

XVIII ғасырдың I жартысында қазақ елінің ту сыртынан басқыншылықпен жасалған жоңғар шапқыншылығына қарсы жүргізген үздіксіз күресінде бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарған қазақ хандары мен ұлы билердің көрегендігі мен көсемдігі, айтулы қазақ батырларының бірлігі, ынтымағы арқау болған өлең-жырларды тереңінен қарастырып, алдағы уақытта тарихи жыр мен тарихи шындықтың арақатынасын анықтауымыз қажет-ақ.

1 *Қазақ халық әдебиеті: көп томдық. – Алматы: Білім, 1995. – 288 б.*

2 *Бабалар сөзі. Тарихи жырлар. 57 том. – Астана: «Фолиант», 2010. – 215 б.*

3 *Бабалар сөзі. Тарихи жырлар. 57 том. – Астана: «Фолиант», 2010. – 175 б./.*

4 *Бұл да сонда. – 179 б.*

5 */Қасқабасов С. Миф пен эпсананың тарихилығы. /Қазақ фольклорының тарихилығы. – Алматы: Ғылым. – 1993. – 82 б./.*

6 *Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық. /Құраст. М. Мағауин, М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т. 1. – 91 б.*

7 *Абылай хан. Кенесары: (проблемы национально-освободительного движения). – Алматы: Ғылым, 1993. – 9-10 бб.*

8 *Қоңыратбаев Т. «Ә. Қоңыратбаев – қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуші». – Алматы: «Шежіре», 1995. – 256 б.*

Резюме

Личность Абылай хана в исторических жырах

Арыстанбекова К.Д. - старший преподаватель факультета Довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби, dankura@mail.ru

Кошымова А.О. – PhD докторант факультета истории, археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби, aknur_k@mail.ru

Статья посвящена исследованию исторической личности выдающегося казахского правителя, полководца Абылай хана. В статье рассматриваются место и роль Абылай хана в истории казахского народа. Особое внимание уделяется раскрытию личностных качеств и взглядов, а также изучению внутренней и внешней политики Абылай хана. Жизнь и деятельность выдающегося хана Абылая, сумевшего сохранить независимость страны и объединить свой народ, отражены в исторических жырах, которые являются образцами устного народного творчества. В отличие от других жанров устного народного творчества исторические жыры и поэмы основываются на реальных исторических фактах и событиях, что является основным преимуществом данного жанра. В статье проанализированы исторические факты и события о жизни и деятельности хана Абылая, отраженные в исторических жырах.

Ключевые слова: Абылай хан, исторический жыр, образцы устного народного творчества.

Summary

Personality Abylai khan in historical zhyrs

Arystanbekova K.D. – Senior Lecturer, Faculty of Pre-University Education of al-Farabi KazNU, dankura@mail.ru

Koshymova A.O. – PhD student of the History, Archeology and Ethnology of al-Farabi KazNU, aknur_k@mail.ru

The article investigates the historical personality of the outstanding Kazakh ruler commander Abylai khan. The article examines the place and role Abylai khan in the history of Kazakh people. Particular attention is paid to the disclosure of personal qualities and attitudes, as well as the study of domestic and foreign policy Abylai khan. The life and works of the outstanding Abylai khan, who managed to preserve the independence of the country and unite its people are reflected in the historical zhyrs, which are samples of folklore. Unlike other genres of folklore and historical zhyrs and poems are based on real historical facts and events, which is the main advantage of this genre. The article analyzes the historical facts and events about the life of Khan Abylai reflected in historical zhyrs.

Keywords: Ablai Khan, the historic zhyr, samples of folklore.

УДК 930: 958.4

Н.ТӨРЕҚҰЛОВТЫҢ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ МҰРАЛАРЫ ТАРИХЫ

Альжанова Э.Е. – т.ғ.к., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, «Тарих» кафедрасының доценті,
elmira.alzhanova@ayu.edu.kz

Динашева Л.С. – т.ғ.к., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, «Тарих» кафедрасының доценті,
lazat.dinasheva@ayu.edu.kz

Нәзір Төреқұлов жоғары кәсіби дипломат болған. Аз ғана уақыт ішінде араб тілін жетік меңгеріп қоймай, ол аудармашысыз да келісімдер жасай білген. Сонымен қатар Сауд Аравиясы корольдігінің мәдениеті мен ұлттық фольклорын меңгерді. Елші ретінде Нәзір Төреқұлов өз қызметінде көрнекті ұйымдастырушылық дағдыларын орынды пайдалана білді. Ол Сауд Арабиясының королінің тақ мұрагері, ханзадасы Фейсалдың СССР-ға барған он күндік іс сапарын керемет жоспарлап дайындады. Бұл іс-сапардың нәтижесінде екі ел арасындағы сауда-экономикалық және басқа да қарым-қатынас күшейе түсті.

Түйін сөздер: дипломат, Сауд Арабия корольдігі, елші.

Түркістан өлкесінің тумасы Нәзір Төреқұлов (1892-1937) қазақ халқының өткен жүзжылдықтың бірінші жартысы тарихындағы саңлақтар тобының арасында оның ең көрнекті қайраткерлерінің бірі ретінде ерекше орын алатын ірі тұлға. Нәзірдің әкесі Төреқұл Ферғанада тұрып, ұзақ жылдар бойы заңгер қызметін атқарған. Нәзірдің балалық шағы Қоқанда өтіп, сонда білім алған. 1914 жылы 22 жастағы Нәзір Мәскеудегі коммерциялық институтқа оқуға түседі. Студент болған ол алғашқыда 1916 жылғы патша үкіметінің қазақтарды соғысқа жіберу туралы жарлығына қарсы оқиғаларға қатысып жүреді. Батыс майданға жіберіледі. Минскіге таяу жерде «Свободная степь» астыртын ұйымын құрады. Оның құрамына соғысқа шақырылған Қазақстан және Орта Азия халықтарының өкілдері енгізілген еді. Бұл ұйымның мақсаты Шығыс халықтарының ұлттық-азаттық күресіне көмек көрсету болатын. Нәзір төңкеріс және азаматтық соғыс жылдарында Қоқанға қайтып келеді. Қоқан және Ташкент қалаларында қазақ және өзбек тілдерінде жарық көріп тұрған бірқатар газет пен журналдарды басқарады. Көрнекті қоғам қайраткерлері Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұстафа Шоқай, Мұхаметжан Тынышбаев, Мағжан Жұмабаев, Сұлтанбек Қожанов секілді өзінің ұлы замандастарымен бірге Нәзір өз халқының бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы күреске белсене араласады.

Н.Төреқұлов 1921 жылы Түркістан Республикасы Орталық атқару комитетінің Төрағасы болып сайланды. Тіпті Кеңес өкіметінің жоғарғы органын басқарып отырғанының өзінде ол аталмыш аймақты қоныстанған мұсылман халықтарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын құрметтеп, олардың мүдделеріне жауап беретін шешімдерге қатысып және қол қойып жүрді. Мәселен, оның бастамасы бойынша жексенбідегі демалыс күні жұмаға ауыстырылды; мұсылмандар үшін үлкен мереке болып саналатын Құрбан айттың үш күні де демалыс күндері етіп жарияланды.

1922 жылы жоғары білімділігімен, көп тілді білетіндігімен ерекшеленген Н. Төреқұлов Мәскеудегі КСРО халықтарының Орталық баспа басқармасының төрағасы болып тағайындалды.

Бұл тұста ол елдегі түркі тілдес халықтардың латын әліппесі негізінде жазба ісіне өтуіне байланысты жұмыстарды басқарды. "Темірқазық" журналын шығарды. Өзі Мәскеуде жүрсе де айналасына Қазақстанда қуғын-сүргінге ұшыраған өзінің отандастарын жинады. Оларға қолынан келгенінше қамқорлық жасады. Солардың арасында Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев бар еді. Олардың кітаптарын баспадан шығаруға ықпал етті, Мәскеудің ЖОО-да шығыс тілдері сабақтарынан дәрістер оқыды.

Соңғы уақытқа шейін Н.Төреқұловтың Сауд Арабиясындағы елшілігіне қатысты қызметі туралы мәліметтері белгісіз күйінде қалып келген еді. Шымкентте құрылған Н.Төреқұлов атындағы қордың жетекшісі Ы.Исмаилдың қажымас еңбегі арқасында Мәскеудегі құпия мұрағаттарда сақталған құжаттар табылып, біртіндеп ол құжаттар еліміздің өте құнды игілігіне айналып отыр. Олардың бірқатары 1997 жылы Алматыдағы «Қазақстан» баспасынан жарық көрген Нәзір Төреқұловтың шығармалар жинағына ендірілді.

Н.Төреқұлов 1928 және 1932 жылдар арасында Сауд Арабиясындағы КСРО-ның дипломатиялық агенті және бас консулы болған. Келесі төрт жыл аралығында Кеңестер Одағының осы елдегі Төтенше және Өкілетті елшісі қызметін атқарған. Оның аталған кезеңдердегі хаттарымен, есептерімен және күнделіктерімен таныса отырып, Н.Төреқұловтың өз ісін өте жетік білетін көрнекті қайраткер болғандығын туралы тұжырым жасайсыз.

1932 жылы Сауд Арабиясы делегациясы ханзада Фейсалдың басқаруымен Кеңестер Одағына он күндік сапармен келді. Бұл сапарды толық құқылы уәкіл қызметінде отырған Нәзір Төреқұловтың басты саяси жетістіктерінің бірі деп есептеуге әбден болады. Екі елдің жағы да бұл ресми сапарға өте мұқият қарады. Мәскеу он жеті жасар бозбаланы жәй ғана Сауд Арабия билеушісінің баласы ретінде ғана емес, достас, ынтымақтас мемлекеттің тақ мұрагері, болашақ королі ретінде қабылдау керектігін түсінді. Сауд Арабиясы жағы КСРО үкіметімен кеңес сауда несиелерін 10 жыл мерзімге созып және миллион фунт стерлинг ұсыну туралы келісім-шартқа қол жеткізуді мақсат тұтты.

Араб делегациясын ВЦИК председателі (төрағасы) М.Калинин, Совнарком председателі В.Молотов, сыртқы істер наркомы председателінің міндетін атқарушы Н.Крестинский қабылдады. Кездесу қожайындары бұл маңызды да мазмұнды қабылдаудың ресми бөлімінің одан ары қарай ауқымды мәдени-таныстыру бағдарламасымен үйлесім табуына ерекше назар аударды. Сауд Арабиясы ханзадасы мен оның нөкерлерінің біздің еліміздегі бұл сапары сол кездегі белгілі қайраткер Климент Ворошилов басшылығымен жүзеге асырылды.

Қадірменді меймандар алғашқы бесжылдықтың зауыттары мен фабрикаларын аралады, пионерлер лагеріне барды, Үлкен театрдың филиалында «Севилский цирюльник» тыңдады, «Динамо» стадионындағы футбол матчына қатысты. Ленинград қаласында да болды. Жергілікті зауытты аралаған кезде ханзада Фейсалға «Красная заря» автоматтандырылған телефон станциясы (АТС) телефон құрал-жабдығы сыйға тартылды, ол кезде бұл үлкен техникалық жаңалық болатын. Кейін Нәзір Төреқұловтың ықпалымен автоматтандырылған телефон станциясы (АТС) Әбдел-Әзиз әл-Сауд патша резиденциясына орнастырылады. Оны орнату үшін Ленинград зауытының инженер Шитов бастаған мамандары шақырылады. Өз міндеттерін барынша мұқият әрі тиімді етіп орындау үшін бұрыннан да жеті тілді – қазақ, орыс, өзбек, татар, түрік, неміс және француз тілдерін жетік меңгерген кеңестік толық құқылы уәкіл Нәзір Төреқұлов енді өте аз уақыттың ішінде араб тілін де тез үйреніп алады. Және өзінің осы зеректігі арқасында ол өз қызметі барысында жеке аудармашыдан үзілді-кесілді бас тартып, жұмысын жалғастыра береді. Сондықтан да оның: «Сен басқа нәрсені айтасың, ал оны басқаша аударды, сосын әңгіменің дәмі кетеді» деген сөзі жиі еске түседі. Оның үстіне Нәзірдің тіл біліміндегі үлкен жетістіктері оның жергілікті аудиторияларда шығып сөз сөйлеуіне ғана емес, тіпті теологиялық тақырыптарға орай пікір таластыруға дейін мүмкіндік бергенін біз жақсы білеміз. Мұның барлығы да және сонымен қатар кеңестік дипломаттың жоғары кәсіпқойлығы мен алғырлығы патшаның және оның отбасының Нәзір Төреқұловқа деген ыстық ықпалы мен зор құрметіне бөленуіне ықпал еткені анық. Әбдел-Әзиз әл-Сауд патша Нәзір Төреқұловты өзінің інісі ретінде санады. Осындай қалыптасқан жақсы қарым-қатынас толық құқылы уәкіл мен патшаның балалары, әсіресе ханзада Фейсал арасындағы достық ынтымақтастықты арттыра түсті.

Сауд Арабиясында өткен екі жылғы жұмыс уақытынан кейін, 1930-жылғы ақпанда Нәзір Төреқұлов ханзада Фейсалға Төтенше және Өкілетті елші ретінде сенім қағаздарын тапсырды. Бұл оқиға мұсылмандар әлемінің орталығы – Мекке қаласында өткізілді.

Кеңестік өкілдің абырой-беделі мен ықпалы шетелдік, әсіресе араб елдеріндегі әріптестері арасында да кеңінен тарап, үлкен өнеге болды. Нәзір Төреқұлов дипломатиялық корпусының дуайені болды. Сыртқы істер наркомы М.Литвиновқа 1930 жылы 16 сәуірде жазған хатында Нәзір: «Дипкорпустағы қызметі жағынан жоғары тұрушылыққа қатысты ағылшындармен тарихи талас біздің пайдамызға шешіліп, аяқталған болып есептелді... Ресми салтанаттарда мен бірінші орынды, Риан – екінші, француздың сенімді істеріндегі мусье Мегре – үшінші, Айноль-Мольк – төртінші орынды иеленеді. Риан маған барынша әдепті қарым-қатынасын ұстап тұрғанын, кейбір жағдайларда маған старшина ретінде қарайтынын атап өткенім орынды», деп жазған еді.

Толық құқылы уәкіл Н.Төреқұлов арабтық Шығыстың, әсіресе мұсылмандық әлемнің ерекшеліктерін өте жақсы білді және оған ерекше мән беріп, көңіл аударды. Ол бірнеше рет үлкен және кіші қажылыққа барды, жазылған ислам нормалары мен дәстүрлерін берік ұстануға күш салды, діндарлардың беделін белсенді түрде пайдаланды. Сонымен қатар жергілікті бетке ұстар таңдаулы элитамен араласқанда және оларға әр түрлі тектегі сыйлықтарды тарту етер тұста сыпайыгершілікті, әдептілікті ерекше сақтады.

Сыртқы істер наркоматына хабарласқан ол: «басқа еуропалықтар секілді револьверлер тарту етіп, спиртті ішімдіктер ұсына алмайтындығын» атап өте отырып, өзін бүктемелі пышақ, сағат, «балаларға жейде» тігетін мата секілді сыйлықтар қорымен жабдықтауды өтініп еді.

Ол сондай-ақ, Кеңес Одағы территориясы арқылы Меккеге қажылыққа келетін 10-15 мың адамды жыл сайын тасымалдау туралы мәселені де алға тартқан болатын. Оның пікірі бойынша, мұндай

адамгершілікке толы қадам «өте жақсы пікір қалыптастырып, исламның қуғындалып жатқаны жайлы айыптауды алып кеткен болар еді».

Төрекұлов өзінің «Орталыққа» жазған алғашқы хаттарының бірінде Шығыстану институтының студенттерін Хиджазға тіл үйрену үшін бір жылдық машықтануғы жіберу керек деген ұсыныс береді, өйткені ол бір ғана әдеби араб тілін үйрену болашақта жұмыс істеуге жеткіліксіз деп есептеді. Ол былай деп жазды: «Құран тілінде мұнда бір қорап сіріңке сатып алу да мүмкін емес. Оның үстіне біздің оқу орындарымыз, бейнелеп айтқанда, арабистерді емес, өлілермен және періштелермен түсінісе алатын қуатты құраншыларды ғана даярлайды» [1, 349-б].

Оның дін туралы білімі мен ағартушылығы әрбір қадам жасаған сайын таныла түсті. Жергілікті білгірлермен әңгіме жүргізгенінде «мұсылманда орыстар» алдыменен өзінің шаруашылығын орнықтырып алуы тиіс, содан кейін барып дін туралы ойлау керек деп Пайғамбар жазып кеткен деген ой оны тұрақты жетелеп тұратын еді.

Оның үстіне біздің дипломатымызға сегіз жыл бойы қатарынан өте ауыр жағдайда – саяси, моральдық-психологиялық, климаттық; адам төзгісіз аптап ыстықта, қандай да бір экзотикалық ауруды жұқтырып алу қаупінде, судың, тамақ өнімдерінің жетіспеушілігінде, білікті медициналық көмектің және кішкентай ғана қолайлы жағдайдың жоқтығында жұмыс істеуге тура келді. Бірақ, Нәзір Төрекұлов өте қайратты әрі табанды бола білді. Өзіне жүктелген дипломатиялық міндетті үлкен абыроймен атқарды.

1936 жылдың басында дипломат Мәскеуге шақырылды. Шамамен бір жылдай КСРО ОАК ұлттар Кеңесі жанындағы тіл және жазба Институтында аға ғылыми қызметкер болып жұмыс істеді. Ал 1937 жылы өзінің көптеген замандастары – әскери бастықтар, дипломаттар мен ғалымдар - секілді ойдан шығарылған айыптаулар бойынша қамауға алынып, ату жазасына кесілді. Бұл қайғылы хабар Нәзірді аса құрметтейтін және өте жақсы көретін Сауд Арабиясының патшасы Абдул Өзиз әл-Саудты қатты алаңдатты. Және дипломатиялық арна бойынша патша Кеңес Одағы үкіметіне өз елінде басқа толық құқылы уәкілді көргісі де келмейтіні туралы түсінік берді. Осыдан кейін-ақ екі ел арасындағы қарым-қатынас шорт үзілді. Бұл қарым-қатынас тек қана 1990 жылы қайта орнықтырылған еді.

Көрнекті ғалым, тамаша журналист, дипломат және қоғам қайраткері Нәзір Төрекұлов өз уақытының өте жоғары білімді адамы болды. Өзінің туған ана тілінен басқа өзбек, орыс тілдерін жақсы меңгеріп, ағылшын, француз, неміс, араб, парсы, түрік тілдерінде еркін сөйлей алды. Сауд Арабиясындағы өзінің дипломатиялық қызметте болған жылдарында қалдырған оның жазбалары, мемлекеттің қалыптасуының бастапқы кезеңі туралы мазмұнды да жан-жақты мәліметтері, бұрын айтып өткеніміздей, 70 жылдан кейін де өзінің құндылығын жойған жоқ. Және де Қазақстан мен ол бұрын қызмет жасаған ел арасындағы қазіргі қарым-қатынастың нығаюына да мүмкіндік жасап отыр.

Мұнайдың мол қоры бар және сол арқылы әлемдегі ең бай елдердің бірі саналып отырған Сауд Арабиясының тәжірибесінен біздің еліміздің үйренетіні аз емес. Өйткені Қазақстан да көмірсутегі шикізаттарының артық қорына бай. Сондықтан да Сауд Арабиясы біздің республикамызбен арасындағы қарым-қатынасын барынша дамытуға көңіл аударуда.

Қазақстан мен Сауд Арабиясы арасындағы дипломатиялық қатынас 1994 жылдың 30 сәуірінде орнатылды. Сол жылы Президент Н.Ә.Назарбаев алғаш рет ЭР-Риядқа ресми сапармен барып, ынтымақтастықтың негізін қалады [2, 51-б].

Екі ел басшыларының кездесуі барысында іскерлік шеңбері өкілдерінің арасында сауда-экономикалық ынтымақтастығының әр түрлі бағыттары, республикаға инвестициялар тарту, гранттық және жеңілдік несиелер ұсыну түріндегі көмектер көрсету жөніндегі келісім-шарттарға қол жеткізілді. Сауд Арабиясының даму Қоры арқылы бөлінген қаржыларға Ақтау портын кеңейту, автомобиль және темір жолдарды, аэропорттарды жөндеу жөніндегі жұмыстарды орындау жоспарланды.

Сауд Арабиясының «Арамко» Ұлттық компаниясы мен «ҚазМұнайГаз» ҰК» АҚ арасындағы байланыстарды нығайту мәселелерін қарастыратын мұнай өңдеу саласындағы ынтымақтастықтың маңызы ерекше. Сондай-ақ, Сауд Арабиясы Қазақстанның жаңа орталығы Астананың дамуына көмек көрстеуде. Мәселен, осы елдің бөлген қаржысына Сенат ғимаратының құрылысы жүргізілді, ал кардиологиялық орталық құрылысына ханзада Сұлтан Бен Абд әл-Өзиздің өзі ақша аударды.

Бұдан басқа да жобалар жүзеге асырылуда. Мәдениет күндері өткізіліп, ғылыми-техникалық алмасулар жасалып отырады. Жыл сайын Мекке мен Мәдинаға 4 мыңға жуық қазақстандық қажылыққа барып тұрады.

1 Мансұров Т.А. Нәзір Төрекұлов. Алматы: -ЖШС «Қазақстан» баспа үйі, 2005. -384 бет.

2 Мансұров Т.А. Нәзір Төрекұлов – Кеңес Одағының Сауд Арабиясындағы Елшісі: Алматы: «Зерде» баспасы, 2011. -640 бет.

Резюме

История дипломатического наследия Н.Турекулова

Альжанова Э.Е. - к.и.н., МКТУ имени Х.А. Ясави, доцент кафедры «История», elmira.alzhanova@ayu.edu.kz

Динашева Л.С. - к.и.н., МКТУ имени Х.А. Ясави, доцент кафедры «История», lazat.dinasheva@ayu.edu.kz

Назир Торекулов был высококвалифицированным дипломатом. За короткий срок полпред не только отлично освоил арабский язык, что позволило ему во время переговоров обходиться без переводчика, но также изучил культуру и фольклор народностей, населяющих Королевство Саудовская Аравия. В деятельности Назира Торекулова как посла проявились его незаурядные организаторские способности. Он блестяще подготовил и провел десятидневный визит в СССР наследника короля Саудовской Аравии принца Фейсала. Результатом визита явилось улучшение торгово-экономических и других отношений.

Ключевые слова: дипломат, Королевство Саудовской Аравии, посол.

Summary

The history of diplomatic heritage of N.Torekulov

Alzhanova E.E. - associate Professor, Department of History, IKTU named A.Yassawi, elmira.alzhanova@ayu.edu.kz

Dinasheva L.S. - associate Professor, Department of History, IKTU named A.Yassawi, lazat.dinasheva@ayu.edu.kz

Nazir Torekulov was an experienced diplomat. In a short time he had not only perfectly mastered Arabic which enabled him to do discussions without interpreter but also studied culture and folklore of people inhabiting in the Kingdom of Saudi Arabia. The activity of Nazir Torekulova as the Ambassador showed his exceptional organizational skills. He brilliantly prepared and conducted ten-day official visit to the USSR the successor of Kingdom of Saudi Arabia prince Faisal. The result of visit was the improvement of trade and economic and other relations.

Key words: diplomat, Kingdom of Saudi Arabia, ambassador.

УДК: 930.22 (4/9)

НАЗИР ТУРЕКУЛОВ – ВИДНЫЙ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДЕЯТЕЛЬ И ВЫДАЮЩАЯСЯ ТВОРЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ

Х.М Турсун – д.и.н., проф. МКТУ им.Х.А.Ясауи

Г.Батырбеккызы – Докторант PhD, МКТУ им.Х.А.Ясауи

В статье рассматривается видный общественный и политический деятель Назир Турекулов, дается анализ его общественно-политической деятельности и творчества. Вместе с этим даются рекомендации в отношении персоналии личности.

В этой статье мы попытались дать общий обзор общественно-политической деятельности и творчеству Н.Турекулова. до сегодняшнего времени его творческую деятельность исследовал Жолтай Алмашев Жумат, а его политическую деятельность всесторонне изучал Тайыр Мансуров. Но с научной точки зрения его личность еще не полностью изучена. В дальнейшем требуется отдельное изучение его общественно-политической деятельности и творчества. Потому что всесторонне культурная и гражданская личность как Н.Турекулов оставил в своем творческом наследии много ценностных ориентиров, отвечающих потребностям политического и духовного общества.

Ключевые слова: Назир Турекулов, национальная элита, движение Алаш, новотюркский алфавит.

Усиление колонизации и массовое изъятие земель в начале XX века привели к обострению отношений не только с царской администрацией, но и внутренних противоречий в казахском ауле и неминуемо вызвали брожение среди интеллигенции и простого народа. В рассматриваемый период времени национально-освободительное движение, как и само казахское общество, были неоднородным. Наряду с сохранением родоплеменных отношений и остатков кочевой демократии начинали складываться новые социально-экономические условия, связанные с проникновением капиталистических отношений в степь. Ввиду того, что процесс капитализации только развивался, формировавшаяся национальная буржуазия не могла играть ведущую роль в политической жизни. Малочисленный и распыленный по мелким предприятиям казахский пролетариат, не имевший политической организации и ориентации, также не мог возглавить национально-освободительную борьбу. В этих условиях руководство освободительным движением взяла на себя духовно-интеллектуальная элита, наиболее последовательно выражавшая идею национальной независимости.

Какое бы время не было есть личности, способствующие развитию общества, достигая феноменальных высот. Такие люди делают все во благо народа, его процветания, обретения независимости,

для всего человечества в целом. Н.А.Назарбаев в своей книге «В потоке истории» не раз отмечает роль видных деятелей государства, об их месте в истории становления страны [1].

Назир Турекулов – советский партийный и государственный деятель, дипломат, журналист, филолог. Образование незаконченное высшее экономическое, так как на время участия в национально-освободительном движении 1916 года учился на экономическом факультете Московского государственного университета им. Плеханова. Работал инструктором во Всероссийском земском союзе на Западном фронте, затем в Тургайской области. С 1917 года вступил в ряды партии левых эсеров. В 1918 году был назначен секретарем исполкома Кокандского Совета, одновременно председатель организации левых эсеров. В сентябре 1918 года стал членом Коммунистической партии, добровольно записался служить в ряды Красной Армии, был назначен начальником политуправления Конной Армии в Туркестане. С этого момента начался стремительный взлет его революционной и партийной карьеры. Одновременно расцвел публицистический талант Турекулова, он показал себя незаурядным организатором культурно-массовой и просветительской работы. Будучи членом совдепа Коканда, он принимает самое активное участие в создании его печатного органа «Халык газетасы» («Народная газета»), организует выпуск первого номера журнала «Инкилоб» - органа ЦК Компартии Туркестана. Являясь членом редколлегии этих и других изданий, он не только много редактирует и контролирует качество перевода, но и сам регулярно публикуется на их страницах. Уже тогда его статьи были отмечены глубиной понимания, аналитичностью и превосходным стилем [2].

Кроме того, Назир оказывал посильную помощь и в издании журналов «Хакикат» («Истина»), «Билим очагы» («Очаг знания»), «Туркмен ели» («Туркменский народ») и других, которые уже в 1923 году распространялись далеко за пределами Туркестана (Кашгар, Кульджа, Поволжье, Бухара, Хива и т.д.).

Восхождение к вершинам власти Назира Турекулова, избранного весной 1918 года секретарем Ревкома Кокандского совдепа, было поистине стремительным. Через три года он уже находился на самой верхней ступени партийной и государственной иерархии, став в мае 1921 года председателем ТуркЦИКа, членом Среднеазиатского бюро ЦК РКП (б) и членом реввоенсовета Туркестанского фронта. За это время он успел побывать и членом Президиума областного ревкома города Скобелево, и начальником политуправления Конной армии в Туркестане, и комиссаром просвещения Туркестана, и ответственным секретарем ЦК КП Туркестана, редактором ряда газет и журналов, в том числе «Вестника просвещения и коммунистической культуры». В 1920 году редактор газеты «Иштракюн» (Ташкент), органа краевого мусульманского бюро. В 1920-1921 гг. нарком просвещения Туркестанской Автономной Советской Социалистической Республики. С 19 июля 1920 года по 22 октября 1920 года председатель ЦИК Туркестанской АССР. В сентябре – ноябре 1921 года ответственный секретарь ЦК КП (б) Туркестана, член Среднеазиатского бюро РКП (б). В 1920-1921 гг. член Туркестанской комиссии ВЦИК и СНК РСФСР, а также Туркестанского бюро ЦК РКП (б).

С 19 июля по 12 сентября 1920 года председатель Исполнительного бюро Временного ЦК КП(б) Туркестана; позже до сентября 1922 года, ответственный секретарь ЦК КП(б) Туркестанской АССР. В 1920-1921 годах народный комиссар просвещения Туркестанской АССР. С 26 ноября 1920 года по 19 мая 1922 года член РВС Туркестанского фронта. С мая 1921 по июнь 1922 года председатель ЦИК Туркестанской АССР. В 1922 году член исполнительной комиссии Средазбюро ЦК РКП (б). Став, по сути дела, одним из руководителей Туркестана, Н.Турекулов часто выезжал в различные области этой обширной республики, стараясь на местах вникнуть в суть проблем, возникающих перед новой властью, он выступал на различных съездах, встречался с рабочими, красноармейцами и дехканами на собраниях и митингах. Причем он с самого начала усвоил для себя, что одним из важнейших качеств народного руководителя является умение как прислушиваться к голосу масс, так и быть внимательным к каждому человеку. Его спокойный тон и неизменная политкорректность создавали такую обстановку, при которой посетители не стеснялись в буквальном смысле излить ему свою душу.

С 1922 по 1928 год председатель правления Центрального издательства народов Востока (Центроиздат), возглавлял восточное издательство. Член Президиума Всесоюзной научной ассоциации востоковедения. На посту председателя правления Центрального издательства народов СССР он много сделал для развития просвещения и книжного дела. Он редактировал книги на русском и тюркских языках, отдельные издания выпускались с его предисловиями. На юбилейном заседании, посвященном пятилетию Центроиздата в июне 1928 года, его председатель с чувством гордости отмечал: «...Центроиздат положил начало приобщению многомиллионных масс различных национальностей

Союза к советской культуре, и за короткий срок своего существования создал базу для книжной продукции, которую совершенно не знают другие страны. За пять лет им выпущено 59 959 713 оттисков учебной, научно-популярной, общественно-политической, художественной, сельскохозяйственной и другой литературы на языках свыше 50 национальностей. Наряду с созданием, укреплением и развитием непериодической печати, Центроиздат уделяет серьезное внимание вопросам создания, улучшения и распространения национальной периодики. Достаточно сказать, что в настоящее время им издается 21 периодическое издание на 12 языках» [3].

Занимался проблемой латинизации тюркских письменностей, автор проекта латинизации тюркского алфавита, представил проект нового тюркского алфавита (1923-1928). Он также становится активным участником 1-го Всесоюзного тюркологического съезда (Баку, 1926). Вообще, Назир Турекулов проявил себя и как крупный филолог. Он является автором «Социально-политического словаря русско-узбекского языка» (Ташкент, 1922). Он занимался проблемой латинизации тюркских письменностей, был автором проекта латинизации тюркского алфавита, посвятив этому вопросу ряд статей в журналах «Жизнь национальностей», «Новый Восток» (К вопросу о латинизации тюркских алфавитов // Новый Восток. 1925, № 10/11, с. 218–222; Новые задачи // Новый Восток. 1928, № 20/21, с. XII–XXII) и др. Назир Турекулов один из первых редакторов, один из основоположников издательства в Москве, возглавлял Центральное издательство народов Востока. Подтянул к себе таких видных тюркских деятелей творчества как казах Букейханов, Жумабаев, узбек Аблони, башкир Вилданов.

В подшивках узбекских газет и журналов, изданных в 20-е годы можно найти не только его публицистические статьи, но и стихи опубликованные под псевдонимом “Дервиш”. И ещё одним талантом обладал Назир Турекулов – талантом художника. Сохранилось несколько его карандашных рисунков. Эта легендарная личность не уставала заниматься самообразованием. И этот яркий, энергичный, молодой, харизматичный деятель не мог быть не замечен руководством страны – в октябре 1922 года его переводят в Москву на должность председателя правления Центрального издательства народов Востока (Центроиздат) при ЦИК СССР. Турекулов отлично понимал значение своей новой работы и всю энергию и талант издателя, редактора, просветителя, публициста, учёного-лингвиста – он ещё заместитель ректора Института народов Востока – вкладывает развитию культур разных народов в многонациональном государстве [4].

Как мы уже упомянули, возглавляя Центроиздат, Турекулов параллельно вел преподавательскую работу в Институте народов Востока и, кроме всего прочего, был включён в резерв Наркоминдела. И когда возникла необходимость срочно заменить Карима Хакимова на посту полпреда в Аравии, лучшей кандидатуры, чем Назир Турекулов не нашлось. На I Всесоюзном съезде учителей, состоявшемся в 1925 году, он выступил с докладом на тему «Национальный вопрос и школа», где поднял проблемы национальных культурно-просветительных учреждений, строительства зданий для национальных школ в регионах, развития женского образования в тех национальных республиках и областях, где женщины не могли обучаться в общих школах, создания специальных профтехнических и сельскохозяйственных школ и т.д. Эти вопросы с одобрения делегатов были внесены в резолюцию съезда. Стоит отметить, что Назир Турекулов, в отличие от большинства руководителей, которые после установления Советской власти косо поглядывали на религию, задумывался о влиянии ислама на историю человечества. В годы службы на посту председателя ТуркЦИКа он старался достичь разумного компромисса в отношениях новой власти и религии. Одно только его решение подписать постановление о переносе выходного дня с воскресенья на пятницу – мера, свидетельствующая о его гражданской смелости. Так же в начале двадцатых годов Турекулов издал указ, объявивший три дня Курбан айта – почитаемого мусульманского праздника – выходными [5].

Организовал «Народную газету» и активно участвовал в общественно-политической жизни страны. 20 лет служил Советской власти при этом не раз защищал казахские и исламские интересы. Доказательство этому записи академика НАН РК Рахманкула Бердибая: «После установления Советской власти руководящие должности сторонились вопросов религии. А вот Турекулов с самого начала глубоко понимал значение религии для истории человечества, и поэтому не был в их числе, высоко ценил достоинства религии. Мы видим по его многочисленным статьям и докладам его резкие объяснения по этому поводу. В статье «Ислам и коммунизм» Назир повествует об истории возникновения ислама, о сплочении наций и народностей благодаря религии, об установлении предела человеческой совести и свободного убеждения».

Еще один удивительный поступок Турекулова во время председательства в Центральном исполнительном комитете Туркестанской республики его поступок на который решается не каждый видный государственный деятель. По Рахманкулу Бердибаю известно, что он подписал Указ 7 декабря 1921 года о переходе выходного дня с воскресенья на пятницу, этот поступок даже и не снился не одному государственному деятелю того времени. В начале 20-х годов он подписал Указ о трех выходных днях Курбан айта для всего мусульманства. Этот шаг описывает его как смелого руководителя своего времени, в пример руководителям-марионеткам Советской власти [6]

В 1923–1928 гг. Турекулов находился на государственной службе в Москве.

6 декабря 1919 года в статье «Йажуж-Мажуж и Восток» опубликованном в Дервише, он упомянул Йажуж Мажуж в лице Англии, подсекавшей на весь исламский мир. Чудовище революция издает звуки из Москвы: Калькутта, Кахира, Тегеран объединившись с Египтом, Ираном, Индостаном должны быть одним фронтом. Россия, Турция, Афганистан должны стать их щитом. Такими религиозными терминами он дает грамотный анализ состоянию мировой политики. Также он не упускал религиозных статей, песен и вносил в них свои коррективы. В 1925 году в русском издательстве «Коммунистическая революция» статья «Каково мнение исследующее Ислам?» исследуется противоположное мнение Е.Федорова «О будущем религий Средней Азии», дает противоположные отзывы, всесторонне исследует и указывает на не доработки. После исследует творчество узбекского деятеля Неймата Хакима, который читает лекции в Ташкенте перед общественностью о том, что пророк Мухаммед посланник Аллаха или простой человек? Хочет убедить общественность, что пророк простой человек. Назир уверяет, что отстранив народ от религии, он этим ничего не добьется, Назир критикует не только узбекских просветителей, но и казахских поэтов-писателей таких как Сакен Сейфуллин. В основном его творчество 1914-1922 годов его религиозные суждения в статье «Асау Тулпар» критикует сборник его песен «День Айт». Во-первых, он не знает Ислам, во-вторых, требует религиозной грамотности от своих коллег – сказал Турекулов о Сейфуллине [7].

Назир Турекулов высказывался об атеизме в стране Советов, о том, что вера пропадает под натиском внешних сил. В 1927 году в издательстве «Муштум» опубликована статья «Вера» в которой дается анализ «Ислам и коммунизм в философии понятие – ислам, ислам и только ислам». В Москве не получается быть набожным и это меня расстраивает. Мое состояние не такое как раньше, в тот момент мне представилась не лучшая мысль. Вы спрашиваете что это? Это наше отстранение от религии и это меня пугает – отвечает Турекулов. Многие соотечественники восхваляли атеизм, а слова Турекулова находившегося на руководящей должности – это смелый поступок. Он является знатоком Ислама и, представляя интересы своего народа, не всегда был односторонним. Может это результат его дальновидной политики, для своего народа он считал правильным использовать не арабскую графику, а латиницу. В своем труде «Зачем нужен новый алфавит» он всесторонне исследует графику вплоть от каменного века до принятия арабской графики, поддерживающий такой видный деятель как Ахмет Байтурсынов.

Здесь он задается вопросом «Откуда арабы научились писать?» и занимается исследованием истории арабов, спрашивают у Жоржа Зейдана и приходит к мысли, что арабская графика появилась на сто лет раньше исламской религии. Он исследует различные алфавиты в разделе «Зачем нужен новый алфавит?» приводит доказательства принятия Ахметом Байтурсыновым 10 лет назад именно арабского шрифта. Благодаря Байтурсынову на сегодня мы различаем слово «тор» от «түр», «түр» от «тур», он исправил орфографические ошибки. Далее на вопрос «Зачем нам дальний латинский, лучше взять близкий русский?» он смело ответил преимущества перехода на латиницу: «Фронт использования русского алфавита мал. Русские пользуются этим шрифтом только со смежными племенами. Фронт использования латинского шрифта широк. Им будем общаться на многонациональной арене». Это показывает дальновидность, образованность Тюрекулова, на сегодня в независимом Казахстане переход на латиницу одна из актуальных проблем. Совмещая мусульманское воспитание с европейской культурой он показал, что является интеллигентом своего времени.

В феврале 1923 года он избирается председателем группы ученых Средней Азии участвующих в разработке нового алфавита. На службе в Центральном издательстве в своей книге «Новый алфавит. Для взрослых» дает транскрипцию для широких масс казахским звукам в стиле латинского шрифта [8]. Далее он занимал должность проректора учебного просвещения в Институте восточных языков. До этого он стоял у истоков открытия в Ташкенте высшего педагогического института Казахского просвещения. Помог А.Диваеву в выпуске сборника произведений Абая Кунанбаева. Поручает Султанбеку Кожанову устроить на работу в газету «Акжол» Магжана Жумабаева, переехавшего в

Ташкент. Позже в Москве помогает Жумабаеву поступить в Высший литературный институт культуры. Таким образом при помощи Турекулова в свет выходит сборник «Жусип хан» Жумабаева. Всячески оказывал помощь и Алихану Букейханову в издании его сборников «Ер Сайын», «Ер Таргын», «Козы Корпеш – Баян Сулу», «Двадцать три траура», «Тысяча и одна пословица».

В 1926 году вышел в свет его труд «Об иноземных словах» Турекулов уделяет особое внимание сохранению родного языка, сторонник закона сингармонизма, внес лепту как ученый-лингвист. Возглавлял Центральное издательство Восточных народов на протяжении 6 лет и достиг своего пика в журналистике. Его вершина – журнал «Темирказық». Он без утайки публиковал статьи в изданиях Ташкента и Москвы о последствиях Российского колониализма на народы Туркестана. Он открыто заявлял, что Царская Россия принимала Туркестан в качестве сырьевого придатка, тем самым всячески препятствовала культурному развитию региона. Во 2-м номере журнала «Военная мысль» от 1921 года была опубликована статья «Ферганская проблема» Назира Турекулова под псевдонимом «Дервиш». Автор, в данной статье анализируя тяжелейшее положение в Фергане, указывает на грубейшие ошибки советских органов в деле проведения продовольственной политики и тяжелую судьбу коренного населения [9].

Являясь большевиком, у него были теплые отношения с участниками Алашской интеллигенции. Он был продолжателем алашских идей в кулуарах советской власти. Каким он не занимал высшие номенклатурные посты, никогда не разлучался с национальных интересов. С далеких 1917 годов переписывался с Алиханом Букейхановым и выполнял его поручения. Назир вступил в ряды большевиков только тогда, когда было создано правительство Алаш. После признания группой, возглавлявшей Букейхановым Советского правительства Назир первый установил с ними контакт. В своем письме находившегося в Москве Алихана Букейханова Ахмету Байтурсынову писал: «Наш Назир предложил выпустить книгу про Шокана, Ыбырая, Шангеря. Я согласился. Сам буду писать про Шангеря. Ты возьми Ыбырая. Сам Назир напишет про Шокана» [10]. Обратите внимание как пишет Букейханов «Наш Назир», о какой связи свидетельствует лишь это слово.

Известный ученый Бейсенбай Кенжебаев так описывает встречу с народным вождем Алиханом Букейхановым в кабинете Назира Турекулова: «В один из наших визитов в кабинет Турекулова там сидел Букейханов. Познакомились. Алеке: Учитесь, учитесь, дети. Время ваше» - подытожил он. Позже узнал, что Букейханову давал поручения с переводом. В кабинете Турекулова мы встречали многих видных деятелей тюркского мира. В своих разговорах он не раз повторял о создании устного народного творчества тюркских народов. Академик Рахманкул Бердибай о Назире Турекулове подчеркивал его смелость в общении после признания националистами таких видных деятелей Алихана Букейханова и Ахмета Байтурсынова. Этот факт свидетельствует о том, что он был знатоком истории казахского народа, ценил вклад интеллигенции в культурное развитие региона. Расстреляв не в чем не повинного в 1937 году Турекулова наверное мы предполагаем не смогли простить ему связь с деятелями Алашорды. По крайней мере, это стало камнем преткновения в его участи.

И сегодня в стране идет целенаправленная работа по возрождению исторического сознания общества. Только зная историю своего народа и страны, начинаешь понимать особую ценность обретенной в конце прошлого столетия независимости. История казахского народа показывает, что борьба за свободу и независимость страны никогда не прекращалась. Не последнюю роль в этой многовековой борьбе сыграли и представители национальной интеллигенции рубежа XIX и XX столетий. Представители казахской управленческой элиты, научной и творческой интеллигенции заложили фундамент казахской государственности, приняли активное участие в процессе национально-территориального размежевания Средней Азии и воссоединения казахских земель [11].

1 Назарбаев Н.А. В потоке истории. Алматы: Атамұра. 1999. С. 12-14.

2 Торекулов Н. Шығармалар. – Сочинения: Дипломат. – Алматы; Казахстан, 1997. – 314 с. (24).

3 Төрқұлұлы Н. Орталық баспаның бес жылдығы. «Темирказық». Сәуір, 1996, №1(4). Шымкент, 1996, 38-б.

4 Қожаскеев Т. «Темирказық журналы жайында». «Темирказық». Сәуір, 1996, №1(4). Шымкент, 1996, 5-б.

5 Мансуров Т., Полиред Назир Тюракулов. Дипломат, политик, гражданин. – М.: Реал-Пресс, 2003. –10-14 с.

6 Бердибай Р. Түбз бір түркіміз. – Астана: Фолиант, 2004. -344 б.

7 Төрқұлұлы Н. Ұлт мәселесі жайында // Темирказық. 1923. №2-3, 1-6б.

8 Төрқұлұлы Н. Жаңа әліппе неге керек? М.- 1924.

9 Төрқұлұлы Н. Жат сөздер туралы. – М. КСРО халықтарының кіндікбаспасы, 1924. -12 б.

10 Ана тілі. Сағымбай Жұмағұл. Алты алаштың ардағы. 2 тамыз 2012.

11 Тұрсұн Х.М. Алаш ғәм Түркістан. – Алматы: «Ел шежіре», 2013. 400 б.

Түйіндеме

Нәзір Төреқұлов – көрнекті саяси-қоғам қайраткері және белгілі шығармашылық тұлға

Түрсүн Хазретәлі Маханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор,

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Батырбекқызы Гауһар – PhD Докторант. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Мақалада көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Н.Төреқұловтың өмірбаяны баяндалып, оның сан-қырлы қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығына жалпы шолу жасалады. Сонымен бірге оны ғылыми тұлғаландыруға қатысты ұсыныстар жасалады. Мақалада Н.Төреқұловтың қоғамдық-саяси іс-шараларға белсене араласуы баяндалады. Сондай –ақ Н.Төреқұловтың шығармашылығына жалпы шолу беруге тырыстық. Қайраткер жөніндегі ғылыми зертеулер арқылы тұлғаның әлі де болса беймәлім тұстарын кеңінен ашуға тырыстық.

Түйін сөздер: Нәзір Төреқұлов, ұлттық элита, Алаш қозғалысы, жаңа түрік алфавит.

Summary

Nazir Turekulov was social politic personality and supereminence

Tursun Khazretali Makhanuly – the doctor of historical sciences,

professor. Kh.A.Yassawi International Kazakh-Turkish university

Batyrbekkyzy Gaukhar – Doctoral student (PhD), Kh.A.Yassawi International Kazakh-Turkish university

The article is concerned with Politic Nazir Turekulov and his analysis of social political activities and creativity. Also it is connected with recommendations of individual personalities. In this article we have tried to give an overview of the socio-political activities and creativity N.Turekulova. until now his artistic career researched Zholtay Almashev Zhumat, and his political activities comprehensively studied Taiyr Mansurov. But from a scientific point of view, his identity is not yet fully understood. In the future, it requires a separate study of its socio-political activities and creativity. Because a comprehensive cultural and civic identity as a N.Turekulov left in his creative heritage of many of values that meet the needs of the political and spiritual society.

Keywords: Nazir Turekulov, the national elite, the Alash movement, the new Turkic alphabet.

**ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВҚА 150 ЖЫЛ
150-ЛЕТИЕ АЛИХАНА БӨКЕЙХАНОВА
150 ANNIVERSARY ALIKHAN BOKEIKHANOV**

ӘӨЖ 141-18

**Ә. БӨКЕЙХАНОВ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ЖЕТЕКШІСІ**

Қарасаев Ғ.М. – т.ғ.д., ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты, Астана қаласы

Мақалада автор Ә.Бөкейханов XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалысының жетекшісі екендігіне баса назар аударып, дәйектеген. Әлихан Бөкейханов халқының XX ғасырдың басындағы азаттық қозғалысының ұлы күрескері, бағыттаушысы дәрежесіне көтерілді. Бүгінгі күні оның есімі мен ісін ата-жұртында тұрақты да қуатты мемлекет, жасампаз ұл болуға ниет еткен халқымызға, келешек ұрпағымызға насихаттау, өмірінен өнеге алу ісін ұйымдастыру аса қажеттілікке айналып отырғандығына баса көңіл бөледі. Ол ұлтын отарлық қыспақтан құтқарудың жолын іздеді, оны Алаш автономиясы идеясынан тапты.

Түйін сөздер: XX ғасыр, ұлы күрескер, азаттық қозғалыс, Алаш автономиясы

Қазақ халқының азаттық қозғалысының тарихындағы ұлы тұлға, XX ғасырдың басындағы туған халқын бостандық пен еркіндікке жеткізу ісінің жетекшісі, Отан тарихындағы аса көрнекті саяси қайраткер Әлихан Бөкейхановтың осы қасиетті мақсатты іске асыруды бүкіл өмірінің негізіне айналдырған қызметін мөлшермен үш кезеңге бөлуге болады. Олар атап айтқанда:

1. Ресей империясы мерзіміндегі қазақ жерін патшалық отарлықтан азат ету жолындағы ісі (XIX ғасырдың соңынан -1917 жылдың ақпанына дейінгі мерзім);

2. Ресейдегі 1917 жылғы ақпан және Қазан төңкерістері, азамат соғысы жылдарындағы қызметі (1917 жылдың басынан 1919 жылдың ортасына дейін);

3. 1919 жылдан өмірінің соңына дейінгі мерзімдегі қызметі.

Әлихан Бөкейхановтың бұл уақыттардағы шығармашылық, саяси, ұйымдастырушылық, т.б. жұмыстарының барлығы ғасырлар бойы отарлыққа түсіп, бодандықтың ауыр қасіретін тартқан халқына еркіндік әперу, тарихи территориясына ие болу, осы арқылы оның өз жеріндегі даму, өркендеу мен халықтық басқару жүйесіне негізделген өркениетті Егемен мемлекетін құруға арналды. Өмірінің өзегіне, барша болмысының құлшынысына, бүкіл іс-әрекетінің ұмтылысына, арманының тірегіне айналған осы мақсатын іске асыруға өзінің бойындағы табиғат силаған барлық қабілетін, талантын, күш-жігерін, уақытын арнады. XX ғасырдың басындағы елінің болашағы аландатып, халқының ауыр халы жандарын ауыртқан, одан шығар жолды іздеген ұлтымыздың алдыңғы қатарлы, оқыған зиялы қауымының басын қосып, оларды бір мақсатқа жұмылдыра, оған жетуге деген күрес жолдарын айқындай білді.

Қасиетті жоспарды шындыққа айналдыру жолындағы қызметінің барлық кезеңі өміріне қауіп төндіретін шиеленісті, қарама-қайшылықты, сын-қатерлі кезеңдермен ерекшеленді. 1920 жылдың соңынан сталиндік жазалау орындары тарапынан Кеңес өкіметіне қарсы әрекет жасаушы деген айыппен бірнеше рет тұтқындалды, ақырында халық жауы деген жалған үкім шығарылып, атылды.

XIX ғасырдың соңынан басталған Қазақстандағы демократиялық тұрғыдағы азаттық қозғалысының басында болған Әлихан Бөкейхановтың өмірі мен бұл бағыттағы қызметі Ресей империясы, одан ары Уақытша үкімет, Кеңестік жүйенің үнемі назарында болып келді. Бұл билік түрлерінің барлығы да Қазақстандағы өздерінің саясатын жүргізуде білімді, көреген саясаткер, Ресей қоғамында, соның ішінде Қазақстандағы жергілікті халық арасында үлкен ықпалға ие болған Ә. Бөкейхановты өз мүдделеріне сай пайдалануды жоспарлап келді.

Әсіресе сталиндік ішкі істер орындары тарапынан Әлихан Бөкейхановтың әр қадамы, шығармашылығы, жергілікті тұрғындар арасындағы Кеңестік саясатты насихаттау мен социалистік құрылымдарды жүзеге асырудағы атқарып отырған істері жіті бақылауға алынды. Мысалы, 1922 жылдың қыркүйегінде ҚКСР ГПУ Саяси ұйымының “Қазақстандағы топтар туралы хабарламалық баяндамасы дайындалды. Онда: “...Бөкейханов Әлихан. Шығу тегі жағынан қырғыз. Семей губерниясы Қарқаралы уезінің тумасы. Әр жерлерде жоғары білім алған. Саяси өмірге 1904-1905 жылдардан шыға бастады.

Өзінің саяси қызметінің алғашқы қадамдарынан ол қырғыз ұлтшыл қызметкері бағытында қалыптасты. 1906 жылы Жетісу облысы қырғыздары атынан Бөкейханов Мемлекеттік Думаның мүшелігіне сайланып, оның қатарында 1917 жылға дейін болған кадет партиясына қосылады. Бір мерзімде ол Кадеттердің ОК мүшесі болды. Кейін осы партияның белгілі қайраткеріне айналған ол оңшыл эсерлерді 1917 жылға, яғни қырғыздық бұратаналық ұлттық партиясы негізделгенге дейін қолдады.

Ақпан төңкерісі кезінде оңшыл эсерлердің белсенді мүшесі ол қырғыздардан шыққан басқа жұрттық (туземный) белгілі қайраткер ретінде Керенскимен пікірлес болады және оның жақын досына айналады.

Керенскиймен жақындық біріншісінің билігі кезінде оның саяси өміріне үлкен әсер етті. Ақпан төңкерісінен біраз уақыт өткеннен кейін Бөкейханов Торғай облысы губерниялық комиссары болып тағайындалды, сонымен бірге Түркістан Төтенше Комиссиясының мүшесі болды.

Торғай облысының Губерниялық комиссары бола отыра Бөкейханов Керенскийдің қолдауы арқылы Қырғызияның саяси билеушісіне айналды, оның маңайына барлық буржуазиялық интеллигенттер топтасты. Бөкейханов бастаған бұл топ “Жеңіске жеткенге дейінгі соғыс” деген ұран тастайды және бұл ұран Уақытша өкіметтің жоспарына сай Қырғызияда белсенді іске асырылды.

Бөкейхановтың және оның маңайына топтасқан буржуазиялық интеллигенция өкілдерінің бастамасымен 1917 жылдың шілдесінде Орынбор қаласында І Бүкілқырғыздық съезд шақырылды. Онда қырғыз автономиясын құруға байланысты бірнеше мәселелердің қатарында ...Алаш-Орда ұлттық қырғыз партиясы негізделді. Партияның құрылуымен Бөкейханов оның дем берушісі және жетекшісіне айналды. Сол жылдың қазан айында Бөкейхановтың және басқалардың бастамасымен ІІ Бүкілқырғыздық съезі шақырылып, онда Алашорда үкіметі сайланды; Бөкейханов Үкіметтің Төрағасы болып сайланды және Алашордашылардың Кеңес үкіметінің жағына шыққанға дейін жұмысты жалғастырды.

Уақытша үкімет құлатылғаннан және Кеңес өкіметі орнағаннан кейін Алашорданың төрағасы ретінде Бөкейханов Семей губерниясына кетіп, осында Алашорда үкіметіне басшылық жасады; Соңғысының Орал облысындағы батыстық, Бөкей ордасында шығыстық бөлімдері құралды. Алаш Орда партиясы Бөкейхановтың жақын көмекшісі Ахмет Байтұрсынов редакциялаған (қазіргі Қыр Республикасының Халыққа білім беру Халық комиссары) қырғыз тіліндегі өзінің партиялық баспа органы – “Қазақ” газетін шығаруды үздіксіз жалғастырып келді.

Керенскийдің уақытында Торғай облысы Губерниялық Комиссары және Алашорданың Төрағасы қызметтері кезінде; біріншісі кезінде қырғыз коммунистерін атуға, оларды жақтаушыларды тұтқынға алуға бұйырық берсе, екінші жағдайда ол осы өкіметтің бөлімі арқылы Оралдағы және Кеңес үкіметі әскерлері болмаған Қырғызия территориясында өзіндегі барлық құралдарымен бір бөлегі контрреволюциялық Орал казактарына қосылып, олардан молынан және ауыр зардапқа ұшыраған қырғыз халқын Кеңес үкіметіне қарсы күреске тартты.

Алашорданың Батыс бөлімінің орын алған жағдайға байланысты Кеңес өкіметіне қосылу қажеттігі туралы ұйғарымы Семейдегі Бөкейханов тарапынан қолдау таппады. Ол Орал облысындағы қырғыз халқының қылмыстық қырғынын одан ары жалғастыруды қалады. Өзі іс жүзінде Кеңес өкіметі жағына шыққан жоқ, біздің әскерлердің бүкіл Семей губерниясын алуы кезінде тұтқынға түсті.

Бүкіл Қырғызияны ақгвардияшы бандиттерден босату мерзімінде Бөкейхановты жаңа Ревком техникалық қызметкер ретінде пайдалану үшін Орынборға шақырды, алайда мұнда біраз уақыт болып, қайтадан Семейге кетіп, қазіргі уақытта сонда.

Кеңес үкіметіне қарсы әрекет еткен барлық басқа жұрттықтарға (туземцы) кешірім жасалып, алашордалықтардың басым көпшілігі ... РКП қатарына өтіп, Кеңестік қызметтерге тартылса да Бөкейхановқа ешқандай әсер етпей келеді.

Бөкейхановтың Монғолиядан бастау алған Қиыр Шығыстағы оқиғалардың дамуы, ондағы бандитизмнің одан ары белең алуы, Бакиннің бандасының біздің территориямызға басып кіруі жағдайында Семейге сапары және және ақыр соңында оның Унгернмен байланысы туралы хабарлама, - осының барлығы Бөкейхановтың Кеңес өкіметін құлатуды барынша жақтаушы қызметкер екендігін растайды”[1],-деп жазылды. Осы арқылы Әлихан Бөкейхановты үнемі бақылауда ұстаудың қажеттігі көрсетілді.

Міне, осы дерекке қарай отыра Ә.Бөкейхановтың ХХ ғасырдың басындағы заман талабына сай білімді, Қазақстан ғана емес, бүкіл Ресей шеңберіндегі белгілі саяси, қоғам қайраткері дәрежесіне көтерілгендігін, онымен достары, қастары да санасып, мойындағандығын білеміз. Н.Ә.Назарбаевтың атап көрсеткеніндей: “Ұлт-азаттық қозғалысының басшылары Әлихан Бөкейханов (оқымысты-ғалым,

Ресей Конституциялық демократиялық партиясы Орталық Комитетінің мүшесі, I және II Мемлекеттік Думаның депутаты). ... өз қызметінің басты мұрасы қазақ халқының ұлттық төлтумалығын сақтау, сонымен бірге оның тарихи өткенін қалпына келтіріп, ұлттық санасын шыңдау деп санаған”[2].

Жоғарыда баяндалғанындай, Әлихан Бөкейхановтың қазақ халқының бостандығын қамтамасыз ету мақсатындағы қызметі XIX ғасырдың соңынан бастау алады. Бұл уақыт Ресей патшалығының қазақ жерін орыс шаруаларымен қоныстандыруының, осы арқылы жергілікті тұрғындарды мекендерінен жаппай аластандыруының жаңа легі басталған кезі еді. Мысалдар келтіретін болсақ, XX ғасырдың басында: “Батыс Сібір Генерал-губернаторлығына қараған Дала өлкесінің (бір ғана,-Ғ.Қ.) Алтай аймағы орналасқысы келген орыс шаруаларын село, хутор, қауымдарымен қоныстандырылып, осы арқылы оны толығымен орыстандырылған империяның ажырамас аймағы ету мақсат етілді. Аталған шараны іске асыруда XX ғасырдың басында пайдалануға берілген Ұлы Сібір темір жолына үлкен міндеттер жүктелді. Сібірге барғысы келетіндердің барша жол шығыны империя есебінен шешіле бастады. Отарлаушы үкіметтің осындай шараларына орай XX ғасырдың басынан Батыс Сібір, Алтайға қоныс аударушы шаруалардың саны еселеп артқандығын тарихи деректер дәлелдей түседі. Жаңадан келетін қоныстанушыларды қалаған жерлеріне орналастыруды іске асыру жолында оларға қолайлы жерлерді дайындау ісі кең көлемде бастау алды. Болашақта алынатын жерлерді айқындау үшін арнайы экспедициялар жабдықталынды” [3. 83-84].

Нәтижесінде XX ғасырдың алғашқы уақытынан бұл өңірге біржолата көшкендердің көлемі ондаған есеге молайды. “Егер 1864-1885 жылдар аралығында Оралдың шығыс жақ бетіне қоныс аударушылардың саны 300000 адам болса, бұл сан 1885-1910 жылдары -2,5 миллионға өсті.

Қоныс аударушылардың үлкен бөлігі қазақ жерлеріне ұмтылды. Егер 1896-1905 жылдары Қазақстанның Ақмола, Торғай, Орал және Семей облыстарына 294296 адам келіп қоныстанса, 1906-1910 жылдары 770000 адам көшіп келіп орын тепті” [4.11]

Күн-көріс жерлерінен айырылған қазақтардың ата-қоныстарын тастап, лажсыздан орыс шаруаларына жалдануы, ауыл, руларымен көрші елдерге лажсыздан көшуі осы мерзімнен бастау алады. “Мұндай саясат қазақ халқының, соның ішінде оның зиялы тобының наразылығын тудырды. Олардың қатарында Ә.Бөкейханов та болды. Мұндай озбырлық қызметтің мақсатын айқындау жолында ол Ф.Щербинаның қоныстанушылар мүддесіне қажетті жерлерді анықтауға арналған экспедициясының жұмысына қатысты. “Бөкейханов мырза,-деп көрсетті Ф.Щербина,- оның экспедицияға қажеттігі туралы И.И.Тихеевке жазған ... хатында,- экспедицияға аса керекті маман-статистик. ... Тегі қырғыз бола отыра және қырғыздар тұрмысын аса жақсы білу арқылы Бөкейханов өлкенің табиғи-тарихи жағдайын зерттеуге арналған білім алды, ...” Міне осылай Ә.Н.Бөкейханов экспедицияға басынан, яғни 1896 жылдан қатысты. ... Ф. А.Щербинаның экспедициясынан жинаған тәжірибесі Ә.Н.Бөкейхановтың ғалым ретінде қалыптасуына үлкен әсер етті. ... Ә.Н.Бөкейхановтың маңызды еңбектерінің бірі, 1910 жылы шыққан “Казахи” аталған экспедицияның далалық облыстарды зерттеудің негізінде жазылды”[3.84].

Аталған кітабында, т.б. шығармаларында Әлихан Бөкейханов Ресей империясының қазақ халқын ашығынан тонаушылығын барынша жария етті. Мысалы оның: “Тағы Өскемен уезінде Тарғын болысы 7-старшинда Қошанай рулы қазақтың мұжыққа жерін алған екен. ... Бұл қазақтардың 169-дан 60-ы өз нішені жоқтықтан казак-орыстан пішен сатып жаяды екен. Қой, жылқы бағатын жерді жылқы басына 10 тиын, қой басына 5 тиын аренда төлеп тағы көрші казак-орыстан сатып алады екен,”- [5.104]деген деректері оған айғақ болып табылады.

Патшалық отарлау саясатының салдарынан: “XX ғасырдың басында қазақ даласының барлық аймақтарының негізгі тұрғындары орыстар болып қалыптасты. Халқымыз ата қоныстарынан күшпен қуылды. Әсіресе орыс қоныстанушыларын үнемі қызықтырып келген Қазақстанның шығысы мен Алтай аймағы байырғы тұрғындарының жағдайлары өте шиеленісті. Халқымыздың басына түскен империялық қанаудың қасіретін Ә.Бөкейханов одан ары: “Әр қазақ руымен ата қонысында отыра беріп еді. Казак - орыс пайдасына аздап ақша төлеп, Ертістің бар пішенін біз шауып алушы едік. Малды Ертіске бағушы едік. Ата мұрасы болған жеріміз еді. 31 майда 1904 жылғы патшамыз жарлығымен он шақырым Сібір казак-орысына берілді. Мұнда отырған қазақ өзге түрмен орналасқанша, төлеп отырған ақша өзгермесін деген закон болмады. Осы кейінгі он жылдың ішінде қазақтың жерге төлейтін ақшасы төрт есе көбейді. 1897 жылы Щербина жазғанда қазақ үй басына казак-орысқа 10 сом жылына төлеуші еді. Енді осы 10 сом 20-40 сом болды. Пайдаланған жер баяғы он шақырым, біз осыған қарамай Ертіс бойында отырмыз. 40 сом үй басына төлеу оңай емес. Барар жер жоқ. Қан төгіп, кір жуып, кіндік кескен ата-қонысымыз Ертіс. Мұнан кетсек, мұнан неше есе бақытсыздыққа

кез болуымыз анық. ... Бізге ақырзаман туды білем”,-деген сөздермен білдірді. Ал, оның “Қырғыз тұрғындары біртіндеп өз қыстауларынан қуыла бастады, мешіттері тартып алынып, қоныстанушылар оларда бұзауларын ұстайды.

... Қоныстандыру басқармасы 15000 десятина, 10000, т.б. жер бөліктерін дайындап, оларды әр түрлі адамдарға бере бастады. Атап айтқанда Мемлекет Дума төрағасының көмекшісі Варун-Секрет Ақмола облысының Петропавел уезінен аса мол жер бөлігін алды. Граф Потоцкий 15000 десятин жер ... алды. ...Қырғыздар өз жерлерін жалға алуға мәжбүр болуда”,-деген ашық мәлімдемесінен өктем империялық биліктің салдарынан қазақ жерінің толығымен отарлаушылар мүддесіне орай талан-таражға салынғандығы белгілі болады.”[3.88-89] - деген деректермен айғақтандырады.

Әлихан Нұрмұхамедұлының 1913 жылғы “Қазақ” газетінде жариялаған мақалаларындағы “Осы 9 облыс, бір губернияда 260 миллион десятина шамасында жер бар. Бұл жердің көбі 10-20 жыл бұрын қазақ пайдасында еді. Соңғы 10-15 жыл Торғай һәм Ақмола облыстарынан қазақ пайдасын-дағы жерден көп жер мұжық пайдасына кетті. 1908 жылға шейін мұжыққа қазақтан алып берген жер 4 миллион десятинадан аз артық еді. 1913-нші жылдағы есепте 1906-1912 жылдарда қазақтан мұжыққа алынған жер 6 миллион десиатинадан артық. ... “Әлі жеткен алып та жығады, шалып та жығады” деген осы да. ... Қазақ жүрген жерді ... өзінікі қылмақ., жалғыз-ақ бұл жол-қазаққа жоқ”[5.

86, 96, 191] деп жазуы Ә.Бөкейхановты ресейлік отарлық саясаттың әсерінен жерлерінен айырылған қазақтардың тағдыры алаңдатқандығын көрсетеді. Себебі осы 6 миллион десятина ең шұрайлы, орманды, егіске, шабындық пен жайылымға қолайлы, өзендер, көлдер маңайындағы жерлер екендігі белгілі

Міне сондықтан да халқымыздың еркіндігі, теңдігі, тарихи территориясына толығымен ие болып, онда өмір сүріп, өркендеуінің бірғана жолы дербес, тәуелсіз мемлекетінің қалпына келтірілуінде деп есептеді. Өйткені ол қазақ халқының, оның жерінде қалыптасқан мемлекеттердің, Қазақ хандығының, белгілі билеушілер, батырлардың мемлекетті нығайту, оны сыртқы жаулардан қорғау бағытындағы атқарған істерін жақсы білген. Олардың қазақ елінің дамуындағы игілікті қызметтерін үнемі арнайы жазбалары арқылы насихаттап келді. Сонымен қатар өз мерзіміндегі халықтардың, қоғамның дамуына тікелей игі әсер еткен әлемдік мемлекеттердің тарихын да зерттеумен айналысты. Бұл тақырыпқа көптеген шығармаларын арнады. Мысалы ол 1913 жылдан шығып келген “Қазақ” газетінде Еуропа, Азия мемлекеттерінің өткен кезеңдеріне, сол мерзімдегі жағдайларына арналған көптеген мақалалар жазды. Олардың қатарына “Судья Берлинде тағы”, “Моңғол халі”, “Керек сөз”, “Жолды іс”, “Хусейін Халми патша”, “Башқұр жерінің шежіресінен”, “Құттықтау хаты”, т.б. жатқызуға болады. Бұл еңбектерінің негізгі мазмұны мемлекеттіліктің әрбір ұлттың дамуындағы орнын айқындауға арналды.

Туған халқының мүддесі мен болашағы үшін атқарған ісі үшін олардың қолдауына ие болған Әлихан Бөкейханов “1 Мемлекеттік Думаға Семей облысы қазақтары атынан депутат болып сайланды. Осы оқиғаға орай “Семипалатинский листок” газеті: “Редакция қазақ халқын нәтижелі сайлау қорытындысымен құттықтайды. Ә.Бөкейхан Мемлекеттік Думада ұлт мәселесін қорғай алатын, қазақтың жоғын жоқтап, тілегін жеткізетін бірден-бір адам екеніне халқы сенсе керек”,- деп жазды.

Әлихан Бөкейханов I Мемлекеттік Дума жұмысына қатынаса алмайды. Өйткені ол Дума жұмысын бастаған кезде Омбы генерал-губернаторының негізсіз жарлығымен соттың тергеуінсіз үш ай Павлодар абақтысында отырады. Ал абақтыдан шығып, Петербургке жеткенде, Дума патшаның үкімімен таратылып, оның біраз мүшелері наразылық актісін қабылдау үшін Финляндияның Выборг қаласына жүріп кеткен еді. Ә.Бөкейханов та солардың артынан аттанып, Выборг үндеуіне қол қояды”[4.15-16].

Бөкейханов бұл жылдары Ресейдің қаналған ұлттары қатарында қазақ халқының жағдайын шешетін жалғыз ғана ұйым Мемлекеттік Дума болар деп үміттенді. Осындай оймен ол Мемлекеттік Думаның келесі шақырылымдарының барлығының жұмысын үнемі назарда ұстап келді. Қазақ газетінде Дума істеріне арналған мақалаларын үзбей жариялады. Олардың қатарында “Үшінші Дума һәм қазақ”, “Төртінші Дума һәм қазақ”, “Дума һәм қазақ”, “Он төрт тоғыз болама?” атты шығармаларын жатқызуға болады.

Алайда, XX ғасырдың алғашқы онжылдығындағы Ресей самодержавиесі тарапынан Мемлекеттік Думаны бірнеше рет тарату, халықшылдық қозғалысты күшпен тоқтату., соның ішіндегі Қазақстандағы 1916 жылғы жергілікті тұрғындардың наразылығын қарумен басу, оған қатысқандарды жаппай жазалау қазақ жерін одан ары жаппай қоныстандыруды жаңа екпінмен одан ары жүргізу, т.б. отарлық саясаттың жалғастырылуы Ресейді жаңартудың бейбіт, демократиялық жолына, осы арқылы ұлтына

бостандық әперуге деген оның үмітін мүлдем басты. Ендігі жол патшалық билікті қарудың күшімен құлату, Ресейде көппартиялық демократиялық қоғам орнату екендігін ұқты. Болашақта бұл мақсатты іске асырады деген сеніммен Керенский бастаған кадет партиясының құрамына енді. Оның ендігі алдына қойған жоспары сол мерзімдегі патшалық самодержавиеге қарсы белсенді жұмыс атқарып отырған бұл партия арқылы Ресейде ұлттар арасындағы теңдік қоғам орнату, оның құрамындағы Қазақ автономиялық мемлекеттігін негіздеуге жетісу болды. Ресейдегі іске асырылған 1917 жылғы ақпан төңкерісі, патшалық биліктің құлатылуы, кадеттер партиясы жетекшілік еткен көппартиялық Уақытша үкіметтің құрылуы Әлихан Бөкейханов пен оның серіктестерінің Қазақстанның болашағына деген сенімдерін оятты.

Осындай жағдайдағы алдарына қойған жоспарларын іске асыру мақсатында 1917 жылдың шілде айында Әлихан Бөкейханов ұйымдастырған Бүкілқазақтық I съезд өткізіліп, “Алаш” халықтық демократиялық партиясы негізделді. Ал осы жылдың желтоқсанында партияның бағдарламасы қабылданды. Онда партияның атқарар міндеттері белгіленді. Қазақстанды президенттік билікке негізделген Ресей Демократиялық Федеративтік Республикасы құрамында автономиялық мемлекет ретінде негіздеу мақсат етіп қойылды. Алаш азаттық қозғалысы жетекшілері, мүшелерінің бүкіл қызметі осы жоспарды қамтамасыз етуге жұмылдырылды.

Бірақ та, уақыт өткен сайын Уақытша үкімет елдегі демократиялық бастамаларды іске асыруға мүдделі емес екендігі айқындала бастады. Ұлттық аймақтардың, соның ішінде Қазақстанның автономиялық мемлекеттігіне олар ашығынан қарсы шықты. Бұл үкімет құрамындағылар Ресейдің ешқандай жаңа демократиялық құрылымдарсыз бұрынғы біртұтастығы сақталатындығын мәлімдей бастады. Жүріп жатқан Дүниежүзілік соғысты жеңіске дейін жалғастыру олардың сыртқы саясатының негізі болды. Мысалы: “Мәскеудегі 1917 жылғы 14 тамыздағы мемлекеттік кеңесте Мемлекеттік Думаның Декларациясын талқылауға арналған кездесудегі сөзінде кадет Набоков: “Қазіргі бастан өткізіп отырған қайғылы жағдайда біздің Отанымызды бөлшектеу әрекеті жауға мақсатты және мақсатсыз тұрғыда көмектесу ретінде айыпталады” деп көрсетіп, Уақытша үкіметтің, соның ішінде кадет партиясының ұлт саясатындағы ұстанымын ашығынан жариялады” [6.15].

Ал, “Соңғы Мемлекеттік Думаның Төрағасы Родзянко бұл кеңесте: “Мен Министр-Төрағаның біздің Ұлы Ресейді мекендейтін ұлттардың жандана бастаған сепаратистік бағыттары туралы мәлімдемесін қауіптенен отыра тыңдадым, бұған мемлекет кінәлі емес, керісінше бізден байырғы аймақтарымызды бөлшектеу қаупін тудырған осы қозғалысты өзінің беделі арқылы түбірімен баса алмаған, барша күші арқылы барлық осы қозғалысты тоқтата алмаған өкімет кінәлі екендігін көріп отырмын” деп мәлімдеме жасап, ...” [6.15],- Уақытша Үкіметтің патша самодержавиесінің ісін одан ары жалғастыратындығын жариялады.

Ал мұның өзі осы уақыттағы Ресейдегі барша ұлт-азаттық қозғалыстары жетекшілерінің, солардың қатарындағы алаштықтардың да іс-қимыл бағыттарын өзгертулеріне әкеліп соққандығы белгілі. Нақты орын алған саяси ақуалдың анығына көзі жеткен Ә.Бөкейханов: “Кадет партиясы адамға меншікті болып берілсе де, жөн дейді. Біздің қазақ жерді меншікті қылып алса, башқұрдша көрші мұжыққа сатып, біраз жылда сыпырылып, жалаңаш шыға келеді. Кадет партиясы ұлт автономиясына қарсы. Біз Алаш ұранды жұрт жиылып, ұлт автономиясын тікпек болдық”, [7.414] –деген мәлімдеме жасап, өзінің бұл партиядан шығатындығын жариялады.

Міне осылай, халқымыздың ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің Уақытша үкіметке артқан үміттері ақталмады. Бұл үкімет те Ресейдегі басқа ұлттардың болашағына деген өздерінің ұстанып отырған бағыттарын толығымен айқындады. Одан арғы Ресейдегі өзара тартысты саяси оқиғалардан түсінікті болатынындай, 1917 жылдың қазан айындағы төңкерістің нәтижесіндегі большевиктердің билік басына келуі, оған қарсы контрреволюциялық күштердің бірігуі, коммунистік саясаттың қаралануы белсенділікпен жүргізілді.

1918 жылдың ортасынан шетел капиталистері дем беріп, қолдаған самодержавиені қалпына келтіруді және бүкілресейлік біртұтас жаңа империяны негіздеуді мақсат етушілер ұйымдастырған азамат соғысы басталып, елдегі жағдай барынша күрделене түсті. Алаштықтар бұл соғыста алдарына қойған мақсаттарын іске асыруға мүмкіндік жасайды деген үмітпен контрреволюциялық күштер жағына шықты. Ә.Бөкейханов және оның серіктестері өздерінің мақсаттарына жету жолында Сібірлік Колчак өкіметі, Дутовтың казак әскерлерімен, т.б. бірге олардың талаптарына қосылып, Кеңес өкіметіне қарсы қарулы күреске қатысты. Алайда Алаш жетекшілерінің бұл үміттері де ақталмады. Кольчак және Дутов биліктері қазақ жерінің автономиялы тұрғыда басқарылуына үзілді-кесілді қарсы шықты. Тіпті осындай батыл талаптары үшін алаштықтарды қудалау басталды. Оны төмендегі:

“Қырғыз болыстықтарында өздерінің Алашордалық кеңестері құрылғандықтан земстволық болыстық басқармаларға деген жағымсыз қатынас қалыптасқан. Аталған кеңес тарапынан қырғыздарды орыстарға қарсы қарулы күреске шақыратын үндеулер таратылған. Кеңестің төрағасы және бірнеше мүшелері тұтқынға алынды, осыдан кейін ғана қырғыздар Сібір өкіметін таныды.

Қазіргі күні Алаш-Орда кеңесі жоқ, (Колчактық Сібір үкіметінің,-Ғ.Қ.)болыстық атқару комитеттері жұмыс істейді,”- [8] деген деректер арқылы білуге болады.

Азамат соғысының шешуші кезеңіндегі Кеңес үкіметіне қарсы әскери күштердің, солардың ішіндегі Колчак үкіметінің, Дутовтың казак әскерлерінің жеңілістерге ұшырауы Ресей жұмысшылары мен шаруалары қолдаған Кеңес үкіметінің қуатын көрсетіп берді.

Осылармен қатар В.И.Лениннің ұлт мәселесіне арналған еңбектері, большевиктер партиясының бағдарламасы негізіндегі Кеңес үкіметінің 1917 жылғы 2 қарашада қабылдаған Ресей халықтары құқығының Алаш Декларациясының Алаш партиясы бағдарламасымен ұқсастығы, осылармен қатар азамат соғысы алдындағы Кеңес өкіметі және алаштықтар арасындағы орын алған өзара келісімдер Әлихан Бөкейханов бастаған Алаштықтардың қарсылықтарын тоқтатып, Кеңес жағына шығуларына мәжбүр етті. Егер де тарихи деректерге жүгінетін болсақ, Ресей Коммунистік (большевиктер) партиясының ұлт мәселесіне арналған бағдарламасы Алаштықтардың жоспарымен мазмұндас болды. “Алаш бағдарламасының,-деп жазады осы тұрғыда Мұстафа Шоқай,-кейбір баптары ... социал-демократтардың бағдарламасымен ұп-ұқсас. ... “Алаш партиясының социализммен ешқандай ортақтастығы жоқ еді”,-деп жазған Закия Валиди жалған айтады[9].

Ал, Әлихан Бөкейханов студенттік кезінде азаттық қозғалысының демократиялық, соның ішінде социализм ілімімен жеткілікті тұрғыда айналысты. Оны Қазақстанда қолданудың жолдарын іздестірді. Бұған академик М.Асылбек келтіретін “Кадеттік “Наша жизнь” газеті 1906 ж. Ә Бөкейханның Мемлекеттік Дума мүшелігіне өтуінен соң ол туралы: “Орман институтының студенті кезінде ол әрқашанда әсіре солшылдарға қосылатын” және “марксизм туралы таластардың қызған шақтарында экономикалық материализм тезистерін өте табанды түрде қорғайтын” деп жазды. Астаналық орталарда ол марксизм теориясының тамаша білгірі ретінде танылды. Бұл жөнінде Ә.Бөкейханның Омбы қаласында халықшылдардың, эсерлердің және марксистердің қатысуымен шыққан “Степной край” газетінің редакциясында жұмыс істеуі де куәлік етеді. Ә.Бөкейхан газетте “марксистік бағытты ұстанды және сөзсіз оның жарқын, тіпті бірден-бір, жарқын дем берушісі болды ...”, [3.17].- деген дерек дәлел болады. Яғни, Алаш қозғалысы жетекшілерінің кеңестік билікті мойындауы олардың қандай жағдайда болмасын қолайлы жағдайды пайдалана отыра халқын бостандыққа жеткізуді қамтамасыз ету болғандығы белгілі. Міне сондықтан да олар лениндік ұлт мәселесін Кеңестік Қазақстан жағдайында іске асыруды көздеді.

Қазақстандағы алдыңғы қатарлы оқыған қазақ зиялы тобы өкілдерін социализм ілімін халық арасында насихаттауға кеңінен қатыстыру үшін большевиктік билік олардың барлығын кеңестік басшы жұмыстарға тартты. Олардың істеріне кез-келген тұрғыдағы бақылау жасауға рұқсат берілмеді. Оған: “... алашордашылар мен қырғыз қызметкерлерінің жеке мінездемелері ...ГПУ орындарына қырғыз жауапты қызметкерлеріне, тіпті олар Алашордаға қатысты болса да агентуралық жұмыстар жүргізуге тиым салынуына байланысты толық емес, ...” [10] деген мысал айғақ болады.

Осы мерзімнен Әлихан Бөкейханов Қазақстан Автономиялық Кеңестік Республикасын жариялау, оның территориясын белгілеу жұмыстарына белсенділікпен қатысты. Қазақстандағы 1920 жылдардағы болған аштыққа қарсы мемлекеттік тұрғыдағы күрес шараларын ұйымдастырумен айналысты. Қабылданған шешімдердің орындалуын үнемі бақылауда ұстады. Қазақстандағы аштыққа қарсы күрестің барысы туралы: “Қазақстанның күнбатыс жағында ашығып жатқан қазақ еліне тезден жәрдем қылу ниетіменен Семейдің губерниялық аштарға жәрдем қылу комитеті мынадай шараларға кірісіп, соларын іске асырғалы жатыр. Семей губернесінің үйездеріне бөліп, 20 шақты қазақтың азавматтарын жіберді. Олардың көбінесе жинағандары аяқты малдар. Бұл малдарды осы тірі күйінше ашыққандарға жіберу үшін Ақмола һәм Қостанай губернелерінің жәрдемдес болып көмек көрсетулері қажет.

Сондықтан ол жаққа екі кісі жіберіп отырмыз. Олар біздің аяқты малдан берген жәрдемдерімізді ешкімнің қатысына қарамай-ақ бөліп береді. Һәм Семейден жиналған малдарды ашыққандарға аман жеткізіп беруге де олар көз болады,”[11.164]-деп жазды.

Қазақстандағы лениндік жаңа экономикалық саясаттың іске асуының барысын басты назарына алды. Республикадағы азамат соғысы жылдарындағы қираған, жұмысын тоқтатқан өндіріс орындарын қалпына келтіру, жаңа кәсіпорындар салу, халық шаруашылығына қажетті өнім шығару, ауыл

шаруашылығын ұйымдастыру бағытындағы істердің қажеттігін, жетістіктерін насихаттады. Мысалы, ол 1922 жылы: “Өктәбір төңкерісінен кейін барлық шаруа кілттерін бейнетқорлар қолдарына алып, байлардың құралдарын, дүниелерін қазынаға түсіріп, “разверткамен” бар азық-түлігін жиып алып, қолдан үлестіріп, байлардың басына ақырзаман туғызды.

Бүгінде жау мезгілі өткесін, байлар тақыр тұяқ болып кедей болғасын, жіпті босатып, жаңа үнем саясатын шығарып, “развертканың” орнына “продналог” шығарып, байларды жұмысқа қосып отыр. Мұны түсінбеген адамдар байлардың дәуірін қайтарып берді деп отыр. Бұл-қате. Байдың дәуірі қайта берілген жоқ, байдың өз табағы өзіне қойылып отыр.

Трестер, яғни, фабрика, зауыттар, теміржолдар, басқа үлкен кәсіптер мемлекет қолында қалып отыр. Байлар қанша ызаланып, шыбынын сүйрегенмен олардың мемлекет дүмпуіне шыдай алмай-тыны анық. Байлықтың бір жерге, мемлекет қолына көшуі даусыз. “Жаңа шаруашылық саясаты” байлар үшін жасалып отырған жоқ. Бейнетқорлар мемлекеті үшін жасалып отыр, халық шаруасын түзеу үшін жасалып отыр.

Мінеки, осы реттермен Ресейде Өктәбір төңкерісінен бері шаруа түзеліп келеді. Бұл жұмысты біз жоқтан бар етіп, жаңадан халық шаруасын жасап келе жатқан дейміз: бұрын халық шаруасы болған емес. Өктәбір төңкерісінің міне 5 жылдық тойын жасап отырмыз. Өткен 5 жылға қарасақ, Ресейде халық шаруасының негізі салынып, біраз жұмыс жасалуды.

Ағымнан қала алмайды, қазақ шаруасы да оңдалмақ. Бірақ қазақ елі өзімшілдігін, кертартар мінезін жоймай, бұл қалыпта тұра берсе, халық шаруасының түзу болғаны ауыр болмақ.

Сондықтан, қазақ бейнетқоры, сілкінуің керек. Төңкерістің негізіне түсіп, халық шаруасын тірілту жұмысына сыбанып кірісуің жөн қадамың құтты болсын!”, [11.164,175-176]- деп көрсетіп, жаңа экономикалық саясаттың халық мүддесіне арналып отырғанына тоқтады, оны қолдауға шақырды.

Әлихан Бөкейханов бұл уақытта республикадағы жоғары кеңестік қызметтер атқара отыра Қазақстандағы ұлттық салт-дәстүрлерді жандандыру, одан ары дамыту ісінің басында болды. Халқымыздың игілікті бағыттағы қалыптасқан сенім-нанымын жаңғыртуға үлкен үлес қосты. Мысалы оның ҚазОАК Төрағасы міндетін атқаруы кезінде Қырғыз Халком Кеңесі төрағасы Зенкевичпен бірге қабылдап, қол қойған 1921 жылғы 29 наурыздағы:

“Кеңестердің Орталық Атқару Комитеті және БОКҰО (ВЦСПС) және ҚКСР өлкелік бюроларының “Мұсылман мейрамдары және демалыс күндері туралы” міндетті қаулысы қабылданып, онда:

“1.ҚОАК және Қырғыз кәсіподақ бюросы қаулысы негізінде Қырғыз республикасы территориясындағы мұсылман дінін ұстайтын қырғыздар және басқа халықтар молынан қоныстанған өңірлерде Губерниялық кәсіподақ кеңесі мен Губерниялық еңбек бөлімі қаулысымен апталық міндетті демалыс күні жексенбінің орнына жұма күні болып белгіленсін.

2. Мұнымен бірге ҚКСР-ғы міндетті мейрамдарға РКФСР Халкомыкеңесінің 1920 жылдың 17 маусымындағы республикалық Декретіне қосымша келесі діни мейрамдар енгізіледі:

1. Гайд-Фитир (Ораза-айт)- үш күн,
2. Гайд-Курван (Құрбан-айт)-үш күн,
3. Нау-руз-бір күн жаңа санаумен 22 наурыз

3. Аталған қаулы жарияланған күннен күшіне енеді”,- [12] делініп, бұл діни-бұқаралық, сенімдік мейрамдардың маңызы айқындалды.

Алайда сталиндік кеңестік билік 1920 жылдың ортасынан Қазақстандағы саяси топтар, олардың қалыптасу тарихы, қызметтері туралы бақылауды күшейте түсті. Әсіресе Алаш қозғалысы жетекшілеріне ерекше назар аударылды. Мысалы, 1922 жылдың қыркүйегіндегі ҚКСР ГПУ Саяси ұйымының (ППГПУ по КССР) Қазақстандағы топтар туралы хабарламалық баяндамасында: “Биылғы жылдың 15 қыркүйегіне біз Қырғыз республикасында 3 нағыз негізгі бағыттары нақты айқындалған үш топты білеміз. 1- Алашорданы негіздеуші және құрушы бұрынғы белсенді алашордашылардан тұратын топ, бұлар Кеңес үкіметі мен РКП-на қатынасында нағыз қарсылар және Әлихан Бөкейханов арқылы Унгернмен байланыс орнатады және Ұлттар Лигасында өздерінің Мұстафа Шоқай міндетін атқаратын өкілі бар. Бұл топтың негізі Семей губерниясында, анығын айтқанда құрамында Әлихан Бөкейханов, Райымжан Мәрсеков, Халел Ғаббасов, Міржақып Дулатов, Жақып Ақпаев және Қозыбағаров бар басқару орталығы жұмыс атқаратын Қарқаралы уезінде орналасқан.

Бұл топтың басты қызметі негізінен алғанда Алаштың бағдарламасының іске асыру мақсатында РКП –ны қаралау мен оның қатарын ыдырату, т.б. мүмкіндіктерді пайдалану, осы мақсатпен негізінен алғанда Аштыққа күрес ұйымдары құрамына (Помгол) ену, осындай өздерінің ұрандарын орындау үшін топ үздіксіз қырғыз тұрғындары арасында болуда және болашақтарын айқындамаған қырғыз

зиялылары мен байларымен байланыс орнатқан, осы арқылы олардың қызметкерлер арасындағы ықпалдары аса үлкен және де Семей губерниясының бұратаналарының барлығына жуығын, сонымен бірге Түркістанның бір бөлегін қамтиды ... Барлық жұмыстарын халыққа білім беру орындарына ену және, әсіресе тіпті олардың ықпалы анық сезілетін, соның ішінде соңғы уақытта Ташкентте Жетісу мен Сырдария облыстарын Қырғыз республикасына қосу қосу мәселесінде айқындала түсетін Семейдегі және Ташкенттегі (АҚЖОЛ) газеттермен ынтымақтастық арқылы жүзеге асыруға ұмтылады”,- [13] деген талдау жасалынды.

Ал, ГПУ Шығыс бөлімінің 1923 жылдың басындағы “Алашорда, қырғыз ұлтшылдық топтарының 1922 жылдың 1 қаңтарына дейінгі уақыттағы қызметтерінің барысы туралы мәлімдемесінде: “Есепті кезеңдегі ұлтшыл топтардың қызметтерінің белсенді түрлерінің біріне ең алдымен Бүкілқырғыздық Кеңестердің 3 съезін атап өтуге болады.

Кеңес өкіметімен келіспес қарсылықтағы Ә.Бөкейханов ... бастаған бірінші топ сайлау алды науқанына неғұрлым белсенді тұрғыда қатысты.

Өздерінің ұлтшылдық мақсаттарын іске асыруда ойдағыдай табыстарға жету жолында бұл топ барынша өздерінің барлық ықпалдарын пайдалануға тырысты. Осындай ұмтылыстың нәтижесінде Семей облысы Қарқаралы уезіндегі Ақаев (Бошан) және Ақпаев (Қарасор) рулары арасындағы өзара жауласушылықты тоқтату іске асырылды. Соңғы жағдайдың орын алуы Қарқаралы уезінде неғұрлым белсенді топтарының болуына орай болыстық және уездік атқару комитеттері мүшелерін түгелге жуық ауқатты байлардан тұратын өз адамдарынан немес оларды жақтаушылардан таңдаулары нәтижесінде болды.

... Ақмола губерниясы бойынша Қарқаралы уезіне тікелей жақын орналасқан және соңғысымен үздіксіз жанды байланыс орнатқан Ақмола уезіндегі сайлау алды науқанына бірінші топтың ықпалы ерекше әсер етті. Осының нәтижесінде Ақмола уезіндегі сайлау алды науқаны барлық билікті өздерінің қолдарына алу мақсатындағы “қырғыз қызметкерлерін саяси және таптық белгілерінсіз біріктіру” деген ұранмен өткізілді. Қарқаралы уезіндегі сияқты болыстық атқару комитеттеріне басым көпшілігі бірінші топтағылардың мақсаттарын толығымен қолдайтын ауқатты қырғыздар өтті. Уездік съезге келгендердің 3/2-сі осындай өкілдер болды”,- [14] делініп, сталиндік биліктің алаштықтардың болашағына деген бітіспес нақты шешімін айқындаған еді.

Ал осыдан кейін Әлихан Бөкейхановты Кеңес өкіметіне қарсы деген шешім шығарылып, Мәскеу қаласына алдырылды. Осы арқылы оның Қазақстандағы жағдайлардан аластатылуы іске асырылды.

Негізсіз жаладан соңғы рет тұтқындалып, атылғанына дейін Әлихан Бөкейханов өзінің қазақ халқының тарихына, болашағына арналған қызметінен қол үзбеді. Мәсекеуге үнемі келіп тұрған жақтастары, пікірлестері арқылы Қазақстандағы сол мерзімдегі жағдайға қанық болды. Сталиндік тоталитарлық жүйенің түп мәнін ұғына білді.

“... 1932-1937 жылдары,-деп жазады Мәмбет Қойгелдиев,- Москвада КСРО халықтары орталық баспасында әдеби қызметкер болып жүріп, өз елінің рухани өсуіне елеулі үлес қоса білді. Осы жылдары оның қаламынан туған көптеген кітаптар, аудармалар, түрлі тақырыптарға жазылған мақалалар соның айғағы. ... Әлихан Нұрмұхамедұлына берілген мінездемеде былай деп жазылды: “Орталық баспада жүргізілген өзінің ғылыми және әдеби қызметі кезінде азамат Ә.Н.Бөкейханов қазақтардың тілін, шаруашылығын және тұрмысын өте терең білетіндігімен қатар өзіне жүктелген міндеттерге үлкен адамгершілікпен қарайтындығын танытты.” ... Әлихан Нұрмұхамедұлы мен оның серіктестері өмір сүрген дәуірде қазақ қоғамы алдында тұрған ең өзекті мәселе- ұлттық теңдік, саяси бостандық еді”[4.36, 40].

Қазақ халқының азаттығы жолындағы табанды күрескер 1937 жылы ешқандай жазықсыз халық жауы деген айып тағылып, атылды. Алайда өмірінің соңына дейін Әлихан Бөкейхановтың барлық ойы, арманы мен мақсаты туған халқын еркіндікке, бостандыққа жеткізу, тарихи қазақ жерінде халқының Тәуелсіз, Мәңгілік Елін орнату болғандығы айғақ. Қорыта айтқанда:

- Әлихан Бөкейханов өзінің барша ғұмыры мен атқарған саяси, ұйымдастырушылық жұмысы арқылы туған халқының еркіндігі, болашағын арналған күресті іске асырудың, дербес мемлекетін құрудың жолын дұрыс көрсете білген алғашқы ұлттық қайраткер болды;

- Бұл мақсатты жүзеге асыру жолындағы халқымыздың тарихындағы тұңғыш бұқаралық саяси партия құрып, оның демократиялық тұрғыдағы іс-қимыл бағдарламасын жасады;

- Алаш партиясының алға қойған жоспары мен оны шындыққа айналдырудағы қызметі сол мерзімдегі халқының болашағы ойландырған жаңашыл, оқыған ұлттық зиялы тобынан, бүкіл қазақ қоғамынан қолдау тапты;

- Әлихан Бөкейхановтың және Алаш партиясының жұртына азаттық әперуге арналған қызметі Ресейдегі, тіпті шет елдердегі саяси ұйымдарға, қозғалыстарға белгілі болды, онымен санасулары, белгілі кезеңдерде қолдаулары іске асырылды (атап айтқанда лениндік большевиктер партиясы);

- сталиндік биліктің Алаш жетекшілерін, әсіресе Ә.Бөкейхановты үнемі бақылауда ұстап, соңында жазалауға ұшыратуы олардың тоталитарлық, жеке басқа табыну саясатына нақты тоқсауыл қоятын күш екендігін мойындауынан болды;

- Өміріне төнген қатерлерге, кездескен қиындықтарға қарамастан алдына қойған мақсатына жетудегі табандылығы, қайраты, қажырлылығы, талабы мен сенімі, іскерлігі оны бір сәтте алға қойған мұратынан бас тарттыра алмады;

Осылар арқылы ол халқының ХХ ғасырдың басындағы азаттық қозғалысының ұлы күрескері, бағыттаушысы дәрежесіне көтерілді. Бүгінгі күні оның есімі мен ісін ата-жұртында тұрақты да қуатты мемлекет, жасампаз ұл болуға ниет еткен халқымызға, келешек ұрпағымызға насихаттау, өмірінен өнеге алу ісін ұйымдастыру аса қажеттілікке айналып отыр. Сондықтан да Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың: “Бабалардың ерлігі, бүгінгі буынның ерен істері және жас ұрпақтың жасампаздығы арасында сабақтастық болса ғана біз “Мәңгілік Ел боламыз”[15]- деген сөзі Әлихан Бөкейхановтың ұлы тұлғасын уақыт өткен сайын сомдай түсудің келелігін көрсетеді демекпіз.

1 ҚР Президенті мұрағаты, қор 718, тіркеме 1, іс 114а пп.2 сырты 3, 3 сырты

2 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында.-Алматы: Атамұра, 2003, 156-157 бб

3 “Алаш Орда: Қазақ мемлекеттігінің қалыптасуы және қазіргі заман” Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары.12-13 желтоқсан 2013 жыл, 242 б..

4 Бөкейханов Ә. Шығармалар.-Алматы: Қазақстан, 1994, 384 б.

5 Қазақ газеті. 1913 жыл/Редакциясын басқарған Ф. Халидуллин, Құраст.: С.О.Смағұлова, Ф.Қ.Әнес, Т.А.Замзаева.-Алматы: “Арыс” баспасы, 2009.-480 бет.

6 15 лет Казахской АССР 1920-1935 гг. -Алма-Ата-М.Казахское краевое издательство. 1935, с.15

7 Әлихан Бөкейхан. Таңдамалы, избранное. Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы., Алматы, 1995, 414 б

8 ООТМ. Қор 1617, тір1, іс 30. п.2

9 Мұстафа Шоқай. Таңдамалы шығармалар: үш томдық. 2-т.-Алматы: “Қайнар” баспасы.-2007, 90 б

10 ҚР Президенті мұрағаты, қор 718, тіркеме 1, іс 114а, п.6 сырты

11 Әлихан Бөкейхан. Шығармаларының 9 томдық толық жинағы. III том (1917-1924), Астана, 2013,520 б.

12 ҚТОМ (ГАОР), қор 5, тіркеме 1, байлама 1, іс 36 п. 10

13 ҚР Президенті мұрағаты, қор 718, тіркеме 1, іс 114а, пп. 1, 1 арты

14 ҚР Президенті мұрағаты, қор 139, тіркеме 1, іс 550, пп.28,29

15 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2012 жылғы 14 желтоқсан. “Қазақстан 2050”Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты, 55 б.

Резюме

А.Букейханов руководитель национально-освободительного движения в Казахстане начале ХХ в.

Карасаев Г.М. – доктор исторических наук, профессор г. Астана

Автор рассматривает А.Бөкейханова как руководителя национально-освободительного движения в Казахстане начале ХХ в. В целом же казахская интеллигенция, придававшая большое значение анализу деятельности исполнительной власти, столкнулась с такими факторами как чрезвычайно низкий уровень политической и правовой культуры, отсутствие традиций парламентской деятельности и соответствующей социальной практики взаимодействия общества и государства.

Начало ХХ века было ознаменовано бурными общественно-политическими процессами, в которых происходило пробуждение этнического и культурного самосознания казахского народа. В это время было положено начало формирования новых демократически настроенных политических движений, консолидации тюркских народов, появлению печатных изданий, исследований казахской истории и культуры.

Ключевые слова: ХХ век, величайший боец в освободительном движении, Алаш автономии.

Summary

A.Bokeikhanov Kazakhstan in the beginning of the twentieth century national liberation leader

GM Karasayev – Ph.D., of the Institute of History of the MES, the city of Astana

The author of this article B. Bukeykhanov the head of the national liberation movement in Kazakhstan at the beginning of the twentieth century drew attention to the fact that justification. Alikhan Bokeikhanov the people of the great fighter for the liberation movement in the early twentieth century, rose to the rank of guide. Today, his name, and his parents and business people a stable and strong state, creative people who wanted to be a boy, and for future generations become imperative for the organization to follow the life of the promotion focuses on the fact that. He was looking for a way to rescue the nation waiting for the colonial, it was the idea of Alash autonomy.

Keywords: the twentieth century, the greatest fighter in the liberation movement, Alash autonomy.

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

УДК 325.1(574):930

КАЗАХСКАЯ ДИАСПОРА, ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

Абдусалиева Ю. М. –

магистрант факультета истории, археологии и этнологии по специальности 6М011400 кафедры истории Казахстана, Казахского национального университета им. Аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы. e-mail; abdusalieva. @mail.ru

В научной статье раскрываются поэтапное расширение историографической базы о формировании и причинах миграции казахской диаспоры, также дан анализ поэтапного становления историографических сведений. Изучение исторических и современных проблем казахских диаспор в разных странах, различная помощь им в сохранении и развитии национального и культурного наследия казахской культуры, открытие для представителей казахской диаспоры новых рубежей во многих отраслях жизнедеятельности – все это стало одним из векторов внешней политики страны, обретения ей своей национальной идентичности. Этой политики, основы которой заложил еще в самом начале глава государства - Нурсултан Назарбаев, Казахстан неуклонно придерживается все эти годы. Актуальность исследования данной проблематики, заключается в том, что в казахстанской историографии восполняется пробел в изучении проблем части казахского народа, проживающего за рубежом, что обогащает всю историю казахов. Исследование данной темы, необходима для развития консолидации нации, которая в свою очередь связана с проблемами национального возрождения, суверенитета и национальной безопасности Республики Казахстан. Как отмечает Н.А. Назарбаев, «для казахских гумани-тариев нет сегодня задачи более актуальной, нежели проложить дорогу в колоссальном поле взаимодействия национальной идентичности и динамичных императивов времени».

Ключевые слова: Казахская диаспора, историографические сведения, диаспоризация

Казахская диаспора является объектом внутренней политики и субъектом международных отношений, «связующим мостом» между внутренней и внешней политикой нашего государства, поэтому в настоящий момент в политической науке особенный интерес представляют исследования проблемы воздействия диаспор на международные отношения и как фактор интеграции Казахстана в мировое сообщество [1].

Пристальное внимание исследователей диаспоры стали привлекать лишь с конца 1970-х годов. Именно тогда появился ряд работ, в основном американских ученых, послуживших отправной точкой для дальнейших исследований широкого круга проблем, порождаемых диаспоризацией. Но по-настоящему широкий размах диаспоральная тематика получила лишь с 1990-х годов, когда диаспоры стали приобретать черты транснациональных сообществ. Как отмечает известный специалист по этническим проблемам, профессор Калифорнийского университета Р.Брубейкер, если в 1970-е годы слово «диаспора» или сходные с ним слова появлялись в диссертациях в качестве ключевых слов лишь один–два раза в год, в 1980-х годах – 13 раз, то в 2001г. – уже 130 раз. Интерес к этой тематике не ограничивается академической сферой, а распространяется также на бумажные и электронные средства массовой информации. В настоящее время поисковая система Google содержит более миллиона отсылок на слово «диаспора»[2].

На данном этапе историографические сведения отечественных исследователей, по проблеме становления казахской диаспоры за рубежом, приобретают масштабный характер и набирают обороты, так как, данная тема получила свою актуальность, только во второй половине 1990-ых годов, после обретения и становления суверенитета РК. До этого момента данная проблема не изучалась, в связи с цензурой и идеологическими запретами на многие исследования, связанные с этнополитическими и не только процессами. Многие исследования, которые были проведены в советский период, по изучению казахов за пределами СССР, не то, чтобы, не находили своей актуальности, при некоторых «раскладах» они не доходили до печати, так как подвергались жесткой критики по идеологическим соображениям, а авторы данных исследований, зачастую были, под тепер уже «пристальным взглядом», и соответственно правительственным давлением, при котором далее не могли продолжать, свою исследовательскую деятельность.

В советской историографии эта была одна-единственная монография о казахской ирреденте в Китае, Г.В. Астафьева «Казахи Синьцзяна, но опять же в угоду интернационализму, миру и дружбе с КНР важные в территориально-политическом отношении вопросы были сглажены, и казахи Синьцзяна из ирреденты превратились в диаспору.

Говоря о статьях, посвященных историческим и этнографическим проблемам казахов Китая, следует отметить статью Н.Н. Мингулова «Национально-освободительное движение народов Синьцзяна как составная часть китайской революции (1944-1949 годы)», опубликованную в сборнике «Вопросы истории Казахстана и Восточного Туркестана», а затем, переведенную на английский язык и изданную, в журнале «Центральноазиатское обозрение» под названием «Восстание в северо-западном Синьцзяне, 1944-49». Н. Н. Мингулов[3].

Более в советской историографии научных исследований о казахах, проживавших за пределами СССР, не было, не считая статьи С.И. Брука об этническом составе народов, проживавших в Синьцзяне в 1950-е гг., с приведением статистических данных, и статьи Г.П. Сердюченко, посвященной классификации языков народов Китая, в которой также приводятся данные о численности казахов на 1953-1954 гг., извлеченные автором из Первой всекитайской переписи населения 1954 года.

Несмотря на запретность данной темы, некоторые советские и казахстанские историки исследовали, в той или иной связи, вопросы, имевшие отношение к отдельным историческим причинам, послужившим отправной точкой для возникновения казахской ирреденты, например, в Китае, а затем волею судьбы и крупномасштабных миграций ставших диаспорой в других странах мира. Одной из таких научных разработок стало изучение истории международных отношений в Центральной Азии в XVII-XVIII веках.

Историографию проблем непосредственно по истории возникновения и современного развития казахской диаспоры берет свое начало вследствие эмиграции казахов из Синьцзяна в 1930-1950-х гг., а затем уже в Индию и Пакистан, Турцию и уже потом миграции в Европу и Америку.

Анализируя и систематизируя труды по проблемам истории возникновения и современного развития казахской диаспоры, Г.М. Мендикулова, предлагает разделить их на 6 этапов.

К первому этапу относятся материалы русских и зарубежных географов, ученых, путешественников, в чьих трудах можно найти сведения о казахах, проживавших в странах Востока до 1950-х гг.. Существенный вклад внес, исследователь Сибири и Средней Азии Г.И. Спасский, который сделал обстоятельное историко-этнографическое описание основных казахских этнотерриториальных объединений. Значительные сочинения по истории и этнографии казахов были созданы историком-востоковедом, почетным членом С.-Петербургской АН В.В. Вельяминовым-Зерновым. В главном труде Вельяминова-Зернова "Исследование о касимовских царях и царевичах" содержатся обширные исторические сведения о казахах.

Огромное значение для исторического и этнографического изучения Казахстана и Средней Азии в этот период имели труды Чокана Валиханова. Валиханов. Чокан Валиханов собирал казахский фольклор, изучал сведения о верованиях и обычном праве казахов. Наиболее древние и устойчивые корни казахского менталитета нашли отражение в ряде его исследований, в частности, в статьях "Следы шаманства у киргизов (казахов)", "О мусульманстве в степи". Устному народному творчеству казахов посвящены статьи "Предания и легенды большой Киргиз-Кайсацкой орды", "Очерки Джунгарии" и другие[4].

Второй этап характеризуется работами советских ученых, в которых рассматривались лишь отдельные вопросы истории казахов, проживавших за рубежом. Одной из причин отсутствия в советской историографии комплексных трудов, посвященных казахской диаспоре и ирреденте, являлся идеологический запрет на научную разработку данной проблематики в СССР. Другой важнейшей причиной практически отсутствия научных исследований по теме являлась малочисленность источников в архивах СССР, проблематичность научных командировок советских ученых в зарубежные страны, где сосредоточены документы по истории казахской диаспоры из-за "жесткой" табуированности данной проблематики.

К третьему этапу относятся научные изыскания западных ученых в 1950-1960-е гг., т.е. сразу после трагических событий в Синьцзяне, Тибете, Индии и Пакистане; материалы социологических исследований немецких ученых, проводившихся в лагерях и первых поселениях казахских политических беженцев из Восточного Туркестана (Синьцзяна) в Турции в данный период, а также исследования казахских поселений в Анатолии турецкими учеными в 1960-х гг..

Четвертый этап характеризуется выходом ряда исследований и мемуаров, написанных казахами: или самими участниками трагических событий Восточном Туркестане (Синьцзяне) или их родственниками. Значимость этих монографий и мемуаров для исследований, а в большей степени для самих казахских политических беженцев из Восточного Туркестана (Синьцзяна) огромна и бесценна. Особенностью всех этих книг является пронизывающая боль, незаживающая рана от потери "золотой колыбели родной земли".

К таким относится монография Бекмахановой Н.Е. «Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии», написанная в 1980 г. Данная монография имеет большое значение для расширения источниковой базы историко-этнографических исследований территории Казахстана.

К пятому этапу можно отнести монографические исследования западных историков, этнологов, изучавших историю и современное развитие казахских обществ в России, Китае, Турции, Швеции в 1970-1990-х гг.

Например, А.Т. Толеубаев одним из первых среди казахстанских этнологов занимался изучением этнографии Казахской диаспоры. В 1984, 1985 годах им были организованы две крупные экспедиции в Оренбургский и Астраханский области РСФСР. По результатам этих и последующих полевых, архивных исследований совместно с докторантом Д.Б. Ескембаевым им выпущены монография «Казахи Южного Приуралья» и подготовлена книга «Астраханские казахи»[5].

Также в работе Н.М. Фролкина «Трудовая иммиграция во Франции в новейшее время» автором были раскрыты проблемы и причины трудовой иммиграции казахов во Францию. Существенный вклад в данный период содержится в монографии Н.Н. Ксендзыка «Турецкая трудовая иммиграция в странах Западной Европы (1970-1980 гг.)» рассматривает причины возникновения иммиграции из Турции в Западную Европу.

Шестой этап характеризуется трудами казахстанских ученых - историков, философов, демографов, социологов и др., получивших возможность исследовать данную проблему только в период независимости. Первым научным исследованием в казахстанской историографии проблем казахской диаспоры стала монография Г.М. Мендикуловой «Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие» опубликованная в 1997 г. В своих работах автор рассматривает различные аспекты процесса исторического формирования и современного развития казахской диаспоры и ирреденты. Данная работа является фундаментальной в данной области. В 2006 году выходит ее работа «Казахская диаспора: история и современность», еще один огромный вклад, который восполняет «белые пятна» в истории современного Казахстана, и если учитывать статистику, по которой за пределами РК проживают около 5 млн. казахов, что составляет около 34% от всего числа коренного населения Казахстана. При условии падения уровня деторождаемости, факт возвращения хотя бы 2 млн. казахов, а это 12,1% от всего числа населения Республики Казахстан, важен Астане как демонстрация мировому сообществу, что в Казахстане происходят интеграционные процессы, связанные с нормализацией социально-экономической ситуации в Республике[6].

Одной из последних работ по данной проблеме в городе Алматы Всемирная ассоциация казахов презентовала коллективный научный труд «Казахская диаспора и репатриация. 1991-2012». Авторы издания – кандидат исторических наук Кулгазира Балтабаева, первый заместитель председателя Всемирной ассоциации казахов Талгат Мамашев, доктор исторических наук Жарас Еркембай и кандидат философских наук Айтбала Баймагамбетова.

Характерной чертой современности в рамках глобализации мира становится усиление миграционных потоков. Если в 1960 г. во всем мире насчитывалось 75,5 млн. человек, проживающих вне страны своего рождения, то в 2000 г. – 176,6 млн., а в конце 2009 г. их стало уже 213,9 млн. Согласно оценкам экспертов ООН, в настоящее время каждый 35-й житель земного шара является международным мигрантом, а в развитых странах – уже каждый десятый[7].

На сегодняшний день, когда в зарубежных странах идут нескончаемые войны, этнический фактор, как фактор консолидации, приобретает все большее значение в межгосударственных отношениях, проблемы диаспоры приобретают масштабный характер.

1 Назарбаев Н.А. *В потоке истории.* - Алматы: Атамұра. - 1999 г. – С. 286.

2 Brubaker R. *The "diaspora" diaspora //Ethnic and racial studies.* - N.Y., 2005.

3 Мендикулова Г. М. *Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие.* – Алматы: Гылым. - 1997 г. – С. 265.

4 Кусаинова А. Дороги, унесенных ветром. – 30. 11. 2000г. режим доступа: www.navigator.kz

5 Толеубаев А.Т. биография. - 10.05.2011, режим доступа: <http://www.kaznu.kz/>

6 Сейдин Н. Б. Казахи за рубежом как объект национальной политики. - 03.01.2003 г. режим доступа: <http://www.centrasia.ru/>

7 Trends in total migrant stock: The 2005 revision // <http://esa.un.org/migration>

Түіндеме

Қазақ диаспорасының тарихнамасы

Абдусалиева Ю.М. –

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 6М011400- Тарих мамандығын 2 курс магистранты,
Қазақстан Республикасы; Алматы қ., e-mail: abdusalieva@mail.ru

Ғылыми мақалада тарихнамалық ақпарат біртіндеп қалыптастыру талдау ретінде қалыптасу тарихнамалық базасы мен қазақ диаспорасының көші-қон себептерін біртіндеп кеңейтімін ашады

Әр түрлі елдерде қазақ диаспорасы тарихи және қазіргі заманғы мәселелерін зерттеу, қазақ мәдениетінің ұлттық және мәдени мұраны сақтау және дамытуына түрлі көмек беру, оларды, өмір салаларының көптеген қазақ диаспорасының жаңа шекаралар өкілдері үшін ашық болу – барлық осы елдің сыртқы саясатының векторларының бірі болды. Олардың оны табуы ұлттық санаға жатады. Бұл саясаттың бастама негіздерін президент Нұрсұлтан Назарбаев қалады. Барлық осы жылдар Қазақстан осы саясатты тұрақты ұстанып келеді.

Түйін сөздер: қазақ диаспорасы, тарихнамалық ақпарат, диаспаралық ғылыми ілім

Summary

Kazakh diaspora historiography of problem

Abdusalieva Yulduz –

Al - Farabi Kazakh National University Master the Faculty of History, Archeology and Ethnology , specialty 6M011400
Department of History of Kazakhstan , Kazakh National University, Republic of Kazakhstan,
Almaty . e-mail; abdusalieva@mail.ru

In the scientific article reveals the gradual extension of the historiographical base of the formation and the causes of migration of Kazakh Diaspora , as an analysis of the gradual formation of historiographical information .

The study of historical and contemporary issues of the Kazakh diasporas in different countries, different aid them in the preservation and development of national and cultural heritage of the Kazakh culture, open to representatives of the Kazakh Diaspora new frontiers in many of life industries - all this has become one of the vectors of the foreign policy of the country, finding their national identity. This policy, which laid the foundations at the very beginning of the President - Nursultan Nazarbayev, Kazakhstan has been steadily adheres to all these years.

Keywords: Kazakh Diaspora, historiographical information, diasporization

ӘОЖ94(574) «15/18»

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АГРАРЛЫҚ РЕФОРМА КЕЗЕҢІНДЕГІ ҰЛТАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР

Айтбекова А.Б. –

магистрант (Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

Бұл мақалада 1921-1922 жж. Түркістан АКСР және Оңтүстік Қазақстан облысындағы жер-су реформасы туралы қарастырылады. Мәселен, Түркістанда шаруалардың басты айналысатын шаруашылық түрі тікелей жерге байланысты болды. Жергілікті халықтың көпшілігі жер шаруашылығымен айналысты, сондықтан жер-су реформасы ең маңызды мәселе болып есептелді. Халықтың көпшілігінің өз жерлері болған жоқ. Сонымен бірге патшалық билік тұсында құнарлы жердің көпшілігін Ресейден келген қоныстанушылар иемденді. Кеңес өкіметінің «Жер - шаруаларға» деп жариялаған ұраны жақсы өмірге үміт бергендей болды. Сөйтіп, 20 жылдары Кеңес өкіметінің Түркістан мен Оңтүстік Қазақстанда жүргізген жер-су реформасы патшалықтың отарлық жер саясатын жоюға бағытталды.

Түйін сөздер: Реформа, кооператив, патшалық саясат, тәркілеу, ұлттық мемлекет, шаруашылық.

Қазіргі уақытта қазақ халқы ұлттық жаңғыруға егемен мемлекет ретінде қалыптасуға бағыт ұстап және Қазақстан Республикасының бүкіл дүниежүзілік тарихи үдерісте алатын орны айқындалып жатқан кезде, оның өткен тарихын жан-жақты оқып-үйрену мен зерттеудің қажеттілігі артып, оған үлкен мән берілуде. Әсіресе, мұндай қажеттілік Қазақстан тарихының кейбір кезеңдерін мұқият

зерттеп, қалыптасқан көзқарастың өзгертіп, қайта қарауда заңды құбылысқа айналуға. Бұл жөнінде елбасы Н.Назарбаев: «Ұлттың рухани өмірі, оның мәдениетіне байланысты әлі де болса көпшілік қауымға жетпей жатқан тарихи, әдеби асыл мұраларымызды игеру жолында еңбектену, бұрын мән бермей келген халықтану, шығыстану, түркітану ілімдерін барынша дамытуға көңіл қою, ұлттық мәдени ерекшеліктерімізді сақтау, жинау, зерттеу ісін жетілдіре түсу – бүгінгі маңызды міндеттеріміздің қатарына кіреді»- деп орынды пікір айтады.

Қазақ елі үшін қасиетті жерлердің біріне қазіргі Оңтүстік Қазақстан өңірін жатқызуға болады. Осы жерде алғаш рет қазақ хандығы өмірге келді. Бұл киелі мекен Орта Азия мен Қазақстан деп аталып жүрген алып аймақтың бір ғана бөлігі. Алғашқыда Тұран атты, кейін Түркістан деп аталған үлкен және біртұтас жатқан географиялық аймақты мекендеген өзара туысқан түркі тілдес халықтар болды. Оған өзбек, қазақ, ұйғыр, қырғыз, түркімен және қарақалпақ кірген. Тұран адамзат баласы өркениетінің ежелгі ошақтарының бірі болған. Ол өзінің ежелгі қалалары Отырар, Баласағұн, Самарқанд т.б. мәдени орталықтарымен атағы шыққан. Орта ғасырдың өзінде бұл өлке әлемді дүр сілкіндірген Алтын Орда мен Темір әмірлігінің ордасы болды.

Қазақстанның Оңтүстік өңірі аталып кеткен Сырдария мен Жетісу жерлері өз басынан әрқилы заманды, тарихи кезеңдерді кешірді. Бұл жерде ХІХ ғасырдың орта шамасынан бастап, Ресей империясының отарлау саясаты жүргізілді. Ал ХХ ғасырдың 1917 жылының соңына қарай бұл өңірде Кеңес өкіметі орнады. Ресей империясының экспансиялық саясатының нәтижесінде Түркістан республикасына енген қазақ жерлерінің қазақ елі үшін маңызы үлкен болды. Сондықтан да Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында бұл өлкенің Қазақ республикасына қосылуы жөнінде мәселе көтерілді [1,45].

Негізінен қазақтар мекендеген бұл Оңтүстік өңірге басқа этностардың қоныстануына, төмендегі тарихи оқиғалар себеп болды. ХҮІІІ-ші ғасырдың екінші жартысынан бері қарай Ресей империясы қазақ территориясын экспансиялауды көздеді. Отарлау мақсатымен Ресей әскери отрядтары қамалдар, поселкелер, қалалар тұрғызды. Алғашқыда қазақ әскерлері қазақ жерлеріне орналаса бастаса, ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап орыс шаруаларының жаппай қоныс аударуы жүзеге асырылды. Ресей империясының бұл жүйелі отарлау саясаты қазақ қауымының ата қоныс, күн көріс жерлерінен айырылуына алып келді. Аталып отырған саясат 1917 жылы Қазан төңкерісіне дейін жүргізілді. Қазақ халқына жасалған бұл қиянаттың салдарынан қазақ елі мәдени, экономикалық, әлеуметтік даму саласында елеулі шығынға ұшырады. Оның есесіне өлкенің байырғы халқы жерінен айырылды, саны азайды. Ал қоныстанушылар жерге ие болып, сан жағынан да көбейді [2,78].

– Ресей империясының ұзақ жылдар бойына жүргізген отарлау саясатына қарсы қазақ халқының бірнеше бас көтерулері болды. Қазақ елінің ұлт-азаттық қозғалысының соңғы белесі, бас көтеруі 1916 жылы болды. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, халық наразылығы қатаң жазаланды. Қазақтар ата-мекенінен кетуге мәжбүр болды. Бұл жағдай қазақ елінің халқының санының азаюына алып келді.

– 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін бұл өңірде Кеңес билігі орнады. Жетісу мен Сырдария халқы Түркістан республикасының құрамында болып, бұл жылдары азамат соғысын, 1918-ші және 1921-ші жылдардағы аштықты бастан өткізді.

– Кеңес билігінің Түркістанда жүргізген ұлт саясатының нәтижесінде осы өлкедегі шығыс халықтарына саяси тәуелсіздігіне жетуге мүмкіндік беру мәселесі қарастырылды. Түркістан республикасының жергілікті этностарының өз алдына ұлттық мемлекетін құруына жол берілді. 1924 жылы Орта Азия мен Қазақстанда жүргізілген ұлттық-мемлекеттік межелеу жоғарыда айтылған бағытты белгілі бір дәрежеде жүзеге асырды. Сонымен Жетісу мен Сырдария облыстарының байырғы халқы - қазақтар көптен аңсаған армандарына, нақтырақ айтатын болсақ, Қазақ республикасының құрамына Оңтүстік өңірдің енуіне қолы жетті.

Біздің ойымызша, осы аталған факторлар Түркістанның Жетісу мен Сырдария облыстарының ХІХ ғасырдың орта шенінен бастап ХХ ғасырдың 20-шы жылдарының аралығына дейінгі уақыт ішінде ұлттық құрамның дамуы мен өзгеруіне бірден-бір, тікелей ықпал жасады.

Оңтүстік Қазақстан өңірінің көрсетіліп отырған уақыт аралығындағы этнодемографиялық жағдайын Ресей империясының 1897 жылғы алғашқы, жалпыхалықтық санағы мен 1926 жылы өткен бірінші Бүкілодақтық санақтың мәліметтеріне сүйене отырып анықтаймыз.

Ал енді Жетісу мен Сырдария облыстарының этникалық топтарының жоғарыда аталып кеткен алғашқы және ең басты факторының әсерінен 1897 жылғы санаққа дейінгі осы өңірде орналасуы мен санына, сондай-ақ оған әсер еткен қоныс аударудың мәніне көңіл аударайық.

XIX ғасырдың 60-шы жылдарында әскери отрядтардың, казактардың экспансиялауы жалғасып, Жетісу мен Сырдарияда да кең етек жайды. Ал 80-ші, 90-шы жылдары ішкі Ресейдің кедейленген шаруаларының лек-легімен мемлекеттің көмегінсіз қоныс аударуы орын алды. XX ғасырдың бастапқы кезеңінде қоныстану саясаты жаңа кезеңге өтті. Жаңа бағыт патша өкіметінің 1903 жылғы 2 наурызда, 1904 жылғы 6 маусымда қабылданған заңдарымен бекітілді. Заңды негізде жарық көрген бұл ережелердің түпкі мәні қоныстандырудың ерікті түрінің белгіленуінде және Ішкі істер министрлігінің рұқсатымен тек орыстар мен украиндықтардың ғана қоныстануына жағдай жасалуында жатты. Оларға жер үлесі тұрақты пайдалануға берілді. Оларға бірқатар жеңілдіктер, ақшалай қаражат бөлінді. Қоныс аударушылар алғашқы 5 жылда уақытша белгіленген алым-салық мөлшерін төлеуден босатылды және де басқа жеңілдіктерді пайдаланды. Сонымен, патша өкіметі қоныстану арқылы отарлау ісінің дамуына көп күш жігерін жұмсағанын көреміз [3,79].

Қазақ қауымының күн-көріс, ата-мекен жерлерінен айырылуы, орыстардың қазақ даласына жойқын қоныс аударуы, қазақ пен қоныс аударушылар арасындағы жер үшін талас, осы бағыттағы заңсыздықтар ұлттар арасындағы наразылықты, түсінбеушілікті күшейтеді.

Қазақ елінің тіршілігіне, өмір салтына, этникалық құрамына өзгеріс алып келген қоныс аудару нәтижесінде, Жетісу мен Сырдария облыстарында алғашқы қоныс аудару поселкелері құрыла бастады. Қоныстандыру ісі Түркістан генерал-губернаторы Кауфманның алғашқыда «Түркістан өлкесін басқару туралы Ережесінің Жобасы» (1873) ретінде қабылданған, ал 1886 жылы заң жүзінде бекітілген Ережесі бойынша жүргізілді. Әрине, заңды түрде бекітілген қоныстандыру саясаты өлкеде күшейе түсті. 1868-1895 жылдар аралығында Жетісу облысында 68 шаруа селолары орын тепсе, ал Сырдария облысында 1889 жылға дейінгі кезеңде 22 село құрылды [4,78].

XIX ғасырдың 90-шы жылдарында Ресей империясынан келушілер легі көбейді. Сонымен қатар осы жылдары Жетісу облысына 1881 жылдың 12 ақпанында қабылданған Петербор келісімі бойынша Қытайдан ұйғырлар мен дұңғандар қоныс аударды. Зерттеуші Н.Н.Пантусовтың мәліметі бойынша 45373 ұйғырлар және 4682 дұңған қоныс аударды.

1897-1915 жылдар аралығында Жетісу облысында орыстардың саны 258 мыңға, ал украиндардың саны 31 мыңға жетті. Сырдария облысында орыстар 137 мың, украиндар 16 мың болып есептелді. Бұл сандар орыстардың Жетісуда үлес салмағының 19,4 пайыз, ал Сырдарияда 7 пайызға жеткендігін айқындайды. Қазақтардың саны 1915 жылы Жетісу облысында 580 мың болып, үлес салмағы 43,62 пайыз болды. Ал Сырдария облысында қазақтар саны 1265800 болып, үлес салмағы 60,3 пайызға жетті [4,18].

1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс Оңтүстік Қазақстан өңірінің халқының, әсіресе жергілікті халықтың санының күрт төмендеуіне алып келді. Патша өкіметінің қатаң жазасынан бас сауғалаған халықтың көпшілігі туған жерлерінен көшуге мәжбүр болды. 1917 жылы қазақтардың Оңтүстік Қазақстанда үлес салмағы төмендеді. Жетісу облысында қазақ этносының үлес салмағы 42,4 пайызға дейін кеміп, саны 509 мыңға жетті, ал Сырдарияда жергілікті халықтың үлес салмағы 44 пайызға, саны 953 мыңға төмендеді.

1917 жылғы Ұлы Қазан төңкерісінен кейінгі кезеңде Оңтүстік Қазақстанның тарихы елеулі өзгерістерге толы болды. 1918 жылы құрылған Түркістан Автономиялық республикасының құрамына енген Оңтүстік Қазақстан өлкесінде Кеңес билігі орнады. Кеңес өкіметінің алғашқы 20-шы жылдарында бұл өлкеде жер-су аграрлық реформасы жүргізілді. Ал 1924 жылы Орта Азия мен Қазақстанды ұлттық мемлекеттік межелеудің нәтижесінде Оңтүстік облыстар Қазақ республикасының құрамына енді. Аталған жетістіктермен бірге бұл кезеңнің ауыртпалықтары да жеткілікті болды. Оған Кеңес билігінің алғашқы жылдарындағы жүрген азамат соғысындағы шаруашылықтың күйреуін, соның салдарынан болған ашаршылықты жатқызуға болады.

Осы аталып отырған фактілер XX ғасырдың 20-шы жылдарындағы Оңтүстік Қазақстанның этнодемографиялық жағдайына өзінің жанама немесе тікелей әсерін тигізді. 1897 жылғы санақ пен 1926 жылғы бірінші Бүкілодақтық халық санағының аралығында Оңтүстік Қазақстан өңірінің халқының саны, этникалық құрамы едәуір өзгерістерге ұшырады.

1924 жылы орта Азияны ұлттық-мемлекеттік межелеуге байланысты 1920 жылы құрылған Қазақ (Қырғыз) АССР-нің құрамына қазақ жерлерінің қосылуымен қатар, Тәшкен, Пішпек уездерінің бір бөлігі, Пржевальск, Амудария уезі тұтастай көршілес республикалардың құрамына енді. Міне, осы факторлардың салдарынан 1926 жылғы санақ деректерінен Оңтүстік Қазақстанның көптеген этникалық топтарының үлес салмағының азайғандығы байқалды. 1897-1926 жылдар аралығында Жетісу мен Сырдария облыстарының халқының саны мен ұлттық құрамының өзгеру динамикасын айқын көруге

болады. 1926 жылғы бірінші Бүкілодақтық санақ ең алғашқы мәліметтері нақты, толық есептелген санаққа жатады. Бірақ әрбір ауқымды, үлкен істе белгілі бір кемшіліктер болады. Қазақстандық демография ғылымында көшпенді, яғни жергілікті халықтың 6,7 пайызы есепке алынбай қалуы мүмкін деген болжам бар. Міне, бұл кемшіліктерге қарамастан, 1926 жылғы санақ бізге Жетісу мен Сырдария облыстарының этнодемографиялық жағдайы жөнінде шындыққа сай мәлімет береді деп ойлаймыз. Оңтүстік Қазақстан халқы сан жағынан 29 жыл ішінде 17 пайызға кеміп, барлығы 2043503 адам болды. Ұлттық құрамы, сандық көрсеткіштерінің ретімен қарағанда мынадай: қазақтар –1,439 мың (1,4 пайызға өсті), орыстар 226 мың (108 пайыз), украиндар 132 мың (319 пайыз), ұйғырлар 63 мың (13 пайыз), белорустар 2 мың)311 пайызға өсті), өзбектер 128 мың (42 пайыз), қырғыздар 3 мың (99 пайыз), қарақалпақтар 745 (99 пайызға кеміген), дұңғандар 8 мың (42 пайызға кеміген) [5,28].

1926 жылғы санақ мәліметтерінен Оңтүстік Қазақстан өлкесінде түркі тілдес халықтардың санының кемігендігі, ал славян тілдес халықтардың санының жоғары қарқынмен өсуін анықтадық. Жетісу мен Сырдария облыстарындағы қазақ халқының үлес салмағы 70 пайызды құрады. Орыстардың үлес салмағы 11 пайызға, украиндардың үлес салмағы 6 пайызға жетті. Жергілікті қазақ халқының көпшілік болуына қарамастан оның табиғи өсуі төмен болды. 1897 жылмен салыстырғанда 1926 жылы жергілікті халықтың жалпы саны 422758 адамға кеміді. Мұндай кему ұлттық межелеу барысында өзбек, қырғыз, қарақалпақ, түркімен, және т.б. ұлттардың өз мемлекеттерін құруымен тікелей байланысты болды. Әрине бұл аталып отырған этностардың регионда санының азаюына қарамастан өлке көп ұлтты сипатта қала берді.

Сонымен, Оңтүстік Қазақстан жері ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап ХХ ғасырдың 20-шы жылдары аралығында көпұлтты мекенге айналды. 1926 жылы жергілікті халықтың көптеген миграциялық, саяси, экономикалық факторлардың ықпалына қарамастан үлес салмағы 70 пайызды құрады. Ал 1990 жылы бүкіл Қазақстанда, соның ішінде оңтүстік өңірде бұл көрсеткіш 50 пайызға дейін төмендеді. Керісінше еуропалықтардың, соның ішінде орыстардың үлес салмағы республика шеңберінде 37,7 пайызға дейін көтеріліп отыр.

Қорыта айтқанда, Қазақстанның Оңтүстік өңіріндегі қазақ халқының болашақта өзінің ата қонысында көпшілік болып, көршілес басқа ұлттармен қарым-қатынасының жоғарғы мәдени дәрежеде қалыптасатындығына кәміл сенеміз.

1 Покровский С. Борьба за упрочение советской власти в Семиречье //Ученые записки КазГУ. Т.13. Серия история. – А-Ата, 1950. 3-34-б.

2 Қойгелдиев М.Қ., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? Алматы, 1993.

3 Рыбаков Ф.П., Кузнецов А.И. О земельно-водной реформе 1921-1922 годов в Семиречье //Ученые записки АГПИ. Т.12. Серия общественно-политическая. – А-Ата, 1957. 74-88-б.

4 Казахстан в цифрах. Краткий статистический справочник за 1920-1935 гг. М., 1936. 198-б.

5 Нарбекова Б.М. Оңтүстік Қазақстандағы ұлттаралық қатынастар /ХХ ғ. 20-жылдары/ канд. дисс... автореф. 1994. 13б.

6 Мұқатов Д.М. Түркістандағы этносаралық қатынастар тарихы (ХІХ ғ. екінші жартысы мен ХХ ғ. бас кезіндегі Жетісу және Сырдария облыстарының материалдары бойынша). Семей, 2010.

Резюме

Межнациональное отношение в Южном Казахстане во время аграрной реформы

Айтбекова А.Б. – магистрант

(г. Алматы. Казахский государственный женский педагогический университет)

В статье рассматривается земельно-водные реформы Туркестанской АССР и Южно Казахстанской области в 1921-1922 гг. Подавляющее большинство населения было занято в сельском хозяйстве, поэтому земельно – водный вопрос считался одним из важнейших. Большая часть населения была безземельной. Кроме того, после царского завоевания множество плодородных земель было передано переселенцам из России. Провозглашенный Советской властью лозунг «Земля - крестьянам» вселял надежду на лучшую жизнь. Земельно-водные реформы в Казахстане социально-экономические преобразования, осуществленные Советской властью в 20-х гг. для уничтожения последствий колониальной земельной политики царизма, ликвидации помещичьего и резкого сокращения байско – кулацкого землепользования в пользу батрацко-средняцких масс крестьянства.

Ключевые слова: Реформа, кооператив, царская политика, конфискация, национальное государства, крестьянство.

Summary

During the agrarian reform in South-Kazakhstan inter-ethnic relations

Aitbekova A.B. – 2nd year Master

(Kazakh State Women's Teacher Training University)

The article deals with land and water reform in Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic and the South Kazakhstan region in 1921-1922. The vast majority of the population was employed in agriculture hozyaysve, so land - water issue was considered one of the most important. Most of the population was landless. In addition, after the king's conquest of a lot of fertile land has been transferred migrants from Russia. Hailed by the Soviet government slogan "Land - the peasants' gives hope for a better life. Land and water reform in Kazakhstan socio-economic transformation undertaken Sovetskoy power in the 20-ies. to eliminate the consequences of colonial land policy of tsarism, the elimination of the landlord and the sharp reduction bey - kulak land in favor of farm laborers and middle peasant masses of the peasantry.

Keywords: Reform, cooperative, tsarist policy, confiscation, national state, peasantry.

ӘӨЖ11(567.47)

ҚЫТАЙ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ОТБАСЫЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Бақытжан Б.Б. – 2 курс магистранты

(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

Бұл мақалада Қытай өркениетінің ерекше түріне жататын, онда жанұя, яғни отбасылық тұрмыс салты мен аман-саулық адам өмірінің басты мағынасы болып табылады, ол әлеуметтік не тұлғалық болсын. Қытай қоғамының ең маңызды қағидасы адамгершілік және инабаттылық – үлкенді құрметтей білу. Онда әлеуметтік баспалдақ жақсы дәріптелген, яғни үлкендер кішілерге басымдылық етсе, ал ата-анасы балалына. Осындай иерархиялық қоғамда өмір сүре білудің өзі – адам құндылығы мен отбасылық татулық. Сондықтан осы уақытқа дейін Қытайда жанұя – өмір сүріп жатқан ортаның ең жоғарғы құндылығы. Мәселен, «аңыз бойынша үлкен жанұяда татулықпен өмір сүре білу, қарапайым ғана сөздің мағынасына тең: «Шыдамдылық».

Түйін сөздер: империя, өркениет, отбасылық құндылықтар, келісім, татулық, адамгершілік.

Қазіргі кезде көптеген мемлекеттерде көне салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды, діни наным-сенімдерді сақтап, ұлттық дәстүрлік отбасылық құндылықтарды өз балалары мен ұрпақтарының бойына сіңірген отбасылар көптеп кездеседі. Солардың ішінде қазіргі замандағы мәдениеттің қарқынды дамуына қарамастан, мыңдаған жылдық тарихы, дәстүрі бар Қытай мемлекетін ерекше айтуға болады. Бірақ, ұлттық салт-дәстүрді уақыт өткен сайын ұмытып, оны тек отбасылық естелік ретінде неме-се «өткінші» тарих деп қарайтын да отбасылар көптеп кездеседі.

Қытай отбасы қазіргі заманғы өмір мен ежелгі отбасылық дәстүрлер арасындағы өзіндік құндылықтармен Оларда империя – үлкен отбасы, ал, отбасы – кіші патриархалдық ұйым болып табылады. Қытайдың көне дәстүрі бойынша ер адам отбасын құрмай тұрып, өзінің үйленгенін, болашақ балаларын, әсіресе ұлдарын, олардың өсіп жетілгенін, отбасы құрғанын, немере сүйгенін өз көзімен көргендей елестетуге міндетті. Сөйтіп, ол өз ұрпағының үзілмейтініне жағдай жасауы керек [1. 140].

Қытайлықтарда: «үлкен отбасын басқару – императорғатіесілі, ал кіші отбасын басқару отағасына тиесілі», - деген ой қалыптасқан. Әке – отбасының ең негізгі мүшесі, үйдегі тәртіп, мемлекеттік тәртіптің дәрежесінде қарастырылады. Балалар әке-шешесіне толығымен қызмет етуі керек және үлкендердің айтқанын орындау мақсатында балалары өз өмірлерін де қиюға барады. Қытай отбасында ұл баланы өмірге әкелу үлкен мәртебе болып саналады. Осындай шарттарды негізге ала отырып, қытайлықтар үшін көпбалалы отбасын құру нағыз бақыт болып табылады.

Егер қытайлықтарда белгілі бір отбасында әйел адам ана болу бақытына ие бола алмаса, ол туыстарының және де қоғам алдында беделі төмендейді. Қытай халқының дәстүрі бойынша, ана болу бақытына ие бола алмаған әйел адам үй шаруасына да икемсіз болғаны. Осы себептер ерлі-зайыптылардың ажырасуларына әкеп соғады. Себебі, өмірге сәби әкеле алмаған әйел күйеуімен бір шаңырақ астында тұруға лайықты емес деп есептеген. Дүниеге ер бала әкелген әйелді ғана қоғам және туған туыстары бағалаған және сый құрмет көрсетеді. Өмірге ұл баланың келуі кез-келген Қытай отбасы үшін үлкен қуаныш болған, себебі ұл бала сол отбасының ары қарай жалғастырушы мұрагері болып табылады. Егер өмірге қыз бала келсе, ата-анаға одан келіп-кетер пайда жоқ, себебі, қыз бала өмірге келіп бой жеткен соң, ата-анасының үйінен жырақтап, күйеуінің үйіне кетеді.

Сондықтан ата-ана қызын күйеуге берерде аса көп шығынданбайды. Күйеу баланың ата-анасы барлық шығынды өз мойнына алады. Ал қыздың ата-анасы керек-аудеген жасауын дайындаса жеткілікті. Күйеуге шыққаннан кейін, күйеуінің тегін қабылдаған қыз бала, өз ата-анасына емес күйеуінің отбасына ғана қамқорлық жасауға міндетті болады. Қазіргі кезде перзентханада көптеген әйелдер, егерқыз бала дүниеге келсе, анасы сол кезде ақ өз сәбіінен оп-оңай бас тарта алады екен. Осындай кейбір салттың кесірінен әйел қауымы еріксіз қаламаған қадамға барады. Әсіресе, ауылдық жерлерде мұндай жағдайлар көп кездеседі. Көбінесе қыз бала өмірге келе салысымен сәби мен анасын өлтіру мақсатында неше түрлі амалдар жасайтын жағдайлар да болады екен. Қытайда ұл баланы дүниеге әкелу мақсатында осындай жағдайлар жылдан жылға өсуде [2. 57]. Осындай себептердің нәтижесінде Қытай басқармасы әр отбасындағы бала санының өсіп кетпеуін қатаң қадағалауды қолға алған, яғни, әр отбасында бір баладан артық сәбиді дүниеге әкелуге қатаң тиым салған. Осы заңға бағынған отбасыларға мемлекет тарапынан жәрдем ақы тағайындалады. Сонымен қатар, осы заңға бағынбаған отбасыларға белгілі бір тәртіппен айыппұл тағайындайды немесе үлкен салық салумен қинауы да мүмкін. Бір жағынан Қытай мемлекеті үшін бұл заң өте тиімді болып табылады, неге десейіз, осыншама көп халықты жұмыспен қамту, өмір сүретін жер тауып беру мүмкін емес.

Қытайда ұл балалар жас кезінен әкесіне қамқоршы болады және оның өмірі, болашағы әкесінің қалауымен болады. Егер отбасында әкесі қайтыс болса, отбасы билігі оның үлкен ұлына өтеді [2. 110]. Оған тек бауырлары мен қарындастары ғана емес, сонымен қатар туған анасы мен әкесінің басқа да әйелдері бағынышты болады. Отбасында болатын келеңсіз оқиғаларды, жалпы барлық мәселелерді дерлік отбасындағы үлкендер шешеді. Яғни үлкендер кішілерге, ата-аналары балаларына, ал күйеуі әйеліне билік жүргізуі деген сияқты. Қытай отбасында қуанышты да, қайғыны да отбасы мүшелері бірге бөліседі. Егер отбасында бір адам, белгілі бір үлкен дәрежеге ие болса, отбасы да сондай дәрежеге ие болады, ал отбасының бір мүшесі қылмыс жасаса, отбасы бірге жазаланады.

Ер жеткен ұлына болашақ жар, бой жеткен қызына болашақ күйін таңдау да әке-шешенің құзырында болды және отау құрар алдында жастар арасында бір-бірін сүйу, махаббат жайында сөз қозғамаған. Қытайда бұл табиғи әрі қалыпты жағдай болып саналды, себебі екі жастың арасында махаббат неке қиғаннан кейін де пайда болады немесе отбасы жағдайына қарай мүлде болмауы да мүмкін деген түсінік болды. Дәстүр бойынша екі жақтың ата-аналары балаларын үйлендіреміз деп шешкеннен кейін, болашақ ерлі-зайыптылар той күніне дейін көп күшті қажет ететін әр түрлі рәсімдерді орындауға тиіс. Сонымен қатар үйлену тойын өткізгенде көне дәстүр бойынша рәсімдер өткізуді қазіргі заманда көптеген отбасы осы күнге дейін қолдануда. Соның ішінде болашақ ерлі-зайыптылар қасиетті адамға немесе көріпкелдерге той болатын бақытты күнді, яғни некеге отыратын күнді белгілетеді. Болашақ ерлі-зайыпты той түнінде әр түрлі салт-дәстүрді ұстанып, яғни ладанды өртеп, ата-бабаларына сыйынып, аспан мен жерге табынулары тиіс. Сонымен қатар жастар бірге үңгірде тізерлеп отырып «қасиетті су» ишулері керек және осылай басқа да дәстүрлерді орындайды.

Қытай дәстүрлі қоғамында некені бұзу үш түрлі бағытта жүргізілген: *бірінші әдіс* неке бұзу – өзара келісім арқылы жүзеге асырылады. Тан әулетінің (618-907) заңдар кодексіне сәйкес ерлі-зайыптылардың біреуі неке жағдайының бұзылуын қаласа бұл жағдайда күйеуі ажырасу хатын жазуы керек; *екінші әдіс* – некені жарамсыз деп тану уәкілеті. Бұл әдіс, егер ерлі-зайыптылардың біреуі екіншісіне немесе отбасына қарсы қылмыс жасаған жағдайда қолданылады; *үшінші әдісі* – күйеуі бір жақты тәртіппен ажырасқаны туралы жариялай алады. Осы әдістер заңды түрде танылуы үшін мынадай жеті себептердің негізінде болуы тиіс:

1. Әйел күйеуінің туыстарына құрмет көрсетпейді. Мұндай жағдайда күйеуінің туыстары ерлі-зайыптылардың некесін тоқтатады;

2. Әйелі ұл баланы дүниеге әкеле алмаған жағдайда;

3. Әйелі күйеуінің көзіне шөп салған жағдайда;

4. Күйеуі басқа әйел аламын деген жағдайда, әйелінде қызғаныш сезімі пайда болған жағдайда;

5. Әйелі қауіпті ауырумен ауырған жағдайда;

6. Әйелдің шектен тыс өсек айтуы;

7. Әйелі қылмыс жасаған жағдайда; [3. 210].

Алайда, ажырасу себептерінің бірі бар болса да, мүмкін емес болып табылатын үш нақты анықталған ерекшеліктер бар:

1. Егер әйелдің қайтып баратын отбасы жоқ болса;

2. Егер әйелі енесімен үш жыл аза тұтуды бірге орындаса;

3. Егер, ерлі-зайыптылар үйленерде күйеуі кедей болып, қазір бай болған жағдайда;

Сонымен қатар Сорорат дәстүрі бойынша – ер адам бір уақытта немесе үйленгеннен кейін, әйелінің әпке-сіңілдерімен некеге отыра алады. Мұндай неке оның әйелі тірі екеніне қарамастан және ол қайтыс болғаннан кейін де іске асты. Бұл тәжірибе Чжоу әулетінің тектілігін жалғастыруда, ақсүйектер арасында ортақ болды. Ортағасырлық қытай заңнамасында ажырасу да көрсетілген.

Ажырасуға мынадай жағдайларда ғана рұқсат берілді:

- әйелі бедеу болса;
- әйелі неке адалдығын бұзса, немесе осындай күдік болса;
- күйеуінің ата-анасына құрмет көрсетпеген жағдайда;
- әйелі жаман аурумен ауырса;
- отбасында араздық әдетке айналған жағдайда;
- отбасы (ата-ана) пайдасы үшін ұрлыққа бару; [3. 58].

Егер, ерлі-зайыптылар некелерін бұзған жағдайда, жесір ер адам қайта әйел алуға ерікті. Ал жесір әйел үшін қазіргі тиесілі күйеуінің отбасын сақтау, өзін арнау, бұл табиғи жағдай болды. Дегенмен, мақұлданбаса да жас жесір қайта күйеуге шығуға ерікті. Отбасынан тыс жерлерде тұратын, (мысалы: апат, ауру, немесе соғыстан оралмау) салдарынан отбасын жоғалтқан - ең үлкен бақытсыздық [3. 112].

Қорыта айтқанда, осындай кейбір көне салт-дәстүрлерді Қытайда бүгінгі күнге дейін сақталып келеді. Дегенмен Қытайлықтардың отбасында бұдан басқа дәстүрлер көптеп кездеседі.

1 *Китайские метаморфозы.* –М., 2007. –С. 250.

2 *Лисевич И.С. Традиционная китайская культура: Очерки истории мировой культуры.* –М., 1997. –С.305.

3 *Почагина О. В. Модели семейной организации в Китае и на Филиппинах.*–М., 1997. –С. 295.

Резюме

Традиционные семейные ценности в Китайском обществе

Б.Б. Бакытжан – магистрант 2 курса

(г. Алматы. Казахский государственный женский педагогический университет)

Китай относится к тем типам цивилизаций, где семья, семейный уклад и благополучие лежит в основе всей жизни человека, и социальной, и индивидуальной. Умение почитать старшего – важный принцип нравственности китайского общества. В нем четко прописана социальная иерархия, в которой старший главенствует над младшим, муж главенствует над женой, а родители – над детьми. Умение существовать мирно в жестко иерархизованных сообществах неотделимо от такой ценности, как семейное согласие. По легенде: касающийся умения жить мирно в огромном семействе, оказался простым и содержал лишь одно слово: «Терпение».

Ключевые слова: Империя, цивилизация, семейные ценности, благополучие, нравственность, иерархия.

Summary

Traditional family values in Chinese society

B.B. Bakytzhankyzy–

2nd year Master, (Kazakh State Women`s Teacher Training University)

China refers to the types of civilizations, where the family, family life and well-being is the basis of all human life, and social and individual. The ability to read older - an important principle of morality in Chinese society. It clearly spelled out the social hierarchy in which senior dominates over younger husband presides over his wife and parents - on detmi. The ability to exist peacefully in tough ierarhizovannyh community is inseparable from such values as family consent. Legend: relating to the ability to live peacefully in a large family, was simple and contained only one word: "Patience."

Keywords: Empire civilization, family values, welfare, ethics, hierarchy.

ҰЛЫ КАРЛ ИМПЕРИЯСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұлтыңбаева А.Қ – 2 курс магистранты

(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

Ортағасырлардағы ең күшті патшалардың бірі Ұлы Карл 768-814 жж. аралығында Франктер патшалығын басқарды. «Ұлы» деген лақап атының өзін Карл, тарихшылардың пайымдауы бойынша бәрінен бұрын 53 ірі әскери жорықтарға байланысты алған болу керек, яғни ол жеңілуді білмеген. Ол үлкен империя құруға қол жеткізіп, онда салыстырмалы түрде айтқанда жаңа алдыңғы қатарлы заңдар қабылдады. Ұлы Карл туралы көптеген аңыздар мен өлеңдер шығарылды. Тіпті «патша» сөзінің өзі Карлдың есімінен шыққан. Ұлы Карл жаңа білім жүйесін енгізеді. Мәселен, 789 жылы ол көпшілікке арнап мектеп ашу заңын қабылдайды. Осы заң бойынша мектептер шіркеу маңында ашылып, онда монахтар жәй халықтың балаларын тегін оқытуға міндетті болды. Патша сарайында да мектептер ашылды.

Түйін сөздер: Ұлы, патша, академия, философия, монах, мектеп, каролинг, грамматика, империя.

Ортағасырлық Батыс Еуропада білім беру саласының дамуы антикалық кезеңнен ортағасырларға өту дәуіріндегі түсінік бойынша ең бір маңызды мәселенің бірі болып табылады. Осы мәселеге байланысты Каролингтік Қайта өркендеу дәуірі Ортағасырлық Батыс Еуропада білім беру жүйесінің дамуын нақты жолға қойды. Мәселен, каролингтік қайта өркендеу – варварлық надандық түнектен кейінгі күннің сәулесі сияқты болып, ол дәуірде әдебиет пен өнердің ауқымы айтарлықтай кеңейді [1, 45].

Ортағасырлық Еуропада ең алғашқы саяси қайраткер – Ұлы Карл мемлекеттік биліктің басты құрал-сайманы, мектептен бастау алатынын жақсы түсіне білді. Ол франктер патшаларының ішінде ең бірінші болып ағартушылық қызмет жүргізген құрметі үшін, Францияда қазіргі кезге дейін мектеп мейрамын «Қасиетті Карл күні» деп тойлайды. Сондықтан Еуропада Ұлы Карл империясының білім беру жүйесінің даму жағдайы осылайша дүниежүзі тарихында өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Бастапқы кезде шіркеу өзінің мақсаты үшін кем дегенде бірнеше пәнді оқу жүйесіне енгізу керек болды. Сонымен 430 жылдар шамасында африкалық жазушы Мартин Капелла «О браке философии и Меркурии» атты шығармасында «жеті еркін өнер» жүйесін енгізген болатын. Ол оны антикалық білім беру жүйесіне шолу жасай отырып, б.з.д. 116-27 жылдары өмір сүрген римдік жазушы-ғалым Марк Теренция Варронның «Тоғыз классификациясы» еңбегінің негізінен алады, яғни «Тоғыз классификациядан» медицина мен архитектураны алып тастайды. Мартин Капелланың бұл ілімі «Жеті еркін өнер: грамматика, риторика, диалектика, геометрия, арифметика, астрономия және музыка деген атпен танымал болды. Ал уақыт өте келе, VI ғасырдың ағартушылары – Боэций мен Кассидор осы «жеті еркін өнерді» екі топқа бөледі: тривий (trivium) (үш жол) (грамматика, риторика, диалектика) және квадживий (quadrivium) (төрт жол) (геометрия, арифметика, астрономия, музыка). Осы түрімен бұл білім түрлері бүкіл ортағасырлық дәуірдің барлық оқулықтары мен энциклопедияларына еніп, негізгі жоғарғы білім беру жүйесінің іргетасын қалайды [2, 51].

Грамматика бірнеше классикалық авторлардың ағымын біріктірді, ал риторика шешендік тілмен сөйлеу мен жазуға үйретті. Диалектика біздің түсінігіміз бойынша немқұрайлы түрде логиканы үйретті, яғни болып жатқан жағдай туралы дұрыс қорытынды шығаруға үйретті. Арифметиканың басты бейнесі «есеп», яғни христиандық мейрамдардың болатын уақытын анықтап отыру. Осындай мақсатпен астрономия өмір сүрді – «аспандағы жарқырап тұрғандардың қозғалысы туралы ілім», ол «жылжымалы мейрамдардың» күнтізбесін жасау үшін маңызды болды. Геометрия жәй ғана фигуралар туралы түсінік берді, яғни храмдар және сондай ғимараттар салу үшін. Музыка шіркеулік әндерді үйрену және құдайдың қызмет дәріптейтін әндерді шығару үшін керек болды.

Әлемдік мәдениет және педагогикалық ой-пікір тарихының тамаша беттері еуропалық ерте ортағасырлар кезеңі, 476 жылы герман тайпаларының шапқыншылығынан Рим (Батыс) империясы күйрейді. Осы жылдан бастап еуропалық ортағасырларға жол ашылып, ол XVII ғасырда аяқталды. Жаңа дәуірдің басты факторы сол кездегі мектеп пен тәрбиенің қыр-сырын ашты. Біріншісі – ең бастысы десесе – христиандық дәстүр, мектеп бағдарламасына антикалық дәстүрдің ықпалы. Еуропалық ортағасырлардағы философиялық-педагогикалық ақыл-ойдың басты мақсаты жанды құтқару ілімімен қатар жүрді. Құдайшылықтың бастамасы негізінде білім жүйесі енгізілді. Оқушылар тек діни білім алғанмен, ол зайырлылықтың бастамасы болатын.

Білім берушілер монахтықты дамытып, ортағасырларда олар барлық жерге тарады. Монахтар ауызды бекіту, діни мәтіндерді оқу, байлыққа деген қызығушылықтан бас тартып, ынтасына, ақыл-ойына, іс-әрекетіне бақылау жасап «таза жүректерімен» білім берді [5,48].

Ортағасырлық қоғамның рухани орталығы – Католиктік шіркеу, бір жағынан, дәстүрлі антикалық білім беру жүйесін «пұтқа табынушылық» және «шайтанның азғыруы» деп ығыстырса, ал екінші жағынан ерте ортағасырлардағы зұлмат кездің өзінде христиандық дін мамандары мен ұстаздардың шағын тобы болды, олар грек-римдік білімнің қалған сарқыншағын сақтап қалуға ұмтылыс жасады. Ерте ортағасырлардағы білім беру жүйесінде ең маңызды орынның бірінде схоластика (*scola* – школа) тұрды. Болашақ философия және теологияның эмбебап түрі, ол XI ғасырдан бастап – XVI ғасырдың басына дейін Батыс Еуропаның қоғамдық-саяси дамуына үстемдік жасайды. Схоластиканың тамаша үлгісінің бірі француздық дін маманы және ұстаз Пьер Абеляр (1079-1142) болды, ол жиырма төрт жасында Париждік кафедралы мектепте сабақ берді. Сөзге шешен, жүйрік ойлы Абелярдың жүздеген тыңдаушылары болып, діншілдік пен парасатты біріктіруге ынта жасады, жоғарғы қоғамдық билікке білімнің күшімен жететіндікті дәріптейді.

Сонымен XII-XV ғғ. мектептік білім жүйесі біртіндеп шіркеулік және монастырлық қабырғалардан шыға бастайды. Мұның басты көрінісі қалалық мектептер мен университеттер болды. Зайырлы оқу орындарының ашылуы қалалардың өсуімен тығыз байланыста болып, қала тұрғындарының әлеуметтік жағдайын анықтап отырды. Мұндай ғимараттар шіркеулік білім беру жүйесінің қойнауынан шықты. Бірінші ірі мектептер XII ғасырдың екінші жартысы және XIII ғасырдың басында Лондон, Париж, Милан, Флоренция, Любек, Гамбург және басқа қалаларда пайда болып, бітірушілер лирик дәрежесін алып шықты, яғни мұғалім немесе діни қызметкер [4,101].

Саудагерлер мен қолөнершілердің балалары үшін XIII-XIV ғғ. цехтық мектептер ашылды. Оларды цехтар қаржыландырып, онда оқу, жазу, есеп, геометрия және жаратылыстану сабақтарын үйретіп, оқу ана тілінде жүрді. Бастапқы кезде қалалық мектептер шіркеудің бақылауында болды, діни қызметкерлер оқу бағдарламасын өздері жасап, мұғалімдерді де өздері бекітіп отырды. Алайда, біртіндеп қала мектептері мұндай «қамқоршыдан» арыла бастады, оқу бағдарламасын анықтауға өздері құқық алып, оқытушыларды да өздері тағайындады.

Қала мектептерін көбінесе тағайындалған қауымдық педагог ашты, яғни оны «ректор» деп атады, ал ректор көмекшілерін өзі таңдап алды. Оқытушылар бастапқы кезде діни қызметкерлер болды, кейін – университеттің түлектері таңдап алынды. Мұғалімдер еңбек ақыларын ақшалай және заттай алып отырды, ол кезде айлық тұрақты болған жоқ, әсіресе шіркеулік мектептерде. Ал келісімшарт аяқталған соң педагогтарды жұмыстан шығарып отырды, сосын олар басқа жұмыс іздеулеріне тура келді. Осының нәтижесінен ерекше әлеуметтік топ пайда болды – «қаңғыбас мұғалімдер» деген.

Алғашқы университеттердің тарихы – мәдениет, ғылым және ағартушылыққа жаңа серпіліс берген ойшылдардың шығармаларымен тығыз байланысты (Р Бэкон, Я. Гус, А. Данте, Дж. Уинкли, Н. Коперник, Ф. Петрарка және т.б.), әлемдік мәдениет пен педагогикалық ой-пікір тарихының тамаша беттері, еуропалық ортағасырлардағы Ұлы Карл империясының білім беру жүйесінен бастау алды.

Қолжазбалардың сыртын әрлеу де айтарлықтай жақсара түсті. Бұрынғы жазбагерлердің түсініксіз жазуларын енді әдемі және түсінікті болып қайта жазылды. Каролингтік кодекстер енді өзінің сәнділігімен ерекшеленді: кішігірім суреттер, жан-жағы көркемделіп, басқы қаріп ерекшеленді. Қолжазбалар бұрынғыдай монастырлерде көшіріп жазылды. Олардың ең ірілері үлкен шеберхана сияқты болды, оны скриптор деп атады, яғни онда бір монах дауыстап оқып отырса, ал бірнеше монах бір уақытта соны жазып отырды. Ұлы Карл тұсында қандай да бір үлкен атаққа ие болғаны «Қасиетті Мартин» монастырындағы Турс скрипторийі, оны аббат Алкуин болды. Сонымен бірге Лорш, Корбий, Библио және Флери монастырлеріндегі скрипторийлер де өте танымал болды. Ал сосын монастырлерде кітапханалар пайда бола бастады, онда 300-400 қолжазбалар сақталды. Әлемнің ірі кітапханаларында осы каролингтік скрипторийлердің қолынан шыққан қолжазбалар осы күнге дейін сақтаулы. Монастырлық скрипторийлерде тек діни кітаптар ғана көшіріліп жазылған жоқ, сонымен бірге зайырлы мазмұндағы шығармалар да көшірілді. Мысалы, Цезарьдің, Тациттің, Светонидің, Саллюстидің, Ливидің Цицеронның шығармалары және ақындар Виргилидің, Ювеналдың, Персидің, Марциалдың т.б. шығармалары жазылды. Антикалық әдеби мұраның айтарлықтай көп бөлігін бізге дейін тап осы каролингтік скрипторий қолжазбаларынан сақталып келеді.

- 1 Антонова Е.В. *Формирование средневековой системы образования (Каролингское Возрождение) // Западноевропейская средневековая школа и педагогическая мысль.* – М., 1989. – С. 71–85.
- 2 Безрогов В.Г., Варьяш О.И. *Педагогика Средневековья // Антология педагогической мысли христианского Средневековья / Сост. и ред.: В.Г. Безрогов, О. И. Варьяш.* – М., 1994. – Т. 1. – С. 11–28.
- 3 Блиштейн Л.С. *Материалы к изучению педагогического наследия выдающихся мыслителей раннего и развитого средневековья // Западноевропейская средневековая школа и педагогическая мысль.* – М., 1989. – С. 201.
- 4 Дворецкая И.А. *Италия на рубеже эпох: судьбы образования на заре средневековья // Западноевропейская средневековая школа и педагогическая мысль.* – М., 1989. – С. 5–21.
- 5 Добиаш-Рождественская О.А. *Духовная культура Западной Европы IV–XI вв. // Культура западноевропейского средневековья. Научное наследие.* – М., 1987. – С. 156–214.
- 6 Зверева В. В. *Аллегории в каролингской культуре (на примере сочинений Рабана Мавра) // Карл Великий: реалии и мифы.* – М., 2001. – С. 94–105.
- 7 Уколова В.И. *Античное наследие и культура раннего средневековья (конец V – середина VII в.).* – М., 1989.
- 8 Рамм Б.Я. *«Каролингское Возрождение» и проблемы школьной образованности в раннем средневековье // Учен. зап. / Ленингр. пед. ин-т им. М.Н. Покровского.* – Л., 1940. – Т. 5.

Резюме

особенности система образования в империи Карла Великого

Бултынбаева А.К–магистрант 2 курса

(г. Алматы. Казахский государственный женский педагогический университет)

Один из самых могучих королей средневековья Карл Великий правил Франкским королевством в 768-814 гг. Прозвище «Великий» Карл заслужил у историков прежде всего за то что возглавил 53 крупных военных похода, в которых почти не знал поражений. Его заслуга заключается в том, что он создал могучую империю, принимал новые, сравнительно прогрессивные законы. О нем сложены легенды, сказания и песни. Даже слово «король» происходит от его имени. Карл Великий ввел новую систему образования. 789 г. он издал закон об открытии публичных школ. По этому закону школы создавались при церкви, и священники обязаны были бесплатно обучать грамоте детей простолюдинов. Школа была и при дворе Карла.

Ключевые слова: Великий, король, академия, философия, монах, школа, каролинг, грамматика, империя.

Summary

Features of the education system the empire of Charlemagne

Bultyngbaeva A.K– 2nd year Master

(Kazakh State Women`s Teacher Training University)

One of the most powerful kings of the Middle Ages Charlemagne rules Frankish kingdom in 768-814 years. Nicknamed «The Great» Karl earned historians primarily what led the 53 large-scale military campaign in which almost did not know defeat. Its merit lies in the fact that he created a mighty empire, took a new, relatively progressive laws. On it are legends, stories and songs. Even the word "king" comes from his name. Charlemagne introduced a new education system. 789, he issued a law on the opening of public schools. Under this law, the school set up by the church and the priests had to learn to read free of the common children. The school was at the court of Charlemagne.

Keywords: Great, King, academy, philosophy, monk, school, Carolingian, grammar, empire.

УДК: 930 (81'36)

НЫҒМЕТ САУРАНБАЕВ ЖАЙЫНДАҒЫ ОТАНДЫҚ ҒАЛЫМДАРДЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

*Данабаева А. - Абай атындағы ҚазҰПУ бМ011400-тарих мамандығының 1 курс магистранты
erasyl_ainura@mail.ru*

Ғылыми жетекші: Далаева Тенлик Т. – *т.ғ.к., доцент, ак.Т.С.Садықов ат. Қазақстан тарихы кафедрасының доценты, tenliktd@mail.ru*

Мақалада қазақ тіл білімінің дамуына орасан зор үлес қосқан Нығмет Тінәліұлы Сауранбаевтың өмірі мен еңбектері жайында қалам тартқан зерттеушілердің жұмыстары сараланады. Отандық ғалымдардың еңбектеріне жасалған тарихнамалық шолу екі кезеңге бөліп қарастырылған. Кеңестік кезеңде және еліміз тәуелсіз алғаннан кейінгі тұста жазылған жұмыстар хронологиялық тұрғыда жүйеленіп, әр еңбек жекеше қарастырылады. Өзге ғалымдардың академик Нығмет Сауранбаевтың еңбектеріне берген бағасынның жүйелілігі талданған. Жұмыстың қорытындысы ретінде Н.Сауранбаевтың ғылымға қосқан үлесі мен ғылыми мұрасы талдауға алынады.

Түйін сөздер: академик, қазақ тіл білім институты, Ғылым Академиясы, филология, түркология, ұстаз-ғалым, зерттеу еңбектері, қазақ тілі.

Еліміздің азаматтарын рухтандырып, тіл мәселесін алға қойып, оны дамыту үшін сүбелі үлес қосқан ғұламаларымыз аз болмады. Тіл мәселесін өзінің материалдық-моральдық қажеттілігінен жоғары қойған тарланбоздарымызды әрдайым жоғары бағалауымыз қажет. Осы орайда, ұлт жанашыры ретінде Қазақстандағы тіл білімінің негізін қалаушылардың бірі Нығмет Тінәліұлы Сауранбаевты өмірі мен ғылыми мұрасын тарихи тұрғыдан зерттеуде өзекті деп білеміз.

Қазіргі таңда, елімізде Нығмет Сауранбаевтың өмірі, қызметі және ғылыми шығармашылығына байланысты жазылған бірқатар еңбектер кездеседі. Оларды кеңестік кезеңде және тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде даярланған жазбалар деп бөліп қарастыруға болады. Бұл ретте, оқырманға академик Н.Сауранбаевтың шығармашылық өрлеу кезінде жазған еңбектерінің ғылым саласында өз алдына қымбат қазына болып табылатынын ескерте кеткен жөн. Ұстаз ғалымның туындыларының көп бөлігі, көзі тірі кезінде, яғни 1930-50 жылдары жарық көрген. Алайда, кейбір еңбектері жарияланбай, қолжазба күйінде сақталып қалған мұралары жинақталып, кейінгі кезеңдерде оқулық немесе жинақ ретінде қолданысқа енген [1,186].

Академик Сауранбаевтың тұлға ретіндегі зерттелу деңгейіне келер болсақ, бұл мәселе жоғарыда атап өтілгендей екі кезеңге бөліп қарастырылады. Бұлай бөлудің негізгі себебі, екі кезеңдегі зерттелу деңгейлерінің әртүрлілігі. Яғни, заман талабына сай ғалым еңбегіне деген көзқарастардың өзгеруі мен қажеттіліктің артуы үлкен рөл атқарады, сондықтан зерттеу жұмыстарын кезеңдеу тарихнамалық шолуға жүйелілік береді. Мәселен, кеңестік кезеңде жазылған еңбектерде гуманитарлық ғылымдардың дамуы аясында Нығмет Сауранбаевтың еңбектері қарастырылады. Демек, басымдылық ғылымның жалпы дамуына беріледі. Мысал келтірер болсақ, қазақ тіл білімінің 1950 жылдығына орай жазылған еңбектерде Н.Сауранбаевтың есімі алғаш қазақ елінде тіл білімі ғылымының негізін салушы ғалым ретінде атап өтіледі [3]. Осы еңбектерде Нығмет Тінәліұлының Тіл білімі институтының дамуына қосқан үлесі мен өмірі жайлы анықтамалық типтегі ақпараттар беріледі.

Онда ғалымның еңбектеріне қатысты кеңестік кезеңде жазылған әдебиеттер қоғамның-ғылымның дамуы арқылы тұлғаға сипаттама береді. Ал, тәуелсіздік алғаннан бергі уақытта жазылған еңбектерде карама-қайшылықтарда да кездеседі. Яғни, тұлға арқылы қоғамды зерттейді, мұндағы қолданылатын әдістерде екі түрлі болады. Әрине, зерттеулерді жүргізу әдістерінің түрлі болуына үкіметтің ұстанатын саясаты да өз әсерін бермей қоймады.

Нығмет Сауранбаев жайында алғаш қалам тартушылар ретінде Е.Жұбанов [2], С.Омарбеков [3], А.Қайдаров [5], І.Кенесбаев [4] және Ә.Құрышжанов [5] сынды ғалымдарды атап өтуге болады. Мұнда, академиктің 60 және 70 жылдық мерейтойларына арналған мақалалар мен қатар көлемді кітап жарық көрген. Одан кейінгі зерттеулерді талдауға алар болсақ, алғашқы көлемді еңбектердің бірі Құрышжановтың 1974 жылы жарияланған «Академик Н.Т.Сауранбаев» атты кітабының орны ерекше. Мәселен, мұнда ғалым ұстаздың өмірі мен ғылыми, педагогикалық және қоғамдық қызметі туралы жазылған. Жеке тұлға жайлы жазылған шығарма болғандықтан, еңбекте тың мәліметтер көптеп

кездеседі. **Автор өз еңбегінде** ғалымның өмірі мен қызметіне қысқаша тоқталып өтіп, ғылыми мұраларын талдауға алады. Сонымен қатар, қосымша библиографиялық көрсеткіштер мен әдебиеттер тізімі жинақталған. Мұнда ғалымның еңбектері зерттеліп, берілген әдебиетте көрінісін тапқан. Сол себепті, филология саласында мол ақпараттармен қамтамасыз ететін, құнды дерек болып табылады [1, 1-202].

Құрышжановтың шығармасынан Нығмет Сауранбаевтың қоғамдық қызметте болсын, ғылымда болсын орны ерекше тұлға болғандығын байқаймыз. Ғалымның ұстанған этикалық нормалары әрдайым биік тұратын, үлкен мәдениеттің иесі еді. Жоғары дәрежелі эрудициялық біліміне ол жарасып тұратын деседі. Орыстың атақты ғалымдары И.И.Мещанинов, Н.К.Дмитриев, С.Е.Малов, Н.В.Юшманов сияқты дүниежүзілік беделге ие болған ғалымдармен қоян-қолтық араласып бірге қызмет атқарады. Қатарына қадірлі, жүрген ортасында беделді, өзгелер сөзін құптайтын құрметті кісі еді [1,18]. – деп еңбекте сипаттайды.

Нығмет Сауранбаевтың қазақ тіл біліміндегі қалам тартпаған саласы кемде-кем. Соның ішінде, ғалымның тереңірек зерттеп, баса назар аударған бөлімі – қазақ тілінің синтаксисі, оның ішінде құрмалас сөйлемдер жүйесі болды. Сонымен қатар, өзге салаларда да қалам тартып, күні бүгінге дейін құнын жоғалтпаған еңбектерді мұра етіп қалдырды. Сондай-ақ, ғалым жас буынға арнап әр алуан оқулықтар мен сөздіктер даярлаған. Ұстаздың мұндағы мақсаты – қалың жұртшылыққа ана тілімізді оқыту, оқу-білімге үйрету арқылы халықты ағарту ісі болды [1,190-191]. Кеңестік кезеңде жазылған бұл кітаптың негізіне 1960-70 жылдары жазылған мақалалар мен хаттар пайдаланылған. Атап айтар болсақ, Қуандықов А., Жұбанов Е., Мырзабеков С., Омарбеков С., Кеңесбаев І. және өзге де ғалымдардың мақалалары негіз болды. Мәселен, Жұбановтың «Нықаң ауылына» атты өлеңі Н.Т.Сауранбаевтың 60 жылдық мерей тойына арнап салтанатты мәжілісте оқылған. Сол секілді, басқа да жазбалар академиктің 60 жыл толуына немесе қазақ тіл білімінің 50 жылдығына арнайы даярланған болатын.

Әрине, кеңестік кезеңде жазылған еңбектердің басты құндылығы мен өзіне тән ерекшелігі бар. Ол сол кездегі қазақ тіл білімінің негізін қаласқан, Н.Сауранбаевпен бірге қызмет атқарған замандастарының немесе шәкірті атанған ғалымдардың жазбаларымен өзгешеленеді. Мәселен, бұл тарихи шындыққа және академиктің өзіне бір табан жақындылықты білдіреді.

Ал, тәуелсіздік алғаннан кейін, Н. Сауранбаев туралы жарық көрген еңбектер саны көбейе түскені байқалады. Мұнда, көлемді мақалалар, кітаптар және Нығмет Сауранбаевтың еңбектерінің жинақтамалары мен редакцияланған оқулықтары жариялана бастайды. Сонымен қатар, 2010 жылы филолог-ғалымның 100 жылдық мерейтойына байланысты көптеген іс-шаралар өткізіледі. Олардың қатарына – Қордай аудан орталығына академиктің есімін беру, әр түрлі деңгейдегі конференциялар мен сынып сағаттарын өткізу секілді жұмыстар жатқызылады [10]. Сондай іс-шаралардың қатарында ретінде халықаралық ғылыми-теориялық конференцияны ерекше атап өткен жөн болар. Себебі, онда академик Сауранбаевтың жан-жақты қыры ашылып, еңбектері талдауға алынады. Осы конференция материалдары негізінде құралған «Түркі тілдерінің грамматикасы: қазіргі ахуалы мен болашағы» атты кітап жарияланды. Ал 2014 жылы жарық көрген Ұлы дала тұлғалары: «Нығмет Тінәлұлы Сауранбаев» атты кітап жарық көрген [7].

Еліміздің тәуелсіздігін алуы көптеген тың мағлұматтардың ашылуымен қатар заман талабына сай, мәселенің жан-жақты қырынан зерттелуіне ықпал етті. Демек, бұл кезең туындыларын да өзіндік құны бар еңбектер ретінде қарастырамыз. Ендеше, сондай мақалалардың бірін талдауға алсақ. Ол Қ.И.Сәтбаевтың немересі Нұрлан Жармағамбетовтың «Сәтбаев кезіндегі ең жас академик» атты мақаласы. Тағы бір айта кететін жайт: Н.Жармағамбетов тілші-академик Н.Сауранбаев жайында деректі фильмдер даярлауға өз үлесін қосқан. Ғалым өзінің керемет еңбексүйгіштігінің арқасында, небәрі 31 жасында Кеңестер Одағы Ғылым Академиясының Қазақ филиалындағы – Тіл, әдебиет және тарих институтының тұңғыш директоры болып бекітілді. Яғни, республикадағы гуманитарлық ғылымдардың қалыптасып, дамуының негізін салушы. Ал, 1943 жылы Мәскеуде диссертациясын қорғап, қазақ тілі мамандарының арасынан алғашқы болып, филология ғылымдарының докторы атағын алды. 1946 жылдың 1 маусымы Қазақ КСР Ғылым Академиясына мүшелікке сайланып, ең жас академик атанды [8].

Нығмет Сауранбаев тек ғылым саласында ғана емес, сонымен қатар ұстаздық қызметпен де айналысқан. Ұстаз-ғалым үшін жастарға білім үйрету құштарлықтарының бірі болған. Ол 1938 жылдан бастап өмірінің соңына дейін КазГУ (қазіргі ҚазҰУ), КазПИ (қазіргі ҚазҰПУ), ЖенПИ (қазіргі Қазақ Мемлекеттік Қыздар Педагогикалық Университеті) секілді оқу орындарында дәріс оқыған. Ғалымнан білім алған шәкірттерінің бірі – Әбдуали Қайдаров: «Нығмет Тінәліұлы өте

байсалды және зиялы ұстаз. Өз мамандығының шебері, сонымен қатар қарапайым, мейрімді, әрі ашық адам болатын. Жастығына қарамастан өмірлік тәжірибесі мол, көреген кісі еді» [8] – деп еске алады. Сауранбаев ұстаздық қызметіне көп күш-жігер жұмсайды. Еңбегінің жемісі – ғалымның жазған оқулықтары, жүргізілген зерттеу жұмыстары болады. Бүгінде, сол жасалған еңбек зая болмастан, томдық жинақтар болып басылуда. Мәселен, осы ретте 2000 жылы жарық көрген Академик Н.Т.Сауранбаевтың III-томдық жинақ кітабын айтуға болады. Жинаққа ғалымның 1938 жылдан бастап жарияланған ғылыми зерттеу еңбектері мен оқулық кітаптарының хронологиялық тұрғыда реттелген нұсқасы енгізілген [9, 3]. Бұл ретте, ғалым еңбегінің кейінгі ұрпаққа жол нұсқаушы, тұғыры биік туынды екенін байқаймыз. Жалпы, Н.Сауранбаев қазақ халқының мәдениетінің дамуы үшін талмай еңбек еткен. Оны түркология мен қазақ тіл біліміне ғылыми-теориялық мәні жағынан бағалы үлес қосқан құнды зерттеулері, қазақтың ұлы ақын, жыршыларына арнаған шығармалары, өскелең ұрпаққа қалдырған оқулық-сөздіктері куәландырады. Осы тұста, Абай Құнанбаевтың 100 жылдық мерейтойына даярлап жазған шығармасы, Кенен мен Жамбыл аталарымызға арналған өлең жолдары дәлел бола алады [9, 384]. «Ғалымның қазақ тілі дамуының өзекті мәселелерін шешуде байқалатын ғылыми-теориялық өресі - күні бүгінде де, жолбасшылық бағытынан төмендемей келе жатқанын көреміз. Өрбітілген ой-пікірінің өміршеңдігі мен құндылығын тіл білімпаздары әлі күнге сезінуде» [6].

Түйіндей келгенде, ғалымның қазақ тіл білім саласындағы өшпес ізі, қалдырған мұралары әлі күнге дейін өз құндылығын жоймаған мол қазына болып табылады. Ана тілімізді өркендетуде Нығмет Сауранбаев сынды саңлақтарымыздың ғылымға қосқан үлесін ерекше айтқанымыз жөн. Ұлы дала тұлғаларының ұмытылмауы үшін, зор еңбек атқарып жүрген азамат ғалымдарымызда баршылық. Оған дәліл ретінде, жоғарыда көрсетілген еңбектер мен авторларды келтіре аламыз. Осы жұмыстардың арқасында ұлттық құндылығымызды арттыру үшін сүбелі үлес қосқан бабаларымызды біле аламыз. Әлбетте, бұл жас буын үшін үлкен мақтаныш болып табылады. Сол себепті, бізге мазұны терең мағлұматтарды жинақтап берген ғалымдарымызға алғысымызды білдіреміз.

1 Құрышжанов Ә. Н.Т.Сауранбаев (өмірі, қызметі және ғылыми мұрасы жайында) /Ә. Құрышжанов. – Алматы: Ғылым, 1974. - 202б.

2 Жұбанов Е. Нықаң ауылына /Е.Жұбанов //Қордай шамшырағы (Курдайский маяк). -1970. -6 маусым. - №68(3351). -4 б.

3 Омарбеков С. Майталман ғалым, мейірбан аға /С.Омарбеков //Еңбек туы. -1970. -6 маусым. -№112(8045). -3б.

4 Кеңесбаев І.К., Құрышжанов Ә. Азамат ғалым /І.К.Кеңесбаев, Ә.Құрышжанов //ҚазССР Ғылым академиясының Хабаршысы. -1970. - №12 (308). -51-53 б.

5 Қайдаров А. Нигмат Тналич Сауранбаев /А.Қайдаров //Советская тюркология. -1980. - № 4. -105-107 б.

6 Айтбайұлы Ә. Қазақ тіл білімінің тарланбозы /Ә.Айтбайұлы //Ана тілі. -2011. -20-26 қаңтар. - № 3 (1048). 5 б.

7 Нығмет Тінәлұлы Сауранбаев /Жалпы ред. басқ. филол. ғыл. докт. проф. М.Малбақов. –Алматы: Елтаным баспасы, 2014. -384 б. +4 жапсырма б. –(Ұлы дала тұлғалары).

8 Жармагамбетов Н. При Сатпаеве он был самым молодым академиком /Н.Жармагамбетов //Казахстанская правда. -2000. -28 окт. – 6 б.

9 Академик Нығмет Сауранбаевтың еңбектері: III томдық /жауапты ред. Г.Смағұлова. –Алматы: Кенже пресс, 2000. -400б. I том.

10 Әлімжан Қ. Қордайдан шыққан ақиық /Қ.Әлімжан //Ақ жол. -2010. -2 қараша. -4 б.

Резюме

Исследования отечественных ученых о Ныгмет Сауранбаеве

Данабаева А. - магистрантка 1 курса по специальности бМО11400 история, erasyl_ainura@mail.ru

Научный руководитель: Далаева Т. – к.и.н. доцент tenliktd@mail.ru

В данной статье рассматриваются труды о жизни и творчестве Ныгмет Тналича Сауранбаева, который сделал большой вклад в исследование грамматики казахского языка. Историографический обзор трудов отечественных ученых представлен в двух периодах. Работы, написанные в советский период и после получения независимости, были систематизированы в хронологическом порядке, каждый труд из представленных в статье был рассмотрен отдельно. Представлена характеристика исследований о творчестве Ныгмет Сауранбаева. В заключении был представлен вклад Ныгмета Сауранбаева в науку и наследие, оставленное будущему поколению.

Ключевые слова: академик, институт языкознания, Академия Наук, филология, тюркология, учитель, исследовательские работы, казахский язык.

Summary

Researches of local scientists about Nygmet Sauranbayev

Danabayeva A- *1th course master specialty of 6m011400 history, erasyl_ainura@mail.ru*

Scientific supervisor: Dalayeva T.T. – *candidate of History science, ass. professor tenliktd@mail.ru*

This article discusses the works about the life and work of Nygmet Tnalich Sauranbaev, who made a great contribution to the research of grammar of the Kazakh language. Historical review works of local scientists represented in the two periods. Works written in the Soviet period and after independence were divided in chronological order, and each work has been reviewed separately. The analysis of the works was made of scientists about the work Nygmet Sauranbayev. In conclusion it was presented contributions to science and the legacy left to future generations of Nygmet Sauranbayev.

Keywords: academician, Institute of linguistics, Academy of Sciences, philology, turkology, professor, research works, kazakh language.

УДК 74 (574) (09)

**ҚАЗАҚСТАНДА БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНЫҢ
КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Жолдасбекова Қ.Е. – *Абай атындағы ҚазҰПУ 6МО11400 - тарих мамандығының
2 курс магистранты, karakoz_91j@mail.ru*

Бұл мақалада Қазақстанда сурет салу өнерінің қалыптасу тарихының кейбір мәселелері баяндалады. Қазақстандағы сурет салу өнері қалай қалыптасқандығы мен алғашқы суреттер қалай пайда болғандығы жайлы, сонымен қатар қазақ бейнелеу өнеріне үлесін қосқан суретшілердің шығармашылығы, олардың Қазақстан Суретшілер Одағының құрамындағы қызметі туралы айтылады. Одақтың нақты құрылған уақыты туралы деректер келтіріледі. Суретшілер одағын құруға байланысты атқарылған жұмыстар, оны құрудағы мақсат, Одақ құрылғаннан кейінгі суретшілердің жүйелі түрде өтетін көрмелері мен съездерінде қарастырған мәселелер баяндалды. Қиындықтарға қарамастан Қазақстан Суретшілер Одағының суретшілердің басын біріктіріп, қазақ бейнелеу өнерінің дамуына зор үлес қосқандығы баяндалады.

Түйін сөздер: сурет салу, қазақ бейнелеу өнері, суретшілер одағы, суретшілер, мүсіншілер.

Қазіргі таңда Қазақстан тәуелсіз ел ретінде дамудың жаңа жолына түскені белгілі. Биыл еліміздің тәуелсіздігінің 25 жылдығы аталып өтуде. Осы өткен уақыт аралығында халқымыздың рухани саласында да көптеген шаралар атқарылды. Тарихымыздың талай ақтаңдақ беттері анықталып, бүгінгі күнгі қоғамдық сұраныстарға лайық қайта жазылуда. Сонымен қатар, ұлттық мәдениетіміздің де көптеген мәселелері, оның ішінде бейнелеу өнері қатысты кейбір мәселелер де қайта қорытылып жатқаны белгілі. Осы тұрғыдан алғанда елімізде бейнелеу өнерінің қалыптасуы, осы саланың кәсіби мамандарын біріктіретін шығармашылық ұйымның тарихын бүгінгі таңдағы сұраныстарға сай зерделеу өзекті деп ойлаймыз.

Қазақстан суретшілер одағының қалыптасу тарихы туралы мәселені қарастыруда қазақ бейнелеу өнерімен сабақтастыра қарастырғанымыз жөн. Қазақстан суретшілер одағының құрылу тарихына тоқтамас бұрын қазақ жеріне алғаш суретшілердің келуі туралы айтып кетуді жөн көріп отырмын. Қазақ даласында бейнелеу, сурет өнерінің пайда болуы патшалық Ресейден түрлі мақсаттарда келген орыс суретшілерімен байланысты. Бұл жағдай әрине Қазақстан Ресейге қосылған тұста орын алды.

Еліміздің табиғи қазба байлықтары, жер суы қашанда патшалық Ресейді қызықтырып келді. І Петр патша Қазақстанды оңтүстік, Оңтүстік Азияға кіретін "қақпа мен кілт" [1] деп айтты. Міне осы мақсатта табиғи байлықтарымызбен қоса халқымыздың салт дәстүрі мен тұрмыс тіршілігін зерттеуге арнайы экспедициялар ұйымдастырылып 1664 суретші қазақ жеріне аяқ басты. Олар Еуропа мен Ресейде арнайы білім алғандар болатын.

Суретшілер өз қызығушылығымен келді десекте, басым көпшілігі арнайы тапсырмамен келгендері де болған. Мысалға алатын болсақ, ағылшын суретшісі Джонь Кестельмен академиялық суреттер салушы Петр Григорьев ғылыми экспедициялармен, Андрей Горонович мемлекеттік қызметке, Асилий Штернберг қонаққа келді, Тарасс Шевченко мен Бронислав Залесский айдауда болды, Василий Верацагин әскери жорыққа қатысты, В. Белослюдов пен Г.Гуркиндер қазақ өнеріне қатысты қызықты этнографиялық материалдар жинады.

Мемлекеттік кеңесші И.К.Кирилловтың 1734 жылғы Орынбор экспедициясына қатысқан ағылшын суретшісі Джон Кестельдің жұмыстарын бізге жеткен алғашқы суреттер қатарына жатқызамыз. Оның суреттерінде далалықтардың кимдерінің ерекшеліктерін, әскери қару жарақтарын, дала табиғатын бүгінгі күнге дейін жеткізген. Олардың ішінде құмалақ ашу, қонақ күту сахналары, көш көріністері, көлден өту эпизодтары бар.

Жоғарыда айтып өткеніміздей суретшілер әр түрлі мақсатта келді. Олардың шығармаларынан қазақ халқының әлеуметтік өмірімен қазақ даласының табиғатына деген қызығушылықтарын байқауымызға болады. Әскери қызметпен келген суретшілердің бірі В.И.Штеренберг Қазақстанда алты ай болып шығармашылығында үлкен той томалақ, күнделікті тіршілік кездеріндегі халық өмірін сипаттаған. Оның қазақ даласынан алған әсерін В.И.Вороновичке жазған хатында: "Это было самая приятная, самая интересная поездка в моей жизни", - деп ерекше әсермен баяндайды [1,386]. Штеренбергтің жұмыстарынан халықтың көшпелі өмір салтының ерекшеліктері, тұрмыс көріністері, күнделікті өмірін мұқият бақылағаны байқалады.

Қазақ халқының тұрмыс тіршілігін, қоғамдық өмірін бейнелейтін суретшілер қатарында П.Кузнецов, В.Верещагин, Т.Г. Шевченко, А.Н. Горонович және Н.Хлудов болды.

Қазақстан әр түрлі ұлттардан шыққан суретшілердің екінші отаны тәрізді болды. Дегенменде, қазақ бейнелеу өнері үшін орны ерекше суретшілерде болды. Н.Хлудов шығармашылығынан қазаққа берілгендігі, нәзіктігімен тұрақтылығы, ақкөңіл тазалығы, адами жанашырлығы байқалып тұрады [1].

Қазақ бейнелеу өнерінің қалыптасып дамуы өте күрделі болды. Осы өнердің дамуына қазақтан шыққан тұңғыш суретші этнограф-ғалым Ш.Уәлиханов үлкен үлес қосты. Оның сурет өнерінен арнайы білімі болмасада, оның шығармалары кәсіби суретшілердің суреттерінен кем емес. Ол негізінен портрет, пейзаж және халықтың тұрмыс-салтын бейнелеу жанрымен айналысқан. Адамның мінез-құлқын дөп басып береалатын психолог болған. Шоқаннан бізге мұра болып қалған 150-ге жуық суреті бар. Шоқанның суреттерінің көпшілігі ХІХ ғасырдың 60-шы жылдары «Всемирная иллюстрация», «Искра», «Русский художественный лист» сияқты беделді басылымдарда жарияланған. Шоқанның «Тезек төре», «Потанин», «Қазақтың бейнесі», «Қырғыздардың ат баптауы», «Ұйғырлардың киім киісі» т.б. жұмыстарынан кәсіби суретші екенін байқалады. Шоқанның шығармаларынан әлемге әйгілі суретшілер Леонардо да Винчи, Рафаэль Сантидің туындыларындағы әдіс тәсілдер байқалады. Әсіресе, оның долбар суреттері Леонардо да Винчидің эскиз суреттеріне өте ұқсайтындығы айтылып жүр. Шоқанның шоқтығы биік жұмыстарының бірі – осы долбар суреттері. Соның бірі – «1856 жылы Құлжада қытай жайсаңдарын қабылдауымыз» атты топтама портреттік шығарма.

Ш.Уәлиханов талғамы биік, сезімтал, шебер суретші болған. Қазақ бейнелеу өнерінің графика, кескіндеме саласында да Ш.Уәлиханов жоғары шеберлікке жеткеніне оның шығармалары дәлел бола алады. Сонымен қатар, ол өз шеберлігімен орыстың атақты суретшілерінің қатарынан орын алды [2].

Хлудов 1850 жылы Орлов губерниясында туылып, ал 1879 жылы Жетісу облысының орталығы Верный қаласына келіп, өмірі мен шығармашылығын осы өлкемен байланыстырады. Оның жергілікті халықтың өміріне арнаған жұмыстары: "Өгізге мінген бала", "Даладағы малшы бала", "Жасауыл", "Киіз үйде", "Түнгі барымта", "Қыста қалаға бару", "Қаралы көш", "Бие сауу", "Қой сауу", "Түйемен жер жырту", "Бәйге" суреттері халқымыздың қоғамдық-әлеуметтік өмірінің әр қырларын бейнелейді [1,516].

Алматыдағы орталық музейде жұмыс істеген Домбровский Хлудов жайлы: "...он рисовал не только степи и горы, но и ту степень изумления и восторга, которые ощущает каждый, кто первый раз попадает в этот необычный край ...именно поэтому каждое его полотно ликует и смеется от радости... ", "Я люблю Хлудова за свежесть, за радость, за полноту жизни, за красоту событий, которые он увидел и перенес на холст. Я люблю его за солнце, каторое так и бьет на меня со всех его картин. Или яснее и проще: я люблю и понимаю его так, как дети любят и помимают огромные литографии на стене, чудесные поздравительные открытки, блестящие переводные картинки, детские книги с яркими лакированными обложками..." - деп жазды [3, 36-43б.б].

Хлудов қазақ кәсіби бейнелеу өнерінің дамуына үлкен үлес қосып, 1920 жылы жеке бейнелеу студиясын ашты. Осы студияда сабақ бергенде арнайы сурет мектебінде оқымаған Ә.Қастеевке қамқорлық жасап, Әбілханға сурет салу әліппесін үйретті [4]. ХХ ғасырда Хлудовтың қазақ өнеріне қосқан шығармашылығының маңызы өте зор болды.

Қазақстан Суретшілер Одағының құрылуына ең алғаш жасалған қадам 1920 жылы ашылған қазақ бейнелеу өнерінің кәсіпқой суретшілерін даярлайтын студия. Онда Н.Г. Хлудов, Н.Антонов, А.С.Пономарев сабақ берді. Суретшілер кескіндеме мен графиканың кәсіптік шеберлігін меңгерді. Сонымен

қатар, кәсіби суретшілердің қалыптасуына сол кездегі одақтас республикалардағы танымал шеберлер Б.В.Иогансон, А.А.Дейнека, С.В. Герасимов, А.А.Пластовтың сіңірген еңбектері мол [5].

Қазақстан суретшілер одағы алғашқы кәсіби өнертанушылар мен суретшілердің басын біріктірген одақтың бірі болды. Алматыда тұратын суретшілер 1929 жылы суретшілердің басын біріктіріп, Революциялық Ресей Суретшілерінің Ассоциациясы филиялын «бұқара қауымға көркем қызмет көрсету және тәлім-тәрбие беру» мақсатында құруды ұсынды. Осыдан кейін қазақстан Суретшілер одағын құруға даярлық жұмыстары басталды. 1933 жылы Одақтың ұйымдастыру комитеті құрылды. Бұл одақ Қазақстанда жұмыс істейтін суретшілерді тіркеу, суретшілердің шығармашылығын бір ортаға шоғырландыру мен жүйелеу, көрмелер ұйымдастыру және т.б. жұмыстар атқарды. Сонымен қатар, тапсырыстар бойынша өнер туындыларын орындайтын кооператив «Қазақ суретшісі» жұмыс істеді. Ұйымдастыру комитетінің бастамасымен Қазақстанда алғаш рет 1930 жылдың соңында өнер мектебі мен өнер галереясы ашылды. Ал Қазақ Суретшілер Одағының негізі 1933 жылы қаланды.

Ұйымдастыру Комитеті Төрағасының міндеттерін уақытша атқарушы В.Сладков Қазақ Кеңес Социалистік Республикасы Халық Комиссарлары Кеңесінің өнер ісі жөніндегі басқармасы бастығына 1938 жылы жазған: «... оның туылу тарихына тоқталып кету қажет: нақты белгілеп беру мүмкін емес, бірақ, Қазақ Кеңес Суретшілер Одағы Ұйымдастырушылық Комитетінің алғашқы ұйымы 1932 жылға жатады, 1933 жылдан еш кеш емес. Себебі, ҚКСО мұрағатында осы жылмен белгіленген құжаттар ұшырасады (егер сол кезден сақталып қалған қағаз тіліктерін мұрағат құжаттары деп айтуға болатын болса)» [6] деп көрсетеді.

Одақтың құрылған жылы туралы суретші И.И.Савельев: «1933 жылы Қазақ Өлке Комитетінің бірінші хатшысы Мирзоян жолдастың бастамасымен Қазақстан Кеңес Суретшілері Одағының ұйымдастыру бюросы құрылды, оның артынша «Қазақ суретшісі» кооперативі пайда болды» [7] деп жазады.

1940 жылы 26 маусымда Мәскеуде Қазақстан суретшілер одағының ең алғашқы республикалық съезі өтеді. Съезде Суретшілер одағының Жарғысы талқыланып бекітіледі. В.Сладков өзінің есеп беру баяндамасында 1940 жылы ҚКСО Бірінші съездінде жаңа ұйымның құрылған жылын ғана емес, айын да көрсетіп: «Қазақ Кеңес Социалистік Республикасы Үкіметі мен Партиясының шешімімен 1933 жылғы шілдеде ҚКСО Ұйымдастырушылық комитеті құрылды. Оның қызметіне Қазақстанның суретшілерінің барлығын анықтап, бастарын біріктіру, Одақты ресми бекіту мақсатында суретшілердің Бірінші съездін өткізу» [8] туралы шешім қабылданғанын атап айтады.

ҚКСО-ның мүшесі суретші Ф.Болкоев, өзінің түрлі баяндамалары мен есеп берулерінде аталмыш одақтың құрылған уақытын екі рет нақты 1933 жылғы шілде деп көрсетеді. Ол 1933 жылғы қараша және 1936 жылғы желтоқсан айлары арасындағы атқарған жұмысы жайлы өзінің баяндамасында: «ҚКСО Ұйымдастыру комитеті 1933 жылғы шілдеде партияның өлкелік комитетінің нұсқаулықтарымен құрылған еді» [9] дейді. Ал Қазақстан Кеңестік Суретшілер Одағының V съезінде сөйлеген сөзінің стенограммасында А.Исмаилов 1933 жылғы 11 шілдеден қыркүйекке дейін Ұйымдастыру комитетінің Төрағасы болғанын, сосын қыркүйекте оның орнына Ф.Болкоевтың келгенін айтады. Соған қарағанда Қазақстан Суретшілер одағының алғашқы төрағасы А.Исмаилов болған сияқты. Одан кейінгі Суретшілер одағының Төрағалығы қызметін кімдер қай жылдары атқарғанын төмендегі кестеден көруге болады:

№	Аты-жөні	Туылған жылдары	ҚКСО төрағалығы қызметін атқарған жылдар
1	Исмаилов Әбубәкір	1913-1988	1933
2	Болкоев Федор Иванович	1905-1965	1933-1936
3	Джанкин М.М		1936-1937
4	Мартынов Григорий Семенович	1893-	1937-1938
5	Сладков Владимир Николаевич	1939	1938-1940
6	Брылов Георгий Александрович	1898-1945	1940-1943
7	Левин М.З.	1895-1946	1943-1945
8	Белов Михаил Александрович	1900-	1945-1948
9	Баранов Константин Яковлевич	1910-1985	1949-1951
10	Наурызбаев Хакімжан Исмаханұлы	1925	1951-1954
11	Қастеев Әбілхан	1904-1973	1954-1956

12	Мамбеев Сабыр Абдурасулұлы	1928	1956-1959, 1959-1962, 1968-1982
13	Гаев Николай Степанович	1921-2001	1962-1965
14	Телжанов Қанапия Темирболатович	1927	1965-1968
15	Ниязбеков Шәкен Онласынұлы	1938	1982-1986
16	Хайдаров Амен Абжанұлы	1923	1986-1987
17	Мергенов Еркін Тілекұлы	1940	1987-1993, 1998-2009
18	Өмірбеков Байтұрсын Есжанұлы	1946	2009-2016
19	Жұбаниязов Өмірбек Орынбасарұлы	1964	2016

Қазақстан Суретшілер одағының алғашқы мүшелері: Әбілхан Қастеев Николай Крутильников, Алексей Бортников, Александр Пономарев, Әубәкір Ысмайылов, Валентин Антощенко-Оленов және басқалар болды.

Қазақстан Суретшілер Одағының ұйымдастыруымен суретшілердің алғашқы көрмесі 1933 жылы өткізілді. «Казахстанская правда» газетінің «Хабарландыру» айдарында «Қазақстан суретшілерінің социалистік құрылыс үшін күресі» атты көрмеге кәсіби суретшілер, сурет салу сабағының мұғалімдері, өздігінен сурет салушылар шақырылды. Бұл хабарландырудың астына алғаш рет Қазақстан Кеңес Суретшілер Одағының ұйымдастырушылық комитеті деген қол қойылған [7].

Көрмеге жаңа туындылармен қатар түрлі мұражайлар мен кеңселердегі туындылар қойылған. Семей облысынан 130-дан аса экспонаттар алып келінген. Оның көпшілігі өз бетінше салынған туындылар. Алғашқы көрмені ұйымдастыру барысында қиыншылықтар көп болғаны байқалады. Көрмеге бастапқыда берілген қалалық кітапхананың ахуалы тым нашар, жарық аз түсетін, орындары жетіспейтін, бөлмелері тар болды. Кейіннен көрме өткізуге кітапхана директоры қарсы болып, көрме мұражай залында өткізілетін болған. Көрменің өтуіне белсене қатысқан суретшілер: А.Исмаилов, Ф.И.Болкоев, А.М.Зотиков, Н.И. Крутильников, Н.Никешин, В.И.Оленев-Антощенко, А.А.Риттих, Н.Д.Тимофеев, Ф.А.Чернышев, т.б. [10].

1934 жылы Мәскеудегі Шығыс мәдениетінің мемлекеттік мұражайында қазақ суретшілерінің тұңғыш көрмесі ұйымдастырылып, бір жыл өткен соң Алматыда Қазақ мемлекеттік көркемсурет галереясы ашылады. Бұл суретшілердің шығармашылығын шыңдауға үлкен жол ашты. Кәсіби суретшілердің тың тақырыптарда салған туындылары пайда болды.

Қазақ халқының атақты суретшісі Ә.Қастеев шығармаларының өзіндік ұлттық бояуы осы кезде жарқырап көрінді. Әбілхан Қастеевтің ғажайып туындыларына қарап отырған кезде, олардың авторының жиырма жасқа дейін хат танымағанына, өз ауылынан алысқа ұзап шықпағанына, тіпті қарындаш пен қағаздың өзін алғаш рет 1922 жылы ауылда тұңғыш мектеп ашылғанда ғана он сегіз жасында, барып ұстағанына сене қоюыңыз қиын [10].

Қылқалам шеберлерінің тағдырыда күрделі де, қызықты болды. Олардың бірі қазақ бейнелеу өнеріне зор үлесін қосқан суретші Валентин Антощенко Оленов болды. Суретшінің өмір бойы тынымсыз жұмыс істегеніне «Еңбексіз күн қараң», «Еңбек сүреді екенсің қоғамға пайдалы еңбек етуге тисің» деген өмірлік қағидалары дәлел бола алады. Қазақстан Суретшілер одағы құрылғанда құрамында небәрі жиырма суретші болған. Жиырманың бірі Валентин Антощенко-Оленов еді. Антощенко-Оленов бұл кезде еліміздің астанасы Алматыда қызмет істеді. Амиров Рашид Александровичтің пікірінше Республикалық Суретшілер бірлестігінің шеңберінде көрме ұйымдастырылып жүйелі түрде жүргізіліп жолға қойылғандығы туралы айтылады. Суретшілер арасында нағыз творчестволық ынтымақтастық қалыптасады, тұрақты түрде студиялық жұмыстардың жүргізілуі, Қазақстан суретшілерінің кәсіби шеберлігін арттыруға игілікті әсер еткендігі туралы мәліметтер бар. Қазақстан Суретшілер одағы қалыптасу кезінде еліміздің бейнелеу өнерінің алғашқы жастары өсіп-өніп, күш ала бастады. Антощенко-Оленов одақтың құрамындағы Ә.Қастеевпен, Ә.Ысмайыловпен, Қ.Ходжиковпен, Л.Гербановский, К.Барановтармен достасады. Өз әріптестерімен іс-тәжірибе алмасуға дайын тұратын [11].

Қазіргі таңда одақтың еліміздің басқа өңірлерінде 11 филиалы бар. Қоғамдық шығармашылық одақтың құрамында 700 ге тарта кәсіби суретшілер бар. Олардың құрамына суретшілер, графикалық суретшілер, мүсіншілер, суретшілер мен монументалды-сәндік өнер, халық суретшілері мен өнертанушылар кіреді.

Қазақ халқы ұлттық және көркем өнерге бай халық. Осы өнерімізді жандандырып, ұрпақтан ұрпаққа сол қалпында жеткізуде сонымен қатар кең насихаттауда Қазақстан Суретшілер Одағының алатын орны ерекше. Суретшілердің басын біріктірген алғашқы одақ, даму жолына түсті. Қазақ көркемөнер мектебін қалыптастырды. Құрамына тек қана суретшілерді емес, кескіндемешілерді, мүсіншілерді, өнертанушыларды біріктірген одақтың қызметі жыл өткен сайын жандана түсті. Жас талантты суретшілер қатары көбейіп, кәсіби суретшілердің шығармашылығының жандана түсуіне жүйелі түрде ұйымдастырылған көрмелер көп септігін тигізді. Дегенменде, қиыншылықтар көп болды. Қаражаттың жетіспеуі, көрме ұйымдастыратын ғимараттың болмауы және т.б. Бұл қиыншылықтарға қарамастан Қазақстан Суретшілер одағының беделі мен мәртебесі көтеріліп, қазақ бейнелеу өнерінің дамуына көп үлесін қосты.

1 Қазақ өнерінің тарихы. - 3 томдық (XIX ғасыр және XX ғасырдың бірінші жартысы, III- том, 1-кітап). - Алматы: "Өнер", 2008. - 607 б

2 www.abai.kz

3 Домбровский Ю. Н. Хлудов учитель рисования // Факел. Рассказы. Алма-Ата. Жазушы, 1974. 36-43 б.б

4 Р. Төленқызы. Ш. Пірімбаев суретшісі, суретшілер күші қуатты табиғаттан алады. // Астана ақшамы 2010. - 23 қыркүйек (№104). 6-7 б

5 www.shrk.kz

6 Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Мұрағаты А. 1736-қор, I-тізбе, 13-іс, 227 п.

7 Қазақстан Республикасы Суретшілер одағы Союз художников Республики Казахстан 1933-1991. Алматы, Интерпринт 2009.

8 ҚР ОММ. 1736-қор, I-тізбе, 58-іс, 36 п.

9 ҚР ОММ. 1736-қор, I-тізбе, 13-іс, 201 п.

10 Нұрғалиев Р. Тума талант. // Алматы: «Жалын» 1984. - № 1-161 б

11 Антощенко-Оленов Валентин. Мастера изобразительного искусства Казахстана: Альбом. - Алма-Ата: Өнер, 1983. - 128 с

Резюме

Из истории образования Союза художников Казахстана

Жолдасбекова К.Е. – магистрантка 2 курса по специальности БМО11400 История, karakoz_91.j@mail.ru

В данной статье дается о некоторых проблемах истории формирования изобразительного искусство в Казахстане, и о первых произведениях художников в Казахстане, в том числе о творчествах известных Казахских художников оставившие свой неповторимый след в истории искусства. И о деятельности в Союзе Художников Казахстана. Приведены конкретные примеры из исторических источниках о сформировании СХК, о работе, о цели и задачах Союза. И о работе выставок и съездов проходящие периодически в стенах Союза. Несмотря на трудности при становлении СХК, как профессиональная организация смог объединить художников и добиться ярких успехов в истории Казахского изобразительного искусство.

Ключевые слова: рисовать, казахское искусство, союз художников, художники, скульпторы

Summary

The history of the formation of the Union of Artists Kazakhstan

Karakoz Joldasbekova - 2nd course master specialty of History, karakoz_91.j@mail.ru

This article presents some issues in the history of the formation of the art drawing in Kazakhstan. In the article said about how was formed the first art drawing, also says about the artists who have invested their contribution and their activities as part of the Artist's Union of Kazakhstan. There are given specific examples of the historical sources of the constitution SCC, the work on the goals and objectives of the Union. And about the exhibitions and congress which is passed periodically within the walls of the Union. Despite the difficulties in the formation of SCC, as a professional organization was able to unite artists and achieve brilliant successes in the history of Kazakh fine arts.

Keywords: draw, Kazakh art, Union of artists, artists, sculptors

ҚЫЗЫЛОРДА ҚАЛАСЫ ТҰРғындарының Табысы және Еңбекпен Қамтылуы

Жалмагамбетов Е.А. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Yerlan_bek@mail.ru

Мақалада Қызылорда қаласының астаналық кезеңіндегі қала тұрғындарының әлеуметтік жағдайы, жұмыспен қамтылуы мәселесі зерттеледі. Астаналық қаладағы өмірдің қымбатшылығы, жаңадан көшіп келген тұрғындарды жұмыспен қамту қала басшылығы мен мемлекеттік мекемелердің басты түйінді мәселелердің қатарына кірді.

Түйін сөздер: жұмыссыздық, Қызылорда, астана, Ақмешіт, Перовск, жұмыс биржасы, әлеуметтік қамту, қала тұрғындары.

Қызылорда қаласы (бұрынғы атауы Ақмешіт, Перовск) Қазақстанның жаңа орталығы мәртебесін алғаннан кейін келбеті мүлдем өзгерді. Бұрынғы Ақмешіт уездік шағын қала болатын және жергілікті халықтың өмірі бір қалыпты өтетін. Қала халқының күнделікті тыныс-тіршілігі өзгерістерге ұшырап, қаланың өмірі жаңа тұрмысқа бейімделе бастады. Көшіп келген мемлекеттік және шаруашылық мекемелердің қызметкерлерін орналастыру мақсатында жаңадан құрылыс жұмыстары басталды. Басқа жерлерден адамдар келіп, қала халқының саны күрт өсті. Мәселен, 1 кестеге қарасақ 1925 жылы қала мен уезде 9000 жуық адам тұрған, 1926 жылдың соңына таман қалада 20 мыңнан астам тұрғындар өмір сүрген.

Кесте 1 – Қызылорда қаласының қала халқының саны [1]

№	Жылдары	Ерлер	Әйелдер	Тұрақты халық	Отбасылық карталар саны
1	1925	4452	4548	9000	1835
2	1926	11692	10932	22041	5282
3	1927	12954	11532	24486	5901
4	1928	13524	14957	28481	6108

Жоғары берілген кестеде көрсетілгендей қала халқы санының өсімі байқалады және бұл көрсеткіш демографиялық өсіп болжамы тұрғысынан жасалынған. Мәселен 1925 жылдың басында қала тұрғындары 9000 мыңдай болды. 1926 жылы қала халқы ішкі миграция және Орынбордан көшіп келген мемлекеттік және шаруашылық мекемелері қызметкерлерінің есебінен өскен. Астаналық қалаға жаңа тұрмыс, оқу іздеп келген жастар мен жас отбасылар есебінен қала тұрғындарының саны да арта түсті. Бірақ 1928 жылдың соңына таман орталықты Алматы қаласына көшіру туралы шешім белгілі болғаннан кейін Қызылорда қаласының халық саны азая түсті. Ресми деректердегі қала тұрғындарының саны тек қана тұрғылықты орны бар, арнайы орындарда тіркелген адамдар саны ғана есептелінген. Сондықтан біздің ойымызша Қызылорда қаласы астана болған кезеңінде тұрғындардың саны 30 мыңға дейін жеткен [4].

Қала халқы санының өсуі тауарлар мен азық-түліктің қымбаттауына, пәтерлердің жетіспеушілігіне және басқа да әлеуметтік қиыншылықтарға алып келді. Жергілікті халықтың басты табыс көздері біркелкі болмаған. Қала бойынша айлық мөлшері де біркелкі төленбеді. Дәрігерлер мен мектептің мұғалімдері айына 100-250 сомға дейін жалақы алып отырды. Тұрғындардың ішінде жалақысы аз, мамандығы жоқ, қаражұмыс істейтін адамдардың жағдайы нашар болды. Жалақының аз болуы себебінен тұрғындар арасында әлеуметтік ауруларға шалдыққандардың саны өсті. Қалада орналасқан туберкулездік диспансерде тіркелген аурулардың тұрмыстық жағдайы нашар болған. Қала тұрғындары арасында бұл дертке шалдыққан адамдар тіркеле бастады.

Қызылорда қаласының жергілікті тұрғындарын жұмыспен қамту мәселесі бірінші кезекте тұрған еді. Қала тұрғындары санының күрт өсуі, пәтерлердің тапшылығы жергілікті халықтың әл-ауқатына да әсер етті. Құрылыс комитеті салған ғимараттардың тапшылығы, бір маусымдық жоспарланған құрылыс жұмыстардың аяқсыз қалуы тұрғылықты пәтерлердің жетіспеушілігіне алып келді. Жеке меншіктегі үйлер мен пәтерлерді тәркілеген Аспандияр Кенжиннің комиссиясы қалаға көшіп келген

қызметкерлерге, жұмысшыларға жалға беріп отырды. Арнайы қабылданған қаулы бойынша жалға берілетін пәтерлерді бірнеше типтерге бөліп, оның жалға беру бағасының мөлшерін бекітті. Мәселен, күйдірілген кірпіштен тұрғызылған үйлердің шатырлары темірден салынған жағдайда, пәтерақы құны бес пайыз кем болуы тиіс еді. Үшінші типтегі үйлер қам кірпіштен қаланған, едендері ағаштан, қабырғалары тұрпайы түрде сыланған ғимараттар еді. Төртінші типтегі ғимараттар қам кірпіштен салынған, қарапайым сылақ арқылы қабырғалары жасалынған, шатырлары жоқ немесе сапасы төмен теміртен тұрғызылған ғимараттар кірді. Негізінен 1 шаршы метр пәтердің бір айдағы жалдау ақысы 26-дан 36-ты тиынға дейін болған. Мемлекет тарапынан тұрғындардың айлық табысы 125 сомнан кем болған жағдайында жеңілдіктер қарастырылып отырған. Егер қызметкердің бір айлық табысы 125 сомнан көп болған жағдайда жеңілдіктер берілмеген. Өйткені олардың отбасындағы жан басына шаққандағы табысы күнелту деңгейінен асып кететін. Бірақ соған қарамастан пәтер жалдап тұру қарапайым қала тұрғындары үшін қиынға соқты. Сол себепті Қызылорда қаласының жергілікті атқару комитеті мен қала кеңесі тарапынан жалға берілетін пәтерлердегі тұрмысқа қажетті жағдайлармен толық қамтылмаған жағдайда пәтерақы мөлшерін азайтып тұрған еді. Мысалы, егер жалға берілетін пәтерде су құбырлары болмаған жағдайда 10 пайыз мөлшерінде, электр жарығымен қамтылмағанда 5 пайыз мөлшерінде жеңілдік берді. Бұл жағдайда пәтерақының бір шаршы метрі 19 және 23 тиын аралығында болды. Егер пәтерді жалға алатын адамның айлық мөлшері 145 сомнан көп болса, төленетін айлық пәтерақының үстіне 2 сом 50 тиын қосылып отырған. Айлық мөлшері 275 сомнан көп болса жалға берілетін әр шаршы метрге 5 сом 5 тиын қосылған. Жалға берілетін пәтерлердің ауданы біркелкі болмаған. Мәселен, пәтерді жалға алатын отбасы құрамында 4 адамнан көп болған жағдайда жеңілдіктер қарастырылды. Сонымен қатар жалға берілетін пәтердің бөлмелер саныда көптеу болатын. Қабылданған ереже бойынша әр адамға 5–6 шаршы метрден келіп тұрды. Көрсетілетін жеңілдіктерді төмендегі 2 кестеде көрсетілген.

Кесте 2 – Айлық табысы 125 сомнан кем алатын қала тұрғындарына арналған жеңілдіктер

Айлық (табыс) мөлшері	Көрсетілетін жеңілдік түрі
20 сомнан төмен алатын адамдар үшін	85 пайыз жеңілдік
20-30 сом айлық аралығы	75 пайыз жеңілдік
30-40 сом айлық аралығы	65 пайыз жеңілдік
40-50 сом айлық аралығы	55 пайыз жеңілдік
50-60 сом айлық аралығы	45 пайыз жеңілдік
60-75 сом айлық аралығы	35 пайыз жеңілдік
75-85 сом айлық аралығы	25 пайыз жеңілдік
85-95 сом айлық аралығы	20 пайыз жеңілдік
95-105 сом айлық аралығы	15 пайыз жеңілдік
105-115 сом айлық аралығы	10 пайыз жеңілдік
115-125 сом айлық аралығы	5 пайыз жеңілдік
125-145 сом айлық аралығы	жеңілдік қарастырылмаған

Жергілікті халықты жұмыспен қамту мақсатында еңбек биржалары құрылған еді. Биржаға келген тұрғындар арнайы жолдама алатын. Бұл жолдамамен үміткер жұмыс орнына барып, тапсыратын. Ең бірінші тапсырманың номеры, содан кейін жұмысқа тұрушы үміткердің қай жерге бара жатқандығы жайлы ақпарат жазылатын. Содан кейін мекеменің толық мекен – жайы, мекеменің атынан түскен тапсырыстың номеры, бара жатқан адамның аты – жөні, жұмысқа қабылдану мерзімі, қандай лауазымға және жауапты адамның қолы көрсетілді.

1926 жылы қала бойынша 1 сәуір айында 542 адам, ал 1 қазан айында 854 жұмыссыздар тіркелген. 1927 жылдың 1 қазан күнінде жұмыссыздар саны 1124 адамға дейін көбейіп, яғни кәсіподақтарға тіркелген адамдардың 16 пайызын құрады. Жұмыссыздар санының өсуі Түркістан – Сібір темір жолын салуымен және басқа облыстардан адамдардың қоныс аударуы себеп болды. Себебі Қазақстанның өңірлерінен адамдар Қызылорда қаласына жұмыс іздеп келе бастады. Қала бойынша сұранысқа ие болған мамандықтарға кәсіби даярлығы бар, солардың ішінде алғашқы кезде құрылысқа қажетті мамандар кірді. Кейіннен қаланың табиғи өсіміне байланысты орта немесе жоғарғы білімі бар мамандар сұранысқа ие бола бастады. Қызылорда қаласында ресми еңбек биржамен қатар бейресми

еңбек биржалары болған. Бұл көп жағдайда әртүрлі кәсіптегі адамдардың биржасы еді. Мысалы қаражұмысқа қажетті жұмысшыларды осы жерден табуға мүмкін еді. К.Маркс пен В.И. Ленин көшелерінде орналасқан бұл биржа стихиялық тұрғыда пайда болған. Жұмыссыз адамдар арасында жұмысқа тапсырыс үшін жанжалдар тіркеліп тұратын. Стихиялық тұрғыдан пайда болған еңбек биржаларын жабу көзделді. Себебі бұл жерде жұмыссыздармен қатар қауіпті элементтер (қылмыскерлер, бұзақылар) жүретін. Бұл стихиялық биржалардағы адамдар 1990 жылдары Алматы қаласында С.Сейфуллин көшесінде жұмыс іздеп тұрған жұмысшылар секілді болған.

Қала тұрғындарына қосымша табыс көзін беру үшін мемлекет жинақтаушы салымдар жүйесін енгізген еді. Қазіргі кезде банкілердегі депозит секілді салымшыға өсімақысы бар жинақтаушы сертификаттар беріп тұрды. Республика тұрғындары мен жергілікті қала халқы өздері жинақтаған артық ақшалары болған жағдайда мемлекет тарапынан шығаратын сертификаттарды сатып алуға мүмкіндік алды. Мәселен, бұл мемлекеттік жұмысшыларды сақтандыру қассасының сертификаттары 5 және 10 сомнан сатылды. Жылына салымшыға 12 пайыздық мөлшерде өсімақы алып келіп отырды. Алты жылдан кейін бұл сертификаттардың бағалары екі есе өсіп, 10 және 20 сом құрады. Салымшының қанша ақшасы бар екендігіне және оның келген жолдары туралы ақпарат құпия түрде болады деп уәде берді. Жинақтаушы сертификаттар мемлекеттің кез-келген сақтандыру қассасында қабылданды [3].

Сонымен қатар Қызылорда қаласында өз-өзін жұмыспен қамтыған тұрғындар болды. Мәселен бұндай категорияға жеке саудагерлер, етікшілер, киім тігетін адамдар, жеке кәсібі бар тұрғындар кіретін. Қызылорда қаласы орталық қала болғанымен, мал шаруашылығымен қала тұрғындары айналасып тұрған. Мал шаруашылығы өнімдерін базарларға немесе мемлекеттік кооперативтерге өткізіп отырған. Қызылорда қаласындағы қала халқының негізгі табыс көзі мемлекеттік қызмет пен сауда арқылы құралған еді. Қарапайым жұмысшылардың әлеуметтік жағдайы өте ауыр болған, мәселен, күніне елу немесе алпыс тиын айлық алып отырған адамның быр айлық табысы жиырма немесе отыз сомнан асып отырмаған.

«Советская степь» газетінің тілшісі қаладағы қаражұмысшылар және қарапайым қызметкерлердің үйлеріне барып, олардың тұрмыстық жағдайымен танысқан еді. Бірінші ол қазақ қара жұмысшысының үйіне барғанда жер төледе тұратын қазақ отбасында күйеуі, әйелі және кішкентай баласын көрді. Жас отбасы тұрған бөлмесі өте қараңғы, еденде жыртқық және шаң басып кеткен киіз жатқан. Бөлменің бұрышында сандықтар орналасқан еді. Қабырғалар өте кір, барлық жерде өрмекшінің ұясын, жан-жақта топтаған шаңды көрді. Азық-түліктен ешнарсе жоқ, әйелі ауру болсада баласын емізіп отырған. Күйеуі қазақтың қара жұмысшысы, тұрақты жұмысы жоқ, жұмыс табылғанымен де күніне отбасының бюджетіне 50-60 тиын кіріс кіріп отырған. Бұл қаражат үш адамнан тұратын отбасыға жетпеді. Үйдегі жас келіншек газет тілшісіне жақсы өмір сүргісі келетінін айтты. Күйеуі көз жасымен бұдан жақсы өмір қалай сүруге болатынын сұрады. Газет тілшісі: «Қарапайым қазаққа қазіргі кезде өте қиын, күніне табатын жалақысы пәтер төлеу мен азық-түлікке әрен жетеді, киімді сатып алуға ақша қалмайды, қалсада жиналған ақшаға бір метр мата алуға да жетпейді» - деп өз ойын қорытындылайды. Екінші пәтерде 8 адам және отбасының негізгі күнкөрісінің табыс көзі сегіз иттерімен бірге бір бөлмеде тұрды. Көрші бөлмеде екі ересек адам және екі бала тұрды. Екі отбасы да мемлекеттік цирктің қызметкерлері. Тұрмыс жағдайы қазақ отбасына қарағанда жақсылау, бірақ мемлекеттік театрдің қызметкерлеріне қарағанда әлеуметтік жағдайы төмен болды [2]. Барлық отбасы Кеңес үкіметінде өмір сүрді. Бір заңға бағынды, бір социалистік құрылыста және пролетариат диктатураның билігінде тіршілік құрып жүрді. Қазақстанда және оның орталық қаласы Қызылордада тұрмыс жағдайы төмен қазақ халқы көп кездесіп тұрған, ал қалған халықтардың жағдайы оларға қарағанда жақсы болған. Ауылдық жерлерде тұрмыс деңгейі қалаға қарағанда анағұрлым жоғары болған. Қаладағы өмір және тіршілік ету ауылдық жерлермен салыстырғанда өте қиын жағдайда өтті. Қызылорда қаласындағы құрылыс жұмыстарында басқа ұлттар қара жұмыспен емес, кәсіби жұмыспен айналасып, қара жұмысшыларға қарағанда айлықтары да жоғары еді. Ал жергілікті халықтың өкілдері ауыр қара жұмыс істеп, күндерін әрен көріп жүрді. Бұл социалистік шындық, лозунгтер мен күнде өтетін конференция жиындарында мұндай жағдай туралы айтылмайды, жалған ұрандар дүркіреді.

1 *Всесоюзная перепись населения 1926 года. Центральное статистическое управления СССР. Отдел переписи. Том 8. Казахская АССР. Народность. –М.: Издание ЦСУ Союза ССР, 1928. – 193 с.*

2 *Норман А. Как они живут// Советская степь. – 1926, январь – 13.*

3 *Облигации для народа//Советская степь. – 1928, январь – 1.*

4 *Материалы Всероссийских переписей 1920 года. Перепись населения в Туркестанской Республике. – Ч.1, вып. 111. Поселение итоги Сыр-дарьинской области. –Ташкент: Изд. ЦСУ Туркестанской Республики, 1923. – 68 с.*

Резюме

Социальное положение и обеспеченность работой население города Кызылорда

Жалмагамбетов Е.А. – *Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Yerlan_bek@mail.ru*

В данной статье рассматривается социальная жизнь горожан столичного города Кызылорды. Кызылорда 1925 году стала столицей КазАКСР. Жизнь граждан провинциального города быстро менялась. Нужно было обеспечить работой население, которое быстро росло. Этими работами занималась местная администрация и государственные учреждения.

Ключевые слова: столица, Кызылорда, безработица, КазАКСР, социальное положение граждан, повседневность, горожане, биржа труда, Перовск, Ак-Мечеть.

Summary

the social situation and unemployment in the city of Kyzylorda

Zhalmagambetov Y.A. – *Kazakh national pedagogical university after Abai
Yerlan_bek@mail.ru*

This article discusses the social life of the citizens of the capital city of Kyzylorda. Kyzylorda in 1925 became the capital of KazAKSR. The life of a provincial town citizens quickly changed. It was necessary to provide jobs for a population that is rapidly industries. These works involved the local administration and public institutions.

Keywords: capital, Kyzylorda, unemployment, KazAKSR, the social situation of citizens daily, citizens, labor exchange, perovskite, the Ak-mosque.

УДК 930:94(574) «16/17»

ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР КҮРЕСІ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ 1920-1953 жж. ЗЕРТТЕЛУІ

Құрманалина Н.Н. – *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ «Тарих» мамандығының PhD докторанты,
nurgulca@mail.ru*

Ғылыми жетекші: **Төлебаев Т.Ә.** – *т.ғ.д., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры, tur-07@mail.ru*

Жалпы қазақ-жоңғар күресінің тарихнамасын шартты түрде үш кезеңге бөліп саралауға болады: төңкеріске дейінгі кезең, кенестік дәуір, қазіргі заман. Кеңестік дәуірдегі тарих ғылымының өзіндік даму ерекшеліктері болды. Тіпті ол кезеңдегі қазақ-жоңғар қатынасының зерттелу тарихнамасын да жылымыққа дейінгі және кейінгі деп бөліп қарастыруға болады. Мақала Кеңес үкіметі орнаған тұстан, яғни 1920 ж. бастап жылымық кезеңіне, демек 1953 ж. дейінгі аралықтағы елдегі тарих ғылымының даму барысын сипаттауға, ондағы қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресінің зерттелуіндегі мәселелерді қарастыруға арналған.

Түйін сөздер: тарихшы, қазақ елі, Жоңғар хандығы, күрес, қорытынды.

Кеңестік кезеңнің алғашқы жылдарынан бастап-ақ қоғамдық және гуманитарлық ғылым салаларында коммунистік идеологияға сай методологиялық бағыт ұсталынды. Төңкерістен кейінгі тұста Қазақстандағы тарих ғылымы да формациялық, таптық тұрғыдан зерттеле түсті, өз жолымен дамуда болды. Ол жайлы қазақ ғалымдарының бір ауыз сөздерімен түйіндесек, А.Н. Нүсіпбеков: «В результате революционных преобразований в стране казахский народ стал субъектом историографии», - десе [1, с. 225], академик Б.А. Төлепбаев: «По личному заданию В.И. Ленина в начале 20-х гг. в крае изучались быт, расселение и история народов и племен, издавна населявших территорию Казахстана и Средней Азии», - деп жазған [2, с. 29]. Төңкерістен кейінгі уақытта қазақ халқы тарихнама нысанына айналып, еліміздің тарихы жазылды, зерттелді. Дегенмен де алғашқы ғалымның сөзінен байқағанымыздай сол кездегі КСРО көсемі В.И. Лениннің жеке тапсырмасымен қолға алынуға тиіс Қазақстан мен Орта Азия территориясын ежелден мекен етіп келе жатқан халықтар мен тайпалардың тұрмысын, орналасуын және тарихын зерттеу маркстік-лениндік идеологияға сай жүзеге асқан болатын. Зерттеуші көрсеткендей ХХ ғ. 20-жж. ұлттық тарихшы мамандар болмаған кездер еді: «в 20-х гг. еще не было национальных кадров историков...» [1, с. 226]. Дегенмен С. Асфендияров, М. Тынышбаев сияқты ұлт зиялыларының сол кезде жарық көрген еңбектері қазақ елінің тарихы бойынша жазылған еңбектер ретінде ғылымда өз орнын тапты, онда қазақ пен жоңғар күресіне қатысты мәселелер де зерделенген еді [3].

Қарастырылып отырған кезеңде Қазақстанда тарих ғылымының негізінің қалануына нақты қадамдар жасалды. Елімізде 1933 ж. ғылыми-зерттеу институты құрамында тарих-археология секторы құрылды. Ол жайлы «В 1933 г. был организован Казахский научно-исследовательский институт

национальной культуры, в котором был создан историко-археологический сектор, преобразованный впоследствии в Сектор истории Казахского филиала АН СССР» - деп жазылған мәлімет бар [1, с. 226]. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Мәскеу мен Ленинград қалаларынан ғалымдар тобының елімізге эвакуациялануы және 1945 ж. КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалында Тарих, археология және этнография институтының құрылуы Қазақстанның тарих ғылымын ерекше даму кезеңіне бастады. Ауыр соғыс жылдарының өзінде, яғни 1943 ж. «История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней)» еңбегі, кейін оның түзетілген нұсқасы «История Казахской ССР» деген атпен екі томдық болып 1949 ж. жарық көруі республиканың ғылыми өміріндегі, әсіресе тарих саласындағы маңызды қадамдардың бірі болды.

Сонымен қатар осы уақыт аралығында жарық көрген Қазақстан тарихындағы қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресін зерттеу проблемасына орай В.В. Бартольд [4], М. Вяткин [5], Г.Е. Грумм-Гржимайло [6], А.П. Чулошников [7], Н.Г. Аполлова [8] және т.б. ғалымдардың еңбектері маңызды болып саналатынын айта кетейік. Бұл кезеңдегі авторларда өзіне дейінгі, яғни төңкеріске дейінгі уақытта жазған дүниелерді өз зерттеулеріне қосып, қарастыруына мүмкіндіктері болды. Өйткені алғашқыларында жалпы деректерді жинақтау ісінің негізі қаланған болатын, алайда елімізде таза ғылым тиісті деңгейге көтеріліп, толық қалыптаспаған болатын. Осы екінші мәселені шешудегі бастама жүгі кеңес дәуірі ғалымдардың мойнына артылғаны белгілі.

Қазіргі таңда өзіміз Жоңғар хандығының тарапынан қазақ еліне жасаған басқыншы соғыстарын жүргізгендерге «жоңғар» атауын қолданғанды оңды санағанымызбен, тарихнамамызға бұл атау бірден еңбеген. Зерттеушілер жоңғарларға қатысты қалмақ, ойрат, елеуіт атауларын қолданғаны белгілі. Сонымен бірге кейбір тарихшылар Жоңғар хандығының өзін де әр алуан етіп жазған. Мысалы, С.В.Бахрушин «Джунгарская держава Галдана» - деп көрсетсе [9, с. 168], В.В. Бартольд «Ойратская держава» деп атаған [10, с. 168]. Екі автор да жоңғарлар мемлекетін держава ретінде қарастырғанын көреміз. Осы авторлардың еңбектерінің ықпалынан шетел тарихнамасында да Жоңғар хандығын «Empire» - империя атауына әсері тиіуі бек мүмкін.

М.Вяткин: «до 30-х годов (XVII в. – Н.Қ.) калмыки еще не представляли крупной политической силы», - дейді [5, с. 102]. Кеңестік тарихнамада байқағанымыздай тұрақталып қалған тұжырым бойынша Жоңғар хандығының құрылу кезеңі XVII ғ. 30-жж. сәйкес келеді. Осы уақыттан бастап қазақ халқының жеріне жоңғарлармен шайқастар дәуірі орнаған. С.А. Козиннің: «в 2586 (1635) году, во времена Хун-тайджия, снова попрежнему утвердилась держава и вера, и имя Зюнгарской страны разнеслось по всем четырем материкам...» - деген сөздері де 1635 ж. нығайған держава, өз дінін негіздегенінен мәлімет береді [11, с. 7]. Осы тұстан бастап Жоңғар елінің атауы дүркіреп шыға бастаған.

«В основе борьбы (казахов – Н.Қ.) с калмыками, которая с перерывами велась весь XVII и первую половину XVIII в., лежало соперничество из-за обладания кочевьями», - деп жазған зерттеушінің пікірінше, казактардың жоңғарлармен арасындағы болған үзілістермен бір жарым ғасырға жуық созылған күресінің негізінде шұрайлы жерлерді иемденудегі бақталастық жатқан [5, с. 104]. Ал Н.Г. Аполлова өз монографиясында Жоңғар елінің сыртқы саясаттағы шапқыншылық бағыт ұстануын әскери жаулаушылық кезінде де, жауланған жерлерде қонтайшы билігі орнаған кезде де экономикалық ресурстарды басып алумен байланысты болғанын жазған. Оның жазғаны: «Завоевательная политика Джунгарии была связана с захватом экономических ресурсов как во время военных вторжений, так и в условиях, когда хун-тайджи укрепил свою власть в вассальных владениях, внедряя в них и систему «взысканий» [8, с. 158]. Қос автордың қалай бағалағандарына қарамастан тұжырымдарының бір-біріне қайшы еместігін айта аламыз. Өйткені шұрайлы жерлердің өзін құнды ресурс ретінде қарастыруға болады, біздің ойымызша. Жалпы Орта Азиядағы халық пен жоңғар арасындағы күрестің себептерін кей авторлар діндер арасындағы тартыстан көрген.

Қазақ пен жоңғар арасындағы соғыстың алғашқысын XVII ғ. 30-жж. сәйкестендірген орынды, себебі Жоңғар мемлекеті сол уақытта құрылғандығы туралы орныққан пікірді өз тарапымыздан қолдаймыз. Ел аузында, зерттеушілер еңбегінде де жоңғар хонтайшысы Батыр мен Есім ханның ұлы Жәңгір сұлтанның арасындағы 1635 жылғы әскери қақтығыс туралы айтылады [12, с. 160-162; 13, с. 5; 5, с. 104]. М. Тынышбаевтың ойынша, осы соғыста Жәңгір тұтқынға түскен. Ал одан босап шыққан ол қалмақтарға оқтын-оқтын атой салып, мазалай бергендіктен кек алу мақсатында Жоңғарлар қазақ еліне басып кірмек болған. Жәңгір сұлтан мен Батыр қонтайшы арасында болған 1643 ж. шайқас туралы да мағлұматтар көптеген тарихшылардың еңбектерінде көрініс тапқан [13, с. 5; 14, с. 69; 5, с. 104]. М. Тынышбаевтың қазақ-жоңғар күресіне қатысты зерттеулерінің мән-мазмұны ауқымды болды, ол ауыз әдебиетінің деректерін молынан айналымға енгізді. Сондықтан оның еңбектерін

арнайы қарастырып, жеке мақала ретінде бөлек талдаған жөн деп санаймыз. Н.Г. Аполлованың ойынша, әскери көмек алу және вассалды қатынастарды нығайту мақсаттарында қазақ-жоңғар арасында дипломатиялық неке қию болып тұрған: «с расчетом на военную помощь и с целью укрепления вассальных отношений заключались и дипломатические браки» [8, с. 100]. Ал қазақ аңызы бойынша, Жәңгір ханның қаһарынан қаймыққан қалмақтар сүйек жаңғыртып, туыс болмақ ниетпен оған қоңтайшының қызын береді, Тәуке содан туады [13, с. 6]. Бұдан қазақ-жоңғар арасындағы қыз алысу дәстүрінің алғашқы үлгілерінің бірін байқауға болады. Себебі кейінгі халықаралық қатынастарда да осындай ниеттер болғандығы жайлы тарихнамалық фактілер бар.

Өз Тәукенің хандық құрған кезі қазақтардың ең бақытты заманы, яғни «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған» кезеңі деп есептелетіні белгілі. Дегенмен де елді осындай хәлге жеткізу ел билеушісі үшін оңай іс болмаған. Жоңғариямен болған күрестің ауырлығы мен тегеурінділігіне қарамастан қазақ елі Тәуке билігі тұсында өз тәуелсіздігін ғана сақтап қоймай, өз ішінде де бірлігі айтарлықтай нығая түскен. Оны тарихшы М. Вяткин жақсы түйіндеп жазған: «Несмотря на тяжесть и упорство борьбы с Джунгарией, Казахский союз не только сохранил свою независимость, но и достиг значительного внутреннего укрепления (при Тауке – Н.Қ.)» [5, с. 105]. Үш жүздің басын қосқан хандардың бірі – Тәукенің хандық құрған жылдарына Жоңғариядағы Галдан-Бошоқту мен Цеван-Рабтанның билік кезеңімен тұспа-тұс келген. Жоңғардың қос қоңтайшысы да аса мықты болғандықтан, қазақтармен болған күрес те өте шиеленіскен сипатқа ие болған. Ол туралы аталған автор былай деп жазған: «Тауке был ханом казахов, когда в Джунгарии господствовали Галдан-Бошохту (1676-1697 гг.) и Цеван-Рабтан (1699-1727 гг.). Это были два могущественных джунгарских хунтайчжи, и во время их ханства борьба с казахами приняла наиболее острые формы» [5, с. 105]. Н.Г. Аполлова өз кезегінде күрделі күрес сәттеріне аталған жоңғар билеушілерімен қоса Батыр қоңтайшының да билік құрған мерзімін жатқызған. Ол: «наиболее острые моменты борьбы связаны с крупными вторжениями в казахские кочевья джунгарских хун-тайджи Батура, Галдана-Бошохту и Цеван-Рабтана (с середины XVII до середины XVIII вв.)». Автор әрі қарай сөзін қорытындылай түсіп, қазақ елі тарапынан да қарсы тойтарыс бере алған күшті хандардың есімдерін тізбектей түскен: «таким образом, эта борьба падает на годы ханства Джангира, Тауке и Абулхайра [8, с. 148]. Халқымыз «құба қалмақ заманы» атап кеткен кезеңде батыр, қолбасшы тұлғаларымыздың орны ерекше болған.

Авторлар тобының бірлескен еңбегінде Тәуке хан билігіне жоғары баға берілген. Онда: «государственное объединение казахов еще никогда до этого не было столь сплоченным и сильным, как в царствование Тауке-хана», - деп көрсетілген [14, с. 171]. Оған дәлел ретінде XVIII ғ. алғашқы онжылдығында бірнеше рет болған жоңғар шапқыншылығына қазақтар тарапынан берілген тойтарыс кезеңін келтіреді: «они (джунгары – Н.Қ.) в 1710–1711 годах предприняли свое второе крупное наступление на Казахстан. Тауке-хан дал калмыкам-ойротам сильный отпор. В 1711–1712 годах казахи сами вторглись в пределы калмыцких владений. Они разорили дотла множество кочевий пограничных калмыков, перебили мужчин и увели в плен женщин и детей. В 1713 году калмыки выслали против казахов трехтысячное войско, но и на этот раз потерпели поражение [14, с. 171]. Бұл кездегі қазақтардың жеңісіне Қарақұм съезінің өз ықпалы болғаны анық. Жиын туралы халық ауыз әдебиетінің үлгілеріне сүйенген келесі автор жыл сайын күзде Ташкенттің оңтүстігіндегі Күлтөбеде жарты ай мерзімге созылатын жиналыс болатынын жазған. Ол: «ежегодно «осенью собирались бии в ставке Тауке – «Ханабад», на холме Куль-Тобе», - деп көрсетеді. «Күлтөбенің басында күнде жиын» сөзінің ел жадында сақталғаны көпшілікке белгілі. Оған қоса автор құрамы бойынша кең ауқымды үш жүздің басын қосқан Мартөбедегі жиынның да жыл сайын өткізілгенін жазған. Бұл жиында «где зимовать, где летовать, как достигнуть спокойствия и как воевать», яғни қыс қыстау, жаз жайлау, қалай жиылу және жауға қарсы күресу туралы мәселелерді қарастырған екен [8, с. 108]. Осы сияқты жоңғарларда да 1640 ж. жиылыс туралы және онда қабылданған ережелер жайлы көп айтылады. Авторлар пікіріне сүйенсек, осындай съездерде соғыс және бейбітшілік мәселелері, басқа да ортақ істер шешілген, тіпті қарапайым тойлау мақсатында да халық жиылғаны жайлы мәлімет бар. Ол туралы жазылғаны: «На съездах этих решались вопросы войны и мира, всякие общие дела; устраивались собрания князей и просто ради празднеств и забав. [15, с. 177]. Кей зертеушілердің ойынша, бұнда жаңа жерлерді жаулап алу, Шыңғыс хан монархиясын жаңғырту сияқты мәселелер көтерілген болуы мүмкін. Ол жайлы тарихшы: «на этом съезде могли быть речи о завоевании новых земель и о востановлении монархии Чингиз-хана», - деп өз түйінін жазған [8, с. 149].

Тәуке ханның өзі де қазақ елінің күш-қуатын көрсетіп, өз жауынгерлер санын айтқан. Ол бойынша қазақ әскерінің саны 80 мыңға жеткен: «Тауке, желая подчеркнуть могущество Казахского ханства,

заявил русским послам: «Я стал бог здрав, в 80 тысячах» войска своего» [8, с. 99]. Ал Унковскийдің көрсетуінше жоңғарлар болса 100 мыңға дейін әскер шығаруға қабілетті болған: «калмыки могли выставить до 100 000 войск» [16, с. 100]. Қазақ пен жоңғардың тек өмір салтының ұқсастықтары ғана емес, әскер санының да шамалас болуынан, өзара соғыстарда бір-біріне лайықты мықты қарсылас болғанын болжауға болады.

Ал қоңтайшының өзі қазақтарға соғыс ашуына төмендегі оқиға да өзінше түрткі болғанын жазған екен. Ол Қытай императорына: «Қазақтармен соғыспасқа амалым қалмады, себебі бірде тұтқынға түскен ұлын еліне қайтарғанымда оның қасындағы 500 қалмақтың басын алды, енді бірде ол қалыңдығымның нөкерлерін де өлтіріп тастады...», - деп шағымданған [13, с. 6]. Алайда хатта осындай мәлімет берілгенімен де оған көзсіз сенуге болмайтындығын И.Я. Златкин орынды көрсеткен. Хат мазмұнына қатысты ол: «у нас нет оснований верить как в благородство Цеван-Рабтана, так и в бескорыстие Тауке. Можно сказать заранее, что оба хана имели более или менее равное основание обвинять друг друга в проступках», - дейді [17, с. 326]. Автор оған қоса «именно с этого времени джунгарская опасность начала превращаться в главную опасность, угрожавшую самостоятельному существованию феодального Казахстана», - деген. Тарихшы дәл осы Цеван-Рабтан билігі кезеңінен бастап жоңғарлардың шапқыншылығы қазақ елінің өз бетінше тіршілік етуіне аса зор қауіп-қатер тудырғанын айшықтаған [17, с. 326]. Дегенмен бұл жерде автор жоңғарларды қаншалықты мықты қылып көрсетуге тырысқанымен, олардың қазақтар үшін үйреншікті жау болғанын ескергеніміз жөн. Цеван-Рабтанның тұсында Жоңғар хандығының бірлігі мен күші арта түскендігін М. Вяткин анық көрсеткен. Оған қоса автор оның себебін Жоңғар елінің 1714 ж. дейін қытайлықтармен бейбіт қарым-қатынастарын сақтай алғандығынан көреді. Ол: «При Цеван-Рабтане единство и могущество Ойротского союза окрепло. Способствовало этому то, что до 1714 г. ему удалось сохранить мирные отношения с Китаем», - деп жазған [5, с. 102]. С. Асфендияровтың пікірінше, керісінше Цеван-Рабтан кезінде жоңғарларға қытайлықтардың басқыншылықтары үдей түскен. Сол себептен де жоңғарлардың қазақ еліне қарай жаулаушылығы күшейген. Ол жайлы: «давление манчжуров все усиливалось. Это обстоятельство вынуждало ойротов, с одной стороны, бороться с Китаем, а с другой – все более и более перемещаться на запад, на территорию казахов», - дейді [18, с. 104]. Алайда М. Вяткиннің де, С. Асфендияровтың да қорытындыларын жоққа шығара алмаймыз. Өйткені алғашқысының ойы белгілі нақты жылдарға қатысты айтылған болса, соңғы автор хронологиялық шегі бойынша кеңірек ауқымда алып, жалпы түде сипаттап айтқан.

В.В. Бартольд «военным и культурным успехом калмыков много содействовал шведский унтер-офицер Ренат», - дейді [19, с. 86]. Автор жоңғарлардың соғыстарда жетістікке жетуіне швед унтер-офицерінің ықпалы зор болғандығын айтқан. Сол сияқты жоңғарлардың қазақ елімен жүргізген соғыстарда жеңіске жетіп отыруының бір себебін М.Тынышбаев «1709-жылы Полтава түбінде орыстарға тұтқынға түскен швед артиллериясының сержанты Иоган Густав Ренаттың» ықпал еткендігімен түсіндірген. Тарихшы 1716-1733 жж. жоңғарларда тұтқында болған ол елді темір қорытуға, зеңбірек құюға, снаряд жасауға үйреткенін, ал қазақтар болса бұлардың бәрінен бейхабар болғандығымен түсіндірген [13, с. 7-8]. Ал қазақ елінде бұл тұстарда керемет қарусыз-ақ жеңіске жетуге мүмкіндік туғызатын қара күштің иесі әрі әскери қолбасшылық қабілеті жоғары болған батырлар рөлінің артқанын кей зерттеушілер орынды көрсеткен. Мысалға, Н.Г. Аполлова: «В первой половине XVIII века сильно вырос авторитет батырства, окрепли традиции его выступая в качестве военачальников в крупных походах против джунгар в 20-е годах и в собраниях 30-годов наряду с биями, батыры значительно усилили политическую роль [8, с. 66]. Тарихшы батырлардың саяси ықпалының да күшейе түскенін сөз етеді. Қазіргі кездегі авторлардың біразы ол кезеңді «батырлар заманы» деп айдарлауы орынды. Өйткені ол уақытта ел басқарған хандардың өзі қол бастаған батыр да бола алған.

Қазақ пен жоңғар арасындағы соғыс тарихын төмендегідей қорытындылаймыз. Бір ғасырдан астам мерзімді қамтыған екі елдің өзара күрестерінің ішінде Орбұлақтан бастап Аңырақайға дейін және т.б. көптеген ірілі-ұсақты шайқастар болды. Қос көшпелі мемлекеттің бұл соғыстарының соңында Жоңғария жер бетінен мемлекет ретінде жойылса, қазақ елі бірте-бірте Ресейдің қоластына түсті. Қазақтар мен жоңғарлардың текетіресін бөлек алып қарайтын болсақ, бүгінгі таңда тәуелсіз мемлекет болып отырған қазақ елін жеңімпаз ретінде тану орынды деп санаймыз.

Қазақ-жоңғар соғысының 1920-1953 жж. тарихнамасын жалпы қорытындыласақ, кеңес тұсында тарих ғылымының дамуы жаңа жолға қойылды. Мәселеге қатысты жаңа деректер де айналымға енгізілді. Алайда зерттеулер маркстік-лениндік идеологияның тар шеңберінде ғана жүзеге асырылды. Ел санасын қалыптастыруда социализмнің, коммунизмнің қай салада болмасын игі әсері кеңінен

дәріптелді және бұл үрдіс жылымықтан соң күшейе түскенін де айта кету керек. Мысалға, Н.Г. Аполлова 1948 ж. еңбегінің өзінде Қазақстанның Ресейге қосылуы нәтижесінде қазақ халқын Жоңғария тарапынан билеп-төстеу қаупі жойылды, шаруашылықтың жоғары формаларына, отырықшылыққа ауысуға және жер шаруашылығымен айналысуға жол ашылғандығын түйіндеп жазған [8, с. 253]. Дегенмен де патшалықтың негізгі іс-әрекетіне қазіргі кездегі тарихи еңбектерде өзгеше баға берілген. Онда отаршылдық акциялар, әсіресе ойраттардың нақты қатері жойылғаннан кейін бұрынғысынан да неғұрлым ауқымды түрде дамытылып, керісінше қазақ жерлерін күшпен бағындыру жандана түскендігі көрсетілген [21, 169]. Сондықтан тарихымыздағы келелі мәселелерді зерттеуде сыни тұрғыда объективті зерделеп, шынайы бағасын беруге ұмтылу қажет.

1 Нусупбеков А.Н. Основные направления развития исторической науки в Казахстане // Наука Советского Казахстана. – Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1981. – С. 225-233.

2 Тулепбаев Б.А. Марксистско-ленинская теория и развитие общественных наук в Казахстане // Наука Советского Казахстана. – Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1981. – С. 27-36.

3 Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казацкого народа. – Ташкент: Восточное Отделение Киргизского Государственного Издания, 1925. – 61 с.; Тынышпаев М. Киргиз-казаки в 17 и 18 веках. (Дополнение к «Материалам к истории киргиз-казацкого народа»). – Кызыл-Орда: Издание Общества изучения Казахстана, 1926. – 20 с.; Тынышпаев М. Великие бедствия... (Ақтабан-Шубрынды). – Алма-Ата: Жалын, 1991. – 152 с.; История Казахстана с древнейших времен / Асфендияров С. Отв.ред. Омаров А.А. Алма-Ата: «Қазақ университеті», 1993. – 304 с.; Тынышпаев М. История казахского народа: (Сост. и авт. предисловия проф. А. Такенов и Б. Байғалиев). Учебное пособие. – Алматы: «Санат», 1998. – 224 с.

4 Бартольд В.В. Киргизы (исторический очерк). – Фрунзе: Киргизское государственное Издательство, 1927. – 51 с.; Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1943. – 104 с.

5 Вяткин М. Очерки по истории Казахской ССР. Т. 1. – Огиз.госполитиздат, 1941. – 367 с.

6 Западная Монголия и Урянхайский край. Т.2. Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии / составлен Г.Е. Грум-Гржимайло. 1926. – 898 с.

7 Чулошников А.П. Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других торкских племен. Часть 1. Древнее время и Средние века. Киргизское Государственное издательство, Оренбург, 1924. – 289 с.

8 Аполлова Н.Г. Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. – Алма-Ата: Академия наук Казахской ССР, 1948. – 256 с.

9 Бахрушин С.В. Очерки по истории колонизации Сибири в XVI и XVII вв. – Москва: Издание М. и С. Сабанинских, 1927. – 198 с.

10 Бартольд В.В. Киргизы (исторический очерк). – Фрунзе: Киргизское государственное Издательство, 1927. – 51 с.

11 Козин С.А. Джангариада. Героическая поэма калмыков. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1940. – 252 с.

12 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей (под общей редакцией академика М.К. Козыбаева). Алматы: «Санат», 1996. – 656 с.

13 Тынышпаев М. Киргиз-казаки в 17 и 18 веках. (Дополнение к «Материалам к истории киргиз-казацкого народа»). – Кызыл-Орда: Издание Общества изучения Казахстана, 1926. – 20 с.

14 История Казахстана (История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Издание 1943). 3-е издание. – Алматы, 2011. – 670 с.

15 Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1934. – 223 с.

16 Бартольд В.В. Сочинения. Т. 2. Ч. 2. – Москва: Издательство «Наука», 1964. – 657 с.

17 Златкин И.Я. История Джунгарского ханства (1635-1758). Академия наук СССР Институт народов Азии. Издательство «Наука», Москва, 1964. – 481 с.

18 История Казахстана с древнейших времен / Асфендияров С. Отв. ред. Омаров А.А. Алма-Ата: «Қазақ университеті», 1993. – 304 с.

19 Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1943. – 104 с.

20 Бартольд В.В. Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы: ТОО «Жалын», 1998. – 192 с.

21 Кіші жүз бен Орта жүз қазақтарының Ресей бодандығын қабылдауы // Кітапта: Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. – Алматы: «Атамұра», 2002. – Б. 156-169.

Резюме

Вопросы казахско-джунгарской борьбы в историографии 1920-1953 гг.

Курманалина Н.Н. – *PhD докторант специальности «История» КазНУ имени аль-Фараби,*

Научный руководитель: Тулебаев Т.А. – *д.и.н., профессор КазНУ им. аль-Фараби, tur-07@mail.ru*

Историографию казахско-джунгарских войн с хронологической точки зрения условно можно поделить на три основные этапы: дореволюционную, советскую и современную. В советский период историческая наука развивалась своим особенным путем. Даже советскую историографию казахско-джунгарских войн можно разделить на промежутки до оттепели и после. Данная статья посвящена рассмотрению вопросов историографии казахско-джунгарской борьбы с 1920 г. по 1953 г., то есть, начиная со времени установления советской власти до периода оттепели.

Ключевые слова: историк, казахский народ, Джунгарское ханство, борьба, вывод.

Summary

Some Issues of the Kazakh-Jungar Conflicts in the Historiography of 1920-1953

Nurgul Kurmanalina – *PhD student majoring in “History” al-Farabi KazNU, nurgulca@mail.ru*

Scientific supervisor: Tulebaev T.A. – *Doctor of Historical Sciences, Professor of the al-Farabi KazNU*

The historiography of the Kazakh-Jungar wars from the chronological point of view can be divided into three main stages: pre-revolutionary, Soviet and modern. In the Soviet period, historical science had developed its own special way. Even the Soviet historiography of the Kazakh-Jungar wars can be divided into periods before and after the ‘Thaw’. This article deals with the issues of the Kazakh-Jungar conflicts historiography from 1920 to 1953, that is, from the time of the Soviet power establishment until the thaw period.

Keywords: historian, Kazakh people, Jungar khanate, struggle, the conclusion.

УДК 987-214

Г.К. БЕЛЬГЕР О ЖИЗНИ НЕМЕЦКОГО НАРОДА В КАЗАХСТАНЕ

Нурманова М.О. – *Магистрант кафедры истории Казахстана им. Т.С. Садыкова КазНПУ им. Абая Республика Казакстан, г.Алматы. e-mail: mira-no1@mail.ru*

Статья посвящена описанию и анализу жизни насильственно депортированного немецкого народа через призму трудов известного писателя Казахстана Герольда Карловича Бельгера.

Труды Г.К. Бельгера охватывают периоды второй мировой войны и нынешнего времени. В них рассмотрены вопросы репрессии, взаимоотношение народов, а также нынешнее состояние Казахстана. Они дают возможность понять перенесенные людьми обстоятельства и отношение их к прои-зошедшему и занимают важное место среди источников военного и послевоенного времени.

Ключевые слова: Герольд Карлович Бельгер, Казахстан, жизнь немецкого народа, депортация немцев, немецкая автономия, довоенное время, послевоенное время.

Герольд Карлович Бельгер (28 октября 1943 г. – 7 февраля 2015 г.) - известный казахский писатель, переводчик, литературовед, общественный деятель родился в г.Энгельс Саратовской обл. в семье военного фельдшера. [1].

Вследствие принудительного переселения немецкого населения, начало которого положено Указом Президиума Верховного Совета СССР «О переселении немцев, проживающих в районе Поволжья», вышедшим 28 августа 1941 года [2], Г.К. Бельгер в 1941 году вместе с родителями был депортирован в Северо-Казахстанскую область.

За годы своей деятельности Герольд Карлович перевел на русский и казахский языки более 200 произведений казахских, русско-немецких писателей.

Г.К. Бельгер издал 20 книг, составил более десяти коллективных сборников, а также 70 прозаических, исследовательских, литературно-критических книг, опубликовал более 2300 статей на казахском, русском, немецком языках.

Депортация немецкого населения описаны в таких произведениях как «Дом скитальца» [3], «Туюк су» [4], а также в статье-рассуждении «Терзания души» [5].

Его творческие и общественные заслуги неоднократно отмечались многими премиями и званиями: в 1984 г. Г.К. Бельгер был награжден Почетной Грамотой Президиума Верховного Совета Казахской ССР, в 1987 г. им получено звание «Заслуженный работник культуры Казахской ССР», в 1988 г. стал лауреатом Союза писателей Казахстана им. Б.Майлина, в 1992 г. лауреатом Президентской премии

мира и духовного согласия, а в 1996 г. лауреатом премии Казахстанского ПЕН-центра. Он обладатель ордена «Парасат» за номером один.

Г. Бельгер на одном из своих очередных выступлений на вопрос о том, на какие темы основано его творчество, ответил: «Все мои творческие порывы и свершения направлены на основополагающую идею мира, согласия и духовного единства» [6].

В связи с тоталитарным режимом и идеологией советской власти, неразглашением того, что творилось в стране в довоенный и послевоенный периоды, писатели, в частности, Г.К. Бельгер долгое время не затрагивали тему депортации. Лишь после того, как был разоблачен «культ личности Сталина», начинают издаваться работы, затрагивающие проблемы насильственного переселения народов.

Обстановка в Автономии, созданной в 1917 году в качестве федеративной части РСФСР, к моменту начала войны складывалась неблагоприятная. В июле 1941 года в Автономную Республику немцев Поволжья нанесли визит В. М. Молотов и Л. П. Берия. В памятный «черный четверг», 28 августа 1941 года, был издан указ Президиума Верховного Совета СССР № 21-160 «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья».

Депортация началась на следующий день после обнародованного указа. Всего численность депортируемых из Поволжья немцев в один лишь Казахстан составила 415 600 человек.

В годы войны, жители Казахстана, приняв поселенцев из Поволжья невзирая на стремление властей посеять между ними и переселенцами недоверие, объединенные общим горем, с первых же дней проявили внимание и заботу к поселенцам, делили с ними каждую миску айрана и пшеницы.

Г.К. Бельгер описывает данный период времени следующим образом «Но чужаками, пришельцами мы чувствовали себя лишь в первые дни недели. Казахи не чурались нас, а, наоборот, относились дружелюбно, сочувственно. Как-то само собой наладились добрые человечески контакты. И что бы мы делали без внимания, заботы, сочувствия и помощи аулчан, казахов, о которых мы ничегошеньки и не знали. И вот уже одна соседка приносит бутылку молока, другая идет с миской айрана, третья угощает чорстью – другой иримчика и курта, баскарма, председатель колхоза расщедрился несколькими килограммами пшеницы и ячменя, кто-то завез мешочек неочищенного проса, коктейльный уста-кузнец выточил из камня маленькую ручную мельницу... Словом, аул в беде нас не оставил...» [7].

Хотя и было настороженное отношение к немецкому населению, а именно потому, что понятия «немец» и «фашист» синонимизировались, казахское население жили в мире, согласии и полном дружелюбии с прибывшим народом.

Г.К. Бельгер в произведении «На сопках Маньчжурии» описывает аул, где он вырос и людей, живших в нем, отмечая то, что не было ни одного случая, чтобы кто-то косился на кого-то из-за инонационального происхождения и то, что доброта и упорство, душевная щедрость и стойкость, все хорошее, что так необходимо в жизни, зародилось, заложились в душах аулчан.

Сентябрь 1941 года был на исходе, и руководство близлежащих колхозов решило воспользоваться бесплатной рабочей силой, мобилизовав растерянных переселенцев на хлебоуборочные работы. Зимой 1942 года Указом Советского правительства были созданы трудовые колонны, куда мобилизовались поначалу мужчины немецкой национальности «в возрасте от 15-16 лет и до 51-55 лет включительно, годных к физическому труду», а затем началась мобилизация женщин - немки.

Трудармия, по сути, была лагерем за колючей проволокой. Российских немцев насильно формировали в рабочие батальоны, и отправляли в экстремальные районы необъятной страны Советов, на тяжелую работу: добычу угля, строительство железных дорог, в шахты и, главным образом, в Сибирь - на лесоповал. Работая в нечеловеческих условиях, в ничем не отличавшихся от концентрационных, лагерях, сотни тысяч мужчин и женщин замерзали в глубине сибирских лесов, погибали от непосильной физической работы в шахтах, на стройках. Рядом с преступниками и политзаключенными мирные люди терпели страшные лишения только потому, что родились немцами. Сотни тысяч русланд-дойче, умирая от жестокого обращения, холода, болезней, недоедания, нашли свое последнее пристанище в Сибирской тайге.

Отрывок из произведения «Туюк су» описывает время, когда забирали в трудовую армию: «Вскоре немцев-мужчин забрали в трудовую армию. Потом дошел и черед и до девушек и молодых женщин. Остались старики и дети. И глядя на их горе горькое, на голодную, сиротскую долю, у многих аулчан не выдержала душа: забирали несчастных рыжих да конопатых детей-немцев в свои семьи, обогрели, облаkali, не дали душе заигнубть. Да и сами эти подранки стойкими оказались. Ко

всему приспособились, все выдержали. Иные даже как бы отпочковались от казахской души, прилепились к казахскому гнезду. Никто ничего не знал. Но многие предчувствовали: разлука навсегда. И в жизни их предстоит еще не одна депортация. А пока надо жить, как придется, уповать на лучшее и быть готовым к лучшему» [4, С.13-14].

Хотя война длилась ровно 4 года, трудармия затянулась на 10 лет. Надо было восстанавливать страну, а труд спецпереселенца был наиболее дешевый.

После окончания войны, немногие мужчины вернулись в родные места. Те, что вернулись, никак не могли прийти в себя от пережитого и долго не выходили в прежнюю колею. Аулы были разорены. И жилось всем тяжело.

Немецкий народ прибывал в надежде вернуться в родное Поволжье. Однако Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 года отменял возвращение навсегда: «немцы, калмыки, ингуши, чеченцы, финны, латыши и др. переселенцы будут жить навечно там, где живут ныне и, что выезд с мест поселения без особого разрешения органов МВД карается каторжными работами до 20 лет...» А в самом конце 1955 года с советских немцев были сняты ограничения по спецпоселению. Установить, что снятие с немцев ограничений по спецпоселению не влечет за собой возвращения им имущества, конфискованного при выселении, и что они не имеют права возвращаться в места, откуда они были выселены. Это было страшным ударом для всех, кого насильно выселили из родных краев.

Фашисты, повинные в мировом несчастье, отбыв определенный срок в плену, вернулись на родину. Была образована Германская Демократическая Республика. В положении же советских немцев ничего не изменилось. Политическую реабилитацию советские немцы получили лишь в 1964 г.

В начале 1960-х гг. немцы от старцев до малых детей копошились от зари до зари. Все держали скот, птицу, обзавелись мотоциклами, машинами, на базар вывозили домашнюю колбасу, сыр, яйца, овощи, фрукты, из всего делали деньги и все средства бросали на строительство. На местах поселений разразился строительный бум.

В середине 1980-х гг. говорили о некоем национальном движении. Забушевали конференции, съезды на местах и в центрах, немцы все громче заявляли о себе, открыто заговаривали о своих былых обидах, унижениях и страданиях, постоянно тормозили власть, перестали быть тихими и покорными, излишне законопослушными и смиренными.

Активизация эмигрантских настроений среди немецкого населения в Советском Союзе – факт очевидный. Очевидно также и то, что в последние годы среди советских немцев довольно огромное число оказалось опутано сетями баптизма. Оба эти факта являются звеньями одной цепи и по своей сути общественно негативны.

«Большинство желающих эмигрировать советских немцев не имеет ни четкой побудительной причины, конкретного мотива, ни определенных представлений о будущем. Это люди, стихийно, неосознанно, по инерции подавленные странному наитию, чьему-то влиянию, не понимающиеся, зачем они нужны, скажем в ФРГ, не представляющие, что на чужбине они станут изгоями, чужаками, «инородцами», нравственно искалеченными ностальгией и абсолютной неопределенностью, т.е. люди, попросту не видящие дальше своего носа. Достаточно, к примеру, в одной деревне одному-другому изъявить желание эмигрировать, как постепенно присоединяется к ним другие односельчане, чаще всего люди пожилые, преклонного возраста, малограмотные и малосведующие. Зачастую они даже не в состоянии объяснить мотивы своих поступков и желаний.

Вторая, количественно меньшая группа рассуждает так: «С каждым годом мы теряем национальную суть: язык, культуру, обычаи. Мы разобщены, разбросаны, развеяны. Автономии у нас нет. Ассимилироваться не хочу. Я не считаю себя хуже других. Почему у кого-то все есть, а у меня – нет. Я свое отжил, но хочу, чтобы дети и внуки мои не чувствовали себя ущербными и ущемленными. Знаю, «там» мне лично будет трудно на первых порах, но зато дети и внуки не будут томиться комплексом неполноценности». С такими людьми можно серьезно спорить. На каждый довод у них есть контрдовод. И спор, бывает, заходит так далеко, что обе стороны оказываются в тупике. Третья группа лиц имеет родственников за границей: так уж сложилась судьба. И ими порой руководят единственно родственные чувства: желание соединиться, быть снова вместе» [8].

Таким образом, в произведениях Г.К. Бельгерзатрагиваются проблемы и вопросы, являвшиеся очень актуальными не только для немцев, проживающих на территории Казахстана, но также для всех народов республики. Его труды основываются на собственных воспоминаниях, дневнике отца, мемуарах.

Депортация немцев в Казахстан, несмотря на трагизм того исторического периода, сыграла огромную роль в формировании национальной структуры населения республики. История депортации стала одной из основ консолидации многонационального казахстанского общества.

1 АПРК. Ф.152-НЛ. Оп.1. Д.45. Л.93

2 Указ Президиума Верховного Совета СССР «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья» от 28 августа 1941 г. // История СССР 1991 № 1. С. 144-145.

3 Бельгер Г.К. Дом скитальца: Роман. – Алматы: Раритет, 2007. – 384 с.

4 Бельгер Г.К. Туюк су: роман – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 246с.

5 АПРК. Ф. - 152 НЛ. Оп. 1 Д. 62.

6 АПРК. Ф.152 -НЛ Оп.2. Д.104. С. 23.

7 АПРК. Ф.152- НЛ Оп.2. Д.102. С.12

8 АПРК. Ф.152 -НЛ Оп.1. Д.15. С.2-3

Түйіндеме

Бельгер Г. К. Қазақстан елде неміс халқының өмірі жайлы

Нурманова М.О. – Абай атындағы ҚазҰПУ

*Садықов Т.С. атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының магистранты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ. e-mail: mira-no1@mail.ru*

Мақала зорлап қоныс аударған немістердің өмірін атақты қазақстандық жазушының Герольд Карлович Бельгердің еңбектері арқылы сипаттау мен талдауына арналды. Г.К. Бельгердің еңбектері екінші дүниежүзілік соғысы мен қазіргі заман кезеңдерін камтиды. Олардың ішінде жазалау шаралардың, халықтардың өзара қатынасы және Қазақстанның қазіргі жағдайдың мәселері қарастырылған. Еңбектер адамдардың қандай жағдай кешкені мен олардың бұл жөніндегі қарым қатынасын түсінуге мүмкіндік береді. Олар дереккөздердің ішінде маңызды орын алады.

Неміс халықтың жер аудару туралы «Дом скитальца», «Туюк су», еңбектерінің және «Герзания души» деген мақала-эңгіменің ішінде сипатталған.

Түйін сөздер: Герольд Карлович Бельгер, Қазақстан, неміс халқының өмірі, немістердің жер аударуы, неміс автономиясы, соғыс алдындағы кезеңі, соғыс кейінгі кезеңі.

Summary

G.K. Belger about the life of german population in Kazakhstan

Meuyert Nurmanova –

*Abai Kazakh National Pedagogical University. Master Degree's undergraduate. Almaty, The Republic of
Kazakhstan, e-mail: mira-no1@mail.ru*

Article is devoted to description and analysis of deported Germans' life through works of famous Kazakhstan writer Gerold Karlovich Belger.

Works of G.K. Belger cover duration of the Second World War and modern times. They are considered to the question of repression and relationship with peoples also the current status of Kazakhstan. Works offer an opportunity to understand the circumstances and know people's attitude to what happened. They take an important place among sources.

Deportation of Germans is described in such works as “Dom skital'ca”, “Tuyuksu” and also in article-reasoning “Terzaniya dushi”.

Key words: Gerold Karlovich Belger, Kazakhstan, the life of German population, the deportation of Germans, Autonomy of Germans, a pre-war period, a postwar period.

ШЫҒЫС ТҮРКІСТАНДАҒЫ ЯКУБ-БЕКТИҢ САЯСАТЫ МЕН ОРЫС-АҒЫЛШЫН ҚАҚТЫҒЫСТАРЫ(ХІХ Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ)

Чаргынова Г.О.– PhD докторант Абай ат. ҚазҰПУ.e-mail: charginova.gulza@mail.ru

Шетелдік, кеңестік және отандық әдебиеттерді пайдалана отырып, ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы Шыңжаң өлкесіндегі мұсылман халықтарының көтерілісі мен тарихи маңыздылығы туралы баяндалады. ХІХ ғ. басында Қашқариядағы әлеуметтік-экономикалық жағдай аяқ асты өзгерді. Циндік биліктің үстемдігіне қарсы Шыңжаңдағы барлық мұсылман халқы бас көтерді – ұйғырлар, дүнгендер, қырғыздар мен тәжіктер. 1867 ж. Іле өлкесінде Таранчы мемлекеті пайда болды. Оны әскердің қолбасшысы Мұхаммед Якуб-бек басқарды – төменгілердің тегінен шықса да, ол тамаша саясаткер болатын. Басқа хандықтар, сұлтанаттар мен әмірліктер Қашқарға бағынып, ал жаңа мемлекет Жетішар деген атқа ие болды; Якуб-бек Бадаулет деген атпен жаңа мемлекеттің ханы болып тағайындалды. Өз мемлекетін күшейту үшін Якуб-бек Ресей және Англияның өзара бақталастығын пайдаланды.

Түйін сөздер: «Жанаби-Әли», Шығыс Түркістан, Жетішар, «жоғарғы-мемлекеттер», «андыған бейтараптылық», миссия.

Шығыс Түркістанда ағылшындардың отарлық иеліктеріндегі қызметі белсенді жүргізіле бастағаннан кейін, яғни Мулла-Тұрап-қожаның Петербургке «сәтсіз» сапарынан кейін Якуб-бек сыртқы саясатын соларға қарай бұрды. Сонымен Д.Форсайттың елшілігі 1873 жылы Үндістаннан Жетішарға беталды, оларды айтарлықтай көлемдері кәсіби әскерилер мен дипломаттарды бастап алып жүрді. Якуб-бектің Түркияға жіберген елшісі Саид Якуб-хан-Төре түрік офицер-мамандарымен бірге арнайы түрде сауда келісімін жасау мақсатында шақыртылады. Елшіліктің жалпы саны 300 адамды құрады. Олардың құрамында Шығысқа аты танымал болған тұлғалар да болды, мәселен полковник Гордон, ағылшын-үнді штабының квартирмейстері капитан Чэпмэн, капитан Троттер, майор Беллью, үндістандық вице-карольдың адъютанты Биддольф, сонымен бірге бұрын Шығыс Түркістанға келген Р.Шоу және Гендерсон болды.

Миссия деген бұркеме атпен қашқарлық үкіметке ірі көлемдегі отты қару-жарақ тасымалданды (2 мыңнан көп мылтық және 8 артиллериялық құрал-саймандар) [1, 119-120]. Шығыс Түркістанда өздерінің отарлық иеліктерін жасау үшін ағылшындардың ашық қызметтері Ресей жағынан наразылық тудырды. Бұған қарамай-ақ Шығыс Түркістаннан елшілік кетіп қалған күннің өзінде, ағылшындардың делдалдығымен қару-жарақ тасымалдау тоқтаусыз жалғаса берді. Британдық үкімет арнайы түрде жекеменшік фирмаларға Қашқарияға қару-жарақ тасымалдауға рұқсат берген болатын [2, 43].

1873 жылы 28 қарашада британдық елшіліктің басшысы Д.Форсайт Қашқарияға келеді, ол жерде елші бірнеше рет Бадаулет Якуб-бекпен кездеседі. Якуб-бек ағылшындық елшіден королева Виктория және Үндістандағы вице-король Майоның арнайы үндеуін алады. Осындай кездесулердің бірінде қашқарлық билеуші өзінің өкінішті жағдайын айтқан болатын, яғни елші Д.Форсайтпен бұрынырақ кездесуге мүмкіндік болмағаны туралы. Бұл туралы Бадаулет Якуб-бек былай дейді: «Сіз өзіңіздің иелігіңіздегі елге келдіңіз... Сізге үлкен қуаныштымыз. Өз үйіңізге келгендей орналасыңыз. Сіз менің территориямда не істесеңіз еріктісіз, не заңды». 1874 жылы 2 ақпанда Қашқарияда ағылшын-қашқар сауда келісіміне қол қойылады. Осыдан кейін ағылшындар Жетішарда айтарлықтай құқық пен артықшылыққа ие болды, экстерриториялық құқықты иелене отырып. Сонымен бірге, елшіліктің мүшелері Якуб-бек берген мүмкіндіктерді пайдалана отырып елде емін-еркін қимылдар жүргізді, бүкіл Шығыс Түркістанда толып жатқан тыңшылық экспедициялар жүргізген болатын. 1873 жылдың соңына қарай полковник Гордон басшылығындағы миссия құрамындағы ағылшындар Чакмак бекінісіне қарай жол ашады. Капитан Биддольф басшылығындағы келесі жасақтар Маралбасы бекінісіне қарай жылжиды. Британдықтардан жасақталған тағы бір экспедициялық топ 1874 жылы ақпанда Артыш бекінісіне қарай аттанды, сонымен бірге Тянь-Шан және Алатау тауларының етегі мен жазықтарында ақпарат жинаумен де айналысты. Бір айдан кейін ағылшындық жасақ, яғни Биддольф, Троттер және бірнеше үнділік-тыңшылар (пандиттер) Сарыкөлге жету үшін Шығыс Памирге қарай жылжыған болатын. Наиза-тастан жол тапқаннан кейін ағылшындар Вахандағы Кала-и-Пянджа мен Амударияға дейін жетті. Осы экспедиция мүшелері басқа аудандарға қызығушылық танытып орыстардың шекаралық аймақтарына дейін барды [3, 69].

Британдық елшіліктің Жетішахарға келген уақытында (1873 қыркүйек – 1874 сәуір) оның мүшелері айтарлықтай мол мөлшерде әртүрлі сипаттағы ақпараттар жинап үлгерді, бұдан кейін олар одан жақсы сараптама жасады. М.Басхановтың Қашқарияға келген сапарынан кейінгі пікірі бойынша, Д.Форсайттың Жетішахардағы миссиясын Лондонда қарай бастады: «...бұл жер Үндістанға тікелей басып кіретін плацдарм емес, ал әскерді жабдықтау шін бай, жігерлі әскери база болмақ, үлкен соққы беуге дайындық болмақ». Сонымен бірге, бұл аймақта британдық сауданың тиімсіз дамуы табиғи-географиялық жағдайдан туындады. Осындай қорытынды шығарылды, ағылшын-қашқар сауда келісіміне қол қойылса да, Якуб-бек пен Фортсайт бекіткен 1872 жылғы орыс-қашқар келісімімен салыстырғанда.

Алайда Жетішардағы бұл оқиғаларға дейін, объективті ақпараттың жоқтығын сылтауратып ағылшындар өз алдына форпост ұсынады, онда орыс әскерлерінің Үндістанға жылжу мүмкіндігін алу, олардың нарық орындары мен қорғаныс базалары орыстардың ағылшын отарларына баса көктеп кіру жоспары туралы Орта Азия мен Қазақстан болды. Қандайда бір нақты айғақтың жоқтығына қарамастан, яғни Үндістандағы британдық әкімшілік тап осындай мақсатпен Якуб-бекпен өзара байланыс жүйесін жасаған болатын. Бір жағынан, оның егеменді билеушісімен тәуелсіз мұсылман мемлекеті ененін немқұрайлы түрде мойындайды, ал екінші жағынан Жетішахардың ішкі және сыртқы саясатына белсенді түрде араласумен болды, сөйтіп оның билеушісін өздерінің мақсаттарына қарай пайдаланды. Бұл ағылшындардың Орта Азия мен Қазақстандағы жағдайға ықпал етуіне мүмкіндік тудырды, қандайда бір деңгейде орыстардың билігінің позициясын әлсіретті.

Сөйтіп, Шыңжаңдағы британдық саясаттың басты мақсаты пайда болды, яғни сауда байланысын күшейту емес, керісінше таза саяси сипат алды. Ұлыбритания тез арада жаңа мұсылман мемлекетіне протекторат орнату керек болды. Осындай мақсатқа жету үшін түрік-қашқар байланысын күшейту де қолға алынды. Бір жағынан мұндай жағдай қашқарлық үкіметті қанағаттандырды, ол тіпті өзінің шетелдік «қамқоршысының» кейбір талаптарын орындауға шешім қабылдайды. Бұған нақты айғақ Бадаулеттің эмиссарларының Орта Азия мен Қазақстандағы панисламдық үгіт-насихаты күшейе түсті, мұнда ағылшын-түрік «мамандарының» белсенді қызметтік бағыттары қарастырылды. Мәселен, бұл жағдай туралы Нарындағы әскери жасақтың бастығы Верныйға баяндайды: «Кепілсіздік және ықпалсыздық туралы бұл державаларды елестету мүмкін емес, яғни өз жағдайын қатерге тіге отырып Якуб-бек үгіт-насихат жүргізуді қолға алды, яғни ол балшықтан жасалған қамалдың комендатынан осындай жоғары шенге көтерілген оның бұл үгіт-насихатын біздің түземдік жалықтың тамырына жеткізе алама, өз жағдайының тұрақты екеніне көзі жетпей тұрып» [5, 115].

Мұндай көзқарасты Ташкеттегі де, Петербургтегі де ресейлік биліктегілердің басқалары да өзара бөлісті. А.К. Вейнбергтің 1875 жылы қыркүйектегі П.Н. Стремоуховқа жіберген баяндамасында былай деп келтілген: «Қазіргі уақытта сене қоюдың өзі қиын, Түркиядан Жетішахарға ағылған фанаттардың қандайда бір сезім оятулары мүмкін емес, өйткені Оттомандық Империядағы қиынқыстау жағдай қандайда бір көңіл бола қоймас. Якуб-бекке салмақты қауіп төніп тұр, ендігі кезекте Қашқарияны өмір мен өлім мәселесі туралы сұрақ шешіліп жатыр, және оған Балқан түбегіндегі тайпалық және діни күреске араласуға мұршасы жоқ, дегенмен айқын көрініп тұр, яғни Бадаулет бәрі бір Түркия мен Қашқария арасындағы рухани байланысты пір тұтады». Қашқарлық билеуші, біздің көзқарасымыз бойынша өз жағдайын объективті түрде бағалап, британдықтардың талабын орындау үшін белсенді түрде қызмет жүргізуге талпыныс жасайды. Алайда, Бадаулет діни насихаттаудың қандайда бір салмақты нәтижесіне ескерген жоқ, аяғы оның пайдасына емес өте ауыр болуы да мүмкін деп тұжырым жасауға болады. Сонда да Ресей империясының үкіметі амалсыздан адекватты шаралар қабылдау, сөйтіп Ұлыбритания мен Түркия жағынан туындаған жауластық қызметтерді бейтараптау керек болды.

Сөйтіп, 1875 жылдың басында ресейлік билік Якуб-бектен орыс-қашқар келісіміндегі Жетішахарда «сауда агенттерін» қатыстыру туралы талаптарды орындауға қол жеткізді, яғни ол келісімге қол қойылғаннан бері орындалмай келген болатын. Қашқариядағы ағылшындық елші Р.Шоудың орыстардан ерекшелігі Фортсайттың елшілігі Үндістанға қайтқаннан кейін-ақ орындаған болатын. Ресейлік сауда бөлімшелерінің қызметі полковник Рейнтальға орындау жүктелді, ол бұрын дипломатиялық миссиямен Жетішахар мемлекетінде болған. Оның бұл сапарының басты себебі Якуб-бекке орыс патшасының сыйлығын жеткізу болды, ал оның нақты мақсаты Шығыс Түркістанда жағдай туралы әскери-саяси ақпарат жинау болатын. 1875 жылы мамырда Қашқарияға келгенен бастап Рейнталь Якуб-бекпен ашық түрде «шайқасқа» түсті. Жетішахардың билеушісі өз елінде Ресей империясының арнайы өкілдігінің болуын қалаған жоқ. Сонда да кздерінің қызметтерінің шектеулі

екеніне қарамай-ақ орыс жаушысы Қашқариядағы жағдай туралы айтарлықтай көлемде әртүрлі ақпарат жинап алды, соның ішінде ағылшын және түрік әскери-нұсқаушыларының қызметі, қару-жарақ тасымалдау туралы.

Сонымен бірге Жетішахардағы жағдайға экспедиция барысында сараптама жасап, Рейнталь Ресей жағынан әскери араласу керек туралы және Якуб-бектің мұсылман мемлекетін жою керектігі туралы қорытындыжасайды. Алайда, мұндай бағалау мен ұсыныс Петербург жағынан қолдауға ие болған жоқ. Ресей мен Жетішахар арасындағы өзара қарым-қатынасқа байланысты туындаған жағдайға баға бере отырып, түркістандық генерал-губернаторының жанындағы дипломатиялық бөлімшенің шенеунігі А.К. Вейнберг Азияттық департаменттің директорына былай деп жазды: «Рейнталь мырзаның Қашқарияның билеушісіне деген жағымсыз пікіріне мен және джит-шаарлық биліктің бейнесіндегі қызметіне қарамай-ақ менің пікірім бойынша Қашқариямен біздің ісіміз жақын арада жаман жағына қарай өзгере қоймады. Біріншіден, титул – «Жаңаби-Әли» (Жоғары Мәртебелі Константин Петровичтің сол жылдың сәуіріндегі № 1371 хатына сай) міндетті түрде Бадаулеттің өзіне-өзі өркөкіректігі оны бұқаралық әмірлердің ұрпақтық династиясына теңестіреді, ал екіншіден генерал-губернатордың Нарынға сапары және біздің жоспарлап отырған жұмысымыз көрсетеді оған, егерде біз Қашқариямен жақсы қатынаста болғымыз келсе, бәрібір сілкінбей және әрқашанда аяқ асты болатын жағдайға дайын болуымыз керек». Польшовник Рейнтальдың жіберген мәліметі К.П. Кауфманға Жетішахарға коммерциялық агент пен Якуб-бектің иелігіне адам жіберу мерзімін қайта қарауға мәжбүрледі. Орыс-қашқар өзара қарым-қатынасында сауда мүддесі айтарлықтай мәнге ие болған жоқ, соған байланысты Шығыс Түркістанға сауда өкілдерінің қызметі өзекті болмады. Екінші жағынан аймақтағы саяси жағдайдың тез өзгеруін ескере отырып, Жетішахардағы комерциялық агенттің атын жамылып бақылау жасап отыру, яғни олардың басты бөлімшесі болып жатқан жағдай туралы ақпарат жинау болды. Осыған байланысты Бадаулеттің жіберген жаушысы Саид Якуб-хан-Төрениң Петербургке сапарын күту және одан ағылшындардың қызметіне байланысты мәлімет алу, сонымен бірге Қашқарияда агенттің маңыздылығы туралы қорытынды жасау. Осы уақытта Якуб-бек ағылшын елшісі Р.Шоуды Жетішахардан кетуге мәжбүрледі, сөйтіп осындай жолмен сауда өкілдері туралы мәселені күн тәртібінен алып тастады.

Британдықтардың көмек көрсету және егемендікті немқұрайлы түрде мойындауын Якуб-бек үшін ресейлік саясаттың Орта Азияға белсенді жүруі олар үшін күткендей нәтиже бермеді. Ол уақытта ағылшындар жағы Үндістанға қатысты орыстардың ешқандай басқыншылық жоспары жоқ екеніне көздері жеткеннен соң, сонымен бірге бірге Ресейдің Орта Азиядағы беделінің күшейгеніне көздері жеткен соң Жетішахар мен оның билеушісіне деген қызығушылығы жоғала бастады. Бұған дәлел болып тұрған Бадаулеттің Константинопольға екінші рет жіберген елшісі Саид Якуб-хан-Төрениң сәтсіз миссиясы болды, оның мақсаты Жетішахар мемлекетінің тәуелсіздігі мен территориялық тұтастығына ағылшын және түрік державаларының кепілдік беруіне байланысты келісім жасау. Түркиядағы қашқарлық елшіліктің қызметінің теріс нәтижесі Якуб-бекке жетіп отырды, бірақ миссияның жұмысы мұнымен аяқталған жоқ. Қашқарлық елші алдарына қойған міндетті шешу үшін соңғы мүмкіндігін пайдалануға көшті – Петербургке арнайы сапар және II Александр патшадан аудиенция алу үшін ресейлік үкіметтен рұқсат алу.

Жетішахардың билеушісінің мемлекеттік ұсынысы туралы қатынасқа, түркістандық генерал-губернатор К.П.Кауфман өзінің 1875 жылғы 18 тамыздағы жеделхатында: «Қашқарлық Якуб-бек қазіргі уақытта жақсы қатынасты өзгертуге ешқандай желеу берген жоқ...» [3, 114]. Ал осы 1875 жылдың 25 тамызында Сыртқы істер министрлігінен хабарлама шықты: «Император тақсыр С-Петербургке келген Қашқариялық елші Саид Якуб-хан-Төрени 20 тамыз сәрсенбі күні түскі сағат 1-де Патша сарайында (Царском селе) қабылдауға тұқсат беруіңізді скраймын». Сонымен Бадаулеттің жіберген уәкілінің Ресей империясының астанасына сапары таң қаларлық оқиғадан тыс қалған жоқ. 1875 жылы 22 тамызда «Голос» газетінде былай деп жазылды: Петербургтік газеттердің барлығына дерлік бүгін ғажайып хабар болып жатыр, яғни бейсембі 19 тамыз күні С-Петербургке Қашқарияның бұрынғы билеушісі Якуб-бек келген көрінеді, тіпті кейбір газеттер біледі екен, яғни қашқарлық ханды өзіне сенімді нөкерлер мен оның бүкіл гаремі». Кейінірек осы газетте 1875 ж. 26 тамызда мынадай құлақ-қағыс сөздер жарияланды: «Біз жалған ақпаратты теріске шығарайық деп отырмыз, яғни Якуб-бектің қашқарлық елшісі Константинопольдан Петербургке келгені туралы. Айтпақшы алайда бұл адам туралы сенімсіз мәліметтің қорытындысы баспалардағы ақпараттың көп бөлігін шатастырғаны былай тұрсын, тіпті өз жағдайына қарай айғақсыз болды. Қашқарлық елшінің атына тіркеліп тұрған құрметті хандық атақ біздің ортаазиялық істерден хабары жоқтар үшін сылтау бола

кетті, қашқарлық елші – Шығыс Түркістан немесе Қашқарияның иесінен кемде-кем емес, өзінің жіберушісінен есімінің аттас болуы да кездейсоқ емес; кейбіреулер Якуб-ханды жақында Қоқаннан қуылған Худояр деп қабылдады; ал кейбіреулер оны тіпті хивалық хан деп те қабылдады! Мұндай адасулар жәй қашқарлық елшіні, дегенмен азияттық әміршілердің қыраны сияқты бақытты билеушінің туысы болса да, көпшілік орындарда құрмет көрсетілді. Оның үстіне біздің офицердің осы жылы Қашқардағы түркістандық генерал-губернаторға барғандағы тапсырмасы (Рейнталь) қашқарлық және қоқандық көтеріліске байланысты алып-қашпа сөзге қарағанда жәйсіз жағдай болған көрінеді деп түсіндірілді Якуб-хан жағынан».

Ресейлік императордың аудиенциясы кезінде Саид Якуб-хан-Төре орыс патшасына Бадаулеттің жолдауын тапсырады. Дәстүрлі шығыстық әдетпен салтанатты түрде көпірме жазылған бұл хатта, қашқарлық әмірші, бір жағынан алып көршісінің маңыздылығын, ал екінші жағынан өз елінің дәрежесінің Ресеймен тең екенін айтады, тіпті Ресей империясы мен Жетішахарды «жоғарғы мемлекеттер» деп келтірді. Якуб-бек орыс-қашқар келісімінің талаптарына сай шекаралық иеліктердегі достық қатынасты сақтау туралы да айтылған [4, 15].

Қашқариялық әміршісінің сөздері мен оның II Александрға қатысты нақты қызметі Ресей мен Жетішахар арасындағы байланысын қанағаттандыра түсті. Сонымен бірге ресейлік император Якуб-бекке империяның аймағында сыртқы саясат жүргізу үшін түркістандық генерал-губернаторға өкілеттілік бергендігі туралы ескертті. Осы уақытта Саид Якуб-ханның Петербургке сапарына байланысты императордың қабылдауынан бөлек ерекше оқиғалар да болды. Әскери министр Д.А.Милютин түркістандық генерал-губернатор К.П.Кауфманды Саид Якуб-ханмен арадағы жеке әңгімесімен хабардар етті: «...мен елшіні көндіргім келеді, яғни оның басты міндеті, көрегенді адам ретінде, ...өзінің жеке мүддесін пайдалана отырып, оны дұрыс жолға салып Ресеймен әділетті қатынас орнату. Саид Якуб-бей жауап берді, яғни ол тап осындай көзқараста екенін танытып, Ресей туралы пікірінің оң екені туралы да мойындайды». Д.А. Милютиннің пікірінше Саид Якуб-хан Ресеймен жақсы қатынаста болуын шын көңілімен білдірді деп келтірді.

1875 жылы 21 тамызда қашқарлық елші Азияттық департаменттің Сыртқы істер министрлігінің бастығы П.Н.Стремоуховпен кездесті. Кездесу барысында Саид Якуб-хан Қытаймен сауда трактатын бекітіп оған ресейліктердің делдал болуы туралы Бадаулет Якуб-бектің хабарын жеткізеді. Бұған жауап ретінде орыс дипломаты сауда келісімін жасамай тұрып екі жақ соғыс қимылдарын тоқтату керектігі жайлы тілегін білдіреді. Дегенмен Якуб-бектің Цин империясымен қатынасқа делдалдық туралы арнайы үндеуін П.Н.Стремоухов ресейлік билікке хабарлауға асыққан жоқ. Ол Бадаулетке Қытаймен байланысты өз мүмкіндігіне қарай іздей беруді ұсынды, ал егер болмай жатқан жағдайда түркістандық генерал губернатор осы мәселе туралы жолығуын ескертті. Якуб-хан және П.Н.Стремоухов екінші және соңғы кездесулерінде Ресей мен Жетішахар арасындағы сауда байланысын дамыту үшін қандай жағдайға болса да дайын екенін хабарлайды. Сонымен бірге Қытаймен арадағы қатынасты реттеу үшін, яғни «Богдыхан үкіметі алдында қолдау» үшін ресейліктердің пікірін білу мәселесін қайта көтерді. Сонымен қатар Саид Якуб-хан осындай талапты Түркияға сапары барысында түрік үкіметіне және Константинопольдағы ағылшын елшісіне де білдіргенін хабарлайды. Алайда түріктер ешқандай жауап берген жоқ, ал Ұлыбритания Лондондағы үкіметтің көзқарасын білу үшін ғана уәде берді. Сонымен Қашқарлық елші орыс шенеунігіне хабарлайды, яғни Якуб-бектің Цин империясы үкіметімен байланыс орнатуға талпынысының мәнге ие болғанын көрсетті. Үрімшідегі шайқас барысында Якуб-бектің жасақтары қытайлық шенеунікті тұтқынға түсірді, Бадаулет оны босатуға бұйрық береді, оған қытайлық министрге жазылған хатты тапсырып Қытайға аттандырды, бірақ қашқарлық әміршінің ұсынысына ешқандай жауап келген жоқ.

Қытай-қашқар шекарасында шиеленіс нашарлай берді, циндік жазалаушы әскерлердің Жетішахар мемлекетінің территориясына баса-көктеп келе жатқан сәтке байланысты Якуб-бек сыртқы саяси қызметін белсенді жүргізе бастады. Цин империясының әскерімен күресте таразы басының тең еместігін түсінген қашқарлық әмірші Қытаймен қандайда бір әскери қақтығысты болдырмау мәселесін іздейді, сол үшін делдал болатын мемлекеттің барлық тәуекелдеріне көнуге дайын екенін білдірді. Алайда жоғарыда айтқанымыздай Якуб-бектің ұсынысына Ұлыбритания да, Түркия да ешқандай ынта таныта қойған жоқ. Ресей «аңдыған бейтараптылық» позициясын ұстануды жалғастырып, Шығыс Түркістандағы оқиғаның барысын ұқыпты бақылап отырды. Ал қашқарлық билеушінің Қытаймен ара-қатынасты мәселені төтесінен шешуге талпыныс жасауы да сәтсіз аяқталды.

1 Басханов М. Политика Англии в отношении государства Якуб-бека // Из истории международных отношений в Центральной Азии (средние века и новое время). Алма-Ата, 1990. Под ред. Г.М. Исхакова.

2 Исиев Д. Уйгурское государство Йэйтишар (1864–1877). М., 1981.

3 Взаимоотношения России и уйгурского государства Йэйтишар (1864-1877 гг.). – Барнаул: «Азбука», 2006. – 203 с.

4 Исиев Д.А. О внешней политике государства Йэйтишар в конце 60-х годов XIX в. // VI научная конференция «Общество и государство в Китае». Тезисы и доклады. Ч. 2. М., 1975.

5 Моисеев В.А. К истории занятия Кульджинского края русскими и вопрос о его возвращении Китаю в 1870–1871 гг. // Востоковедные исследования на Алтае. Вып. II. Барнаул, 2000.

Резюме

Русско-английское соперничество в Восточном Туркестане и политика Якуб-бека

Чаргынова Г.О. – PhD докторант КазНПУ им. Абая. e-mail: charginova.gulza@mail.ru

В статье рассматривается русско-английское соперничество в Восточном Туркестане и их исторические значение. В начале XIX века резко обострилась социально-политическая обстановка в Кашгарии. Против цинского господства поднялись почти все мусульманские народы Синьцзяна – уйгуры, дунгане, киргизы и таджики. В 1867 году восстало уйгурское население Илийского края, и здесь возник Таранчинский султанат. Им фактически руководил военачальник Мухаммед Якуб-бек – неграмотный выходец из низов, ставший выдающимся политическим деятелем. Другие ханства, султанаты и эмираты были подчинены Кашгару, а новое государство получило название Йеттишар; Якуб-бек был провозглашён ханом Йеттишара под именем Бадоулет. Для укрепления своего государства Якуб-бек стремился использовать противоречия между Россией и Англией, предлагая и той и другой свою службу.

Ключевые слова: «Джаноби-Али», Восточный Туркестан, Йэйтишар, «высокими государствами», «выжидательный нейтралитет», миссия, посланник.

Summary

Russian-British rivalry in East Turkestan and politics Yakub Beg

Charginova G. – doctor PhD KazNPU named after Abai. e-mail: charginova.gulza@mail.ru

The article deals with Russian-British rivalry in East Turkestan and their historical significance. At the beginning of the nineteenth century it has greatly increased social and political situation in Kashgar. Against the Qing domination climbed almost all the Muslim peoples of Xinjiang - Uighur, Dungan, Kyrgyz and Tajiks. In 1867, the population rebelled Uighur Ili region, and here there was Taranchinsky Sultanate. They actually ran the warlord Mohammed Yakub Beg - an illiterate native of the lower classes, who became an outstanding political figure. Other Khanate, sultanates and emirates were subject to Kashgar, a new state was called Yettishar; Yakub Beg was proclaimed Khan Yettishara named Badoulet. In order to strengthen their state Yakub Beg sought to use the contradictions between Russia and Britain, and offering one another their service.

Keywords: «Janabi-Ali», East Turkestan, Yettishar, «high states», «expectant neutrality», mission, envoy.

УДК 37 (091)

ВЕРНЫЙ МҰҒАЛІМДЕР СЕМИНАРИЯСЫНЫҢ ТАРИХЫНАН (1913-1917)

Садықова Ә.Қ. – Абай атындағы ҚазҰПУ, 6D011400-тарих мамандығының I курс PhD докторанты, Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, e-mail: asetakaznpu@mail.ru

Мақалада 1913 жылы Жетісу өңірінде құрылған білім беру ошақтарының бірі Верный мұғалімдер семинариясының ашылу тарихы туралы қарастырылады. Верный мұғалімдер семинариясын ашудың маңыздылығы сол кезде Жетісу өңірінде мұғалімдердің жетіспеушілігінен құрылған оқу орны болатын. Мақалада мұғалімдер семинариясын ашудың себептері мен қиындықтары мұрағат деректеріндегі хаттар негізінде талданады. Сондай-ақ, семинария ашылғаннан кейінгі қабылданған семинаристердің саны, ұлттық құрамы, әлеуметтік тегі, діни сенімдері бойынша жіктелісінің пайыздық көрсеткіштеріне талдау жасалған.

Верный мұғалімдер семинариясының алғашқы ұжымы, яғни директоры, алғашқы оқытушылар мен семинаристер құрамы, оқу ғимараттары туралы бұрын ғылыми айналымға түспеген құжаттар негізінде талданады.

Түйін сөздер: Верный мұғалімдер семинариясы, Жетісу, мұғалімдер, оқушылар, ғимарат, Халық-ағарту министрі, стипендиат.

Жаңа тұрпатты мұғалім дайындау мемлекетте білім беру жүйесінің әлеуметтік-педагогикалық мәселелерінің бірі болып табылады. Кез келген дәуірде педагогикалық оқу орындарының негізгі мақсаты – білімді, білікті мұғалім дайындау. Кеңестік дәуірден бұрын да қазақ өлкесінде мұғалімдер дайындау мәселесі өзекті болатын. XIX ғасырдағы Ресей империясының құрамындағы қазақ өлкесінде әр түрлі деңгейдегі бастауыш, орта білім беру оқу жүйелерінде мұғалімдер жетіспеді. Алғашқы ашылған оқу орындарындағы мұғалімдердің негізгі бөлігі Орынбор, Омскі және Ресейдің ішкі аймақтарынан білім алғандар болатын, бастауыш, орта оқу орындарының көбірек ашыла бастауы аймақта да өз мамандарын дайындау қажет екендігін көрсетті. Сондықтан да, XIX ғасырдың 80 жылдарынан бастап, Түркістан Генерал-Губернаторлығы мен Далалық облыстарда мұғалімдерді дайындау жұмысы басталған болатын. Алғаш ашылған оқу орындарының бірі Ташкент мұғалімдер семинариясы (1879 ж.), Орынбор мұғалімдер семинариясы (1889ж.), Семей мұғалімдер семинариясы (1903 ж.) Ақтөбе мұғалімдер семинариясы (1913ж.), кейін Жетісу өңірінде Верный мұғалімдер семинариясы (1913ж.) ашылды.

Алғашқы кезеңдегі аймақтағы мұғалімдер дайындау ісінің дамуына кедергі болған негізгі себептер – оқу орындарының барлық буындарында дерлік білімді ұстаздардың жетісуі, Омск, Томск, Қазан, Мәскеу және тағы да басқа ірі мәдени орталықтардағы оқу орындарын бітірген мамандар қазақ өлкесіне келуге құлшыныстары болмады, ашылған оқу орындарының материалдық және экономикалық жағдайының төмен болуы.

1909 жылдың 21 сәуірінде және 1909 жылдың 23 мамырында Халық ағарту Департаменті №17148 хатында Верный мұғалімдер семинариясын ашу қажеттілігі туралы барлық дәлелдерді келтіріп бірнеше рет хат жазып, өтініш білдірді [1, 3-п].

Осы хаттардан кейін, әкімшілік орындары 1909 жылдан бастап облыстағы оқу орындарын мұғалімдермен қамтамасыз ету үшін Верныйда мұғалімдер семинариясын ашу қажеттігі жайлы мәселе көтере бастаған еді. 1909 жылы 11 шілдеде Верный қалалық Думасының мәжілісінде мұғалімдер семинариясын ашу мәселесі қаралып және Түркістан өлкесі оқу орындарының Бас басқармасына және Халық-ағарту министріне өтініш жасау керек деген шешім қабылданды. Мұндай өтініш Халық-ағарту министріне Түркістан генерал-губернаторы атынан 1912 жылы 19 мамырда жіберілді. Өтініште Жетісу облысындағы оқу орындарын мұғалімдермен қамтамасыз ету үшін Верныйда мұғалімдер семинариясын ашудың кезек күттірмес мәселеге айналып отырғандығы айтылып, семинарияға мемлекеттік қазынадан 32 990 рубль қаржының бөлінуі сұралған еді [1, 43-п.].

1911 жылы 23 мамырда, Халық ағарту Департаменті №17146 бұйрығымен Верный қаласында мұғалімдер семинариясын ашу қажеттігі туралы барлық мәліметтерді қайта келтірді.

1912 жылғы жаңа оқу ережесіне сәйкес ендігі жерде әрбір бастауыш оқу орнында қанша сынып болса, сонша мұғалім болу керек еді. Әрине Жетісу облысында мектептерді жаңа талапқа сай мұғалімдермен қамтамасыз ету мүмкін емес болды. Жетісу облыстық халық училищелерінің инспекторы бұл жөнінде Түркістан өлкесі училищелерінің бас инспекторына берген мәлідемесінде Верныйдағы педагогикалық курстың дәрменсіз екенін айта отырып: «Облыстағы қалалық училищелердің ішіндегі Лепсі мен Жаркент училищелерінде мұғалімдер жеткіліксіз қамтамасыз етілгенін, олардың әрқайсысында екі мұғалімнен болғанын және Жаркенттегі қалалық қоғам училищесін қайта құруға байланысты 300 рубль қаржы бөлуге келісіп отырғанын, бірақ мұғалімнің жетіспеуінен бұл істі жүзеге асыра алмай отырғанын жазғанды [2, 4-5-п.].

«1911 жылы 22 тамызда Жетісу облысының бірінші аудандық халықтық училищесінің инспекторына» деп басталған хатта: «Верный қаласында ерлер мұғалімдер семинариясын ашу туралы ұсыныс берілген. Бұл ұсыныс Түркістан өлкесінің Бас инспекторына 4 қазан 1911 жылы қайта жіберілді [1, 1-п]. Түркістан Генерал-губернаторы, Генерал-Лейтенант Кондратович Халық ағарту министрлігіне Верный қаласында уақытша ерлер мұғалімдер семинариясын ашуды хабарлады.

Халықты сауаттандыруда мектептердің көптеп ашылуына байланысты Халық ағарту министрі Түркістан Генерал-губернаторына жолдаған хатында Верный мұғалімдер семинариясын ашуға ұсыныс білдіргенде өңірде уақытша ерлер мұғалімдер семинариясын ашуға ұсыныс жасады.

Верный мұғалімдер семинариясын ашуда екі мәселе көтерілді. Біріншісі – құрылымы, екіншісі – семинарияның қаржыландырылуы.

Мұғалімдер семинариясын ашуға мынадай талаптар қойылды: семинарияның оқу ғимаратының болуы, семинария басшысы және оқытушылар құрамы мен өз шіркеуі болуы қажет деп көрсетілді. Қала тарапынан оқу орнына тегін ғимарат және шаруашылық жүргізуге ыңғайлы жері және оқу ғимараты мен семинаристер тұратын орынның екі шақырымнан аспауын сұрады.

Халық ағарту инспекторы үлгі ретінде Түркістан (Ташкент) мұғалімдер семинариясын мысалға келтіреді. Бұл семинарияның 50 тәрбиеленушісі бар және оқу орнының жылдық шығыны шамамен 41 000 рубльді құрайды, бұл шығынға кіретіні: директор және оқытушылардың пәтері - 18700 руб., яғни барлығы – 9 адамға; 50 тәрбиеленушінің әр қайсысына жылына - 240 рубльден барлығы-12000 рубль, кітапхана, кеңсе заттары, ғимараттың жарығы, жылуы, іс қағазын жүргізуші, қызметкерлерді жалдау және қызметкерлерге пәтер жалдау, еңбек пәніне керек құрал-жабдықтар және т.б. шаруашылық шығындары үшін 9200 рубль [1, 4-п.].

Верный мұғалімдер семинариясының өз ғимараты болған жағдайдың өзінде де, оның жылдық шығыны 50 000 рубльді қажет етеді деп көрсетілді.

Халық Ағарту инспекторы Верный мұғалімдер семинариясының ашылуы Жетісу өңірінің мәдени, рухани өмірін жаңғыртады- деп көрсетті. Сонымен қатар, бұл семинарияның ашылуы тек қала қазынасына ғана пайда түсірмей, халыққа да тиімді болатынын, өйткені бұрын өңір халқы Ташкент мұғалімдер семинариясына барып оқитын болса, енді балалардың жол жүруі үлкен қаржыны талап етпейтін болды. Мұндай қаржыны қажет етпейтіндіктен қарапайым халықтың баласының да оқуға мүмкіндігі болатыны және оларға тиімді болатыны атап көрсетілді. Бұрын Жетісуда білікті мұғалімдерді даярлайтын оқу орны болмағандықтан, Ташкентке апаруға шамалары жетпеген халық балаларын қалалық училищелерге беріп оқытатын.

Халық ағарту инспекторы Верный қалалық Думасында өңірде семинарияның ашылуына байланысты бірнеше өзекті мәселелерді қарастыруды сұрады. Нақтырақ айтсақ, қала қазынасынан семинарияға арналған ғимарат, шіркеу, семинария директоры мен тәрбиешілеріне пәтер және жылына қанша стипендиат бере алатыны, яғни семинарияның ақшалай қаржыландыру мәселесін көтереді. Инспектордың болжауы бойынша әр стипендиатқа шамамен алғанда жылына 240 рубль көлемінде, яғни қала кем дегенде 10 стипендиатты қаржыландыра алады деп сенді. Қала тарапынан мұғалімдер семинариясына жылына 2400 рубль төленеді деп жоспарлады.

Халық ағарту инспекторы қалалық Думаның өз өтінішін қабылдауынан үмітті болды, өйткені Верный қалалық Думасы 18 бастауыш, 2 қалалық училищені қаржыландырып отырған болатын.

Түркістан генерал-губернаторы Самсоновтың өтінішінен соң Халық ағарту министрі 1913 жылы Верныйда мұғалімдер семинариясын ашуға рұқсат берді. Мұғалімдер семинариясының директоры болып Жетісу облыстық халық училищелерінің инспекторы С.С.Светлов тағайындалды [3, 27-п.].

Мұрағат деректеріне сүйенсек Верный мұғалімдер семинариясы іс жүзінде 1913 жылдың 3 шілде-сінен жұмыс жасағандығы айтылады [1, 2-п.]. 1-15 қыркүйек аралығында жергілікті бұқаралық ақпарат беттерінде семинарияға қабылдау талаптары көрсетіліп, және бұл талаптар барлық қалалық училищелерге таратылды. Осылайша Верныйдағы мұғалімдер семинариясы 1913 жылы 5 қазанда салтанатты түрде орыстың князы Алексей Николаевичтің құрметіне ашылды [1, 3-п.]. Сондықтан да, семинарияның ресми түрде ашылғанын осы күннен бастайды, бірақ, бұл күн семинария тарихында ешқандай шіркеулік мерекемен байланысы болмаған деп көрсетіледі мұрағат деректерінде. 1913 жылы 4-16 қазан аралығында семинарияға қабылдау жұмыстары жүргізілді.

1913 жылы Верный мұғалімдер семинариясы ашылғанда өз ғимараты болмағандықтан қалалық басқарма семинария үшін қаланың орталығындағы дін қызметкері (священник) О.Смыкаловтың үйін 3 жылға 700 рубльге жалға алады [1, 2-п.].

Семинария директоры С.С.Светлов Халық ағарту министрлігіне жолдаған тағы бір хатында семинария ғимараты үшін берілген Қапал көшесіндегі №5 священник үйін О.Смыкаловтан өз үйін жалға бергендігі туралы актіні сұраған [3, 30-п.]. Жалпы, Верный мұғалімдер семинариясының жеке өз ғимараты болмады. 1916 жылы семинария 10 үйді жалға алған, оның ішінде, екі үй Вараксиндікі, екі үй А.А.Шахворостовтікі, екі үй Болдыревтіке, бір үй Г.А.Шахворостовтікі, бір үй Семеновтіке, бір үй Огородникованікі және біреуі Шендриков мұрагерлігінде болатын [4, 2-п.].

Жоғарыда аталған үйлердің жылдық ақысы 3680 рубльді құрады, оның 2900 рубльін Халық ағарту министрлігі есебінен қала төледі, ал қалған 780 рубльін семинария қазынасынан төледі [4, 2-п.].

Мұғалімдер семинариясының ғимаратына арналған 10 жеке үй қаланың әр түрлі бөлігінде, әр қандай көшеде орналасуы семинарияға қолайсыздық туғызды. Яғни, семинария тәрбиеленушілерінің тәртібіне жауапты мұғалімдер, ғимараттарға жұмсалатын жарық, жылу мөлшерінің шығыны, ондағы әр үйге жеке-жеке қарауылдың болуы мұның бәрі семинария қазынасының шығындалуына алып келді. Әсіресе, оқушылардың сыныптарынан асхананың 4 квартал алыстығы, кітапхана және физика кабинетінің 5 квартал қашықтығы, жатын ғимараты (Семенов үйі) 8 кварталға, емхананың 5 кварталға қашықтығы қиындық тудыртты [4, 5-п.]. Осындай ара қашықтықта оқу ғимараты мен жатын

бөлме, асханаға, кітапханаға күннің суығы мен ыстығында қатынау семинаристерге қиындық туғызып, суықтанып қалуына алып келіп отырған. Асхананың тұратын үйден алыстығына байланысты оқушылар таңертеңгілік және кешкі астан бас тартып, жолдастары әкелген нанмен тамақтанып жата қалатын. Кей күндері жаңбырдың қатты жауғанынан семинаристердің сыныптарда да қонып қалатын күндері болған.

1913 жылы семинарияға оқуға түсуге 30 бала өтініш беріп, оның 20-сы қабылданады. Қазан айында Түркістан (Ташкент) мұғалімдер семинариясынан 1-ші сынып тәрбиеленушісі Аркадий Юрченко қабылданды. Алғашқы оқуға қабылданған 21 тәрбиеленушінің 20-сы қалалық училищенің толық курсы және 1-уі (мұсылман) орыс-түзем училищесін тәмамдаған болатын. Алғашқы оқу жылында семинариядан оқудан шығып кеткен тәрбиеленуші болмады. 1914 жылы 1 қаңтарда семинарияда 21 тәрбиеленуші оқыды. Мұндағы барлық семинаристер бірінші семинарияның дайындық сыныптарында білім алды.

1914 жылы Верный мұғалімдер семинариясына мына оқушылар қабылданып, жыл соңында емтихан тапсырды: Аксененко Алексей, Батраков Дмитрий, Быков Григорий, Вдовцов Йосиф, Верещагин Йосиф, Динокаев Загруддин, Кислищын Василий, Ключников Александр, Коплик Илларион, Нижников Иван, Палехов Иван, Попов Георгий, Прияжев Семен, Рапасеев Алексей, Сопожников Валентин, Сидеренко Иван, Соколов Виктор, Соллогуб Александр, Юрченко Адриан, Юрьев Александр. Жылдың соңында қабылданған 21 оқушының 20-сы келесі сыныпқа көшіп, 1-уі Семей мұғалімдер семинариясына ауысқан [5, 3-п.].

Верный мұғалімдер семинариясында оқитын оқушылар оқу жылының аяғында, яғни сәуір, мамыр айларында төмендегі пәндер бойынша емтихан тапсыратын: орыс тілі пәнінен диктант; көркем жазудан жазбаша жұмыс; арифметика, орыс тілінен жазбаша; сызу мен суреттен тапсырмалар; дене шынықтыру пәнінен жаттығу; Құдай заңынан; геометрия; жаратылыстану; тарих; физика; география; ән сабақтарынан емтихандар тапсырып, жазғы демалысқа жіберілетін [5, 24-п.].

1916 жылы 1 қаңтарда 30 үміткер семинарияға түсуге емтихан тапсырса, олардың 23-і жоғары бастауыш училище, 2-уі 2 сыныптық орыс-түзем училищесін, 4-уі жоғары бастауыш училищесін, 1-уі үйде білім алған оқушылар болған [6, 105-п.].

1917 жылы қаңтарда семинариядегі тәрбиеленушілердің саны 78 болса, оның ішіндегі 3 сыныпта оқығаны – 19, 2 сыныпта оқығаны – 17, 1 сыныпта оқығаны – 18, дайындық сыныбында оқығаны – 24 болды. 1917 жылы 78 тәрбиеленушінің діни құрамына келсек, православ дінінде –88,4% (69); мұсылмандар –11,6% (9) пайыздық көрсеткіште болды [7, 21-п.].

Тәрбиеленушілердің әлеуметтік тегі бойынша: шенеуніктердің балалары –7,7% (7); дін қызметкерлерінің балалары –2,5% (2); мешандар мен цех қызметкерлерінің балалары – 27% (21); казактар мен солдаттардың балалары – 29,5% (23); түземдіктер мен өзге ұлт өкілдерінің балалары – 11,1% (9); саудагерлердің балалары – 1,1% (1); шаруалардың балалары –16% (15) көрсеткішті құрады. Тәрбиеленушілердің ұлттық құрамы бойынша: татарлар –6,4% (5); казактар –2,5% (2); өзбектер –1,2% (1); башқұрттар –1,2% (1) [7, 21-п.].

1913-1917 жылғы аралықта оқыған семинаристердің мәліметтерінен алғашқы кезде тек орыс балалары болғандығын, 1916 жылдан кейін татар, казак, өзбек, башқұрт балаларының да оқығандығын, әлеуметтік құрамы жағынан алғанда семинаристердің ішіндегі білім алушылардың ішіндегі көп бөлігі казактар мен солдаттар, мешандар мен цех қызметкерлерінің, шаруалардың балаларының оқығандығын көреміз. Діни сенімі бойынша православ дініндегілер басым бөлікті құрады.

Тәрбиеленушілерге бөлінген шәкіртақы мәліметіне келсек: қазынылық қордан – 34 семинарист; қалалық қордан –15 семинарист; земстволық қордан – 13 семинарист; казачество қорынан – 3 семинарист; өз штатынан –3 семинарист; ауыл шаруашылығы қорынан – 1 семинарист; жартылай шәкірт-ақыдағылар – 3 семинарист; өз қаражатында оқитындар – 6 семинарист болды [8, 11-п.]. Жоғарыдағы мәліметтер білім алушы семинаристердің негізгі бөлігі қазыналық, қалалық қордан қаржыландырылғаны байқалады.

Верный мұғалімдер семинариясы алғаш ашылған кезде мұнда сабақ беретін мұғалімдер жетіспеді, тіпті кейбір кездері семинария директоры сабақтардың бос өтпеуі үшін кейбір сыныптар қосылып оқытылатын және директордың өзі сабақ беретін. Семинарияның алғашқы ұстаздары жоғары білімі бар, арнайы мамандандырылған ұстаздар екенін біз мұрағат деректерінен көреміз. Яғни, оларға жеке тоқталып өтетін болсақ:

1. Верный мұғалімдер семинариясының директоры, Статскийдің кеңесшісі Василий Андреевич Светлов Мәскеу дін академиясын дінтанушы магистр дәрежесінде бітірген;

2. Гавриель Петрович Тихонравов – заң және ән-күй пәнінің мұғалімі, Верный шіркеуінің қызметкері, Саратов діни семинариясын бітірген;

3. Аркадий Васильевич Бутин – Мәскеу императорлық университеті физика-математика факультетін II дәрежелі дипломмен аяқтаған;

4. Федор Тимофеевич Галдобин – орыс тілі пәнінің оқытушысы, Томск мұғалімдер институтында білім алған;

5. Николай Александрович Иванов – тарих пәнінің мұғалімі, Омск мұғалімдер семинариясында оқыған және уезд мұғалімі дәрежесін иеленген;

6. Владимир Иванович Пабольников – жергілікті түземдік мектептерде практикант, Түркістан мұғалімдер семинариясының курсы бітіріп, бастауыш сынып мұғалімі дәрежесін иеленген;

7. Николай Гаврилович Хлудов – сурет пәнінің мұғалімі;

Верный мұғалімдер семинариясы ашылғанымен оның жеке ғимараты болмады. Семинария мемлекеттік қазынаның есебінен жалданған жеке үйде орналасты. 1915 жылы семинария жанынан бір кластық училище ашылды. Мұғалімдер семинариясы кітапханамен және тарихи коллекциялар жинақталған арнайы бөлмемен жабдықталды [1,3-п].

Верный қалалық Думасының журналында 18 мамыр 1912 жылғы санында Бірінші дүниежүзілік соғыстың аяқталғанына 100 жыл толуына байланысты болашақта ашылатын Верный мұғалімдер семинариясына Александр Благословный атында - 5, Кутузов-Смоленский атында – 3, Бородинский атында – 2 стипендиатқа орын берілгені көрсетіледі [1, 30-п]. Сонымен мұрағат деректеріндегі мұғалімдер семинариясының жылдық есебіне көз жүгіртсек, 1916 жылы 5 қазанда оқу орнының жұмыс істегеніне 4 жыл болады. Бұл кездегі семинарияның материалдық-базалық жағдайын сипаттасак. Бұл жылы да мұғалімдер семинариясы мемлекет есебінен жалға алынған пәтерлерде өз қызметін атқарған. Бірінші жарты жылдықта семинария 8 үйді жалға алған: екі үй Сартовский көшесінің бойында Статскийдің кеңесшісі О.И.Вараксин үйі (Артиллерий және негізгі арықтың ортасында); екі үй Қаскелең көшесіндегі Верныйлық мешанин А.А.Шахворостов үйі (Артиллерий және Лагерная көшесінің ортасында); бір үй Ыстық-көл көшесінде (бұл да Артиллерий және Лагерная көшесінде) Верныйлық мешанин Г.А. Шахворостов үйі; екі үй Ыстық-көл көшесіндегі Сарапульдік мешанник Д.Т.Болдырев үйі (Артиллерий және Лагерная көшесінде) және бір үй Дунганская көшесіндегі Барнауылдық мешанин С.О.Дворников үйі (Гимназиялық және Губерниялық көшелердің ортасында) [4, 1-п.]. 1916 жылы мамырда үй иесі С.О.Дворников үйін сатуына байланысты семинария ғимаратты беруге мәжбүр болды. Оның орнына семинария қазыналық есеп кредитінен Қаскелең көшесінде (Командирлік және Гимназиялық көшелерінің ортасында) отставкадағы шенеулік почта телеграфы ведомствасының титулярлық кеңесшісі А.А.Семеновтың үйін жалға алып, жылына 180 рубль төлейтін болды. Сондай-ақ, 1916 жылдың оқу 3 сыныпқа және қосымша 24 адамға семинария қазына есебінен Солдатский көшесіндегі Верныйлық мешанка А.А.Огородникованың үйін жылына 240 рубльге жалдады және Дунганская көшесінде (Командирская және Гимназическая көшелерінің ортасында) тұрған қайтыс болған казак Н.Н.Шендриковтың мұрагерлеріне 360 рубль жылына төлеп отырды [4, 5-п.]

Қорыта келетін болса, Верный мұғалімдер семинариясы өз кезеңінде Жетісу өңірін мұғалімдермен қамтасыз ету үшін құрылған оқу орындарының бірі болып табылады. Мұнда қызмет кеткен ұстаздардың басым көпшілігі арнайы педагогикалық жоғары оқу орындарын тамамдаған және педагогикалық еңбек тәжірибиесі бар оқытушылар болды. Верный мұғалімдер семинариясы жоғарыда аталған жылдар ішінде 100-ге жуық шәкіртке білім беріп, аймақта кәсіби мұғалім мамандарын дайындауға өз үлесін қосты.

1 ҚР ОММ, 127-қор,1-т., 12-іс.

2 ҚР ОММ, 44-қор, 1-т., 137-іс.

3 ҚР ОММ, 127-қор,1-т., 6-іс.

4 ҚР ОММ, 127-қор,1-т., 18-іс

5 ҚР ОММ, 127-қор,1-т., 32-іс.

6 ҚР ОММ, 127-қор,1-т., 54-іс.

7 ҚР ОММ, 127-қор,1-т., 59-іс.

8 ҚР ОММ, 127-қор,1-т., 14-іс.

Резюме

Из истории Верненской учительской семинарии (1913-1917)

Садыхова А.К. – *КазНПУ им. Абая, специальность 6D011400-история, PhD докторант 1-го курса, Республика Казакстан, г.Алматы. e-mail: asemakaznpu@mail.ru*

В данной статье рассматривается об открытии Верненской учительской семинарии который был создан в 1913 году в Семиречье. Значимость открытие Верненской учительской семинарии в том что на тот момент нехватили учителей в Семиречье. В статье анализируются причины и трудности открытия учительской семинарии на основе архивных документов. А также делается анализ на процентный численность принявших семинаристов, национальный состав, социальное положение, религиозные вероисповедение.

Также, рассматривается о самых первых коллективах Верненской учительской семинарии, то есть директор, состав семинаристов, о первых преподавателях и об учебных зданиях. Эти материалы анализируется на основании документов, которые раньше не были привлечены в научный оборот.

Ключевые слова: Верненская учительская семинария, Семиречье, учителя, ученики, здания, Министр Народного просвещения, стипендиат.

Summary

From history of Verny teaching seminary (1913-1917)

Sadykova A.K. – *Abai Kazakh National Pedagogical University. P*

hD 1-st cours, 6D011400-history, Republic Kazakhstan. Almaty. e-mail: asemakaznpu@mail.ru

In this article examined about opening of the Verny teaching seminary that was created in 1913 in Semirechensk regions. Meaningfulness opening of the Verny teaching seminary in that moment not enough teachers in Semirechensk regions. In the article reasons and difficulties of opening of teaching seminary are analysed on the basis of the archived documents. And also an analysis is done on a percent quantity of accepting seminarians, national composition, social position, religions.

Also, examined about the first-ever collectives of the Verny teaching seminary, director, composition of seminarians, about first teachers and about educational building. These materials analysed on basis archive documents that before were not attracted in a scientific turn.

Key words: Verny teaching seminary, Semirechensk regions, teachers, students, building, Minister of the Folk inlightening, grant holder.